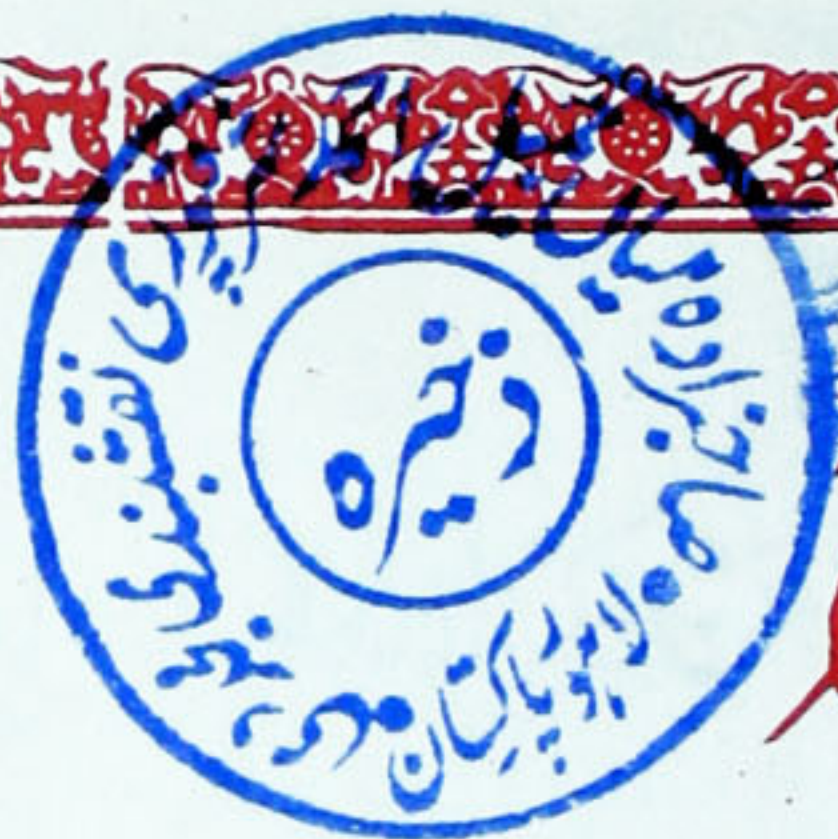

547/1

شرح

مکتوبات قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی

کابلی، سرسندی

شاح

مولوی نصرالله ولد حاجی محمد شاه خان

ابن محمد حیدر خان هوتکی

رکن جمعیت العلماء و دولت عالیہ جمہوریہ اسلامی افغانستان

مصحح رقم

شرح

مکتوباتِ قدسی آیات

محبوبِ بجمانی امامِ ربّانی حضرت مجددِ الف ثانیؒ

کابلی، سرسبز ندی

شاح

مولوی نصر اللہ ولد حاجی محمد شاہ خان

ابن محمد حیدر خان هوتکی

رکن جمعیتہ العلماء و دولتِ عالیہ جمہوریہ اسلامی افغانستان

مصنع رقم

رَجَالٌ لَا تُلْمُهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب جاننی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس السامی

حصہ اول

شرح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن ازارا کین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خاں سیرت بدخشی طالقانی ولد مرحوم صفر علی خان
بینگ باشی

53175

۱۳۹۷ھ
۶۱۹۷۷

سند طباعت

ایک ہزار

تعداد طبع

مشہور آفسٹ پریس کراچی

مقام طباعت

حاجی علی مہین پاکولوالا

ناشر

ملنے کا پتہ

مسکن بنیاد، ستطاب حضرت صاحب ضیاء المشرق

خانقاہ مجددی، کابل (افغانستان)

فہرست مضامین

مکتوبات قدسی آیات حصہ اول

۵	تقریظ: از جناب مستطاب حضرت مرشدنا ضیاء المشرق صاحب دام فیوضاتہ
۱۶	تقریظ: از حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ حضرت مولانا سید زوار حسین شاہ صاحب ام فیوضاتہ
۱۸	مقدمہ: از شارح
۲۶	مکتوب ۱: در بیان اسم ظاہر و باطن و لطائف عشرہ انسانی
۳۴	مکتوب ۲: در بیان انعکاس صفات ثنائیہ او تعالیٰ قبل از فنا و بعد از فنا و بیان جذبہ
۳۷	مکتوب ۳: بیان صوفیہ
۳۷	مکتوب ۴: بیان فضائل متابعت آنحضرتؐ و بیان قطبیت
۴۶	مکتوب ۵: بیان رسالہ کہ حضرت امام تالیف نموده است
۴۷	مکتوب ۶: بیان علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین
۵۱	مکتوب ۷: بیان سیر و سلوک
۵۲	مکتوب ۸: بیان نسبت واجب و ممکن
۵۷	مکتوب ۹: بیان محبوبین و محبین
۶۲	مکتوب ۱۰: بیان ایمان شہودی و ایمان غیبی
۶۳	مکتوب ۱۱: بیان مقام استقرار و مقام عبود
۶۹	مکتوب ۱۲: بیان ایکہ استعداد حاکم نیست
۷۰	مکتوب ۱۳: در بیان توحید و جود و شہودی
۷۱	مکتوب ۱۴: بیان صفات کلیہ و صفات جزئیہ
۷۶	مکتوب ۱۵: بیان مقام جمع و فرق بعد از جمع
۸۰	مکتوب ۱۶: در بیان ولایت صغریٰ و کبریٰ

۸۳	مکتوب ۱۷ : بیان عزیز متوقف
۸۳	مکتوب ۱۸ : در بیان تلویح و تمکین
۹۰	مکتوب ۱۹ : در بیان سفارش ارباب حوائج
۹۰	مکتوب ۲۰ : " " " " " "
۹۰	مکتوب ۲۱ : خدایان آفاقی و انفسی، صورت ایمان و حقیقت ایمان
۹۶	مکتوب ۲۲ : در بیان تعلق روح و نفس و عروج و نزول
۹۹	مکتوب ۲۳ : در بیان تصفیة قلب و تزکیة نفس
۱۰۱	مکتوب ۲۴ : در بیان فنا مطلق سالک و فنا لطف
۱۰۳	مکتوب ۲۵ : کمال روح به تجلی صفات است
۱۰۴	مکتوب ۲۶ : در بیان سیر اجمالی و تفصیلی
۱۰۶	مکتوب ۲۷ : در بیان یاد کرد و یاد داشت
۱۰۷	مکتوب ۲۸ : در دوام عروج مراد عارف است
۱۰۷	مکتوب ۲۹ : علم احوال ثمره اعمال است
۱۰۸	مکتوب ۳۰ : شهود آفاقی و انفسی و تجلی صوری
۱۱۱	مکتوب ۳۱ : نسبت توحید و وجودی چیست
۱۱۳	مکتوب ۳۲ : ارشاد و هدایت قطب
۱۱۶	مکتوب ۳۳ : بعد از حصول کمال ولایت لطائف از هم جدا می شوند
۱۱۷	مکتوب ۳۴ : مدار فیض لطائف عالم امر
۱۲۲	مکتوب ۳۵ : بیان حقیقت اخلاص و صورت اخلاص
۱۲۲	مکتوب ۳۶ : بیان جامعیت شریعت مقدسه
۱۲۴	مکتوب ۳۷ : تحقق عینیت و غیریت صفات او تعالی
۱۲۴	مکتوب ۳۸ : صوفیه و علمائے کرام
۱۲۷	مکتوب ۳۹ : سلامتی قلب بدون اعمال صالحه محال است
۱۲۸	مکتوب ۴۰ : شریعت مغز با پوست است

تقریظ

(از جناب منتظاب مرتضیٰ معظم حضرت ضیاء المشاخر صاحب دام فیوضاتہ)

الحمد لله عجزت الفحول عن كنه ذات وخلق الانسان وادرج فيه مكوناته و
فضله على سائر برياته و كذا على الصلوات و فرائد التحيات على اشرف مخلوقاته و المظهر
الاتم لظهوراته سيدنا و نبينا محمد و جواهر التسليمات على اله و اصحابه الذين جاؤا ببعثة
صحابة و على جميع اولياء امته الذين بدلوهم في احياء سنته و زينو اظواهرهم و بواطنهم
بمكارم اخلاقه و شيمه اما بعد برأى انسان يبعث مقامه بالاتزان مقام معرفت نبوده
و يچگونه کیفیات حسنه بر حسب تراز کیفیت عرفان نیست گریه بطوریکه شاید و باید نمی دانم که اسم
مدارج کمال و صفای وجدان و ضمیر و پاکی طینت و طریق معرفت خداوندی جل شانہ را
که بلفظ عرفان تعبیر نموده اند مراد اهل تصوف و طبقه روحانیوں که را سخین در علم اندتہا و تنہا
بمعناے نیکوئی و شناسائی کہ بسر حرف اول است، دانستہ اند یا طور دیگر بہر حال در ادب کدہ ہا
معانی و حقایق و در روح ہاے عالی تفکر بشر رسیدہ تا کتون حالتے گوارا تراز حال عرفان بنظور
ترسیدہ و البتہ طلوع این نجم ہدایت از سر زمین مشرق ظاہر و کیفیت صورت آفتاب جہاں تاب را
در مرتبہ تکمیل کمیت و کیفیت خویش حال نموده و در اقطار گیتی و تکوین در میان اقوام و عشائر
و مسلک ہاے آن جامعہ انسانیت کہ در چارز کام تعصب نبوده حالاتی حسنه را بار آورده از کشف
حقائق حقہ معرفت چہ در آفاق و چہ در انفس بل ماورای آفاق و انفس و ماورای طبیعت ریشہ
طیبہ خود را در او نمیدہ و فضائے برتر معرفت و عالم عقول و نفوس طیبہ را بہ کیفیات روحانی و معنوی

عطر آگین ساخته، بالفرض دین و آئین اگر بچیت یک انسان بدانیم عرفان را دل اومی یا بیم و اگر آنرا بہ شجرہ طیبہ تعبیر کنیم باز عرفان ثمرہ نیکوے آن شجرہ است کہ اصلہا ثابت فی الارض و فرعہا فی السماء از آن بے نشان نشانہ است البتہ عرفان کعبہ و قبلہ مقصود است کہ سالکان راہ رشد و محبت و عاشقان اسرار قدم و بقا و از لیت و علم و معرفت بآن میرسند البتہ بنیان گذار عرفان در سہ زبان علوم مقدسہ تنزیلی بودہ کہ بواسطہ حضرات انبیاء عظام علیہم السلام در ہر قرن و زبان علماء و ذوقاً و عملاً تمثیل گردیدہ بلے درک صحیح عرفان از حیث کیفیت و کمیت آن ربط خلل ناپذیرے بدین اسلام ارد کہ از آن تعبیر بروح قرآنی با روح اسلامی نمودہ اند بلے بیت

گر نہ علم حال فوق قال بودی کے شری بندہ اعیان بخارا خواجہ نساج را

گفتہ می توایم کہ تصوف حقایق دین و علم است و عارف واقعی کسے است کہ بر حقیقت فضائل و زائل واقف گشتہ متخلی بہ فضائل روحی و معنوی گردیدہ و متخلی از زائل اخلاقی شدہ و باعلای صفائی قلب و قالب و روح و نفس منصف گردیدہ و چنان وسعت فکری و انشراح صدری را دارا گشتہ کہ صحبتش بہر حیسے از بشر کہ رسیدہ سبب ہدایت طرف مقابل و تکمیل ذاتی آن شدہ و بر عظمت و شگاہ معرفت خداوند و قوف وجدانی و قلبی و روحی علمی و عرفانی حاصل کردہ چنانچہ آثار این وقوف را نکوین و مافوق نکوین از اعمال و اقوال و حالات و وقیہ اہل معرفت ہویدا است بلے بیت

از در نفس تا بکعبہ دل عارفاں را ہزار و یک منزل

از ہمیں سبب است کہ حدیث معرفت تفہیم نمی تواند نمود و عبارات آنرا کمای شرح نمی توان کرد ممکن نیست بحیال و فکر خود کسی از آن مقام تعبیر نماید و آنکہ می خواہد از آن حقیقت آگاہ گردد باید بکوشد تا آنرا بیندہ آنکہ خبر از آن بشنود و چنگ بدامن کسانی بخلوص محبت پاکی باید زد کہ بعین آن رسیدہ اند بلے بیت

پیش ایاب حسب ترک نسب باید کرد دیدہ دل فرش ادب باید کرد

ہمیں است کہ در اصطلاح علم و در بین ہر عالم و معلوم بالضرورۃ نسبت خاص وجود دارد کہ در

مصطلحات علمی آنرا تعلق نامید و تعلق بین دو چیز کہ با ہم تہا تہا دارند قابل تصور است و تہا تہا حاصل نمی شود مگر وقتی کہ ہر یک از آن دو چیز ثبوتی باشد و البتہ تعلق در خارج وجود ندارد و آن عبارت از امریست کہ در زمین موجود است و این موجود در زمین علم است اگرچہ تعلق خارج از حقیقت علم است اما لازم ملزوم است لہذا علم و معلوم بالذات متحدند و بالاعتبار مختلف بل موجود ذہنی گاہی با موجود خارجی مطابقت دارد و گاہ گاہی مطابقت ندارد و باعتبار مطابقت عقل می تواند احکام خارجی را بہ موجود ذہنی مترتب ساخت چنانچہ آثار بزرگی در مسائل علمی و عرفانی برای اصل از طریق شناخت ماہیت علم موجود است و کذا کیفیات حسنا از راہ ادراک ذوقیات باطنی و روحی در حضرت انسان حاصل می گردد لہذا جماعہ متصوفین کہ عرفان حقیقی اند این مطابقت را از طریق عرفان دریافته اند و از طریق شناخت شعبہ ہائے علمی کہ عبارت از بیہیات حیاتیات و جبرانیات و مشاہدات و الہامات است بدین منزلت قصوی کہ حصول عرفان حقیقی است نائل گردیدہ اند بل بیت

جسم خاک از عشق بر افلاک شد کوه در رقص آمد و چالاک شد

لہذا تصوف ہر مسلک و دین موجود بودہ و البتہ صورت حقیقی آن در اسلام بطوریکہ شاید باید جلوہ نمود چنانچہ حقایق نص قرآنی و دقائق سنت نبوی علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام در محکمات و تشاہیات کتاب عزیز و فرقان عمید معلوم و در آثار قوی و فعلی و تقریری نبوی ہویدا است اما تکمیل تدوین عرفان در قرن دوم ہجری بوجود آمدہ زیرا شریعت اسلامی اہتمام بعبادات و معاملات و حیات اجتماع را کہ داراست ہچنان اہتمام بجاہدہ و محاسبہ و مراقبہ و تزکیہ نفس و تصفیہ قلب و تطہیر قالب اسہم لازم می داند ازین حیث صنفاً از دانشمندان در تحقیق عبادات و معاملات و اجتماعات و طبیعات پرداختند کہ بنام محدث فقیہ عالم متکلم یاد میشوند و صنفاً بجاہدہ و تزکیہ و تطہیر قالب و تقویۃ غرائز حسنہ و کیفیات ذوقی و روحی و باورای طبیعت ہمت گماشتند کہ آنرا صوفیہ میگویند البتہ موضوعات تصوف در قرن دوم ہجری

تحت عنوانہائے ورع و تقویٰ و مراقبہ و زہد و توکل و شکر و مجاہدہ و اخلاص و محبت و معرفت و ولایت و عشق بصورت یک عرفان مکمل حقیقی و معرفت لازمی برائے انسان مکرم تبار از نمود چنانچہ این مقامات مذکور توسط بزرگترین دانایان راہ عرفان و برگزیدگان حضرت سبحان جلشاً تمثیل گردید و صورت حالی را بخود گرفت کہ از طریق تصفیہ و تزکیہ و تخلیہ و تخلیہ انسانہا با سرمایہ علوم ظاہر شریعت بہ آن عرفان و معرفت نایل گردیدند، این طبقہ ہمیشہ کوشش و مجاہدہ میگردند کہ از وساوس نفسانی و خطرات قلبی و نشوونما حسبی رہائی یابند و میکوشند تا بر خواطر قلبی و نفوس حاکمیت پیدا کنند و آنرا محکوم خود سازند چنانچہ می فرمایند: مثنوی

چون بدانستی تو اورا از نخست
سوی آنحضرت نسب کردی دست

چون کہ دانستی کہ ظل کیستی
فارغی گر مردی و گزریستی

و این سلسلہ رفتہ رفتہ در قرن سوم و چہارم بصورت دو مکتب عرفانی کہ بنام وحدت الوجود و وحدت الشہود نامیدہ میشوند بظہور آمد و ہزاران اہل معرفت از عرفان آن بہرہ ور گردید و طریق حصول معرفت بلکہ حضرت انسان این دانایان آنہا یکہ در رأس این ادب کدہ ہائے عرفانی قرار داشتند تلقین و تدریس نمودند و از اذواق روحانی و کیفیات عالم ناسوت و ملکوت و جبروت کہ از مصطلحات تصوف است آگاہ گردیدند۔ مراتب علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین رسیدہ از معارف کہ با قاق و انفس متعلق است و یا اثرے کہ در مراتب کثرت از مراتب وحدت ظہور فرمودہ یقین قلبی حاصل کردند و بحفظ تہذیب غریزہ انسانی ہمت گماشتند و تکریمات فضائل انسانیت نائل شدند بل بزرگترین شعبہ علم در اسلام تصوف است کہ این عرفان عالی حقایق علیا کرامت انسانی را بظہور معنی در دالبتہ تفصیل این سلسلہ یک کتاب خاصی را می خواہد کہ دارا باشد و در ہمین تقریظ ہمین اندازہ اکتفا نمودہ میگویم بیت نہ حسنت غایتے دارد نہ سعدی سخن پایان بمرودشہ مستسقی و دریا ہمچنان باقی

آرے من افتخار دارم و بدان می نازم کہ افکار پریشان من مشغول نوشتن جملاتی است کہ حاوی مقام آن ذات برگزیدہ است کہ کاشف اعظم حقایق تصوف اسلام بودہ و در فن حصول

و یاد کردن تکمیل سرمایہ ظاہر شریعت

احسان و تقویٰ مجدد کامل بود آری پیش نظر ضمیر و وجدان من شخصیتے ظاہر محکم گردید مستی نمایان
 میشود کہ در وقت خود مجموع فضائل عرفانی و جامع کمالات انسانی و تہذیبیات اخلاقی بود بطور
 مثال حافظ قرآن، عارف اسرار معارف تشابہات و محکمت و مقطعات قرآنی مدرس حقایق علوم
 منقول و معقول محدث اسرار سنت نبوی^{تشابہات} فقیہ صاحب بلکہ علیا در استنباطات علمی و حقوقی و اعظ
 منبر علیای مراکز دینی اسلام صوفی صاف طینت حقیقت عرفانیات مراتب وجود و وجود و
 شیونات اعتبارات و مقام لاہوت و جبروت و تکلم کیفیات کلامیہ و دقائق و نکات بارعہ اسرار
 قدم و قضا و قدر و معاد و معاش و مبین رموز تکوینیات علوی و سفلی و ناشرقوا عدغراے مدیت
 و شریعت بیضار ملت حنیفہ اسلام ادیب برجستہ و صاحب وجدان راسخ در اذواق روح افزا
 بلاغت و معانی و مکنونات بدیعہ کمالات فصاحت صاحب خانقاہ کہ در وصفش گفته شدہ بیت
 تصنیف اوست در مقام میمان در سے تلقین اوست ذکر مریدان خانقاہ
 اعنی صاحب ابوالکرام مجدد الف ثانی محدث رحمانی الشیخ الاجل احمد الفاروقی الکابلی سید
 قدس سرہ السامی

بہر حال من امروز خود را در مقابل شخصیت مشاہدہ میکنم کہ استاذ بزرگ در راہ عرفان است
 و باب توین در معرفت برائے عالم باز نمود و در تقویۃ ملت بیضار اسلام چنان ہمت گماشت کہ
 آثا را اسلامی کہ قریب بمتلاشی شدن بود و بارہ آن را مستقر نمود مومنین و مومنات را بہ ثقافت
 اسلامی ہدایت نمود، صراط المستقیم شرع مطہر اسلامی را از طریق علم بروے ابنائے آن وقت کشود
 و ثابت ساخت کہ ملت اسلام در حفظ حیات مادی و معنوی احتیاج با اساس اسلامی داشته
 و بدون اتکاء بدین ناموس الہی نمیتواند حیات خود را وقایہ نماید و ہم استقلال تصوف
 اسلام را بدلائل واضح عرفانی بمسلمانان از طریق علم و معرفت ثابت ساخت کہ تصوف اسلام زادہ خود
 دین اسلام است این شخصیت بزرگ و صاحب معرفت علیا کہ در تصوف تجدید نمود و آثار بزرگی را
 از طریق عرفان و معرفت و کشف بصورت یک وثیقہ مقدس گراں بہاے عرفانی تدوین ذوقا

وہالاً وعلماً انرا ثابت فرمود لقب مجدد الف ثانی گردید و طریق شناخت علوم باطنیہ و رسیدن
 باسرار و معارف ذوقیہ روحیہ آب و تاب دیگری داد و از اسرار و معارف ذات و حیوانات اعتباراً
 مراتب وجود و وجوب عالم اسلام را آگاہ ساخت و از مراتب محبت و محبوبیت و خلعت و فنا و بقا و
 سیراربعہ و جوہر خمسنہ معارف بزرگ را در معرض بیان و تبیین اور در چنانچہ آثار برگزیدہ عرفانی حضرتش
 شاہد عدل در این مدعا است این ذات نجستہ و مجتہد اعظم در علم عقائد و تصوف اسلامی و مجاہد اکرم در ایقا
 و اعتلاے دین تویم اسلام ثابت فرمود کہ شریعت و طریقت و حقیقت با ہم ارتباط ذاتی و
 صفاتی داشتہ از یک منبع بزرگ علوم الہی جل شانہ سرچشمہ گرفتہ آنجا کہ گفت طریقت و حقیقت
 خادمان شریعت اند و رسیدن بمراتب عرفان را منہج کیفیات علیاے شریعت اسلام دایمیت
 شرع بیضا محمد را یقین حامی تویی معدن الطاف فیض پاک سجانی تویی

حضرت مجدد الف ثانی در مکتوبات معدن الفتوحات کہ بنام در المعرفۃ و نور الخلائق و
 معرفۃ الحقائق یاد می شود روشنی علیا بر تصوف انداختہ و در رسائل مقدس عرفانی خویش کہ بنام
 مبداء و معاد و معارف لدنیہ و مکاشفات غیبیہ و اثبات نبوت و رسالہ اسرار توحید مسمی بہ تہلیلیہ
 بزرگترین دقائق عالیہ عرفان را بیان فرمودہ کہ بر اصحاب کہ بصیرت علمی و اذواق عرفانی
 دارند مخفی نماندہ دریں وقت چون ضرورت مبرم بشرح اصول عرفان مجدد الف ثانی
 دیدہ میشود و جامعہ را بطرف اذواق عرفانی و معنوی متوجہ انداختیلج بزرگ برائے فہم اصول
 این تصوف کہ در الف ثانی بظہور پیوستہ داشتند بہ عقیدہ من دانایان رازہکے آفاق و انفس و
 مریبان عالم انسانیت بجان کرامتہکے اخلاق و تہذیب حیات مدنی اثر علمی و عرفانی آنہا در وقت
 معلوم و ہوید می گردد کہ آنہا در زمانہ کہ حیات بسر می برند مورد مطالعہ قرار گیرند لہذا نظر بسطی بدورہ
 حیات حضرت مجدد الف ثانی چون می نمایم نیم قارہ ہند در آن وقت بطرف ارتجاع در مسائل دیالوژکا
 اسلام مواجہہ بودہ بالحقاً اصول تصوف اسلامی تحت تاثیر طبقہ مرتاضایان ہنود آمدہ و می خواستند کہ
 کہ تصوف اسلامی را صیغ رہبانیت دادہ و اصولیکہ برائے حفظ مقام برترہ تہذیبیہ احدیت از عنصر پاک

بزرگ روحانیوں اسلامی ہوید است، آنرا بعبار ظلمانی حلول و اتحاد مراتب و وحدت در کثرت
دخل دہند و صورت انقطاع کلی را از ثبت بہ اصلاح عامہ و حیات معاش بترک التعرض و حیات
منفی از کیفیت و ارتقا و رشد و ہدایت تودہ بوجود آرد صوفیہ خام کہ در قرون پنج تا ہشت زندگانی
داشتند کیان علیاے تصوف اسلام را تا دیوہ پداشته بجات یاضت مشغول بودہ حجرہ نشینی ہا را
اختیار کردہ بودند ریاضات شاقہ آن غیر از نیکہ با شراق نفس را می افزود دیگر ثمرہ برائے اعلیٰ روح
و کیفیت بلند بردن غرائز علیا و تہذیب انکشاف مقام برتر آفاقی و انفسی وصول معارف مراتب
صفات و شیونات و کشف اسرار روح اسلامی را دارا نبودہ حتی با حصول بودایزم کہ تمایل
عوام بہم رسیدہ بود کہ از اصول عبادتی آن کہ بر تنویت بنا دارد و بطرف تناسخ و حلول بایل است
پیروی می کردند و از جانب اصول ظاہر شریعت غرار اسلامی و ملت حنیفہ اسلام نیز رو بصفت و
انحطاط نہادہ بود و اساس اسلامی از یک مفهوم ہمہ جانبہ و شامل از بدقہا و موقیت ہاے زندگانی
با سعادت نزول نمود و قریب بود کہ ساقط شود و اسلام بصورت تنہا یک اساس عبادتہ جلوہ میگردد ^{معاندین}
می خواستند معاندین کہ دین اسلام را کہ بصفت یک دستور یکمل و ہمہ جانبہ و شامل بر تمام کیفیات
حیاتی بشر حکم میکرد از زمین بر تبدیل اساسی کہ بر اقتصادیات و اجتماعیات زندگی بشر حکومت
می نمود و بریادیات و معنویات تا ثیر بارز داشت و بر سیاسیات و افکار و مشاعر آن نفوذ قوی را
دارا بود و بر ہوشہاے عملی زندگی فردی و فامیلی بطوریک وثیقہ مقدس حاکمیت داشت از مفایم
اصلیہ خود پاشیدہ گرد و بصورت ادراکات برگشتہ و بے پایہ ظاہر شود تا لغوز یا شدیج گونه از
واقعیت و اعتباری را ہا تر نہا شد در اذہان مردم بطور عبادت خالص جلوہ کند در حالہ کہ اسلام
اساسی است کہ زندگانی فردی و اجتماعی و حیات زن و مرد و خوانوادہ را شامل است و بجات دنیا و
آخرت علوم زمین و آسمان و طبیعات و باورار طبیعت احاطہ دارد — آیا چگونہ این
افکار بیگانہ و ذلیل کنندہ حریت بشری در فرعہ دلہا و حجرہ ہاے افکار دماغی و غرائز نفسی کشت
گردید و چگونہ در درون مسلمین و مسلمات مستقر گردید کہ آہا از سیستم ہاے غیر اسلامی کہ در

آن وقت در نیم قاره ہند کہ صورت مرکزیت را در ایشیاد ادا بود استفادہ کنند و اصول حقہ و بزرگداشت
اسلامی را فراموش کنند این قسم پیش آمد سوہ در آن زبان بظہور آمدہ و فریب بود کہ مقابل امانت
بزرگ خداوندی جل شانہ کہ ناموس بزرگ اسلام است تودہ سلم آن وقت متکلب خیانت بزرگ کردند
لا سمحہ اللہ بطور مثال یعنی شرک بکنند و دروغ بگویند و کینہ و زدی کنند و پردہ ناموس را برانند و
غیبت کنند و چنان بزرگ التعرض اغشته شوند کہ حفظ ناموس اجتماع و ناموس فرد را فراموش نماید
و زندگانی بر فراد دیگران نمایند و مسلمانان بمرگ جاودان مواجہ شوند خلاصہ آنکہ اسلام را با زندگانی
چکار و دین را با واقعیت ہائے کہ مردم ہرے زمین در آن دارند و بطور حقیقت دان زندگانی بکنند
و حفظ حقوق عامہ و خاصہ در آن بعمل می آید چہ پیوند و چار تباط البتہ برائے ثبوت این امر و مسائل
بسیار در آن وقت موجود بود مراکز ادارہ کہ عبارت از قوہ حاکمہ آن وقت بود تحت تاثیر مفاسد اخلاقی
آمدہ و مبتلا بمفاسد اجتماعی و فردی بودند و قوای استعمار غرب در تقویہ این مفاسد مدخلہ میکرد
البتہ صحف تواریخ بہ این ارتجاع روشنی انداختہ و دور مسلمانان را از ثقافت اسلامی بیان
کردہ در آن ہنگام بود کہ اختلاف بزرگ در اجتماع پدید آمد اختلاف کلی واقع گردیدہ حضرت
امام ربانی مجدد الف ثانی در نصف شب جمعہ بتاریخ ۱۴ شوال ۹۷۱ ہجری قمری در شہر مشہور سرہند
بصرہ وجود بظہور آمد و در حجر تربیت والد با فضیلت خود کہ عالم و فقیہ و حافظ آداب
ظاہرہ اصول اسلام و صاحب معارف بلند روحانی تصوف اسلام بودند تربیہ گردید بسیارے کتب
عربیہ و حفظ قرآن مجید را در فصل اول صباوت فرمود سپس بمرحلہ دومی حیات نیک اسلامی پانہاد
بہ فرا گرفتن وصول تعلیمات ثقافت اسلامی اشتغال ورزیدہ وصول علمی منقول و معقول ابا انتہاء
تحقیق و تدقیق از جماعہ فحول علماء و مدققین آن زمان کو منتصف بتقوی و حفظ ثوابیں اسلامی بودند
فرا رفتند مثل مولانا کمال الدین کشمیری و مولانا یعقوب الکشمیری للصرنی و این ذوات از کبار
محققین طبقہ دانایان ثقافت اسلامی در آن وقت بودند و در سلسلہ ہدایت و تفسیر بسیط و بسیط
و وجیز و اسباب نزول و احدی و بیضاوی و منہلج الاصول و غایت قصوی و صحیح بخاری و مسلم

و مشکوٰۃ مصابیح و جامع صغیر سیوطی وغیرہ را از عالم ربانی قاضی بیلول بدخشان فریاد گرفتند
 حضرت مجدد الف ثانی تمام این علوم را کہ سنین عمر این پیشواے بزرگ اسلام ہفدہم رسیدہ تمام
 نمودند و طرق روحانی کہ مربوط سلسلہ قادریہ و سہروردیہ و چشتیہ بودند از حضور والد بزرگوار و صاحب
 معارف علیا شیخ عبدالاحد قدس سرہ اخذ نمودند و در طریقہ عالیہ نقشبندیہ کہ سبب ارتقاہ تمام کیفیات
 تقوی و فضیلت ظاہری و باطنی حضرت امام گردید از حضور مویب الدین الرضی محمد باقی باللہ قدس سرہ
 در مدت دو باہ و ایام چند حاصل نمودند و سلسلہ نسبی حضرت امام بحضرت خلیفہ دوم اسلام الناطق یا
 الحق و الصواب فاروق اعظم سیدنا عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتهی می شود و اجداد حضرت
 امام از افغانستان کہ وطن اصلی شان بودہ در حدود سنہ ۵۷۰ ہجری برائے ایقاعے جہاد یا فیروز شاہ
 تغلق کہ بہند رفتہ و جد حضرت مجدد الف ثانی کہ امام رفیع الدین قدس سرہ نام دارند و از کبار
 روحانیون آن وقت بودند یا فیروز شاہ تغلق بہ ہند آمد و در شہر سہرند یا سہرند توقف نمودند و مرکز
 رشد و ہدایت در شہر سہرند اقامہ فرمودند و ولادت حضرت امام در ہمیں شہر واقع شد کہ قبلاً بہ آن
 اشارہ گردید حضرت امام از ہدویات بہ نشر علوم دینی اسلامی در سہرند پراختند و تہذیبہ روحانی
 بہ اساس طریقہ قادری سہروردی و چشتی اشتغال داشتند و بعد از وفات والد معظم خود در سال
 ۶۰۸ ہجری بحضور حضرت خواجہ باقی باللہ قدس سرہ رسیدہ و بہ اجازہ مطلقہ از طریق عالیہ نقشبندیہ
 نایل گردید و بہ امر مرشد عالی مقام خود بشرط طریقہ نقشبندیہ ہمت گماشتند چون مناسبت
 این طریق بطاہر شریعت اسلامی بیشتر بود انکار کمال حضرت امام ربانی بدین سلسلہ گردید و در
 این راہ عرفانی نفوس بشریت را بطرف تصفیہ و تزکیہ متوجہ ساخت و از انعکاسات آثار آفاق و
 انفس کیفیات و ولایت سہ گانہ و رواج لطائف خمسہ حفظ و افر زوق و حال نفوس طیبہ را بخشید و از
 اسرار خاصہ محبوبیت علیا و خلعت و محبت بر لطائف طالبین راہ جذبہ و سلوک آثار گرانہای تصوف
 را از زین فرمود و از مراتب ہفت گانہ ہم قرآن مجید شمار و وجدان و بدر کہ انہا را استونہ ہم آن در مکتوبہ
 ساختہ بلی این آثار برگزیدہ کہ ذکر یافت از علوم و عرفان خاص مجدد الف ثانی کہ نامب پیغمبر اولو العزم است

و ما در حضرت امام از اظراف تفریق افغان بودہ نسب مادری ایشان بہترین تہذیبی می شود

کسر و اسرار
مکتوبہ

بودہ کہ در آثار قلمی آل عارف ربانی بیان گردیدہ بلے بیت

ہین فرزند فارق است چون اب کون نطق اندر بان او کند رب

سراپا نسخہ اخلاق فاروق بزہر منقصد تریاق فاروق

حضرت مجدد الف ثانیؒ کہ سین عمر مبارکش بسنت نبوی بسلا شصت و ۶۳^{۶۳} و سہ رسید بحکم قضا و قدر سفر آخرت اختیار فرمود و در سر ہند فون گردیدند کہ مصادف بسال ہزار و چہل و نہ بودہ نظر بہ جنت شافت (مصحح) اکتب بعام رحلتہ وارث الرسول (تاریخ وصال آن سردامی اسلام) است و بر ہزار مبارکش قبہ علیا و مسجد کبیر بنا شدہ و ہم مدرسہ بنام مدرسہ مجدد اعظم تعمیر یافت و سر ہند بنام دارالارشاد مسمی گردید و طریق تصوف بر اساس وحدت الشہود و یک بالائز عالم از حضرتش بصورت یک دستور ثابت روحانی و وثیقہ عرفانی باقی ماند کہ بہ ہزاران مرد مسلم وزن مسلمہ ہر کدام بانرازہ قابلیت خود نمودہ وی نمایندہ اصول علیا کہ در تصوف کیان عرفانہ اسلامی محافظہ نمودہ اہل سلوک از آن علما و عملاً و ذوقاً پیروی کردہ و میکنند۔

از بدتے بود کہ آرزوے اکثر شان بر این تمنا بود تا شرحی بمکتوبات معدن الفتوحات کردہ شود لہذا فاضل دانشمند مولوی نصر اللہ ہوتکی بر مکتوبات معدن الفتوحات شرح نمودند آری مولاناے مذکور سالیان متماری در حضور حضرت شیخ الاسلام صاحب قدر البازغ مرشدان نور المشائخ قدس سرہ از معارف کہ خاصہ مکتب وحدت الوجود و وحدت الشہود بطریق فاضل تصوف مجدد الف ثانیؒ ہست بصفت تمیز رشیدان قبلہ صفا کیشان بہرہ علمی و ملکہ علیا حاصل نمودہ و دریں ایام بشرح مکتوبات حضرت مجدد الف ثانی نائل گردیدہ و اینک یک وثیقہ مقدس عرفانی و یک ذخیرہ بزرگ معارف روحانی را برائے برادران اسلامی خود ترتیب نمودند این شرح بتام معنی با اصول تصوف دورہ جدید عرفان آشنا سازد و از دوحہ برگزیدہ این بوستان معرفت ابنائے مسلمین را کہ خوشگوار روح افزار است شہام خواہند نمود و بہ منازل مدارج قصوی کرامت انسانی نائل خواہند گردید۔

جزاه الله عنا وعن سائر المؤمنين خيرا الجزاء

از برادر دینی و محب اہل عرفان حاجی علی محمد مین سپاس می نمایم کہ در طبع این اثر بزرگ روحانی اسلامی ہمت گماشت و اثر بزرگ در طبع رسانید و در آثار نیک اسلامی سعادت علیا را بخود افزود خاتمہ احترام بہ صفات عالیہ و کرامت نفس و تطہیر قلب و قالب و تمسک بمقدسات اخلاقی اسلام بانی را از رحمت در دل انسان بازمی نماید و ایمان بہ مقدسات دینی سبب انکشاف روحانی گردیدہ نظم و ترتیب حیات مبداء و معاد مختل نمی شود پس بیایید بحضرت احدیت جل سلطانہ در ایمان باللہ و فاجاء من عند اللہ راسخ تر شویم و از متابعت دین الہی قلباً و قالباً علماً و عقیدتاً ذوقاً و حالاً پیروی کنیم و با انجام فرائض اسلامی بمراتب برگزیدہ کہ بذات مقبس صفات او تعالی تعلق دارد نزدیک تر گردیم البتہ از عنایات او تعالی بہرہ ے حاصل خواهیم نمود کہ سزاوار مقام برگزیدہ حضرت انسان است این عنایت بر ذات اقدس او تعالی گران نیست والسلام علی من اتبع الهدی و التزم متابعتہ المصطفیٰ علیہ و علی آلہ و اصحابہ الصلوٰات العلیٰ بیت

مصلحت دیدن آنست کہ یاران بہکار بگذارند و خم طرہ یاری گیرند

محمد ابراہیم مجددی ابن عمر

خانقاہ مجددی کابل

۱۳۹۶-۱۶- ذیقعدہ الحرام

تقریظ

در حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ حضرت مولانا سید زوار حسین شاہ صاحب ام فیوضاتہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ وَسَلَامٌ عَلٰی عِبَادِهِ الَّذِیْنَ اصْطَفٰ اٰبَعَدُ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَزَّ وَجَلَّ

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَهُ قَالَ الْمَفْسُورُونَ اٰی ليعرفون پس ازین کریمه معلوم شد کہ مقصود اصلی درین نشأۃ فانیہ از تخلیق جن و انس تحصیل معرفت حق است جل و علا و معرفت حق بر دو نوع است، نوع اول معرفت است کہ علمک عظام بیان فرمودہ اند و نوع ثانی آنست کہ صوفیہ کرام بآن ممتاز اند و بیانش در کتب ثنائیہ میشود تا این زبان در بارہ حقایق و معارف الہیہ بسیار کتب و رسائل تصنیف و تالیف گشتہ از ان جملہ مکتوبات قدسی آیات قدوة الواصلین امام المتقین قطب العارفین و المحققین شیخ الاسلام و المسلمین امام ربانی مجدد و منور الف ثانی قدس اللہ تعالیٰ بسرہ الاقدس امتیاز خصوصی دارد، حق سبحانہ و تعالیٰ در ذات ستورہ صفات حضرت ایشان قدس سرہ السامی چندین فضائل و کمالات تفویض فرمودہ و در بیت نہادہ کہ در اولیای امت بعد صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کم کے را باشد، ولنعم ما قبل بیت :-

لیس علی اللہ بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد

حق آنست کہ بعد کتاب اللہ و کتب احادیث کم کتابے همچو مکتوبات حضرت ایشان بطور آردہ باشد، حقایق و معارف و علوم شرعیہ ظاہری و باطنی کہ درینہا مبین گشتہ خصوصیت بالف ثانی دارد از پیشین کسے تفصیل این حقایق و معارف پے برردہ و لب نکشودہ حضرت ایشان قدس سرہ مقامات و اصطلاحات جدیدہ بسیار در طریقہ خود بیان فرمودہ اند و ہر مقام را شکل جدا و کیفیت علیہ و اسرار و اتوار مختلفہ ایضاح نمودہ اند، ہزاران علما و عقلا بتزبیت ایشان بآن حالات و کیفیات و اسرار و خواص سرفراز گشتہ و اقرار نمودہ اند، بشہادت اہل علم و شرع در طریقہ حضرت موصوف شنبہ ہے نمازہ، علمے باین طریقہ و اصلان حق شدہ اند و می شوندا اولیکے امت در مجالس خود در رس مکتوبات قدسی آیات را التزام داشتہ اند، اما ضرورت بود کہ کتابے در حل مشکلات اسرار

غوامض اینها نوشته و چاپ زده شود تا از اینها استفاده عمومی نموده شود یا کجاست که درین ایام فرخنده فرجام
 جناب مستطاب عالم نبیل قاضی جلیل حضرت مولانا نصرالله صاحب کابلی متعنا الله تعالی بطول بقائه
 کتابی در حل حقائق و معارف و اسرار و غوامض این مکتوبات شریفه تصنیف فرموده اند و با مروت تمام حضرت
 ضیاء المشائخ دام ظلهم العالی و لا اله الا الله فیوضهم المتعالی بصرف جناب محترمی حاجی علی محمد صاحب پاکو لا والا در بلده کراچی
 پاکستان عنقریب از زبور طبع آراسته شده نشر خواهد گشت. مولانا نصرالله خاں موصوف در حل مشکلات مکتوبات
 امام ربانی قدس سره مهارت تلمذ دارند، ایشان از پیرو مرشد خود حضرت نور المشائخ نور الله مرقدہ سالها با قاعده درس
 این مکتوبات عالیہ گرفته و بمطالعہ کثیره خود در فهم آنها بهره تمام بهم رسانیده اند، و تا این عمر در تدریس اینها در کابل و
 قندهار و دیگر مقامات مشغول بوده اند، درین زبان در حل غوامض این مکتوبات مثل مولانا موصوف شخصی
 دیده و شنیده نشد، و قبل ازین همچنین کتابی در شرح آنها چاپ نگشته، این خاکسار درین ایام بخدمت مولانا
 موصوف مجالس دارد و حل بعضی مقامات از آن موصوف استملاعی نماید، ما شاء الله رب العالمین، ما شاء الله رب العالمین
 که سامع را اطمینان تام حاصل شود، و نیز شرح را از جایها مطالعه کرده مفیدترین یافته ام. انشاء الله
 این شرح عنقریب چاپ شده باعث تسکین لب تشنگان این معارف خواهد شد، انشاء تعالی مصنف موصوف
 و مشائخ مصنف و ناشرین و معاونین را در دارین جزای خیر روزی کناد و این شرح مستطاب را قبولیت
 عامه از لای دها و جمیع مسلمانان عالم را از فیوض و برکات حضرت مجدد الف ثانی قدس سره السامی دایماً
 ابداً متمتع و منتفع سازد بجزمت سید المرسلین و اله و اصحابه اجمعین علیهم الصلوٰات
 و البرکات و التحیات و الحمد عوانا ان الحمد لله رب العالمین ۛ

خادم خدام سلسله عالیہ نقشبندیہ مجددیہ

خاکسار زوار حسین غفر الله له و لوالدیه

۲۸ صفر ۱۳۹۷ هـ

مقدمہ شارح

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خداوند ہادی دانا و توانا را شکر گزاریم کہ توسط حضرات انبیک عظام کہ فرستارگان خاص حضرت حق سبحانہ می باشند از ذات مقدس وصفات ثمانیہ خود مانا قصان عقل را با خبر و آگاہ ساخته اند و اگر وجود شریف حضرات پیغمبران نمی بود ما ہم مانند فلاسفہ یونان از سعادت معرفت حق سبحانہ بے بہرہ می ماندیم چنانچہ فلاسفہ یونان کہ بزعم خود خود را استاد کل و اعقل زبان می دانستند با وجود چنین ادعا راز معرفت خالق لایزال محروم و بے بہرہ ماندند و از راہ خدا شناس انحراف و زریذند و در مسائل توحید ذات و قدم صفات ثمانیہ او تعالیٰ خبطہا نمودند چون عنایت خداوند شامل حال ما بود ہذا از طریق شریع بہ اسرار ذات مقدس و صفات ثمانیہ خود واقف و بآن مصدق گردانید، نحمدہ حمداً کثیراً علیٰ ہذہ النعماء الکاملہ

ہمچنین بروح مبارک سردار دوعالم کہ خاتم النبیین است درود بے پایاں می فرستم کہ فخر کائنات بودہ و تمام عالم بواسطہ او ایجاد گردیدہ است، دریں مورد مؤلف کتاب مجموعہ خوانی در شعرے چہ توش بیان داشته اند

لہ ہمد لا منتہا لکبارہا و ہمتہ الصغریٰ ان اخرج الدنیا من العدم

یعنی سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم داراے آل ہمتہ بے عالی است کہ بزرگی آن انتہا ندارد، اما از خوردترین ہمت شان این است کہ برکت آن دنیا از کتم عدم بصرائے وجود آورده است۔

علی الخصوص کہ ما مسلمانان جہان را از تاریکی شرک و جہالت نجات دادہ و بشا ہرہ مرضیات

خداوند متعال ہدایت فرمودہ اندو اگر ہدایت ایشان نہی بود ما ہم مثل دیگران از مفاد معاش و معاد
 بے خبر و در گودال چہالت باقی می ماندیم، و نیز شکر گزاریم کہ خداوند مہربان از لطف و مرحمت خود ما را
 با خلاص دوستان خود مشرف ساختہ و کمالات قدسیہ شان معترف گردانیدہ علی الخصوص در فہم مکتوبات
 قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی یک اندازہ بلکہ عالی عطا فرمود و مکتوبات شان کہ
 معلم ظاہر شریعت و مبین باطن شریعت بودہ و مشتمل بیان درجات ہفتگانہ متابعت سر دارد و عالم
 صلی اللہ علیہ وسلم است و مسائل بزرگ عقائد اسلامی کہ علمائے کرام اسلام بروی علم و استدلال
 بیان کردہ اند، درین کتاب از روی کشف و ذوق تشریح گردیدہ است و مسائل ہمگی کہ اکثر دانشمندان
 جهان در حل آن عاجز شدہ اند در این کتاب بصورت واضح موجود است چنانچہ در مورد اینکہ
 وجود حق سبحانہ عین ذات او تعالی بودہ است و یا غیر ذات مقدس او درین کتاب مفصل تشریح شدہ
 کہ حق سبحانہ بذات خود موجود است نہ بوجود، و صفات ثمانیہ حق تعالی بذات پاک او موجود نہ بوجود
 و وجود و وجوب ہم دران بارگاہ مقدس رسیدہ نمی توانند۔ بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

و حل این مسائل از فہم و ادراک بیارے علماء و عرفاء و دانشمندان سراسر جهان بلند است
 اما در مکتوبات قدسی آیات تمامی بمسائل بیک منطق سلیم و اصول قوی علوم عرفانی توضیح کامل یافتہ است۔
 راجع بمراتب حقیقت محمدری و حقیقت احمدی و حقیقت کعبہ معظہ و حقیقت قرآن کریم
 و حقیقت صلوة کہ درین وثیقہ منظمہ عرفان تفصیل دادہ شدہ در کتب دیگر دیدہ نمی شود۔ حقایق سبعہ
 کہ عبارت از حقیقت ابراہیمی و حقیقت موسوی و حقیقت محمدری و حقیقت احمدی و حقیقت کعبہ معظہ
 و حقیقت قرآن کریم و حقیقت صلوة و همچنان برتری یک حقیقت بحقیقت دیگر درین کتاب مقدس
 بیان گردیدہ یگانہ دستور قصوی و کیان علمی است کہ از سینہ معلو از حقایق روحانی حضرتش بظہور
 پیوستہ و از مختصات کمالات مجدد الف ثانی است و ہم در بارے فضائل صحابہ کرام و برتری شان
 نسبت باولیاء امت و افضلیت حلقے راشدین پیش از ہر کتاب دیگر بیانات کافی دادہ شدہ است۔

پہچین تعین اول ظہور ممکنات عالم کہ دریں کتاب تفصیل داده شدہ نسبت تعین اول
 کہ دیگران گفته اند پنج مرتبہ برتر است ^{در بارہ} اینکہ ظہور اول ممکنات کرام چیز پورہ است نیز مطالب
 ارزندہ دارد و بعض مسائل مهم عقائد اسلامی کہ علمائے ماترید بہ و اشعریہ در ان اختلاف نظر
 داشتہ و بکدام فیصلہ نرسیدہ اند، حضرت امام فیصلہ آن مسائل را بہ محضر حضرات انبیاء عظام
 عرض کردہ و فیصلہ تصویب مبارک شان را حاصل داشتہ و برائے ما غایت فرمودہ اند، این
 موضوع در مکتوب ۵۹ مفصل بیان شدہ است۔ سبحان اللہ چہ لیاقت خدادادی کہ در
 حین حیات این چہ فانی بہ زندگان جہان ابدی ملاقات می نمایند و از حضور شان فیصلہ میگرد
 و در مورد اینکہ حق سبحانہ "از ما بمان نزدیکتر است" توضیحات فرمودہ و روشن ساختہ کہ بما ہیبت ظلی
 نسبت بخود ما ہیبت ظلی ما ہیبت اصل نزدیکتر است، زیرا کہ قیام ظل بہ وجود ظلی خود نپورہ
 بلکہ قیام آن بواسطہ اصل او پورہ لہذا چیزے کہ سبب قیام ما است ذات مقدس او تعالی
 است کہ از ما بمان نزدیکتر است۔

و ہم در مکتوب ۷۱ احصہ ششم فرمودہ اند کہ "قلب انسان نسبت بہ عرش مجید یک فضیلت
 جزئی دارد زیرا کہ عرش مجید مظہر ذات و صفات ثمانیہ او تعالی است اما قلب عارف کہ عاشق
 ذات مقدس است تنہا مظہر ذات منزہ او تعالی میگرد و چنانچہ بزرگان فرمودہ اند۔ بیت
 عرش و غزین ہر دو یک طبق است بلکہ غزین شریف تر طبق است

و در بارہ اینکہ مقام عروج و مقام استقرار انبیاء عظام از ہم جدا می باشد و مقام
 استقرار شان صفت مرئی آن بزرگواران است و عروجات شان بذات مقدس او تعالی است
 و نیز عروج اولیاء کرام از مقام استقرار انبیاء عظام فوق تر واقع می شود اما عروجات حضرات
 انبیاء عظام غیر تنہا ہی است و مقام استقرار بہر کرام از انبیاء عظام و اولیاء کرام صفت
 مرئی آنها است و عروج شان از مقام استقرار شان بلند تر می باشد و اقل قلیل از اولیاء کرام
 بعروجات حضرات انبیاء عظام مشرف می شوند۔

راجع بتصدیق قلب و یقین آن فرمودہ کہ تصدیق عبارت از یقین و تسلیم و گرویدن است و یقین تنہا ایقان بدون تسلیم است، چنانچہ کسے فکر کند کہ شخص دیگرے نسبت باو فاضل تر است کہ اگر فضیلت اورا نسبت بخود قبول نماید در این صورت یقین او تصدیق گفتہ می شود ورتہ صرف یقین است و از اینجاست کہ در داشتن ایمان بشریعت محمدی تنہا یقین را اعتبار ندادہ تصدیق را ایمان دانستہ اند۔ چنانچہ یہود و نصاریٰ بحقیقت قرآن و رسالت حضرت پیغمبر اکرم صلی اللہ علیہ وسلم یقین داشتہ اما تصدیق ندارند (این مطلب بہ مکتوب ۵۱ حصہ ہشتم موجود است)۔

خلاصہ اینکہ معارف مکتوبات قدسی آیات از فہم اکثر علماء حتی از فہم خواص کہ اولیاء را اند نیز بلند تر است چنانچہ خود حضرت امام در مکتوبے می فرماید "این معارف خاصہ اولیاءے مرادان و محبوبان است اولیاءے مریدین و مجبین در عصر حضرت نوح ہم یابین معارف ہمیرند بلکہ این معارف خاصہ محبوبان است مچنان اینجا قدمگاہ ندارند اگرچہ اولیاءے مجبین و مریدین در سیر باے عرفانی متوجہ عالم ملکوت و جبروت و لاہوت ہم گردند نمیتوانند بدین وقت توانائی کہ حضرت مجدد الف ثانی ارشاد نمودہ اند مہندی گردند و نیز فرمودہ کہ "این معارف معارف حضرات انبیاء عظام است و از معارف اکثر اولیاءے کرام بزرگتر است ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم

و نیز در مکتوب ۲۵۱ فرمودہ اند "انگار ہم کہ حضرت مہدی موعود کہ با کملیت ولایت معہود است نیز بریں نسبت خواہد بود و تتمیم و تکمیل این سلسلہ علیہ خواہد فرمود۔"

لے عزیز! کمالات حضرت امام کمالات حضرات انبیاء عظام می باشند از ادراک اکثر اولیاءے کرام بلند تر است بسیار اقل قلیل اگر با مثال معارف حضرت امام رسیدہ باشند یقین است کہ بہ عین حضرت امام رسیدہ اند و این طور اشخاص اقل قلیل می باشند ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل العظیم

مولانا عبدالحکیم سیالکوٹی کہ علمائے علام پایہ علمیت اور امی دانند از جملہ خادمان و زمرہ

قلقلے حضرت امام است دربرج حضرت امام میفرماید بلجائے مشیخت معدن عرفان "حضرت شیخ فضل اللہ بریلوی صدیقی کہ معاصر حضرت امام پورہ میفرمودند ان چیزے کہ قطب الاقطاب حضرت مجدد میفرماید ہمہ صحیح می باشد و در بیان آن اسرار صادق و بیان اسرار مشرف است حضرت شیخ حسن غوثی در کتاب مناقب اولیا حضرت مجدد را بر این طور می نویسد بالانشین مسند محبوبیت صدر آراے محفل وحدانیت خداوند مقام فردیت صاحب مرتبہ قطبیت۔

از مردم معتمد منقول است کہ یک نفر مریدے میر مومن بلخی برائے اخذ فیض بحضور حضرت امام حاضر و سلام شیخ خود را و سلام مولانا میرک شاہ و سلام شیخ حسن قبادیانی و سلام قاضی القضاة تولک را بحضور حضرت امام رسانید و عرض نمود کہ شیخ من گفت کہ اگر کبر سن و بعد مسافت مانع نمی بود بخدمت او حاضر و عمر باقی را بحضور شان می گذراندم چون موانع موجود است بنا بر آن امید دارم کہ مرا غائبانہ در حبلہ مخلصین خود حساب فرمایند و طور غائبانہ از انوار خود افاضہ فرمودہ باشند و نیز منقول است کہ یک عزیز از بلخ بہ ہندوستان آمدہ بود گفت وقتی کہ میر محمد مومن بلخی مکتوبات حضرت امام مطالعہ کرد آنرا بالائے سر خود گذاشتہ و بدون اختیار رقص کرد و گفت کہ اگر این بزرگ بزبانہ سلطان العارفین و در وقت سید الطائفہ حضرت جنید می بود خدمت اورا می کردند۔

حضرت شیخ احمد جام زندقیل نوالہ حضرت عبداللہ بکلی بمینی کہ از حبلہ اصحاب کرام بود و از حبلہ بسیار اولیای قدیم است میفرماید کہ ما چند احمدی یا شیم احمد آخرین ما کہ در ہند خوابد بود بہ تنہیت ہمہ ہم نام ہائے خود بلندتر و کامل تر است۔

حضرت شیخ خلیل اللہ بدخشی کہ مزار مبارک او در قریہ اورنج و پرخارمی باشد و از مشائخ سہروردیہ است در برج حضرت امام فرمودہ کہ در ہند یک شخص ظہور خواہد کرد کہ عالم را انوار خود منور خواہد ساخت ، کاشکے جہات وفا میکرد کہ از حضور شان استفادہ می کردم از مقدرات خداوندی وفات حضرت خلیل اللہ و تولد حضرت امام در یک سال رخ دادہ است

یہ علمائے کرام معلوم است کہ کتاب تتمہ علم عقائد کہ کتاب بسیار نادر و بسیار دقیق
 است تصنیف علامہ یوسف کورج قرہ باغی است مولانا محمد یوسف مذکور از جملہ مخلصین
 حضرت شیخ خلیل اللہ بودہ و تتمہ را در خانقاہ حضرت شیخ تصنیف فرمودہ بتا بران نام آنرا خانقاہی
 گذاشتہ اکثر علماء آنرا نہ خواندو نہ دیدہ اند اما از فضل و مرحمت وہاب حقیقی بندہ بقرارت
 آن مشرف شدہ ام لطیف اینکہ دیگر اینکہ نام پسر مولانا مذکور یعقوب بودہ بتا بران در
 مرثیہ پدر خود فرمودہ مصرع

رقت یوسف زخانہ یعقوب

حضرت امام میفرماید کہ در ابتدای احوال سلوک بہ مزارات بزرگان می رفتم دران اثنا بہ زیارت
 شاہ ابوی بخاری سرہندی مشرف شدم فرمودند کہ تو یک نفر همان عزیز می باشی نزد ما چیز نیست
 کہ بخدمت شما تقدیم کرد این قدر هست کہ تصرف سرہند را بہ من سپردہ بودند آنرا بہ تو بخشیدم
 این بود نمونہ از خصوصیات بعض از معارف حضرت امام کہ مشت نمونہ خروار براسے
 علاقمندان عقاید و دستاران عرفان و تصوف عرض شد و تذکار احصای تمام کمالات حضرت
 امام ربانی دریں مقدمہ مختصر گنجایش ندارد۔

خلاصہ تشریح این کتاب مقدس یک انعام بزرگی است از حق سبحانہ تا تمام مسلمانان بمعارف
 عالیہ آن کتاب منتطاب یک اندازہ آشنا شوند و این تشریح فی الجملہ کہ ما نمودہ ایم نیز از اثر فیض
 تعلیمات قطب ارشاد وقت خود جناب شیخ الاسلام حضرت نورالمشاہد قدس سرہ بودہ است یعنی
 این کمیونہ بچیت نلیڈا آن عارف سبحانی مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی را
 کہ در ۹ حصہ در داخل سہ دفتر می باشد کہ دفتر اول آن حاوی ۳۱۳ مکتوب در داخل پنج حصہ
 بنام در معرفت، و دفتر دوم آن داراے ۹۹ مکتوب در دو حصہ بنام تورا الخلاق، و دفتر سوم آن
 داراے ۱۲۲ مکتوب در دو حصہ بنام معرفت الخفاق یاد می شود۔ از نزد این شخصیت عالی
 عرفانی خاندان مجددیہ استفادہ نمودہ ام و در طول زندگی تدریس و تعلیم آن رابطالبان علاوہ مندرجہ

آن این مکتب عرفانی بکمال اخلاص و علاقہ قلبی شیوہ خود قرار دادم و در خلال تدریس این رشته تصوف سالہا باین اندیشہ و آرزو بودم تا بتوانم استفادہ این مسائل دقیقہ علمی و تصوفی لاکہ از جناب نورالمشاخ علیہ الرحمہ بدست آورده ام بنام شرح مکتوبات شریف در قید تحریر آورده با استفادہ و مطالعہ کافہ علاقہ مندان و برادران دینی عرضہ نمایم۔

بالآخرہ بعد از پنجاہ سال تعلیم و تعلم دریں سالہاے اخیر فرصتی بمن دست داد تا بہمکارے برادر عزیزم حفیظ اللہ خان میرت بدخشی تالقانی کہ در مضامین مکتوبات قدسی آیات آشنا بودہ کتابت و ترتیب شرح این کتاب مقدس را بہ عہدہ داشت بہ تحریر و ترتیب آن پرداختیم و در نتیجہ بروز دوشنبہ ۱۷ شوال سال ۱۳۹۶ ہجری قمری کہ مطابق بہ ۱۹ میزان ۱۳۵۵ شمسی است۔ پوشیدہ نماںد کہ مدیر صاحب مطبوعات آغاے خیری نژد در بعض مسودات با ما معاونت زیادہ فرمودہ اند و دریں راہ آرزوے دیرتہ ام از لطف و مرحمت خداوندی برآورده شد۔ و ما تو فیقہی اکاباللہ علیہ توکلت والیہ انیب۔

می سپارم بتوا ز کید حسود چمنش

یارب آن غنیہ خندان کہ سپردی بمنش

مولوی نصر اللہ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شرح حصہ اول مکتوبات قدسی آیات

مکتوب اول

حضرت امام درین مکتوب از اسم ظاہر و توحید و وجود، عروجات فوق العرش بیان فرموده اند مراد از اسم ظاہر درین جا چنانچہ اسم ظاہر و ضمیر نحوی مراد نیست، تکرار اسم با ظاہر و باطن نیز مراد نمیشد بلکہ مراد از معارف اسم ظاہر آن معارف و تجلیات است کہ در ادراک و تعبیر سالک میگنجد، چنانچہ تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ۔

و مراد از معارف اسم باطن همان تجلیات و معارف است کہ در ادراک و تعبیر سالک نمیکنجد چنانچہ تجلیات و معارف ذات بحت او تعالیٰ کہ بسبب بیچونی و بی کیفی از ادراک سالک بلند است و آنچه عرفا فرموده اند: من عرف الله طال لسانه متوطب معارف اسم ظاہر است و آنکہ فرموده اند من عرف الله كل لسانه مربوط بمعارف اسم باطن است۔ حضرت امام در مکتوب بی میفرماید خال السیر فی العلم، سیر فی الاسم الظاهر، والسیر فی العلیه، سیر فی الاسم الباطن۔ و تجلیات حق تعالیٰ با انواع متعدده است یعنی بصورت، صفات و ظلال صفات و بصورت اشجار، و گل و چراغها، این مکتوب شریف از جمله حالات ابتدائی حضرت امام است و در ابتداء توحید و جودی بحضرت امام نیز ظهور کرده بود بعد از آن حق تعالیٰ حضرت امام را بمعارف بلند رسانیده و از مضیق توحید و جودی خلاص گردانیده و معلوم است کہ نزد حضرات صوفیہ وجودیہ تمام مخلوقات ظهورات حق تعالیٰ می باشد۔

چنانچہ مغربی می فرماید: بیت

ز دریا موجِ گوناگون برآمد   ز بچونی بزرگ چون برآمد
گہے در کسوتِ لیلیٰ فروشد   گہے بر صورتِ مجنون برآمد
چو بار آمد ز خلوت خانہ بیرون   ہمان نقشِ درون بیرون برآمد
از ان دریا درین امواج ہر دم   ہزاران گوہر کنون برآمد

یعنی حضرات انبیاء عظام برآمدند۔ حضرت شیخ اکبر علامہ محی الدین ابن عربی میفرماید۔ البحر بحر علی ماکان فی القدم ان الحوادث امواج وانھا زوا یضاً۔ در تفسیر صادی وغیرہ موجود است کہ در روز قیامت حق تعالی بصورت ہر حرف قرآن تجلی خواهد کرد، و آنچه در حدیث شریف وارد است رأیت ربی فی احسن صورۃ۔ آنجا نیز مراد تجلی حق تعالی است، زیرا کہ اللہ تعالیٰ از صورت منزه است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید: تجلیاتیکہ در صورتی و مثالی و آنچه در پردہ انوار است ہمہ داخل سیر آفاقی است۔

تذکرہ: ترقیات سالک این راہ بتکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات و تلاوت قرآن عظیم در نماز و خارج نماز مربوط است و بتکرار اسم یا ظاہر و یا باطن تعلق ندارد، مقتدایان طریقیہ علیہ نقشبندیہ در حق بتدی تکرار اسم ذات و در حق بنتی و متوسط تکرار نفی و اثبات و در بدایت نہایت تلاوت قرآن عظیم بیرون نماز و در نہایت نہایت تلاوت قرآن عظیم در نماز مقرر فرمودہ اند و میفرمایند کہ عمل بردو نوع است اعمال ابرار و اعمال مقربین، عمل ابرار آفت کہ سبب ثواب بودہ، اما سبب ترقیات و عروجات نمیباشد۔ و عمل مقربین بآنکہ ثواب است سبب ترقیات و عروجات نیز میگردند و بقا و بقا کہ دور کن ولایت اند میرسانند پس در ابتداء در حق بتدی تکرار اسم ذات از اعمال مقربین بودہ و تکرار نفی و اثبات و تلاوت در حق او اعمال ابرار است کہ سبب ترقی او نمیگردد و در حین ابتداء توسط تکرار نفی و اثبات و تلاوت قرآن خارج نماز عمل مقربین و تکرار اسم ذات عمل ابرار است و در حق بنتی تلاوت قرآن کریم در نماز عمل مقربین و تکرار اسم ذات نفی و اثبات عمل ابرار است۔

بہر سخن جائے و بہر نکتہ مکانے دارد

ع

نمی بینی کہ فضیلت سورۃ فاتحہ از فضیلت تشہد زیادہ تراست، اما خواندن فاتحہ در قعہ خطا است، تکرار اسم او تعالیٰ بسبب جذب و محبت و میلان طالب است بطرف عالم و جوب، زیرا کہ فرمودہ اند من احب شیئاً کثر ذکرہ و چون نسبت از امور متکررہ است، معنی جملہ مذکورہ این می شود من کثر ذکرہ احبہ کیکہ بسیار یاد کند چیزے را آن چیز محبوب او خواهد گشت۔ ازین جهت مجتہدین طریقت تکرار اسم ذات او تعالیٰ را در حق بتدی مقرر فرمودہ اند تا سالک بجمت عالم و جوب شرف و بآن طرف جذب شود و مراتب و جوب در حق او مشہود گردد، اگر صاحب کشف بودہ ورنہ در بین او، و بین عالم و جوب حجاب نخواہد ماند اگر چه در کشف او نہ در آید مگر بزوق خواهد فهمید کہ حجاب نماندہ است و چون مراتب و جوب تطلال بسیار دارد، بنا بر آن در حق متوسط تکرار نفی و اثبات را وظیفہ ساختہ اند تا از تطلال باہل برسند۔

چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ تکرار کلمہ طیبہ ولایت را از تطلال باہل می رساند و نبوت را بدرجات علیا میرساند و تلاوت قرآن کریم را در حق منتہی برے آن گذشتہ اند کہ اگر سالک از گرفتاری غیر و نیز از گرفتاری تطلال رہائی نیابد، و از محبت نفس خلاص نشود از تلاوت قرآن کریم محظوظ نمی گردد و اسرار قرآنی را درک کردہ نمی تواند۔ بیت

عروس معنی قرآن حجاب آنکہ براندازد کہ داراے ایمان امجد بینہ از غوغا

تطلال عبارت از تعلقات صفات و یا از تمثال صفات می باشد، تعلقات صفات چنانچہ تعلق علم معلوبات، و تعلق قدرت بمقدورات است و تمثال صفات دیدن نمونہ صفات است در عالم مثال چنانچہ صورت زید در آئینہ تمثال زید است پس عارفی کہ در بین او و در بین تطلال صفات حجاب نماندہ باشد بولایت صغری رسیده و ولایت صغری ولایت اکثر اولیاء است و بعضی حضرات آنها بخود صفات میرسند کہ ولایت کبری است و ولایت انبیا عظام است و کمالات نبوت انبیا عظام بذات بحت او تعالیٰ متعلق است و ولایت ملا را علی بشیونات ذاتہ او تعالیٰ تعلق دارد، پس ولایت ملائکہ از ولایت انبیا کرام برتر است و فضیلت انبیا کرام بر ملائکہ

باعبار کمالات نبوت است پس لازم است کہ مراتب اسماء و صفات او تعالیٰ را یکی اندازہ بمفصل تر بیان کنیم۔ پوشیدہ نماید کہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ کہ در خارج بوجود دارند موجودات این صفات ثمانیہ ظلال نیز دارند کہ عبارت از تعلقات صفات و یا تمثالات صفات است و ظلال صفات را مجازاً صفات می نامند۔ اسم و صفت او تعالیٰ دارا سے مراتب ذیل است:

(۱) مرتبہ ظلال

(۲) مرتبہ خود صفات

(۳) مرتبہ شیونات

(۴) مرتبہ اعتبارات

وصول بظلال صفات ولایت صغریٰ و وصول بخود صفات ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاء عظام است و وصول بشیونات ذاتیہ ولایت ملائکہ اعلیٰ است و وصول بذات او تعالیٰ کمالات نبوت است و فرق در بین صفات و شیونات و اعتبارات آنست کہ صفات وجود خارجی زاید داشته و شیونات از ذات او تعالیٰ منتزع بوده وجود خارجی ندارند پس مرتبہ شیونات از مرتبہ صفات بلندتر است و اعتبارات نیز منتزع از ذات او تعالیٰ می باشند و فرق در بین شیونات و اعتبارات باعتبار ادراک عارف است، اگر عارف مشاہدہ کند کہ انتزاع علم و یا قدرت و یا صفت دیگر از صفات ثمانیہ او تعالیٰ منتزع گردیدہ، این مشہودات را شیونات می نامند و اگر عارف بداند کہ یک صفت از صفات او تعالیٰ منتزع گردیدہ اما تعین آن صفت در ادراک نمی آید این مرتبہ را اعتبارات می نامند و مرتبہ اعتبارات فوق مرتبہ شیونات است، زیرا کہ ہر اندازہ کہ عارف بذات او تعالیٰ نزدیک تر گردد ادراک او بسبب بے کیفی آن مرتبہ مقدسہ کم شدہ می رود۔

زاعلیٰ بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ تفاضل اقسام اولیا کرام باعتبار تفاوت این مراتب متفاوتہ است

حضرت امام در بارہ وحدہ وجود و یک قسم خاص از توحید کہ برائے شان ظہور یافتہ

میفرماید کہ حق تعالیٰ در جمیع اشیاء تجلی خاص علیحدہ علیحدہ ظاہر گشت انہ
پوشیدہ نماں کہ توحید وجود چند قسم است، اول آنکہ سالک خود را عین حق بیند، دوم
آنکہ خود را ظل حق می بیند، سوم آنکہ خود را و عالم را مظهر و مرآت حق می بیند، چہارم آنکہ احاطہ
حق را بعالم احاطہ ذاتی می بیند یعنی ذات او تعالیٰ را محیط عالم می بیند، پنجم آنکہ معیت او تعالیٰ را
بعالم معیت ذاتی می بیند نہ علمی، و حال آنکہ احاطہ و معیت او تعالیٰ علمی است۔

سوال: این گفتار وجودیہ خلاف عقیدہ اسلامی و خلاف عقیدہ اہل سنت جماعت
است آنہارا چگونه بزرگ بدانیم۔

جواب: این فرمودہ اولیاء کرام عقیدہ نیست بلکہ بیان حال است و بہ ثبوت
رسیدہ است کہ حضرت منصور در محبس در شبانہ روز یک ہزار رکعت نماز ادا می نمود، و طعامی کہ
دست ظلمہ بہ آن مساس میکرد نمی خورد، و در روزی کہ بشہادت رسید پنجصد رکعت شبانہ خود را
ادا کردہ و پنجصد رکعت روزانہ ادا شدہ بود۔ پس عقلاً باید فکر کنند کہ اگر اظہار کلمہ انا الحق
عقیدہ اومی بود این قدر نماز را برائے کہ و برائے چہ ادا می فرمود۔

پوشیدہ نماں کہ توحید وجود یک حالت و معرفت ابتدائیست و اکثرے اقسام توحید
در مرتبہ علم یقین است یعنی سالک تا این وقت از مقام عین الیقین و حق الیقین خبر ندارد، و
شہود اواز عالم امکان بالا نرفته بلکہ ممکن را بعنوان واجب می بیند، اگر چہ یک نوع توحید،
در عین الیقین ہم پیدامی شود و معرفت توحید شہودی ازین معرفت برتر است و توحید شہودی
آنست کہ شہود عارف بذات او تعالیٰ تعلق گرفته باشد و عالم از شہود او برآیدہ باشد و این مرتبہ
عین الیقین است و حق الیقین ازین دو معرفت برتر است و حق الیقین آنست کہ عارف بعد
از عین الیقین بسبب انعکاس مراتب و جوب ہر دوے واجب ممکن را مشاہدہ کردہ بتواند۔

سوال: علم الیقین و عین الیقین نقیض یکدیگر اند، چہ علم الیقین شہود ممکنات است
و عین الیقین شہود مراتب و جوب، و حال آنکہ ناممکن فراموش نشود عالم و جوب شہود نمیگردد

در وقت شہود عالم و جوب عالم امکان از شہودی برآید پس اجتماع این ہر دو علم چگونه خواهد شد۔
جواب: سالک داراے لطائف عشرہ است و در مقام حق الیقین نفس عارف
 بعد از متخلق شدن باخلاق اللہ و اطمینان نزول می فرماید و روح او از برائے طے نمودن مقامات
 عالیہ در عروج می باشد پس در مقام حق الیقین، علم الیقین و عین الیقین جمع می شوند یعنی
 روح در عین الیقین است و نفس در علم الیقین، و یا اینکه بعد از عین الیقین سالک متخلق
 باخلاق خداوندی میگردد و علم او پر تو علم الہی می شود، چون در علم الہی ہر دوے واجب و ممکن
 حاضر است، در علم عارف نیز، همچنان خواهد بود۔

حضرت امام میفرماید کہ عروجیات بر فوق محدود یعنی عروج فوق العرش بسیار
 واقع شدہ است و عروج علمی و روحی اولیا کرام بلکہ عروج تمام لطائف شان بعرش و
 فوق العرش واقع می شود، بمقام پنجگانہ عالم امر و عالم روح کہ بوق العرش می باشند عروج میکند
 و از آنجا تیزگذاشتہ بعالم و جوب می رسند، تفصیل مقام قرار ذیل است۔

انسان از لطائف عشرہ و اجزای دہ گانہ مرکب است کہ پنج آن از عالم خلق کہ تحت العرش
 میباشد یعنی عناصر اربعہ و نفس ناطقہ و نفس خلاصہ و عصارہ عناصر اربعہ است و پنج دیگر آن از عالم امر
 است یعنی قلب توری و روح و سر و خفی و اخفی کہ در وجود انسان پورہ و موطن اصلی شان فوق العرش
 است پس قول حکما یونان کہ گفتہ اند کہ فوق العرش چیزے نیست باطل است، تابعان دین محمدی
 و ملت مسطوقی این عوالم پنجگانہ فوق العرش را دیدہ می تواند و این اجزای پنجگانہ عالم امر کہ
 در وجود انسان جاے جداگانہ دارد، مقام قلب توری کہ اصل آن فوق العرش است در قلب
 صغیری پورہ و مقام روح در زیر پستان راست میباشد و مقام سرفوق پستان چپ و خفی فوق
 و قریب پستان راست مائل سینہ و اخفی در وسط سینہ میباشد و ہر کدام این لطائف بسبب
 انابت سالک و ذکر او تعالیٰ بلکہ بحض عنایت او تعالیٰ از بدن انسان فردا فرود آید و باہر سبب اجتماع
 عروج فرمودہ بمقام اصلی خود، و از آنجا نیز عروج نمودہ بعالم و جوب میرسد و در آنجا فانی و

بقائے یافتہ نزول می فرمایند۔ در حالیکہ متعکس بتجلی اسما و صفات او تعالیٰ گردیده باشند وجودشان
معدوم نمیگردند چنانچه حضرت حافظ شیرازی میفرماید: بیت

هرگز تیرمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق   ثبت است بر جریدة عالم دوام با

دوام وجود و عدم فنا در باره انبیاء کرام منصوصی است و در حق اولیاء کرام قیاسی شهودی
است زیرا تابع کامل تمام کمالات متبوع خود را جذب میفرماید و یکی از کمالات متبوع عدم فنا و
فناک ناشدن است چنانچه آنحضرت میفرماید ان الله حرم علی الارض اجساد الانبیاء بتا بر آن
تمام اجزاء عارف بعد از فنا و بقا کمال از خاک شدن محفوظ است۔ نمی بینی که حضرت خواجه بزرگ و
حضرت غوث الثقلین و شیخ الشیوخ شهاب الدین مہروردی و حضرت خواجه معین الدین اجمیری و
حضرت حکیم سنائی از قبور مبارکہ خود ارشاد میفرمایند بلکه یک ادنای صوفی کہ قلب او بذكر متاثر شده
باشد بقائده قبور میفهمد و این افادہ و استفادہ از مشاہدات بوده۔ اجتمع حضرات انبیاء عظام در مسجد اقصیٰ

سوال: در بالا مذکور شد کہ از آنجا عروج کرده بعالم وجوب میرسند یعنی چه

جواب: اطلاق عروج در آنجا اعتبار عرف صوفیہ کرام است و مرادشان از عروج
وصول بلا کیف آن مرتبہ مقدسہ میباشد ورنہ اللہ تعالیٰ نہ در فوق عالم و نہ تحت و نہ بین و نہ شمال
میباشد و از جهات ستہ میراست بلکه نسبت خالق بمخلوق قریب نسبت نقطہ جوالہ و دائرہ مویزہ
است کہ اگر چه بیچ کدام خدائے از اشراق نقطہ خالی نیست بآن گفته نمی شود کہ نقطہ بہ بین دائرہ
و یا شمال دائرہ، یا فوق دائرہ و یا بہ تحت دائرہ است، بل عروج سالک تا بہ عرش کہ آنرا سیرالی اللہ
فی الاشیاء نامند عروج مکانی بوده کہ از پست بمقام بلند میرود و عالم امر کہ بالائے عرش است
در آنجا نیز فوقیت و تحتیت موجود است زیرا قلب نوری کہ اصل قلب انسانی است فوق از عرش
و روح فوق از قلب سرفوق روح و خفی فوق سرفوق خفی کہ بلندترین عالم امر است فوق خفی می باشد۔
حضرت امام میفرماید کہ در جمیع اشیا علیحدہ علیحدہ ظاہر گشت خصوصاً در کسوت تسار الخ
یعنی چون حقیقت ممکنات عبادات و انعکاس صفات او تعالیٰ است پس در ہر فرد ممکنات پرتو

دوامت سوار در عالم ثبت تجس روح است بصورت جسد چنانچه حضرت شیخ عبدالغنی بیضاوی آن تصریح فرمودہ اند و بعضی بر آن کہ دعوائے باخبری حدیث می کنند و از حدیث خبر ندارند۔

یک صفت موجود است، این قدر هست کہ ما آنرا نمی بینیم و اولیای ربی بینند و در تخصیص نسا و وجہ است
اول اینکه استعداد آنها لطف است و در وجودشان ہر دو قوہ فاعلہ و منفعلہ موجود است،
قوہ فاعلہ عبارت از تربیت و ولد است در وجود خود، و منفعلہ عبارت از قبول لطف است و جہ دوم آنکہ
در یک وقت خاص بحضرت امام در وجودزہا تجلی زیادہ تر معلوم گردیدہ نہ آنکہ ہمیشہ در وجود آنها
تجلی زیادہ تر است۔ نبی بینی کہ بحضرت موسیٰ گاہے در کوہ طور و گاہے در شجرہ تجلی ظاہر میگردد و زیادت
تجلی طعام لذیذ و آب شیرین از طعام غیر لذیذ و آب غیر شیرین برائے آن خواہد بود کہ چوں ممکنات از
عدم ساخته شدہ و عدم ہر اسر ظلمت و کدورت و مرارہ است و شیرینی آن از انعکاس ظلال
صفات او تعالی است پس در طعام لذیذ و آب شیرین انعکاس صفات زیادہ تر خواہد بود۔

و آنچه میفرماید در اشارتے این تجلیات آرزوے رفیق اعلیٰ داشتم و میفرماید کہ این تجلی
بآن نسبت تنزیہی جنگ ندارد الخ۔ یعنی سالکان و عارفان در استعدادات متفاوت اند چون
استعداد حضرت امام کامل تر است باین تجلی مغرور نشدہ، طلب رفیق اعلیٰ را از دست
ندادہ اند، و اگر استعداد ناقص باشد شاید کہ سالک باین تجلیات قناعت کند و از طلب بازماند
و آنچه فرمودہ کہ این تجلی بآن نسبت تنزیہی جنگ ندارد، بنا بر آنست کہ سالک دارائے ظاہر و باطن
است، ظاہرشان باین تجلی مشغول و سرور و باطن متوجہ ذات او تعالی است و تجلیات ظلیہ
ملفت نیست و آنچه میفرماید کہ آن تعین علمی کہ بعد از عود تعین پیدا شدہ بود درین فنا گم شد
و اثرے از مظان انا الخ یعنی جاے رجوع انا نامند۔

پوشیدہ مانند کہ تعین دو قسم است، تعین جسدی و تعین علمی، در وقتیکہ سالک عروج میکند
تعین جسدی خود را فراموش می گرداند و در وقتیکہ سالک خود را نمی بیند درین وقت دو حالت خواہد بود
اول آنکہ اگر چہ خود را نمی بیند و از شہود خود گذشتہ است مگر وجود سابق خود علم دارد، زیرا در سابق
تعین جسدی او مشہود او بودہ، دوم آنست کہ همچنانکہ تعین جسدی خود را نمی بیند، علم بر تعین سابق
خود نیز ندارد، و از تعین علمی و جسدی خود گذشتہ است، مثال این معرفت مثال شخصیت کہ در روز

رمضان المبارک تشذ شدہ باشد، و در وقت افطار آب بنوشد، درین وقت دو صورت خواهد بود، اول اینکه تشنگی روز خود را فراموش کند، دوم اینکه تشنگی روز بیاد او باقی باشد و بداند که اگر چه درین وقت سیرابم اما در روز که تشذ بودم چنین و چنان بودم، در صورت ثانی اگر چه تعین و چوری تشنگی معدوم است اما تعین علمی او باقی است و در صورت اول تعین علمی تشنگی نیز فانی شده و آنچه فرموده که آن تعین علمی که بعد از عود تعین پیدا شده بود، وجه اش آنست که عروج و نزول آبی نیز می باشد یعنی در آبی عروج و در آن دیگر نزول واقع می شود، پس در وقت نزول آتری می باید و گاهی عروج شان طویل می باشد و آنچه میفرمایید که دارالکخلد از آنجا می آید تحت مشهود گشت الخ - بی چون قرآن حدیث شریف سقف جنت عرش رحمان است ثابت شد که عرش فوق جنت است -

سوال: جنتها دارای طبقات هفتگانه می باشد و بعضی طبقات فوق طبقات دیگر است و نیز جنت بعضی اشخاص فوق جنت بعض دیگر است پس چگونه عرش سقف همه جنتها خواهد بود -
 جواب: فوقیت بعضی طبقات جنت بر بعض دیگر مثل فوقیت مدارج منبر می باشد و یک درجه حاجب درجه دیگر نمی باشد و سقف همه طبقات عرش مجید می باشد -

مکتوب دوم

حضرت امام میفرمایید که امر با ستاره متصل ماه مبارک رمضان رسید -
 تبصره: چونکه اولیای کرام در هر کار استخاره میکنند، بنا بر آن شیخ المشائخ حضرت خواجه باقی بالله صاحب حضرت امام امر کرده بود که استخاره کرده بدی بیابند، حضرت در جواب شان می نویسید که امر مبارک متصل ماه مبارک رمضان رسید و چون ایام ماه مبارک اوقات طاعات و عبادات است و در بین دہلی و سرمنند مسافت طویل است بعد از گذشتن ماه مبارک بحضور اشرف خواہم شد - و آنکه میفرمایید که ابتداء عالم صحیح و بقا از او خرابه ربيع الآخر است، مراتب سلوک منضم عروج و نزول و فنا و بقا و سکرو صحوی باشد حضرت امام می نویسید که قبل از او خرابه

ربیع الآخر عروج و سکروفتا بوده و بعد از آن نزول و صحو و تقامی باشد الخ۔ یعنی بقا عبارت از متخلق شدن با خلاق خداوندی و منعکس گشتن با انعکاس صفات او تعالی می باشد۔

سوال: چون قرار فرموده حضرت امام ترکیب تمام عالم از عداوت و انعکاس صفات او تعالی است پس انعکاس مقام بقا بعد الفنا به چه معنی خواهد داشت؟

جواب: در مرتبه تخلیق ابتدائی انعکاس صفات در عداوت یعنی در وجود مملکت که از عدم ساخته شد انہر بدون واسطہ اضداد صفات یعنی عداوت متقابلہ صفات نبوده و در مقام بقا انعکاس صفات در وجود اولیا کرام بدون توسط آن عداوت متقابلہ است چنانچہ در وجود مبارک انبیاء عظام و موجودات نشاء آخرت مثل حور و قصور و جنات و انہار و اشجار، انعکاس صفات در خلقت ابتدائی بدون توسط عداوت است و ازین جا است کہ وجود مبارک انبیاء عظام و انہار و اشجار جنت ابدی است، و وجود مبارک اولیا کرام بعد از حصول بقا نیز ابدی بوده و از خاک شدن محفوظ است بدلیل آنکہ در مقام بقا انعکاس در وجود مبارک شان تیرے توسط عدم است و فرق در بین انبیا و اولیا آنست کہ انعکاس صفات در وجود ابتدائی انبیاء عظام بدون توسط عدم است و در وجود اولیا کرام نہ چنان است بلکہ در وجود ابتدائی شان انعکاس صفات توسط عداوت بوده و بعد از فنا و بقا انعکاس در وجود شان بے توسط عدم است معنی توسط عدم و عدم توسط عدم قرار ذیل است صفات ثمانیہ او تعالی دارے اضداد متقابلہ می باشد چنانچہ در مقابل علم عدم علم کہ معبر بجهل است و مقابل قدرت عدم قدرت کہ معبر بعجز است و مقابل کلام عدم کلام یعنی گنگ شدن و علی ہذا القیاس بقیہ صفات، بتاثر آن انعکاس صفات در وجود ابتدائی باین عداوت متقابلات خود ہا رسیدہ بعد از آن بوجود زید و عمر و غیرہ رسیدہ است و بعد از بقا نہ چنان است، چنانچہ مذکور شد۔

حضرت امام میفرماید کہ در نزول و عروج علوم غریبہ افاضہ میفرمایند و با احسان و شہود خاص در ہر مرتبہ مشرف می سازند الخ۔ یعنی علوم غریبہ عبارت از آن مکشوف است کہ

منافی توحید وجود است زیرا کہ متعارف در آنوقت توحید وجود بوده و احسان عبارت از شہود مراتب و حجب است و بقا عبارت از قبول انعکاس صفات او تعالیٰ است چنانچہ گذشت۔
 و آنچه میفرمایند کہ بتاریخ ششم ماہ رمضان ببقائے مشرف ساختند و احسانے سیر شد کہ چه عرض نماید شاید کہ این فرمودہ شان تعبیر از شہود بدلا کیفے مرتبہ مقدسہ ذات او تعالیٰ بوده باشد۔
 و آنچه میفرمایند کہ جہت جذبہ اکنون تمام شد شروع در سیر فی اللہ کہ مناسب مقام جذبہ است واقع شدہ انج یعنی جذبہ اولی کہ خاصہ طریقہ نقشبندیہ علیہ است تمام گشت و بجذبہ ثانیہ کہ در تمام طرق ہست رسید پوشیدہ نمائند کہ جذبہ ثانی کہ آثر جذبہ منتہی می نامند جذبہ حقیقی است و جذبہ اولی جذبہ صوری زیرا کہ جذبہ خاصہ روح است کہ در انتہا بعد از تفریق لطائف و انحلال آن نفس نزول می کند و روح برائے طعمودن مقامات عالیہ در عروج می ماند و جذبہ صوری نہ چنان است زیرا کہ آن در ابتدا و قبل از تصفیہ لطائف است و صرف برائے تسہیل منازل سلوک بحضرت خواجہ بزرگ عنایت گردیدہ است درین جذبہ قلب و روح و نفس مجتمع اند و تنہا جذبہ روحی نیست۔

سوال: در انتہا جذبہ بچہ کاری آید و منتہی بجذبہ چه ضرورت دارد؟

جواب: منتہی آنست کہ باسم مربی خود رسیدہ باشد و مقامات عالیہ تا وصول بذات بخت او تعالیٰ ہنوز بسیار است۔

تبصرہ: ہر شخص در صفات او تعالیٰ صفت مربی معین دارد اگر محمدی المشرب است مربی او ظل صفت العلم است و اگر موسوی المشرب است مربی او ظل صفت الکلام است و اگر عیسوی المشرب است مربی او صفت القدرت است و علی ہذا القیاس، و چون مربی اولیائے کرام ظلال صفات است، پس عارفیکہ بظل صفت العلم و بما ظل صفت الکلام میرسد، منتہی دانستہ میشود و وصول او بذات او تعالیٰ ہنوز مراتب بسیار در پیش دارد یعنی از ظل علم بخود صفت العلم باید برسد و از ولایت صغری کہ تعلق بظل داشت بولایت کبری کہ متعلق بخود صفت است میرسد

و از آنجا نیز نزول خواهد کرد و این نزول نسبت بنزول سابق اتم است و از مرتبہ صفات بمراتب
شیونات نیز عروج باید کرد و بولایت علیا باید رسید و مراتب اعتبارات و تجلیات ذاتیہ ہنوز
در پیش است۔ بیت

کیف الوصول الی سعاد و دوتھا قلل الجبال و دون ہن خیوف
حضرت امام فرق جذبہ ابتدا و جذبہ انتہا در حصہ پنجم در مکتوب جذبہ سلوک مفصل بیان فرمودہ است۔

مکتوب سوم

تبصرہ: یارانِ انجانی کہ درین مکتوب مذکور است عبارت از صوفیان سرسپہ است
و یارانِ آنجانی صوفیانیست کہ شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ صاحب برائے تربیت بحضرت
امام فرستادہ است و چون عروج و نزول طالب بتصرف شیخ است و این وقت و وقت ابتداء حضرت
امام است، بنا بر آن میفرمایند کہ آن قدر قدرت نیست کہ آنرا از حبس آن مقام برآرم و آنکہ میفرمایند
قدم بر قدم حقیر دارند الخ۔ یعنی استعداد او با استعداد فقیر نزدیک است و آنکہ میفرمایند کہ بعض از یاران
انجانی بطریق مقربین مناسبت ندارند الخ یعنی بعض مردم استعداد عشق و عروج و نزول و فنا و تقار دارند
و بعض ندارند بنا بر آن مشائخ کرام سبق ہائے وظائف مقربین و ابرار را تفریق کردہ اند۔

مکتوب چہارم

تبصرہ: این مکتوب شریف از جملہ معلق ترین مکتوب ہائے مکتوبات قدسی آیات است
قبل از آنکہ در مباحث مکتوب داخل شویم۔ باید کہ اول ترویج و خارج صفت و زیادت آنہا برداشت
او تعالی تو ضیح بدسیم وجود خارجی صفات ثنائیہ او تعالی و زیادتی آنہا برداشت او تعالی کہ عبارت از
حیات و علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام و تکوین می باشند کہ عقیدہ اہل سنت است ہیچ کدام
از ہمتال و دو قرقہ دیگر بوجہ خارجی صفات او تعالی پے نیردہ اند و در خر خشتہائے حوادث نفسی

گرفتار باندہ راہ این مطلب عالی را نیافتہ اند، علمائے کرام اہل سنت در اثبات این مطلب عالی دلائل شرعی و علمی و عقلی دارند دلیل شرعی آن حدیث شریف است کہ آنحضرت فرمودہ: ان اللہ سبعین الف حجاب من نور و ظلمتہ لو کشفتم لاحت سبحات وجہہ ما انتھی الیہ بصرہ یعنی در بین بندہ و حق تعالی ہفتاد ہزار حجاب نورانی و ظلمانی موجود است کہ اگر دور کردہ بشوند ہر آئینہ میسوزاند تجلیہاے ذات او تعالی ہر آن چیزے را کہ آن تجلی باو برسد یعنی صفات کہ حجابہاے نورانی اند در بین حق و خلق حائل بودہ بنا بر آن روشنی ذات او تعالی بعالم میرسد تا بسوزد۔

سوال: تجلی صفات او تعالی نیز تجلی عالم و جوہ است و در بین صفات عالم حائل ہم نیست پس چرا عالم را نمی سوزاند؟

جواب: صفات او تعالی یک مناسبت فی الجملہ بعالم دارند چنانچہ کہ علم بندہ نمونہ علم او تعالی است و قدرت بندہ نمونہ قدرت او تعالی است و ارادہ بندہ نمونہ ارادہ او تعالی است و تکوین بندہ نمونہ تکوین او تعالی است و فقط ذات او تعالی است کہ در عالم نمونہ ندارد و عالم بذات او تعالی ہیچ مناسبتی ندارد مال للذرات و رب الارباب۔ صفات او تعالی اگرچہ بذات او تعالی اتصال و معیت بلا کیف دارند و تمام صفات در یک مرتبہ موجود اند اما در کشف عارف مرتبہ ظهور می نمایند یعنی عارف صفت الحیات را قریب ترین صفات بذات او تعالی می بیند و بعد از آن علم و بعد از آن قدرت و بعد از آن ارادہ و بعد از آن سمع و بعد از آن بصر و بعد از آن کلام و بعد از آن تکوین و مقصود علم عقل نیز چنین است زیرا ذاتی کہ حیات نداشته باشد علم کجا خواهد داشت؟ و ذاتی کہ علم نداشته باشد از قدرت خود چہ کار خواهد گرفت؟ و ذاتی کہ قدرت نداشته باشد چہ طور ارادہ خواهد نمود؟

دلیل علمی زیادتی صفات مقدسہ قرار ذیل است۔

نزد علمائے کرام ثابت است کہ صدق مشتقی قیام مبداً میخواید یعنی در وقتیکہ او تعالی را علم

میدانیم و کلمہ علیم و علم را با و تعالیٰ محمول می‌داریم لازم است میدانیم که علم است و وجود خارجی داشته و بذات او تعالیٰ قائم بوده باشد زیرا اگر قضیہ زید عالم مقتضی قیام میدانستد لازم که شخص عالم و غیر عالم هر دو را عالم بگوئیم و زید عالم و بکر عالم هر دو صادق بوده باشد و حال آنکه بکر نام عالم نیست و قضیہ بکر عالم قضیہ کاذب است پس معلوم شد که صدق مشتقی قیام میدانستد نخواهد.

سوال: به مثال و در گروه دیگر صفات را عین ذات او تعالیٰ می‌دانند و ثمراتی که بصفات ثمانیہ مترتب است بذات او تعالیٰ مترتب میدانند پس حمل عالم بآن اعتبار صادق خواهد بود.

جواب: بطور آنها قضیہ مقتضی حمل موافات میشود نه حمل اشتقاق، و مراد با حمل

اشتقاقی است و نصوص مثبت حمل اشتقاقست نه موافات.

سوال: چون حق تعالیٰ بذات خود عالم است حاجت بصفة العلم چیست؟

جواب: بیشک و بے شبه حق تعالیٰ بذات مقدس خود در تمام کمالات کافی است و

محتاج بهیچ صفت نیست اما از یادنی صفات فوائد بسیار دارند اول آنکه اگر حیولت صفات در بین

او تعالیٰ و در بین عالم نبوده باشد در آن وقت نصیب عالم غیر از احراق چیزی دیگر نخواهد بود چنانچه

از حدیث شریف ان الله بسبعین الف حجاب مستفاد است. دوم افاده و استفادہ بروی

عادت و تکرر و مشاهده مربوط بمناسبت طرفین است و حال آنکه ذات او تعالیٰ بعالم هیچ مناسبت

ندارد پس اگر وجود صفات زائد نباشد عالم از استفادہ محروم خواهد ماند ازینجا است که در شب معراج

خطاب قف یا محمد فان ربك یصلیٰ باحضرت رسید یعنی اے محمد ایستاده شو که پروردگارتو

بر تو رحمت نزول کند تا که استعداد و ادراک تو تکمیل شود و مناسبت فی الجمله بهم رسد و نمایان حضور

ذات کبریا بشوی و بدون واسطه ملک لایق خطاب خداوندی بگردی و کلام السلام علیک

ایها النبی رب بالذات بشنوی.

اگر فکر کنیم اکثر کارهای او تعالیٰ منوط بعبادت است و نیز اگر فکر و دقت نمائیم چنانچه باران را توسط

سحاب می‌باراند و نبات را توسط باران می‌رویانند و آنرا وسیله قوت مردم میگردد و در نه ذاتیکه

ماندہ را بہ بنی اسرائیل نازل میفرمود، میتواند کہ بغیر از توسط باران مرغ پختہ را بخانه ہر کس برساند پس سبب و عادت تا یک امر ضروری است بنا بر آن اولیاء کرام نیز در عروج و جات خود اول مناسبت فی الجملہ بصفات اضافیہ و فعلیہ پیدا کردہ و بعد بمردن نور صفات فعلیہ مناسبت بصفات ثبوتیہ ہم می رسانند و بعد بسبب انعکاس نور صفات ثبوتیہ لائق تجلیات ذاتیہ می شوند۔

سوال: صوفیہ کرام میفرمایند کہ صفات او تعالی ظلال ذات او تعالی میباشد و کمالات صفات مستفاد از کمالات ذات است و این معنی مستلزم حدوث صفات است و حالانکہ مقرر اہل سنت و جماعت است کہ صفات ثمانیہ او تعالی قدیم اند؟

جواب: این ظل لازم آن اصل است و هیچ تاخر از آن ندارد، نمی بینی کہ نور شمع ظل آن شمع است و نور آفتاب ظل آفتاب است لیکن تقدم و تاخر زمانی در بین آفتاب و نور آفتاب وجود ندارد۔ دلیل کشفی زیادتی صفات ثمانیہ او تعالی اینکہ محققین صوفیہ کرام وجود خارجی و تمایز صفات مقدسہ را مشاهده میکنند و میفرمایند کہ صفات ثمانیہ او تعالی در خارج موجود اند و از ذات او تعالی ممتاز اند و امتیاز آن موطن بیچون نیز بیچون است و آن امتیاز بمثل امتیاز عالم امکان نیست و میفرمایند کہ در وقت ابتداء شہود مراتب و جوب بسبب ضعف بصیرت عارف و غلبہ شعشان تجلی ذاتی صفات مشہود نمیشوند اما وقتی کہ دیدہ بصیرت عارف را بکحل نور تجلی ذات منور میسازند، در آن وقت صفات را از ذات او تعالی جدا می بیند و انعکاس ہر صفت را در وجود خود مشاهده می کند و این اعطای بصیرت از کمال عنایت او تعالی است کہ عارف را بنعمت تجلی ذات مقدس خود مشرف میگرداند

بیت تو مراد دل دہ و دلیری بین رو بخویش خوان و شیری بین
اگر چہ این لحظہ ممکن کار شب نیست ز بخت مقبلان این ہم عجب نیست

پوشیدہ نماں کہ صفات او تعالی از صفات بندگان بزر و جامع تر اند یعنی ہر کدام از صفات ثمانیہ منتضمن کمالات صفات دیگرے است مثلاً سمع او تعالی دارای بصیرت، و بصر او تعالی دارای سمع می باشد و علی ہذا القیاس، زیرا کہ صفات او تعالی از ہر حیث کامل و از نقص مبرا می باشند

وصفات بندگان نہ چنان است، زیرا کہ سمع مادر شنیدن زنده و در دیدن مرده است و بصر مادر دیدن زنده و در شنیدن مرده است۔ خلاصہ اینکہ حضرت امام درین مکتوب شریف بحضور شیخ المشائخ قدوم ماہ مبارک رمضان را نعمت بزرگ دانستہ تبریک میدہند۔

حضرت امام میفرماید کہ ماہ مبارک را با قرآن مجید مناسبت تمام است الخ یعنی تمام کمالات اصلی در قرآن و صفت الکلام است و تمام برکات ظلی در رمضان۔

تذکرہ: کمالات اگر در واجب است و یاد ممکن کمالات ثمانیہ متضمن آنست یعنی حیات و علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام و تکوین۔ خلاصہ اینکہ هیچ کمالی نیست کہ کمالات ثمانیہ متضمن آن نبوده باشد و تخلیق و تزئین و اجبار و امانت و غیرہ ظلال این کمالات اند و تمام صفات بندگان اثر ظلال کمالات ثمانیہ است و اصل آن کمالات در عالم وجوب و ظل آن در عالم امکان است و ممکن غیر از ظل کمالات ثمانیہ هیچ کمال دیگرے ندارد چہ علم یا پر تو علم او تعالی و قدرت یا پر تو قدرت او تعالی است۔ و آنچه حضرت امام میفرماید کہ قرآن مجید حاوی جمیع کمالات ذاتی و شیونی است الخ۔ در سابق معلوم شد کہ یک صفت او تعالی دارے تمام صفات ثمانیہ است بنا بران صفت الکلام دارے تمام صفات ثمانیہ و شان الکلام حاوی تمام شیونات ذاتیہ میباشد۔ و آنچه میفرماید کہ داخل دائرہ اصل است الخ یعنی تمام صفات او تعالی از عالم وجوب است و داخل دائرہ اصل اند و ظلال صفات ثمانیہ داخل دائرہ ظل و ممکنات در دائرہ دیگر ظلیت وجود دارند یعنی ظل الظل میباشد بنا بران تمام خیرات و برکات اصلی در قرآن مجید بوده و تمام برکات ظلی در ماہ مبارک رمضان است چنانچہ در حدیث شریف وارد است کہ تمام برکات در ماہ رمضان نازل و بعد بر تمام سال تقسیم می شود۔ و آنچه حضرت امام کمال حقیقت محمدی را بیان میفرماید و آنرا ظل حقیقت قرآنی میدانند بیان آن قرآنی است۔

کلام او تعالی دارے مراتب چهارگانہ می باشد چنانچہ کلام لفظی کلام اللہ است صفت الکلام کلام اللہ است و شان الکلام نیز کلام اللہ است و چون صفات در مرتبہ ذات عین ذات اند

بنابر آن در مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ اللہ کلام نیز صادق است و حقیقتِ محمدی کہ آن حقیقت
ببرکت را قابلیتِ اولی می نامند، عبارت از شان العلم است و شان العلم بلکہ تمام شیون
ظلال او تعالیٰ می باشند پس ثابت شد کہ حقیقتِ محمدی ظل حقیقتِ قرآنی است۔ زیرا کہ در مرتبہ مقدس
اللہ کلام حقیقتِ قرآنی ثابت است و حقیقتِ محمدی کہ عبارت از شان العلم است از آن پایان نگیرد
پس ثابت شد کہ حقیقتِ قرآنی اصل و حقیقتِ محمدی ظل آنست اگر چه در مرتبہ ذات او تعالیٰ اللہ
علم نیز صادق است۔ اما حقیقتِ محمدی در مرتبہ شیون است نہ در مرتبہ ذات او تعالیٰ، بنابر
آن حقیقتِ قرآنی اصل است و حقیقتِ محمدی ظل آن۔

و آنچه میفرماید کہ قابلیتِ اولی نہ قابلیتِ ذات است مراد تصاف جمیع صفات در الخ
تبصره: ہر انسان دارای دو حقیقت است یک حقیقت وجودی است و دیگر حقیقت
امکانی، حقیقتِ امکانی عبارت از عالم خلق، و عالم امر انسان است و حقیقتِ وجودی عبارت
از مبدأ فیض آل شخص است در عالم وجود چنانچہ مبدأ فیض آنحضرت شان العلم است و مبدأ
فیض سیدنا موسی صفت کلام است و مبدأ فیض سیدنا عیسی صفت القدرت است و مبدأ فیض
سیدنا آدم صفت التکوین است و مبدأ فیض سیدنا نوح و سیدنا ابراہیم صفت العلم است یعنی
شان العلم مبدأ فیض آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت ابراہیم و برزخ اجال
و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت نوح است، چونکہ وجود برزخ فرع وجود طرفین است بنا بر آن
حضرت ابراہیم پیشقدم است و حضرات انبیاء دیگر باین حضرات اولوالعزم در مبادی فیوض
شرکت دارند و مبادی فیوض اولیاء کرام ظلال صفات ثبوتیہ می باشد مگر مبادی فیوض اولیاء
محبوبان و محمدی المشربان ظل شان العلم است و مبدأ فیض بآن اعتبار گفته می شود کہ فیض
کہ از ذات او تعالیٰ بآن شخص می رسد بواسطہ آن صفت و یا بتوسط ظل آن صفت است
و نیز در وقتیکہ انسان از کمالات بشری صافی شود آن شخص منظر آن صفت خواهد گشت و تجلی
آن صفت در وجود او ظاہر خواهد بود۔

پوشیدہ تھانکہ اولیے کرام درمیدار فیض آنحضرت اقوال مختلفہ دارند و ہر کلام شان از
 مکشوف خود بیان میفرماید زیرا کہ اختلاف اولیا را اختلاف استدلالی نیست بلکہ تفاوت اختلاف
 احوال است بنا بر آن درمیدار فیض آنحضرت بعضی اولیا فرمودہ اند کہ حقیقت محمدری قابلیت ذات
 او تعالیٰ است بر جمیع صفات را، و حضرت امام کہ کشف و سیر شان بلندتر است میفرماید کہ نہ چنان است
 بلکہ حقیقت محمدری قابلیت ذات است مر شان اعلم را کہ فوق صفات است و مشتمل بر تمام صفات
 و حیوانات است و ظلال این شان جامع کہ جزئیات آن شان کلی میباشد مبادی فیوض اولیا
 محمدری المشرب است و این شان جامع کلی ظلال و جزئیات بسیار دارد، بنا بر آن یک جزئی آن
 میدار فیض یک شخص و جزئی دیگر آن میدار فیض دیگرے است، خلاصہ اینکہ قابلیت شان بنسبت
 قابلیت صفات بلند و عالی است و میدار فیض آنحضرت آن مرتبہ بلند است، و آنچه میفرماید قابلیت
 اتصاف کہ مناسب ہا صفات است حقائق انبیا دیگر است الخ

تبصرہ: میدار فیض آنحضرت معلوم شد و میدار فیض حضرات انبیا دیگر قابلیت ذات
 است بر جمیع صفات را و این قابلیت ذات مر صفات را حقائق متعددہ گشتہ شامل تمام حقائق
 انبیا و عظام است یعنی قابلیت ذات مر صفت العلم را میدار فیض حضرت نوح و حضرت ابراہیم
 است و قابلیت ذات مر صفت الکلام را میدار فیض حضرت موسیٰ و مر صفت القدرۃ را میدار فیض
 حضرت عیسیٰ و مر صفت التکوین را میدار فیض حضرت آدم است علی نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام
 و اولیائے کہ بر قدم ہر یکے ازین بزرگواران اند مبادی فیوض آہنا ظلال این صفات مقدسہ می باشد و اولیا
 محمدری المشرب کہ تحت قدم آنحضرت میباشد مبادی فیوض آہنا ظلال شان اعلم است۔

تذکرہ: قابلیت نسبی است در میان ذات و حیوانات و پادرمیان ذات و صفات و
 نسبت ظل طرفین می باشد و حکم طرفین است پس در قابلیت ذات او تعالیٰ مر شان اعلم را
 یک طرف قابلیت ذات او تعالیٰ و طرف دیگر شان اعلم است و در قابلیت ذات مر صفات را
 یک طرف آن قابلیت ذات او تعالیٰ و طرف دیگر آن قابلیت صفات است چون ذات او تعالیٰ

موجود خارجیست و شان امر اعتباری و عین ذات است پس قابلیت شان العلم راجع بذات او
تعالیٰ است و در قابلیت ذات مرصفت را، قابلیت رنگ صفات را گرفته زیرا کہ ذات او تعالیٰ
بلا کیف است قابلیت رنگ او را گرفته نمی تواند و صفات بوجود خارجی موجود اند پس این قابلیت
بصفات راجع است بذات مقدس. خلاصہ اینکہ مبداء فیض حضرات انبیاء و دیگر صفات میباشد
و مبداء فیض آنحضرت شان بوده کہ بذات او تعالیٰ راجع است ازین سبب تجلی ذاتی خاصہ آنحضرت است
صلی اللہ علیہ وسلم، و برائے انبیاء دیگر بطیفیل آنحضرت است و برائے اولیاء این امت بتبع آنحضرت
میرسد و امتان دیگر باین نعمت سرفراز شدہ اند۔

تذکرہ دوم: بعضے اولیاء کرام حقیقت محمدی را در بین عارف و ذات او تعالیٰ حائل
میدانند و نزد بعض اکابر این جملولہ نیست، این اختلاف مبنی بر اختلاف احوال و مقامات است
یعنی کسانیکہ عروج شان از صفات بالا نرفته۔ گفتہ اند کہ حقیقت محمدی عبارت از قابلیت ذات است
مرصفت را و نیز گفتہ اند کہ حقیقت محمدی ہمیشہ حائل است و اکابرے کہ عروج شان از صفات
بلند رفته فرمودہ اند کہ حقیقت محمدی قابلیت ذات است مرشان العلم را، و گفتہ اند کہ حقیقت محمدی حائل
نیست زیرا شان وجود خارجی نداشته و یک امر انتزاعی است و امور متزددہ حائل شدہ نمیتوانند و صفات
چون وجود خارجی دارند بنا بر آن حائل می شوند۔

حضرت امام در مکتوبے از بزرگی نقل می کنند کہ بی بی رابعہ بصری نیز از اہل جملہ است کہ
حقیقت محمدی را حائل نمی دانند۔

سوال: تمام کمالات ایمانی و عرفانی مربوط بتوسط و متابعت آنحضرت است و شخصے کہ
از حقیقت محمدی بگذرد و بدون توسط آنحضرت استفادہ نماید چگونه اورا تابع و پیرو آنحضرت
گفتہ بتوانیم؟

جواب: متابعت آنحضرت بدو معنی است، اول متابعت بمعنی پیروی شریعت و متابعت
سنت آنحضرت است، دوم بتوسط آنحضرت از کمالات و عروجات میسر می شود، متابعت بمعنی اول

برائے ہر کس از عارف و غیر عارف تا بقیام قیامت واجب بلکہ فرض است، اما متابعت بمعنی ثانی تا بوقتے است کہ عارف بحقیقتِ محمدی نرسیدہ باشد، وقتیکہ عارف بسبب متابعت آنحضرت بحقیقتِ محمدی برسد، آن عارف آن وقت میتواند کہ بدون توسط آنحضرت نیز از عالم و جوب استفادہ کند، رسیدن عارف بحقیقتِ محمدی نیز از خصائص کمالاتِ محبوبیت آنحضرت است کہ تابع کامل او بدون توسط او از دربار مقدس کبریاستفادہ کردہ میتواند چنانچہ شخصے کہ بیادشاہ وقت قریب بسیار داشتہ باشد و غلام خود را بیادشاہ معرفی کند، آن غلام معرفی شدہ میتواند کہ بدون حضور بادار خود بحضور بادشاہ مشرف شود و شخصے کہ بحضور بادشاہ آنقدر قرب نداشتہ باشد، غلام او بدون حضور او بحضور بادشاہ مشرف شدہ نمی تواند۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی
چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

و آنچه میفرمایید کہ آن قابلیت محمدیہ بر رخ است میان ذات جلشانه و میان این قابلیت انہ

یعنی باید کہ محمدی المشریان اول بحقیقتِ محمدی برسد بعد از آن بذات بلا کیف او تعالیٰ خواهند رسید۔

سوال: چون حقیقتِ محمدی شان اعلم است و شان امر اعتباری است و وجود خارجی

ندارد پس چگونه در بین حق تعالیٰ و بین اولیے محمدی المشریان بر رخ خواهد شد؟

جواب: بر رخ درین جا بمعنی حائل نیست بلکہ عبارت از مرتبہ متوسط است یعنی

تا عارفان بدان مرتبہ نرسند بذات او تعالیٰ نمیرسند اگر چه آن مرتبہ قابل جیولت نہ بودہ باشد۔

و آنچه میفرمایید، مقام قطبیت نشاید قایق علوم مقام ظلی است و مقام فردیت واسط

ورود معارف دائرہ اصل انہ

توضیح: عارفیکہ کمالات نبوت نبی را با انجام رسانید، بمقام امامت رسیدہ باشد اگر

از اہل منصب بودہ بمنصب امامت سرفراز خواهد شد و اگر از اہل منصب نبودہ بکمالات مقام امامت

سرفراز خواهد بود و مرتبہ امامت بلندترین مراتب ولایت است و عارفیکہ کمالات ولایت نبی را

با انجام رسانیدہ باشد اگر از اہل منصب است بمنصب خلافت سرفراز خواهد شد و الا کمالات خلافت

باو حاصل است، منصب خلافت اگرچہ از منصب امامت پایان نتراست زیرا کہ کمالاتِ خلافت تجلیات صفات او تعالیٰ است و داخل دائرہ اصل است اما مقام امامت کہ معارف ذات او تعالیٰ است از ان بلندتر است و مقام قطب ارشاد و قطب مدار ظل مقام اصل است کہ بظلال صفات او تعالیٰ مربوط است و قطب فرد اگرچہ مثل خلیفہ نیست لیکن از اصل خبردار است و حصہ او در مقام اصل نسبت قطب ارشاد و مدار زیادہ تر است۔

تبصرہ: خدمت قطب مدار کارہائے غیبی است مثل نجات کشتی از غرق و دفع شیطان و غیرہ و در وصولِ ارزاق و نزولِ باران، نیز اورا دخل است و خدمت قطب ارشاد، ارشاد و ہدایتِ خلق است و قطب فرد چندان نزول ندارد و اکثر در عروج میباشد ازینجا است کہ حضرت خواجہ محمد یار ساچندان ارشاد نمیکردند۔ و اگر قطب فرد نزول فرماید فائدہ ارشاد او از فائدہ قطب ارشاد بلندتر است۔

سوال: قطب ارشاد محمدی المشرب میباشد و محمدیان از مقام اصل خبردار میباشند؟
و حالانکہ در سابق تکرار یافت کہ قطب ارشاد در مقام ظلال است؟
جواب: شاید مراد حضرت امام آن باشد کہ معارف اصلی قطب فرد نسبت معارف اصلی قطب ارشاد زیادہ تر است نہ آنکہ قطب ارشاد از اصل خبردار۔

مکتوب پنجم

حضرت امام میفرمایند کہ فقیر رسالہ در بیان طریقہ حضرت خواجگان نقشبندی قدس اشہ تعالیٰ اسراریم نوشتہ فرستادہ است انخ و نیز میفرمایند کہ روزی رسالہ سلسلہ الاحرار انخ یعنی رسالہ کہ حضرت شیخ المشائخ نوشتہ و سلسلہ الاحرار نامیدہ اند و آن رسالہ بتی از علم توحید بودہ بعد از ان بخاطر فاتر رسید کہ بحضور ایشان عرض کردہ شود تا خودشان معارف آن رسالہ را بشریعت مطہر تطبیق نمایند و یا بفقیر امکنند کہ در آن بارہ چیز بنویسد بعد از ان بعضی مکشوفات رسالہ این فقیر

فائز گشتہ در قید قلم آورده شد۔ و رسالہ فقیر متضمن تطبیق مضامین آن رسالہ مبارکہ است و معارف آن را بشریعت غرا تطبیق داده است۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید کہ مرشد حقیقی الخ یعنی حق تعالی ببرت توجیہ حضرت شیخ المشارح بہر دو طریق جذبہ و سلوک تربیت فرمود و بہ ہر دو صفت جلال جمال مرئی ساخت، الحال جلال عین جمال است و جمال عین جلال۔

تبصرہ: بیان جذبہ و سلوک در سابق گذشتہ است، عارف وقتیکہ بذات او تعالی میرسد انعکاس صفات جلال و جمال را گرفته و بزرگ آہوار نگین میشود تا این انعکاس سبب لیاقت عروج او گردیدہ باشد، اتحاد جلال و جمال برائے آن خواهد بود کہ بعد از ترکیب نفس جلال و جمال یکسان است زیرا نفس است کہ از جلال گریزان و خواہان جمال است، و در وقتیکہ نفس ترکیب میشود و عارف محبت ذات او تعالی میگردد جمال و جلال تردید و فرق ندارد زیرا کہ ہر دو افعال محبوب اند و عارف محبت محبوب خصوصیت جلال و جمال از نظر او بر فاستہ است کل ما یفعلہ المحبوب محبوب و قبل از وصول بہ محبت ذاتی جمال و جلال در حق او یکسان نیست، زیرا کہ او تا ہنوز محبت ذات بحت او تعالی نگردیدہ و بآن جب مشرف نشدہ است۔ و آنچه میفرماید کہ این مساوات جلال و جمال و تحقق محبت ذاتی علامتہ فنا است کہ عبارت از نسیان ماسوی است الخ یعنی تا زمانیکہ علم ماسوی از صحن سینہ رفته نشود و عارف از تمام ماسوی بخیبر نگردد، از قباہرہ ندارد، حاظ شیرازی میفرماید بیت

تواز سرے طبیعت نیروی بیرون کجا بکوی حقیقت گذر تو ائی کرد
 و آنچه میفرماید کہ این حیرت و جہل دائمی است الخ یعنی تا زمانیکہ عارف در عروج است باید کہ
 اشیا دیگر بیاد او نباشد و صفات خسیہ او بصفات حسنه تبدیل شدہ باشد۔ بیت

تخلیہ با تخلیہ اند ضرور تا تمامی بحر عرفان را عبور

و اگر در وقت عروج گاہے اشیاء فراموش و گاہے بیدار و بوردہ باشد، قلعے او ناقص است یعنی در وقت کمال عروج و کمال فتاے نسیان تمام اشیاء لازم است، زیرا کہ علم الیقین و عین الیقین نقیض یکدیگر اندر چه شخصے که مشاہدہ باسوی است و در مرتبہ علم الیقین است از عین الیقین بے بہرہ است و نیز شخصے که در مرتبہ عین الیقین است و مشاہدہ عالم و جوب است از باسوا خبر ندارد و بوجود عدم اشیاء کاری ندارد و بیغنی و اثبات آن لب نمی کشاید۔

خلاصہ این کہ علم اشیاء قبل از عروج علم الیقین است و نسیان اشیاء در وقت عروج و مشاہدہ عالم و جوب مرتبہ عین الیقین است و علم الیقین در وقت بقا و وجود بشری است و عین الیقین در وقت فتا و وجود بشری است اما مرتبہ حق الیقین ازین ہر دو بلندتر است کہ وقت وجود مہوہی است و آنرا بقا با شہمی نامند کہ عین انعکاس عارف است پر تو صفات او تعالی کہ آنرا مخلوق با خلاق اللہ می نامند و عارف مستعد نزول است درین وقت عارف صاحب دو علم است یعنی علم باسوی و علم باو تعالی۔
تذکرہ: عارف دو نوع نزول دارد، اول در وقت کمالات و ولایت کہ نفس او بعد از عروج نزول می کند و روح او در عروج می باشد و نفس مشاہدہ باسوی و روح مشاہدہ عالم و جوب است نزول دوم در وقت حصول کمالات نبوت است کہ عارف بنفس و روح خود نزول می کند و ایمان شہودی او واپس با ایمان غیبی تبدیل میشود۔

سوال: وقتیکہ عارف بنفس و روح خود نزول می کند و ایمان شہودی او بعبی تبدیل میشود آیا درین وقت عالم و جوب را دیدہ میتواند بیاندہ؟

جواب: عارف متخلق با خلاق اللہ گردیدہ و علم او با انعکاس علم او تعالی منصبع است و چون در علم او تعالی ہر دوے واجب و ممکن معلوم است در علم عارف نیز ہر دوے آن معلوم خواهد بود و نیز عارف بمنزلہ وزیر یا دشاہ است یعنی وزیرے کہ در حضور یا دشاہ نشستہ و تنظیم امور عالم با او است اگر چه توجہ او بعالم است اما در ہر آن کہ نخواہد شاہ را دیدہ میتواند۔

تذکرہ ثانی: عدم رویت و نادیدن او تعالی در دنیا بدو چشم سہر اتفاق است زیرا کہ

دنیا و چشم دنیا لیاقت آن دیدار را ندارند، اما در رویت قلبی او تعالی در دنیا عرفا مختلف اند، کسانیکہ برویت قلبی مشرف گشتند، میفرمایند کہ رویت قلبی ہست و کسانیکہ تا ہنوز باین سعادت مشرف نگشتہ اند انکار رویت می نمایند، جناب میان عبدالحکیم کاری در سالہ خود تثبیت رویت قلبی را می نمایند و اگر رویت قلبی نباشد عین الیقین و حق الیقین چہ معنی خواهد داشت و حضرت امام کہ پیشوا و رہنما و رئیس عرفاء الف تائیدست در مکتوبے میفرمایند کہ عالم را دلیل وجود حق تعالی ساختن کار علماء ظواہر است و نزد صوفیہ کرام حق تعالی دلیل اشیاہ راست و اشیاہ دلیل حق تعالی نیستند و استدلال از طرف واجب است بر ممکن تہ، از طرف ممکن بواجب تعالی چہ ظلمت دلیل نور شدہ نمیتواند پس برہان نزد علمائی میباشد و نزد صوفیہ کرام برہان برہان لمی است و اختلاف این دو طائفہ منی بر اختلاف منظر است یعنی منظر علماء عالم است و منظر صوفیہ عالم وجوب است۔ و نیز در مکتوبے از مکتوبات قدسی آیات و فقرات میفرمایند، حاصل عبارت اینکہ در انتہا مقامات ادراک موجود است و در ادراک ہم موجود۔ و میفرمایند آنچه در حدیث شریف وارد است لا تفکروا فی ذات اللہ، این ہی تفکر در تفکر حقیقی و چندی است و در وقتیکہ عارف بے چون بلیشود میتواند کہ بہ تفکر بچونی در بچون حقیقی تفکر کند۔

سوال: عارف چگونہ بچون میشود و حال آنکہ بچونی خاصہ حق تعالی است؟
 جواب: عارف بعد از فنا و بقا صاحب بچونی فی الجملہ میگردد، بچون فی الجملہ دیگر است و بچون حقیقی دیگر از بچون تا بچون فوق بسیار است، نمی بینی کہ تمام عالم ارواح بچون است۔
 و آنچه میفرمایند کہ عارف در موطن حق الیقین در عین نادانی بشعور است و در عین حیرت بحضور الخ یعنی از حیرت روح بحیرت و نادانی است از وجود عالم و بحضور است در شاہدہ عالم و بچون فیما بینکہ بشعور عالم است از حیرت نفس و عالم در وقت نزول مشہود نفس اوست و از حیرت روح در حیرت است از وجود عالم۔ و آنچه میفرمایند علمے کہ پیش از جنین جہالت حاصل شود از حیرت اعتبار فاجع است الخ یعنی بحث مادر علم عارف بہ ممکنات در آن علم عارف است کہ بعد از فنا و نسیان

ماسوی برائے اور غایت شود، نہ علم ماسوی قبل از فنا کہ آن علم برائے تمام عوام حاصل است۔
 و آنچه میفرمایند با وجود آن اگر علم است در خود است و اگر شہود است ہم در خود و اگر معرفت
 است یا حیرت نیز در خود است الخ۔ یعنی این مقام بہ بیان یک مقدمہ توضیح میشود سالک در حین
 سیر انفسی و مقام ولایت صغری کہ ولایت ظلی است ہر تجلی کہ می بیند در خودی بیند و حیرت در آن
 تجلی برائے آنست کہ آن تجلی از عالم و جویاست و بے کیف است و سبب حیرت و عدم ادراک اوست
 دین مقام سالک کوشش دارد کہ تجلی آفاقی بالکل قطع شود زیرا کہ تجلی آفاقی ظل این تجلی انفسی است
 و تا تجلی آفاقی قطع نشود فناے کامل دست نمی دہد چون فنا ناقص باشد بقائیر ناقص است، زیرا کہ
 بقا باندازہ فنا است و فناے مطلق دیگر است و مطلق فنا دیگر یعنی فناے مطلق فناے نام است
 و مطلق فنا فناے ناقص و فرق این دو فنا در جائے دیگر بتفصیل مذکور است، این شہود عارف در
 انفس در وقت ولایت ظلی است اما در وقتیکہ عارف بکمالات ولایت نبوت مشرف میگردد میراند
 کہ شہود انفسی ہم ظلی از ظلال مطلوب است و خود مطلوب ہنوز کجاست۔ مصرع

تایار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

و این مکتوب چون در وقت ابتدا حضرت امام است لہذا شہود انفسی را اصل و مقصد میدانند و بعد
 از آن کہ بکمالات ولایت نبوت مشرف شدہ است فرمودہ کہ مطلوب و برائے آفاق و انفس است ہمیں
 طور حضرت خواجہ بزرگ در وقت ولایت صغری میفرمایند کہ اہل اللہ بعد از فنا و بقا ہر چہ می بیند در خود
 می بیند و بعد در وقت کمالات نبوت میفرمایند کہ ہر چہ دیدہ شد و دانستہ شد آں ہمہ غیر است۔ و آنچه میفرمایند
 عجب کارے است در اول ہر بلا و مصیبت کہ واقع می شد باعث سرور و فرحت میشد الخ۔

تبصرہ: سالک در وقت عروج بعالم بیچ کار ندارد و تکلیقات دنیوی زیادہ تر سبب کمال
 توجہ او بعالم و جوب میگردد، اما در وقت نزول بلا و مصیبت را مصیبت میدانند، زیرا کہ بعالم اسباب
 نزول فرمودہ بنا بر آن اگر عارف در وقت عروج دعای کند مقصد او دفع بلائی باشد، صرف اتشال
 امراد عونی میکنند و در آنوقت گمان میکنند کہ دعای حضرات انبیاء بہت دفع بلا و مصیبت نبودہ

بلکہ صرف برائے انتشار امر او عوفی بودہ، اما در وقت نزول میفہمید کہ دعائے حضرات انبیاء برائے دفع مصیبت و بلا بودہ، چه در صحو و نزول ہر چیزیکہ عوام بآن محتاج اند خواص نیز بآن احتیاج دارند چه نظرشان بعالم اسباب افتادہ است۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید مقامے کہ فوق محدود بود روح خود را بطریق عروج در آنجامی یافتہ و آن مقام بحضرت خواجہ بزرگ اختصاص داشت بعد از زیانے بدن عنصری خود را نیز در آن مقام یافتہ انج۔
تبصرہ: ولایت متضمن چار سیر است کہ دو سیر آن عروجی و دو سیر آن نزولی می باشد، سیر اول عبارت از سیر الی اللہ فی الاشیا است و سیر ثانی عبارت از سیر الی اللہ فی اللہ می باشد و سیر سوم کہ سیر اول نزولی است مسمی بسیر عن اللہ فی اللہ می باشد و سیر چہارم عبارت از سیر عن اللہ فی الاشیا است، و سالک در سیر اول بعرش بلکہ بعالم ارواح کہ فوق العرش است۔ عروج می فرماید و عروج روح و علم و ادراک سالک در آنجا میشود مسلم است کہ درین وقت عالم اسفل از علم او برآیدہ بعالم اعلیٰ میرسد و از ان اعلیٰ باعلیٰ دیگر عروج میفرماید تا کہ تمام عالم امکان را فرا موش نمودہ بوصول بلا کیف بعالم و جواب برسد و در آن عالم بترتیب عروج فرماید و از ظلال صفات تجرد صفات او تعالیٰ و بعد بشیونات و اعتبارات عروج کردہ تا کہ بوصول بلا کیف بذات بے کیف او تعالیٰ برسد۔

سوال: عروج در عالم امکان معقول و مسلم است چه عالم امکان بعض اعلیٰ و برتر از بعض دیگر است چنانچہ آسمانها از زمین بلند و جنت از آسمان فوق و عرش از ہمہ بلند تر است و عالم امر یعنی قلب نوری و روح و سر و خفی و اخفی از عرش بلند تر اند و اخفی بلند ترین مقام عالم امر است اما عروج در عالم و جواب چه معنی خواهد داشت زیرا کہ عالم و جواب بسبب لامکانیت نہ فوق عالم امکان و نہ تحت عالم امکان و نہ در بین و نہ در شمال آن است ؟

جواب: عروج در عالم امکان تا بہ کرۂ اخقی بمعنی حقیقی است اما اطلاق عروج در عالم
و جوب بمعنی مجازی است و عروج حقیقی نیست زیرا کہ بعد از رسیدن بعالم و جوب سیر معشوق در عاشق
است نہ سیر عاشق در معشوق، زیرا بہ سبب نسیانِ عالم، عاشق لایق آن گشتہ کہ معشوق در آن ظہور
کند چنانچہ عارف فرمودہ: بیت

رونوژنگار اندر خ خود پاک کن   بعد از آن نور را ادراک کن
بتا بر آن اگر سالک منظر ظلال صفات او تعالیٰ شدہ باشد در آن وقت میگوید کہ عروج من بصفا
اضافہ است و اگر عارف منظر صفات ثبوتیہ ثمانیہ گردیدہ باشد میگوید کہ عروج من بصفا
است یعنی منظر تجلی صفات ثبوتیہ می باشم۔ خلاصہ اینکہ عروج حقیقی در عالم و جوب امکان ندارد
و ممکن کہ سالک است از دائرہ امکان خارج شدہ نمی تواند۔ بیت

زرہ گریس نیک و در پس بد بود   گر چہ عمرے تگ زند در خود بود
بلے در پس وقت عارف لایق آن گشتہ کہ کمالات عالم و جوب در روی ظاہر شود، مثال واجب
ممکن، مثال نقطہ جوالہ و دائرہ مہومہ میباشد، اگر چہ بیچ حصہ دائرہ از اشراق نقطہ عالی نیست
اما گفتہ نمی توانیم کہ نقطہ بزمین و یا بشمال دائرہ می باشد۔ بیت

بہتر آن باشد کہ ستر دلبران   گفتہ آید در حدیث دیگران
و دیدن بدن عنصری خود بقوق عرش۔ بنا بر آنست کہ در آن وقت بدن بانعکاس روح منصفیح
میگرد و سالک خیال میکند کہ بدن عنصری نیز در عرش است اگر چہ بدن عارف نیز قابل سیر
عروج است چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم در مکتوبے میفرماید کہ سیر روحی بہ نسبت سیر
بدنی سریع تر است۔ و فرورفتن عالم بنا بر آنست کہ سالک وقتی کہ بلند تر میرود، عالم امکان را
پایان ترمی بیند، و از آن روز تر میرود۔ و اختصاص مقام بیک شخص عبارت از معلومات بسیار آن
شخص است در آن مقام و انعکاس خاص اوست بانوار آن مقام و اختصاص بمعنی آن نیست کہ
آن عارف از آن مقام بہ بالا رفتہ نتواند و یا عارف دیگرے از آنجا عبور نہ کردہ است عبور و گذشت

از ان مقام ممکن است لیکن تخصص علوم آن مقام با آن شخص است. و آنچه میفرماید که در آن مقام نبودند مگر بعض اولیاء کبار الخ یعنی در وقت عروج بدون بعض اولیاء دیگرے را نمی دیدم حال در وقت نزول که تمام عالم را بخود درجاء و مقام شریک می یا کم حیرت دست میدهد که با وجود بیگانگی تمام خود را با ایشان می بینم۔

تقصیر: عروج حب و تعلق عارف را از عالم منقطع می سازد و در نزول اگر چه با عالم است تعلق با عالم ندارد، ازین جا است که بزرگان فرموده اند آمیخته باش و آویخته می باش یعنی دل را از گرفتاری عالم بازدار۔ و نیز میفرماید گریبان بکن بحال شخصی که با مردم خوش است بی مردم ناخوش۔ حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید بیت

الہی ہمہ را بمن بد خو کن   روے مرا از ہمہ جهانیان یکسو کن

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقیٰ این مضمون را با اشعار عربی چنین تعبیر فرموده اند۔ شاعر

لیتک تحلو والحیاء ہر سیرۃ   ولیتک ترصی والانام غضاب

لیت الذی بینی و بینک عامر   والذی بینی و بین العالمین خراب

یعنی کاش تو شیرین باشی و زندگی تلخ بود۔ و کاش تو راضی باشی و مردم غضبناک باشند۔ کاش علاقه که در بین ما و شماست محکم باشد۔ و علاقه ما با تمام عالم خراب باشند۔

این فرموده حضرت امام در حالت نزول بوده و بعد شروع بحالت عروج می کند و میفرماید حالتی که گاه گاه دست میداد که در آن وقت نہ خود را میدیدم و نہ عالم را در حال آن حالت مستمر و دائمی است و وجود خلقت عالم از دید و دانش برآید الخ یعنی در ابتدا شروع عروج گاہے نیان عالم بوده و گاہے شہود عالم و بعد از کمال عروج نیان عالم دائمی است یعنی تا وقتی کہ عارف برکے دعوت خلق نزول فرموده باشد از شہود و علم تخلیق عالم فارغ است و آنچه بعض اولیاء را بلندتر و بعض لایا بیان فرموده اند، این دید دلیل فضیلت یکے بر دیگرے نیست، زیرا می تواند کہ در مقام دیگر معلومات و معرفت آن دیگر زیادہ تر باشد چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ در کمالات ولایت حصہ

حضرت امیر زیادہ تر است و در معارف و کمالات نبوت حضرات شیخین فاضلتر و در وجود مبارک حضرت عثمان کمالات ہر دو مقام مساوی است و شاید ازین جهت او را ذوالنورین گویند۔
 آنچه میفرماید ازین واقعہ اضطراب تمام پیدا شد الخ یعنی چون استعداد حضرت امام بلند بوده و در آن وقت بآن مقام نرسیده بود لہذا آن دید سبب اضطراب شان گردیده است۔ و آنچه میفرماید مجذوب سلوک ناکردہ را از ان مقام بہرہ نیست الخ یعنی در جذبہ ہدایت کہ قبل از سلوک است اگر چہ عروج موجود است اما بآن مقام نمیرسد۔ و آنچه میفرماید کہ آن مقام بحضرت امیر اختصاص داشت الخ یعنی معارف حضرت امیر در آن مقام بنسبت اولیاء دیگر زیادہ تر بود۔ و آنچه میفرماید کہ اخلاق سبتہ گاہے در رنگ رشتہ و گاہے در رنگ دو در بیرون میشود الخ یعنی ہر اندازہ کہ عارف انعکاس صفات کاملہ را میگیرد۔ بہمان اندازہ اخلاق سبتہ از وجود شان می برآید چنانچہ حضرت امام در جلے دیگر میفرماید کہ منزل مسکن و خانہ شیطان کہ در قلب فقیر بودہ آنرا بیرون انداختہ و خانہ او را خراب کردند بے در حدیث شریف وارد است کہ شیطان در وجود ہر انسان جائے و مکانے داشتہ می باشد۔
 باقی چند سوالے کہ حضرت امام از حضور شیخ المثلخ حضرت خواجہ باقی بائند میکنند شاید کہ جو ابہائے شان در مکتوبات حضرت خواجہ بودہ باشد و مکتوبات شریف حضرت خواجہ بزبان فارسی موجود است۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید از ان زبانی کہ بصحرا آورده اند و بقا بخشیدہ اند علوم غریبہ فالص اند کہ اکثر انہا بیابان قوم موافقت ندارد یعنی متعارف صوفیہ معارف و ہدۃ الوجود است و معارف فقیر نہ چنان است یعنی در او اہل حال حضرت امام را بمعارف توحیدی مشرف ساختہ بودند و بعد از ان از کمال بندہ نوازی کہ در حق حضرت امام داشتند بدرجات بالا بردند کہ مصداق معارف امام در کلام قوم یافتہ نمیشود اگر چہ بعض بزرگان گذشتہ بر مترواجہال بمعارفیکہ مماثل معارف امام است اشارہ نمودہ اند لیکن گواہ صحت این معارف موافقت ظاہر شریعت و اجماع اہل سنت است

یعنی معارف توحید و جودی بظاہر شریعت موافقت ندارد۔

تذکرہ: معارف توحید و جودی علی الاکثر در مرتبہ علم الیقین می باشد کہ سالک در آن وقت
ممکنات نگذشته مگر ممکنات را بعنوان وجوب دیدہ است، و برائے بعضی اولیائے کرام در مرتبہ
یقین الیقین نیز توحید و جودی دست میدہد و فنادر محبوب باعث آن گفتگو میگردد۔

و معارف توحید شہودی در مرتبہ عین الیقین دست میدہد کہ غلبہ شہود محبوب مشہود ماسوی
را از نظر عارف مستوری سازد، و فرق در بین این دو توحید آنست کہ توحید و جودی قبل از فناء و توحید
شہودی بعد از فانی باشد و سالک در توحید و جودی ماسوی را نفی می کند و ہمہ را بعنوان وجوب
ببیند و ہمہ اوست میگوید و در توحید شہودی ماسوی را تہ می بیند و از نفی و اثبات آن ساکت است
اما مرتبہ حق الیقین کہ مقام صحو و تقار است سالک ممکن را ممکن و واجب را واجب می داند،
توحید شہودی اگر چه نسبت توحید و جودی بلندتر است و نیز موافق شریعت است اما مقام
حق الیقین جائے صحو و کمال معارف است۔

و آنچه میفرماید کہ معارف فقیر باصول حکما و یونان موافقت ندارد بلکه از علمائے اسلام
طوائف کہ مخالف اہل سنت اند نکشوفات و معارف فقیر باصول آہن نیز موافقت ندارد لہذا یعنی
در مسئلہ استطاعت کہ مع الفعل است یا قبل فعل کشف حضرت امام موافق علمائے اہل سنت است
کہ استطاعت مع الفعل است نہ قبل الفعل۔ و نیز میفرماید کہ در معارف فقیر قدرۃ بمعنی صحت
فعل و صحت ترک فعل است، و معرفت فقیر موافق حکما نیست کہ قدرت را بمعنی ان شاء
فعل وان لم یشاء لم یفعل دانستہ و شرطیہ ثانیه را ممتنع میدانند و بایجاب واجب قائل اند۔
و فقیر مسئلہ قضا و قدر را بطور علماء میدانند لہذا یعنی طوریکہ علماء فرمودہ اند برائے من بکشوف گردیدہ
یعنی قضا و قدر سبب ایجاب واجب تعالی و سبب مجبوریت بندہ نمیگردد۔

تبصرہ کل: در مسئلہ قضا و قدر جبریہ و قدریہ تردد و اضطراب کردہ اند و گفته اند کہ اگر
در قضا و قدر مثبت شدہ باشد کہ در فلان وقت باران میشود، باید کہ باران بدون ارادہ

واجب تعالیٰ بار و معنی ایجاب بے اختیاری است و نیز میگویند که اگر در قضا و قدر تثبیت شد باشد که فلان شخص در فلان وقت نماز بخواند و یا فلان شخص در فلان وقت دزدی میکند، باید که آن شخص به نماز یا بزدی مجبور و معذور دانسته شود، حضرت امام این را تردیدی کنذ یعنی قضا و قدر کسے را مجبور نمی سازد و نه قضا و قدر سبب ایجاب حق تعالیٰ میگردد، زیرا در قضا و قدر چنین تثبیت شده است که در فلان وقت مطابق اراده حق تعالیٰ باران خواهد بارید و فلان شخص در فلان وقت با اختیار خود نماز خواهد خواند و یا با اختیار خود دزدی خواهد کرد یعنی قضا و قدر مثبت اراده حق تعالیٰ و مثبت اراده بنده است و باین قسم مکشوف فقیر گردیده است۔

و آنچه میفرماید حاصل این کمال بعد و بیگانگی است الخ یعنی در وقت کمال معرفت و کمال قرب عارف میفهمد که در بین واجب و ممکن هیچ مناسبت نیست، واجب در کمال قدسیت است و ممکن در کمال خساست و نیز میفهمد که با وجود بے پردگی تنها عظمت و کبریا مانع ادراک سالک است بیت تراز خوبی نمی گنجی بعالم مرا بر گز کجا گنجی در آغوش

و آنچه میفرماید که خود را بنده مخلوق میدانند الخ یعنی این فرموده شان نیز تردید معارف توحیدی است زیرا که اهل توحید ممکن را عین واجب تعالیٰ میدانند۔ و آنچه میفرماید که حق سبحانہ تعالیٰ را نه عین عالم میدانم و نه متصل عالم و نه منفصل و نه باطالم و نه جدا از عالم و نه محیط و نه ساری در عالم الخ یعنی نسبت ممکن بواجب تعالیٰ مثل نسبت دائره موهومہ بنقطه حواله است که نسبت اتصال و انفصال و معیت در آنجا وجود ندارد و احاطه و معیت و سران او تعالیٰ در عالم علمی است یعنی علم حق تعالیٰ با عالم معیت دارد و همچنان علم حق تعالیٰ بعالم محیط و در عالم ساری است۔

و آنچه میفرماید نه آنکه صفات اینها صفات او تعالیٰ است الخ۔ این فرموده شان نیز تردید معارف توحیدی است، زیرا که اهل توحید میگویند که این صفاتے که در بنده ظاهر است صفات بنده نیست بلکه صفات حق تعالیٰ است که در بنده ظاهر گردیده چنانچه آب از باران است و در باران ظهور کرده ظاهر گردیده و آنها مملکت را نیز ظهورات خداوندی میدانند حاصل فرموده حضرت امام

اینکہ صفات بنده صفات بنده است و خالق آنها حق تعالی است۔ آنچه میفرماید کہ صفات سبعه موجود میدانم الخ۔ این ہم نزدیک قول صوفیہ وجودیہ و تردید یافتاد و گروه دیگر است کہ بوجود خارجی و زیادتی صفات او تعالی پے تیره اند۔ حاصل فرموده حضرت امام اینکہ زیادتی صفات او تعالی علاوه بر دلائل دیگر بکشف فقر نیز ثابت گردیده۔

مکتوب نهم، کہ در بیان نزول است

حضرت امام میفرماید: بدیر سیاه رو و مقصر بد خو، مغرور وقت و حال مفتون و صل و کمال الخ حضرت شان درین الفاظ از وصل و کمال خود تعبیر میفرماید و نمیگوید کہ بعد از وصل نزول کرده ام بلکه اظهار میکند کہ وصل و کمال مفتون شده ام، این فرموده شان اظهار کمال تواضع است۔ آنچه میفرماید کہ فقیر عیوب مجسمه است و ذنوب مجتمعه الخ یعنی اظهار معارف مقام عبدیت است چه اولیا محبوبین کہ بمقام عبدیت مشرف میگردند نظر شان بر ذلت و افتقار و عجز و انکسار بشریت واقع میشود و میدانند کہ وجود من از عدم است کہ سراسر ظلمت و کدورت است پس از ظلمت کدورت کدام عمل لایق صادر خواهد شد ازینجا است کہ میفرماید کل فایفعله القبیح قبیح یعنی قبیح هر کارے را کہ بکند قبیح است چنانچه میفرماید

ز گندم جو ز جو گندم نیاید

و میفرماید چیزے کہ ذاتی باشد از ذات انفکاک ندارد

سیاهی از جستی کے رود کہ خود رنگ است

و میفرماید کہ مرض او ذاتی است علاج نمی پذیرد الخ یعنی از آلہ عدم از ذات سالک

توضیح و تفسیر و افسوس ممکن نیست زیرا کہ ذاتی اوست۔

تبصره: انسان از عدم و انعکاس صفات کامله مرکب است در مقام عبدیت بمشاهد

می بیند کہ انعکاس از جلے دیگر است و ذات من ہمیں عدم است و نیز وجود سالک از لطائف

عالم خلق و عالم امر مرکب است و چون لطائف عالم امر که نورانی اند عروج میکند و نظر عارف
تنہا بر عالم خلق می افتد و ظلمت ذاتی آل محسوس او میگردد تا چارچین میفرماید و میفرماید کہ حق تعالی
با آنها ظلم نہ کرده و لکن ذات خودشان ہمیں عدم تاریک است۔

و آنچه میفرماید در مقابل خیر محض شر محض می باید تا حقیقت خیریت بظہور آید انچه از اینجا
بمدح انسان شروع می نماید و میفرماید کہ خیر و کمال و حسن و جمال در واجب تعالی موجود یوده
در مقابل آن شر و نقص در کار است تا آئینہ ظہور حسن و جمال او تعالی بشود چه اگر خود ممکن حسن و جمال
میداشت حسن و جمال او تعالی دروے نمایاں شدہ نمیتوانست و این ہمہ ہاے عدم است چنانچہ
میفرماید: این دم معنی مدح پیدا کرد و این شرارت و نقصان محل ظہور خیر و کمال گشت و این
معرفت الخ یعنی خود را عدم و ظلمت دانستن در مقام عبودیت است کہ فوق جمیع مقامات است
چہ قبل از مقام عبودیت سالک گاہے خود را عین حق و گاہے ظل حق و گاہ ذات حق تعالی با خود
محيط و معی میدانند و معلوم است کہ درین وقت عجز بشریت منظور نظر او نیست، زیرا کہ ہر کرام از
عینیت و ظلمت و مرآتیت یک نوع مناسبت است باو تعالی۔ و حال آنکہ بندہ باو تعالی
بیچ مناسبت ندارد، و این سخن گفتن از ادب دورتر است و آنچه میفرماید کہ محبوبان را باین مقام
مشرف می سازند مہمان بذوق شہود متلذذان الخ یعنی بشہود ظلی متلذذانند۔

تبصرہ: اولیے کرام دو قسم اند محبوبان و مہمان، محبوبان محمدی المشربان اند و
مہمان بمشرب حضرات انبیاء دیگر اند یعنی کسیکہ مبداء فیض او شان العلم است محمدی المشرب است
و کسی کہ مبداء فیض او تفصیل صفت العلم است ابراہیمی مشرب است و کسی کہ برزخ اجمال و
تفصیل صفت العلم مبداء فیض اوست توحی المشرب است و کسی کہ مبداء فیض او صفتہ الکلام است
موسوی المشرب است و کسی کہ مبداء فیض او صفت قدرت است عیسوی المشرب است و کسی کہ
مبداء فیض او صفت التکوین است آدمی المشرب است، و این تقسیم تقدیر ازلی و تقسیم خداوندی است
زیرا کسی کہ انعکاس شان العلم بعدم او قبل از تخلیق او رسیده است محمدی المشرب است و کسی کہ

عدم او انعکاس صفت الکلام رسیدہ موسوی المشرّب است و کسے کہ بعدم او انعکاس صفت القدرت رسیدہ باشد عیسوی المشرّب است و کسے کہ بعدم او انعکاس صفت التکوین رسیدہ باشد آدمی المشرّب است چون عدم نیز در رنگ وجود در علم الہی معلوم بود در علم او تعالیٰ انعکاس یک صفت معین بیک عدم معین رسیدہ و این رسیدن انعکاس فقط در علم او تعالیٰ بودہ نہ در خارج، زیرا کہ آن عدم تا ہنوز موجود نگشتہ بعد از ان صفت التخلیق خداوند انعکاس و پرتو وجود حق تعالیٰ را با آن عدم انداختہ و آنرا موجود گردانیدہ است پس محدی المشرّبان محبوب اند و باقی اقسام مجبین، در محبوبین چوں محبوبیت ذاتی موجود است محبوبیت دارند و تقدّم جذبہ خاصہ محبوبین است۔

تذکرہ: دین موضع شرح چند چیز لازم است، اول فرق مجبین و محبوبین۔ دوم فرق تقدّم جذبہ و تقدّم سلوک، سوم امتیاز طریقہ علیہ نقشبندیہ از طرق دیگر پوشیدہ نماید۔ محبوب آنست کہ در مبداء فیض بانحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اشتراک داشته باشد و مبداء فیض او ظلّ شان العلم بودہ باشد این طور شخص را محبوب و مراد می نامند و میگویند کہ این شخص محبوبیت ذاتی دارد یعنی از حیث خلقت در مبداء فیض بانحضرت مناسبت و شرکت فی الجملہ دارد و محب آنست کہ بمشارب انبیاء دیگر بودہ باشد یعنی مبداء فیض او صفت التکوین بودہ باشد کہ او را آدمی المشرّب می نامند و یا ظلّ صفت العلم بودہ باشد کہ او را نوحی المشرّب و یا ابراہیمی المشرّب می نامند، و یا مبداء فیض او ظلّ صفت الکلام بودہ باشد کہ او را موسوی المشرّب می نامند و یا مبداء فیض او ظلّ صفت القدرت بودہ باشد کہ او را عیسوی المشرّب می نامند در مجبین سلوک شان بر جذبہ شان مقدم است۔

پوشیدہ نماید محبوبین و مرادین بجزدی کہ بتلقین ذکر و تعمیل آن مشرف میگردند جذبہ بدایت و جذبہ اولیٰ برائے شان میرسد در ہر طریقہ کہ باشند و در طریقہ علیہ نقشبندیہ جذبہ بدایت بمحبوبین و مرادین و مجبین و مریدین ہمہ می رسد جذبہ دین طریق بمحبوبیت طالب تعلق ندارد زیرا کہ خاصہ طریقہ علیہ چنان است و در طرق دیگر چنان نیست بلکہ جذبہ اولیٰ مخصوص بمحبوبین است کہ قبل از وصول بسیر فی اللہ سالک عنایت می شود و این احسان و صدقہ خواجہ بزرگ

شاہ نقشبندیہ است کہ از طرف حق تعالیٰ برائے شان عنایت گردیده۔ ازین جا است کہ حضرت
خواجہ میفرماید کہ ما نہایت را در بدایت درج می کنیم و میفرماید کہ از حق تعالیٰ طریقہ خواستہ ام کہ
البتہ موصل باشد و میفرماید کہ ما فضلیانیم و مراد انیم ص

تو نقش نقشبندان را چہ دانی

بیت درخت سبز داند قدر باران تو خشکی قدر باران را چہ دانی

و این جذبہ بدایت کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است، سالک را بمقامات عالیہ جذب
میکند اگرچہ در ابتدا در عالم و جوب نمیرساند اما سلوک سلوک را سهل میگرداند ازین سبب این
جذبہ را جذبہ صوری می نامند و جذبہ ثانیہ کہ در تمام طرق موجود است و در سیر فی اللہ دست
میدهد سالک را بمراتب و جوب میرساند و این جذبہ را جذبہ حقیقی می نامند، بیان فرق طرق
قرار ذیل است۔

در طریقہ علیہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است یعنی در سیر الی اللہ فی الاشیا و قبل از وصول الی
فی اللہ دست میدهد و بدون آنکہ طالب محمدی المشرب بوده باشد و یا نباشد جذبہ بدایت
و در طرق دیگر اگر طالب محمدی المشرب نباشد جذبہ بدایت ندارد و طریقہ نقشبندیہ طریق مجرب
است یعنی طالب محب و مریدیم درین طریقہ بشان محبوب و مراد سیر میکند و صاحب جذبہ اول
میگردد و کار بجزب و عنایت مرلوب است۔ حضرت خواجہ بزرگ میفرماید جذبہ من جذبات الحق
توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات خداوندی بعمل ثقلین برابر است۔ بزرگے میفرماید۔ بین
مر اگر تو سن دل نیست در راه کند زلف او ہم نیست کوتاہ

و میفرماید: بخود راه نیست در کوئے تو مشتاقان شیدا را۔ خم زلفت بقلاب محبت میکشد مارا
و نیز میفرماید اگر از جانب معشوق نباشد کششے، کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد الخ و در طرق دیگر
طالب محمدی المشرب جذبہ بدایت بنا بر استعداد فطری خود دارد و دیگران لا غیر محمدی المشرب
ندارند۔ و آنچه میفرماید نہ ہر کہ جذبا و بر سلوک مقدم است از محبوبین است یعنی در بین محبوب

و تقدم جذبہ عموم و خصوص مطلق است و محبوب اخص مطلق است و تقدم جذبہ اعم مطلق یعنی ہر محبوب جذبہ یدایت داشتہ می باشد و لازم نیست کہ ہر کہ جذبہ او مقدم است محبوب بودہ باشد، زیرا کہ محبوبیت مخصوص محمدی المشرب است و این شخصے محمدی المشرب نیست، اما بسبب متابعت سنت لایق جذبہ یدایت گردیدہ و باعتبار متابعت سنت محبوبیت عارضی پیدا کردہ است۔ و آنچه میفرمایید کہ اظہار محبوبیت ذاتی نیز باتباع سنت سنیہ مربوط است الخ یعنی میتواند شد کہ یک شخص در مبداء فیض بآنحضرت شرکت و مناسبت داشتہ باشد و محمدی المشرب بودہ باشد، اما شخص غافل و بدون کسب و ریاضت است اگر چه محبوبیت ذاتی دارد بگر بسبب عدم متابعت سنت استعداد خود را ضائع نمودہ لایق جذبہ نیست۔

بیت ہر کراوی بہ بہبود نبود دیدن روی نبی سود نبود

و آنچه میفرمایید: شہسوار یکہ تا زمینان عبدیت سید اولین و آخرین است الخ یعنی کسی را کہ حق تعالی بخص فضل خود بخواید کہ بدولت مقام عبدیت برساند اورا بکمال متابعت آنسرور سرفراز میفرماید، شاید کہ این فرمودہ شان کناہ از شخص خود حضرت امام بودہ باشد۔

و آنچه میفرمایید: درین مقام شر و نقص نیست بلکہ علم ذوقی بشرارت و نقصان خود برائے عارف حاصل میشود الخ یعنی او درین وقت متخلق باخلاق اللہ است، صدور شر و نقص ازین طور عارف متصور نیست و دیدن سر و نقص بواسطہ آن است کہ درین وقت شہود عارف بقدریت مرتبہ وجوب و خیریت آن مرتبہ مقدسہ تعلق می گردد و مرتبہ کمکات کہ مقابل آنست شریر و ناقص معلوم می گردد۔

و آنچه میفرمایید کہ این دید در وقت نزول است الخ یعنی در وقت عروج کمکات و شر و نقص آن ہیچ مشہود نیست۔

و آنچه میفرمایید: تا این قسم خود را بر زمین نزنند، از دریافت کمال مولاے خود بے نصیب است الخ یعنی معلوم است کہ سیکہ خود را عین مولاداند و صفات خود را صفات مولا انگارد از عظمت و کبریا عالم و جوب بے خبر است۔

مکتوب دہم

حضرت امام درین مکتوب از حالت نزول بیان می کند۔ و میفرماید میدانم کہ شایان دولت حضور نیستند۔ درین فرموده خود کمال لیاقت خود را در پرده الفاظ بیان میفرماید کہ نشانه نواضع داشته باشد یعنی شایان دولت حضور حق تعالی نبودم بنا بر آن نزول کردم و ایمان شهودی با ایمان غیبی تبدیل شد۔
 تذکرہ: اولیامے کرام بدو نوع تقسیم میشود، مستهلکین و مرجوعین، مستهلکین آنان اند کہ ہر دو نفس و روح شان تا وقت موت در عروج بودہ و در شہود محبوب مستغرق گردیدہ باشند و ہمیشہ از ایمان شہودی ملتذداند و مرجوعین آنان اند کہ بسبب کمال لیاقت و استعداد برای دعوت خلق نزول میفرمایند و خلق را بحق دعوت می نمایند این افراد کامل الاستعداد اند، بادشاہان و پیران لایق را تزیینہ رعایا تعیین می نمایند اگر چه شرافت و قرب برای مستهلکین است، اما فصیلت و نیابت انبیاء عظام نصیب مرجوعین می باشد، عارف صاحب نزول بزبان تازی میفرماید۔ شعر

ارید وصالہا ویرید ہجری فاترک ما ارید ما یرید
 لانی فی الوصال عبید نفسی وفی الہجران مولی للموالی

ترجمہ: من ارادہ وصال محبوب دارم و او ارادہ ہجران من پس ترک میکنم ارادہ خود را برای ارادہ او۔
 زیرا کہ در وصال غلام نفس خود پیشوم کہ نفس وصال میخواہد و در ہجران غلام با دار خود۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ ایمان شہودی نصیب اولیاء است و ایمان بالغیب نصیب انبیاء عظام، و میتواند شد کہ مراد از حضور حضور حضرت شیخ المشائخ بودہ باشد یعنی لایق حضور شما نبودم۔ و آنچه میفرماید، تہایت بعد از اقرب نامیدہ اند و غایت فراق را وصل گفته اند انہم یعنی بعد از عروج و کمال وصل چون عارف قدسیت واجب و عدم مناسبت

می بیند۔ میداند کہ در بین واجب و ممکن بسیار بون بعد است و میفہم کہ این خاست را بان قدسیت چہ مناسبت و از ان سبب کہ بیچ مناسبت نیست، بنا بر آن سید الکونین دائم الفکر و

دائم الحزن بودہ کہ فرمودہ اند متفرنگشتہ بیچ نی بمثل ایذای من یعنی استعداد آنحضرت بر کمال بودہ
و عشق شان افزون تر چون بان قدسیت بیچ مناسبت نمی دیدند تا بر آن متفکر و دائم الحزن می بودند
و آنچه میفرمایند کہ محبوبان را تحمل این بار دشوار است الخ یعنی مجمان ہمیشہ بار رحمت ریاضت
کشیده اند، اما محبوبان کہ بسیر محبوبانہ واصل اند، این دید عدم مناسبت کہ در حقیقت فراق است
در حق شان دشوار و آنحضرت کہ راس و رئیس و سردار محبوبان و مرادان است دید این فراق و
عدم مناسبت در حق شان دشوار تر است۔

مکتوب یازدهم

حضرت امام میفرمایند، مقامیکہ سابق خود را در آن دیدہ بود چون حسب الامر عالی باز
ملاحظہ نمودم الخ یعنی مقامیکہ در مکتوب ہفتم ذکر شدہ و یا مقامیکہ شفاہا بحضور شیخ المشائخ عرض
گردیدہ بود، چون در مرتبہ ثانی قرار ارشاد حضرت شیخ ملاحظہ گردید عبور خلفا ثلاثہ یعنی حضرت صدیق اکبر
و حضرت عمر فاروق و حضرت ذی النورین در آن مقام در نظر درآمد، اما چون استقرار در آنجا نداشتیم و یا حضرت
خلفا ثلاثہ در آنجا استقرار نداشتند در دفعہ اولی بنظر نہ درآمدند۔

تذکرہ: مقام دو نوع است، مقام استقرار عارف و مقام عبور او، مقام استقرار ہر
شخص آسمانی و مبداء فیض اوست و مقام عبور مقام گذشت اوست یعنی ممکن است کہ یک ولی
کم مرتبہ بمقام ولی بزرگ عبور کند۔ اما مقام استقرار او پایان ترازان باشد۔ و بشود کہ اولیای کرام
بمقام استقرار انبیاء عظام عبور نمایند، اگرچہ مقام استقرار شان پایان ترازان باشند حضرت
امام میفرمایند، راہ ہائے کہ موصل آن مقام اند، دو اند الخ یعنی یکے از راہ ہائے وصول آن مقام آنست
کہ سالک عمل خود را ناقص و قاصر داند تا شکست و تواضع و فروتنی حاصل و سبب وصول او گردد و مع
سرموے گرا اینجا خم شوی بشکن کلاہ آنجا

و راہ دوم صحبت شیخ مجذوب سلوک تمام کردہ است کہ سبب وصول آن مقام میگردد، ازین فرمودہ

معلوم شد کہ حضرت شیخ المشائخ محمدری المشرب و مجذوب سالک بوده است چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ راه دوم توجہ حضرت ایشان است، و آنچه میفرماید کہ حضرت خواجہ نقشبند را در ہر مقلے با خود می یافتم شاید مراد حضرت امام آن باشد کہ حضرت خواجہ امدادی کردند۔ و آنچه میفرماید تفاوت نیست الا در عروج و مقام و مرور و ثبات الخ یعنی یک مقام معین کہ مقام استقرار یک عارف است عبور عارف دیگر ازان مقام میشود و استقرار آن عارف دیگر خواه ازان مقام بلند تر و یا پست تر بوده باشد، زیرا کہ در وقت عروج عبور اولیای کرام بمقامات استقرار اینکے عظام واقع می شود چنانچہ فقار و مساکین بدریای سلاطین صرف جہت بازدید و یا طلب حاجت حاضر میشوند لیکن مقام استقرارشان بدرجہا ازان پایان نر می باشد۔ و آنچه میفرماید خود را ہم بانعکاس آن مقام رنگین یافتیم الخ۔ درست است و بیچ جای اشتباه نیست، اولیای در وقت عروج انعکاس مقامات عالیہ میگردند و بزرگ کمالات آن مقام رنگین میشوند، زیرا کہ انسان لائق ترین و جامع ترین مخلوقات خداوندی است فرق انسان و ملک آنست کہ شہود ملک بیرونی است و شہود انسان درونی یعنی انسان ہر مقلے را کہ مشاهده کند و یا بان مقام برسد تجلی و انعکاس و پرتو آن مقام جز لطائف بدن او میگردد چہ بقا عجارت از قبول و گرفتن ہمیں انعکاس است، و شہود ملک فقط بیرونی است لیاقت قبول انعکاس را در وجود ملایک تعبیه نکرده اند، و از درون تا بیرون فرق بسیار است۔ بیت

قدسیان را عشق ہست در نیست در در اجز آدمی در خورد نیست

و کرمیہ و لقد کرمنا بنی آدم شاہد این معنی است۔ و آنچه میفرماید کہ حضرت خواجہ بزرگ در مقام صدیق اند الخ یعنی بالاتر از مقام حضرت صدیق بنیابندہ موافقت نکردند، نہ آنکہ بالاتر ازان رفتہ نمی تواند الخ۔ و آنچه میفرماید کہ خود را لطیف و در رنگ قطعہ ابر پر آگندہ دیدیم الخ شاید کنایہ از جامعیت استعداد عالمگیر حضرت امام بوده باشد۔ و آنچه میفرماید کہ ترک اشتغال باین عمل مرضی نیست الخ یعنی ترک اشتغال بارشاد مرضی فقیر نیست و یا مرضی او تعالی نیست اگر چہ عروجات در پیش دارم، زیرا کہ عالم بگرداب ضلالت غرق میشود مرضی بودن ارشاد مشروط

بآن است کہ از وساوس نفسانی خالی باشد۔

تذکرہ: خلیفہ دو قسم است، یکے خلیفہ مطلق است دیگرے خلیفہ مقید، ارشاد، خلیفہ مطلق ہمیشہ مرضی او تعالیٰ است، زیرا کہ نفس آن عارف تزکیہ شدہ است و بعد از تزکیہ نفس وساوس نفسانی معدوم و تمام اعمال عارف مرضی او تعالیٰ میگردد، و خلیفہ مقید آنست کہ بعض لطائف و قہار و تقار یافتہ و مصفی شدہ باشد و نفس او تا متوزکمال تزکیہ نیافتہ باشد، بنا بر آن ارشاد این عارف مشروط است بنا بودن حوادث و وساوس و لازم است کہ این چنین عارف در ہر امر استخارہ کند و معلوم نماید کہ درین ارشاد مرضی حق تعالیٰ است یا نیست و چون این وقت وقت ابتدا حضرت امام است بنا بر آن میفرماید کہ ارشاد کبیتہ گاہی داخل رضا هست و گاہی نیست الخ۔ و حضرت خواجہ علاؤ الدین عطار چونکہ کمال تزکیہ نفس مشرف شدہ اند بنا بر آن ارشادشان بدون ہمہ شرائط مرضی او تعالیٰ بودہ و خالی از ہوا و ہوس است۔ بلے شخصی کہ از خواہشات نفس بگذرد۔ نفس او مطمئن گردد و عمل او خالص الوجود باشد، معلوم است تمام اعمال او مرضی و مقبول است و آنچه میفرماید کہ کافر فرنگ را از خود بہتر میدانم الخ۔ اشکالے کہ ازین فرمودہ در توہم می آید بہ بیان یک مقدمہ حل خواہد شد، توہم اشکال این است کہ مسلمان چہ طور کافر فرنگ را از خود بہتر میداند، مقدمہ اینست کہ انسان مرکب از عالم خلق است و لطائف عالم امر جو بہ نورانی بودہ و لطائف خلق ظلمانی است و نورانیست نشان از پر تو لطائف عالم امر است و در وقتیکہ لطائف عالم امر عروج میکنند و لطائف عالم خلق در نزول می یابند و نظر عارف تنہا بہ عالم خلق خود را ظلمانی خواہد دید، و در وجود کافر چون لطائف باہم ممتزج است نورانیست عالم امر در او مشاہدہ میشود، لاجرم او را نورانی می بیند، این مسئلہ بیان دید عارف است و عقیدہ نیست۔

و آنچه میفرماید کہ جہت جذبہ تمام شدہ است الخ یعنی جذبہ نقشبندیہ کہ در بدایت و سیر فی الاشیا است تمام شدہ است و وصول بسیر فی اللہ میسر شدہ است الخ و شاید کہ مرکز

سیر فی اللہ مبارک فیض خود عارف بودہ باشد و یا مرتبہ مقدسہ ذات او تعالی را مراد داشته باشد یعنی جذبہ اولی و جذبہ ہدایت در سیر اول است و جذبہ ثانی یا نہایت در سیر دوم کہ سیر فی اللہ است دست میدہد و سیر فی اللہ مقام فنا است و جذبہ نہایت در بیجا در کار است تا بذات بلا کیف وصول بلا کیف میسر شود و آن وصول تا ہنوز در کجا است

تا یا ر کر خواہد و پیش بکہ باشد

و آنچه خواہد احرار نہایت این کار را فنا گفتہ اند ہمان فنا است کہ بعد از تجلی ذات متحقق شود و فناء راادہ سالک ہم در آنجا دست میدہد و سالک خود را بے ارادہ می بیند و آنچه میفرماید کہ تطبیق فرمودہ شیخ ابو سعید ابوالخیر و حضرت محی الدین ابن العربی مشکل می نمود بعد از توجہ تام حضرت حق سبحانہ سر آنرا منکشف ساخت الخ

تذکرہ: فنا بدو نوع است اول تنہا فنا عین سالک، دوم فنا عین و اثر او، فنا عین

عین و اثر در وقتے است کہ سالک از صفات گذشتہ بشیونات برسد درین وقت عین و اثر اوقاتی میگردد و اگر تنہا صفات رسیده باشد و بشیونات ترسیدہ باشد عین اوقاتی و اثر اوقاتی نشدہ یعنی چون سالک اثر یک صفتے از صفات او تعالی می باشد زیرا انعکاسی کہ در عدم ذاتی او ہست البتہ

اثر یک صفتے از صفات او تعالی می باشد پس در وقتے کہ سالک از ممکنات گذشتہ بشہود صفات میرسد عین اوقاتی و اثر شہود او می برآید زیرا کہ خود او ہم از ممکنات است و شہود او درین وقت از ممکنات گذشتہ و بصفت و جوی رسیده است، پس عین اوقاتی گردیدہ، اما اثر او ہنوز باقی است

زیرا کہ تجلی کہ در عدم سالک است اثر آن صفت است کہ شہود او گردیدہ۔ بتاثر آن ظہور و شہود آن صفت اثر آنرا ازین نمیرد بلکہ اگر سالک بشیونات عروج می فرماید و صفات را نیز فراموش کند

دلان وقت اثر او نیز فانی خواہد شد، زیرا کہ ذات سالک اثر آن صفت بودہ و چون صفت فانی شد و از شہود برآید اثر او نیز فانی میگردد، پوشیدہ نماید کہ فتا عبارت از فنا شہودی است و جودی زیرا کہ فنا و جودی در صفات او تعالی ممکن نیست۔

خلاصہ اینکہ اگر سالک محمدی المشرّب است کہ عروج او بشیونات است ہر دوے عین و اثر اوقانی میگردد و اگر محمدی المشرّب نباشد بشیونات نمی رسد و شہود او در صفات است بتایران عین اوقانی و اثر اوقانی نمی شود، از بیان فوق معلوم گردید کہ بیان حضرت ابن العربی در وقت شہود صفات است و فرمودہ حضرت ابو سعید ابوالنخیر در وقت شہود شیونات و ہر کدام شان از احوال خود خبر داده اند و حضرت امام کہ محمدی المشرّب تمام الاستعداد است و بشہود شیونات مشرف شدہ میفرماید کہ در خونیر این معنی رایا فتم اگر چه از نوادر است یعنی تجلی ذاتی در حق منتہی دائمی است نہ برقی، حاصل اینکہ فاعلین و اثر خاصہ محمدی المشرّب است، زیرا کہ عروج شان بشیونات است و غیر محمدی المشرّب از فناء عین پیرہ و راند و از فناء اثر حصہ ندارد لیکن مرشد محمدی المشرّب از فناء اثر نیز برخوردار خواہند شد۔

پوشیدہ نماں کہ اصطلاح صوفیہ دین جا غیر اصطلاح علماء طواہر است، زیرا کہ در نزد علماء بقاے اثر بعد از فنا عین ممکن نیست چہ اثر صفت عین است و بقا صفت بعد از فنا موصوف از ناممکنات است، اما نزد صوفیہ قرار تفصیل سابق بقاے اثر بعد از فنا عین شہودی است و این اثر غیر آن اثر است کہ علماء آنرا بمعنی صفت تعبیر مینمایند۔ وللناس فیما یعشقون مذاہب۔ و آنچه میفرماید کہ مقام این معرفت نیز در نظر در آید فوق مقامی است کہ شیخ ابن العربی فرمودہ اند آنچہ یعنی مقام این معرفت در عالم مثال مشاہدہ شد۔

چہ کہ در عالم مثال صور اجسام و ارواح و معانی و کمالات تماما معاینہ و مکشوف میگردد و آن عالم اسرارہ تمام عالم است، و آنچه میفرماید کہ سخنان توحید و تنزلات را مطالعہ نمی توانم کرد الخ

چون حضرت امام دین وقت از مراتب توحید و جود گذشتہ است و دانستہ اند کہ توحید معرفت ابتدائی است بتایران مطالعہ بیان آنرا مناسب وقت خود نمیدانند حاصل فرمودہ آئینہ حضرت امام اینکہ شیخ علاء الدولہ علوم توحیدی را خوب نمی بیند من ہم با و منتفخم این قدر فرق است کہ شیخ علاء الدولہ صاحب علوم توحیدی را سلامت میداند و فقیر او را بد نمی داند زیرا سالک را

در حصول آن حالت دخل نیست بلکه بدون اختیارشان برائے شان ظہور می کند مگر گذشتن ازان لازم است۔ و آنچه میفرمایید کہ هیچ چیز خود راجع نمیتوانم ساخت الخ یعنی بعروجیات مشغولم در وقت عروج التفات بمکانات نمی ماند ازان سبب میفرمایید بعضی شدائد از مردم بفقیر گذشت هیچ عیار و کلفت بخاطر راه نیافت الخ بل در عروج عالم و حوادث آن از نظر عارف می خیزد بعد ازین حضرت امام احوال منتسبین خود را بحضور حضرت شیخ المشائخ عرض می نماید۔ و آنچه میفرمایید کہ بعضی یاران در مقام جذبہ شہود پیدا کرده اند و تا هنوز قدم در سلوک نہ نهاده اند الخ یعنی شہود جذبہ بدایت برائے شان حاصل شده است اگر چه درین جذبہ شہود اصل مراتب خوب نیست بلکه شہود مقامات عالیہ و شہود ظلال مراتب و خوب است۔ حضرت امام در مکتوب میفرمایید کہ مشہود جذبہ بدایت روح است کہ در بدن منقوخ و در آن ساری است الخ۔ و نیز میفرمایید کہ سالک گفته است سی سال روح را بخدائی فرستیدم الخ۔ یعنی در جذبہ بدایت فرق عالم ارواح و عالم و خوب نمی شود چه عالم ارواح دارائے نوعی بچونی است، بنا بر آن سبب اشتباه سالک بعالم و خوب میگردد۔ و آنچه میفرمایید کہ اجازه مولانا معبود الخ یعنی خلیفہ گردانیدن او از جملہ مرضیات است۔ اما اجازه تے کہ مناسب مقام جذبہ است نہ اجازت مطلقه، چون جذبہ بدایت نیز دارائے عروج و نزول است بنا بر آن صاحب نزول جذبہ بدایت خلیفہ مفید شده میتواند و باو فهمانیده شود کہ طالب تکمال جذبہ بدایت رسائیده و بعد رخصت کند کہ کمالات سلوک را از جای دیگر حاصل کند و در اصطلاح صوفیہ این چنین پیرو مشد را پیر تعلیم میگویند نہ پیر تربیہ۔

تذکرہ: ارواح قبل از آنکہ بایمان بیایند فوق از عرش بودند و در آنجا توحی جانب حق تعالی داشتند بعد از علاقہ و تعلق در بدن آن توجہ را فراموش کردند مگر بعضی ارواح کہ آنرا فراموش نکردند صاحبان این ارواح را سابقان می نامند، و فراموش کنندگان را تاسیان می نامند بن توجہ روح قبل از فک روح است و توجہ دیگر بطرف عالم و خوب بعد از فنا و بقا روح است این توجہ نسبت بنوجا اول کامل تر و فاضل تر است و این خلیفہ مفید کہ در قبل ذکر گردید میتواند

کہ آن توجہ سابق طالب را بیاد روح او بیدار ازاں سبب اور اپیر تعلیم میگویند نہ پیر تریبہ،
و پیر تریبہ آنست کہ در صحبت او توجہ جدیدی بروح بعد از فتاح حاصل میشود و در حقیقت پیریم ہمین
است، ناگفته نماند کہ استعداد ناسیان نسبت با استعداد سابقان لطیف تر است۔

مکتوب دوازدهم

حضرت امام میفرماید، علومیکہ بمقام فتاویٰ اللہ و بقا باللہ تعلق داشتند حق تعالیٰ
بعنایت خود منکشف ساخت و معلوم کرد کہ وجہ خاصی ہر شے نیست و سیر فی اللہ بچہ معنی است
و تجلی ذاتی برقی چہ می باشد و محمدی المشرک کیست الخ یعنی معلوم کردند کہ فتاویٰ عبارت از نسیان
ماسوی است و بقا، تخلوق با خلاق خداوندی است و رنگین شدن عارف است با انعکاس
صفات او تعالیٰ و وجہ خاص ہر کس تجلی آن صفت است کہ ظلال آن صفت بحقیقت عدمیت
آن شخص رسیده باشد و بعد از وجود ہدای فیض او ہماں صفت می باشد و فیوضات عالم قدس
بتوسط آن صفت یاومی رسد۔ و آنچه میفرماید در ہر مقالے لوازم و ضروریات آنرا می نمایند الخ
یعنی ہر مقام را مفصل نشان می دہند۔ و نیز میفرمایند چیزے کہ اولیای خدا بیان فرمودہ اند
کم چیزے مانده خواهد بود کہ آنرا نشان نداده باشند۔ و نیز میفرمایند کہ قبول شد کسے کہ قبول شد
بلا علت عقیدہ اہل بہت و جماعت را از روے کشف تثبیت میفرماید۔ و نیز میفرماید کہ فقیر
چنانچہ ذوات اشیا را مخلوق او تعالیٰ میداند قابلیت و استعداد آہنرا نیز مخلوق او تعالیٰ
میداند الخ یعنی ہر چیز بر خداوند تعالیٰ حاکمیت ندارد، و این قول شان تردید قول حکماء
یونان است کہ میگویند استعداد حاکم است و مقتضی خود را می خواهد و بر خداوند لازم است کہ بصواب
استعداد مقتضی استعداد او را بیدار و اہل سنت میگویند کہ نہ چنین است زیرا کہ بیت

اوقتاہ است در جهان بسیار

بے تمیز از حمت و عاقل خوار

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرماید آہ ہزار آہ، از بے نہایتی این راہ انجہ حضرت امام درین کلمات طول این سیر را اظہار میکنند و میفرمایند کہ از درازی این سیر بمرتبہ یاس رسیده بودم امام رحمت خداوندی متکفل حال شدہ و بانہتار سائید و چند روز است کہ سیر در ایشا واقع شدہ انجہ یعنی بسیر چہارم کہ سیر چہارم کہ سیر عن اللہ فی الاشیاء است رسیدہ و نزول کردہ ام و طالبان سلوک بسیار تذہاند و در ارشادشان یک اندازہ شروع کردہ ام، اما ہتوز خود را قابل این مقام نمی بینم لیکن بواسطہ جیا و مرورت ایشان را جواب نمیدم یعنی اگر ولایت صغری بانہتار رسیدہ بگر ولایت کبری و رسیدن بمکالات نبوت ہتوز در پیش است و در مسئلہ توحید وجود کہ در سابق متوقف بودم کہ توحید معرفت ابتدائی است و یا معرفت انتہائی حال از توقف بر آدم و معلوم گشت کہ توحید معرفت ابتدائی است و مقولہ ہمہ ازوست از مقولہ ہمہ اوست چرب تر است و نیز میفرماید کہ افعال و صفات را ہم بزرگ دیگر معلوم کردند انجہ تذکرہ: در معرفت توحید وجودی صفات بندہ را عین صفات او تعالی میدانند و میگویند کہ عین صفات او تعالی درین جا ظاہر شدہ است چنانچہ آب از باران است و از ناردان ظاہر گشتہ و بعد از طے کردن این مقام سالک صفات بندہ را پر تو صفات او تعالی میدانند و میدانند کہ صفات از بندہ است بگر پر تو صفات او تعالی است و چنانچہ بندہ مخلوق او تعالی است صفات او نیز مخلوق او تعالی است حضرت امام میفرماید کہ منہی حقیقی علوم حقیقت را موافق ظاہر شریعت میدانند و میگویند کہ علماء از روی استدلال میدانند انجہ و این بزرگواران از روی کشف و آن اجمال است و این تفصیل صحیح

شنیدہ کے بودمانند دیدہ

و میفرماید یضیق صدری و لا ینطلق لسانی یعنی دل میخواہد کہ تمام مسائل را تفصیلاً نشانہد کہ در استدلال اجمال است و کشف تفصیل، اما چون مسائل بسیار است بیان تمام مسائل دشوار۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرماید، تجلیاتیکہ در ممکنات ظاہر شدہ بود، در عرضداشت سابق معرض داشته بود الخ یعنی در مکتوب اول عرض کردہ بودم بعد از ان مرتبہ و جب کہ جامع صفات کلیہ است ظاہر شد۔

تذکرہ: سالک صفات ثمانیہ او تعالیٰ را بدو قسم می بیند گاہے بعنوان کلیت، یعنی صفات بدون تعلقات در نظر او مشہود میگردد، و گاہے صفات را متعلق بمعلوبات و مقدرات می بیند، و می بیند کہ علم او تعالیٰ بفلان معلوم تعلق گرفته و قدرت او بفلان مقدر متعلق است شہود اول را شہود صفات کلیہ می نامند و شہود ثانی را شہود صفات جزئیہ میدانند و مرتبہ دید کلیت از مرتبہ دید جزئیت بلند است، زیرا کہ صفات را در اینجا تعلق بعالم نیست و اینجا متعلق بعالم است و نسبت برید اول کہ کلی بود جزئیت دارد۔ و آنچه میفرماید کہ بصورت مردویان ظاہر شد الخ یعنی تجلیات عالم و جب بانواع مختلف ظاہر می شود، مصور و غیر مصور، باکیف و بے کیف، حتی در تقاسیر مذکور است کہ حق تعالیٰ در روز قیامت بصورت ہر حرف قرآن تجلی خواهد کرد۔ و میفرماید کہ این ہر دو تجلی بعنوان حقانیت ظاہر شد، بخلاف تجلیات سابق کہ باین عنوان نبودند و شناختن اینکہ این تجلی حقیقت دارد و یا بے حقیقت است بشہود اہل حال مربوط است یا مردم بے حال، در آن بارہ چہ خواہم گفت، و آرزوے موت بتاب آن خواهد بود کہ عارفی کہ قدسیت عالم و جب را مشاہدہ کند وصل آنرا خواہاں می شود، و چون وصل در نشاۃ دنیویہ ممکن نیست آرزوے موت می کند و شاید کہ دریائے محیط کنایہ از مراتب و جب بودہ باشد و نارسیدن بآن عبارت از آن است کہ روح تا ہنوز از تعلقات بدن خلاصی نیافتہ تا بمراتب و جب بخت نماید۔

تذکرہ: صفات او تعالیٰ را بعنوان کلیت و بے تعلق دیدن یا بتعلقات مخصوصہ

متعلق یافتن، بیان دو حال مختلف است یعنی وقتیکہ سالک صفات او تعالیٰ را متعلق بخود، و یا عالم دیگر می بیند، خود را نیز صاحب قدرت و علم و ارادہ خواهد دانست، زیرا کہ صفات او پر تو صفات او تعالیٰ است و اگر صفات او تعالیٰ را بے تعلق و بعنوان تجرید از خصوصیات مشاہدہ کند خود را نیز از صفات خالی و مجرد خواهد دانست، و این است معنای دادن صفات باصل۔ و آنچه صاحبان تجلی صوری میگویند کہ با صفات را باصل داده ایم معنی ندارد، زیرا کہ وقت دادن صفات باصل وقت فنا است و صاحب تجلی صوری تا هنوز فانی نگردیدہ است، تجلی صوری آنست کہ حق تعالیٰ بصورت خود سالک و یا بصورت چیز دیگرے از ممکنات تجلی فرماید۔ مولانا عبدالرحمن جامی می فرماید اگر خواهد در ہر صورت از صور عالم ظاہر گردد و اگر خواهد از ہمہ منزہ باشد، و آنچه میفرماید، فلسفہ حقیقی این زبان متحقق گشت و اگر فرضاً ساہا فکر کنم، ہرگز در علم نمی آید کہ یک ذرہ از عالم مخلوق است الخ یعنی در مقام عروج سالک از دید و شہود عالم میگذرد و صفات خود را و صفات غیر خود را بر یک ہیج و طرز می یابد، یعنی وقتیکہ تعلق صفات او تعالیٰ را از ممکنات متفک بیند خود را از صفات خود چنان خالی و بیگانہ خواهد دانست مثلے کہ از صفات شخص دیگر خود را بیگانہ میدانند و خواهد گفت کہ این صفات ہم از من نیست و آن ہم از من نیست درین وقت سالک از شرک حقی خلاص خواهد گشت زیرا کہ خود را صاحب علم و قدرت و غیرہ دیدن یک نوع شکر است بواجب تعالیٰ و خود را از صفات عاری دانستن و صفات خود را پر تو صفات او تعالیٰ دیدن دلیل بندگی است و اگر آن پر تو باشد این جا صفات از کجای شود۔ بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست تو داری ہمہ چیز من چیزتست

و آنچه میفرماید، بعد از آن تعیین خود در نظر آمد و وجہ خاص خود نیز الخ۔ یعنی تعیین عبارت از وجود خاص یک شخص است و وجہ خاص عبارت از تجلیات اسم مرئی آن شخص است کہ انعکاس تجلیات آن اسم بحقیقت عدمیہ آن شخص امتزاج یافته باشد بنا بر آنحضرت امام میفرماید کہ تعیین در رنگ جامہ کہنہ دیدم کہ شخصے پوشیدہ باشد و آن شخص را وجہ خاص دانستم اما بعنوان حقانیت

متصورہ گشت یعنی معلوم نشد کہ در حقیقت ہمیں طور بہت یا نیست و بعد ازاں بالائے آن شخص پوست رقیق در نظر آید و خود را عین آن پوست یافتیم و این جامہ تعین را از خود بیگانہ دیدیم، و نورے کہ در آن پوست بود نور نظر آید الخ۔ این فرمودہ شان بیان واقعہ ایست کہ صوفیہ کرام آنرا می بیند و تعبیر واقعہ را خودشان فرمودہ اند کہ این صورت واقعہ شہود عین ثابتہ است کہ بر رخ و جوب و امکان است یعنی آن شخص لابس۔ عبارت از تجلیات امم مری است جامہ کہنہ عبارت از حقیقت عدمی آن شخص است و آن پوست رقیق کہ در میان آن جامہ و آن نور واقع شدہ مقام برزخیت و جود و عدم است کہ نور عبارت از عالم و جوب و جامہ کہنہ عبارت از عدم است شہود این واقعات برائے سالک بسیار می شود کہ وقتے آنرا در آفاق می بیند و وقتی در انفس و عین ثابتہ عبارت از عدبات متقابلہ صفات او تعالی است کہ صفات کاملہ در آن عدبات پر تو انداختہ و نزد محققین صوفیہ حقیقت ممکنات ہمیں عدبات متقابلہ انعکاس صفات کاملہ است یعنی حقیقت ممکنات مرکب از عدم و آن تجلیات است و امتزاج آن تجلیات بعدات متقابلہ در علم او تعالی است۔ زیرا کہ عدم در خارج وجود ندارد، بعد ازاں صفت التخلیق آن عدم متمزج را وجود بخشیدہ است و باہیت ممکنات وجود خارجی پیدا کردہ است پس اعیان ثابتہ آن مرتبہ امتزاج عدبات است کہ تا ہنوز در خارج وجود نیافتہ است و صرف وجود علمی دارند، ازین جهت وجودیہ میگوبند کہ الا عیان ما شمت رائحة الوجود یعنی اعیان و موجودات علمی بوی وجود خارجی را نہ شمیدہ و اینکہ اعیان وجود خارجی ندارند حال صوفیہ وجودیہ است۔ و نزد محققین صوفیہ ممکنات ظلال آن اعیان ثابتہ اند یعنی امتزاج عدم با انعکاس صفات کاملہ ابتدا در علم او تعالی بودہ و بعد ازاں در خارج نیز موجود گردیدہ، و مرتبہ سابق امتزاج شان در علم او تعالی ہمیشہ ثابت است و آن مرتبہ را باطن وجودی گویند، و رسیدن سالک بان مرتبہ مخرج علمی کہ قبل از وجود خارجی است و وصول با عیان ثابتہ است۔ خلاصہ اینکہ مرتبہ اعیان ثابتہ مرتبہ امتزاج عدم و تجلیات است قبل از وجود خارجی شان و وجود خارجی ممکنات ظل آن وجود

علمی است یعنی وجود خارجی شان بر طبق وجود علمی است، اگر در وجود علمی برائے یک عدم معین، تجلیات صفتہ العلم رسیده باشد بعد از وجود خارجی آن شخص محمدی المشرب خواهد بود و اگر در آن مرتبہ انعکاس صفتہ القدرۃ بیک عدم معین رسیده باشد بعد از وجود خارجی آن شخص عیسوی المشرب خواهد بود، و علیٰ ہذا القیاس، و آنچه میفرماید کہ بے عنایات حق و خاصان حق، اگر ملک باشد سیاه ہستش ورق الخ درین جا محل یک سوال است۔

سوال: وقتیکہ بدانکہ معصیت ندارند و نیز ترقیات مقامات برائے شان نیست بعنایت دوستان حق چہ احتیاج دارند؟

جواب: بلایک اگر چہ عصیان ندارد مگر تقصیر و ارتکاب زلت ترک اولیٰ از نزد شان ممکن است حکایت است کہ روزے خواجہ جهان خواجہ عبدالخالق غجدوانی در مجلس خود تشریف داشتند کہ جوان خوب صورت بحضور شان مشرف شد و اظہار احتیاج خود نمود۔ حضرت خواجہ دستہائے مبارک خود را برداشته عرض نیاز نمود، آن جوان بسیار مسرور گردیدہ و رخصت خواست۔ شخصے از حضور خواجہ پرسید حضرت شان فرمودند کہ بلکہ بود در آسمان چہارم جاے داشت بسبب کلام تقصیر او با آسمان دنیا منزل داده بودند، خداوند تعالیٰ از کرم خود نیاز از این فقیر را قبول فرمودہ اورا واپس بجائے خود فرستادند۔ پس معلوم شد کہ ملک ہم بخاصان حق احتیاجے دارند۔

و آنچه میفرماید کہ خدام حاجی عبدالعزیز الخ این از ادبیات محاورہ آن وقت است و مراد خود حاجی عبدالعزیز است۔ و آنچه میفرماید بطریق رابطہ مشغول اند الخ رابطہ عبارت از شہود تمثال شیخ است و یا تصور او کہ برائے طالب مستعد مشہور می شود و سبب ترقیات اومی گردد۔ خواجہ احرار فرمودہ ع "سایہ رہبر بہ است از ذکر حق" بلکہ رابطہ در حالت ابتدائی از ذکر ہم مفید تر است۔

زیرا کہ در آن وقت طالب بعالم و جوب ہیج مناسبت ندارد کہ آنجا قدسیت محض است و در طالب بشریت محض و شیخ مناسبت فی الجملہ دارد، زیرا کہ او جامع قدسیت و بشریت است

در ظاہر او بشریت و در باطن او قدسیت است۔ مریدیت یا بشریت با او مناسبت دارد و حکمت در لعنت انبیاء از بشر ہم ہمیں مناسبت خواهد بود۔ عروۃ الوثقی حضرت خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبات قدسی آیات خود میفرماید کہ استفادہ از قبور بزرگان قبل از فتای قلب متعسر است۔ شاید کہ این ہم از عدم مناسبت بوده باشد و چون مناسبت فی الجملہ بعد از فتای قلب حاصل میشود استفادہ از قبور ممکن میگردد و آنچه حضرت امام میفرماید کہ بعضی از آنها صفات را ہم باصل میدهند اما بیچ کس براہ توجید نمی رود، مراد ہماں یاران است انہ

تذکرہ: صفات باصل دادن دو معنی دارد، اول آنکہ صفات خود را عین صفات او تعالی بدانند، دوم آنکہ صفات خود را مخلوق او تعالی و انعکاس صفات او تعالی بدانند و مراد درین جاشق ثانی است، زیرا شق اول حال صوفیہ و جودیہ است و این طالب ازان جملہ نیست چہ حضرت امام میفرماید کہ بیچ کس براہ توجید نمی رود۔ و آنچه میفرماید ملا قاسم علی و ملا مورد محمد بنقطہ فوق از مقام جذبہ رسیدہ اند۔

تذکرہ: جذبہ ہدایت و جذبہ اولی و جذبہ بتدی کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است و در طرق دیگر وجود ندارد و نیز این جذبہ دارای عروج و نزول است چنانچہ در سلوک عروج و نزول موجود است و درین جذبہ نیز وجود دارد۔ و آنچه میفرماید ملا عبد الہادی حضور و استغراق در جذبہ پیدا کردہ است و میگوید کہ مطلق منزہ را در اشیا بصفات تنزیہی بنیم انہ، یعنی ملا عبد الہادی مائل بتوجید وجود است۔ و آنچه میفرماید کہ حضرت پیر و سنگیر انہ یعنی شیخ المشائخ در واقعہ بمن فرمودہ بودند کہ اگر معنی محبوبیت دارد نمی بود۔ یعنی اگر حضرت امام ربانی محبوب او تعالی نمی بود توقف بسیار در وصول او واقع می شد۔ و آنچه میفرماید محبوبیت اورا نسبت بعنایت خود ہم بیان فرمودہ بودند انہ، یعنی حضرت خواجہ فرمودہ بودند کہ بتزدن ہم محبوب است و این از کمال حضرت خواجہ بود کہ استعداد بلند حضرت امام را شناختہ و محبوبیت اورا دانستہ بودند۔

مکتوب پانزدہم

حضرت امام میفرماید عرضداشت حاضر غائب، واجد فاقد، مقبل معرض الخ یعنی اولیا اگر اوقاتیکہ بمبار فیض خود میرسد، دین وقت نفس شان نزول می کند و روح شان برائے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج بیبانشد، عارف در آن وقت از حیث روح حاضر و واجد و مقبل مراتب وجوب است و از روی نفس غائب و معرض و فاقد عالم وجوب است۔ زیرا کہ توجہ او طرف خلق است و آنہا را بطرف حق دعوت میکند و ایمان او از حیث نفس بالغیب و از حیث روح بالمشاہدہ است۔ و آنچه میفرماید، بدتہا اورا میجست خود را می یافت الخ یعنی در عروج کار با آنجا انجامید کہ اگر خود را میجست اورا می یافت۔ زیرا کہ در وقت عروج عالم امکان فراموش و عالم وجوب مشہود می گردد، و در وقت نزول ایمان شہودی با ایمان غیبی تبدیل میشود ازین جهت میفرماید کہ اکنون اورا گم کردہ ام و با وجود گم کردن جوایے او نیستیم الخ، یعنی عدم طلب بواسطہ آنست کہ وصل حاصل شدہ و عارف با مورد دعوت خلق است۔ و آنچه میفرماید از روی علم حاضر و واجد و مقبل، و از روی ذوق غائب و فاقد و معرض الخ، یعنی اگر چه در حال عالم وجوب مشاہد نیست و از روی ذوق و حال غیبوت است، اما علم حضور سابق موجود است و شہود سابق مراتب وجوب را از روی علم میدانم، اگر چه ذوق و حال شہود گذشتہ است، و آنچه میفرماید ظاہر ہم بقا است و باطمینان یعنی از حیث نفس بانعکاس صفات او تعالی رنگین گشتہ و نزول کردہ ام و از حیث روح فانی و از شہود ممکنات بیخبر و برترم۔ و آنچه میفرماید، فنا علمی است و بقا ذوقی است الخ یعنی از حیث نفس درین وقت فنا در علم من است و حال فنا گذشتہ است و بقا ذوقی است، زیرا کہ بقا عبارت از گرفتن انعکاس و متعلق شدن با خلاق اللہ است۔ و آنچه میفرماید، همچنانکہ مرا از قلب بمقلب قلب برده بودند اکنون باز از مقلب قلب در مقام قلب فرود آوردند الخ، مقلب قلب عبارت از حق تعالی و یا عبارت از اسم مرتبی عارف است

و مقام قلب عبارت از شہود عالم و مقام فرق بعد الجمع است۔

تذکرہ (۱) : مقام جمع نیز وجودیہ واجب و ممکن را ایک چیز دانستن است و مقام فرق نیز واجب و ممکن است و نیز حضرت امام کما از محققین صوفیہ می باشند و حقائق اشیاء را کما ینبغی میداند، مقام جمع عبارت از یک دیدن روح و نفس است و مقام فرق امتیاز روح و نفس است۔

تذکرہ (۲) : روح قبل از تعلق بدن فوق العرش و در عالم امر بوده، چون در آنجا بمثل ملائکہ بے ترقی بوده و در نہاد او استعداد عروج موجود بود، حکمت ازلی حق تعالی مقتضی آن شد کہ ترقیات او بظہور برسد و بمراتب قرب او تعالی مشرف شود و در عالم اسباب قرب مربوط بجاہد است، آنرا در وجود انسان بمعیت نفس کہ مقابل اوست جاے داد، و روح را بخالفت نفس امر کرد، بعد از استقرار در بدن روح عاصیاں و غافلان در نفس فانی گردیدہ و عالم قدس را فراموش کردند و روح صالحین و مقربین وطن اصلی خود را بیاد آورده و طرف آن رجوع نمودند حضرت شاہ شرف قلندر بر روح خطاب کردہ میفرماید۔ بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدرای بے جا

این روح شریف در وقت عروج نفس را در انوار خود مستغرق ساختہ و بعالم و جوب با خود میردتا و قتیکہ نفس در انوار روح مستور است آنرا مقام جمع ینامند و بعد از رسیدن بمبار فیض خود و قتیکہ نفس بعد از اطمینان خود نزول میکند و بدعوت خلق مشرف میشود، و از روح جدا میشود و نیست مقام فرق بعد الجمع۔ و آنچه میفرماید کہ مراجع ہر دو جهت روح و نفس ساختند در عین استفادہ مفید می باشم و در عین افادہ مستفید، یعنی عارف در میان یک وقت بروح خود از عالم و جوب استفادہ و بنفس خود بعالم افادہ می نماید۔ این حالت قبل از انجام کمالات عالیہ است و بعد فراغ از عروج مراتب و جوب روح نیز بمثل نفس نزول میکند و این در کمالات نبوت است و دعوت این مرتبہ تم است و ارشاد او اکمل۔ عارف درین وقت بدون آنکہ توجہ بعالم و جوب داشته باشد منظر کمالات و جوبی میگردد و بزرگ صفات او تعالی منبغ می شود

و حجاب ہائے کہ وقت خروج خرق شدہ بود دیگر عود نمی کند و کدورت بشری کہ مانع مظهریت بود منفقود
میشود و عارف مرآت کمالات و جوبی میگردد۔ عارف میفرماید۔ بیت

روز نگار از رخ خود پاک کن بعد از آن نور را ادراک کن

و نیز میفرماید۔ بیت

در پے این عیش و عشرت ساختن صد ہزاران جان بساید باختن

و آنچه میفرماید، دست چپ عبارت از مقام قلب است الخ یعنی صاحبان دست چپ اصحاب شمال
صاحبان حجب ظلمانی اند و اصحاب میمنہ صاحبان حجب نورانی و سابقان آنانند کہ از حجب ظلمانی
و نورانی گذاشته اند و بذات بلا کیف او تعالیٰ بوصول بلا کیف رسیده اند۔

تذکرہ: نزد صوفیہ کرام ارباب قلوب آنان اند کہ قلوب شان در تقلب احوال بوده و
بمقلب قلب و میدار فیض خود نہ رسیده باشند یعنی مقام قلب قبل از خروج عبارت از تقلب
احوال قلب است و مقام قلب بعد از نزول عبارت از مقام فرق بعد از جمع است و این مقام
قلب غیر از آن مقام اول قلب است، چه درین وقت قلب بر رخ چپ و راست کہ انوار روح را
بنفس میرساند و درین روح و نفس بر رخ است و این مقام قلب برائے آن سالک است کہ در سلوک
عروج و نزول کرده باشد و مجذوبان سلوک ناکرده اگر چه نزول کرده باشند از ارباب قلوب اند و
بمقلب قلب نرسیده اند، و رسیدن شان بتوسط جذبہ اولی چندان اعتباری ندارد۔ و آنچه میفرماید
تعلق مقام شخصی کنایہ از حصول شان خاص است اورا در آن مقام الخ یعنی معنی تعلق مقام
بشخص نہ آنت کہ شخص دیگر بآن مقام ترسیده و یا از آن مقام بیالان رفتند بلکہ مراد آنتست کہ تفصیلاً
معارف آن مقام زیادہ تر از دیگران بآن شخص حاصل شدہ است و آنچه میفرماید عزیر متوقف
از فوق فرود آردہ است در مقام جذبہ امار ویش بعالم نیست الخ۔

تذکرہ: در تعین آنکہ عزیر متوقف عبارت از کیست مخلصین حضرت امام دو طائفہ

اند طائفہ میگویند کہ عزیر متوقف عبارت از کرام مخلص دیگرے است، و طائفہ میفرماید کہ

عزیز متوقف عبارت از حضرت خواجہ است۔ زیرا کہ حضرت او چوں بحضرت امام مکتوبے مینوشت خود را فقیر متوقف می نوشت۔ بنا بر آن حضرت امام موافقت مکتوب شان را کرده در جواب شان عزیز متوقف مینوشت و دلیل اینکه عزیز متوقف عبارت از حضرت خواجہ می باشد آنست کہ حضرت امام در آخر این مکتوب می نویسند امید است کہ در وقت مطالعہ این کلمات نام مربوط دخول نام در آن مقام پیشتر شود و معلوم است کہ مکتوب حضرت امام را حضرت خواجہ مطالعہ میفرماید اگر عزیز متوقف شخص دیگرے باشد مطالعہ حضرت خواجہ با وجه فائدہ می رساند و نیز در اخیر مکتوب ہمدیم اشارہ بوجہ حضرت خواجہ معلوم میشود۔ حضرت شاہ فضل اللہ مجددی در عمدۃ المقامات میفرماید از مکتوبہاے حضرت خواجہ کہ بحضرت امام نوشته اند استفادہ حضرت خواجہ از حضرت امام معلوم پیشتر از مکتوب شانزدیم معلوم میشود کہ حضرت خواجہ از حضرت امام استفادہ میکردند و آنچه حضرت امام از قبر مبارک حضرت خواجہ استفادہ کردہ اند، متافی این تحقیق نیست۔ زیرا کہ عروجات آن موطن کہ بر ریح آخرت است بلکہ عین آخرت است بسیار سریع و فوق العادہ می باشد بلکہ موطن آخرت قرب وقت شرف دیدار او تعالی است۔

و آنچه حضرت خواجہ در مدح حضرت امام نوشته اند کہ شیخ احمد آفتلے است کہ مثل ما ہزاران ستارہ در تور او مستور اند شاہد این مدعا است، و آنچه میفرماید عزیز متوقف از فوق فرود آندہ است در مقام جذبہ الخ یعنی برای عزیز متوقف جذبہ خواجہ احرار رسیده است و توجہ فقیر نیز ہمدان جذبہ است و پیشل روح است در جذبہ الخ

سوال: حضرت خواجہ منتہی بودہ و از جذبہ و سلوک فارغ گردیدہ نزول فرمودہ بودند مشغول

دعوت و ارشاد بودند درین وقت بجزبہ و توجہ حضرت امام چه حاجت داشتند؟

جواب: جذبہ خواجہ احرار غیر جذبہ نقشبندیہ و غیر جذبہ نہایت است بلکہ جذبہ ایست

کہ حضرت خواجہ احرار از اجداد باری خود یعنی شیخ عمر باغتانی کہ فاروقی بودند یافتہ بودند و آن جذبہ ایست کہ سالک را بذات بلا کیف او تعالی میرساند و آنچه میفرماید کہ عروج قوافی الخ مراد توجہ

حضرت امام است کہ تا بوقت نوشتن مکتوب باقی بودہ عجائب کار و بار است حق تعالیٰ دوستانِ خود را
عجب قدرت دادہ است از سر نہد برہی توجہ میکند و اسرار آن توجہ را تفصیل میدہند، براسے ما
بچلہ گان تصدیق این معارف ہم نعمتِ عظمیٰ است۔ بیت

گر ندارم از شکر جز نام بہر ازاں بہتر کہ اندر کام زہر

و درین وقتیکہ حصول جذبہ خواجہ احرار بوقوع پیوستہ بود، بعضی طالبان در واقعہ دیدہ بودند کہ حضرت
خواجہ، حضرت خواجہ احرار را خوردہ است یعنی کمالات حضرت خواجہ احرار حاصل نمودہ است، و آنچه
میفرمایند این جذبہ بمقام افادہ مناسبت ندارد۔ جذبہ دو قسم است، یک نوع آن منافی سلوک
است و نوع دیگر آن موافق سلوک، درین جذبہ چون رو بوقوع است صاحبِ آن روئے بعالم کردہ
نہیں تواند و همچنان درین جذبہ احراری کہ وقت اضمحلال و استہلاک سالک است سلوک کردہ
نمی شود اما صاحبِ معاملہ تا ہنوز علم کامل بشانِ آن مقام ندارد۔

مکتوب شانزدہم

حضرت امام میفرماید، در کشف ہر یک از مقدمہ مذکورہ مسودہ کردہ شد و بعضی مہتمات و کمالات
آن علوم مسطورہ نیز محظور شدہ بود الخ

تبصرہ: حضرت امام بینولید در کشف بعضی مقامات کہ حضرت خواجہ امر کردہ بودند توجہ
کردہ شد، و حل آن مقامات مکتوف گردیدہ است و در ثانی بحضور شافرتاہ خواہد شد۔ و آنچه میفرماید
از ان روز یکبار از امت برآمدہ ام بواسطہ میل بوقوع بمقام ارشاد چندان مناسبت ندارم الخ

تبصرہ: حضرت خواجہ بحضرت امام اجازہ ارشاد دادہ بودند چون استعداد حضرت امام بلند بود
و طبیعت مبارک شان میل عروج غالب بود، و بارشاد مردم چندان التفات نمیکرد، ازین سبب
میفرماید کہ مردم در صحبت ہمچو بر شیر در نظرمی در آمدند الخ بلے! در وقت عروج بمدارج قریب
التفات باماسوی نمیکند۔ و آنچه میفرماید گلی بردن زین دلیر نیست، بدان در گاہ والادست بردست الخ

یعنی اشارہ است بتوسط روحانیت مشائخ گذشتہ، یعنی مشائخ گذشتہ انداد ہا فرمودند و از جمیع مقامات اصل در رنگ مقامات ظل گذر آیدند و اصل عبارت از صفات او تعالی و ظل عبارت از ظلال صفات او تعالی می باشد و آنچه میفرماید قبل من قبل بلا علة الخ، یعنی توجہ مشائخ کرام گذشتہ نیز از عنایات او تعالی است کہ برے محبوبان بہانہ می سازند۔ ع

گر نیاید بخوشی موے کشائش آرند

و آنچه میفرماید چندان وجہ ولایت و کمالات آنرا و نمودند کہ چه در تحریر آورده شود الخ یعنی حق تعالی بعنایت بے غایت خویش ولایت صعری کہ ولایت اولیاء کرام است و ولایت کبری انبیاء عظام است و ولایت علیا کہ ولایت ملا را علی است و مقام شہادت و مقام صدیقیت را عنایت فرمودند و یا اینکه ولایات انبیاء اولو العزم را علیحدہ علیحدہ نشان داده و عنایت فرمود و ارشاد کردند کہ حقیقت محمدی و ولایت ابراہیمی و ولایت موسوی و ولایت عیسوی چه چیز هستند و ولایت حضرت آدم و حضرت نوح کدام چیز بوده، و فرق کمالات آن ولایات را عنایت فرمودند و نشان دادند کہ ولایت ہر کدام این بزرگان بکدام لطیف و بکدام اسم او تعالی تعلق دارند و یا اینکه فرق کمالات نبوت و کمالات رسالت و کمالات اولو العزم را نشان داده عنایت فرمودند و تفصیل مشارب مبارک حضرت انبیاء عظام در سابق ذکر گردیدہ است، و آنچه میفرماید این وجہ مخصوص مرادان است و معلوم نیست کہ مریدان را در عمر حضرت نوح میسر شود الخ یعنی این عروجات مخصوص محبوبان و مرادان است مجہدین و مریدین بآن مقامات رسیدہ نمیتواند و میفرماید عروج افراد تا بابت مقام اصل است الخ یعنی حصہ قطب فرد بہ نسبت قطب ارشاد در مقام اصل زیادہ تر است۔ و آنچه میفرماید وجہ توقف در مراتب تکمیل و ارشاد نیست کہ تا ہنوز بعضی متمات و کمالات آن مقام حاصل نشدہ چون استعداد حضرت امام بلند بودہ و کمالات عالیہ یعنی کمالات نبوت و کمالات رسالت و کمالات اولو العزم تا حال طے نگردیدہ، بنا بر آن بارشاد و تکمیل دیگران چندان التفات نیست۔

سوال: کمالات نبوت و رسالت و اولو العزمی در حق ولی چہ معنی دارد؟

جواب: کمالات نبوت و رسالت تبعیت انبیاء عظام با ولیائے کرام حاصل میشود بلکہ نتیجہ متابعت ایشان است، اما منصب نبوت و رسالت امر بزرگ است حصول آن در حق اولیاء امکان وقوعی ندارد، امکان وقوعی دیگر است و امکان عقلی دیگر، و آنچه میفرماید مردم در تخیلات خود چیز نامی پزند الخ یعنی اشخاصیکہ بحضور شمار سائیدہ اند کہ شیخ احمد اطاعت امر شمارا نا کردہ ارشاد نمیکند، سبب آن مشغولیت فقیر است بعروجات و چیز دیگرے نیست چنانچہ آنها فہم نمودہ اند۔ بیت

در نیاید حال پختہ بیج خام پس سخن کوتاہ باید و السلام

و آنچه میفرماید عدم نورانیت بواسطہ ظہور نور ظلمت غیب است الخ، یعنی آنچه بحضور شماعرض شد بود کہ در آن مقام عدم نورانیت است سبب آن ظہور نور و ظلمت غیب بودہ، زیرا کہ ظلمت مناسب غیب است۔ و آنچه میفرماید و فرق درین موطن عبارت از جدا شدن نفس است از روح و روح از نفس الخ و بعد از آن کہ نفس در نور روح داخل بود و آن عبارت از مقام جمع بود۔ در سابق معلوم شدہ است کہ روح قبل از دخول در بدن فوق عرش بود و بعد داخل بدن گردیدہ و در نفس فانی شد بحدیکہ از خود تعبیر بنفس امارہ کرد تا آنکہ اللہ تعالیٰ اورا بعروجات مشرف ساخت و نفس را با خود عروج داد، چوں در آن وقت نفس در انوار روح مستور است و معلوم نمی گردد، بنا بر آن آنرا مقام جمع می نامند و در مقام حق الیقین کہ نفس بعد از اطمینان از انوار روح خارج گردیدہ و برای دعوت و ارشاد خلق نزول میفرماید و روح برای طے کردن کمالات عالیہ در عروج میماند این مقام را فرق بعد الجمع می نامند یعنی مقام جمع مقام اتحاد روح و نفس است و مقام فرق مقام جدا شدن روح و نفس است۔ اما وجودیہ گفتہ اند کہ مقام جمع عبارت از جمع واجب ممکن است یعنی یک دیدن واجب و ممکن و فرق عبارت از جدا دیدن ممکن است از واجب، زیرا کہ واجب با ممکن جمع نمیشود و نہ یک جادیدہ می شود و یک دیدن آن از مکر است و علوم سکر یہ حقیقت ندارند۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام مینفر باید عزیز کیہ چند گاہ متوقف بودند روز تحریر چنان ظاہر شد کہ از ان مقام عروج نموده و پایان فرود آندہ اند، اگر صاحب معاملہ بعد از انکشاف حال خود چیزے نویسند بصواب نزدیک تر است۔ و نیز مینفر باید حدوث این قضیہ نزول پندور بوده و حقیر بواسطہ تناول جلاب ضعف طاری شدہ بود، بانجام کار این نزول پندور ختم انشاء اللہ تعالیٰ ظاہر شدہ خواهد شد انچه ازین فرمودہ شان دو چیز معلوم می شود اول اینکه از سیاق و سباق مکتوب حضرت امام معلوم میشود کہ عزیز متوقف شیخ المشلخ است دوم اینکه در نزول ہم توجہ مرشد در کار است چنانچہ در عروج ضرورت دارد۔

مکتوب ہشتم

حضرت امام مینوسید، عرضداشت کترین بندگان پر تقصیر آنکہ تا زمانے کہ از قسم احوال و موارد رومیداد بعضی آن گستاخی می نمود، چون حق سبحانہ و تعالیٰ بربکت توجہات عالیہ از رقیبت احوال مہر ساخت و از تلویح تمکین مشرف فرمود حاصل کار خیر حیرت و پریشانی بدست نیاید لاجرم در عرضداشت توقف واقع شد۔

تبصرہ: بفکر ناقص این کمینہ مکتوب ہشتم قبل از مکتوب شانزہم و ہفتم تحریر شدہ باشد چنانچہ بندہ مکتوب چہارم را مکتوب دوم میدانند، زیرا کہ حضرت امام در مکتوب چہارم می نویسند، چنانچہ در مکتوب سابق عرض شدہ بود و آن مضمون چون در مکتوب اول است و حضرت امام آن را مکتوب سابق میدانند بنباد از عبارت حضرت امام آنست کہ مکتوب چہارم را متصل و بعد از مکتوب اول تحریر فرمودہ اند، پس شاید کہ حضرت مولانا یار محمد جدید کہ جامع دفتر اول مکتوبات قد آیات است بترتیب صدور مکاتیب ملتفت نشدہ باشند۔ دوم اینکه حضرت امام مینوسند کہ بعد از تمکین در عرضداشت ہا توقف واقع شد یعنی تا بوقتیکہ مقام تلویح بود و احوال متفاوتہ مشاہدہ میشد بعضی آن

گستاخی پیشدہ حال کہ تمکین مشرف ساختہ اندوارادت و حالات مختلفہ وجود ندارد چه چیز عرض نمایم الخ
 تذکرہ: تلوین در اصطلاح صوفیہ کرام عبارت از واردات و تجلیات مختلف است کہ
 قبل از وصول لطیفہ بمبدا فیض خود رو میدہد و تمکین عبارت از وصول لطیفہ است بمبدا فیض خود
 در آنجا تمکین است و حالات مختلفہ وجود ندارد، از ان سبب تمکین را مقام و تلوین را حال میدانند
 پوشیدہ نمازد کہ تمکین بدو قسم است اول تلوین و تمکین لطیفہ، دوم تلوین و تمکین عارف۔ تلوین
 لطیفہ آنست کہ لطیفہ مورد حالات مختلفہ بودہ و بمبدا فیض خود ز رسیدہ باشد و تمکین لطیفہ عبارت از
 وصول لطیفہ است بمبدا فیض و شہود دائمی آن مبداء و تلوین عارف آنست کہ بعضی لطائف او
 واصل شدہ باشد و بعضی دیگران لطائف تا ہنوز نرسیدہ باشد، این عارف صاحب تلوین است
 و تمکین عارف عبارت از وصول تمام لطائف اوست بمبدا فیض خود و این مقام عزیز الوجود است
 با کابر اکابر اولیاء میسر خواہد شد، چنانچہ حضرت امام در بعضی مکاتیب خود میفرماید، حاصل کار جز
 حیرت و پریشانی بدست نیاید الخ یعنی در انتہای مقامات چون سالک از ادراک مرتبہ ذات مقدس او
 تعالی عاجز است و تیرے مناسبتی عالم امکان را بمقابل عالم وجوب می بیند، پریشانی و حیرت برائے
 شان دست میدہد، حیرت بسبب عدم ادراک و پریشانی از بیارے بعد این دو حقیقت یعنی حقیقت
 واجب و ممکن، این حیرت و پریشانی در وقت مشاہدہ عظمت و جلال و کبریائی عالم وجوب دست
 خواہد داد۔ و آنچه میفرماید دل را برودت بہنجی مستولی شدہ است کہ هیچ امر سرگرمی ندارد و در رنگ
 بیچاران بکاری نمیتوانم پرداخت الخ بلے بعد از اتمام کار وقت بیکاری است زیرا کاری نمازدہ است
 و آنچه میفرماید در حالیکہ بحق الیقین مشرف ساختہ اند جز از یاد جہل و حیرت نیست یعنی با آنکہ عارف
 بکمال علم و معرفت متخلی است لیکن باز ہم در ادراک مرتبہ مقدسہ ذات او تعالی عاجز و حیران است۔

عجب اینست کہ من واصل و سرگردانم

حضرت سعدی میفرماید بیت

اے بزرگ ز خیال و قیاس گمان و ہم
 وز ہر چہ گفتہ اند شنیدیم و خواندہ ایم

چوں مرتبہ ذات او تعالیٰ از ادراک خیال بلندتر است، ازان سبب میفرماید کہ بیت
 دفتر تمام گشت و بہ پایاں رسید عمر ما، همچنان در اول وصف تو مانده ایم
 حضرت مولاناے روم در مرض موت خود منع عافاکہ واللہ فرمودند یعنی مرا لگوئید کہ خدا ترا عاقبت در
 زیرا کہ در دنیا اسیر قید خیالم، و از ادراک و وصال آن مرتبہ مقدسہ عاجز و بعد از موت امیدار
 وصالم، ازان سبب میفرماید کہ بیت

کے شوم عربان زن و از خیال تا خرامم در نہایت الوصال
 تذکرہ: عرفائے کرام بدو نوع اند نوعیت کہ درجات از مرتبہ خیال میگذرند و نوع دیگر
 درجات این جهان از مرتبہ خیال میگذرند و آنچه در ادراک خیال نمی گنجد در ادراک شان میگذرند چنانچہ
 حضرت امام در دفتر ثالث مکتوبات قدسی آیات تصریح فرمودہ کہ در وقتیکہ عارف بمقام بچونی برسد
 و بچون گردد، ہتواند کہ بچون حقیقی را ادراک نماید۔

سوال: سالک چہ طور بچون خواہد شد؟

جواب: بچون حقیقی دیگر است و بچون فی الجملہ دیگر و از بچون تابیہ بچون فسوق
 بسیار است و نیز حضرت امام میفرماید: تفکرات او تعالیٰ کہ در حدیث شریف منع آن وارد گردیدہ
 تفکر بچونی و چندی است و تفکر بچونی ممنوع نیست زیرا کہ عارف کہ بچون فی الجملہ است
 ادراک بچون حقیقی میتواند کرد۔

تذکرہ ثانی: ظلال صفات او تعالیٰ در خیال نمی گنجد

تبصرہ: در خیال آن چیز می گنجد کہ در دنیا نمونہ داشتہ باشد، نمونہ صفات او تعالیٰ درین
 جهان موجود است چہ علم و قدرت بتدو نمونہ علم و قدرت او تعالیٰ است، تنہا ذات او تعالیٰ است
 کہ در دنیا نمونہ مثل او موجود نیست لیس مکتوبہ ششمی پس ذات او تعالیٰ در ادراک خیال نمی گنجد
 اما عرفائے کرام دو نوع میباشند بعضی شان در دنیا از مرتبہ خیال میگذرند و ادراک شان مربوط بہ خیال
 نمی باشد و آہنابہ ادراک بلا کیف مشرف شدہ میتواند و بعضی بزرگان آنانند کہ درجات دنیا از مرتبہ

خیال بالاتر ترقی نہیں کرتے اور اگر مرتبہ مقدس اور تعالیٰ درجہ آتا ہے اور نہ ہاں وجود ندارد و علماء معقول کہ لایتنصور
 و لایدرک گفتہ اند آہا نیز مراد و خیال اند و مرتبہ ادراک بلا کیف ذات بے کیف اور تعالیٰ برائے بندگان
 اولیے کرامت ہے و آنچه میفرماید فوق مقام ولایت مقام شہادت است و فوق مقام شہادت مقام
 صدیقیت است الخ یعنی در مقام ولایت معارف سکر یہ چنانچہ وحدت الوجود شہود وحدت در کثرت
 وغیرہ رومی دہر در مقام شہادت معارف سکر یہ کمتر است اگرچہ مقام شہادت از معارف سکر یہ بالکل خالی
 ہم نیست اما در مقام صدیقیت سکر وجود ندارد، معارف صدیق مثل معارف پیغمبر است و فرق در بین این
 دو معارف آنست کہ معارف پیغمبر قطعی است و معارف صدیق ظنی و آنچه میفرماید کہ فوق مقام صدیقیت
 مقام نبوت است الخ یعنی در بین مقام نبوت و صدیقیت دیگر مقامی نیست و آنچه بعضی اکابر فرمودہ اند
 کہ در میان صدیقیت و نبوت مقام قربت واسطہ است این فرمودہ اولیای کرام محل تامل است یعنی
 قربت در بین نبوت و صدیقیت واسطہ نیست و قربت مقام علیحدہ ہم نیست بلکہ جز اخیر صدیقیت است
 زیرا کہ آنست کہ عروج و نزول داشته باشد و قربت عروج و نزول ندارد و آنچه میفرماید زیادتی وجود
 حق تعالیٰ بزرگات اور تعالیٰ درین مقام ظاہری شود الخ، این کشف حضرت امام مطابق عقیدہ اہل سنت و
 جماعت است زیرا کہ بزرگات آہا وجود زیاد است، و آنچه میفرماید ہماں علوم اجمالی را تفصیلی ساختہ و از
 نظریت بیداہت آورده اند الخ یعنی فرمودہ علماء شریعت اجمال است و کشف فقیر تفصیل آنست، علماء
 میفرمایند کہ ثواب و عذاب قبر حق است و صاحب کشف تفصیل آنرا می بیند پس معارف مقام
 صدیقیت تصدیق و تفصیل معارف شرعیہ میباشد۔ و آنچه میفرماید بر سر مسئلہ قضا و قدر نیز اطلاع دادند الخ
 یعنی ہر قضا و قدر برائے فقیر کشفی گردیدہ و معلوم شدہ است کہ قضا و قدر سبب ایجاد واجب تعالیٰ و
 سبب مجبوریت بندگان نیست تفصیل مقام این است کہ بعضی ہاگمان می برند کہ قضا و قدر بتدریج
 خواہد ساخت زیرا کہ در قضا و قدر تثبیت شدہ است کہ فلان شخص در فلان وقت نماز میخواند و یاد
 فلان وقت دردی میکند چون نوشتہ قضا و قدر لا محالہ بوقوع می رسد پس باید کہ آن شخص در ادائے
 نماز صاحب ثواب و در دردی مستحق عذاب نگردد، بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ ہر قضا و قدر کشف گردید

کہ قضا و قدر موجب مجبوریّت بندگان نیست، یعنی در قضا و قدر چنان تثبیت شدہ است کہ فلان شخص در فلان وقت با اختیار خود نماز خواهد خواند و یا در فلان وقت با اختیار خود زردی خواهد کرد، خلاصہ اینکہ در علم خداوندی دیدن نماز آن شخص و یا دیدن زردی آن شخص قبل از تحریر قضا و قدر است حق تعالیٰ بعلم ازلی خود نماز اختیار آن شخص را و یا زردی اختیار آن شخص را دیدہ و بعد از ان در قضا و قدر تثبیت کردہ است پس قضا و قدر مثل بیان تاریخ گذشتگان است چنانچہ در توارخ مسطور است کہ سلطان محمود غزنوی چنان و چین کرد و صلاح الدین ایوبی جہاد صلیب چنان کرد چنانچہ این نوشتہ توارخ آن دو بزرگ را بجا دو غیرہ مجبور ساختہ نمی تواند قضا و قدر نیز کہے را مجبور نمی گرداند۔

مثال دیگر شخصی کہ کشف داشتہ باشد و افعال آئندہ یک شخص را در کشف بہ بیند و کشف خود را در قید تحریر بیاورد کہ فلان شخص دو سال بعد در فلان وقت نماز خواهد خواند، این کشف اگرچہ از ادلہ نماز آن شخص پیشتر است، اما آن شخص را بخواندن نماز مجبور نمیکرداند و آنچه در سابق فرمودند کہ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند مقصود سلوک آنست کہ معرفت اجمالی تفصیلی شود استلالی کشفی گردد یعنی مصداقات تمام مسائل شرعیہ کشف و مصداق تمام اوامر شرعیہ مشاہدہ شود۔

سوال: بعضے عرفا کشف دارند و بعضے کشف ندارند چہ لازم نیست کہ ہر کسی کہ بمقام قرب مشرف شود کشف داشتہ باشد بلکہ قرب بعضے اشخاص بے کشف نسبت صاحبان کشف زیادہ تر میباشد۔
جواب: این فرمودہ خواجہ بزرگ در حق صاحبان کشف است و نیز عارف بے کشف نہ چنان است کہ از علمائے ظواہر فرق ندارد بلکہ مصداق مسائل شرعیہ برائے او دیدہ و وجدانی گردیدہ بگر از تعبیر آل عا جہر است این بحث را بہ مثالی واضح گردانیم: دو نفر خواب می بیند یک نفر شان آن دید خود را فراموش کردہ و یہ تعبیر آن ہیچ قادر نیست و شخص دیگر خواب خود را تفصیل میدہد این ہر دو شخص در دیدن خواب فرق ندارند و فرق صرف در تعبیر است و یا اینکه دو شخص را آتش و یا آفتاب گرم ساختہ است ہر دوے شان حرارت را حس میکنند مگر آن یکے از آہا میداند کہ این حرارت از آفتاب است کہ ما را گرم ساختہ است و دیگر ازین تعبیر عاجز است این ہر دو شخص در ذوق حرارت فرق ندارند و صرف در تعبیر فرق دارند و آنچه

تصل آن فرموده اند کہ عجب است کہ بعضے اہل اللہ بہ حصول مقام صدیقیت قائل اند و مکشوفات شان موافق مقام صدیقیت نیست این موضوع را حضرت امام در مکتوب دیگر تحلیل میفرماید کہ ہر مقام را ظلی است و اصلی کسانیکہ بہ خلل آن مقام میرسد گمان می کنند کہ بہل آن مقام رسیدہ اند بنا بران علوم شان مناسب آن مقام نمی باشد و فرق در میان ظل و اصل بسیار دقیق است، زیرا کہ تا بہ اصل نرسد بہ ظلیت خلل نمی خورد و آنرا اصل می انگارند و آنچه میفرمایند کہ اسرار قضا و قدر از ظاہر شریعت بیخ مخالفت ندارد الخ عجب است کہ شارع مقدس این اسرار را چرچو پشیدہ داشته اند۔

جواب: این اشکال را حضرت امام بہ این عبارت داده اند۔ لَا يَسْتَلُ عَمَّا يَفْعَلُ
وَآخِرَ مِيقَاتِهِ كَالْحَمَلِ عَطَايَا الْمَلِكِ الْأَمْطَايَا بِرِوَاثَتِهِ تَمِي تَوَانِدُ نَجْشِ هَا بِرِوَاثَتِهِ
تَوْسِدُ رَا كَرِ مَشْرَانِ وَ مَشْرَانِ پادشاه درین جا وجود مومنی است و آنچه میفرمایند بعضے علوم را بہ عرض میرساند
حَقِّ تَعَالَى فَرَمُودَهُ: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

تبصرہ: حضرت امام تشریح این آیه کریمہ را مطابق مکشوف خود تعبیر و نیز مکشوف توحید
وجودیہ را درین موضوع بیان میفرمایند یعنی بیان میکنند کہ وجودیہ این آیه کریمہ را میان تنزیہ و تشبیہ
میدانند زیرا کہ مسلک آنهاست کہ حق تعالی را جامع تنزیہ و تشبیہ میدانند و میگویند کہ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ
بیان مرتبہ تنزیہ است وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ بیان مرتبہ تشبیہ چہ نزد آنها مراتب و حوسبش مرتبہ
است، اول مرتبہ تنزیہ و ذات بخت او تعالی کہ آنرا مرتبہ لا تعین و احدیت مجردہ می نامند، دوم مرتبہ
علم اجمالی، سوم مرتبہ علم تفصیلی، مرتبہ دوم لا وحدت و مرتبہ سوم و احدیت می نامند، مرتبہ چہارم
عالم ارواح، مرتبہ پنجم عالم مثال، مرتبہ ششم عالم اجساد غیر از مرتبہ لا تعین و مراتب پنجمانہ دیگر
لا منزلات خمسہ و نیز حضرات خمسہ می نامند و ہمہ را مراتب و حوسبش مرتبہ پنجمانہ می نامند و حوسبش مرتبہ پنجمانہ
جامی چون از اہل توحید است و ہمہ مراتب را حوسبش مرتبہ پنجمانہ می نامند و حوسبش مرتبہ پنجمانہ
بتاب آن میفرمایند ع
گرفرق مراتب نکنی زندیقی

یعنی این ہمہ مراتب و حجب است مگر احکام بہ مرتبہ جداست، مناسب مرتبہ لا تعین احکام و لوازم جدا گانہ است و مرتبہ تعین اول خواص جدا گانہ و مرتبہ تعین ثانی احکام علیحدہ دارد و علی ہذا القیاس پس صوفیہ وجودیہ و ہوا السميع البصير را مرتبہ تشبیہ عالم و حجب میداند و میگویند کہ این سمع و بصر ماہمان سمع و بصر او تعالیٰ است کہ درین جا ظہور کرده است چنانچہ آب باران در ناوہ دان ظاہر میشود، آب از ناوہ دان نیست صرف در ناوہ ظاہر شدہ است، همچنان سمع و بصر ما سمع و بصر او تعالیٰ است و در ممکنات ظہور نمودہ این بود شہود وجودیہ۔ حضرت امام این را نزدیک و میفرماید کہ این علوم مناسب مقام ولایت است و علوم مقام شہادت را کہ نکشوف حضرت امام است و موافق شریعت غراست شرح میدید کہ قضیہ و ہوا السميع البصير متمم و تکمل تنزیہ است و او سبحانہ کہ بیچون و بے چگون است از مرتبہ تشبیہ منزہ و مبرا است، تفصیل مقام قرار ذیل است۔ معنی و ہوا السميع البصير آنست کہ خاص حق تعالیٰ سمع و بصیر است و بندہ سمع و بصیر شدہ نمیتواند زیرا سمع و بصیر ذاتی است کہ سمع و بصر او سبب سماع و رویت شدہ بتواند سمع و بصر ما در سماع و رویت کافی نیست بلکہ حق تعالیٰ از روی عادتی کہ دارد سمع و بصر ما را در سماع و ابصار مسموعات و مبصرات تا اثری میدید کہ سبب سماع و ابصار شدہ بتواند و اگر آن تا اثر را نہ بخشند سمع و بصر ما سماع و ابصار ندارد و این علم مناسب مقام شہادت است، زیرا مقام شہادت بنا بر آن گوید کہ عارف صفات ممکنات را مرده و میت و شہید میداند یعنی خود این صفات جماد محض اند، اگر حق تعالیٰ اینہا را تا اثر نبرد بہند خودشان جماد محض اند و در سماع و رویت هیچ تا اثر ندارند و صوفیہ وجودیہ کہ حصر و اختصاص و ہوا السميع البصير را دلیل آن ساختہ اند کہ این سمع و بصر ما عین سمع و بصر او تعالیٰ است حقیقت ندارد و از سکر است و آنکہ میفرمایند لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِثْلًا مِنَ الْكَلِمَاتِ رَبِّيَ يَعْنِي صِفَاتِ حَقِّ تَعَالَى بَسِيْرًا وَ حَصْرُ بِيْرُونِ اسْتَبْرَأَ بِنَا بَرِئَانَ صِفَتِ سَمْعٍ وَ بَصَرٍ لِأَنَّ الْبَحْرَ تَشْرِيْحُ وَ تَمَامِي صِفَاتِ رَأَيْتُ تَشْرِيْحُ نَكْرَدِيْنِد۔

مکتوب نوزدہم

از مکتوب شریف در سفارش بعضے حاجتمندان تحریر شدہ است و عرض میکند وظیفہ کہ حضرت شیخ فرید بخاری برائے صوفیان دہلی و سرہند مقرر فرمودہ اند، شنیدہ شد کہ آنرا بہ حضور شما فرستادہ است اگر آن سخن صدق داشتہ باشد وظیفہ این دونفر را بآدم شان کہ بحضور شما رسیدہ است خواہند داد۔

مکتوب بیستیم

حضرت امام بحضور حضرت شیخ المشائخ معروض میدارد کہ چند مرتبہ بارہ وظائف این چند نفر بحضور شما تکلیف دادہ شدہ است اگر مبلغ وظیفہ آنها را بدہلی آورده باشند مولانا علی را حکم خواہند فرمود کہ تسلی آنها را نماید و اگر نیاوردہ باشند مشار الیہم حیات و درتہ نجا ہستند التماس تصیح اسناد حیات خودی نماید چون حاجت روانی ارباب حوائج و رفع تکلیف آنها سبب اجر عظیم است بنابراین حضرت خواجہ و حضرت امام بسا کین و غیرا معاونت سفارشی میکند۔

در حدیث شریف است کسی کہ از کسی یک تکلیف دنیوی رفع کند حق تعالی تکالیف آخرت را از او رفع میکند و تیر در حدیث شریف است کسی برائے حاجت روانی کسی سفر کند حق تعالی بین او و بین دوزخ خندق خلق میکند کہ پنجصد سالہ راہ باشد یعنی پنجصد سالہ راہ از دوزخ دور می شود و اگر اجل او رسیدہ بود در آن سفر فوت کرد شہید است بلی خیر الناس من ینفع الناس۔

مکتوب بیست و یکم

حضرت امام میفرماید اَعْلَمُوا الْخَوَانِي اِنَّمَا يَعْنِي مَوْتَ قَبْلَ الْمَوْتِ كَمَا هَلِ اللهُ أَنْزَلَ اِفْنَامِي تَامُنْدًا تَأْوِثِيكُم مِّنْ حَقِّ لَشُورٍ وَصَوْلِ بِنَجَابِ قَدْسِي تَمِي شُود بِلَكَّةِ نَجَاتِ اَزْ عِبَادَتِ مَعْبُودَاتِ بَاطِلَةٍ اَفْاَقِي وَ مَعْبُودَاتِ اِنْفَسِي تَمِي شُود، پس حقیقت اسلام و کمال ایمان بدون پناہ حاصل نمی شود تا وقتیکہ فناء

دست ندرہ و نیان عالم نشود از عبادت خدایان آفاقی و انفسی نجات متعذر است خدایان آفاقی چون ملات و عزری وغیرہ، و خدایان ہوائی و انفسی خواہشات نفس است پس تا وقتیکہ فناء دست ندرہ از عبادت این معبودات باطلہ نجات حاصل نمی شود و حقیقت اسلام و کمال ایمان دست نمی دہد زیرا کہ حقیقت ایمان بعد از تزکیہ نفس است تا وقتیکہ قلب تصفیہ و نفس تزکیہ نشود اگر اسلام است صورت اسلام است و اگر ایمان است صورت ایمان و اگر نماز است صورت نماز و اگر روزہ است صورت روزہ است۔

سوال: فرق صورت ایمان و حقیقت ایمان چیست صورت نماز حقیقت نماز چیست؟
 جواب: صورت ایمان تصدیق احکام شرعیہ است و حقیقت ایمان شہود مصداق احکام شرعیہ است و صورت نماز آنست کہ با مزاحمت نفس و بدون رغبت آن ادائیگی شود و حقیقت نماز آنست کہ نفس در آن رغبت پیدا کند زیرا در صورت نماز اگرچہ قلب مصدق خوبی نماز است اما نفس منکر آنست و از نماز کراہیت دارد۔ نمی بینی کہ مومن و منافق ہر دو نماز میخوانند لیکن منافق چون انکار باطن دارد نماز او صورت نماز است و مومن چون اذعان باطن دارد نماز او حقیقت نماز است و چون بدون فناء کمال ایمان و السلام۔ حاصل نمی گردد دخول در زمرہ بندگان و وصول بدرجہ اوتاد کجا میسر خواهد شد حضرت امام میفرماید بآنکہ فناء قدم اول و ولایت است پس آخر ولایت از اول قیاس باید کرد و چون قدم اول و ولایت فناء است اخیر او چه خواهد بود یعنی آخران وصول بہ حق تعالی و حصول رضائے او تعالی است، بزرگان فرمودہ اند کہ فناء بمنزلہ وضو و طہارت است و قرب او تعالی بمنزلہ نماز است یعنی قرب او تعالی بدون فناء صورت نمی بندد حضرت مولانہ روم میفرماید بیت

بیچ کس راتا نگر ددا و فناء نیست رہ در بار گاہ کبریاہ

حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد
 زین نکوترہ روان را چاہی رفتار نیست

تواز سرای طبیعت تیروی بیرون
 بزرگ فرمودہ۔ ۱۵۰۔
 یک قدم بر نفس خود نہ دان گذر کوی دست

حضرت امام میفرماید، اذ علی قدم کل نبی ولایت خاصہ یہ -

تبصرہ: ولایت دو قسم است ولایت عامہ و ولایت خاصہ ولایت عامہ برائے ہر مسلمان حاصل است چنانچہ اللہ تعالیٰ میفرماید اللہ و لی الذین امنوا و ولایت خاصہ کہ عبارت از عروج و نزول و فنا و بقا می باشد بیچ قسم است بہ اعتبار قدم حضرات انبیاء اولوالعزم و بلندترین این ولایت خاصہ ولایتی است کہ بر قدم سرور انبیاء بوده باشد چہ ہر کدام از حضرات انبیاء اولوالعزم ولایت جداگانہ دارند ہر کدام شان از یک لطیفہ معین بکمال خود میرسد چنانچہ حضرت آدم علیہ السلام از لطیفہ قلبی و حضرت نوح و حضرت ابراہیم علیہما السلام از لطیفہ روح و حضرت موسیٰ علیہ السلام از لطیفہ سر و حضرت عیسیٰ علیہ السلام از لطیفہ حقی و سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم از لطیفہ اخفی رسیدہ اند و مرئی ہر کدام از انبیاء اولوالعزم یک صفتی از صفات او تعالیٰ است چنانچہ مرئی حضرت آدم علیہ السلام صفت التکوین است و مرئی حضرت نوح و حضرت ابراہیم علیہما السلام صفت العلم است و مرئی حضرت موسیٰ علیہ السلام صفت الکلام است و مرئی حضرت عیسیٰ علیہ السلام صفت القدرت است و مرئی سیدنا خاتم الانبیاء علیہ الصلوٰۃ والسلام شان العلم است کہ از صفات بلندتر است و آنچه بزرگان گفتہ اند خطوتان وقد وصلت، یعنی این راہ دو قدم است و بیان قدم بمقصد رسیدی یک قدم کلام لفظی و قدم دیگر کلام نفسی است یعنی صفت او تعالیٰ پس ہر کدام ازین بزرگان از کلام لفظی بکلام نفسی و صفتی از صفات او تعالیٰ میرسد و چون صفات از ذات او تعالیٰ انفکاک ندارند تا بر آن بذات او تعالیٰ میرسد

تایار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

بیت از پے این عیش و عشرت ساختن صد ہزاران جان بباہد باختن

سوال: مرئی حضرات انبیاء دیگر از عالم قدس چیست؟ و تیر حضرات اولیاء کرام

از عالم قدس مرئی دارند یا نہ؟

جواب: حضرات انبیاء دیگر بہ انبیاء اولوالعزم درین مشارب شرکت دارند اما

مرئی اولیائے کرام ظلال این صفات مقدسہ اند و ظلال عبارت از تعلقات صفات است و نیز شاید کہ ظل عبارت از تمثال صفات باشد و بلندترین درجہ ولایت ولایت آنحضرت است و تجلی ذاتی مخصوص بآن ولایت است و دیگران بطریق و تبعیت آنحضرت می رسد یعنی برائے انبیاء عظام بطریق و باولیک کرام بتبع آنحضرت می رسند۔ و آنچه میفرماید و خرق جمیع الحجب الوجودیة یتحقق فی هذا المقام یعنی خرق ہفتاد ہزار حجب کہ بعضے ظلمانی و بعضے نورانی اند در ولایت آنحضرت است و در دیگر ولایات، اگرچہ حجب ظلمانی از بین می رود۔ اما بعضے حجب نورانی می ماند یعنی حقیقت محمدی کہ مرئی آنحضرت است حاصل می باشد۔

تذکرہ: حجب ظلمانی عبارت از عالم امکان و کدورات بشریاست و حجب نورانی عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است و زوال حجاب بدو قسم است، زوال علمی و زوال وجودی، در حجب نورانی کہ صفات و شیونات است زوال حجب زوال علمی است نہ وجودی، زیرا کہ صفات او تعالیٰ از بین نمی رود بلکه از دید سالک بیرون می شود چنانچہ عارف میفرماید بیت

حسی تو چنان کرد مرا زہر و زہہ کز قال و خط زلف تو ام نیست خمر

مراد او صفات و شیونات است و زوال حجب ظلمانی زوال وجودی است و از آلہ کدورات بشریہ است و حجب نورانی دو قسم است وجودی چنانچہ صفات و اعتباری چنانچہ شیونات زیرا کہ شیونات وجود خارجی ندارند و در ولایت آنحضرت وصل عریان و یافتن حقیقی است، نہ گمانی و کسانی کہ حجب نورانی در بین دارند وصل شان وصل گمانی است نہ تحقیقی۔ حضرت امام میفرماید کہ برائے تابع کامل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نصیب کامل است ازین مقام عزیز الوجود ازین سبب میفرماید کہ اگر تکمیل این درجہ علیار امین خواہید در متابعت آنحضرت بکوشید و آنچه میفرماید کہ این تجلی ذاتی نزد اکثر مشائخ برقی است و دائمی نیست یعنی زبان اندک حجب اسما و صفات از علم و دید عارف بیرون می شود و یا دوبارہ حاصل میگردد پس حضور ذاتی برایشان اندک و غیبت در حق شان بسیار است و بنزد اکابر مشائخ نقشبندیہ حضور ذاتی دائمی است و حضور زائل و تبدیل نزد اینہا اعتبار ندارد پس

کمال این بزرگواران فوق جمیع کمالات و نسبت شان فوق جمیع نسبت ہاست و مراد شان از نسبت حضور ذاتی دائمی است و عجب تر آنکہ نہایت در بدایت این حضرات مندرج است یعنی جذبہ کہ در طرق دیگر نہایت است درین طریقہ عالیہ در بدایت دست میدہد و این صدقہ و خیرات خواجہ بزرگ خواجہ بہاؤ الدین بلاگردان است کہ بمنسبین خود گذاشتہ اند حضرت امام میفرماید کہ اقتداءی مشائخ نقشبندیہ در اندراج نہایت در بدایت بصحابہ کرام آنحضرت است۔ زیرا کہ صحابہ کرام آنحضرت در اول صحبت آنحضرت چیزی یافتند کہ دیگران در انتہامی یا بندہ در صحبت آنحضرت اندراج نہایت فی البدایت بودہ۔ درین جادو سوال وارد است اول اینکہ مشائخ طرق دیگر تمام شان اہل سنت و محب اصحاب کرام اند، پس تنہا اقتداءی نقشبندیہ کچھ معنی خواهد بود؟ سوال دوم: آیا صحابی کہ دہ سال حبت کردہ بود یا صحابی کہ یکبار صحبت کردہ در کمالات یکساں است؟

جواب سوال اول: درست است کہ تمام اہل سنت متابعت اصحاب کرام اند، اما افادہ و استفادہ طرق دیگر بر ریاضت است و افادہ و استفادہ در طریقہ علیہ منوط بصحبت است چنانچہ ترقیات صحابہ کرام منوط بصحبت آنحضرت بودہ پس این یک مناسبت خاصہ است بصحابہ کرام۔
جواب سوال دوم: در صحبت آنحضرت اندراج نہایت بود و شخصے کہ بآن صحبت کیمیائے میرسد اگرچہ بمکالات نہایت میرسد بگرہ صحابی دہ سالہ برابر نمی شد زیرا کہ نہایت مراتب متفاوت دارد۔
ع اے برادر بے نہایت در گمہ است

حضرت امام میفرماید کہ ولایت نقشبندیان منسوب بصدیق اکبر است الحج یعنی ابن بزرگان بدو طریق نسبت رسیده اند از راہ حضرت صدیق و از راہ حضرت امیر، و طرق دیگر بہ تنہا از راہ حضرت امیر میرسد و حضور و آگاہی حضرت صدیق فوق حضور و آگاہی حضرات صحابہ است۔
سوال: مشائخ نقشبندیہ و مشائخ طرق دیگر ہمہ بہ امام جعفر صادقؑ میرسد و نسبت تمام شان نسبت امام جعفر صادقؑ است، پس انبیاء نقشبندیان از چہ رنگہر خواهد بود؟

جواب: در وجود مبارک امام جعفر صادقؑ ہر کدام از ان دو نسبت صدیقی و علوی

جداگاہ ظہور داشتند کہ اختلاط و امتزاج با ہم نداشتند، چنانچہ دریای جمن و گنگا در یک دریا
 فائز جاری اند مگر سر کلام شان علیحدہ است و عدم امتزاج دریا ہائے بحرین منصوصی است چنانچہ
 حق تعالی میفرماید: **الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ** و آنچه می فرمایند
 کہ برے بعضی مشائخ اگرچہ این نسبت الخ یعنی دوام تجلی ذاتی رسیده است مگر آن ہم اقتباس از
 ولایت صدیق اکبر است، چنانچہ ابو سعید ابو الخیر کہ بہ سبب رسیدن جبلے مبارک صدیق اکبر بہ حضرت
 شیخ این نسبت رسیده است. قطعہ ازان خرقة مبارک ہم اکنون در شہر ہرات موجود است. بیان اصل
 واقعاتین قرار است کہ حضرت ابو سعید ابو الخیر در وقت وفات خود وصیت کردند کہ شخصی خواہد آمد و طلب
 جبہ مبارکہ خواہند نمود و در آن وقت حضرت ابو سعید ابو الخیر قرص نانے را در طاق بلندی گذاشت
 کہ بغیر زنیہ دست کسے با آنجا نمی رسد و فرمودند کہ اگر دست شخص طالب جبہ بدون زنیہ یا این نان
 برسد و نان ہم در آن وقت گرم باشد این جبہ مبارک ازان اوست و باو بدہند و قتی کہ شیخ احمد جام
 زندہ فیل بسبب الہام و فراست فهمیدند کہ خرقة مبارک ازان او و برے اوست بتزد بازماندگان
 بدن ابو سعید ابو الخیر شریف بردند و دست مبارک او بہ نانے کہ پیشتر ذکر شد رسید و نان با ہم
 گرم یافتند، بتابیران جبہ مبارکہ را باو سپردند و بعد چوں ورثہ احمد جام زندہ فیل در تقسیم متفق نبودند
 کہ جبہ مبارکہ را یک نفر شان بدہند ہماں بود کہ جبہ مبارکہ را برابر بعد و ورثہ قطعہ نموده کہ یک قطعہ
 آن در دارالمنصرت ہرات موجود است.

در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم میفرمایند کہ فتا و بقا کہ
 برے یک عارف حاصل میشود لباس و جائے نشیمن آن عارف ازان بہرہ می یابد و نیز انعقاد
 دیوان الصالحین کہ در غار حرا میشود و در دیگر جاہا کمتری شود دلیل آن برکات نشیمن فخر عالمیان
 است و حدیث ابو ہریرہ کہ میفرمایند کہ آنحضرت جامہ مراتبک فرمودہ من آن جامہ را بسینہ خود
 چسپانیدم بعد ازان هیچ چیز را فراموش نکردم.

مکتوب بیست و دوم

حضرت امام دین مکتوب مبارک تعلق روح و نفس و عروج و نزول ابن ہرود و فنا و بقاے
جسدی یعنی نفسی و فنا و بقاے روحی را بیان می فرمایند چنانچه میفرمایند: پاکست مرزانی را کہ نور و
ظلمت و مکانی و لامکانی را جمع ساخته است انچه یعنی روح را کہ نور و لامکانی است با نفس کہ ظلمت
و مکانی است مقترن ساخته و میفرمایند پس ظلمت را برای نور محبوب گردا آمد و نور بر ظلمت عاشق
شد و بسبب کمال محبت با و متمزج گردید تا کہ جلاے آن نور با این تعلق زیادہ گردد و بسبب مجاورت
ظلمت صفائی آن نور کمال و ظاہر گردد چنانچه آئینہ زنگ زدہ را برای ظہور لطافت آن خاک آلود
میگردانند تا کہ بسبب ظلمت ترا بیہ نورانیت و بہاے آن ظاہر گردد انحرور چون فوق العرش و در
لامکان بودہ قبل از ابدان مخلوق گردیدہ بودہ اگرچہ در آنجا بعالم قدس توجہ داشت اما چون کمال
وصل مربوط بہ جاہدہ بود و در آنجا مجاہدہ وجود نہ داشت از ان سبب حق تعالی اورا در ظلمت بدن
گذاشتہ و بہ مخالفت نفس مامور ساخت تا کہ روح خود را لامکانیت خود فراموش گردانید
چنانچہ حضرت امام میفرمایند کہ شہود قدسی خود را فراموش ساخت بلکہ خود را و لامکانیت خود را بسبب
استغراق معشوق ظلمانی فراموش ساخت و در سابق از اصحاب میمنہ بود حال از اصحاب مشمہ گردید ازینجا
است کہ حضرت بوعلی قلندر خطاب بروح کردہ میگوید: بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدرے بے جا

و آنچه میفرمایند کہ اگر روح در تنگی ہمیں استغراق باقی بماند و بقاے اطلاق ترسید و اے و ہزار
و اے بروے، زیرا چیزے کہ مقصود از او بود حاصل نشد و جوہر استعداد و ضائع گردید و گمراہی بزرگ
نصیب او گردید و اگر سعادت ازلی و عنایت خداوندی با او رسید متوجہ خود گشتہ و گم شدہ خود را بیاد خواہد
آورد انچه یعنی بعد از آنکہ روح در بدن مستغرق شد و وطن اصلی خود را فراموش کرد حق سبحانہ از کمال
کرم خود حضرات انبیاء را فرستاد و بتوسط آن بزرگان اولاً بخود دعوت کرد و وطن اصلیش را بیاد داد

کیسکہ از اہل سعادت بود بآں طرف رجوع و از معشوقہ ظلماتی اعراض کرد چنانچہ روح صالحان و مقربان و کسیکہ سعادت اتالی تداشت روح او در استغراق معشوقہ ظلماتی مستغرق ماند چنانچہ روح عاصیان و قاجران حضرت امام در بارہ روح کہ بعالم قدس رجوع میکند میفرمایند بعد از آنکہ در معشوق ظلماتی فانی شدہ بود اگر در معشوق نورانی یعنی مراتب و جوب فانی شود ظلمت (نفس) تابع او گردیدہ در انوار او مندرج میگردد و وقتیکہ بسبب این استغراق عالم قدس معشوق ظلماتی خود را بالکل فراموش کند در شاہدہ نور الانوار مستغرق گردیدہ و حضور مطلوب بدون حجاب برآے او نصیب فرماید و بقلم جسدی و روحی مشرف خواهد گشت۔

تبصرہ: روح بعد از تعلق ببدن و وطن اصلی خود را کہ لامکان است فراموش کردہ بود در معشوق ظلماتی فانی شدہ بود وقتیکہ بعالم قدس واپس رجوع میکند نفس را در انوار خود مستغرق ساختہ با خود عروج میدہد و بعد از حصول اطمینان او نفس از انوار روح خارج شدہ نزول میکند روح برآے طے کردن کمالات عالیہ در عروج میباشد حضرت امام در مکتوبے میفرمایند ارواحی کہ در بدن استغراق دارد بدو قسم اندانند، اول روح کہ وطن اصلی خود را بالکل فراموش نکرده و چیزے بیاد او مانده باشد دوم روحیکہ وطن اصلی خود را بالکل فراموش کردہ باشد، طائفہ اول سابقان و طائفہ دوم راناسیان می نامند، استعداد ناسیان از سابقان بلندتر روح شان لطیف تر است روح ناسیان چون لطیف تر است در عالم قدس نیز استغراق تمام پیدا خواهد کرد و روح سابقان نہ چنان است و میفرمایند کہ روح باین عروج و تخلص از نفس از اصحاب یمن گشت الخ یعنی بعد از آنکہ در وقت استغراق نفس از اصحاب شمال بود اگر چه در آنجا یمن و شمال نیست زیرا کہ لامکان است اما یمن کہ یمن و خیر و برکت است بحال او انسب است و میفرمایند کہ اسم ولایت درین وقت بآن شخص صادق است یعنی کسیکہ بمبار فیض خود برسد و نفس او مطمئن گشتہ و فناء و بقا حاصل کند اطلاق اسم ولایت در حق او صحت دارد الخ و نیز میفرمایند کہ درین وقت حال او از دو امر خالی نیست یا استغراق و استہلاک در عالم قدس علی الدوام است و یا رجوع است برآے دعوت خلق الخ یعنی شخصے کہ

روح و نفس اور استغراق مشہود بماند و نزول نکند آن شخص از اولیے مستہلکین است و اگر نفس کہ عبارت از ظاہر اوست نزول فرماید و روح کہ عبارت از باطن اوست در عروج باشد این شخص از اولیے مرجوعین است۔

سوال: اولیے مستہلکین نیز شعور بعالم دارند و اختلاط بہی نوع خود میکنند پس استغراق و استہلاک دائمی چہ خواهد بود؟

جواب: استغراق دائمی عبارت از آنست کہ ہر دوے نفس و روح در عروج بودہ مستغرق مشاہدہ محبوب بودہ باشد، درین وقت تعلق او بعالم بحواس و جوارح کہ تفصیل نفس است می باشد حواس و قوی را بان سبب تفصیل نفس می نامند کہ نفس و قلب صنوبری با ہم تعلق دارند و ہر دو از عالم خلق اند و قلب صنوبری با حقیقت جامعہ یعنی قلب نوری تعلق ظرفیت و مطروفتیت دارد و قلب نوری مناسبت بروح دارد، زیرا ہر دو از عالم امر اند۔ پس فیوضتے کہ بروح وارد است از روح بہ قلب نوری و از او بقلب صنوبری و از آنجا بہ نفس میرسد، و بعد بواسطہ نفس بحواس و جوارح میرسد، پس خلاصہ حواس و جوارح در نفس موجود است، حاصل اینکہ مستہلک آنست کہ نفس و روح او تعلق بعالم نداشته باشد و تعلق او بعالم فقط بواسطہ حواس بودہ باشد و مرجوع آنست کہ نفس او بعد از اطمینان نزول فرمودہ بعالم مناسبتی پیدامی کند۔

تذکرہ: علمائے معقول و ادراک حواس مختلف اند بعضے از آنہا حواس را درک میدانند و بعضے دیگر حواس را صرف الٰہی ادراک نفس میدانند از مشاہدہ فرمودہ حضرت امام معلوم است کہ حواس درک است ازین بیان فوق مستہلکین و مرجوعین واضح گردید کہ مستہلک آنست کہ نفس روح او در عروج بودہ و تعلق او بعالم صرف بحواس بودہ باشد، و مرجوع آنست کہ نفس او نزول فرمودہ تعلق ارشاد و ہدایت بعالم داشته باشد حضرت امام میفرماید کہ شرافت و قرب برائے مستہلکین است، زیرا کہ ایمان شان شہودیت و فضیلت برائے مرجوعین است کہ بدعوت و ہدایت خلق مصروف اند پوشیدہ نماند کہ بعد از نزول حجابہا مرفوعہ باز عود نمیکند و عارف بعد از نزول گرفتار حب با سوا نمیکرد و اگر چہ آمیختہ

مکتوب بیست و سوم

حضرت امام میفرماید: تجانا الله عن المقال الخالی عن الحال الخ یعنی حق تعالیٰ از
قال بدون حال و علم بدون عمل تجات و بد بکرمت سید البشر کہ مبعوث است باسود و احمر یعنی جن جناس
یا لعرب و عجم و یرحم الله عبدا قال امینا۔ این مصرعہ شعر بیست کہ مجنون گفته است نقل است کہ
پدر مجنون اورا بہ حرم بیت اللہ شریف بردہ و اسرار کعبہ معظمہ را بدست او داد و گفت کہ دعا کن کہ
محبت لیلی از دل تو برود مجنون در دعا این شعر را گفت

یارب لا تسلبنی جہا ابداً و یرحم الله عبداً قال امینا

الہی محبت لیلی را تا ابد از دل دور کن و رحمت کن بر کسی کہ بردعاے من آید گوید حضرت امام میفرماید
اعلم ایھا الاخر القابل الخ یعنی بدان اے برادر کہ قابل بالقوہ کمالات ولایت ہستی حق تعالیٰ
آنرا بالفعل بگیرداند۔ بدان کہ دنیا فرغہ آخرت است یعنی بدن انسان فرغہ تخم ولایت است۔
ویل و افسوس است بر اے کسی کہ چیزے در ان نکشت و زمین استعداد را معطل گذاشت و تخم
اعمال نیک را ضائع گردانید تعطیل زمین استعداد بدو قسم است اول آنکہ در زمین استعداد خود
چیزے کشت نکند دوم آنکہ در زمین استعداد خود تخم قاسد را بکار دہی یعنی طریقہ را از شیخ ناقص بگیرد
زیرا کہ شیخ ناقص تابع ہولے خود است بصحت و ظلمت بر ظلمت است و نیز شیخ ناقص طریق موصل و غیر
موصل را تمیز نمیکنند و استعدادات مختلف طالبان را نمی فہمند و قتیکہ تمیز نکرد استعداد جذبہ را
بہرہ سلوک و استعداد سلوک را بہرہ جذبہ خواہد برد و استعداد او را ضائع خواہد کرد و چنانچہ خودش
گمراہ است اورا نیز گمراہ خواہد کرد چوں مردم در استعداد ہائے خود مختلف اند بعضے آہنا محبوب و
مجنوب و محمدی المشرب اند و بعضے دیگر شان محب و مرید و غیر محمدی المشرب میباشد و ذوق ہا و
سبقہائے محبوبان دیگر است و او را و وظائف مجاہد دیگر یعنی محبوبان را بتکرار اسم ذات و
مراقبہ امور دیگر و انشا جذبہ شان از قوہ بفعل آید و مجاہد را بتکرار نفی و اثبات و ریاضات

مامور میگردد تا نفوس شان تزکیہ شود و رہبرانے محبوبان تقویہ عالم امر در کار است و در مجاہد
تضعیف عالم خلق تا کہ عالم امر غلبہ پیدا کند۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاریؒ میفرماید کہ
فراست بردن نوع است اول فراست اہل جور و ریاضت، چنانچہ جوگیہ و برہنہ ہند کہ بکشف امور
کونیہ میرسد دوم فراست اہل معرفت و صلاح کہ تمیز استعدادات طالبان راہ حق را دارند می فهمند
کہ کدام شخص قابل حصول معرفت او تعالیٰ است و کلامی نیست در تہ مرتبہ استعداد طلبہ را تمیز کردہ میتواند کہ
آیا با وجود محبوبیت و یا محبت بلند استعداد و یا متوسط الحال و یا کم استعداد است۔

تذکرہ: سیر عالم امر را جذبہ و سیر عالم خلق را سلوک می نامند و نیز سیر عالم امر را تصفیہ و سیر
عالم خلق تزکیہ می نامند و نیز عالم امر در ذات خود پاکیزہ بودہ بخارے کہ از مجاورت عالم خلق بآن
نشستہ است تصفیہ باید کرد و عالم خلق چون در ذات خود ظلمانی و متلوث است آنرا بر ریاضات
تزکیہ باید ساخت تا لیاقت جذبہ پیدا کند زیرا کہ جذبہ محبوبیت میخواہد خواہ محبوبیت ذاتی باشد
چنانچہ در محمدی المشرب و خواہ محبوبیت عارضی چنانچہ در غیر محمدی المشرب یعنی محمدی المشرب قبل
از تزکیہ نیز دارے جذبہ است و غیر محمدی المشرب قبل از تزکیہ عالم خلق دارے جذبہ نیست پس اگر
شیخ طالب محمدی المشرب راہ براہ سلوک می برد استعداد او را ضائع و راہ او را دراز می نماید
بنابر آن حضرت امام میفرماید کہ شیخ کامل اگر ارادہ تربیت این طالب بکند بآن مخرج میگردد کہ اول
رفع ضرر فساد تربیت شیخ ناقص نمودہ و بعد حسب استعداد او تخم صلح بکار داند و میفرماید کہ صحبت
شیخ کامل بکمل کبریت احمربنی کیمیا است نظر او دوا و کلام او شفاست الخ

تذکرہ: شیخ کامل نیز بدو نوع است اول مجذوب سالک یعنی محبوب سلوک تمام
دوم سالک مجذوب یعنی غیر محبوب سلوک تمام کردہ۔ و صحبت شیخ اول عزیز الوجود است و اگر آن
صحبت دستیاب نشود صحبت شیخ دوم غنیمت و سبب وصول است۔ پوشیدہ مانند کہ ایصال و
تسلیم این دو شیخ بسیار تفاوت دارد اگرچہ ہر دو صحبت نعمت است اما جائیکہ شیخ اول طالب را
رسائیدہ میتواند شیخ دوم ازان عاجز است۔ بیت

آسمان نسبت بہ عرش آند فرود گرچہ بس عالی است پیش خاک تود
 و آنچه حضرت امام بہ خانہاں می نویسند عجب بسیار عجب برادر صادق کہ مکتوب شمار آورده بود
 نقل کرد کہ ہم نشینان ایشان شخصے است از قضاہ ان کہ در شعر بہ کفری ملقب است و حال آنکہ او
 از سادات عظام و سرداران کرام است کاش می فهمیدم کہ چه چیز اورا بہ این اسم شنیع باعث گردانیدہ
 است و نیز میفرمایند آنچه از بعضے مثلخ در غلبات سکر از مدح کفر صادر شدہ است از ظاہر مصرف است
 زیرا کہ آنہا بسبب غلبہ کفر معذورند پس لازم است کہ عاقلان قیاس یکے را بدیکے نباید کرد و میفرماید
 کہ اورا از طرف من بگوئید کہ این اسم را تغیر دہو ہم بہتر از ان تبدیل کند و لقب خود را اسلامی بگذارد
 و نیز میفرماید آنکہ کفر حقیقت نیست اسلام حقیقت نقصان است و کمال نیست الخ
 تبصرہ: اسلام دو نوع است اسلام صوری و اسلام حقیقی۔ اسلام صوری اسلام علماء
 ظواہر است کہ مصداق قضایای شرعیہ را اگرچہ تاہمتوزندیدہ اند بیان گردیدہ اند و اسلام حقیقی اسلام
 صوفیہ محققین است کہ مصداق تمام قضایای شرعیہ را مشاہدہ کردہ اند و ایمان استدلالی شان
 بایمان شہودی تبدیل یافته و علوم اجمالی در حق شان تفصیلی گردیدہ۔ آری
 شنیدہ کے بودمانند دیدہ

مکتوب بیست و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ صوفی کائن و بائن است و تعلق قلب بدو چیز نمی باشد الخ
 یعنی محبوب قلب یک چیز می باشد و روحیت در قلب نمی گنجد و در وقت ظہور محبت ذاتیہ یعنی
 وقتی کہ عارف محب ذات او تعالی میگردد ایلام و انعام او تعالی برے او برابر است و فرق میان
 عبادت مقربین و عبادت ابرار صیبت و اولیای مستہلکین و مرجوعین چہ فرق دارند یعنی کسی کہ قلب او بسبب
 فنا از حب باسواق فارغ شد و غیر از رضای او تعالی برے او مقصدی نہماند پس اگرچہ این شخص
 در ظاہر با خلق است و در حقیقت در خلوت است یعنی ظاہر کائن است با خلق و در باطن از آنہا جدا

و با خدا است و قلب در تمام عمر خود داراے یک محبت است و تا محبت آن محبوب ازوے زایل نشود محبت دیگرے دروے نمی گنجد یعنی تا کہ محبت نفس دروے موجود است محبت خداوندی دروے جاے ندارد، اگر کسی سوال کند کہ قلب محبت ہاے بسیار دارد چنانچہ مال و اولاد و ریاست و مدح و غیرہ " حضرت امام جواب میدہد کہ در آن وقت نیز محبوب او یکے است کہ نفس است و محبت این چیز با فرع آن یکاست کہ نفس است نہی بلنی کسیکہ از محبت نفس فارغ گشته از محبت باغ و دراع فارغ است و میگوید بیت

این سراے و باغ تو زندانِ تو خانمانِ تو بلاے جانِ تو

شاعرے در تنہائی محبت قلب میفرماید۔

دل در بر من گم شدہ ہمت بہ کہ بندم غیر از تو درین خانہ کسے راہ ندارد

حضرت امام میفرماید کہ حجاب در بین عبد و رب نفس عبد است نہ عالم الخ۔ زیرا عالم مراد اوست بلکہ ہمہ را برائے نفس خود میخواید نہ برائے عالم، چہ اولاد و باغ را برائے نفس خود میخواید و بلغ را برائے باغ نمیخواید۔ عارفی فرمودہ است: "انت العمامۃ علی شمسک" یعنی کہ دورات نفسی تو بر استعداد قلبی تو ابر گردیدہ۔ حضرت حافظ شیرازی میفرماید "تو خود حجاب خودی حافظ از میاں بر خیز" و نیز میفرماید بیت

تو از سراے طبیعت نیروی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

حضرت امام میفرماید کہ این محبت ذاتیہ بدون فناے مطلق بیسرنی شود چنانچہ حضرت مولاناے روم میفرماید

بے فناے مطلق و جذب قوی کے حریم وصل را محروم شوی

فناے مطلق عبارت از رسیدن لطیفہ است بمبدأ فیض خود و تسیان تمام با سوا و مطلق فنا غیر فناے مطلق است، پوشیدہ نماں کہ فناے مطلق سالک دیگر است و فناے مطلق لطیفہ دیگر، فناے مطلق سالک آنست کہ تمام لطائف او بکمال رسیدہ و با سوا را فراموش کند و فناے مطلق لطیفہ آنست کہ یک لطیفہ تمام با سوا را فراموش کند حضرت امام میفرماید کہ فناے مطلق مربوط بتجلی ذاتی است الخ زیرا کہ تجلی صفات تمام کہ دورات بشریہ را از الہ نمیکند و بجمبت ذاتی مشرف نمی گردانند پس وقتے کہ سالک محب ذات او تعالی گشت ایلام و انعام در حق او برابر است پس درین وقت حقیقت اخلاص

دست میدہد و عبادت او تعالیٰ را برائے رضای او تعالیٰ میکند نہ برائے طلب انعام و دفع ایلام و این است مرتبہ مقربین و عبادت ابرار نہ چنان است۔ زیر عبادت آنها برائے خوف و طمع است کہ ہر دو خوف و طمع راجع بہ نفوس شان است و بہ محبت ذاتیہ بہرہ مند شدہ اند پس حسانت ابرار از جہت کہ عبادت است حسہ است و از حیث آنکہ نفوس شان راجع است سبیہ است و حسانت مقربین حسانت محض است پوشیدہ نماند کہ این عدم خوف و عدم طمع مقربین در وقت عروج است و در وقت نزول اگرچہ عبادت شان برائے خوف و طمع است ادا آن خوف و طمع راجع بہ نفوس شان نیست بلکہ عبادت شان برائے طمع رضای او تعالیٰ است جنت را برائے آن میخواہند کہ محل رضای او تعالیٰ است نہ برائے نفس خورد از دفع برائے آن می ترسند کہ محل قہر او تعالیٰ است و دفع ایلام مقصد شان نیست زیرا کہ آنها از علایم نفس آزاد و بتدگان خالص او تعالیٰ گشتہ اند و این رتبہ مقربین نسبت بہ مرتبہ سابق شان یعنی بہ مرتبہ عروج شان بلندتر است زیرا کہ مقام نزول مقام دعوت و ارشاد است۔

مکتوب بیست و پنجم

حضرت امام میفرماید خداوند تعالیٰ دل شمار اسالم گرداند و سبب شمار انشرح سازد و نفس شمار از ترکیب کند و پوست شمار از نم گرداند و تمام اینها بلکہ تمام کمالات روح و کمالات سر و خفی و اخفی بتابعیت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مربوط است، سلامتی قلب بہ نییان باسوار مربوط است و انشرح سبب بہ ترکیب نفس مربوط است، درین وقت پوست عارف ہم تلیسین و ترمی پیدا میکند، کمال روح مربوط بتجلی صفات است و کمال سر مربوط بتجلی شیونات و کمال خفی مربوط بتجلی صفات سلبیہ و کمال اخفی مربوط بتجلی شان جامع است۔

و میفرماید کسی کہ در جبلت و خلقت و طبیعت او مخالفت صحابہ کرام بودہ باشد بہ تحقیق بگمراہی بزرگ گمراہ شدہ است۔

مکتوب بیست و ششم

حضرت امام میفرمایند کہ حق سبحانہ و تعالیٰ شوق را در حق ابرار ثابت گردانیدہ است، چہ مقربین و اصلین شوق ندارند انحریر کہ شوق مقتضی فقدان مطلوب است و مطلوب این حضرت برایشان حاضر است و مفقود نیست۔ نمی بینی کہ بیچ کس اشتیاق وجود خود را ندارد اگر چہ وجود خود محبت بسیار دارد و چون برای ہمیشہ حاضر است مشتاق او نیست پس مقرب و اصل کہ از صفات بشری فانی و صفات او تعالیٰ باقی گشتہ باشد حال او با او تعالیٰ بمثال حال شخصے است بنفس خود چون بدم برای او حاضر است مشتاق او نیست و مراد از مقرب مقرب و اصل است زیرا کہ مقرب بتدی و متوسط نیز دارای شوق است و ابرار آناند کہ بفنا و بقا بیچ مشرف نشدہ اند و از معارف عروج و نزول خبر ندارند و حکایت صدیق اکبر را برای آن ایراد فرمودہ اند کہ مقرب و اصل شوق ندارد۔ و میفرماید کہ حضرت شیخ ما میفرمود کہ بسیار وقت نشستی و اصل تمنای شوق و طلب ابتداء خود را میکند و میگوید کہ چہ شد شوق و طلبی کہ در ابتداء موجود بود و میفرماید کہ برای رفع شوق مقام دیگر است اکمل تر از اول و تمام تر از آن و آن مقام یاس و عجز ادراک است انحر۔ یعنی سبب رفع شوق دو چیز است اول وصل دوم، عجز از ادراک و استعداد طالب نیز بدو نوع است اول آنکہ بہ صرف وصل قانع شود و طالب ادراک نشود، دوم آنکہ بسبب بلندی استعداد خود طلب ادراک میکند این دو عارف در وقت نزول فرق دارد یعنی شخصیکہ بوصول قناعت کردہ بود و طالب ادراک نبود در حالت نزول کہ وقت غیبت مطلوب است باز صاحب شوق خواهد شد و خواہد مطلوب خواہد گردید و کسی کہ طالب ادراک و از ادراک عاجز شدہ بود در وقت نزول نیز شوق نمیکند، زیرا کہ میفہم کہ در عروج ہم ادراک ممکن نیست و استعداد این شخص بہ نسبت شخص اول بلندتر است۔ پوشیدہ نماںد کہ این معارف از وقت ابتداء حضرت امام است و معارف وقت اخیرشان بمثل معارف حضرات انبیاء از ادراک مستمعان بالاتر است و در آن وقت بہ ادراک و درک ادراک نیز مشرف شدہ اند

چنانچہ از مکتوب ہائے اخیر در قرآلت معلوم است حضرت امام میفرمایند، گفته نشود کہ مراتب اصول
ابدالاً آباد قطع نمی شود پس شوق و طلب ہمیشہ باید بود آنچه زیرا کہ ما میگوئیم کہ عدم انقطاع مراتب یعنی
بسیر تفصیلی است کہ سیر سالک بہ تفصیلات تمام اسماء و صفات و شیبون اعتبارات واقع شود و تفصیلاً
تعلقات صفات را ملاحظہ میکند در حق این شخص نہایت نیست و ہمیشہ در شوق و طلب است،
زیرا کہ تعلقات و تفصیلات صفات غیر تنہای است، اما عارفی کہ ما در صدو بیان آنیم عارفی است
کہ سیر اجمالی بجای رسیده است کہ تعبیر آن در عبارت نیکنی و این قسم عارف از خواص اولیاء است
یعنی از محبوبین است کہ سیرشان اجمالی است تا برسد زیرا کہ وصول بان مرتبہ مقدسہ بدون سیر اجمالی
منصور نہایت، کسانیکہ سیر تفصیلی میروند، آنها ابدالاً آباد در تجلیات صفاتیہ مجوس اند و وصولشان
فقط بہ صفات است و از تجلیات ذاتیہ نصیب ندارند سرگفتہ حضرت شیخ اکبر از بیجا ظاہری شود
کہ گفتہ خاتم النبوت از خاتم الولاہت اخذ فیض میکند و علما این مقولہ را سبب کفر اومی دانند
حضرت مولانا عبد الرحمن جامی توجیہ کلام حضرت شیخ را بہ تمثیل بادشاہ و خزانہ دار جواب میدہد
میفرماید کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمثل بادشاہ است و شیخ بمثل خزانہ دار او بادشاہان از خزانہ داران
ہر چیز طلب میکنند معلوم است کہ حضرت مولانا این توجیہ را از قوہ علم ظاہری خود کردہ است،
حضرت امام است کہ حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ بفضل و کرم خود او را بہ کشف تمام مقامات مشرف
ساختہ است بنابراین در مکتوبی میفرماید کہ سیر محبوبان سیر اجمالی میباشد تا بمقصود برسند و تمام تفصیل
صفات التفات نمیفرماید آنچه پس اگر تفصیل کدام صفت بواسطہ شیخ یا حضرت مکشوف شود بجای اعتراض نسبت
و آن تفصیل کہ حضرت شیخ مکشوف شود در حال بہ آنحضرت مکشوف میگردد، زیرا کہ پیغمبر از تمام کمالات
امت نصیب است چہ این کمالات نیز بواسطہ متابعت آنحضرت حاصل شدہ است این کمال مقصود اصلی
نیست زیرا کہ از ظلال است نشان آنحضرت ازین کمال بلندتر است و نیز حضرت امام میفرمایند کہ اگر
پادشاہی یک سگرے را بواسطہ کدام منصبدار فتح نماید این نیز از شوکت آن پادشاہ است زیرا کہ بجز آن
عسکر او فتح شدہ است و برای منصبدار غیر از فضیلت جزئی چیز نیست۔

مکتوب بعیت و مفہم

این مکتوب مبارک راخواجہ عمک بخاری بہ بخارائے شریف فرستادہ اند شاید کہ خواجہ عمک از ہم پیروگان حضرت شیخ المشائخ بودہ باشد حضرت امام درین مکتوب مزیت و برتری نسبت نقشبندیہ بیان میفرماید کہ نسبت نقشبندی عبارت از آن حضور و آگاہی عارف است کہ بیچ غیبت در آن نبودہ باشد و تعبیر از آن بیادداشت میکند یعنی یاد کرد دیگر است و یادداشت دیگر یاد کرد آنست کہ گاہے غیبت و گاہے حضور است بلکہ اکثر غیبت است و کمتر حضور و یادداشت آنست کہ حضور ذات او تعالی دائمی گردیدہ باشد و تا کہ در عروج است بیچ غیبت در حق او نباشد و این را مقام تجلی ذاتی دائمی می نامند و یاد کرد در تجلی ذاتی برقی بلکہ برقی از یاد کرد ہم پائین تر است زیرا کہ در یاد کرد گاہے حضور است و گاہے غیبت و در تجلی برقی غیبت بسیار است و حضور اندک و در حقیقت یاد کرد و تجلی برقی تجلی ذات نیست زیرا کہ تجلی ذات وقتی کہ ظہور کند باز استتار ندارد و تجلی برقی را بعضی مثل سلسلہ دیگر تہایت التہایت گفته اند پس نسبت این اکابر را با نسبت ہائے دیگران قیاس باید نمود و بے تکلف فوق ہم باید دانست و میفرماید کہ این نسبت عالیہ بہ نہج غرابت پیدا کردہ است کہ اگر فرضاً پیش ارباب ہمیں سلسلہ بزرگ گفته شود تجلی کہ اکثر اہتمام در مقام انکار آیند نسبتی کہ الحال در میان این خانوادہ بزرگ متعارف شدہ است عبارت از حضور حق است و شہود او تعالی بروجہ کہ از وصف شاہری و شہودی منزہ باشد دوام پذیرد۔

تذکرہ حضور حق تعالی در دو وقت بسر میشود، اول در جذبہ بدایت کہ توجہ شیخ و یا بجنب خداوندی سالک قبل از تصفیہ تزکیہ لطائف بشہود مشرف گردد دوم آنکہ بعد از جذبہ و سلوک بعد از تزکیہ و تصفیہ لطائف بمقام شہود رسید باشد این عارف شاہد است او تعالی مشہود بخلاف سالک اول کہ تا ہنوز قابل مشاہدہ نیست در جذبہ بدون سلوک بان مقام رسیدہ است لہذا او را شاہد گفته نمیشود زیرا کہ نصیب او استہلاک اضمحلال است بہ لیاقت شاہد ترسیدہ و شخصیکہ بمقام یادداشت رسیدہ است شہود مشاہدہ در حق او درست است زیرا کہ این عارف بوجود مہوہی بقایافتہ لیاقت شہود مشاہدہ را حاصل نمودہ است۔

مکتوب بیست و ہفتم

حضرت امام بخواجه عمک می نویسند حضرت نامہ گرامی کہ از روی کرم نامہ از این مخلص ساخته بودند بطالعہ آن مشرف گشت چه نعمتی است کہ آزادان یاد گرفتار ان کنند و چه دولتی است کہ رسیدگان غمخواری ہجوران نمایند بیچارہ ہجور چون خود را شایان وصال بناقت بصورت محمول زاویہ ہجوران گشت، حضرت امام این مکتوب را بہ عبارتی نوشتہ اند کہ موہم منزل است اما در حقیقت ترقی و منزلت است زیرا کہ آزادان آن بزرگان اند کہ در عروج دیداشد و نزول نکرده باشند و گرفتاران و ہجوران بزرگان مرجوع اند کہ بہ نیابت حضرات انبیاء دعوت و ارشاد می کنند و اینہا قائم بمراد حق اند و اشخاصیکہ در عروج اند قائم بمراد خود اند۔ شعر

و شغلی بالجیبی لكل حال احب الی من شغلی بحالی

ازین سبب حضرت امام میفرمایند کہ در اختیار آزادی گرفتاری بمراد خود بود و در ہجور و نزول گرفتاری بمراد حق است و آنچه میفرمایند چون خود را شایان وصال نیافتیم الخ یعنی حق تعالی استعداد مرا لائق دعوت ساختہ اند، اگرچہ مشرف مقام عروج بیشتر است لیکن فضیلت نزول راست و وظیفہ نیابت انبیا عظام درین جا اجرامی شود۔

مکتوب بیست و ہفتم

حضرت امام بہ شیخ نظام تھا نیسری ہدایت می دہند تا دوبارہ توافل را بہ جماعت ادا نکنند و آب مستعمل وضوے خود را بخوردن مریدان ندہند و خلفائے خود را از مسجودیت مریدان منع کنند تا مریدان بہ آہا سجدہ نکنند الخ زیرا سجدہ در نہایت درجہ تذلل و انکسار است کہ بدین حق سبحانہ برائے کس دیگر این قسم تذلل و خضوع و انکسار جائز نیست۔ حضرت امام میفرمایند کہ علم احوال ثمرہ اعمال است الخ کیکہ اعمال ندارد و اعمال را درست نکنند احوال از کجا خواہد کرد۔

مکتوب سی ام

حضرت امام دین مکتوب فرق شہود آفاقی و انفسی میفرمایند و در میان شہود انفسی و تجلی
صوری فرق میکنند و درح مقام عبدیت میفرمایند کہ مکشوفات آن مقام مطابق علوم شرعیہ است
و در آن وقت هیچ کشف مخالف شرع پیدا نمی شود و قبل از آن ہمہ مکشوفات مطابق علوم شرعیہ
نمی باشد بنا بر آن حضرت امام میفرمایند کہ ممکن و محدث بیچارہ از بیرون خود خبرے ندارد الخ یعنی
شہود او در نفس اوست کہ این را شہود انفسی می نامند و از شہود آفاقی بلندتر است و شہود آفاقی را
بے حالی می نامند یعنی شہود آفاقی اگر چه از جملہ شرائط و موعدات است اما حصول اصل مطلب
در آن نیست بلکہ در شہود انفسی و سیر انفسی است چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ فرمودہ اند کہ اہل حق
بعد از فنا و بقا ہر چہ می بینند در خود می بینند و حیرت ایشان در وجود خودشان است زیرا کہ
آن تجلی انفسی نیز در ادراک نمی گنجد۔

تذکرہ: این معرفت از معارف ابتدائی حضرت خواجہ بزرگ و ابتدائی حضرت امام میباشد
زیرا کہ مطلوب ماورای آفاق و انفس است چہ آفاق و انفس لیاقت شہود مطلوب را ندارند شہود
آفاقی و انفسی بظلال مربوط اند و چون در ظلال نیز تفاوت است شہود انفسی بہ نسبت شہود آفاقی
بلندتر است ازینجا است کہ حضرت خواجہ بزرگ میفرمایند آنچه دیدہ شد و دانستہ شد آن ہمہ غیر است و
حضرت امام میفرمایند کہ حق سبحانہ و تعالیٰ و راز الوری است ثم و راز الوری راز معرفت ثانی کہ
معرفت انتہائی این دو بزرگ است معرفت حقیقت دارد مطابق شریعت غراست۔

سوال: بزرگان دین بآنکہ بوفور علم و معرفت متعالی اند چرا بمشہود قلبی انفسی گمان حق سبحانہ میکنند؟
جواب: در حدیث شریف وارد است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ کہ حق تعالیٰ
میفرماید کہ آسمان و زمین گنجایش مراندازد یعنی لائق آن نیست کہ جلمے من شود و قلب بندہ مومن جاے
گنجایش من است از حدیث شریف معلوم است کہ در قلب یک گنجایش بلا کیف هست اگر چه حالت

محلیت و ظرفیت و ظرفیت نیست۔ نبی بینی آئینہ ظاہری و صوری کہ صورت دران نمودار است درین صورت و آئینہ بیچ حالت و محلیت و ظرفیت و ظرفیت نیست پس اگر قلب عارف را بمثل آئینہ بدانیم گنجایش دارد و با قلب عارف را بمثل عینک چشم بدانیم نیز گنجایش دارد۔ و آنچه میفرماید شہود نفسی را در رنگ تجلی صوری خیال نکند الخ یعنی تجلی صوری کہ بشان خود سالک مصورشده باشد وجود خود سالک دیدہ می شود، چه این قبل از فنا سالک است شہود نفسی گفته نمی شود و شہود نفسی بعد از فنا عارف است اما در تجلی صوری آثار وجود بشری می افتد و در شہود نفسی آثار وجود مومنی است اما تجلی صوری و شہود نفسی ہر دو در وقت بقا است یعنی تجلی صوری در وقت بقا و وجود بشری است و شہود نفسی در وقت بقا و وجود مومنی است و بعضی سالکان کہ فرق دو بقا را نکرده اند بقاے تجلی صوری را بقلے شہود نفسی دانستہ اند و شتان مابینہما۔

تذکرہ: فنا کنندہ وجود سالک تجلیات عالم قدس است اما تجلی صوری تا بعد فنا نمی ماند اگرچہ از آن بعضی کدورات بشریہ را میکند و بعضی تجلیات دیگرے ہم است مثل تجلی نوری و یا تجلیات بلا کیف کہ وجود بشری را فانی می سازند۔ حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ سالک فرق این دو بقا را کردہ نمی تواند کہ آیا این بقاے قبل از فنا است و یا بقاے بعد از فنا کہ آنرا بقاے با شہمی نامند یعنی باقی بودن است بصفات خداوند و رنگین شدن است بانعکاس صفات او تعالی کہ آنرا تخلیق باخلاق الشری میگویند۔

سوال: از عبادات بعضی سالکین معلوم می شود کہ بقاے با شہ عبارت از یافتن خود است

عین حق سبحانہ یعنی خود را بعنوان حق می بیند؟

حضرت امام این را جواب میدہد کہ این توہم در مقام جذبہ فقط یعنی جذبہ بدایت بعضی را بسبب استہلاک و انحلال کہ مشابہ بقا است دست میدہد و در آن وقت آن گمان پیدامی شود و این حالت دوام ندارد و زائل شدنی است یعنی تجلیات عالم و جوہ گاہے اورا معدوم نشان میدہند و گاہے موجود، در وقت تجلی بمثل معدوم می شود و در وقت انقطاع آن وجود بشری او عود میکند زیرا کہ تا ہنوز بہ فنا

مشرف نشدہ است و اکابر نقشبندیہ تعبیر ازین حالت بوجود عدم می کنند یعنی سالک عدمیت خود را مشاہدہ میکند و آن پیش از فناست گاہے اور از روی می ستانند و گاہے باز میدہند و تقاضے کہ بعد از فانی تم است از زوال و خلل محفوظ است تمثیل وجود عدم تمثیل وجود فنا در مثال آتی خواہیم فہمید، مثال وجود عدم مثال آہنی است کہ در کوزه آہنکرا آتش بگرداناد در وقت سرد شدن پس ہماں آہن است و مثال وجود فنا در مثال مسی است کہ بعجل کیمیا بطلا تبدیل میشود و در پیچ وقت باز مس نمیگردد۔

سوال: فرق سیر نفسی و شہود نفسی چیست؟ و جذبہ و سیر نفسی چہ فرق دارد؟

جواب: شہود نفسی شہود تجلی عالم و جوب است در نفس عارف بعد از نقلے عارف

خواہ آن تجلی مصور بصورت عارف و یا بدون مشاکلت عارف در نفس او شہود شدہ باشد و سیر نفسی تبدیل صفات خسیسہ است بصفات حسہ و جذبہ نیز تبدیل صفات خسیسہ است زیرا کہ در وقت جذب میلان لطائف عالم امر بعالم و جوب اخلاق سالک تبدیل میگردد و مناسبت سیر نفسی بہ لطائف عالم امر است زیرا در وقت جذب و عروج آہنا اصلاح اخلاق سالک می شود و چون اخلاق سالک درست شود نتیجہ مقامات عشرہ کہ عبارت از سلوک است بدست می آید و سلوک عبارت از طے مقامات عشرہ است کہ با اصلاح عالم خلق و سیر آفاقی تعلق دارد چہ در سلوک بہ سبب طے کردن مقامات عشرہ حجت آفاق یعنی تعلق باغ و قصر و اولاد و غیرہ انقطاع می یابد و جذبہ و سیر نفسی بافاق تعلق ندارد و تیکہ اخلاق درست شود تعلق آفاق خود بخود قطع میگردد خلاصا اینکہ در سیر آفاقی قطع تعلقات آفاقی منظور است و در جذبہ و سیر نفسی اصلاح خود اخلاق کہ قطع تعلق آفاق در ضمن آن حاصل میشود ازین سبب میفرمایند کہ جذبہ متضمن سلوک است و آنچه فرمودہ اند و از حضرت خواجہ بزرگ حکایت کردہ اند کہ وجود عدم بوجود بشریت عود میکند اما وجود فنا بوجود بشریت عود نمیکند پس حال ایشان سردی و وقت ایشان دائمی است بلکہ از وقت و حال گذشتہ انکار ایشان با موقت اوقات معاملہ ایشان با محول احوال است یعنی بعد از فنا متعلق با خلاق باشد گذشتہ اند و انعکاس صفات کاملہ گرفته اند پس ہر آیینہ وقت ایشان دائمی است و گمان نکنی کہ اثر آن وقت یابی و خود آن وقت و حال تغییر یافته باشد

بلکہ نفس آن حال باقی است نہ آنکہ خود او زائل شدہ و علم آن باقی است و آنچه میفرماید در درجات ولایت فوق عبودیت مقامی نیست زیرا در مقام عبودیت خود را بندہ و مخلوق و او تعالی را خالق میدانند نہ آنکہ ذات خود را با ذات او تعالی و صفات خود را با صفات او تعالی مناسبت دهند و یا خود را اطل او تعالی بدانند و از توحید فعلی نیز اجتناب میکنند یعنی آنچه وجودیہ افعال بندگان را افعال او تعالی میدانند این بر برگواران کہ صاحبان مقام عبودیت اند میدانند کہ خالق افعال یکے است و فاعل آن متعدد کہ عبارت از بندگان است و در مقام عبودیت علوم استدلالی کشفی می شوند۔

مکتوب سی و یکم

این مکتوب را بشیخ صوفی نوشته اند و پریشان نوشته اند کہ از مجلس شریف شہلکے گفت کہ در مجلس شما از مخلصان شیخ نظام تھا نیسری ازین فقیر مذکور ساخت و گفت کہ او انکار وحدت وجود می نماید الخ یعنی انکار او مثل انکار علمائے ظواہر است کہ از علوم توحید و جودی خبر نداشته و نادیدہ انکار کرده است و آن شخص ناقل از فقیر التماس کرد کہ آنچه حقیقت است برائے اینہا بتولیس تا مردم در سو وطن نیفتند و بدگمانی نکنند بنا بران بشیخ نظام نوشته اند کہ فقیر از خوردی مشرب اہل توحید را داشت و والد فقیر در ظاہر ہمیں مشرب بودند یعنی در باطن متوجہ احدیت و مرتبہ تنزیہ می بودند فقیر ازین مشرب از روی علم حظ وافر داشتم نہ از روی حال زیرا کہ حال مرطوب بہ سلوک است تا وقتیکہ بخدمت شیخ المشائخ مشرف شدم و ایشان طریقہ عالیہ نقشبندیہ را بہ فقیر تعلیم فرمودند در اندک مدت توحید و جودی منکشف گشت و دقائق معارف شیخ محی الدین ابن عربی واضح گشتند و آن تجلی ذاتی کہ شیخ آنرا مخصوص بخود میدانند بان نیز مشرف شدم و سر وقت و غلبہ حال بسیار موجود گشت ناگاہ عنایت بے عنایت حضرت حق سبحانہ از دیدیکہ عجیب در عصرہ ظہور آمد و پردہ روپوش بچونی و بچگونی را بر انداخت بعد از ان علوم و مکشوفات سابق کہ مخبر از اتحاد و وحدت بود مانند روبہ زوال آوردند و احاطہ و مہربان و قرب معیت ذاتیہ کہ در آن مقام منکشف شدہ بود مستور گشتند و یہ یقین یقین معلوم گشت کہ

صلح راجل شانه بعالم ازین نسبت ہاے مذکورہ ہیچ ثابت نیست او است تعالیٰ و عالم عالم بیچون
 عین چون نتوان گفت واجب تعالیٰ را عین ممکن نتوان خواند انقلاب حقائق شرعاً و عقلاً محال است
 یعنی نزد علما ثابت است کہ حقائق سہ مرتبہ دارد حقیقت واجبی و حقیقت امکانی و حقیقت ممنوع و
 ہیچ یکے ازین حقائق بہ دیگرے تبدیل نمی شود کہ آن محال عقلی و شرعی است پس اگر توحید وجود محقق شود
 و صدق داشته باشد ممکن واجب میشود و آن محال است حضرت امام احوال خود را برائے آن تحریر فرمودہ
 تا شیخ نظام تھا نیسری و ہم نشینان او بدانند کہ انکار حضرت امام از معارف توحید و جودی بعد از
 گذشتن از معارف توحید و جودی است نہ آنکہ از توحید و جودی خبر نداشته انکار از صاحب معارف توحیدی
 را بدیدانند و از جملہ اولیای او تعالیٰ ندانند بلکہ میفرمایند کہ اینہا دوستان حق اند و در محبت او تعالیٰ
 خود را و غیر خود را باخته اند اما اینقدر ہست کہ معرفت توحید و جودی از معارف ابتدائی است و
 تطبیق آن بشریعت غرامشکل می نماید پس ازین معارف باید گذشت و تتبع توحید شہودی و
 معارف بالاتر از آن را باید کرد تا فناء حقیقی دست دہد و کمال انسانی حاصل شود چہ کمال انسانی
 مربوط بہ تصفیہ قلب و تزکیہ نفس است کہ بقا و بقا مربوط است تا رضای او تعالیٰ در ہمہ امور منظور نظر
 عارف بگردد چہ قبل از فناء نفس عمل انسانی در بین قبول و عدم قبول متردد است یعنی بعضے اعمال
 برائے مرضی نفس است و بعضے برائے مرضی او تعالیٰ چہ در جبلت نفس مخالفت او تعالیٰ گذاشته شدہ
 است ازینجا است کہ در حدیث قدسی وارد است۔ عاد نفسک فانھا ان نصیت بمعاداتی
 یعنی عداوت کن بانفس خود۔ بدستیکہ او بدشمن من ایتارہ است و نیز جہاد اکبر در حدیث شریف وارد
 است جہاد بانفس است و در معارف توحیدی فناء نفس حاصل نیست۔ خلاصہ اینکہ در وقت ظہور
 توحید و جودی اگر چہ بعضے لطائف فانی گردیدہ مگر تمام لطائف بقا مشرف نگر دیدہ زیر ادر وقت
 فناء تمام لطائف انا کم میگردد و مصداق انا الحق موجود نمی باشد و آنچه میفرمایند عجیب است کہ
 شیخ محی الدین ذات واجب تعالیٰ را مجہول مطلق می گویند و مع ذالک ما حاطہ ذاتی و قرب و معیت ذاتیہ
 را اثبات می نماید الخ یعنی حضرت شیخ وقتے میفرمایند کہ ذات او تعالیٰ از ادراکات ما برتر و مجہول

مطلق است و بیچ حکمے بر آن مرتبہ نمی شود و بعد حکم بقرب و معیت ذاتی میکند و احاطہ ذاتی اثبات می نماید پس این دو قول متناقض است و آنچه میفرمایند ہمیں مناسبت بعضی را بواسطہ بعض عوارض باعث حصول آن نسبت ہلے و ہمہ میگرد۔ حضرت امام آن عوارض را تشریح میدہد و میفرماید کہ بعضی را کثرت مراقبات توحید برین احکام می آرد کہ صورت آن مراقبات در تخیلہ او نقش می بندد الخ یعنی این شخص در تکرار کلمہ لا الہ الا اللہ کہ معنی آنرا الامور وجود الا اللہ کرده است و معنی ہمیں کلمہ از کثرت تکرار آن در تخیلہ او نقش بستہ است و بعض دیگر را علم توحید و تکرار آن و مطالعہ کتب شیخ اکبر یک نوع ذوق با احکام توحیدی بخشیدہ است و این ہر دو قسم توحید و جودی معلول و ضعیف اند و داخل دائرہ علم است و بحال کارے ندارند یعنی این دو شخص صاحب احوال نیستند و بعض دیگر را نشانی این احکام غلبہ محبت است کہ بواسطہ استیلاے حب محبوب غیر محبوب از نظر محب می خیزد و جز محبوب بیچ چیزے را نمی بیند یعنی در عشق چنین بواسطہ محبت می باشد و میفرماید کہ این قسم توحید بہ نسبت دو قسم سابق عالی تر است و داخل دائرہ حال است ہر چند مطابق نفس الامر و موافق شریعت نیست۔

مکتوب سی و دوم

حضرت امام میفرماید خود و یا شرح امثال این سخنان بطریق تخریر بلکہ تقریر ہم مناسب نمی نماید حضور بشرط حسن ظن و بیاطول صحبت بہرہجے کہ باشد در کار است الخ و قتیکہ مزاحام الدین احمد بحضور حضرت امام نوشته بود معارفی کہ از قلم شما ظاہر شدہ در وقت حضرت شیخ المشائخ این قسم معارف تخریری شد و حال آنکہ ما و شما ہم پیرہ ایم پس این معارف از کجاست؟ حاصل جواب حضرت امام اینکہ این معارف معارف صحابہ کرام است کہ بعد از اذ الف ثانی سر از نو ظہور نمودہ و این معارف از جذبہ و سلوک بزرگ است زیرا کہ جذبہ و سلوک در مقامات ظلیہ است و این معارف نتیجہ کمالات اصلیہ است ہر مقام کمالات دیگرے است اینقدر فرق است صحابہ کرام قبل از سلوک و جذبہ مقامات ظلیہ باین معارف و مقامات مشرف شدہ بودند و دیگرے را چون حضرت امام اگر باین نسبت مشرف سازند و

بکمالات صحابہ کرام برسانند بعد از طے منازل جذبہ و سلوک باین دولت عظمیٰ مستعد خواهد گشت و در ابتداء ظهور این معارف مخصوص بہ صحبت خیر البشر است، خلاصہ اینکه صحابہ کرام ابتداء بدون طے کردن کمالات ظلیہ بکمالات اصلیه مشرف می شدند و بعضی خاص خواص اولیاء مثل حضرت امام اگر باین کمالات مشرف میشوند بعد از حصول کمالات ظلیہ بکمالات اصلیه مشرف خواهند گشت و راساً و ابتداءً رسیدن بکمالات اصلیه مخصوص برکت صحبت خیر البشر است حضرت مولانا روم میفرماید: بیت

یک زمانہ صحبت یا اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

چون قرار فرموده حضرت مولانا یک ساعت صحبت اولیاء از عبادت صد سالہ بہتر است البتہ صحبت سرور انبیاء و اولیاء از عبادت ہزار سالہ بہتر خواهد بود، ازینجاست کہ یک چیل و یک دانگ و یک پیسہ صدقہ کردن صحابہ کرام از صدقہ نمودن کوه طلاے دیگران بہتر است زیرا کہ قرب منزلت عمل باندازہ قرب منزلت عامل است، سبحان اللہ حق سبحانہ و تعالیٰ در حق حضرت امام چه کرم ہا نموده است کہ وجود مبارک اورا بعد از ہزار و چند سال نمونہ وجود مبارک صحابہ کرام گردانیدہ است و آنچه میفرماید تواند بود کہ از متابعان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نیز کہے رایا این برکت مشرف سازند تا صحبت او نیز در ابتداء سبب ظهور این نسبت عالیہ گردد و در ابتداء صحبت او کمالات اصلیه بطالب ظهور کند شنیدہ ایم کہ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم در صحبت حضرت امام ابتداء بکمالات اصلیه رسیدہ بودند سبحان اللہ معارف حضرت امام از ادراک اقہام بسیار بلند است۔ بیت

قیامت میکنی حضرت باین شیرین سخن گفتن مسلم نیست طوطی را بدورانت شکر خانی

و آنچه میفرماید در مقامی ذکر و توجہ مناسب است در مقام دیگر تلاوت و نماز و مقامی مخصوص بجزبہ است و مقامی بسلوک و مقامی باین ہر دو دولت ممتاز است مقامی است کہ از ہر دو جهت جذبہ و سلوک جدا نہ جذبہ رایا و مساسی و نہ سلوک رایا بآن تعلق این مقام بے شکر است یعنی مناسب بتدی ذکر و توجہ است و در ولایت صغری ذکر و توجہ مفید است و در مقام دیگر یعنی ولایت کبری کہ ولایت انبیاء است تلاوت در نماز و یاد بدون نماز است و در کمالات نبوت انبیاء کہ از ولایت خان بسیار بلندتر است

عروجیات انجام لوبط بہ نماز است، زیر ولایت انبیاء لوبط بصفات است و کمالات نبوت انبیاء،
منوط بذات بخت او تعالیٰ است و مقامیکہ مخصوص بجزبہ است چنانچہ بدایت طریقہ عالیہ نقشبندیہ
مقامیکہ مخصوص بسلوک است چنانچہ ابتداء طرق دیگر و مقامیکہ باین ہر دو دولت ممتاز جہ است،
چنانچہ نہایت طرق اربعہ و مقامیکہ از ہر دو جہت جذبہ و سلوک جداست چنانچہ کمالات ولایت انبیاء و
کمالات نبوت انبیاء عظام کہ جذبہ و سلوک متعارف کہ مخصوص کمالات طلبیہ است در آنجا بیچ نیست
یعنی جذبہ مقامات طلبیہ در آنجا وجود ندارد و جذبہ اجتناب انبیاء عظام از جذبہ و سلوک مقامات طلبی بلند و
بتر است این جذبہ و سلوک با آنجا تمیز سرد و آنچہ میفرماید این نسبت از گذشتہ اصحاب کرام در حضرت ہمدی
بوجہ آنم منظور خواهد یافت یعنی باین قرب تصرفات ظاہری نیز خواهد داشت و با ولایت (مفتوح الواد)
بولایت (لکسور الواد) نیز بہرہ مند خواهد بود زیرا کہ ولایت بمعنی قرب و بکسرہ بمعنی تصرف است و
آنچہ میفرماید درین نسبت نیز اندراج نہایت فی البدایت متحقق خواهد شود چنانچہ در تقدم جذبہ بر سلوک
متحقق است الخ یعنی در کمالات مجددی اندراج نہایت فی البدایت بدو نوع موجود است اول در
تقدم جذبہ بر سلوک اندراج نہایت فی البدایت موجود است، دوم ظهور کمالات اصحاب کرام چنانچہ
صحبت حضرت امام واقع می شد کہ از کمالات انتہائی است نیز اندراج نہایت فی البدایت موجود است
و این اندراج امر غریب و عزیز القدر است، و آنچہ میفرماید از مشائخ طبقات کم کسے ازین مقام خبر داده
است فکیف کہ از علوم و معارف آن بحث کردہ باشد، ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ
ذوالفضل العظیم الخ یعنی مشائخ کرام کہ بعد صحابہ و تابعین و تبع تابعین گذشتہ اند ازین مقام
بیش خبر ندادہ اند پس علوم و معارف این مقام را چگونہ بیان کردہ باشند، طبقات مشائخ کرام را اول
حضرت عبدالرحمن سلمی بیان فرمودہ است و مشائخ ہر وقت و زمان را طبقہ اول و طبقہ ثانی ذکر نمودہ اند
و بعد از آن حضرت مولانا جامی نیز طبقات مشائخ را بہ ترتیب طبقات بیان فرمودہ اند حضرت عبدالرحمن
سلمی از اولیاء کبار است، عارفی در بارہ کمال اومی نویسند کہ بعد از وفات او از حضور شان پرسیدم کہ
شما اکثر در مقام قربت دیدہ می نشوید و حال آنکہ اولیاء دیگر بعضی وقت در مقام و بعضی وقت

در مقام دیگر دیدہ می شوند فرمودند کہ وفات و انتقال من در مقام قربت بوده است. و آنچه بحضرت
 حسام الدین احمدی نویسد کہ در باب بعضی از یاران قلمی فرمودہ بودید فقیر از زلات انسان در گذشت
 حق سبحانہ و تعالیٰ ارحم الراحمین است عفو فرماید آنچه بیان حقیقت این واقعہ آن بود کہ بعد از وفات حضرت
 شیخ المشائخ بعضی مخلصین حضرت شان فرمودہ ہلے حضرت امام تعجب آوردانستہ زبان اعتراض دراز
 کردند حضرت امام چون صاحب وقت بودہ و حق سبحانہ ارادہ کمال او را داشتہ و او را در زمرہ محبوبان خود
 محسوب نمودہ بود بنا بر آن احوال معترضین رو بہ خرابی آورد و باطن ہلے شان تیرہ گردیدہ بنا بر آن
 حسام الدین احمد عرض عذر خواہی آہنہا را کردہ و حضرت امام در جواب آنہا می نویسد کہ سلب نسبت ہلے
 آہنہا با اختیار بود یعنی من متوجہ سلب نسبت ہلے آہنہا نشدہ ام و از سبب ہلے او بے نسبت ہلے شان خود
 سلب شدہ است و آواز ذکرے کہ شنوند دیگر است و نسبت چیز دیگر یعنی نسبت ہلے شان تا ہنوز سلب
 است و واپس اعادہ نکردہ اگر آہنہ از بے ادبی اعتراض تا سبب نشوند و رجوع نکنند این حالت شان
 تغیر خواہد کرد چنانچہ میفرمایند این سخن اگر امروز پوشیدہ است منتظر باشند فردا انشاء اللہ تعالیٰ ظہور خواہد کرد
 حضرت امام در اینجا بہ تصرف خود اشارہ می فرمایند و نشان میدہند کہ صاحب وقت اوست چنانچہ
 حضرت امام در مکتوبے می نویسد کہ ارشاد و ہدایت قطبے وقت بمثال دریاے ایستادہ است کہ برآے
 ہر کس باندازہ استعداد و صحبت شان کہ بآن صاحب وقت داشتہ باشند فیض میرسد و کسانیکہ آن عالم
 را نمی شناسند و عبادت او تعالیٰ مشغول اندازان دریا فیض میرسد لیکن بہ نسبت شخص اول چیزے کہ
 میرسد اما اشخصے کہ از آن عارف منکر اند و بآن عارف از آہنہا در آزار باشند آہنہا از رشد و ہدایت محروم
 و صرف رشد ظاہری دارند و رشد صوری و ظاہری قلیل النفع است۔

مکتوب سی و سوم

این مکتوب شریف حاجت بہ تشریح ما تدارد صرف جملات اخیر از التشریح میکنم حضرت امام
 میفرمایند جمعے از مشائخ کہ از خود و بایست خود بہ تمام برآیدہ اند بواسطہ بعضی نیابت حقانہ اختیاری

صورت اہل دنیا نمودہ اند و بظاہر زاغب می نمایند فی الحقیقت هیچ تعلق ندارند باہم
تذکرہ: تعلق بہ دنیا و عدم تعلق بدنیامر بوطبہ تزکیہ و عدم تزکیہ نفس است تا وقتیکہ نفس
تزکیہ نشدہ قطع تعلق باسوا مشکل و حصول محبت او تعالی محال است، زیرا کہ انسان در تمام عمر خود از
روحیت خالی نیست یا محبت نفس است و یا محبت او تعالی و تا کہ محبت نفس موجود است محبت او تعالی
مشکل است زیرا کہ این دو محبت در دو طرف نقیض واقع شدہ اند و در جبلت و خلقت نفس مخالفت او تعالی
مکرور و مضمراست پس وقتیکہ نفس تزکیہ شود تعلق باسوا بسیار نشتور میگردد زیرا تعلق باسوا فرع تعلق نفس
بودہ و وقتیکہ آن زائل گردد تعلق دیگران بتبع آن زائل میگردد پس بعضی اولیے کمال کہ بعد از فنا و بقا تزکیہ نفس
شغل ذیوی میکنند هیچ ضرر ندارد و تعلق بدنیہا گفتم نمی شود حضرت مولانا کے روم میفرماید بیت

چیت دنیا از خدا غافل شدن
نے قماش و نقرہ و قرزندوزن

و نیز حضرت خواجہ عزیزان میفرماید بیت

از درون شو آشنا و بیرون بیگانه وش
این چنین زیباروش کم می بود اندر جهان

و نیز بعد از کمال ولایت لطائف از ہم جدا می شوند و شغل ظاہری مانع شغل باطنی نمیگردد حضرت فاروق
میفرماید اصلی و اجہز کجایش یعنی در نماز فکر تجہز جیش میکنم و شغل ظاہر من مانع عروجات
باطن نیست بل انسان کامل جمعیت تمام دارد۔

مکتوب سی و چہام

حضرت امام میفرمایند فلسفی کہ دیدہ بصیرت او بہ کحل متابعت صاحب شریعت مکتحل
نشدہ است از حقیقت عالم امرنا بینا است و جواب ہر خمسہ کہ اثبات نمودہ اند در عالم خلق اند نفس و عقل
و الہام و محروقات شمردہ اند از نادانی است۔

تذکرہ: حکماء یونان ہیولا و صورت جسمیہ و نفس و عقل و مرکب از ہیولا و صورت جسمی را
جواب ہر خمسہ گفتمہ اند حضرت امام انرا تردید میکنند و میفرمایند کہ حذف ریزہ را جواب انگاشتہ اند جواب ہر خمسہ

فوق العرش اند و برای مصلحت و ترقیات و مجاہدہ در وجود انسان گذاشته شدہ اند این لطائف عالم امر کہ از جسمیت بری و توراتی و لامکانی میباشد لائق بان است کہ جوہر خمسہ انگاشتہ شوند و آن حذف ریزہ ہالائق آن نیست کہ جوہر نامیدہ شود و نفس ناطقہ ہمین نفس امارہ است کہ بتزکیہ محتاج است و بالذات ہمت او بہ دناست و پستی است بعالم امر اورا چہ نسبت و تجرد را بہ او چہ مناسبت زیرا کہ قرارگفتہ شما مجردات کمال تنظر ندارند و کمالات شان بالفعل است و حالانکہ نفس بہ تزکیہ محتاج است بنا بران کمال و مجردگفتہ نمیشود و عالم امر طبعاً طرف او تعالی مائل است و توراتی لائق آنست کہ جوہر نامیدہ شود و عقل خود ادراک نمیکند مگر امورے را کہ بحسوسات مناسبت داشته باشد لہذا نظر او از احکام بیچونی کوتاہ است و در معرفت غیب محض گمراہ و این علاء عالم خلق است انا عالم امر را و بہ بیچونی است و توجہ بہ بیچگونگی یعنی عالم امر خود بخود عالم قدس است و انا عالم خلق بہ پستی و دناست مائل نیست، و میفرماید کہ عرش مجید مبداء این خواہر خمسہ عالم کبیر است درینجا لازم است کہ چند چیز را بدینم اول آنکہ عالم کبیر و عالم صغیر چہیت دوم آنکہ عالم امر و عالم خلق چہیت مکان طبعی ہر کدام کجاست عالم مثال چہیت عقل و نفس و خیال چہ چیز میباشد و انسان از کدام اشیاء ترکیب یافته؟ عالم کبیر عبارت از تمام ممکنات فوق العرش و تحت العرش میباشد و عالم صغیر عبارت از انسان است عالم اصغر عبارت از قلب انسان است جوہر خمسہ پنج لطائف عالم امر است کہ مکان شان فوق العرش میباشد یعنی قلب توری و روح و سر و خفی و اخفی و عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ میباشد کہ مقام شان تحت العرش است و این عالم امر و عالم خلق کہ در عالم کبیر واقع است در عالم صغیر کہ انسان است نیز موجود است در عالم کبیر بزرخ در میان عالم امر و عالم خلق عرش مجید است کہ فوق آن عالم امر و تحت آن عالم خلق است و حکم محمد ب عرش حکم عالم امر و حکم مقعر عرش حکم عالم خلق است یعنی آن طرف عرش بچون و بے کیف و این طرف آن داراے چونی و چندی است و فوق عرش مقام قلب توری است فوق آن مقام روح و فوق آن مقام سر و فوق آن مقام خفی و فوق آن مقام اخفی است پوشیدہ نماید کہ اطلاع بر خفایق عالم امر و شاہدہ مکان طبعی شان خاصہ تابع کمال آنحضرت است فلسفی از تشریح متابعت محروم است از عالم امر چہ خبر خواہد داشت و بطن و تخمین

خواہد گفت کہ بالای عرش نہ خلاست و نہ ملاء عجب است کیسکہ معقد آنست کہ آسمان خرق و التیام ندارد و
 ہیچکس از آسمان اول گذشتہ نمیتواند بر این عقیدہ از فوق عرش سخن بیکند شاید کہ در خواب با نجا سفر نموده باشد۔
 بیت آنکس کہ نداند و نداند کہ نداند در چهل مرکب ابدال دهر بمآند
 و برزخ دریا بین عالم خلق و عالم امر در عالم صغیر قلب انسان است ازینجا است کہ قلب را
 عرش اللہ می نامند زیرا کہ در عالم کبیر در بین عالم خلق و عالم امر عرش مجید صفت برزخیت داشته
 و در عالم صغیر در بین عالم خلق و عالم امر قلب صفت برزخیت دارد۔

سوال: برزخیت عرش مسلم است زیرا کہ فوق او عالم امر و تحت او عالم خلق است و
 برزخیت قلب نہ چنان است زیرا کہ در وجود انسان عالم خلق و عالم امر متمزج است و این طور نیست کہ
 یکطرف قلب عالم امر و طرف دیگر آن عالم خلق بوده باشد پس برزخیت او چیہ معنی خواهد داشت؟

جواب: برزخیت عرش باعتبار مکان بوده و برزخیت قلب نوری بواسطہ وصول و ایصال
 فیوضات است برزخیت مکانی مراد نیست و برزخیت قلب نوری کہ در وجود انسانی است قرار ذیل است۔
 تبصرہ: فیوضات عالم قدس اول بر روح میرسد و چون روح از عالم امر است قلب نوری از عالم امر است از
 روح بقلب نوری میرسد و قلب صنوبری طرف قلب نوری است پس آن فیض بواسطہ ظرفیت و مطروفت
 از قلب نوری بقلب صنوبری میرسد و چون قلب صنوبری از عالم خلق بوده و نفس از عالم خلق است بدین مناسبت
 آن فیض از قلب صنوبری بہ نفس میرسد و نفس چون کل است حواس و جوارح اعضاے آنست آن فیض از نفس
 بحواس میرسد پس معنی برزخیت قلب توسط ایصال فیض است نہ برزخیت مکانی چنانچہ در عرش است۔

تذکرہ: قلب را از سبب دیگر نیز عرش میتوان گفت یعنی چونکہ عرش منظر اتم ذات و صفات
 او تعالی است قلب عارف کہ از کشاکش با سوار فارغ و فنا و بقایافته است نیز منظر ذات و صفات
 او تعالی میگردد بلکه فضیلت جزئی نسبت بہ عرش نیز او را حاصل می شود و آن عبارت از عشق و گرفتاری
 او بعالم قدس است کہ عرش آن را ندارد۔ بیت

ماہر چیہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم
 الا حدیث یار کہ تکرار می کنم

دعش این عشق و گرفتاری ندارد۔ ازین جاست کہ فرمودہ اند۔ بیت

عرش و غزین ہر دو یک طبق است بلکہ غزین شریف تر طبق است

زیرا عشقیکہ قلب اولیائے غزین بعالم قدس دارند عرش مجید از ان عشق بے شعور است۔ بیت

گر عشق بودی و غم عشق بودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

ترکیب انسان از عالم خلق و عالم امر است و انسان از وہ جز مرکب است کہ پنج آن از عالم امر و

پنج دیگر آن از عالم خلق و ہر کدام این اجزا یکمال مخصوص است و عروجات و تجلیات جداگانہ دارند۔

اگر از تعلقات پراگندہ خلاصی یافتہ و کمالات خود ہا بر سوز ہے سعادت، زیرا آنچہ از خلقت انسانی

منظور بودہ بحصول پیوست و غایہ و ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون انجام یافت۔

اجزاء عالم امر انسان عبارت از قلب توری و روح و سر و خفی و خفی می باشد و اجزاء عالم

خلق او عناصر رجبہ و نفس ناطقہ کہ شیرہ و عصارہ عناصر رجبہ است کہ محل آن تمام بدن مگر مرکزیت

او در دماغ است و بعد از ترکیب پستہ میرود۔

سوال: انسان دو جزو دیگر نیز دارد کہ عبارت از عقل و خیال است محل و مرکز آن در کجا خواهد بود؟

جواب: عقل قوۃ ایست در نفس و جوہر مستقل نیست خیال نمونہ عالم مثال است کہ در جوہر

دماغ انسان متمرکز است عالم مثال کہ از عالم اجساد لطیف و از عالم ارواح کثیف پیدا شد مرکز آن در

عالم کبیر در بین عالم ارواح و عالم اجساد است۔ و بر عکس مہراب کہ موہوم نام است یک عالم موجود موہوم نام

است یعنی این دو چیز اجزای مستقل نیست و این عالم مثال عالم عجیب است کہ با موہومیت وجود آن

آئینہ و تمثیل جمیع عوالم است یعنی عکس تمام ارواح و اجساد معانی در آنجا منتقش است و تمثال

اشیاء گذشتہ و آئندہ در آنجا دیدہ میشود، و آنچه میفرماید مطالعہ اصول این جوہر را در ان موطن نیز نماید۔

و این جوہر صغیرہ و کبیرہ را در رنگ ظلال آن جوہر حقیقیہ معلوم فرماید یعنی کسیکہ بعض فضل او تعالی باشد

عالم و جوہر مشرف شود اصول این جوہر صغیرہ یعنی عالم امرے کہ در انسان است اصول جوہر کبیرہ یعنی

عالم امرے کہ در عالم کبیر است در آنوقت مشاہدہ خواهد کرد و خواهد فهمید کہ اصول این لطائف صغیرہ و کبیرہ

صفات اضافیہ او تعالیٰ است و وجود عالم خلق و عالم امر اثر صفات اضافیہ او تعالیٰ است۔
 وصفات اضافیہ چنانچہ تخلیق و تزیین و اجبار و امانت و غیرہ کہ برزخ و حجب و امکان است
 عبارت از تعلقات صفات قدیمہ است و در ذات خود نہ ممکن اند و نہ واجب و فوق آہنا صفات
 حقیقیہ ثانیہ است و قلب بہ تجلیات صفات اضافیہ مشرف است و روح را از تجلیات صفات
 حقیقیہ ثانیہ نصیب است و بوقایع جوہر علیا یعنی سرو خفی و اخفی فوق صفات حقیقیہ اند یعنی مبداء فیض
 شان فوق صفات مذکورہ اند نہ آنکہ خود شان فوق صفات حقیقیہ اند۔ زیرا کہ خود این لطائف از عالم
 امکان و صفات حقیقیہ از عالم و حجب است، بلی مبداء فیض شان کہ عبارت از شیونات ذاتیہ و
 صفات سلبیہ و شان جامع است فوق صفات حقیقیہ است لہذا تجلیات این مراتب منہ گاتہ را
 تجلیات ذاتیہ میگویند۔

سوال: تجلیات شیونات صفات سلبیہ شان جامع بکدام سبب تجلیات ذاتیہ می نامند؟

جواب: تجلیات ذاتیہ بدو معنی اطلاق می شوند اول تجلیات ذاتیہ بمعنی اعم، دوم تجلیات
 ذاتیہ بمعنی اخص تجلیات ذاتیہ بمعنی اعم آنست کہ تجلی صفات زائدہ باشد و تجلیات ذاتیہ بمعنی اخص
 آنست کہ تنها تجلی ذات بحت او تعالیٰ بودہ باشد و تجلی شیونات و اعتبارات نیز ملحوظ عارف نبودہ
 باشد پس تجلی شیونات و اعتبارات بمعنی اعم تجلی ذات دانستہ می شود چہ شیونات و اعتبارات
 وجودی و خارجی ندارند بلکہ وجود شان انتزاعی است و آنچه میفرمایند منع از اظہار حقایق عالم
 بواسطہ رقت آن معانی نکتوت است یعنی نزد علماء ثابت است کہ بحث از حقیقت عالم امر و
 حقیقت روح ممنوع است و آیہ کریمہ را درین بارہ شاہد می آرند و علماء راجح دارند کہ از ان بحث
 نکنند چہ عالم ارواح بسبب بیچونی مناسبت فی الجملہ بہ بیچون حقیقی دارد و چون کشف کہ حقیقت
 و حجب از امور غوامض است بیان روح را نیز بان قیاس کردہ اند، اما علماء را سخین کہ تلامیذ خاص
 انبیلے کرام اندازین ماجرا آگاہ اند و این با خبرے شان از اقلیہ بیرون نیست، زیرا دانستگی
 آہنا با عالم ارواح از دانستگی حق سبحانہ و تعالیٰ باز ہم بسیار کمتر است۔

مکتوب سی و نهم

حضرت امام میفرمایند مقصود از سیر و سلوک تزکیہ و تطہیر نفس امارہ است الٰہی یعنی چون نفس در ذات خود ضعیف و نجس است پس طہارت اولیٰ لازم است کہ از عبادت و معبودات باطلہ نجات یابد و در عالم امر در ذات خود پاکیزہ و متوجہ بعالم قدس است بخاری کہ از مجاورت عالم خلق بآن نشسته است آنرا تصفیہ باید کرد و تطہیر نمی خواهد از آن سبب صوفیہ کرام تصفیہ را در بارہ عالم امر و تزکیہ را در بارہ عالم خلق استعمال میکنند و آنچه میفرمایند این دولت وابستہ بہ حصول فنا است و تحقق محبت ذاتی الٰہی یعنی رسیدن بمقامات مقربین مربوط بقناہ مطلق است کہ از صفات و اعتبارات بگذرد و بمطلق فنا این کار نمی شود و بسبب مطلق فنا محبت ذاتی تمیز سند و بعد از فنا مطلق عارف محب ذات او تعالیٰ شدہ و در آنوقت ایلام و انعام منظور نمیشود و آنچه میفرمایند حقیقت اخلاص اینجاد است میدہد بے عبادتہ کہ خالص بے رضا و تعالیٰ کردہ شود بعد از فنا مطلق و تحقق محبت ذاتی متصوفاست و در آنجا سرور و نجات خویش ہیچ منظور نظر نیست عبادتہ کہ بے منفعت خود کردہ میشود از حقیقت اخلاص عاری است۔

مکتوب سی و دہم

حضرت امام میفرمایند شریعت متکفل جمیع سعادات دنیویہ و اخرویہ است۔
تبصرہ: حضرت امام درین مکتوب دو طائفہ را تہنیتیہ میفرمایند اول صوفیہ کہ بکمال شریعت نفہمیہ اند و طریقت و حقیقت را معز و شریعت را پوست دانستہ اند شاید گمان میکنند کہ ما از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم محبوب تریم کہ معز را بہم داده است و پوست را باہا عجب بیفکری است۔
بجواب اندر مگر موشی شتر باشد
دوم علمائے کہ طریقت و حقیقت را سوائے شریعت انگاشتہ فضولی و بدعت دانستہ اند در حالی کہ تصوف کمالے زائد از شریعت نیست بلکہ یک جزو شریعت است چہ اخلاص از امور شرعیہ است۔

تنبیہ: علماء قرار ذیل است، علماء در علم و عمل میگوشتند و بغرض جاه و ریاست علم و عمل مشغول اند و از اخلاص کہ جزو اعظم مامورات شرعیہ است غافل اند اخلاص کہ دارند صورت اخلاص است، طریقت و حقیقت را کہ اسباب حصول حقیقت اخلاص می باشند چیز لایعنی شمرده اند و از تزکیہ نفس کہ جزو اعظم بدن انسان است و مشار الیہ بہ لفظ انا است بے خبر اند و بصورت اخلاص گاہے متلبس اند و گاہے از ان ہم عاری۔

سوال: صورت و حقیقت اخلاص چه فرق خواهد داشت؟

جواب: صورت اخلاص آنست کہ شہرت و رفعت را دوست داشته و بہ نشہی اعمال خستہ خود ملتذد میگردد اما بہ تکلف از ال اجتناب میکنند بنا بر آن اعمال او محتمل است، گاہے برضائے نفس است و گاہے برضائے او تعالیٰ و حقیقت اخلاص کہ بعد از تزکیہ نفس میدہد ترک شہرت و ترک رفعت و جدائی میگرد، و عارف ازین اشیاء دنیہ حفظ نمیگرد تمام اعمال او در ہر وقت و ہر آن مخصوص برائے رضائے او تعالیٰ میشود و نیز صاحبان صورت اخلاص عملی را کہ بہ اخلاص بکنند منظور نظرشان جلب منفعت و دفع مضرت از خود خواهد بود و لایق عبادت او تعالیٰ نخواہد بود پس ازین تحقیق معلوم شد صوفیہ کہ کمالات خود را از کمالات شریعت برتر میدانند مغرورانند و علمائے کہ طریقت و حقیقت را بیگانہ از شریعت میدانند بخیر اند آیہ کریمہ مخلصین لہ الدین و کرمیہ اللہ الدین الخالص از یادشان رفتہ است حضرت امام میفرمایند از تجلیات سہ گانہ و مشاہدات عارفانہ گذرانیدہ از ہزاران یکے را بدولت اخلاص و مقام رضا و میرسانند۔

سوال: تجلیات سہ گانہ عبارت از تجلی افعال یعنی تجلی صفات اصنافیہ و تجلی صفات حقیقیہ و تجلیات ذاتیہ می باشند و حال آنکہ بہ تجلی صفات حقیقیہ تزکیہ نفس شروع و بہ تجلی ذاتی تزکیہ نفس کمال میرسد و تزکیہ نفس مقام رضا است و از فرمودہ حضرت امام معلوم می شود کہ مقام رضا بعد ازین است؟

جواب: شاید مراد حضرت امام از تجلیات سہ گانہ درین جا ظلال تجلیات باشد

نہ اصل تجلیات و آنچه میفرمایید کوتاں در ایشان احوال و مواجید را از مقاصد می شمارند لاجرم گرفتار زندان و هم
و خیال می مانند مراد از زندان و هم خیال ناقص نشان است که ظلال را مطالب انگاشته از مطلب
غافل مانده اند، احوال و مواجید اگر چه معدت مطلوب اند اما مطلوب هنوز بزرگ است۔

رخسار من اینجا و تو در گل نگری

مکتوب سی و هفتم

حضرت امام میفرمایند بحال آرزوئی نمانده است مگر آنکه اجیای سنت از سنن آنحضرت
نموده اید الخ یعنی بعد از بسیار وقت معلوم شد که یافت مطلوب و راه احوال و مواجید است
و غیر از اتباع سنت راهی بآن مقصد اثنار وجود ندارد۔

مکتوب سی و هشتم

حضرت امام میفرمایند هر چه یادون ذات بحت است تعالی شانه معبره غیر است اگر چه
اسما و صفات بوده باشد الخ مراد حضرت امام ترغیب عروجات است و تنبیه است بآنکه طالب
این راه همت را بلند باید داشت و بی ظلال قناعت نباید کرد حضرت مولانا روم میفرماید بیت
آنچه بیروزی است روزش دیر شد آنچه جز مایه ای است از عشق سیر شد
مقصد حضرت امام آنست که گرفتار صفات نیز گرفتار غیر است۔

سوال: متکلمین صفات را لاهو و لا غیره گفته اند و شما آنرا غیر میدانید؟

جواب: غیریت دو معنی دارد اول آنکه در بین دو چیز اتحاد مفهوم و اتحاد مصداق

نموده باشد چنانچه در بین ذات او تعالی و در بین صفات او مغایرت مفهومی و مصداقی موجود است
زیرا که مفهوم الله معبود و محبوب است و مفهوم علم و قدرت دانستن و توانائی است و مصداق الله
ذات او تعالی است و مصداق علم و قدرت صفت العلم و صفت القدرت است این است معنی

غیرت مطلق کہ معایرت مفہومی و مصداقی در آن موجود است۔ دوم غیرت اصطلاحی است، غیرت اصطلاحی آنست کہ انفکاک بودہ باشد و این را غیر مصطلح میگویند پس صفات او تعالیٰ اگر چه معایرت مفہومی و مصداقی دارند اما چون انفکاک از ذات او تعالیٰ ندارند اگر چه غیرت مطلق دارند اما غیرت اصطلاحی ندارند و مشکلین غیرت اصطلاحی را بکلمہ لا غیرہ سلب و غیرت مطلق را بکلمہ لا ہواثبات کردہ اند ازینجاست کہ لا ہو فرمودہ اند یعنی از حیت مفہوم و از حیت مصداق بعین ذات نیستند پس سالک را باید کہ باہنہا گرفتار نشوند و آنچه میفرمایند چون را بچون تصور کردہ اند یعنی سالکان ناقص عالم روح و گاہے ظلال صفات و گاہے خود صفات را بعین مطلب تصور کردہ اند و شہود و معرفت را با و راہ دادہ اند و حال آنکہ مطلب از شہود و معرفت ایشان برتر است و آہنہا غیر مطلب را مطلب انگاشتہ اند و آنچه میفرمایند چون معرفت و راہ علم باشد الخ یعنی معرفت از علم و دانش متعارف جداست چرا کہ علم و دانش بیک چیز سبب ادراک آن چیز است و در معرفت اگر چه شناخت است اما درک نیست ازین سبب آنرا ادراک بسیط می نامند یعنی چنان ادراک است کہ درک (بکسر را) از تعبیر درک (بفتح را) عاجز است ازین سبب ادراک او بسیط است و در تعبیر او نمی گنجد۔ پوشیدہ نماںد کہ معرفت بعد از فنا می باشد چون در فنا اقدام متفاوت اند لا جرم نتیجیان در معرفت از یکدیگر تفاضل دارند یعنی فنا چند نوع است فنا اول، در مرتبہ صفات اضافیہ است و قتیکہ سالک از ممکنات گذشتہ بظلال صفات رسید باشد فنا ابتداء حاصل کردہ باشد و این صورت فنا است زیرا کہ صفات اضافی بزرخ و جوب امکان است و بعین وجوب نیست۔ فنا دوم، فنا در صفات است۔ فنا سوم، در حیوانات و اعتبارات است، تا کہ امام صاحب روئے باشد کہ بفناے ذاتی مشرف شود۔

سوال: علامہ محب الشہبازی در سلم العلوم و نیز قاضی مبارک در خطبہ کتابہاے خود لا یتصور و لا یدرک می نویسند و حضرت شیخ مصلح الدین شیرازی میفرماید۔ بیت
 لے برتر از خیال و قیاس و گمان و ہم   وزیر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم
 و صاحب انالی در رویت جنت نیز بعدم ادراک قابل است چنانچہ فرمودہ اند۔ بیت

یراۃ المؤمنون بغير كيف وادراك و ضرب من مثال

وا از فرمودہ ہلک حضرت امام نیز عدم ادراک معلوم میشود بتا بر آن پرسیہ می شود کہ آیا ادراک آن ذات کعبہ مرادات کہ از عقول و ادراکات بلند است در حق بعضی خواص بلکہ اخص خواص در حیات دنیوی ممکن الوقوع است یا نہ؟

جواب: شاید کہ اخص خواص کہ تلا میزند خاص انبیاء عظام انداز ادراک آن مرتبہ مقدسہ بہرہ داشتہ باشند چنانچہ حضرت امام در مکتوبہای اخیر دفتر ثالث میفرمایند وقتیکہ سالک از چونی و چندی بگذرد بچون فی الجملہ شود بدینسان کہ بکنہ بچون خود بچون حقیقی را ادراک نماید و بہ ادراک بلکہ بدرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ سرفراز گردد۔ بیت

اگر چه این لحظہ ممکن کار شب نیست زبخت مقبالاں این ہم عجب نیست

پوشیدہ نماںد کہ بچون حقیقی دیگر است و بچون فی الجملہ دیگر عالم روح بلکہ تمام عالم امر بچون فی الجملہ است۔ و آنچه میفرمایند فناء مویست محض است اما مقدمات و مبادی آن بہ کسب تعلق دارد انہ، یعنی مقدمات فناء مقامات عشرہ است اگر چه فنا عنایت محض است و لکن علی الاکثر رعایت مقامات عشرہ سبب فنا میگردد و نیز می شود کہ در حق بعض اشخاص بار رعایت مقامات مذکور فنا دست تدبیر نیز ممکن و واقع است کہ برائے بعضی بدون رعایت مقامات عشرہ فنا عنایت شود، بلکہ گاہی بہ سلامی برنجند و گاہی بہ دشنامی خلعت دهند، کار رعایت است و باقی ہمہ بہانہ۔ و آنچه میفرمایند حال او از دو صورت خالی نیست یا بہ موقف المواقف او را باز دارند یا بہر تکمیل ناقصان بعالم او را باز گردانند یعنی عارفی کہ بسیرا جمالی بہ نہایت مراتب کمال خود برسد و بمشاہدہ عالم و جوب مشرف شود از دو صورت خالی نیست یا آنکہ ہمیشہ در عروج بودہ و بہ ایمان شہودی مشرف باشد و یا برائے تکمیل ناقصان نزول فرمودہ ایمان شہودی او بہ ایمان غیبی تبدیل شدہ باشد قرب و شرافت برائے اول است و فضیلت و نیابت انبیاء عظام برائے دوم است۔

تبصرہ: سیر عروجی اجمالی است تا برسد و بعد از نزول سیر تفصیلی است کہ او را بتجلیات اسمانی و

صفتی بے تہایت مشرف خواہند ساخت تا طالبان مختلف الاستعداد را تربیہ کردہ بتواند۔
تذکرہ شخصی کہ ارشاد میکند البتہ مسترشدان مختلف الاستعداد خواہد داشت و ارباب مشارب
مختلف را تربیہ خواہد کرد و ہر کدام شان را بہ اسم مری او دلالت خواہد کرد، معلوم است کہ اگر خود او را تجلیات
صفات متنوعہ بے پیرہ باشد دیگران را بان کجا رہی خواہد توانست۔ بیت
عالمت خفتہ و توہم خفتہ خفتہ را خفتہ کے کند بیدار

و آنچه میفرمایند بعد از فنا کمال خلاص متحقق میشود یعنی عمل علمای برابر و صلحاً اخیار کہ بحقیقت فنا مشرف نشدند
گاہے بر لے رقصے او تعالی است گاہے نفس امارہ در ان شرکت میکند و بعد از فنا عمل خالصاً اللہ کردہ بشود چہ نفس
انہین رفتہ است و ترکیب یافته و شیطان از حجرہ قلب برآیدہ است فقہائے کرام میفرمایند نیت در امر عمل در کار
است در متعین احتیاج تعیین نیست۔ ذلک فضل اللہ یؤتی من یشاء و اللہ ذو الفضل العظیم۔

مکتوب سی و نہم

حضرت امام میفرمایند مدار کار بر قلب است اگر دل بغیر او سجانہ گرفتار است خرابی ابتراست سلامتی
قلب از التفات بما سوی او تعالی و اعمال صالحہ کہ ببدن تعلق دارد سرود در کار است الہ، حضرت امام
درین مکتوب اشخاصی کہ عبادت را در اعمال جوارح یعنی در ظاہر شریعت منحصر ساخته و از اخلاص و حضور
قلبی غافل اند تہنیت میکند و بچنان بلحیاتی را کہ بدون اعمال صالحہ و دعوی سلامتی قلب میکنند تہدید میفرمایند
بل عمل ریائی را ظاہر شریعت نیز نمی پسندد و ریای مفسد عمل میداند، شریعت مقدس فرق کفر و شرک و ریای چنان
توضیح میفرماید کہ کفر و شرک تمام اعمال صالحہ را بر باد و بپا تہنہا مفسدان عملی است کہ در ان واقع شدہ است
و بطلان اعمال سابقہ تعلق ندارد و نیز شریعت مطہر عبادتیکہ حضور قلبی در آن نباشد عبادت ندانستہ چنانچہ
آنحضرت میفرمایند کہ لا صلوة الا بحضور القلب و صلوة را معراج مومن فرمودہ و نماز بدون حضور البتہ
معراج شدہ نمی تواند و بلحیاتی کہ بدون تعمیل او امر و نواہی شرعیہ دعوائے سلامتی قلب میکنند از اسلام دور اند
زیرا اگر کسی بعد از سلامتی قلب از عبادت معاف میگردد بپا تہنہا عظام بان لائق ترمی بودند چہ سلامتی

قلب دیگران بہ عشر عشر سلامتی قلب ایشان نمیرسد با آنکہ آنها در عبادت پیش قدم ترین مردمانند و تا دم آخر از عبادت باز نہ نشسته اند حضرت امام میفرمایند همچنانکہ در حیات دنیوی روح بدون بدن غیر متصور است احوال قلبی بدون اعمال صالحہ بدنی محال است حضرت امام سلامتی قلب را روح و اعمال صالحہ را بدن قرار داده اند، حاصل کلام شان آنکہ در بین سلامتی قلب و اعمال صالحہ در حقیقت تلازم است کہ یکے بدون دیگری اعتبار ندارد، از حضور حضرت امام پرسیدہ شدہ است آیا چنان میشود کہ عارف از عبادت فارغ و معارف شود؟ در جواب فرمودہ اند کہ اگر عارف از حوائج ضروری بشری مستغنی شود از عبادت فارغ خواهد شد و چون عارف از گرسنگی و تشنگی و مرض شدن و غیرہ از عوام ممتاز نیست در فراغت از عبادت چه گونہ متا خواهد شد۔

مکتوب چہم

حضرت امام میفرمایند بعد از طے منازل سلوک و قطع مقامات جذبہ معلوم شد کہ مقصود از این سیر و سلوک تحصیل مقام اخلاص است کہ مربوط بقضاء آلہ آفاقی و انفسی است و این اخلاص جزوی است از اجزای شریعت یعنی علمائے کہ از اخلاص غافل اند و فنا و بقا را کہ محصل کمال اخلاص میباشد از شریعت ندانستہ چیز اندمی انکار ندکم علم اند و از اجزای ثلاثہ شریعت کہ علم و عمل و اخلاص است جاہل و آبیہ کریمہ مخلصین لہ الدین را بخوانندہ اند و نیز تا قضایانیکہ حرف فنا و بقا و بر زبان دارند و بحقیقت آن ترسیدہ اند شریعت را پوست خیال میکنند و بحقیقت ناقصہ کہ دارند و آترا مغز میدانند مغرور و مفتون اند۔ اگر بحقیقت فنا و بقا میرسیدند میفہمیدند کہ حقیقت حقیقت شریعت است و حقیقت کہ ماداریم ظلی از ظلال آن حقیقت است ہرگز این طور چیزمانمی گفتند و باین ترہات لب نمی کشا این بود شرح حصہ اول مکتوبات قدسی آیات حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ در سہ ثور ۱۳۴۶ از ازاں فراغت حاصل گردید۔ ومن اللہ التوفیق۔

وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب بجا نی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سره السامی
حضرت شیخ احمد کابلی سرسندی

حصہ دوم

شرح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن ازارا کین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

فہرست مضامین شرح مکتوبات حصہ دوم

صفحہ	مکتوب ۴۴: در بیان طریقت و حقیقت و اخلاص عمل
۱۳۳	
۱۴۰	مکتوب ۴۲: در بیان تصفیہ قلب و تزکیہ نفس کہ مربوط با تبارع سنت است
۱۴۳	مکتوب ۴۳: توحید وجودی و شہودی
۱۴۴	مکتوب ۴۴: اینکه اگر نزد مخالفین ہجرت ظاہری بیسر تا شد ہجرت باطنی اختیار بایند نمود یعنی با ایشان بے ایشان بایند بود۔
۱۴۸	مکتوب ۴۵: در بیان اینکه دوستان او تعالی با خدمت دارند تعلق روح شان با بدن شان یک نوع حجاب آن معیت است
۱۵۱	مکتوب ۴۶: در بیان اینکه گرفتاری قلب بامسوی و امارگی نفس سبب مرض قلبی و غشاہ بصری بیاشد
۱۵۲	مکتوب ۴۷: در بیان آنکہ امداد دین و ملت مخصوص بہ علماء اہل حق است
۱۵۳	مکتوب ۴۸: در بیان آنکہ سو فی بعد از فنا و بقا کعالم باز گردد از مقام نبوت نصیبی داشته از جملہ مبلغان شریعت گفتہ میشود۔
۱۵۴	مکتوب ۴۹: در بیان آنکہ دولت صوری متحلی شدن ظاہر است با حکام شرعیہ و سعادت معنویہ خلاصی باطن است از ماسوی حق سبحانہ
"	۵۰: دنیا سہمی است قائل و متناعیت باطل
"	۵۱: دہلی را کہ حضرت دہلی میگویند بواسطہ اینکہ حضرت شیخ المشائخ و غیرہ بزرگان در آنجا مدفون اند
۱۵۵	۵۲: در بیان شعر مجنون کہ گفتہ است پر حمد اللہ عبد اقال امیناً
۱۵۷	۵۳: درین مکتوب حضرت امام حضرت شیخ فرید را تہنئہ میفرمایند
۱۵۸	۵۴: درین مکتوب شریف حضرت امام شکرانہ شیخ فرید را یاد آور شدہ اند
۱۶۲	۵۵: در بیان احترام اہل بیت
"	۵۶: در بیان محبت سادات و اہل بیت
"	۵۷: ظاہر را بظاہر شریعت و باطن را باطن شریعت مترین بایند داشت
۱۶۳	۵۸: این راہ کہ مادر صدق قطع انیم ہمہ گی ہفت گام است
۱۶۴	۵۹: در بیان علم و عمل و اخلاص
۱۶۵	۶۰: یاد کرد در طریقت است و یاد داشت در حقیقت
"	۶۱: شیخ مستعد استعداد طالب رامی فہمد
۱۶۶	۶۲: در بیان وصول کہ دارانہ دو چیز بیاشد جذبہ و سلوک

- ۱۶۷ مکتوب ۶۴: در بیان آنکہ روح قبل از تعلق بہ بدن خلق شدہ است
- ۱۶۸ " ۶۵: در سلطنت پیشین عنادی بدین مصطفوی مفهوم می باشد
- ۱۶۸ " ۶۶: این طریق بعینہ طریق اصحاب کرام است
- ۱۶۸ " ۶۹: درین مکتوب شریف حضرت امام از فقر و منصب مجددیت خود اظہار فرمودہ اند
- ۱۶۹ " ۷۰: جامعیت انسان سبب قرب و نیز سبب بعدوی گردیدہ است
- ۱۷۰ " ۷۱: تصفیہ و تزکیہ ادائے شکر است
- ۱۷۰ " ۷۲: درین مکتوب شریف حضرت امام بہ مخلص خود توصیہ میفرمایند
- ۱۷۱ " ۷۳: در بیان محبت فقراء
- ۱۷۱ " ۷۴: از نزد حق سبحانہ تعالی او تعالی را باید طلبید
- ۱۷۲ " ۷۵: درین مکتوب شریف بیان یک حدیث است
- ۱۷۲ " ۷۶: عبادت او تعالی وقتی بیسرمی شود کہ از بندگی باسوی آزاد گردد
- ۱۷۳ " ۷۷: درین مکتوب شریف حضرت امام از سفر طاسری بہ سفر سلوکی انتقال فرمودہ اند
- ۱۷۳ " ۷۸: آنحضرت جامع جمیع کمالات اسمائی و صفائی است
- ۱۷۵ " ۷۹: در بیان اینکہ صفائی نفس سبب کشوفات کونیہ و تزکیہ نفس سبب کشوفات قدریہ می گردد۔
- ۱۷۶ { ۸۰: در بیان ضعف و زبونی اسلام
- ۱۷۸ " ۸۱: سالک بعد از عروج و نزول اگر چہ آمیختہ است اما او نختہ نیست
- ۱۷۹ " ۸۲: در بیان آنکہ قبل از تزکیہ نفس معاملہ عبادت و دعوائے بندگی نمودن صدق کامل ندارد۔
- ۱۸۱ { ۸۳: در بیان آنکہ تا نفس تزکیہ نگردد رسول بحق سبحانہ یک امر دشوار است
- ۱۸۲ " ۸۴: جامع ترین عبادات ادائے صلوات است
- ۱۸۴ " ۸۵: قلب نوری از عالم امر بودہ و در ذات خود نورانی و متوجہ عالم قدس است
- ۱۸۹ " ۸۶: محبت اولیا و قربت ایشان علامہ سعادت است
- ۱۹۲ " ۸۷: در جوانی خوف بیشتر در کار است و در پیری رجاء
- ۱۹۳ " ۸۸: در بیان تعزیت است
- ۱۹۴ " ۸۹: فناے قاب و تزکیہ نفس یک امر ضروری است۔
- ۱۹۵ " ۹۰: مقصود از اعمال شریعت و احوال طریقت تزکیہ نفس و تصفیہ قلب است
- ۱۹۶ " ۹۱: راہ اطمینان قلبی ذکر است نہ نظر و استدلال
- ۱۹۶ " ۹۲: بعد از اے سن موکدہ بذکر باید پرداخت
- ۱۹۸ " ۹۳: بعد از اے سن موکدہ بذکر باید پرداخت

- مکتوب ۹۴ : تائید درود طیران بعالم و جوب بدر باز بہاے اعتقادی و
 ۱۹۹ { عملی نیاز مند است
- ۹۵ : انسان داراے صفات و خوبی و صفات امکانی است
- ۲۰۵ : ۹۶ : عبادت جوانی مزد بزرگتری دارد
- ۹۷ : معرفت دو نوع است یکے صورت معرفت است و دیگر حقیقت معرفت
- ۲۰۹ : ۹۸ : درین مکتوب شریف حضرت امام گفتار شیخ عبدالکبیر ہمنی را تردید نمودہ است
- ۲۱۰ : ۹۹ : ہر اختر انیکہ در نفس دارند در زبان ادارگی مسلم است
- ۲۱۱ : ۱۰۰ : آدمی تازبانیکہ بہ مرض قلبی مبتلا است بیچ عبادت و طاعت اورا نافع نیست
- ۲۱۲ : ۱۰۱ : نبوت افضل است از ولایت
- ۱۰۲ : قبل از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس خلوص عبادت مشکل است
- ۲۱۳ : ۱۰۳ : طلب حور و قصور کار ابرار است
- ۲۱۴ : ۱۰۴ : توحید عبادت از تخلیص قلب است از توجہ و گرفتاری غیر
- ۲۱۵ : ۱۰۵ : در جذبہ ابتدائی انجیاب بمقام فوق است
- ۲۱۶ : ۱۰۶ : ریاضات بدون متابعت شریعت مدار اعتبار نسبت
- ۲۱۷ : ۱۰۷ : این راہ کہ در صد آئیم ہفت گام است
- ۲۱۸ : ۱۰۸ : زینہار بان سلامتی قلب غرہ نشوید کہ امکان رجوع است
- ۲۲۰ { ۱۰۹ : قلب بدتدی از عالم خلق جداے نیافتہ و لطائف از ہم تجزیہ
 نگریدہ است۔
- ۲۲۱ : ۱۱۰ : فقراتایان آنحضرت اند
- ۱۱۱ : در بیان خلیفہ مقید و مطلق
- ۲۲۲ : ۱۱۲ : صحابہ کرام بواسطہ دریافت صحبت آنحضرت بہ ہمسامت انضیلت دارند
- ۱۱۳ : این راہ ہمگی ہفت گام است
- ۲۲۳ : ۱۱۴ : ہفت بلند باید داشت و ہر چہ بدست آید تباہی پرداخت

تمت

قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان للقران ظہرا و بطناً یعنی قران کریم داراے ظاہر و باطن می باشد
 حاصل اینکہ ظاہر آن بہ نزد علمائے علم ظاہر است و ظاہر و باطن آن بہ نزد صوفیہ مخلصین می باشد۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ دوم

مکتوب چہل و یکم

حضرت امام میفرماید: محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم محبوب رب العالمین است ہر چیزے کہ خوب و مرغوب است از برے مطلوب است یعنی قرآن کریم کہ بہترین قوانین آسمانی و شریعت محمدی کہ بہترین شرائع ربانی است برے آنحضرت دادہ شدہ است۔

شریعت؛ عبارت از اوامر و نواہی و احکام و اسرار است، طریقت حقیقت و اخلاص عمل این ہر حصہ اجزائے شریعت اند و تمام آہنبا آنحضرت دادہ شدہ است۔ (۱) طریقت، عبارت از تعمیل احکام و اوامر الہی و امتناع از منافی است۔ (۲) حقیقت، عبارت از شہود و کشف مصداقات مسائل شرعیہ است یعنی بعد از وصول بحقیقت تمام قضایاے شرعیہ کشفاً مشہود و وجدانی میگردد و معاملہ از استدلال بکشف و شہودی کشف و نفس انسانی تزکیہ می شود۔ (۳) اخلاص عمل، عبارت از تہیہ طریقت و حقیقت است، یعنی از تکمیل طریقت حقیقت و از تکمیل حقیقت اخلاص عمل دست میدہد و در مرتبہ اخلاص عمل تعمیل اوامر شرعیہ یک امر ذوق و وجدانی میگردد، و تکلفات عمل بجلی از بین می رود و ذوق عبادت حاصل می شود۔

تبصرہ: فرق در بین طریقت و حقیقت آن است کہ اگر تعمیل اوامر شرعیہ بتکلف اجراء شود آنرا طریقت گویند و اگر تعمیل اوامر شرعیہ بدون تکلف اجراء و از اجزائے آن سالک محظوظ گردد آنرا حقیقت گویند ناگفتہ نماند کہ این معاملہ محظوظیت مربوط بہ تزکیہ و اطمینان نفس می باشد یعنی تا زمانے کہ نفس تزکیہ و اطمینان نیافتہ انسان از تعمیل و اجراء احکام شرعیہ محظوظ نمی گردد و نیز قبل از نسیان ماسوی طریقت و بعد از نسیان حقیقت است۔ زیرا کہ وجود کدورت ہائے نفسانی

مانع محظوظیت می گردد، در حدیث قدسی وارد است که حق تعالی میفرماید "عداوت تمام با نفس خود زیرا که او بدشمنی من ایستاده است" از اینجا است که تمام حرکات و اعمال انسان از عو و حال خالی نمیباشد یا برضای حق تعالی است و یا برضای نفس، زبانی که نفس مطمئنہ و راضیہ و مرضیہ میگردد آنگاه تمام اعمال و حرکات عارف صرف برائے رضای او تعالی صورت می گردد۔

پوشیده نماید طریقت مقدمه وصول بحقیقت بوده و حقیقت وسیله حصول اخلاص عمل است یعنی از تکمیل طریقت حقیقت و از تکمیل حقیقت جز رسوم شریعت که عبارت از اخلاص عمل می باشد دست می دهد چنانچه حق تعالی می فرماید مخلصین لسا لدین بموجب این آیه کریمه عمل بدون اخلاص سبب مواخذه عامل آن می گردد و لایق قبول نمی باشد۔ بنا بر آن حضرت امام دوطائفه را تنبیه میفرمایند (۱) صوفیان نارسیده که هنوز بحقیقت شریعت نایل نگردیده و بظلی از ظلال آن قرار آرتنگمان کرده اند که مغرزد آنها است و شریعت پوست این مغر بوده در حالیکه این چنین نمی باشد و ایشان اشتباه کرده اند، بلکه حقیقت جز را عظم و صورت جز را صغر شریعت است، چه شریعت مرکب از صورت و حقیقت و یا عباره دیگر دارای پوست و مغز است، صورت شریعت نزد علمای ظواهر بوده صورت و حقیقت آن نزد محققین صوفیه است و اگر صوفیان نارسیده بیایه صوفیان کامل می رسیدند آنگاه میفهمیدند که حقیقت هم جز و شریعت بوده و شریعت دارای پوست و مغز است و تنها پوست نیست۔ (۲) علمای ظواهر که شریعت مقدسه را عبارت از احکام ظاهری پنداشته از اخلاص و اسرار شریعت کدام اطلاعی ندارند و ندانند آنکه تزکیه نفس و اطمینان آن از امور شرعیه است بیت

بے خبرے چندر خود بے خبر عیب پسندند بزعم ہنر

چنانچه حق تعالی میفرماید قد افلہ من زکرها یعنی کامیاب و راستگارشده که نفس خود را تزکیہ نموده است و نیز میفرماید یا ایہا النفس المطمئنۃ الخ یعنی ای نفس اطمینان یافته باز گرد بسوے خدای خویش راضی شون و راضی کرده شد پس داخل شود در جملہ بندگان من و داخل شود در جنت من۔ حق تعالی نفس را بعد از کمال آن راضیہ و مرضیہ و انمود ساخته و نیز فرموده

یا ایھا الذین امنوا امنوا یعنی اے ان کسانیکہ ایمان صوری آورده اید ایمان حقیقی بیاورید و اخلاص کامل حاصل نمائید و مصداقات مسائل شرعیہ را مشاہدہ کنید تا تمام اعمال شما خالص برائے رضائے او تعالیٰ گردد۔ خلاصہ اینکه کمال اخلاص در ہمہ اعمال و در ہمہ وقت بدون تزکیہ نفس یک امر دشوار میباشد اگر چہ مجرد اخلاص موقت در بعض اوقات و در بعضی اعمال با تکلف قبل از تزکیہ نفس نیز دست میدہد اما درین جا مقصد از اخلاص دوام اخلاص است کہ بدون تکلف دست بدہد لہذا کمال اخلاص بدون تزکیہ نفس میسر نمی گردد و این امر مربوط بتصوف میباشد کہ عبارت از طریقت و حقیقت است یعنی شریعت دارائے ظاہر و باطن و یا بجاہ دیگر دارائے طریقت و حقیقت و دارائے صورت و حقیقت میباشد را طریقت عبارت از راہ ہے است کہ از صورت شریعت بحقیقت شریعت می رساند۔

(۲) حقیقت شریعت محل تزکیہ و اطمینان نفس است و سبب ایجاد اخلاص دائمی است چنانچہ تفصیل آن گذشت صاحب دوام اخلاص را مخلص گویند بفتح لام کسانیکہ دوام اخلاص نداشته باشند یعنی اعمال شان گاہے بروئے اخلاص و گاہے بدون اخلاص باشد آنرا مخلص گویند بکسر لام دین مخلص و مخلص فرق زیاد موجود است، زیرا کہ تمام اعمال مخلص برائے خداوند گردیدہ و از طلب شہرت خالی شدہ است و صرف برضائے حق تعالی صورت میگرد و اعمال مخلص گاہے برضائے حق تعالی و گاہے برغبت نفس صورت میگیرد بلکہ اکثر اوقات تحت تاثیر خواہشات نفسانی قرار داد۔

و آنچه میفرمایند جمع از سکر یہ با عاظہ ذاتی قائل گشتہ اند انہو یعنی ذات او تعالیٰ را محیط عالم میدانند و حالانکہ عاظہ او تعالیٰ بعالم عاظہ علمی بودہ نہ عاظہ ذاتی۔ زیرا کہ نسبت واجب تعالیٰ بہ ممکن مثل نسبت نقطہ جو الہ بدائرہ مومومہ میباشد اگر چہ بیچ حصہ دائرہ از اشراق نقطہ خالی نمی باشد باز ہم گفتمہ نمی شود کہ نقطہ در محیط دائرہ و یا داخل دائرہ و یا در خارج دائرہ قرار دارد۔ زیرا در جائیکہ نقطہ است از دائرہ در آنجا بیچ نام و نشانی نیست، یعنی نقطہ در خارج موجود است و دائرہ در ہم، اما این ہم و ہم متقن است نہ ہم و ہم سوطائیمہ۔

و آنچه میفرمایند ہر گاہ ہمیں صوفیہ قائل باشند کہ ذات او تعالیٰ بیچ حکم محکوم نمی گردد انہو۔

یعنی وقتیکہ یک مرتبہ صوفیہ وجودیہ کہنے اندر کہ حق تعالیٰ از بلندی و برتری کہ دارد هیچ حکم محکوم نمی گردد و هیچ علمی معلوم نمی گردد، پس حکم احاطہ و سر بیان نمودن مخالف و مناقض آن قول است و نیز صوفیہ وجودیہ حق تعالیٰ را در عالم چنان ساری میداند مثل سر بیان رطوبت در برگ درخت۔

سوال: اقوال این صوفیہ وجودیہ کہ فوقاً گفته شد، مخالف شریعت مقدس است پس بروے چه و چگونه ایشان را بزرگ می دانیم؟

جواب: این گفتار صوفیہ وجودیہ از روے احوال است نہ از روے عقیدہ یعنی ایشان در کشف خود اشتباه کرده اند احاطہ علم و سر بیان علم او تعالیٰ را اشتباہاً احاطہ و سر بیان ذات او تعالیٰ پنداشته اند و عقیدہ آنها نبوده۔ بنا بر آن این احوال مناقض بزرگی آنها نیست۔ و آنچه میفرماید الحق کہ ذات او تعالیٰ بے چون و بچگونہ است الحق۔ یعنی ذات او تعالیٰ خارج از ادراکات ماست، هیچ شخصے از روے ادراک آن مرتبہ مقدسہ را کرده نمی تواند، چنانچہ عارف میفرماید۔ بیت

ترا علی بالا و بالا تر بالا
بلندی ہم نمی گنجدر آنجا

حضرت مصلح الدین شیرازی نیز میفرماید۔ بیت

لے برتر از خیال و قیاس گمان و ہم
وز هر چه گفته اند شنیده ایم و خوانده ایم

حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

بکر بیتاب کہ آن گوهر نایاب کجاست
چرخ سرگشته کہ خورشید جہانتاب کجاست

و آنچه میفرماید کہ اعتدال صوفیہ آنست کہ مرادشان از ذات او تعالیٰ علم او تعالیٰ است و علم او تعالیٰ ساری و محیط عالم است الحق لهذا چون علم را محیط دیرہ اند احاطہ علم را احاطہ ذات او تعالیٰ پنداشته اند ناگفته نباید گذاشت کہ صوفیہ وجودیہ میگویند کہ در خارج بجز از ذات حق تعالیٰ هیچ چیز وجود ندارد و از وجود خارجی صفات ثمانیہ نیز انکار می ورزند، و بکذا این طائفہ میگویند کہ تمام عالم وجود خارجی نداشته بلکه یک وجود حق تعالیٰ است کہ باقسام مختلفہ و انواع متباینہ ظهور فرموده است۔ چنانچہ این طائفہ میگویند کہ ذات حق تعالیٰ بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم

تفصیلی و باز بصورت عالم ارواح و بصورت عالم مثال و باز بصورت عالم اجساد و اجسام ظاہر شدہ
 است و این مراتب پنجگانہ را تنزلات خمسہ و حضرات خمسہ نیز گویند، علم اجمالی را تعین اول، علم تفصیلی را
 تعین دوم و عالم ارواح را تعین ثالث و عالم مثال را تعین رابع و عالم اجساد را تعین خامس مینامند
 و ذات او تعالی را احدیت مجرہ و مرتبلا تعین میگویند، اہل سنت و جماعت مخالف گفتار متذکرہ بود
 و صفات ثنائیہ و تعالی را زائد و جدا از ذات حق تعالی میدانند و عقیدہ دارند کہ صفات ثنائیہ
 حق تعالی داراے وجود خارجی بودہ و عالم نیز موجود خارجی می باشد، مقصد حضرت امام ابن است کہ
 صوفیہ وجودیہ چون علم رابعین ذات او تعالی میدانند، احاطہ علم را احاطہ ذات خیال کردہ اند، نزد
 علمائے اہل سنت و جماعت تمام صفات او تعالی غیر از ذات او تعالی بودہ و احاطہ علم او تعالی احاطہ
 ذات او تعالی نمی باشد، صوفیہ وجودیکہ علم او تعالی را ذات او تعالی دانستہ اند از سکرشان میباشند علم کہ در
 نزد صوفیہ وجودیہ ذات او تعالی بودہ نزد علمائے کرام داخل ماسوی است یعنی از صفات است۔

آنچه میفرمایند و ہم برین قیاس است قرب و معیت ذات او تعالی یعنی صوفیہ وجودیہ ذات او تعالی
 را قریب عالم و با عالم میدانند، علمائے اہل سنت و جماعت بقرب علمی و معیت علمی او تعالی قایل اند۔

آنچه میفرمایند، موافقت معارف باطنیہ با علوم شرعیہ ظاہریہ در مقام صدیقیت است کہ بالاترین
 مقامات ولایت است و فوق مقام صدیقیت مقام نبوت است الخ یعنی چیز بڑے کہ برائے نبی بوحی
 گفته می شود برائے صدیق بطریق الہام منکشف میگردد قبل از رسیدن بمقام صدیقیت معارف باطن
 گاہے موافق شریعت است و گاہے مخالف شریعت یعنی در مرتبہ ولایت صغری سکر بسیار تر است و
 مقام شہادت ہم کہ یک نوع از ولایت صغری می باشد لہذا از سکر خالی نیست، خلاصہ تنہا مقام صدیقیت
 است کہ معارف شان شبیہ معارف انبیاء عظام میباشد و درین موطن هیچ کشف کہ مخالف شریعت
 تلقی شود وجود ندارد خلاصہ مقام صدیقیت مقام ولایت کبری است کہ ولایت انبیاء عظام است۔

و آنچه میفرمایند در انقلک صفات نفس با وجود اطمینان آن تواید و منافع است الخ یعنی چون
 سلوک حضرت صوفیہ تدریجی بودہ لہذا حضرت امام و رابین وقت بمقام انتہائی نرسیدہ اند بنا بر آن

میں فرمایا کہ باوجود اطمینان نفس باز ہم مجال مخالفت دروے می ماند و میفرماید کہ در بقای صفات نفس دوام مجاہد موجود است اما زمانیکہ حضرت امام کمالات ولایت نبوت رسیدہ اند یعنی در مقام انتہاء اظہار داشتہ اند کہ در نفس هیچگونہ مخالفتی نمائندہ است، بلہ در مقام ولایت صغری اطمینان نفس کہ حاصل شد است توسط تجلیات طلبیہ بودہ و درین مرحلہ اضمحلال نفس بطریق کمال میسر نمی گردد و در مقام ولایت کبری کہ مقام ولایت نبوت است اطمینان نفس در آنجا ذریعہ تجلیات اصلیہ صورت میگیرد، لہذا درین وقت هیچگونہ مخالفتی در نفس باقی نمی ماند بعد از مرحلہ اطمینان نفس چہاد عناصر اربعہ آغاز میگردد و این چہاد عناصر اربعہ تا دوام حیات باقی بودہ و مجاہدہ شان ادامه دارد۔ زیرا ہر عنصری از عناصر اربعہ امر جداگانہ را اقتضای مینماید، یعنی عنصر خاک پستی، عنصر نار سوزی، عنصر آب حرص و عنصر باد اضطراب و غرور را مینخواہد۔ خلاصہ این معرفت و احوال ثانی حضرت امام منافی احوال و معرفت اولی شان نمی باشد، زیرا کہ معرفت اولی شان در مقام ولایت صغری قرار داشتہ و معرفت ثانی شان در مقام ولایت کبری و کمالات ولایت نبوت قرار دارد، لہذا درین بین این دو معرفت ابتدائی و انتہائی، هیچگونہ تناقض وجود ندارد است، زیرا گفتار مشائخ و عرفاء کرام بر روئے احوال و کمشوفات شان میباشد و این احوال و کمشوفات مشائخ کرام یکسان و بیک حال تقریر ندارد، بنا بر آن اگر در مرحلہ ظلال و ولایت صغری در گفتار شان از مرحلہ ولایت کبری فرقی پیدا شود آنرا حمل بتفریق احوال باید نمود، بنا بر ہمین اساس است کہ می گویند گفتار و تالیفات علمائے ظواہر از سویہ علمی شان بلند است بدلیل اینکہ علماء درین تخریر یک اثر و یا ابراز یک نظریہ تبعات بیشترے و عمیق تری مینمایند و این معلومات شان علی الدوام نمی باشد، برعکس مشائخ کرام ہر چیزے کہ می گویند بر روئے کشفیات شان می گویند و این کشفیات و احوال مشائخ مندرجہ بالا بلندتر و یعنی روبرو تقارمی باشد، لہذا گفتار و آثار مشائخ از سویہ کمال شان پائین تر میباشد چہ چیزے را کہ امروز گفته اند، فردا با تر عروج و ارتقا بیک حال و مقام دیگرے قرار دارند، خلاصہ اینکہ اثر علمائے ظواہر از سویہ علمی شان بلند بودہ و اثر عارف از سویہ شان پائین تر است۔

سوال: حضرت امام میفرماید، آن تعین ہم اگر نزد علمائے کرام ثابت شود نیز از آنجا خواهد بود

و تعین عبارت از علم او تعالیٰ است و علم او تعالیٰ بدون شک و شبہ ثابت است و علم با آن اقرار دارند پس این فرمودہ حضرت امام چہ مفہوم و معنی خواهد داشت؟ کہ میفرماید کہ اگر آن تعین نزد علماء ثابت شود؟
 جواب: مراد حضرت امام آن است کہ علماء کرام بالائے علم او تعالیٰ اطلاق تعین نمی نمایند بدلیل اینکہ اطلاق تعین نزد علماء کرام ثابت نیست اگر چہ علم او تعالیٰ را ثابت می دانند، لہذا بعلم او تعالیٰ اطلاق تعین نمی کنند، بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ اگر تعین شود علماء را ثابت شود۔

سوال: معنای تعین چہ خواهد بود؟

جواب: این اطلاقات در اصطلاح صوفیہ وجودیہ می باشد کہ ظہور علم اجمالی را تعین اول و ظہور علم تفصیلی را تعین ثانی می نامند، نزد صوفیہ محققین تمام مراتب و حجب در مرتبہ لا تعین داخل می باشد، یعنی تمام صفات حق تعالیٰ داخل مرتبہ لا تعین اند و در ادراک نمی گنجد، خلاصہ معنی و مفہوم تعین چیز نیست کہ در ادراک می گنجد و لا تعین چیز نیست کہ در ادراک نمی گنجد، ناگفته نماند کہ صوفیہ محققین مانند علماء ظواہر صفات ثمانیہ را موجود خارجی دانستہ و ظہورات نمی دانند۔

سوال: صوفیہ وجودیہ بوجود صفات قائل نمی باشد، پس بر روی کدام دلیل و چگونه علم اجمالی را تعین اول گفته اند؟

جواب: صوفیہ وجودیہ اگر چہ بوجود خارجی صفات قائل نمی باشد مگر بظہورات صفات قائل اند، فرق ظہور و وجود مانند فرق اشیاء است در خارج آئینہ و در آئینہ یعنی اشیاء در خارج آئینہ موجود بوده و در آئینہ ظہورات آنها دیده میشوند، خود آنها صوفیہ وجودیہ می گویند کہ صفات او تعالیٰ و ہذا تمام عالم امکان وجود خارجی ندارند بلکہ ظہور خارجی دارند و نیز این صوفیہ کرام علم اجمالی را درک انتہائی و علم تفصیلی را درک ابتدائی میدانند و صوفیہ محققین تمام مراتب و حجب لا غیر درک میدانند، درک در این جا بہ فتح را می باشد یعنی در ادراک نمی گنجد۔

مکتوب چہل و دوم

حضرت امام میفرماید آدمی تا زبانی کہ بدنس تعلقات پر اگندہ متلوث است محروم است
تصفیل حقیقت جامعہ از رنگ محبت مادون او تعالیٰ لا بد است الخ یعنی حقیقت جامعہ کہ عبارت
از قلب نورسیت تا از محبت و شہود با سوی بتوسط فناء مطلق خلاص نشود از قرب او تعالیٰ محروم
می باشد چنانچہ حضرت مولانا روم میفرماید بیت

بے فناے مطلق در جذب قوی کے حرم وصل را محرم شوی

حضرت حافظ میفرماید بیت

روے جانان طلبی آیتہ را قابل ساز ورنہ ہرگز گل و نسرین نندیز آہن رو

صوفیہ کرام صاحبان قلب گرفتار را رباب تفرقہ می ماند و اہل دل را رباب جمعیت گویند، اہل دل
کسانے را گویند کہ قلب شان بجمت عشق و شہود مراتب و حویب خرسند بودہ باشد۔
حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔

دست از مس وجود چو مردان رہ بشو تا کیمیای عشق بیابی و زر شوی

شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاری میفرماید، وقتیکہ از سفر حج مراجعت کردم بخدمت حضرت شیخ
ابوالحسن خرقانی رسیدم بچہ در دین از کمال فراست خود استعداد فقیر را درک نمودہ و چنین فرمودند:
”بیان دیدلے تفرقہ بکشتن جمع“ این جملہ را سہ مراتب تکرار نمودند بزرگان اسلام فرمودہ اند۔

اشتغال دنیا چیست؟ شغل قلب و ثقل حساب ترک دنیا چیست؟ فراغت قلب و خفت حساب

از زبان یکے از بزرگان منقول است کہ بزرگی در یک دعوت شامل شدہ بود بزرگ موصوف درین دعوت
سرف یک دو لقمہ نان خشک و یک جرعه آب صرف نمودہ و دیگران از انواع طعام کمدران محفل تزیب
گردیدہ بود صرف نمودند در ختم دعوت بزرگ موصوف تا وہ آہنی را سرخ کردہ در میان گذاشت و
فرمود کہ ہر کس پیای خود را در بر آتا وہ سرخ بہادہ، انواع طعام صرف نمودگی خود را بیکایک بیان کردہ

در محضر محفل حساب بیدار درین وقت خود بزرگ از ہمہ اول پایے خود را در تاوہ گذاشته (آب و نان) گفته بزودترین فرصت گذشت دیگران از دادن حساب طوام عاجز یا تہ پایے خود را در بالائے تاوہ گذاشته نتوانستند بدلیل اینکه اگر پایے خود را در بالائے تاوہ میگذاشتند تا ختم حساب وقت زیاد را در بر میگرفت و پایے شان در تاوہ میسوخت لهذا از دادن حساب طعام دعوت یک وقتہ عاجز و ناکام مانند پس می باید انسان دل خود را بر پایے تفرقہ نیاندازد و از حساب روز جزا غافل نگردد۔

آنچه میفرماید بہترین آلہ تصفیقل در ازالہ آن رنگ گرفتاری اتباع سنت سنیہ است الخ یعنی اتباع سنت سبب تصفیہ قلب و تزکیہ نفس است، ناگفتہ نماند کہ ذکر او تعالیٰ و صحبت مشائخ نیز داخل اتباع سنت میباشد، چه حق تعالیٰ میفرماید یاد کنید او تعالیٰ را بہ بسیار یاد کردن شاید کہ فلاح یابید و نیز حق تعالیٰ میفرماید با صادقان باشید و نیز او تعالیٰ با آنحضرت خطاب کردہ میفرماید "نفس خود را با کسانے بدار کہ خدا را یاد میکنند" و آنحضرت میفرماید خدا یا صحبت خود را روزی ما گردان و صحبت کسانے را کہ بتو صحبت دارند روزی ما گردان

پوشیدہ نباید گذاشت بسیار یاد کردن او تعالیٰ بدون تصوف در حبلہ عمل برابر برارہ بودہ و سبب قرب و عروج نبودہ و در داخل تصوف و طریقہ سبب ترقی و قرب او تعالیٰ میگردد و از عمل متفرقین گفتہ میشود یعنی بسلسلہ تصوف و سلوک تمام لطائف و اعضاء سالک ذاکر می گردد و از گرفتاری ماسوی رہائی می یابید۔

انسان دارائے لطائف عشرہ و اجزائے دہگانہ میباشد و ہر لطیفہ عارف مشغول بذکر او تعالیٰ میگردد۔ چنانچہ آنحضرت میفرماید چشم من میخوابد و دل من خواب نمی کند اولیائے کرام کہ نائبان آنحضرت اند نیز در وقت خواب غافل نمی باشند و یاد خدا میباشد چنانچہ حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجه محمد معصوم مجددی میفرماید کہ گاہے تجلی و ظہور حق تعالیٰ کہ در خواب میسر می گردد در بیداری بہ نسبت زیارات معشوقان چنین است و فتنیکہ عاشق را متوجہ خود بیند خود را مستول و مخفی می دارند و یا نیکہ عاشق را غیر متوجہ و غافل یا بند خود را نمایان می سازند۔ بیت

پری روناب مستوری ندارد چو در بندی ز روزن سر بر آرد
حضرت خواجہ محمد معصوم وقتے در اعتکاف خواب بودند شخص آیدہ آن بندگوار را در حال خواب دیدہ
در دل او یک نوع انکار و شک پیدا شد، دریں اثنا حضرت از خواب بیدار گردیدہ و این بیت حافظ را
خواندند و بآن شخص فہماندند کہ غافل نمی باشم۔ بیت

سحر کر شمعہ وصلش بخواب میدیم زہے مراتب خوابی کہ بہ زبیدار سیت

یعنی خواب طبقہ عوام الناس و غیر کامل سراسر غفلت بودہ بر عکس خواب طبقہ خواص و اولیائے کرام مانند
خواب عوام الناس، تبودہ بلکہ تمام لطائف دہ گانہ شان کہ عبارت از لطائف عالم امر و عالم خلق است
بعد از تصفیہ و تزکیہ ہر کدام آن بو لطائف و از کار و انوار جداگانہ متمایز میباشند در خواب و بیداری یکسان
اند، فرق انسان عارف و غیر عارف این است کہ عارف را ناس گویند و غیر عارف را ناس گویند۔
چنانچہ حضرت مولانا سے روم میفرماید۔

اتصالے بے تکلف بے قیاس ہست رب الناس با جان ناس

لیک گفتم ناس را ناس نہ ناس غیر از جان جان اشناس نہ

یعنی حق تعالی با جان مردم عارف و ذاکر یک اتصال بلا کیف دارد و حضرت مولانا میفرماید کہ مراد من
ناس است نہ ناس، ناس بنزد مولانا انسان بے معرفت می باشد۔

لطائف عشرہ انسانی عبارت از عالم امر و عالم خلق میباشد کہ پنج لطائف آن از عالم امر و
پنج لطائف دیگران از عالم خلق می باشد۔ (۱) عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی است۔
(۲) عالم خلق عبارت از عناصر رابعہ و نفس ناطقہ انسانی میباشد و نفس کہ جز عالم خلق است شیرہ
عناصر رابعہ است در وجود عارف ہر کدام ازین لطائف ذکر و تجلیات جداگانہ دارد و در وجود غیر عارف
و طبقہ عوام این لطائف غافل بودہ از کمال تصفیہ و تزکیہ بہرہ ندارند۔ اگرچہ این لطائف دہ گانہ در وجود
انسان عارف و غیر عارف موجود است ولے در وجود انسان عارف ہمہ ذاکر و در وجود غیر عارف تماماً
غافل و تحت ظلمت و تاریکی غفلت قرار دارند و بتایران در بین عارف و غیر عارف فرق زیادی موجود است۔

چنانچہ حضرت مولانا نے روم میں فرمایا: بیت

کار پا کاں را قیاس از خود نگیر گر چہ باشد در تو شستن شیر و شیر

تبصرہ: قلب نوری در بین قلب صنوبری ست و اشتباہ نشود کہ انسان داراے

دو قلب می باشد زیرا کہ قلب نوری یک جزو قلب صنوبری ست کہ ام مکان جداگانہ دیگر ندارد۔

چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید کہ یک آدم داراے دو قلب نمی باشد۔

اعتراض مورچہ: مورچہ اعتراض نموده کہ من با وجود این جسد کوچک و ناچیز خود حق تعالیٰ را

چندین مراتب ذکر می نمایم ولے انسان باین جسد بزرگ خود کہ چندین ہزار برابر من است یک مرتبہ ذکر

قدرا نمی کند باین دلیل می بانیست کہ عوض انسان مورچہ خلق می گردید تا ذکر او تعالیٰ را زیاد تر می گفتند۔

جواب: چون وجود عارف مرکب از لکھا و بلیون ہا حجرات و انسجامات کوچک سلولہا

تشکیل یافته است لہذا این ہمہ حجرات و انسجامات و سلول ہاے ذرہ وجود انسانی بعد از تصیفہ

و تزکیہ لطائف عشرہ ذکر می گردند کہ این حجرات سلول ہاے وجود انسانی نسبت بوجہ مورچہ

چندین بار کوچک تر است، بنا بر آن اعتراض مورچہ موردے ندارد۔

مکتوب چہل و سوم

حضرت امام میفرماید، توحید یکہ در اثناے راہ ابن طاغفہ عالیہ را دست میدہد و قسم است

توحید شہودی و توحید وجودی۔ الف، توحید شہودی کہ در مرتبہ عین الیقین است آن ست کہ

سالک غیر از محبوب خود چیزے دیگرے را نمی بیند و منفی و اثبات اشیاے کارے ندارد۔ ب توحید وجودی

آنست کہ سالک محبوب خود را موجود میداند و یا سوائے آن را معدوم می انگارد با وجود عدل

آن با سوی را منظر تجلی محبوب خود میداند۔

سوال: معدوم چگونہ منظر تجلی شدہ می تواند؟

جواب: پوشیدہ نماید کہ با سواد زرد صوفیہ وجودیہ معدوم مطلق نمی باشد بلکہ با سوی را

موجود علمی و معدوم خارجی میدانند یعنی در نزد این صوفیہ کرام باسوی وجود خارجی نداشته انا وجود علمی دارند و در علم او تعالیٰ منظر تجلی می باشد نه در خارج۔

تبصرہ: اکثر اقسام توحید و جودی در مرتبہ علم الیقین می باشند کہ درین مرحلہ سالک از شہود باسوی نگذشته بلکہ از علم باسوی گذشتہ است الخ یعنی باسوی را بعنوان واجب می بیند و در توحید شہودی عارف از شہود باسوی گذشتہ بشہود مراتب و جوب رسیده است۔ ناگفتہ نماند کہ سالک در وقت توحید و جودی باسوی را معدوم میدانند و حکم بنفی آن میکنند و در مقام و مرتبہ توحید شہودی عارف در مقام حیرت است و بنفی و اثبات اشیا رلب نمی کشاید و توحید و جودی در مرتبہ علم الیقین و توحید شہودی در مرتبہ عین الیقین قرار داد و مقام حق الیقین ازین دو معرفت بلند تر میباشد۔ در مرتبہ حق الیقین عارف متخلق باخلاق اللہ گردیده علم او پر تو علم او تعالیٰ میگردد و این عارف ہر دو واجب و ممکن را می بیند و عوامل این دیدارین است کہ روح این عارف در عروج میباشد۔

در حالت عروج روح او مشاہد عالم و جوب است و نفس او تنزل کردہ و در عالم امکان آندہ لہذا نفس او مشاہد عالم امکان است یا اینکه چون علم این عارف پر تو علم حق تعالیٰ گردیدہ و در علم او تعالیٰ ممکن و واجب ہر دو معلوم است بنابراین در علم این عارف نیز ممکن و واجب معلوم می باشد۔

سوال: قرار فرمودہ حضرت امام تمام ممکنات از عدم و تجلیات صفات او تعالیٰ ساخته شدہ اند پس معنی این قول کہ در حق الیقین عارف منعکس انعکاس صفات او تعالیٰ میگردد چہ مفہوم خواهد داشت زیرا کہ تمام عالم منعکس بتجلی صفات اند و از عدم و تجلی ساخته شدہ اند۔

جواب: تجلیات اسماء و صفات در تمام ممکنات بواسطہ عبادات است یعنی صفات ثمانیہ در اضداد متقابلہ شان کہ عبادات است پسرتواننداختہ اند۔ چنانچہ علم بعدم علم و قدرت بعدم قدرت پسرتواننداختہ و بعد از آن پسرتو بزید و بکرو غیرہ رسیده است، انا در مقام حق الیقین تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بدون واسطہ عبادات بوجود عارف می رسد۔ چنانچہ در موجودات بہشت کہ تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بدون واسطہ عبادات می باشد و بکذا تجلیات اسماء و صفات حق تعالیٰ در

وجود مبارک انبیاء عظام تیر بدون واسطہ عداات است، خلاصہ اینکه در صورت اول تجلی بواسطہ عداات
در صورت ثانی و بعد از فنا و بقا تجلی بدون واسطہ عداات میرسد۔

سوال: فرق عرفا و انبیاء عظام چگونه خواهد بود؟

جواب: فرق عرفا و انبیاء آن است کہ در خلقت ابتدائی عارف عدم غلبہ داشته و
در حقیقت ابتدائی انبیاء عظام تجلیات غلبہ داشته و عدم بسیار ضعیف و کمتری باشد از آنجاست
کہ حضرت انبیاء عظام معصوم و عارف معصوم نمی باشد و نیز در وجود حضرات انبیاء تجلیات خود صفات
و در وجود اولیاء تجلی ظلال صفات است، ناگفته نماند کہ در وجود عارف تیر بعد از ولادت ثانی (بعد
از فنا و بقا) تجلیات غلبہ پیدامی کند و عدم ضعیف گردیدہ و از بین می رود، زیرا کہ وجود بشری عارف
بعد از فنا و بقا موجود مومنی تبدیل گردیدہ است مفرق دیگرے کہ موجود است این است کہ ہیولای
وجود تمام ممکنات عدم بوده و تجلیات اسما و صفات بمثل صورت حالہ در آن عداات می باشد،
بخلاف وجود انبیاء عظام کہ ہیولای وجود مبارک شان تجلیات بوده و عدم در آن بمثل صورت
حالہ می باشد، یعنی در وجود دیگران عدم قوی بوده تجلیات ضعیف می باشد، اما در وجود مبارک انبیاء
عظام عدم ضعیف بوده و تجلیات قوی می باشد، بنابراین در بین این دو تجلی صرف اشتراک لفظی موجود
بودہ و در حقیقت در بین این دو تجلی فرق زیادی موجود می باشد یعنی تجلیات کہ در وجود انبیاء عظام
است تجلیات دیگر است و تجلیات کہ در وجود عرفا است تجلیات دیگر یعنی تجلیات خود صفات
و در وجود ابتدائی اولیاء کرام تجلیات ظلال می باشد۔

و آنچه میفرماید، توجید شہودی از ضروریات این راہ است یعنی انقطاع از ماسوی بدن فنا
و نیان ماسوی بیسرتی گرد و نیان ماسوی برائے قطع علائق سالک یک امر ضروری است۔
خلاصہ اینکه مرتبہ توجید شہودی بعد از فنا و نیان ماسوی حاصل میشود و در مرتبہ عین الیقین قرار
دارد۔ توجید وجودی در راہ سلوک یک امر ضروری بحساب نمی رود بدلیل اینکه توجید وجودی در مرتبہ
علم الیقین می باشد و علم الیقین برائے علم ظواہر بلکہ برائے عوام نیز بیسراست و نیز توجید وجودی از

معارف قلبیہ است و توحید شہودی در وقت فتاے نفس است قریب معیت ذاتی و احاطہ و سرایت وغیرہ
از اقسام توحید و جودی می باشد

و آنچه میفرمایید رویت و دیدن یکے با استیلائی دیدن مستلزم عدم رویت ماسوی اوست الخ
یعنی در مقام عین الیقین که عارف بمراتب و جویب ممارست زیادنداشته و بصیرت او ضعیف
می باشد تو رو واجب تعالی اورا از دیدن ماسوی باز میدارد اما در مقام حق الیقین چون بصیرت عارف
باتوار و جویب بکفیل گردیده و فی الجمله ممارست در معارف عالم و جویب پیدا کرده است شہود و جویب بلوغ
شہود ماسوی نمی گردد صاحب توحید و جودی بمنزلہ شخصی است کہ در روز از وجود ستاره ہا انگاری کند
و صاحب توحید شہودی بمنزلہ شخصی است کہ اگر چه در روز ستاره ہا را نمی بیند اما از وجود ستاره ہا انگاری کند
و نمی گوید کہ ستاره نیست و صاحب حق الیقین ہمانند حدید البصر (تیز بین) است کہ در روز با وجود غلبہ
شعاع آفتاب ستاره ہا را نیز می بیند۔

و آنچه میفرمایید پس اقوال بعض از مشائخ کہ بطاہر شریعت حقہ مخالفت بینماید الخ یعنی بہتر است
کہ اقوال و احوال این طبقہ مشائخ را بتوحید شہودی محول داریم و بتوحید و جودی محول ننماییم۔ چہ مرتبہ
آن بزرگان از مقام علم الیقین کہ توحید و جودی می باشد بلندتر است چنانچہ این متصور الحلاج کہ تھا بحق
گفتہ و سلطان بایزید بسطامی سجائی گفتہ این ہر دو بزرگان در مقام عین الیقین و توحید شہودی می باشد
چون ماسوی بسبب شعشان و جویب از نظرشان مخفی گردیدہ در غلبہ آل حال باین الفاظ تکلم فرمودہ اند
و خود را حق دیدہ اند و قتیکہ این طائفہ را حق تعالی ازین مقام میگذارتند و بحق الیقین میرسانند از گفتار
امثال چنین کلمات اجتناب میکنند چہ صاحب حق الیقین حدید البصر می گردد۔

و آنچه میفرمایید بسیارے ازین طائفہ صوفیہ الخ یعنی بعض مردم بطرز صوفیان خود را نشان میدہند
و توحید و جودی را شائع ساخته اند و بہ علم الیقین از عین الیقین بازماندہ اند و اقوال مشائخ بزرگ ابوعالی
منخلیہ خود فرود آورده و مقتدای روزگار خود ساخته و یا بعبارہ دیگر بازار خود را باین روش ہلے کا زبانہ
گرم ساخته اند و گفتہ بایزید بسطامی را سند خود میداند اگر چه حال ندارد و توحید و جودی ہم برایشان نیست۔

بیت کارپا کاں راقیاس از خود لگیر گر چه باشد در نوشتن شیر و شیر
 آنچه میفرماید، اگر بالفرض در عبارات بعضی از مثل آن تقدم الفاظیکه تصریح بتوحید و جودی
 دارند واقع شده باشد چنانچه گفته اند فی الدار لیس غیره دیار یعنی در دنیا غیر او تعالی دیگر دیار نمیباشد
 حل بر آن باید کرد که الخ یعنی در ابتدا به آن تکلم فرموده باشند و آخر کار از مقام علم الیقین بمقام عین الیقین
 رسیده باشند۔ و آنچه میفرماید این جواب بمثالی واضح گردد یعنی صاحب توحید و جودی صورت مثالی
 توحید شهودی را دیده و هنوز بخود توحید شهودی نرسیده است مانند شخصیکه در خواب خود را پادشاه دیده
 است و اگر آن شخص بتوحید شهودی میرسد حکم بقی باسوی نمیکرد زیرا که مقام توحید شهودی مقام حیرت
 است بنفی و اثبات ممکنات کار ندارد و دلیل حیرت عارف این است که تصویری که در پیروز ممکنات
 در نظر او جلوه می نمود و امر و آن ممکنات کجا بوده که دیده نمی شود۔

ناگفته نباید گذشت که درباره توحید در شرح مکتوب اول حصه ششم دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات
 نیز تفصیلات بیشتر داده شده است از آنجا حل مطلب خواهد شد۔

مکتوب چهل و چهارم

حضرت امام دین مکتوب مدح آنحضرت میفرماید و برای شیخ فرید پدایت میدید که اگر
 از نزد محی الفین هجرت ظاهری بیسر نیست هجرت باطنی را مراعات داشته باشید و ایشان بے ایشان
 باشید و بشارت میدید که شاید حق تعالی معامله دیگری را پیش بیاورد و شمار ازین تکلیف محالفین
 نجات دهد الخ چون حضرت شیخ فرید حضرت امام را دعوت کرده بود، حضرت امام در جواب آن می نویسند
 موسم نوروز رسیده است و معلوم شما است الخ یعنی معلوم شما است که در ایام و سیاک روزهای
 مذہب اہل ہنود است کہ در بازارها و کوچہ ہارنگ پاشی ہا و خرافات زیادتی بعمل می آید بنا بر آن میانہ
 اہالی را در تفرقہ می اندازد و ازین سبب دین وقت آمدن فقیر مناسب دیدہ نمی شود در حدیث شریف
 آمدہ است کہ اگر در حضور یک شخص مردم دیگرے مرتکب عصیانی گردند و آن شخص بان راضی نباشد

این شخص در حکم غائب می باشد و اگر از مسافت دور بعضیان مردم طرفدار و مائل بآن باشند آن شخص مانند مرتکب آن گناه داخل معصیت می گردد۔

مکتوب چهل و پنجم

حضرت امام این مکتوب را بعد از وفات مرشدشان حضرت خواجه باقی بالله رحمة الله علیه نوشته اند و میفرمایند: قرآن حدیث شریف دوستان او تعالی با خدا کریم معیت دارند تعلق روح شان ببدن شان یک نوع حجاب آن معیت است یعنی حیات شان نوعی از موانع آن معیت و اتصال است بعد از انفصال روح از جسد همه قرب در قرب و اتصال در اتصال است و شیخ فرید را تنبیه میکند که فیض گرفتن از روحانیت بزرگان مشروط بشرائط است الهی، یعنی عارف مرحوم روحانی خالص گردیده و علاقه اش بجسد کمتر است و روح مسترشد بتدری مجبوس بدن است از روح آن بزرگ استفاده کرده نمیتواند و مرشدی که حیات داشته باشد بجسد خود مسترشدین خویش مناسبت داشته میباشد، چنانچه در یکی از مکاتیب حضرت خواجه محمد معصوم صاحب تذکره داده شده که بتدری قبل از شروع قتل قلب از قبور بزرگان استفاده کرده نمی تواند و بعد از قتل قلب از قبور بلکه از عالم و جویب نیز استفاده کرده میتواند یعنی بدون واسطه مرشد از عالم و جویب نیز استفاده کرده میتواند، زیرا که یک نوع مناسبت پیدا شده است۔ آنچه خواجه بزرگ حضرت بهاد الدین بلاگردان فرموده۔

تو تا که گور مردان را پرستی

این توصیه شان را شاید در حق بتدری فرموده باشند و استفاده سالک متوسط و نلتبی از قبور بزرگان مشهور و معروف است، چنانچه حضرت امام در مکتوبی میفرمایند که توحید و جودی را مخصوص بمقام علم الیقین می دانستیم تا آنکه در روز عید مبارک زیارت شیخ المشائخ مشرف و از روحانیت شان استفاده شد که توحید و جودی در مقام عین الیقین نیز وجودی داشته باشد و در جاه دیگر میفرمایند که یک مشکل بنزد فقیر موجود بوده در آن اثنا گزلی بر فراز غریبه واقع شد از برکت و حانیت آن بزرگ

آن مشکل حل گردید۔

مولانا بدرالدین سرہندی در کتاب حضرات القدس در احوال حضرت امام مینویسد کہ فرمودہ اند در ابتدا رسولک بربارت مزارے از مزارات سرہندی یعنی بمزار شاہ ابوی بخاری سرہندی مشرف شدم صاحب آن مزار فرمودہ اند کہ تصرف علاقہ سرہندی تعلق داشت و تو کہ یک ہمان عزیز پیداش آن را عوض ہمانی بتوسیرم، مقصد اینکہ استفادہ از قبور بزرگان و بکذا تصرفات اموات اولیاء بعد از موت شان ثابت و متواتر پیداشد حضرت امام شکر و تعالیٰ را بجای آورد و میفرماید کہ با وجود آن حادثہ ہولناک و این واقعہ متوحشہ الخ یعنی وفات حضرت شیخ المشائخ بیت

میان ما کہ پیرا ہن بودی بار دو عالم در میان شد چون شود کار

بیتاقانی گلاں لہ خاورے پیدا کی زی زماں جہان تہم گل نازک خاور تہ زینہ

باز ہم شکر است کہ مرئی این فقرے بے سرو پا از خاندان اہل بیت آن حضرت است کہ عبارت از سیادت پناہ شیخ فرید پناہ شد آنجناب در ہندوستان امنتسبین نقشبندیہ شریفہ بالخصوص از مخلصین حضرت شیخ المشائخ بودہ بصوفیہ و طالبان خدمت و معاونت مہم فرمودند حضرت امام در شکرانہ او

میگوید چون نسبت نقشبندی نسبت اہل بیت است یعنی از حضرت امام جعفر صادق بہار سیدہ است مرئی آہنم از اہل بیت مناسب است کہ عبارت از شیخ فرید است۔ و میفرماید کہ بر ذمہ شیخ فرید نیز شکرانہ

این نعمت لازم است و حضرت امام این موضوع را توضیح نیز میدہند بزرگی و معرفت و عرفان انسان از ضروریات بشری فارغ نمی سازد، حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ بزرگان از گشگی و تشنگی گرمی و سردی مانند دیگران متاثر میشوند ظاہر شان مانند ظاہر عوام الناس بودہ و این ہمہ از حکمت ہاے

حق تعالیٰ می باشد زیرا کہ اگر عوض بشر پیغمبر از ملک مبعوث گردید و یا مرشد از ملک می بود اقادہ استفادہ بسیار مشکل می بود بدلیل اینکہ مسائل افادہ و استفادہ مربوط بہ نسبت است در بین ملک و انسان

این بہ نسبت موجود نیست چہ انسان پس احتیاجات انسانی مواجہ بودہ و ملک ازان نیاز مندی ہاے بشری کہ از قبیل خوراک و پوشاک و غیرہ باشد مبرا است لذا بواسطہ عدم بہ نسبت مسائل افادہ و

استفادہ یک امر مشکل می بود تا بر آن انبیاء عظام از نوع بشر مبعوث شده اند و بزرگان تیرا تند دیگران از ضروریات بشری مستغنی نمی باشند آنچه میفرمایند شدت احتیاج بشر بواسطه جامعیت او آند است یعنی انسان ازده اجزاء مرکب می باشد و هر جزء از اجزای عشره بشری دارای نیاز مندی های بشری میباشد و هر تعلق مستلزم اعراض است از جناب قدس خداوندی ازین سبب عارفی گفته بیت

پایه آخر آدم است و آدمی گشت محروم از مقام محرمی

گر نگر در باز مسکین زمین سفر نیست از وے هیچ کس محروم تر

یعنی روح قبل از تعلق بدن یک لطیفه نوری و متوجه عالم قدس بوده و بعد از تعلق بدن از مقام محرمی محجور گشت اگر ازین سفر باز نگرود و عروج نکند و در ظلمت و تاریکی بدن قرار بگیرد محروم ترین مخلوق بحساب می رود چنانچه روح کفار و فجار که از حیوان هم پایین تر می باشد خوشحال آن روح که واپس بعالم قدس متوجه و بمقام اصلی خویش مشرف گردد حضرت شاه شرف قلندر بر روح خطاب کرده میگوید بیت

چند باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدرای بے جا

قرار مسموعی حضرت شاه شرف عالم کلاں و قاضی شهر دہلی پورده پادشاه آن وقت بیک دختر غریب عاشق گشته و او را بتکلیف گرفت اما بتخلوت کردن او قادر نمی شود پادشاه همه علماء و وزراء مکلف ساخت که سر آن بگویند شاه شرف هم باین تکلیف مکلف پورده و جواب هم نداشت روزی یک نوشته دید که این دختر خود پادشاه میباشد شاه شرف حیران شد که این را کدام شخص نوشته باشد حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی تشریف آورده برائے او گفت که من نوشته ام بعد از آن شاه شرف بخدمت او رسیده و عارف و خلیفہ حضرت گنج شکر گردید باقی ماند مسئلہ پادشاه و دختر پادشاه برائے دختر گفت که پدر تو کیست؟ دختر گفت که مادر مرا پادشاه طلاق داده بود و من در خانه آن غریب کلاں شده ام۔

حضرت امام میفرمایند چنانچه ہمیں جامعیت انسان سبب قرب اوست همچنان کثرت احتیاجات او سبب محرومیت اوست انحراف از احتیاج انسان بہ نسبت ہمہ حیوانات زیادہ تر است

چنانچہ اکثر حیوانات صرف بخوردن علف اکتفا کردہ و برخی صرف بخوردن خاک و بعض صرف بحس و خاشاک قناعت کردہ اندر برعکس انسان کہ خواہشات متنوعہ و آرزو ہائے لایتناہی دارد و این خواہشات و آرزو ہائے زیاد انسانی بہ نسبت جامعیت انسانی و کثرت اجزائے او بسیار شد و میفرماید کہ همچنانکہ جامعیت انسان سبب محرومیت و اعراض اوست از جناب قدس او تعالیٰ "اما عیب من جملہ بگفتی ہنرش نیز بگو" بنابراین میفرماید کہ ہمیں جامعیت سبب تفضیل و تکریم و تجلیل انسان است و آئینہ او تمام تر است آنقدر گنجایش انعکاس تجلیات عالم قدس کہ انسان دارد آسمان ہا زمین ہا، کوه ہا و دریا ہا ندارد زیرا کہ خاک با کلائی و بزرگی خود تنہا خاک است و کرہ آب با وسعت سطح خود تنہا آب است و بکذا ہوا و غیرہ موجودات با انسان مقایسہ شدہ نمیتواند و انسان با بساطت و صغارت خود جامع تمام انواع عالم است آنقدر تجلی عالم قدس کہ در وجود انسان گنجایش دارد این گنجایش در آسمان ہا و زمین نمی باشد۔ چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید زمین و آسمان من گنجایش مرا ندارد قلب بندہ مومن محل گنجایش ظہور من است" بواسطہ ہمیں جامعیت انسان است کہ حامل بار امانت گردیدہ کوه ہا زمین ہا و آسمان ہا از تحمل این بار امانت عاجز آردہ اند، چنانچہ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

آسمان بار امانت نتوانست کشید قرعہ فال بنام من دیوانہ زدند

در بارہ جامعیت انسان در آئینہ قریب در مکتوب ہفتم ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیت تفصیلاً بیشتری بمطالعہ خواہد رسید۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرماید وجود باری تعالیٰ و تقدس و ہمچنین وحدت او تعالیٰ بلکہ نبوت آنحضرت بلکہ جمیع ماجاء بہ من عند اللہ بدی اند و محتاج بہ هیچ فکر و دلیل نیستند بہ تقدیر سلامتی مدد کہ از آفات ردیہ و امراض معنویہ محتاج بہ هیچ فکر و دلیل نیستند احتیاج فکر و نظر تا زبان وجود علت و ثبوت آفت است الخ یعنی گرفتاری قلب با سوی و امارگی نفس مرض قلبی و غشاوہ بصری میباشد

اگر قلب تصفیہ و نفس تزکیہ یا بد در آن صورت تمام مسائل شرعیہ بیدہی شدہ کشفی می گردد —
 و میفرماید کہ جو انگاہ استدلال بسیار تنگ است از دلیل چه طور یقین حاصل شود کہ وجدان مستدل
 بالذات منکر احکام شرعیہ است مثل وجدان صفرائی کہ بہ تلخی نبات حاکم است یعنی قابل شدن شخص
 صفرائی بشیرنی نبات بدون ازالہ صفرا غیر ممکن میباشد و ہذا کشف مصداقات مسائل فضیلت شرعیہ
 نیز بدون تصفیہ قلب و تزکیہ نفس امکان پذیر نیست و حصول یقین بدون تزکیہ نفس دشوار است
 بنابراین تصفیہ قلب و تزکیہ نفس یک امر ضروری محسوب میگردد و میفرماید ثابت شد کہ متکبران شریعت
 باہرہ و این ملت ظاہرہ و طاہرہ در رنگ منکر جلالت نبات است و میفرماید کہ با وجود این آفت
 قلبی و نفس اگر ایمان است بحسب ظاہر است و بس و وجدان و ادراک نفس امارہ بخالف احکام
 شرعیہ حاکم است و بر حقیقت کہ خود اصرار دارد از آنرو حضرت امام میفرماید کہ این ایمان و تصدیق صورتی
 مثل ایمان صفرائی است بجلالت و شیرینی قدر و نبات کہ وجدان او بخلاف آن گواہی می دہد حضرت
 امام میفرماید کہ بعد از تزکیہ نفس و اطمینان آن حقیقت ایمان حاصل و وجدانی میگردد و این قسم
 ایمان از زوال محفوظ است یعنی بعد از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس تصدیق تمام احکام شرعیہ کشفی و
 وجدانی میگردد و این قسم ایمان از زوال محفوظ است اما قطعیت حسن خاتمہ موقوف بہ خصوص است
 چنانچہ عشرہ مبشرہ - اما ایمان عارف ہم بنا بر ظن غالب محفوظ می باشد کہ میہ الا ان اولیاء اللہ
 لا خوف علیہم و لا هم یحزنون -

مکتوب چہل و ہفتم

حضرت امام بیاد پناہ شیخ فرید بخاری کہ از مخلصین شیخ المشائخ و از جملہ ورثہ سلاطین
 مغلیہ ہند بودہ چنین میفرماید، اگر در ابتدا بادشاہت ترویج دین میسر شود بہتر است مباداضالی و مصلی
 در میان آمدہ خلل در کارخانہ اہل اسلام اندازد و در رنگ قرن سابق سازد الخ، یعنی قرن سابق عبارت
 از وقت سلطنت اکبر است و ابتدا بادشاہت عبارت از عصر سلطنت جہانگیر میباشد و وفات

حضرت امام نیز در دورہ سلطنت سلطان چانگیر تصادف نموده است و خود سلطان چانگیر نیز بفاکتہ شان در میرند تشریف آورده است۔ میفرماید کہ اندر دین و ملت مخصوص بہ علمائے اہل حق است یعنی علمائے متقی اہل سنت کہ روئے باخرت دارند و آنچه میفرماید کہ در قرن ماضی ہر بلکہ کہ ہر سرآمد از شومی این جماعہ بودہ پادشاہان را این جماعہ از راہ می برد یعنی علمائے کہ روئے بدنیادارند خدمت اسلام از اہا واقع نمی رود۔ در بعض رسائل دیدہ شدہ است کہ بعض علمائے سوم و ابن الوقت سجدہ تجہ و تعظیم را برائے پادشاہان مجاز دانستہ بودند در بین سجدہ تعظیم و سجدہ عبادت فرقی قابل بودند یکے از عوائل محبوبیت حضرت مجدد نیز ہمیں چیز یا بودہ چنانچہ اول اینکہ حضرت امام سجدہ را بپادشاہ مجاز نمیدانستند۔ دوم اینکہ در وقت ملاقات پادشاہ رسم سجدہ را بجا نیارند۔ سوم خانم ہا و بیگم ہاے سلطان ہاے آن وقت اکثر واقف بودند بآراے مکتوب ہلے کہ در رد و افض و ذم آہا تخریر میکردید بیگم ہاے در بار ملاقات مساعدت چو مکاتیب را بحضور سلاطین و امرا خواندہ و در ضمن آن از حضرت امام شکایت بینمودند لے عزیز و افض بدترین فرق ضالہ میباشند و بنام اسلام از اسلام خارج شدہ اند۔

مکتوب چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید آری صوفی را کہ بعد از فنا و بقا باز بعالم گردانیدہ باشند و بدعوت خلق فرود آورده باشند، این صوفی از مقام نبوت نصیبے دارد داخل مبلغان شریعت است حکم علمائے شریعت دارد لکن۔ حضرت امام درجہے دیگر میفرماید کہ این صوفی از علمائے ظواہر شریعت جامع نزد کامل تر است، زیرا کہ علم ظاہر و باطن ہر دو ی آن از پیغمبر نبوع بہ تابعین شان یعنی بہ پیروان شریعت شان میراث مانده اند و ارث کامل آنست کہ از تمام متروکہ مورث ہمہ کامل داشته باشد، در غیر آن وارث کامل گفتہ نخواہد شد لہذا صوفی کامل در عین حال کہ مبلغ ظاہر شریعت است مبلغ باطن شریعت نیز محسوب میگردد، باطن شریعت عبارت از مصداقات تمام قضایاے شرعیہ میباشد کہ بعد از فنا و بقا و تزکیہ نفس احکام شرعیہ کشفی و وجدانی میگردد و احکام بر غبت تعمیل می گردد۔

مکتوب چہل و نهم

حضرت امام میفرماید دولت صوری متخلی شدن ظاہر است با حکم شرعیہ و سعادت معنوی خلاصی باطن است از گرفتاری ماسوے حق سبحانہ یعنی فتنے قلب تزکیہ نفس نتیجہ باین سعادت بزرگ است۔

مکتوب پنجاہم

حضرت امام درین مکتوب نکوہش انبای دنیا میفرماید و نشان میدہند کہ دنیا سخی است قاتل و متاعیست باطل یعنی کسانیکہ بطراوت ظاہری چند روزہ این دنیاے دون بازی میخورند مانند آنست کہ طعام زہر دار را بنام غذای خوب صرف نمایند و از زہر آن واقف نباشند و در نتیجہ مرگ نشان تمام گردد و نیز حضرت امام سفارش شیخ ذکر یار را بمسئل الیہ میکند کہ از محاسبہ عاجلہ الح یعنی از دادن حساب دنیاوی ہر آسان است کہ نسبت بمحاسبہ اجلہ یعنی حساب آخرت آسان تر است و حساب دنیاوی کہ نسبت حساب آخرت آسان تر بودہ بآن ہم شیخ ذکر یار از ازاں در حراس میباشند۔

مکتوب پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرماید ہلال ماہ مبارک رمضان در حضرت دہلی دیدہ شد و مرضی حضرت والدہ بزرگوار در توقف مفہوم گشت الخ دہلی را کہ حضرت دہلی نام بردہ اند دلیلش این است کہ حضرت شیخ المشائخ وغیرہ بزرگان در انجا مدفون اند امر از والدہ بزرگوار والدہ حضرت شیخ المشائخ میباشد کہ از خاندان سادات بودہ و بعد از وفات حضرت شیخ المشائخ در قید حیات بودند و خود حضرت شیخ المشائخ در عرصہ جوانی یعنی در سن چہل سالگی مرحوم شدہ اند بحضور جناب منتطاب قطب ارشاد وقت خود حضرت نور المشائخ علیہ الرحمہ مکتوبات قدسی آیات قرارت می شد درین اثنا مکتوبیکہ حضرت امام بحضور شیخ المشائخ فرستادہ بودند خواندہ شد درین وقت حضرت نور المشائخ در سی مبارک معکف بودند چندی بعد جناب

شان فرمودند کہ حضرت شیخ المشائخ را دیدم کہ تشریف آورده اند ریش مبارک شان سیاہ می باشد تعجب کردم کہ چہ طور ریش مبارک شان سیاہ است زیرا گمان می رفت کہ در پیروی فوت شدہ باشند بعد از آن در کتاب دیدہ شد جناب شان بعمر چهل سالگی چشم از جهان پوشیدہ اند و نیز از زبان مبارک حضرت ضیاء المشائخ شنیدہ شد کہ میفرمایند کہ در مسجد حضرت شیخ المشائخ رحمۃ اللہ علیہ بحضور مبارک جناب نور المشائخ قبل از طلوع فجر نشسته بودم ناگاہ شخصے از در در آمد کہ موے مبارک شان بجمادی گوش ہا مبارک شان رسیدہ بود یعنی بہ طور مسنون بود درین ورود شان در مسجد جناب نور المشائخ دست بسینہ گرفتہ بحضور شان استاد شدند آن شخص مبارک لحظہ توقف داشتند دوبارہ از مسجد تشریف بردند وقتی از حضور مبارک نور المشائخ پرسیدم کہ این شخص محترم کی بودند بجاواب فرمودند کہ حضرت شیخ المشائخ اند در ہالیکہ از وفات حضرت شیخ المشائخ بیش از سہ صد سال انقضا ریافتہ بود۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ حضرت ضیاء المشائخ فرزند لیلند و خلیفہ حضرت نور المشائخ اند۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرمایند برحم اللہ عبداً قال آمینا۔ این قطعہ شعر مجنون عاشق معروف است در وقتیکہ پدرش اورا بحکم محترم کعبہ مشرف گردانید و استار کعبہ معظمہ را بدست او دادہ گفت دعا کن کہ عشق لیلی از دل تو برود مجنون اشعار ذیل را در دعا خواند:

یار بی لولہ تسلیمی جہا ایدا برحم اللہ عبداً قال آمینا

یعنی پروردگار احب لیلی را از دل من نیست و نابود نگردان و کسیکہ بدعاے من آید گوید با و رحم کن۔

حضرت امام دین مکتوب مذمت نفس و بیان مرض ذاتی او و علاج ازالہ آن مرض را بیان میفرمایند کہ نفس امارہ انسانی مجبول بر حسب جاہ و ریاست است و ہمگی ہمت او ترفع و بتتری بر اقران و اہتال است الخ۔ و ہذا میفرمایند و این دعوی الوہیت است ازوے و شرکت است بخداے بے ہمتا حل سلطانہ الخ و نیز میفرمایند کہ تربیت نفس نمودن و بہ تحصیل مرادات او از جاہ و ریاست و ترفع

و تکر مشغول شدن فی الحقیقت امداد کردن است بدشمن خداے عزوجل و یکذا میفرماید ریاضا و مجاہدات کہ بمقتضی شریعت غرا واقع نشدہ اند مؤد و مقوی ہواے نفسانی میباشد الخ یعنی ریاضت بدو نوع است (۱) ریاضت تابعان آنحضرت است کہ برائے اصلاح نفس میباشد و این ریاضت سبب تصفیہ قلب و تزکیہ و اطمینان نفس میگردد۔ (۲) ریاضت بر ہمان و جوگیان ہندو حکمے یونان می باشد کہ ریاضت این طائفہ ہواے نفسانی شان را تقویت می بخشد و این نوع ریاضت سبب تزکیہ و تطہیر نفس انسان نگردد بجز سبب صفائے نفس میشود کہ یا این صفائے نفس مکونات را کشف کردہ میتواند و از کشف عالم و جوہ بے نصیب اند، چہ کشف عالم و جوہ بدون تزکیہ نفس امکان پذیر نیست و تزکیہ نفس بدون متابعت شریعت و پابندی با حکام الہی و پیروی نبی متبوع ممکن نمی باشد بنا بر آن ریاضت این طائفہ غیر اسلامی کہ تابع احکام شریعت نیستند سبب تزکیہ و تطہیر نفس شان نمی گردد بلکہ صرف سبب صفائے نفس شان میگردد و بس و صفائے نفس مانند زرد اندود ساختن مس است و تزکیہ نفس مانند طلا ساختن مس است یہ عمل کیمیا حضرت امام میفرماید بیت

تا بجا روبرو کا زویے راہ نرسی در سراے الا اللہ

یعنی بتکرار این کلمہ طیبہ تمام ماسوی رانفی کن تا بواجب تعالی برسی و از آلہہ باطلہ و گرفتاری تمام ماسوی منصرف شوی تا بدرگاہ الوہیت او تعالی مقبول گردی یعنی سالک بتکرار نفی و اثبات از شرک خفی و جلی پاک و مبرا میگردد و بمقام بندگی واقعی نایل میگردد۔

تبصرہ: در کلمہ نفی و اثبات دو مقام موجود است یکے مقام طریقت است و دیگرے حقیقت (۱) در تکرار این کلمہ کہ سالک بنفی ماسوی مصروف است تا کہ ماسوی از شہود او زایل نگردد بجز سالک در مقام نفی یعنی در مقام طریقت قرار دارد۔ (۲) زبانیکہ سالک بہ اثر تکرار نفی و اثبات از شہود ماسوی فارغ و بشہود مراتب و جوہ نایل گردد و مصداقات قضایے شرعیہ را مشاہدہ نماید بمقام حقیقت رسیدہ است خلاصہ طریقت را ہے ست کہ انسان را از صورت بحقیقت شریعت میرساند و حقیقت مرتبہ است کہ سالک تمام قضایایے شرعیہ را از روی کشف مشاہدہ میفرماید، اگر صاحب کشف بودہ باشد

ورثہ درین او و بین عالم و حجب حجاب نمی ماند.

حضرت امام در مکتوب میفرماید که مقام نفی و انتفا را حضرت ابراہیم علیہ السلام با انجام رسانیده اند و تمام باسوی را نفی کرده اند مگر بیدار حق تعالی در دنیا مشرف نشده اند و تنها آنحضرت بمقام اثبات رسیده اند و قبل از وقوع قیامت بیدار حق تعالی مشرف شده اند یعنی تکرار کلام الا اله الا الله دو صورت دارد (۱) صرف تکرار و تریان آوردن و یا بدل این کلمه مبارکه را تکرار کردن بدون آنکه سالک از باسوی هائی یابد این است مقام طریقت - (۲) بمصداق الا الله و یا و تعالی رسیدن این است مقام حقیقت اگر چه درین مقام عارف بحقیقت مشرف میشود مگر حق تعالی را در دنیا نمی بیند و ندیدنی تواند دیدن حق تعالی قبل از قیامت خاصه آنحضرت میباشد که قبل از قیامت بیدار حق تعالی مشرف و اثبات را با انجام رسانیده اند مختصراً اینکه مقام نفی را حضرت ابراہیم علیہ السلام و اثبات را آنحضرت با انجام رسانیده اند - مقصد از تخلیق عالم آن بوده که حق را عبادت و از گرفتاری غیب نجات حاصل شود حضرت ابراہیم گرفتاری غیر را ترک نموده اما در دنیا برویت معبود خود مشرف نشده و سر در دو عالم که برویت مشرف شده مفاد خلقت با انجام رسیده حاجت بفرستادن پیغمبر دیگر نمانده -

مکتوب پنجاه و سوم

حضرت امام درین مکتوب سیادت آباء جناب شیخ فرید الدین گنج شکر را تهنیت میفرماید که در باره انتخاب علمای دین بپادشاه سعی بلیغ باید نمود تا عالم متدین که رو با آخرت داشته باشد انتخاب گردد - و میفرماید که در قرن سابق اختلافات علماء عالم را در برابر انداخت یعنی بعضی علماء این الوقت سجدہ تجیم و تعظیم را برای اکبر و جہانگیر حجاز دانسته بودند و سجدہ تعظیم و عبادت را تفریق و از هم جدا می دانستند یعنی سجدہ تعظیم را بپادشاه جائز نموده و سجدہ عبادت را خاصه و تعالی میدانستند درین باره علماء وقت غفلت و بی پروائی نموده بودند سعی کردند تا پیچھے اعتنائی با و بی احتیاطی با دوباره تکرار و عملی نگردد -

مکتوب پنجاہ و چہارم

حضرت امام درین مکتوب مبارک شکرانہ سیادت پناہ شیخ فرید را بجا آورده و میفرماید که سبب جمعیت حضرت خواجه ماشا پوره اید یعنی بصوفیان و منتسبین حضرت خواجه ادراد و معاونت کرده اید و بکذا حضرت امام شیخ فرید را از صحبت و محبت بتذعین ممانعت و باجتناب آن توصیه می فرمایند و میفرمایند که فساد صحبت بتذع الخ یعنی آنحضرت توقیر و احترام بتذع را گناه بزرگ خوانده اند و فرموده اند "هر که صاحب بدعت را احترام کند در حقیقت بهدم و ویرانی دین اسلام کوشیده است" و بدترین بتذعین فرق است که باصحاب پیغمبر بغض می ورزند و باصحاب کرام طعن می نمایند یعنی رؤف در حالیکه ہمیں صحابہ کرام اند که قرآن و تشریح بواسطه ایشان تبلیغ و شیعوع یافته است و ایشان اند که از صحبت خیر البشر نفوس ایشان به ترکیه رسیده و از ابارگی آزاد گشته اند و اگر ایشان مطعون باشند قرآن و تشریح نیز مطعون خواهند بود خصوصاً حضرت عثمان که جامع قرآن گفته میشوند اگر حضرت عثمان مطعون باشد قرآن نیز مطعون خواهد بود چنانچه حضرت امام میفرماید قرآن جمع حضرت عثمان است اگر حضرت عثمان مطعون و غیر معتد باشد قرآن هم مطعون و غیر معتد میگردد الخ یعنی قرآن مجید از طرف حضرت عثمان نشر گردیده است و ہمیں قرآن مجید جمع و انتشار یافته زبان خلافت حضرت عثمان تا این دم بحیث یک کتاب کامل فرستاده الہی و مومن به تمام اسلام احترام میگردد و کافه اسلام که نسوب بہ فرقہ و مذاہب باشد بدون هیچ گونه اعتراض اختر لے بقران مجید و باین کتاب کابل آسمانی ایمان و عقیده کامل دارند محتوبات آن در تمام مدارس و نقاط مختلف کشور ہائے اسلامی تدریس و تبلیغ میگردد و در عین حال ذریعہ دارا کحفاظ ہائے متعدد اسلامی در ہر کج و کنار ممالک اسلامی قرآن مجید حفظ میگردد و با وجود آن جماعہ از بتذعان اگر چه بخود قرآن احترام دارند اما بجامع قرآن احترام نگذاشته بلکہ با ایشان بعضی می ورزند و او را مطعون میدانند و در عین حال خود را مسلمان نیز میدانند و از آبیہ لیغیظ ہمہ الکفار نیز خبر دارند خلاصہ جماعہ کہ بہ صحابہ کرام آنحضرت احترام نکنند مانند

متفقان اند کہ ظاہر و باطن شان یکسان نبوده و از حقیقت انحراف می ورزند و از تزکیہ نفس منقافات معنوی اصحاب آنحضرت خبر ندارند و ایشان را بغیر حق مطعون می پندارند یعنی بعمل اصحاب کہ عبارت از جمع و انتشار قرآن باشد تابع و قانع می باشند، اما بخودشان طعن می گویند۔

تبصره: نفس دارے مراتب ذیل می باشند

(۱) مرتبہ انارگی نفس است کہ انسان را با امور نامشروع و شرارت با تشویق مینماید۔ (۲) مرتبہ لوامہ گی نفس است کہ خود را الامت کرده تاب می خورد۔ (۳) مرتبہ اطمینان نفس است کہ درین مرحلہ نفس تزکیہ گردیده و او امر خداوندی را قبول و آن اطمینان مینماید و بدرجہ اطمینان مشرف می گردد۔ (۴) مرتبہ راضیہ و مضییہ نفس است کہ درین مرحلہ از نزد حق تعالی راضی و حق تعالی نیز از او راضی میگردد، تا گفته نماند کہ اسباب اطمینان نفس اتباع سنت سنیه است، و بس۔ (۵) صحبت کسانی کہ دارے نفس ہائے مطمئنہ باشند نیز سبب اطمینان نفس میگردد۔ چنانچہ صحبت مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم یک نقر صحابی را بانہیک کمالات می رسانید و یہ نفس او اطمینان کامل حاصل می شد، صحبت مشائخ نیز از امور ات شرعیہ پورہ و داخل اتباع سنت سنیه محسوب میگردد، بدلیل اینکه حق تعالی میفرماید بطرف خدا وسیلہ طلب کنید، و وسیلہ چنانچہ ادائے عبادات میباشد مرشد کامل نیز وسیلہ تقرب گفته میشود۔ چنانچہ حدیث شریف است کہ میفرماید "نظر کردن بہ علی عبادت است" و ہذا حضرت مولانا روم میفرماید۔ بیت

یک زبانہ صحبت با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

بیعت یک امر مستون است بیعت آنحضرت بجهاد و ترک معاصی در احادیث مشہور و معروف است۔ جہاد نوعی باشد۔ اول جہاد کفار، دوم جہاد نفس۔ جہاد کفار را جہاد اصغر فرمودہ و جہاد نفس را جہاد کبر فرمودہ اند۔

تفصیل جمع و انتشار قرآن مجید قرار ذیل است: (۱) قرآن مجید در مرتبہ اول خلیفہ اول بہ سبب عرض حضرت فاروق جمع نموده و داخل یک وقایہ نموده اند۔ قرآن کریم در ابتداء بہ لغات

ہفتگانہ قبائل عرب نازل شدہ بود و تا آخر خلافت خلیفہ دوم یہاں لغات ہفت گانہ قرات و تلاوت
 میگردید، اگرچہ در بین این لغات سبوعہ کلام تفاوت معنوی وجود نداشت صرف اختلاف لفظی باشد
 میرسد و در وقت خلافت حضرت عثمانؓ رقبہ ممالک اسلامی توسعہ یافته بود، بنا بر آن در حین جہاد
 از نقاط مختلف ممالک اسلامی صحابہ کرام و مسلمین آن زبان در موضع جہاد اجتماع و زبیدند و درین
 اجتماع مسلمین ہر کلام قرآن را بہ لغات ہائے قبیلوی خویش تلاوت و قرات می نمودند کہ یک لغت
 معایر لغات دیگرے قرآنی احساس میگردید و لے از حقیقت آن خبر نداشتند کہ در معنی فرق ندارد و این
 لغات سبوعہ قرآنی ہمہ داراے یک مفهوم و معنی بودہ و بندہ بجز حضرت جبریلؑ آورده شدہ و بہ آنحضرت
 القا شدہ بود تا بر اے افہام و تفہیم قبائل مختلفہ اعراب آسانی و سہولت فراہم شدہ باشد و در معنی اختلاف
 نداشتند۔ ناگفتہ نباید گذاشت کہ این چنین اجتماعات اسلامی در زبان حیات آنحضرتؐ نیز رخ میداد
 و ہر قبیلہ اسلامی قرآن را بہ زبان قبیلوی خود تلاوت نمودہ لغات قبیلہ دیگر را غلط می پنداشتند
 تا اینکه بعضی آہنباراے محکمہ و حکمت بہ حضور مبارک آنحضرتؐ حاضر و ہر کلام بہ لغات قبیلہ خویش
 تلاوت می نمودند و آنحضرتؐ لغات ہر کلام از قبائل مسلمین اعراب را بہ صحتش اشارہ میفرمودند کہ
 چنین نازل شدہ است۔ خلاصہ اینکه اگرچہ این اختلاف قرات بہ لغات ہائے سبوعہ اعراب مستلزم
 اختلاف معنی نبودہ، از این کہ در عرب قبائل متعدد از قبیل قریش، ہوازن، سقیف و غیرہ طوائف عمرہ
 ہفت گانہ موجود بود کہ ہر کلام این طوائف عمرہ عربی از خود لغات ہائے جداگانہ داشتند لہذا
 قرآن مجید بر اے افہام و تفہیم آہنبار لغات سبوعہ عربی نازل شدہ بود در زبان حضرت عثمانؓ از حبلہ لغات
 سبوعہ لغات قریش انتخاب و از سایر لغات ہائے سبوعہ عربی صرف نظر گردید و نسخہ ہائے دیگر
 مدفون گردید۔

سوال: حضرت عثمانؓ یک فرد از افراد امت آنحضرتؐ بودند چہ صلاحیت داشتند کہ از حبلہ
 لغات ہائے سبوعہ لغات قریش را انتخاب و دیگر نسخہ ہائے قرآنی را مدفون سازند و آنرا ترک قرار دہند؟
 جواب: علت نزول قرآن مجید بہ لغات سبوعہ عربی این بودہ کہ قبل از بعثت آنحضرتؐ

قبائل عرب بصورت عموم بے علم و دانش بودند و ہر کدام بہ لغات قبیلوی خود محاورہ داشتند و از لغات
قبائل دیگر بے عربی معلومات نداشتند و در نتیجہ بعد از بعثت آنحضرت در عربستان علم و دانش توسعہ یافت
و اسلام روز بروز با اثر تماس ہائے مسلسل و اجتماعات اسلامی بہ لغات و اصطلاحات یک دیگر آشنائی و
معلومات کامل حاصل کردند و مشکلاتیکہ در مسائل افہام و تفہیم موجود بود بتدریج از بین رفت۔ بنا بر آن
حضرت عثمانؓ از جملہ لغات سبوعربی لغات قبیلہ قریش را کہ افصح سایر لغات ہائے عربی بودہ و در
عین حال قریش اشرف طوائف اعراب محسوب میگردد و در مصحف باقی گذاشتہ کہ حضرت جبریل در ہر
ماہ مبارک رمضان با آنحضرت قرآن را تکرار مینمودند، طوریکہ یک حصہ قرآن را حضرت جبریل تلاوت
میفرمود و آنحضرت گوش میدادند و حصہ دیگر بے قرآن را آنحضرت قرائت می نمودند و حضرت جبریل
گوش میدادند، بالآخر در رمضان سال آخر کہ سال رحلت آنحضرت بود تلاوت قرآن مجید مکرر از زبان
ولغات قریش صورت گرفت، لہذا حضرت عثمانؓ این تکرار قرآن مجید را کہ دو مراتب بلغات قریش
صورت گرفته بود آنرا از سایر لغات سبوعربی ترجیح دادہ در مصحف باقی گذاشتہ و از سایر لغات ہائے سبوع
صرف نظر نمودہ اند در اصل شان نزول قرآن علامہ ابن کثیر در جلد اخیر تفسیر ابن کثیر چنین توضیح میدہند
کہ آنحضرت میفرمایند وقتیکہ در معراج بحضور او تعالی مشرف شدم حین مراجعت حضرت میکائیل
علیہ السلام بر سر راہ من توقف داشتند و بمن اظہار نمودند کہ شما بیک قوم بے علم و دانش مبعوث
شده اید کہ آنہا لغات مختلف دارند و بزبان ہائے یک دیگر نمی فہمند، بتا بار از حضور او تعالی تمنا کنید
تا قرآن را بہ لغات طوائف و قبائل مختلف عرب نازل فرمایند و با ساس این مشورہ حضرت میکائیل
بحضور حق تعالی عرض کردم قرآن مجید را بدو لغات قبول فرمودند باز حضرت میکائیل اظہار
داشتند کہ این دو لغات کافی نمی باشد و باین ترتیب ہفت مراتب بحضور حق تعالی بکر عرض
نمودم کہ بالآخرہ بہ لغات سبوعربی قبول و شرف نزول فرمود۔ این حدیث شریف نقل بالمعنی
بیانشہ تفصیل بیشتر جمع و نشر قرآن مجید در مکتوب ۸۷ ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیات نیراقام
یافتہ است در آئندہ مطالعہ خواہید نمود۔

مکتوب پنجاہ و نهم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ تعالیٰ بہ محبت ایشان استقامت ارزانی فرماید الخ آنحضرت ص
میفرماید کسے کہ نسبت باہل بیت من محبت بیشتر و محکم تر داشته باشد در حین عبور از پل صراط
قدم ثابت تر و استوار تر بوده و از آنجا نخواهد لغزید۔

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرماید اظہار مودت ایشان کہ بآن مامور است می نماید الخ یعنی محبت سادات
واہل بیت آنحضرت ص بجمیع امت و پیروان آنحضرت ص توصیه گردیده۔ چنانچہ حق تعالیٰ
با آنحضرت ص میفرماید بگو بہ مردم کہ من بہ تبلیغ قرآن از شما چیز نمی خواهم و نہ چیز میگیرم بگردستی
اقربای خود را یعنی دوستی اہل بیت نبوت را از شما طلب دارم۔

مکتوب پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید ظاہر را بظاہر شریعت و باطن را باطن شریعت کہ عبارت از
حقیقت است آراستہ و متنزہ دارند الخ یعنی حقیقت شریعت عبارت از رسیدن بہ صفت الکلام
و شہود صدق مصداقات تمام قضایای شرعیہ میباشد کہ بعد از تزکیہ نفس میدہد اگر انسان از
نفس و خواہشات نفس بگذرد بالآخر بہ تزکیہ نفس و کمالات حقیقت شریعت میرسد و از کثاکش
نفس خلاص می گردد چنانچہ حضرت میرزا مظہر جان جاناں دہلوی علوی مجددی میفرماید۔ بیت
منظر طلبی گز بہان منزل راحت بگذر تو ز خود در پس این پردہ منقام است
آنچہ میفرماید طریقت آن حقیقت الخ یعنی مراد از حقیقت حقیقت شریعت است کہ وصول

بصفت الکلام و یا بصفت علم او تعالیٰ بیانشد زیرا کہ قرآن و شریعت از صفت الکلام و صفت علم او تعالیٰ نازل شد است و قرآن لفظی ظل و اثر کلام نفس است و حقیقت قرآن صفت الکلام است و حقیقت عبارت از راه و صول بحقیقت است لہذا یعنی تعمیل او امر متعلق از مابقی رہے است کہ انسان را از صورت شریعت بحقیقت شریعت میرساند۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید، این راہ کہ ما در صد قطع انیم ہمہ گی ہفت گام است لہذا یعنی لطائف ہفت گانہ انسانی داراے ہفت قدم است، دو قدم آن در عالم خلق است کہ بقالب یعنی عناصر رابعہ و نفس ارتباط دارد و پنج قدم آن بعالم امر مربوط است کہ عبارت از طے نمودن لطائف قلب، روح، سرخفی و اخفی است۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ در بین بندہ و او تعالیٰ ہفتاد ہزار حجاب ہائے ظلمانی و نورانی وجود دارد و ہر قدم ازین اقدام سبعمہ ہزار حجاب از بین میرود یعنی بہر گام ازین گام ہا انسان از خود دور و بہ حق تعالیٰ نزدیک می گردد، چنانچہ حضرت حافظ شیرازی چہ خوب گفته

دست از مس وجود چو مردان رہ بشوی تا کیمیای عشق بیابی و زرشوی

و نیز میفرماید۔

میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظا از میان خیز

تو از سرے طبیعت نمی روی بیرون کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

و آنچه میفرماید، مثلاً بخاطر نقشبندیہ ابتدا سیر را از عالم امر اختیار نموده اند یعنی مثل کتب نقشبندیہ

بصیغہ قلب توری، روح و لطائف دیگرے عالم امر شروع می کنند تا بلطائف جذبہ و عروج پیدا

شود و در ضمن این عروج تخلیہ بقصائل و تخلیہ از زرائل بدست آید، درین طریقہ تخلیہ لطائف عالم

امر سبب تخلیہ و ترکیب لطائف عالم خلق میگردد ازین ناچہ راہ این طریق از سایر طرق قریب تر

است زیرا دیگران عالم خلق را علیحدہ و عالم امر را جداگانہ سیر می نمایند و در طریقہ علیہ نقشبندیہ

در ضمن تصفیہ عالم امر تزکیہ عالم خلق خود بخود صورت میگرد و باین ترتیب منزل این طریق کوتاه تر میگردد در این طریق تخلیه قبل از تخلیه و در طریق دیگر تخلیه از تخلیه مقدم است۔ آنچه میفرماید طریق این بزرگواران بعینہ طریق اصحاب کرام میباشد الخ یعنی استفادہ طالب این طریق بہ صحبت شیخ مربوط است و بریاضت شاقہ ارتباطی ندارد چنانچہ اصحاب کرام کہ ترقیات شان بہ صحبت آنحضرت بوده نہ بریاضت۔ در طریق دیگر استفادہ طالب بدون ریاضت زیاد میسر نمیگردد۔ آنچه میفرماید درک دیگران چه طور خواهد گنجید الخ یعنی دیگران را وصل مطلق میسر است و نقشبندیان را وصل عریان، وصل مطلق آنست کہ حجاب ہاے ظلمانی مرفوع و حجاب ہاے نورانی ہنوز از بین نرفته باشد وصل عریان آنست کہ از صفات و شیونات و اعتبارات کہ حجاب ہاے نورانی است سرچ ہایہ در میان نماند۔ بیت

حسن تو مرا کرد چنان زیر و زبر کز خال و خط و زلف تو ام نیست خبر

مکتوب پنجاہ و نہم

حضرت امام میفرماید، علم و عمل و اخلاص الخ، یعنی شریعت داراے اجزائے ثلاثہ است کہ عبارت از علم، عمل و اخلاص می باشد۔ اخلاص دو نوع است یکے صورت اخلاص و دیگرے حقیقت اخلاص میباشد۔ (۱) حقیقت اخلاص آن است کہ در تمام اعمال حرکات و سکنات انسان اخلاص بدون هیچ گونہ تکلیف میسر گردد و این مرحلہ مربوط بہ تزکیہ نفس است کہ سالک از تعمیل او امر شرعی محفوظ میگردد۔ (۲) صورت اخلاص آنست کہ بعض اعمال شریعت بروئے تکلف و بعضا بدون تکلف اجراء گردد۔ بعد از تزکیہ نفس کمال اخلاص دست می دہد زیرا کہ وجود نفس امارہ مانع کمال اخلاص بودہ و زوال امارگی آن سبب کمال اخلاص میگردد۔

و آنچه میفرماید خوش بختی است برائے کسی کہ بمتابعت علمائے اہل سنت توفیق یافته باشد و ویل و ہلاک است برائے کسی کہ مخالف اہل سنت بودہ باشد و از آہن کانارہ گرفتہ باشد و اصول آہن را ترک کردہ باشد و از زمرہ ایشان خارج شدہ باشد الخ یعنی معتزلہ و روافض و خوارج کسانیکہ از

جماعہ اہل سنت خارج شدہ اند گمراہان اند۔ چنانچہ خوارج از محبت اہلبیت و دوستی اولاد نبی بی فاطمہ
 و از شفاعت آنحضرت انکار دارند، لہذا از خیر و برکت زیادیکہ نصیب اہل سنت است بے نصیب محروم
 ماندہ اند و وافض اصحاب کرام را بہ بدی یاد می کنند و معتزله از طریق اصحاب کرام کنارہ شدہ اند۔
 و آنچه میفرمایید مناسب است کہ دانستہ شود کہ انکار از بعض صحابہ کرام انکار از ہمگی شان بیانشد
 زیرا کہ شخص کہ از اصحاب کرام انکار نمودہ است در حقیقت از فضیلت آنحضرت منکر است و اگر
 بفضیلت صحبت آنحضرت اقرار قائل شود از صحابی نیز انکار نمی ورنہ دو باہا بعض نمی داشتہ باشد و
 آہنرا مطعون نمیدانند۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرمایید، یاد کرد در طریقت است و یاد داشت در حقیقت الخ یعنی در طریقت کہ
 سالک متوزیہ نیان ماسوی نرسیدہ است در مقام یاد کرد دیورہ و تکلف بیباشد و در مقام حقیقت کہ
 مقام یاد داشت و دوام حضور است از مراحل تکلف و تصنع گذشتہ است بدون تکلف مطلوب
 مقدس مشہودی گردد، خلاصہ برائے بتدی ذاکر و متوجہ دوام نگرانی بتکلف موجود است کہ بتکلف متوجہ
 عالم و جوب بیباشد و برائے غنہیان توجہ عالم و جوب بدون تکلف بیسر است و دوام حضور می باشد۔
 دوام نگرانی دیگر و دوام حضور چیز دیگر است، دوام نگرانی توجہ قلب است بہ عالم و جوب و دوام حضور
 رسیدن بہ مراتب و جوب است

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرمایید، استعداد شمارا بطریق ایشان مناسبتر است الخ یعنی مشائخ
 مستعد استعداد طالب را میدانند کہ طالب بکدام مشرب است بلندترین استعداد، استعداد محمدی
 المشرب بیباشد بنا بر آن اگر مشرب و مستر شد و استعداد اختلاف داشته باشند در این صورت فادہ استفادہ

کمتر بیاشند و اگر متحد المشرب باشند در آن صورت افادہ و استفادہ خوب تر بیاشند اما مرشد محمدی المشرب تمام استعداد ہمارا تزییہ کردہ میتواند زیرا کہ اوجامع است و مبدأ فیض او متضمن مبادی تمام مشرب است۔

مکتوب شصت و دوم

حضرت امام میفرماید طریق وصول دو جز دارد جذبہ و سلوک تصفیہ و تزکیہ الخ یعنی جذبہ و تصفیہ مرادف بیاشند تصفیہ عبارت از صفائی و توجہ عالم امر است بعالم وجوب، تزکیہ عبارت از تطہیر و توجہ عالم خلق است بطرف وجوب و یا بعبارہ دیگر تصفیہ عبارت از تخلیہ و زیور دار شدن است بقضائل و کمالات و تجلیات عالم وجوب و تزکیہ عبارت از تخلیہ از زرائل است۔ باید دانست کہ تصفیہ را در عالم امر و تزکیہ را در عالم خلق استعمال می نمایند زیرا کہ عالم امر در ذات خود پاکیزہ بودہ و اگر غباری از مجاورت عالم خلق و خصوصاً از ہمسانی نفس امارہ تاریکی و غباری کہ بآیندہ عالم امر شستہ باشد بتصفیہ نیاز مند است عالم خلق خصوصاً نفس ظلمانی کہ در خلقت و طبیعت آن نفس امارہ مخالفت احکام الہی موجود است و در ذات خود نجس است لهذا تزکیہ و تطہیر بکار دارند تا از مخالفت بتماثلت آوردند۔ چنانچہ فقہائے کرام جلد ہمارا در بیعت اش دادن تزکیہ میگویند و آنرا قابل جواز صلوات میدانند نفس نریجہ از تزکیہ از دشمن حق سبحانہ بدوستی او تعالی مبدل می گردد۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است یکے جذبہ بدایت است و دیگرے جذبہ نہایت جذبہ بدایت خاصہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ بیاشند کہ در حین انابت سالک و اشتغال بذکر او تعالی جذبہ دست میدہد و این جذبہ از صدقہ و خیرات حضرت خواجہ بزرگ سید بہا و الدین بلا گردان می باشد کہ بہ نسبتین شان نشان کردہ اند و این جذبہ اگر چہ طالب را بعالم وجوب نمی رساند بلکہ بمقامات عالیہ میرساند اما سالک سلوک را سہولت می بخشد جذبہ نہایت در مقام طرق موجود است، وقتیکہ سالک با اسم مربی و مبدأ فیض خود میرسد در آن وقت نفس او تزکیہ و نزول می کند و روح او در عروج می ماند خلاصہ جذبہ کہ بمقامات وجوب میرساند و روح را بعد از نزول نفس عروجات می دید ہمین جذبہ نہایت است زیرا کہ جذبہ تنہا

خاصہ روح است و در جذبہ بیداریت نفس و شرح و قلب ہمہ منجذب و یکجا عروج می نمایند و در جذبہ تنہا
تنہا روح عروج می کند و پس۔

سوال: وقتیکہ سالک منتہی گردد و کار او تمام شود و یا سم مری خود می رسد بہ جذبہ چہ ضرورت
خواہ داشت؟

جواب: منتہی آن را گویند کہ بمبدا فیض خود رسیده باشد و باقی مراتب و حویب ہنوز
در پیش است و رسیدن بذات مقدس تا ہنوز کجاست۔ مصرعہ "تایار کہ را خواہد و میلش یہ کہ باشد"
مکتوب ۶۳ حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب شصت و چہارم

حضرت امام میفرماید درین جهان کہ روح بمقام جسم نزول نموده الخ یعنی عالم ارواح قبل
از تخلیق بدن و قبل تخلیق عالم اجساد خلق گردیدہ علامہ ملا علی قاری ہروی مینویسد کہ روح بدت
چہارلک سال قبل از عالم تخلیق گردیدہ و خود تجرد متوجہ عالم قدس بودہ است ازینکہ رسیدن بعالم قدس
مربوط بمجاہدہ و مقابلہ میباشد و امور مجاہدہ بدون وجود مقابل امکان پذیر نمیشد لہذا آن روح را
جسم انسانی منزل دادہ مقابلہ و مجاہدہ نفس امارہ کہ ضد آن میباشد ما مور ساخت سعادت مند ان باین
نعمت مجاہدہ مشرف گردیدہ عالم جسمانی و روحانی شان را در راہ ارتقا و وصول بحقیقت و معرفت امتیاز
بخشیدہ اند کہ سانیکہ روح شان گرفتار خواہشات نفس امارہ گردیدہ و بعلاقی جسمانی خود باقی مانده اند
ازین نعمت مجاہدہ و ارتقائی روحی و جسمی خویش محروم و بے نصیب گردیدہ اند و وطن اصلی روح خود را
فراموش کردہ اند حضرت شاہ شرف قلندر باین چنین روح خطاب نموده میفرماید:

چندی باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدراے بے جا

مکتوب شصت و پنجم

حضرت امام میفرماید، در سلطنت پیشین غارے بدین مصطفوی مقہوم می شد سلطنت پیشین عبارت از وقت اکبر است۔ آنچه میفرماید محبت طبعی و عزیز می کہ بواسطہ مناسبت فطری است الخ یعنی انسان ہا دارے مشارب مختلف می باشند و بعضی آنها اشتراک مشارب داشته پیا شد در بارہ مشارب در چند جاہ تذکراتی بعمل آندہ دینجا حاجت بشرح نیست، آنحضرت میفرماید کہ ارواح جنود محمدہ است ہمان روحی کہ در عالم ارواح بروح دیگر محبت نمودہ باشد درین عالم نیز با ہم محبت خواهد داشت و حکمہ دران عالم از روح دیگر نفرت داشته باشد درین عالم نیز از یک دیگر نفرت خواهد داشت خلاصہ محبت فقیر با شہاد دلیل مناسبت فطری ما و شماست۔

مکتوب شصت و ششم

حضرت امام میفرماید، این طریق بعینہ طریق اصحاب کرام است یعنی این طریق بہ نسبت طرق دیگر بطریق اصحاب کرام مناسبت بیشتر دارد۔ زیرا کہ ترقیات صحابہ کرام مربوط با تبتلع سنت و صحبت آنحضرت بودہ و ترقیات طالبان این طریق نیز مربوط با تبتلع سنت و صحبت مرشد می باشد و بریاضت شاقہ ارتباطی ندارد و ترقیات طرق دیگر مربوط بریاضت است۔ آنچه میفرماید از کمال فضل در آغاز شربے انانجام از لانی دارند الخ یعنی حق تعالی از کمال فضل خود بہ نقشبندیان در ابتدا نمونہ انتہا رعایت فرمودہ چنانچہ جذبہ کہ در طرق دیگر در انتہا و در سیر فی اللہ می باشد درین طرق در ابتدا و در سیر فی الاشیاء دست میدہد مکاتیب ۶۷ و ۶۸ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب شصت و ہفتم

حضرت امام میفرماید بلکہ گشت الخ یعنی حضرت امام درین جا از کشف خود اظہار فرمودہ است و آنچه میفرماید چنان تصور فرمایند کہ این انابت بدست درویش از درویشان واقع شدہ است مترصد ثمرات آن باشد الخ یعنی بدست این فقیر این عبارت از کمال فقر و منصب مجربیت ان اظہار فرمودہ اند۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید، چنانکہ جامعیت سبب قرب و تکریم و تفصیل است، سبب بعد و تجہیل نیز ہماں جامعیت است الخ یعنی انسان داراے اجزائے دہ گانہ و لطائف عشرہ بیبا شد و این جامعیت ہم سبب تکریم و تفصیل انسانی است و ہم سبب بعد و حرمان او زیرا آئینہ استعداد انسان نسبت بہ سائر مخلوقات کامل تر و اتم تر بیبا شد یعنی انسان قابل تجلیات اسماء و صفات او تعالیٰ بلکہ لائق تجلیات ذاتیہ او تعالیٰ بیبا شد و غیر از انسان ہیچ مخلوقی مانند انسان آئینہ کامل ندارد و نیز ہمیں جامعیت انسان است کہ سبب بعد و دوری انسان میشود، زیرا ہر جزا از اجزائے انسانی مقتضی چیزے و خواہش امرے راجی نماید، چنانچہ دیدہ میشود کہ انسان بواسطہ کثرت اجزائے خود بیشتر مقتضی انواع مرغوبات بیبا شد از قبیل خوراک، پوشاک، فرش و ظروف وغیرہ و حیوانات دیگر مانند انسان خواہشات تنوعہ ندارد چنانچہ بعضی حیوانات صرف بخاک و برنجی صرف بہ علف و بعض صرف باب الکفرا کردہ است و اگر انسان ازین سفر عقلت باز نگرود و وطن اصلی روحانیت خود را بیاد تیاورد پس جائے تاسف خواهد بود، و اگر رعایت ازلی سبقت نماید طرف عالم قدس رجوع کند ہے سعادت کہ از بلا یک ہم سبقت بنماید و تجلیات او تعالیٰ در آئینہ او منعکس میگردد چنانچہ عارف میفرماید: بیت

گر نگرود باز مسکین زین سفر نیست ازوے ہیچ کس محروم تر
و نیز میفرماید: بیت

قدسیاں را عشق ہست درد نیست در در اجزا آدمی در خورد نیست

و آنچه میفرماید، اگر حقیقت نیت پسر نشود تکلف خود را با نیت باید آورد الخ یعنی تا نفس تزکیہ نگرود یہ تکلف موجود است و بعد از تزکیہ نفس حقیقت نیت دست میدہد۔ آنحضرت میفرماید "اگر گریبان نمی کنیدی گریبان شمانی آید گریبان تکلفی نماید" یعنی در وقت دعا تضرع نماید اگر گریبان شمانی آید تکلف خود را بگریبانید۔ خلاصہ اینکہ تا رسیدن بحقیقت نیت از صورت نیت کار گرفته نشود۔

مکتوب ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرماید کہ تصفیہ و تزکیہ ادائے شکر است الخ یعنی تصنیف عبارت از مصفی نمودن لطائف عالم امر است و تزکیہ عبارت از تطہیر لطائف عالم خلق می باشد یعنی لطائف عالم امر در ذات خود توراتی بوده و اگر عبارے از مجاورت لطائف عالم خلق بروی آن نشسته باشد آنرا تصفیہ باید نمود۔ لطائف عالم خلق ذاتاً نکر بوده بہ تزکیہ و تطہیر نیاز مند است۔ خلاصہ اینکہ باید انسان تمام اجزای خود را از گرفتاری باسوی فارغ و بجمت و بتدگی واجب تعالی و ادار و مشغول سازد و این است معنی شکر۔ زیرا کہ صرف تمام قوائے انسانی در خدمت و بتدگی او تعالی شکر است۔ بیت

بعد ازین دست من دامن دوست

بعد ازین گوش من و حلقہ یار

بے غم و درد تو صد حیف ز عمرے کہ گذشت

پیش ازین کاش گرفتار نعمت می بودم

حضرت عالمگیر از نزد نواب مکرم خاں پرسید کہ نواب صاحب شما چند سالہ می باشید؟ در جواب عرض نمود کہ چہار سالہ می باشم، عالمگیر از روی تعجب گفت، نواب صاحب چہ میگوئید؟ فرمود عمر ہمان است کہ بخدمت حضرت عروۃ الوثقی گذشت باقی بعم حساب نیست، نواب مکرم خاں از خلفائے حضرت عروۃ الوثقی بودہ۔ مکتوب ہفتاد و دوم حاجت بشرح نمی باشد۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حضرت امام بہ مخلص خود نصیحت میفرماید و از بلندی استعداد او خبر میدہند۔

تبصرہ: انسان ہا در استعداد خود متفاوت اند یعنی بعضی محرمی المشرب و برخی آدمی المشرب

و بعضیہا نوحی المشرب و ابراہیمی المشرب، موسوی المشرب و عیسوی المشرب پیدا شد و اولیاء کریم

بر روی فراست خدا داد کہ حق تعالی بایشان عنایت فرمودہ است استعداد طالبان را میداند و در

حدیث آمده است کہ مردم مانند خزانے اند بعضی خزانے طلا و بعضی فضہ اند، یعنی استعداد ہا متفاوت میباشد۔

بیت گمہ چہ سیم و زر ز سنگ آید ہی در ہمہ سنگی نباشد زر ہی

مکتوب ہفتاد و چہارم

حضرت امام بھت فقر از غیب و تشویق میفرمایند چنانچه در حدیث شریف ارشاد است کہ
 اللهم ارزقنا جک و حب من یحبک۔ و حق سجانہ میفرماید و کونوا مع الصادقین۔ آنحضرت ص با آنکہ
 سردار محبوبان است بھت و معیت دوستان خدا نامور گردیدہ اند عاقلان را می فهمانند کہ بھت
 دوستان او تعالیٰ یک امر مهم و از نعمت ہلک خداوندی است حضرت امام از خطاب لفظ شہنشاہ
 خود را دور دانستہ اند و متابعت و بندگی و خاکساری حضرت امام تیردین مکتوب شریف و وضاحت
 کامل دارد چنانچہ حضرت امام دین مکتوب میرزا بدیع الزمان را از نوشتن لفظ خود پوچمنوع میفرماید
 میفرمایند کہ این صفت پادشاہی دنیا و آخرت خاصہ واجب الوجود است ائم یعنی پادشاہ و مالک
 دو جهان بدون از حق تعالیٰ کسی دیگر شدہ نمیتواند مناسب نبودہ کہ مرابنا خداوند تائین یاد کردہ آید۔

مکتوب ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرمایند کہ از نزد حق سبحانہ تعالیٰ او تعالیٰ را باید طلبید و بوسیلہ شیخ یا بدون وسیلہ
 معرفت او تعالیٰ را طلب یاد کرد انجہ شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاری از تبریزی نقل میفرماید کہ
 میگفت الہی مردم از تو حاجات ہا میخواستند و من آمدم از تو ترا میخواستیم یعنی قرب ترا میخواستیم حقیقت
 آنست کہ اگر رضای حق تعالیٰ نصیب کسی گردد ہمہ چیز از دست۔ بیت

گر از تو گشتی ہمہ چیز از تو گشت
 و را از تو گشتی ہمہ چیز از تو گشت

حضرت امام میفرمایند کہ قبلہ توجہ را متعدد ساختن خود را در تفرقہ انداختن است یعنی اگر مرید خاص و
 تنہا متوجہ مرشد خود باشد قابل توجہ شیخ مقتدا واقع میگردد و اگر توجہ او پراکندہ باشد از التفات شیخ
 محروم است بھت یک رشتہ باطنی است کہ ہر آن بقلب شیخ مقتدا رسیدہ اورا بخود ملتفت مایل میگردد اند
 و تیردین مکتوب حضرت امام از کشف شان اظہار فرمودہ اند کہ سالم و غانم ازین سفر مراجعت خواہی کرد

گمان میرود کہ این سفر سفر جہاد است۔

تبصرہ: وصول بدون وسیلہ معاملہ محبوبان است کہ فضل او تعالیٰ متکفل رسانیدن
اہا است چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید ہر شرطی واردے کہ در کار شود حق تعالیٰ باہا تعلیم خواهد
ویا ایشان را بہ کلام شیخی رہمونی خواهد فرمود۔ ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ اما مہمان بہ وسیلہ محتاج
می باشد۔ ع کارپاکان را قیاس از خود بگیر

مکتوب ہفتاد و ششم

این مکتوب شریف حاجت بہ تشریح ندارد صرف یک حدیث مبارک تشریح میگردد آنحضرت
میفرماید کایزال طائفۃ من امتی ظاہرین علی الحق الہی علماء کرام در ترجمہ این حدیث شریف دو
نظریہ دارد اند بعضی غلبہ را بہ سیف و شمشیر تعبیر کردہ اند و برخی غلبہ را بہ حجت و دلیل تفسیر نمودہ اند کہ اسلام
از حیت دلیل و حجت بہ تمام طوائف عالم غالب است و بیچ طائفہ در مقابل اسلام اقامہ دلیل کردہ
نمی تواند اما در صحیح نسائی شریف لفظ مقاتلہ صادر گردیدہ و آنحضرت فرمودہ اند لایزال طائفۃ من امتی
یقائلون علی هذا الدین ازین حدیث شریف غلبہ سیف نیز معلوم میشود اما چیزیکہ قابل بحث دیدہ شد
این است کہ قرآن و حفاظت این دین بواسطہ شمشیر نصیب کدام قوم و قبائل خواهد بود صراحت ندارند
عدہ از بے خردان ادعای تمامند کہ ما ہمیشہ غالب ہستیم و مسلمانی محفوظ است و دلیل شان این است
کہ میگویند کہ حق تعالیٰ حفاظت کلام شریف را کہ بان ایمان آوردہ ایم و عدہ داده است بنا بر آن
قرآن کریم کہ مومن بہ ماست محفوظ پورہ و ما ہم ہمیشہ غالب خواهیم بود اما این قدر فکر نکرده اند کہ حفاظ
قرآن مجید یا غلبہ اسلام بیک قوم و یا بکدام مملکت معین منحصر و محدود نیست یعنی قدرت و غلبہ اسلام
وابستہ بہ عقیدہ راسخ و پابندی بہ محتویات قرآن است و بس۔ ہر ملت و اجتماعیکہ داراے چنین اوصاف
و عقیدہ باشد قدرت و غلبہ نیز نصیب ایشان خواهد بود والا از ادعای لفظی و عقیدہ سست راہ نجات
کامیابی بہ بیچ قوم و ملت دست نخواہد داد و احتمال دارد کہ قرآن کریم ہمیشہ محفوظ و مرجع پورہ باشد

اما کسانیکہ باحکام آل پیروی تراشته باشند آنها در وطن آنها از انوار قرآن محروم خواهند شد پس محفوظیت قرآن دلیل اسلامیت و مصونیت هیچ قوم و ملت معین نمی گردد و معلوم نیست که قرآن کریم در کجا باقی خواهد بود۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

حضرت امام میفرماید عبادت او تعالی وقتی بسیری شود کہ از بندگی تمام ماسوی آزاد شدہ قبلہ توجہ جز ذات احدیت هیچ نماید و انعام و ایلام او تعالی مساوی گردد و سالک بجمت ذاتیہ مشرف شود الخ یعنی عبادت اگر از برای نجات از ایلام و حصول انعام و محبت نفسانی صورت بگیرد این عبادت ناقص گفتمہ بیشتر زیرا کہ این نوع عبادت در حقیقت برای نجات نفس صورت گرفتہ است، اما از اینکہ بواسطہ حصول ولایت خاصہ محمدیہ بقضائے مطلق مشرف گردد و عروج سالک بذات بلا کیف او تعالی برسد آنگاہ بندگی خالص نصیب او میگردد و عبادت او خاص برضائے حق تعالی صورت میگردد۔ باید دانست کہ مرغوب دانستن ایلام خاصہ بعض محبوبان است ہر کس باین مقام نمی رسد۔ بنا بر آن درین مرحلہ انعام و ایلام ہر دورا یکسال می پذیرد۔ حضرت امام میفرماید شریعت ہر نی مناسب ولایت اوست الخ یعنی چون ولایت آنحضرت بلندترین ولایات انبیاء عظام است، لہذا قرآن جمید افضل ترین و جامع ترین کتب سماوی است و آنچه میفرماید لہذا گفتمہ اند ولایت نبی افضل است از نبوت او حضرت امام این عبارت را از بیان اولیاء دیگر نوشته اند، یعنی کسانیکہ بمکالات نبوت انبیاء عظام نرسیدہ اند و از ان کمالات پرہ و معلوماتی ندارند بنا بر ان ولایت انبیاء عظام را از نبوت نشان بہتر میدانند اما کسانیکہ بمکالات نبوت رسیدہ اند ولایت انبیاء را از نبوت نشان یافته اند۔ تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب نود و پنجم این دفتر مکتوبات قدسی آیات مطالعہ گردد۔

حضرت امام مکر میفرماید کہ ولایت اولیاء کرام تعلق بظلال صفات او تعالی داشته و ولایت انبیاء عظام بہ خود صفات ارتباط دارد و ولایات ملائکہ و بشیونات ذاتیہ او تعالی مربوط است اما نبوت انبیاء بمعرفت ذات او تعالی ممتاز است و تمام ولایات از وصول آن مرتبہ مقدس

قاصر اند و ازین تشریحات واضح گردید کہ مقام نبوت عالی ترین مقامات است و مقام ولایات بآن مقام قابل مقایسہ نیست و کسانیکہ مقام ولایت را از مقام نبوت عالی تر گفته اند از نارسائی شان بیباید و بس، و اگر بکلمات نبوت میرسیدند آنگاہ چنین چیز بانی گفتند۔ مصر چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

حضرت امام درین مکتوب شریف لطافت فرمودہ و از سفر طاہری و مکانی بہ سفر سلوکے انتقال فرمودہ و میفرماید کسانے را کہ حق تعالی امیر ساند بعد از جذبہ اولی بجزبہ ثانی و سیر انفسی میرساند و درین فرمودہ حضرت امام دو تعبیر موجود است یکے تعبیر طاہری است و دیگرے تعبیر باطنی و معنوی۔

(۱) تعبیر طاہری عبارت از سفر دہلی و آگرہ بودہ۔

(۲) تعبیر معنوی آن عبارت از سیر آفاقی و انفسی میباشد۔ سیر و نوع است یکے سیر آفاقی و دیگرے انفسی است۔ سیر آفاقی عبارت از مشاہدات انوار و تجلیات است در بیرون وجود سالک چنانچہ در عالم مثال و یاد زمین و آسمان و غیرہ و بعبارہ دیگر سیر آفاقی عبارت از ترک محبت ماسوی و ترک امتعہ دنیاوی است و از یاد بردن و فراموشی ماسوی است۔ (۳) سیر انفسی عبارت از گذشتن سالک است از محبت نفس خود و مشاہدات انوار و تجلیات و علایم قدرت حق تعالی است در وجود خویش و از خلق سیدہ تخلق حسنہ رفتن است۔ چنانچہ حق تعالی میفرماید: و فی انفسکم افلاک تبصرون۔ ایجاد دقیقہ است۔ باید دانست کہ جذبہ را مرادف سیر انفسی و سلوک را مرادف سیر آفاقی میدانند و نیز میفرماید کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ شریف جذبہ بر سلوک مقدم است حالانکہ حضرت امام در مکتوب چہار دہم میفرماید کہ آن معرفت در آفاق بودہ و این معرفت در انفس میباشد۔

سوال: ازین عبارت صراحتاً معلوم میشود کہ سیر آفاقی درین طریقہ عالیہ نیز مقدم است یعنی از فریاضات حضرت نقشبندیہ معلوم میگردد کہ درین طریق سیر انفسی مقدم است نسبت سیر آفاقی و از فرمودہ حضرت امام معلوم شدہ کہ سیر آفاقی مقدم است بر سیر انفسی و فریاضات فوق متضاد

دیدہ میشود علت آنچه خواهد بود؟

جواب: آنچه گفته اند کہ در نقشبندیہ جذبہ مقدم است، مراد جذبہ بدایت است و آنچه گفته اند کہ جذبہ مراد سیر نفسی است جذبہ ثانی میباشد جذبہ اولی جذبہ اولی از سیر آفاقی مقدم است و جذبہ ثانی کہ مراد سیر نفسی است از سیر آفاقی موخر میباشد جذبہ اولی صورت جذبہ است نہ عین جذبہ، ازین سبب حضرت امام میفرمایند کہ چاشنی و یک نمونہ از سیر نفسی درین طریق درابتداء دست میدہد الخ، یعنی نمونہ جذبہ درابتداء دست میدہد نہ عین جذبہ و جذبہ کہ مراد سیر نفسی است از سیر آفاقی موخر بوده کہ در سیر فی اللہ دست میدہد و درین مکتوب نیز تصریح بآن میباشد کہ سیر آفاقی نسبت بسیر نفسی درین طریقہ ہم مقدم واقع شدہ است و در بعضی رسالہ ہائے بزرگان دیدہ شدہ است تا کہ سیر سالک در ممکنات است یعنی تابعش سیر آفاقی است و بعد از آن سیریکہ در عالم ارواح و اسماء و صفات است سیر فی اللہ و سیر نفسی است۔

مکتوب ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرمایند کہ آنحضرت جامع جمیع کمالات اسمائی و صفائی است و منظر جمیع صفات کتابیکہ بروے نازل شدہ خلاصہ جمیع کتب سماوی است و شرائع و احکامیکہ بآئینحضرت نازل شدہ زبده و خلاصہ جمیع کتب ما تقدم است الخ یعنی در وجود آنحضرت ظہور تمام صفات عالیہ ساقلہ موجود بودہ ولے سایر انبیاء عظام دارائے چنین اوصاف جامع نمی باشند تا بر آن نہایت عروج عارفان غیر محمدی المشربان کہ بشارب انبیاء دیگر اند تا بمقام خفی بودہ و نہایت عروج محمدی المشربان تا بمقام اخفی است و قلیکہ عارف از تعلقات ماسوی ربانی یافتہ و از حجت اغیار بگذرد در آن صورت منظر کمالات و جوی میگردد، بعضی عرفا منظر کمالات عالیہ و بعضی شان منظر کمالات ساقلہ میگردد یعنی عرفا در انوار و مراتب شان و بگذارد بشارب شان متفاوت بودہ و یکسان نمی باشند یعنی سردار در عالم منظر صفت اعلم و شان اعلم است کہ از صفات دیگر فوق تر است و صفت حیات خود مرئی عالم انبیاء شدہ

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ قرآن کریم را یک ایک آیت و پارود و آیت از صحابی گرفته جمع ساخته اند۔
سوال: قرآن کریم متواتر پورہ طرف اطمینان و ایقان جمع امتان آنحضرتؐ میباشد و اگر مطابق تذکر فوق یک ایک آیت و پارود و آیت از صحابی گرفته شد و باین ترتیب جمع آوری قرآن صورت گرفته باشد درین صورت قرآن چگونه متواتر لفظتہ خواهد شد۔

جواب: این یک ایک آیہ و پارود و آیات کہ از صحابی گرفته شدہ است تفصیل آن باین ترتیب میباشد کہ این یک ایک آیہ و پارود و آیاتی را کہ بعضی صحابہ کرام بیاد داشتہ اند و دیگران بخاطر نداشتہ اند اما وقتیکہ در محضر کافہ صحابہ این آیات کریمہ قرائت شدہ بعد از ان بخاطر ہمگی شان آمدہ علی الاتفاق آنرا تائید و تصدیق فرمودہ اند و معای متواتر ہمیں پورہ کہ عرض شد یعنی ہمگی صحابہ کرام فرمودہ اند کہ ما از آنحضرتؐ شنیدہ ایم اگرچہ بیاد ما نماندہ بود۔

حضرت امام میفرماید کہ جامع قرآن فی الحقیقت حضرت صدیقؓ و حضرت فاروقؓ و اندک یعنی این موضوع را تفسیر این کثیر در جلد آخر خود چنان شرح میدہد کہ قرآن مجید را حضرت صدیقؓ و با ساس خواہش حضرت فاروقؓ جمع آوری نمودہ اند و لے قرآن مجید در ان وقت بہ لغات سبعہ عربی یعنی بلغات ہائے قریش ہوازن بنی تمیم و بنی ثقیف و غیرہ پورہ و این لغات سبعہ تا بدورہ خلافت حضرت عثمانؓ ادامہ داشت بالآخرہ در زبان خلافت سیدنا عثمانؓ چون رقبہ اسلام وسعت یافتہ بود در ہنگام کلام غزوہ کافہ مسلمین در یک مرکز اجتمع و زریبہ بودند ہر کلام یعنی ہر قبیلہ از قبائل عمدہ اعراب قرائت یک دیگر را غلط می پنداشتند چنانچہ این اختلافات در زبان جیات آنحضرتؓ نیز بواسطہ بے خبری بعض قبائل اعراب از لغات سبعہ عربی رخدادہ بود۔ بنا بر آن ہر کلام از صحابی کرام بہر قبیلہ اعراب کہ منسوب بودند عرض صحت و رفع اشتباہ شان بحضور مبارک آنحضرتؓ مشرف و بزبان قبیلہ خود قرائت می نمودند و آنحضرتؓ بجواب ہر کلام شان کہ بلغات سبعہ آشنائی نداشتند میفرمودند کہ ہکذا انزل

وہاں ترتیب قرابت ہر کلام از صحابی کرام را بہر قبیلہ کہ منسوب بودند صحیح و نامودہ میساختند این کثیر می نویسند کہ آنحضرت میفرماید کہ حضرت میکائیل دین موردیامین کہمک زیاد نموده است چنانچہ در شب معراج بمن مشورہ دادند شما بیک قوم بے علم و دانش مبعوث شدہ اید کہ بقباہل متعذر منقسم بیایند و ہر کلام دارے لغات ہاے جدا گانہ میباشد و بہ لغات ہاے یک دیگر آشنائی ندارند لہذا شما بحضور ذات اقدس عرض و خواہش کنید تا قرآن کریم نیز بہ لغات طوائف مختلفہ اعراب نازل شود تا ہر ان بحضور حق تعالی عرض کردم بالا تر نزول قرآن بدو لغات عربی قبول گردید و بار حضرت میکائیل فرمودند کہ این دو لغات کافی نیست بنا بر آن مگر بحضور حق تعالی عرض شد تا اینکہ نزول قرآن بلغات سبعہ عربی نازل شد۔ در زمان خلافت حضرت عثمانؓ این اختلافات مسلمین بیشتر گردیدہ سبب تشویش مسلمانان گردید و بالخاصہ خلیفہ وقت ازین اختلافات مسلمین طوائف ہفت گانہ اعراب زیادہ متوش گردیدند۔ زیرا کہ دیدہ شد در آن وقت با وجودیکہ قرب عہد نبوت بودہ بانہم سچو اختلافات بوجود آمد لہذا ہمہ ہاں اندیشہ آندند کہ باید ہرچہ زودتر این اختلافات مرفوع گردد و الا خوف آن میرود کہ این اختلافات لغوی و قبیلوی بالآخرہ منجر بیک اختلافات بزرگ تر گردد و ہر کلام ازین قبایل مسلمین عرب لغات ہاے خود را صحیح پنداشتہ و قبائل دیگر را حکم تکفیر نمایند تا بر آن حضرت عثمانؓ قرآن مجید را کہ بلغات سبعہ عربی جمع گردیدہ و در منزل حضرت بی بی حفصہؓ موجود بود از نزد بی بی صاحبہ خواستہ از جملہ لغات سبعہ عربی لغت قریش را انتخاب و بانشار قرآن کریم پرداختند کہ قرآن موجودہ عبار از ہمان قرآن منتشرہ میباشد کہ بلغات قریش انتشار یافته است و نسخہ ہاے دیگر کیہ بلغات سبعہ نوشتہ شدہ بود آن را بقون ساختند و یاد را ب انراختہ شد۔

سوال: حضرت عثمانؓ از جملہ امتان آنحضرتؐ بحساب میر و نزدیک نفر امت چه صلاحیت خواہ داشت کہ سایر نسخہ ہاے قرآنی را بسوخت تلاوت قرار دادہ و از ان جملہ لغات یک قبیلہ را انتخاب و انتشار نماید۔

جواب: در صحاح سنہ موجود است کہ حضرت جبریلؑ ہر سال در باہ مبارک رمضان

تشریف آورده با آنحضرت ختم قرآن بیمودند و در سال آخر که سال رحلت آنحضرت بوده ختم قرآن به لغات قریش صورت گرفته لهذا یکے بواسطہ تکرار ختم قرآن بلغات قریش و دیگر بواسطہ اینکه ختم آخری کہ در سال رحلت آنحضرت بلغات قریش صورت گرفته بود، بنا بران لغات قریش نسخہ باقی گذاشته شدہ و انتشار یافت و متباقی لغات ہائے عربی مدفون و متروک قرار دادہ شد، خلاصہ قرات آخر حضرت جبریل سبب انتخاب لغات قریش گردیدہ است ناگفتہ ماند کہ در لغات سبعہ اختلاف معنی وجود نداشته صرف اختلاف لفظی موجودہ بودہ کہ برائے تفہیم آہنانازل شدہ بود چنانچہ عہن و صوف کہ معنی آل یک چیز است۔ آنچه میفرماید نفوس شریفہ ایشان از امارگی نجات یافته و باطمینان رسیدہ بود الخ یعنی نفوس بچند چیز ترکیب می یابند۔

اول، بصحت بزرگان کہ نفوس قدسیہ داشته باشند۔

دوم: بواسطہ ریاضت کہ شریعت نبوی امر کردہ باشد۔

سوم: بواسطہ موسبت و عنایت الہی چنانچہ در بارہ بعض مجذوبان و محبوبان بمشاہدہ میرسد۔

تبصرہ: ریاضت جوگیہ و بلامہ سبب صفائی نفوس شان میگردد اما سبب ترکیب نمی گردد

بدلیل اینکه ریاضت این طائفہ با بر روی متابعت شریعت نمی باشد حضرت امام در مکتوبے میفرماید صفائی نفس بمانند زانند و دن نجاست است در غلاف زر ترکیب نفس تطہیر نفس است چنانچہ بعمل کیمیا مس را طلا میگرداند۔ صفائی نفس سبب کشوفات کونیہ میگردد، ولے از کشوفات الہیہ و قدسیہ بہرہ ندارد ترکیب نفس سبب کشوفات قدسیہ و امور اخرویہ میگردد۔

مکتوب ہشتاد و یکم

حضرت امام میفرماید کہ در ابتدا پادشاہت اگر مسلمانی رواج یابد الخ یعنی مراد شان دورہ سلطان جہانگیر است حضرت امام این مکتوب از ضعف و زبونی اسلام شکایت می نمایند، زیرا کہ در وقت اکبر رسوم کفر رائج و شعائر اسلامی روبا انحطاط آورده بود چنانچہ ذبح بقر ممنوع قرار دادہ شد و

وہذا اگر فتن زمان مشترکین نیز یک امر عادی بشمار میرفت۔ واکبر بسیارے از رسومات ہنود ترویج کردہ بود
و یک مسلک جدید را بنام دین الہی رواج کردہ بود کہ یک جزو آن از مذہب یہود و دیگر آن از مذہب مجوس منہ بود

مکتوب ہشتاد و دوم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ تعالیٰ ہموارہ با خود دارد و بغیر خود نگذارد الخ یعنی حق تعالیٰ
شکرا ہمیشہ و یا تمام قومی و لطائف جان با خود داشته باشد۔ آنچه میفرماید، آنچه بر ما و شما لازم است
سلامتی قلب است از یادون حق تعالیٰ الخ یعنی فنا کہ عبارت از نسیان ماسوی است برائے
سلامتی قلب یک امر ضروری و لازمی است۔ آنچه میفرماید کہ اگر غیر را بہ تکلف در دل بگذرانند
ہرگز نگذرد الخ یعنی تا کہ سالک در عروج است از ماسوی فارغ و تمام ماسوی را فراموش کردہ است
و در حین نزول واپس از ماسوی با خبر میگردد و این خبر داری و آگاہی او از ماسوی سبب گرفتاری او
میشود، زیرا کہ عروج او بختن قلب او را از عالم مقطوع ساختہ درین مرحلہ اگر چہ عارف در عالم
است و لے بے عالم است، زیرا کہ در وقت نزول حجب مرتفع باز نمود میکند قلب نوری از عالم امر و
لامکانی بودہ قبل از عروج در نفس بدن مجوس بودہ و در عروج صاحب پروبال گشت لہذا دوبارہ
بہمان صفت بشری در نفس بدن مجوس میگردد، از اینجا است کہ فرمودہ اند "آمیختہ باش و آویختہ
باش" لہذا روح و نفس سالک بعد از عروج و نزول اگر چہ آمیختہ است اما آویختہ نیست۔
بزرگے میفرماید: بیت

از درون شوا آشنا و زیریں بیگانہ نش این چنین زیباروش کم می بود اندر جہاں
اتبون در میان با زام و در درون خلوتی است یعنی با وجودیکہ در ظاہر با مردم سروکار آمیختگی داری
و لے در باطن با خدا باش، خلوت در انجمن کہ خاصہ نقشبندیہ است عبارت از ہمیں روش و شیوہ
شریف است کہ باطن با حق باشد و ظاہر با خلق، چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید رجال لا تلهیہم تجارۃ
ولا بیع عن ذکر اللہ الخ یعنی مومنان کامل اتانزکہ تجارت خرید و فروش ایشان را از ذکر حق تعالیٰ

غافل نمی سازد حضرت خواجہ بزرگ میفرماید کہ در بازار منی شریف تاجرے را دیدم کہ چند ہزار دینار خرید و فروش داشت فلے لحظہ دل او از ذکر حق تعالی عاقل نبود حضرت شاہ فضل اللہ مجددی میفرماید، بیت

بنشین بہ محمل دل و ہر دم بعرش تاز
طے میشود زبان و مکان زیر پایے دل

بزرگے بخارے میفرماید۔ بیت

رو برد دل بنشین آن دلبر خرگاہی وقت سحری آید و یا نیم شبی آید

حاصل این مکتوب شریف اینکہ بعد از سلامتی قلب تعلق دنیا ملحق حضور باطن نمیگردد ازین جا است کہ آنحضرت میفرماید لا رهبانین فی الاسلام الخ یعنی هیچگونہ رهبانیت در اسلام نیست و انسان مسلمان باید شیوہ اجتماعی داشته و ہمیشہ بابرادران اسلامی و دینی خود انس و الفت برادری داشته و آنہا را براہ راست و عمل نیک ترغیب نماید چنانچہ بزرگان گفتہ اند "دست بکار و دل بیار" و حضرت خلیفہ ثانی میفرماید اصلی واجہز الجیش یعنی در وقت نماز خواندن تجہیز جیش نیز مینمایم اجراءے این عمل ازین ناجیہ است کہ انسان دارای دو قوی یعنی داراے لطائف عشرہ است کہ پنج آن از عالم امر و پنج دیگران از عالم خلق میباشد عالم امر باطن و عالم خلق را ظاہری نامند۔ عالم امر عبارت از لطائف قلب توری، روح، سرخفی و اخفی است۔ عالم خلق عبارت از آب، خاک، ہوا و آتش است کہ بنام عناصر اربعہ یاد میشوند و بر علاوہ این عناصر اربعہ شیرہ کہ ازین عناصر پیدا شدہ است، آنرا نفس ناطقہ گویند و این نفس ناطقہ نیز بنام جز (پنجم) عالم خلق یاد میشود در وجود انسان کامل ہر جز ازین اجزاء دہگانہ مشغول و وظائف جداگانہ میباشد۔ بنابراین انسان یک مخلوق جامع و عجیب است کہ نظیر آن در سایر مخلوقات وجود ندارد و ہکذا، بیچ مخلوقی بانسان مقایسہ شدہ نمی تواند از قبیل ملائک جن و غیرہ کہ داراے این اوصاف و قوائے متذکرہ انسانی نمی باشند و این اوصاف جامعیت را کہ خاصہ انسان است دیگران ندارند از اینجا است کہ انسان خلیفہ رحمن گردیدہ و متحمل بار امانت شد کہ آسمان ہا و زمین ہا و کویہ از برداشت آن عاجز و ناتوان مانند بنا کخاصہ این قابلیت انسان از بزرکت و فضیلت جز خاکی اوست۔

بیت آسمان بار امانت توانست کشید
قرعہ فال بنام من دیوانہ زدند

حضرت امام در مکتوب فرمودہ کہ پستی خاک در حقیقت باعث سر بلندی او گردیدہ چنانچہ عارف میفرماید۔

خاک شو خاک تا بروید گل کہ بجز خاک نیست منظر گل

غلام خویشتم خواند لاله رخسارے سیاہ روئی من کرد عاقبت کارے

یعنی پستی زمین سبب سر بلندی گردیدہ است و آنچه میفرماید امروز این نسبت عنقہ قاف است انہ یعنی این نسبت را کہ عنقہ قاف تشبیہ کردہ اند و چو دل لا از حملہ نادران دانستہ اند و افعال مرقہ چو دلای کہ خالص محل محبت حق تعالی گردیدہ و با سوی محبت حق تعالی را در دل خود جاے ندیدہ اقل قلیل خواهد بود و مانند عنقا از حملہ نادران بحساب می رود۔ اما سر ہند کہ مکان تجدید پودہ این نسبت در انجام خود پودہ است۔

مکتوب ہشتاد و سوم

حق سبحانہ تعالی از تعلقات شتی بخالتے ارزانی فرمودہ بکلیت گرفتار جناب قدس خود گردانند انہ یعنی حضرت امام در حق مرسل الیہ دعا میفرماید و جمعیت اورامی طلبد ظاہر اورا بظاہر شریعت غرا آراستہ و باطن اورا باطن شریعت زیور دار و متخلی میخاید یعنی شریعت داراے ظاہر باطن است و بکذا انسان نیز داراے ظاہر و باطن بودہ لہذا می باید کہ ظاہر انسان بظاہر شریعت و باطن انسان بباطن شریعت کہ حقایق و اسرار است متخلی بودہ باشد۔ در حدیث شریف ارشاد است کہ ان للقران ظہر او بطن انہ یعنی قرآن داراے ظاہر و باطن میباشد کہ ہر کدام ظاہر و باطن داراے علم جداگانہ است بتایران بعضے علمائے بے سر انجام کہ از حقیقت شریعت خبر ندارند تصوف را یک امر زائد پنداشتہ اند از جملہ بے خبران بشمار میروند و بکذا برخی صوفیان قام و ناقص کہ تجلیات ظلیہ را دیدہ تصور نمودہ اند کہ حقیقت نزد ایشان است و شریعت را صورت پنداشتہ اند، این طبقہ نیز از جملہ جاہلان بے خبرانند در حالیکہ شریعت داراے صورت و حقیقت بودہ و این ناقصان بظلی از ظلال حقیقت شریعت اکتفا و تزییہ و ہنوز بحقیقت شریعت نرسیدہ اند حق تعالی علمائے ظاہر را از حقیقت شریعت واقف و

وارث کامل شریعت بگرداند تا از حقیقت شریعت کہ مراد بوی تصوف است انکار نکنند و صوفیان ناقص
نیز و انا بگرداند تا شریعت را پوست و معاملہ خود را مغز تصور نکنند بلکہ شریعت را جامع مغز و پوست
بدانند اللهم انا حقایق الاشیاء کما هی۔ مصرعہ

چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

مکتوب ہشتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ تعالیٰ بر جاہ شریعت استقامت از زانی داشته ما را بہ تمام از با
بتانند و بیکتہ اعراض از یادون بیسر گرداند الخ یعنی حق تعالیٰ ظاہر و باطن ما را بفنا و بقا مشرف ساختہ
و طرف جناب قدس خود متوجہ گرداند و ما را از باستاند یعنی نفس ما را مریگی گرداند زیرا کہ تا نفس تزکیہ
نشود وصول بحق سبحانہ یک امر دشوار است، ناگفتہ نماند کہ صوفیہ کرام تصفیہ را در عالم امر و تزکیہ را
در عالم خلق استعمال می نمایند چون عالم امر در ذات خود پاک و خود بخود متوجہ عالم و جوب بودہ و اگر
بخارے بانتر مجاورت عالم خلق در آئینہ او نشسته باشد آنرا تصفیہ باید نمود اما نفس در ذات خود خبیث
و در جبلت او مخالفت حق تعالیٰ موجود است اورا تطہیر و تزکیہ باید نمود تا مخالفت او بجمت و دوستی
تبدیل یابد، چنانچہ پوست حمار بواسطہ تزکیہ قابل جواز صلوات میگردد و نجاست او زائل میشود در حدیث
قدسی وارد است عاد نفسک فانھا انتصبت بمعاداتی الخ یعنی عداوت نما با نفس خود زیرا کہ او دشمنی
من استعدادہ است، بزرگی میفرماید انت الغامتہ علی شمسک الخ یعنی ابر نفس تو لیاقت آفتاب روح
ترا پوشانیدہ است و دیگرے میفرماید تو یوسفی فتادہ در چاہ الخ یعنی لیاقت و استعداد تو مانند حضرت
یوسف است مگر در چاہ نفس افتادہ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید بیت

میان عاشق و معشوق هیچ حایل نیست تو خود حجاب خودی حافظ از میان بر خیز

و نیز میفرماید۔

روے جانان طلبی آئینہ را قابل سازد ورنہ ہرگز گل و نسرن ندیدند ازین روے

حضرت میرزا جان جانان علوی مجددی میفرماید۔

منظر طلبی گریز بجهان منزل راحت بگذر تو ز خود در پس این پرده مقام است

خلاصہ اینکه قبل از تزکیہ نفس معاملہ عبادت و دعوی بندگی نمودن صدق کامل ندارد، زیرا کہ نفس خواہان الوہیت خود است و این مرض ذاتی اوست تا تزکیہ و تطہیر نگردد بہمان جناس و مرض ذاتی و الوہیت خود باقی است شیطان علیہ اللعنة زرد بیرون و نفس زرد داخل و درونی است شیطان بواسطہ این دزد خانہ گی دل را تاراج و از حقیقت منحرف می سازد لہذا کسانیکہ بہ تزکیہ نفس نرسیدہ باشند دارے و سوسہ ہا نفس و تفرقہ باطنی بیباشند و کسانیکہ بہ نعمت تزکیہ نفس رسیدہ باشند از سوسہ ہاے درونی و تسلط شیطان نجات می یابند و آنچه میفرماید ہرچہ گفتہ میشود از دوست نہ سخن اوست الخ یعنی سخن ما بمعرفت او تعالیٰ ہیچ تناسب ندارد، زیرا کہ او تعالیٰ از ادراک ما بیرون است لہذا از کمالات او و از ذات مقدس او چہ بیان کردہ خواهد شد و کمالات او را چگونه عیان خواهد ساخت در حدیث شریف وارد است لا احصی ثناء علیک انت کما اثبت علی نفسک الخ یعنی ثنائے ترا گفتہ نمی توانم تو خود ثنائے خود را گفتہ و گفتہ می توانی، خلاصہ ثناء و صفت بیان کمال یک ذات است و قتیکہ درجہ کمالات او تعالیٰ از ادراک ما بلند است چگونه ثنائے او را گفتہ میتوانیم، چہ ثنا گفتن فرع ادراک کمالات محمود است کما از ادراک آن عاجزیم پس چگونه ثنائے حق تعالیٰ را ادا کردہ می توانیم مصرع

من بعجز و قصور معترف ام

آنچہ میفرماید شریعت و حقیقت عین یک دیگر اند و در حقیقت از یک دیگر جدا نیستند فرق اجمال و تفصیل و استلال و کشف است غیبت و شہادت است تعمل و تکلف و عدم تعمل است الخ یعنی صورت شریعت یک امر اجمالیست و حقیقت آن تفصیل آن اجمال است و صورت شریعت امر استدلالی و حقیقت آن کشفی است، صورت شریعت غیبت و حقیقت آن حضور و شہود است در صورت شریعت معاملہ بہ تعمل و تکلف است و در حقیقت آن تعمل او امر شرعیہ ذوقی بودہ بلکہ ملکہ می گردد چنانچہ بطور مثال شریعت فرمودہ کہ عذاب و ثواب قبر موجود است، در صورت شریعت علم این ہر دو امر اجمالی است

وقتیکہ معاملہ بحقیقت شریعت رسید آنگاہ ہر روی آن تفصیلاً دیدہ میشود یعنی کشفاً مشاہدہ میگردد و نیز در صورت شریعت عبادت بتکلف و تحمل است و قتیکہ معاملہ بحقیقت کشید در آن صورت تمام اوامر شرعیہ ذوقی تلقی شدہ عارف از تمام عبادات خویش محظوظ میگردد۔ حضرت خواجہ بزرگ میفرماید در تصوف علوم اجمالی تفصیلی و استدلالی کشفی میگردد۔

سوال: صوفیان دو نوع است یکے صاحبان کشف، دیگرے بدون کشف اند، پس این فرمودہ حضرت خواجہ بزرگ در حق او شان چگونه مطابقت خواهد کرد۔

جواب: بزرگانیکہ بہ ترکیہ نفس رسیدہ اند و لے معاملہ باطنی شان در خیال شان منتقش شدہ کہ آنرا بیان نمایند اما در حقیقت از تفصیل معارف شرعیہ بے بہرہ نمی باشند الخ یعنی از تفصیل شریعت آگاہ اند لکن از بیان تفصیل عاجز باشند زیرا کہ حصول آن کمال در خیال او منتقش نگشتہ است۔ آنچه میفرماید علامہ وصول بحقیقت حق الیقین مطابقت علوم و معارف آن مقام است بعلم و معارف شرعیہ الخ یعنی در مقام حق الیقین تمام مکشوفات عارف مطابق شریعت است و معارف توحیدی کہ مخالف شریعت است قبل ازین مرحلہ است یعنی قبل از مرتبہ حق الیقین است۔

تبصرہ: علم داراے سہ مراتب است، اول علم الیقین دوم عین الیقین سوم حق الیقین۔
اول: علم الیقین استدلال از طرف اثر است بہ موثر۔

دوم: عین الیقین شہود خود موثر است۔

سوم: حق الیقین انعکاس گرفتن باوصاف موثر است بعد از شہود موثر۔ و در این وقت برہان برہان لمی است و استدلال از طرف موثر است۔ یعنی بعد از فنا و بقا علم عارف پر تو علم و قدرت او پر تو قدرت او تعالی می گردد علی ہذا القیاس۔ صوفیانیکہ بعروجات مشغول و سہو بہ موثر تر رسیدہ اند آنہا نیز در مرتبہ علم الیقین قرار دارند فرق علم الیقین صوفیان کرام و علم الیقین علمائے ظواہر این است۔

(۱) ربطیکہ در بین اثر و موثر است در نزد علمائے ظواہر استدلالی و در نزد صوفیہ آن ربط کشفی میباشد۔

(۲) علمائے ظواہر در علم الیقین بودہ و گرفتار اثر است و بہوثر تر رسیدہ اند اما صوفیان کرام گرفتار

موثر است الخ یعنی عاشق و مشاہدوے است و باثر التفات نمی نمایند۔ بیت

اگر ندھی بکف دامان یارم گرفتاری بہ کس دیگر ندارم

سوال: قرار فرمودہ حضرت امام تمام عالم از عدم و تجلی اسماء و صفات او تعالیٰ ترکیب یافته درین صورت تمام عالم منعکس بہ پر تو صفات او تعالیٰ است، پس تخصیص عارف بگرفتن انعکاس صفات او تعالیٰ چه مفہوم خواهد داشت؟

جواب: پر تو اسماء و صفات در ممکنات بواسطہ عدم است یعنی صفات ثنائیہ در عداوت متقابلہ خود پر تو انداختہ و بعد از ان انعکاس در وجود زید و بکر آسمان و زمین وغیرہ رسیدہ است اما پر تو یکہ در وجود عارف بعد از فنا و بقا یعنی بعد از ولادت ثانی پیدا شدہ است و چون عارف را مہو ہوی گردانیدہ است درین مرتبہ پر تو تجلیات بدون واسطہ عداوت است اما در وجود انبیا علیہم السلام در خلقت ابتدائی بدون عداوت بودہ یعنی فیوضات و تجلیات از عالم وجود بخلقت ابتدائی نشان بدون واسطہ عداوت متقابلہ رسیدہ است۔

سوال: فرق در بین وجود انبیاء عظام و اولیاء کرام چه خواهد بود؟

جواب: فرق یکہ در بین وجود انبیاء عظام و اولیاء کرام موجود است این است کہ پر تو تجلیات در خلقت ابتدائی حضرات انبیاء بے واسطہ عداوت است و از اولیاء کرام بواسطہ عداوت است یعنی در خلقت ابتدائی اولیا پر تو صفات بواسطہ عداوت رسیدہ بعد از ولادت ثانی وجود اولیاء کرام نیز مہو ہوی گشتہ و پر تو صفات در وجودشان بے واسطہ عداوت میباشد، فرق دیگر یکہ در بین اولیاء کرام و انبیاء عظام موجود است این است کہ مہولائے وجود انبیاء عظام تجلیات بودہ و عدم یک صورتی است کہ در ان تجلیات جاگزین شدہ است و مہولائے وجود دیگران عدم است تجلیات در ان جاگزین شدہ است خلاصہ اینکہ عدم در وجود انبیاء عظام ضعیف و تجلیات قوی میباشد بنا بر آن انبیاء عظام معصوم و اولیا معصوم نمیشدند و در وجود دیگران عدم قوی و تجلیات ضعیف میباشد و نیز تجلیات یکہ در وجود انبیاء عظام است تجلیات دیگر است و در وجود دیگران تجلیات دیگر و این دو

تجلی صرف اشترک لفظی دارند و بس۔ در حقیقت در بین شان تفاوت زیاد موجود است، زیرا کہ در وجود انبیاء تجلی خود صفات و در وجود دیگران تجلی ظلال می باشد۔

تبصره: عبادات متقابلہ عبارت از اضداد صفات ثنائیہ است یعنی عدم حیات، عدم علم، عدم قدرت، عدم ارادہ، عدم سمع، عدم بصر، عدم کلام، عدم تکوین است۔ قرار فرمودہ حضرت امام ہر صفت از صفات قدیمیہ او تعالی در عدم مقابل خود پر تو انداختہ و بعد از ان صفت تخلیق خداوندی آن عدم کہ ممنوع تجلی صفات میباشد مخلوق گردانیدہ بصورت زید و بکر و غیرہ بوجود آورده است الخ یعنی قبل از تخلیق عالم امتزاج تجلیات اسما و صفات عبادات تنہا در علم او تعالی بودہ نہ در خارج۔ زیرا کہ عدم وجود خارجی ندارد و بعد از ان صفت تخلیق آن عدم ممنوع علمی را وجود خارجی بخشیدہ است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند، در افراد عوام عدم بسیار قوی بودہ تجلیات محض در آنجا جائے گرفتہ و در وجود عارف تجلیات آنقدر قوت میگردد کہ عدم بتدریج ضعیف و ناچیز میگردد و بجای عدم تجلیات جانشین میگردد۔ بیت

مراد بگز بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم ترا چوں یافتم از خود چہ گویم

حضرت امام میفرمایند کہ عالم خلق ظاہر دیگر است و عالم امر باطن شان اما ظاہر عارف تجلیات اسما و صفات است و باطن شان تجلی ذات او تعالی و عالم خلق و عالم امر از حقیقت و ذات عارف برآیدہ محض لباس بیرونی او میشود و مردم ظاہر بین چون حدت بصر ندارند ظاہر آنها را دیدہ اورا مانند دیگران می انگارند یعنی اگر کفار از حقیقت انبیاء عظام خبر داری بودند گاہے نمی گفتند کہ ما الہذا الرسول یا کل ل طعام و ہمیشی فی الاسواق الخ یعنی چگونہ پیغمبر است کہ بہا تنہا طعام می خورد و در بازار گردش بینماید، طبقہ جاہل و بے دانش و بے معرفت نمی دانند کہ در افادہ و استفادہ مناسب طرفین یک امر ضروری است و نیز در افادہ و استفادہ عاطفہ قرابت و جنسیت یک امر لازمی است، لہذا عوض بشر اگر بلک پیغمبری شد چون در بین انسان و بلائک مناسب طرفین و جنسیت موجود نیست

بس مسائل افادہ و استفادہ طوریکہ شاید و باید از بلا تک صورت پذیر نمی شد؛ بنا بر آن حضرات
 انبیاء عظام از جنس بشر مبعوث شده اند۔ آنچه میفرمایند تا سر موعده مخالفت است دلیل عدم
 وصول است بحقیقت الحقایق الخ یعنی تا زمانے که عارف بحقیقت الحقایق نمی رسد تمام مکشوفات
 او مطابق شریعت نمی باشد بلکه بعض موافق و برخی مخالف می باشد۔ تا گفته ماند که حقیقت الحقایق
 عبارت از ان صفت او تعالی است که مبداء فیض و مربی آنحضرت است و یا عبارت از حقیقت قرآن
 میباشد که عبارت از صفت الکلام و صفت اعلم او تعالی است، زیرا که شریعت از صفت الکلام و صفت
 العلم نازل گردیده و ظل آنهاست بعد از رسیدن بحقیقت شریعت تمام مکشوفات موافق شریعت میگردد۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید جامع ترین عبادات ادای صلوة است الخ یعنی نماز جامع ارکان خمسہ
 میباشد چه در صلوة توحید و شہادتین کہ رکن اول ایمان است موجود است و نیز در نماز صوم و حج،
 زکوٰۃ ہمہ موجود است، چه در صلوة اماک از طعام کہ عبارت از روزہ است و توجہ بکعبہ تمثال از حج
 است و یکذا پوشیدن لباس پاک نمونہ زکوٰۃ میباشد این ہمہ نمونہ ارکان خمسہ اسلامی در نماز موجود
 است و نیز نماز یا نماز ایمان حسن لذاتہ بوده و حسن ذاتی دارد بخلاف ارکان دیگر کہ حسن شان
 عرضی میباشد ذاتی۔ زیرا کہ نماز تعظیم منعم است کہ در ذات خود محمود است و چهار کشتن انسان
 است کہ در ذات خود محمود نیست و روزہ تکلیف نفس است و زکوٰۃ اخراج مال است کہ در ذات
 خود محمود نیست اما نماز در ذات خود محمود است۔

آنچه میفرمایند تا زبان حصول حقیقت صلوة صورت صلوة را از دست نیاید داد الخ یعنی تا زمانیکہ
 نفس تزکیہ نگردیدہ مصلی ہودی صورت صلوة است بعد از تزکیہ نفس حقیقت صلوة دست میدہد۔
 سوال، صلوة عبارت از ارکان مخصوصہ است ہر کہ آنرا بجا آرد گویا حقیقت آنرا بجا آورده
 باشد پس امتیاز صورت و حقیقت چه خواهد بود؟

جواب: قبل از تزکیہ نفس عدم رغبت و منازعت نفس امارہ کہ در حقیقت منکر عبادت است در وجود مصلی موجود میباشد مصلی درین عرصہ صرف ایمان قلبی دارد اما اذعان نفس ندارد لهذا صلوات او صورت صلوة است یعنی دین اثنا نفس عارف بطور و خشوع و محبت و عشق اقامہ صلوة نمی نماید نمی بینی کہ مومن و منافق ہر دو نماز بخوانند مگر منافق چون اذعان قلبی ندارد صلوة او صورت صلوات است در حدیث شریف وارد است کہ الصلوة معراج المومن و صلوة قبل از تزکیہ نفس معراج مومن شدہ نمی تواند زیرا کہ دارک و سوسہ و لقلقہ میباشد و بحضور دل نمی باشد۔ بیت

در زبان تسبیح و در دل گاؤخر
 این چنین تسبیح کے دارد اثر

حقیقت صلوة نمازان عارفی است کہ در صلوة جمال عالم و جوب را مشاہدہ بینماید و نماز او معراج او میگردد و نفس او بطور و رغبت نمازی خواند۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید، تجلیاتیکہ در نماز فرض است در نماز ہای دیگر نمی باشد چنانچہ آنحضرت برای حضرت بلال میفرماید "ارحنی یا بلال" یعنی بلال ہر ارادہ دازین فرمایش مقصد آنحضرت اعلام شروع صلوات فرض بودہ کہ باذان مربوط است تجلیات اصلیہ و شہود مراتب و جوب در صلوة فرض میباشد در نوافل، زیرا کہ اگر نماز نوافل عین فضائل و تجلیات صلوة فرض را دارا می بود آنحضرت از بلال راحت نمی خواستند حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجیدی در بارہ محبوبیت حقیقت صلوة میفرماید۔ بیت

چکد مشک نماز دستم گران گیسو بدست افتاد
 دد صبح از گریہ با نم گران مہ در کنار آید

شخصے بحضرت امام از خطرات خود در نماز شکایت نمودہ در جواب او فرمودند کہ مخاطرہ سبب مجاہدہ و کثرت ثواب است شاید آنرا برای تسلی او فرمودہ باشند و تہ صلوة منتہیان سبب التذاذ و عروجات است مخاطرہ در آنجا گنجایش ندارد و یا شخصے کہ شکایت کردہ در حال ابتدا بودہ یعنی از زمرہ مبتدیان سلوک خواہد بود کہ برای ثبات چنان توصیہ نمودہ اند حضرت معشوق طوسی کہ یک نفر مجذوب بزرگ است علمائے کرام بہ نماز ایستادہ کردند وقتیکہ بہ ایالک و بعدا و ایالک نستعین رسید از پنج ہر مومے او خون جاری گردید زیرا کہ از گفتار خود خجالت و منفعل میگردد و فکری نمود کہ بزبان چنین میگویم ولے در عمل خلاف آن

رقتار میکنم یعنی از دیگران کہک و معاونت میخواہم خلاصہ حقیقت صلوة چیز باے دارد کہ در صورت صلوة
و در نماز ہمسگان موجود نیست۔ مصرعہ: کار پاکان را قیاس از خود بگیر۔

مکتوب ہشتاد و ششم

حضرت امام بیگی از احکام ولایت چرک ارشاد میفرماید کہ آنچه بر او شما است سلامتی قلب است
اگر رفتاری مادی و حق سبحانہ الخ یعنی قلب نوری از عالم امر است و ذرات خود توراتی و منوجہ عالم قدس
است بخار و پاکدستی کہ از مجاورت نفس بر آن نشسته است تصفیہ میخواہد کہ این تصفیہ مربوط بفتا و
نیان ماسوی است بدون آن قرب او تعالی امکان پذیر نیست چنانچہ حضرت مولانا روم میفرماید: بیت
بے فناے مطلق و جذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

انسان ہا مرکب از اجزای باشد کمال ہر جز مربوط بہ فنا و بقاے آن جز است یعنی فناے قلب نوری
وصول بصفات فعلیہ و اضافیہ است و فناے روح وصول بصفات ذاتیہ است و فناے موصول
بصفات ثبوتیہ و فناے حقی بوصول بصفات سلبیہ و فناے اخفی مربوط بوصول شان جامع میباشد۔
فنا و نوع است: اول فناے مطلق است۔ دوم: مطلق فنا فناے مطلق فنا است و
مطلق فنا فناے تمام نمی باشد ہر نوع فنا و ہر یک از لطائف عارف موجود است پس مطلق فنا
قلب آن است کہ برخی از ماسوی را فراموش و بعضی دیگر را فراموش نکرہ باشد و فناے مطلق قلبین است
کہ تمام ماسوی را فراموش نماید تا اطلاق اسم ولایت بصاحب این قلب صادق آید اگرچہ این شخص
پیدا فیض خود رسیده و تا ہنوز وصول بحق تعالی کجا است تا یار کہ را خواہد و میلش بکہ باشد۔

مطلق فناے عارف آنست کہ بعضی لطائف او ماسوا را فراموش کردہ باشد و بعضی دیگران ہنوز فراموش
نکرہ باشد فناے مطلق عارف آنست کہ تمام لطائف عارف تمام ماسوی را فراموش کردہ باشد پس
تمام لطائف عارف ہر کدام داراے فناے مطلق و مطلق فناے مطلق است۔ فناے نفس در ولایت بگری و
ربین بدو دائرہ و یک قوس می باشد و فناے عناصر ثلاثہ در ولایت علیا و وصول باسم باطن است

و کمال جزئی کی مربوط بوصول تجلیات ذاتیہ است۔

تبصرہ: وصول سالک بصفات اضافیہ و تعلیب ولایت صغریٰ است و وصول عارف بصفات ثمانیہ ذاتیہ ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاء عظام است، رسیدن عارف بشیونات ذاتیہ ولایت علیا است کہ ولایت ملا را علی است و حصول عارف تجلیات ذاتیہ معارف کمالات نبوت است۔ اطمینان نفس دو نوع است: اول اطمینان فی الجملہ و ناقص است کہ مربوط بصفات اضافیہ است۔ دوم اطمینان کامل است کہ مربوط بوصول صفات نبوتیہ است، ناگفتہ نماز کہ اسم ظاہر عبارت از صفات ثمانیہ است و اسم باطن عبارت از ذات مع صفات است یعنی علم اسم ظاہر است و علیم و قدیر، سمیع و بصیر اسم باطن اند۔

سوال: عارف را کمالات ولایت انبیاء و یا کمالات نبوت شان چه ارتباط خواهد بود زیرا کہ عارف با تجاریہ نمی تواند کہ لیاقت عارف مناسب معارف ولایت اولیاء است ولایت انبیاء۔
جواب: عارف بتابعیت انبیاء عظام کمالات ولایت انبیاء و ہذا کمالات نبوت شان نیز رسیدہ میتوانند و نیز از برکت متابعت کمالات انبیاء مرسل و اولوالعزم و کلیم و فیل و محبوب تیزی رسند۔ بیت

مورسکین ہوس داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد و ناگاہ رسید
پوشیدہ نماز کہ منصب نبوت خاصہ خود انبیاء است اما حصول کمالات نبوت امر دیگر است
و سر قرار شدن بہ منصب نبوت چیزے دیگر اولیاء محبوبین کمالات رسالت انبیاء مرسل و کمالات
انبیاء اولوالعزم نیز مشرف شدہ می توانند بل متابعت چیر نیست کہ انسان را بدرجہ محبوبیت می رساند
اما منصب نبوت نمی رسد چنانچہ حق تعالی میفرماید قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحبکم اللہ
یعنی بگوئے پیغمبر اگر شما خدا را دوست دارید پس متابعت مرا بکنید تا حق تعالی شما را محبوب خود بگرداند
عارفے نیز در نعت آنحضرت میفرماید۔ بیت

عجب این نیست کہ محبوب جهانی زہمہ عجب آنست کہ مہبان تو محبوبان اند

فرق محبت و محبوب آن است که محبوب سالک محمدی المشرب را گویند الخ یعنی در مبداء فیض آنحضرت
 مناسبت و اشتراک داشته باشد و مبداء فیض او ظلی از ظلال نشان العلم بوده باشد و سالک محب غیر محمدی
 المشرب را گویند یعنی مبداء فیض او ظلال صفت تکوین باشد زیرا که صفت تکوین عربی و مبداء فیض
 حضرت آدم علیه السلام و یا مبداء فیض او صفت العلم باشد که نوح المشرب و یا ابراهیم المشرب نامیده
 میشوند زیرا صفت العلم بنا بر اعتبارات مختلفه عربی حضرت نوح و حضرت ابراهیم است، مبداء کسانیکه
 صفت الکلام باشد موسوی المشرب و از کسانیکه صفت القدرت باشد عیسوی المشرب می باشند
 همی مشارب شش گانه متذکره فوق فاصه انبیاء اولوالعزم است، انبیکه دیگر به این مشارب و اولوالعزم
 با اولوالعزم مشارکت دارند و اولیاء کرام بتابعیت انبیکه عظام از مشارب نشان استفاده می نمایند
 سوال: وصول به کمالات هر نبی مربوط بتابعیت و پیروی شریعت آن است پس اولیاء که
 امت آنحضرت باشند کمالات انبیاء سابقه چگونه خواهند رسید.

جواب: شریعت آنحضرت مشتمل بر تمام شرائع است، قرآن کریم بهترین و خلاصه تمام کتب
 سماوی است و جامع خلاصه تمامی آنها است، چنانچه کلمه و انده لفظی زیرا که اولین شاید این معنی است
 یعنی قرآن و احکام آن در کتب پیشین موجود بوده در این فرموده اشاره بجامعیت فرقان محمدی است.
 سوال: عوالم تخصیص مشارب یک بمشرب یکسانی و برخی بمشرب نبی دیگر چه خواهد بود.

جواب: قبل از تذکره وقت که تجلیات صفات ثمانیه در عبادات متقابله پر توانداخته و تجلیات
 با عدم مزوج گردیده و در نتیجه سبب پیدایش زید و بکر و غیره گردیده است. بنا بر آن کسیکه به عدم ذاتی او
 تجلی صفت تکوین رسیده باشد آدمی المشرب و اگر تجلی صفت العلم رسیده باشد نوح و یا ابراهیم المشرب
 و اگر تجلی صفت قدرت رسیده باشد عیسوی المشرب و صفت الکلام رسیده باشد موسوی المشرب و اگر
 تجلی نشان العلم رسیده باشد محمدی المشرب خواهند بود.

سوال: هر یک از صفات ثمانیه بر علاوه کمال اصلی خود جامع کمالات تمام صفات ثمانیه دیگر نیز
 میباشد پس این نیز چه علت خواهد داشت که مبداء فیض برخی یک صفت و بعضی صفت دیگر باشد؟

جواب: بی صفات ثمانیہ او تعالیٰ ہر کدام بر علاوہ کمال اصلی خود منضمین کمالات سایر صفات ثمانیہ نیز مستند یعنی حصول کمال یک صفت برائے عارف سبب حصول کمالات سایر صفات نیز میگردد و لے اینقدر هست کہ صفت کہ مبداء فیض یک عارف باشد ظہور کمال آن صفت در وجود آن عارف از ظہور سایر صفات ثمانیہ بیشتر و قوی تر باشد ناگفته نباید گذاشت کہ محبوب دو قسم است۔

اول: عارف محمدی المشرب محبوب بالذات می باشد۔

دوم: محبوب بالعرض یعنی عارف غیر محمدی المشربان۔

تبصرہ: محمدی المشربان محبوب بالذات اند و غیر محمدی المشربان محبوب بالذات نبوده بلکه باتتبع سنت و یا بسبب حصول تصفیہ و تزکیہ و توجہ مرشد کمال محبوب بالعرض میگردد اما ظہور محبوبین ذاتی نیز مربوط باتتبع سنت سننہ است، تا بر آن کسیکہ در مبداء فیض خود بسردار دو عالم اشتراک داشته باشد اما متابعت سنت نکند محبوبیت او مختفی بوده و بر منصفہ ظہور نمیرسد و محبوب دانستہ نمی شود۔ بیت

محمد عربی کہ ابروے ہر دو سراست کسے کہ خاک درش نیست خاک بر سراو

حضرت میرزا جان جانان علوی مجددی میفرماید: بیت

محمد از تومی خواہم خدا را خدا از توحب مصطفیٰ را

مکتوب ہشتاد و ہفتم

حضرت امام قدوم میان شیخ منزل را کہ از خلفائے حضرت ایشان است علامہ سعادت خاندان مرسل الیہ دانستہ اند الخ یعنی محبت اولیاء و قربت ایشان علامہ سعادت است از بیجا است کہ حق تعالیٰ یا آنحضرت میفرماید و اصبر نفسك مع الذین یدعون رجبہ یعنی نگہدار نفس خود را با کہ پروردگار خود را یاد می کنند و نیز آنحضرت فرمودہ است در حدیث شریف است اللهم ارزقنا حبلا حب من یحبك و حب عمل یقرینا الی حبك یعنی الہی روزی گردان ما را محبت و دوستی خود را و در کسانے را کہ ترا دوست دارند و دوستی عملی را کہ ما را نزدیک می کنند بدوستی تو، زیرا قربت و محبت بزرگان

ثمرہ و نتیجہ خوب داشتنه و اقامت بزرگی است و نیز حق تعالی در قرآن مجید میفرماید و کونوا من السادات قیوم
یعنی با عباد حقان باشید تثبیت رابطه شریخ و تصورشان از نسوس فوقی کلی و از خود روشن است به یکی
از سالها یک قلمی حضرت شیخ المشائخ یعنی خواجہ باقی بانشہ صاحب تذکار یافته است کہ مراد از جمعیت
جمعیت قلبی است تہدنی، زیرا کہ جمعیت بدنی بلاروام است حضرت قطب المحققین سید العارفين باہر الدین
خواجہ عبید اللہ احرار کہ قلب ارشاد وقت خود است میفرماید سایہ رہبر بہ است از ذکر حق، بہ گفتن
باعتبار افادہ است نہ باعتبار فضیلت و بگذارد شریف است کہ آنحضرت میفرماید انظر الی علی
عبادت الخ یعنی نظر کردن بسوے علی عبادت است چون حضرت امیر شیخ و مرشد طرق اربعہ است۔
بنابر آن آنحضرت رابطہ اور از جملہ عبادت فرمودہ اند و نیز حدیث شریف است کہ اذا رُو و ذکر اللہ الخ
یعنی مومنان صالح و کامل انانند کہ از دیدن نشان حق تعالی بیاد بینندگان بیاید رویت دو نوع است۔
اول رویت بصری است، دوم رویت قلبی است۔ رویت قلبی جاویدان تراست نسبت رویت بصری۔
حضرت شاہ تلام علی دہلوی علوی مجددی کہ قیوم وقت بودہ اند میفرماید کہ در کلمہ مبارک توحید رابطہ
ثابت می باشد، بدلیل اینکه مراد از کلمہ محمد رسول اللہ ذات مبارک مشخص و معین کہ محبوب رب العالمین است
و در مرتبہ منورہ مدفون میباشد مراد است، یعنی مراد از محمد مطلق کسی مسمی بہ محمد باشد نسبت بلکہ ذات
مبارک فوق مراد است و پس در خود کلمہ توحید رابطہ موجود است و ہم چنانچہ در تمام کتب احادیث کہ
شامل آنحضرت بیان گردیدہ بیان رابطہ می باشد خلاصہ در حین اذکار بیاید ہمیشہ رابطہ را با مرشد
استوار داشتنه و سرشد خود را تصور نماید و اندر معنوی مطالبہ نماید چہ در راہ سلوک ارتباط و استوار بود
رابطہ یک امر ضروری و یگانہ عامل پیش رفت و ترقی طالب است، طالب علم ظاہر اگر ظرف استاذ توجہ
نکند جابل و غافل می ماند و توجہ طالب بہ استاذ و توجہ صوفی بہ مرشد فرق ندارد۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ در جوانی خوف بیشتر در کار است و در پیری رجا الخ یعنی ہر مسلمان باید

دارے خوف ورجا باشد اگر نہ خوف داشته ورجا نداشته باشد مسلمان گفته نمی شود و برعکس رجاء داشته خوف نداشته باشد هم مسلمان گفته نمی شود و اینکه کدام یکے آن دو امر در وجود انسان قوی باشد آنرا حضرت امام فوقاً تحلیل نموده اند یعنی فرموده اند که در جوانی خوف بیشتر باشد تا ترکیب معصیت نگرود و در پیری رجاء بیشتر باشد تا بخالق و پروردگار خود حسن ظن داشته و باین صفت حسن ظن بحضور پروردگار خود حاضر گردد از حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم نائب اتم حضرت امام پر سیدہ شدہ است کہ آیا حسن قائمہ ولی قطعی خواهد بود یا خیر در جواب فرمودہ اند کہ حسن قائمہ ولی اطمینانی است اما قطعیت قائمہ موقوف برود نصوص است کہ در بارہ عشرہ بشرہ صدور یافته و دیگران بہ مرتبہ این بشارت نرسیدہ اند۔

مکتوب ہشتاد و نہم

حضرت امام جہت تسلی و تعزیر مرسل الیہ میفرماید ہمیں موت است کہ شتاقان رایان تسلی میدهند و میفرمایند کہ موت ذریعہ وصول باو تعالیٰ است، اما حال ما و سپہاندگان و گرفتاران بے دولت حضور بمطلب رسیدگان و آزادگان خراب و ابر است الخ یعنی بمطلب رسیدگان و آزادگان عبارت از اولیای کرام است مراد حضرت امام این است کہ حال ما بدون صحبت بزرگان خراب و ابر است خلاصہ بعد از وفات شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی بائد کار با بزرگان خراب و ابر است و استفادہ از مزار مبارک او مشہود بشرائط است کہ عبارت از نقل قلب است و قبل از نقل قلب استفادہ از قبور نمی شود۔ حضرت مولاناے روم میفرماید۔ بیت

یک زبانہ صحبت با اولیاء بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

یعنی صحبت اولیاء واسطہ قرب و وسیلہ وصول باو تعالیٰ است چنانچہ بدون توجہ بزرگان و صحبت بزرگان بدرجہ ولایت رسیدن یک امر سہل و آسان نیست بطور مثال حضرت اوس قرنی کہ حضرت او عاشق غائبانہ بودہ بصحبت مشرف شدہ بودہ بیت

نہ تنہا عشق از دیدار خمیزد بسا این دولت از گفتار خمیزد

بدست آوردن مطلب ندرت چندان عجب کیفیت دارد مطلب نارسیدن ہا
از صحبت دور مانده بودند بدرجہ ادنامے صحابی نرسیدن تا گفته نماز کہ صحبت نامیان و وارثان کامل پیغمبر
شبیہ صحبت پیغمبری باشد۔

تبصرہ: استفادہ از قبور بزرگان مربوط بقنای قلب است قبل ازان یک امر دشوار است
زیرا کما موات روحانی گردیدہ اند و وجود بتدری بشریت غالب است۔

مکتوب نودم

حضرت امام میفرماید نصیحتیکہ بہ مجاہد و مخلصان کردہ می شود آنست کہ بکلیہ خود اقبال
بجانب قدس خداوندی میسر گردد و اعراض از یادون حق تعالی حاصل آید الخ یعنی فتلے قلب و تزکیہ
نفس یک امر لازمی است کہ توجہ باو تعالی بواسطہ فتلے قلب و تزکیہ نفس میسر میگردد۔ و نیز میفرماید
امروز حصول این دولت عظیم و البتہ توجہ و باخلاص باین طریقہ عالیہ نقشبندیہ است بریاضت
شاقہ و مجاہدات شدیدہ میسر نگردد، آنچه بیک صحبت او شان حصول یابد الخ یعنی این فرمودہ شان
اشارہ ایست بمعارف مجددیت شان آنچه میفرماید طریق این بزرگواران طریق اصحاب کرام است الخ
سوال: تمام مثلخ طرق اربعہ پیر و صحابہ کرام اند پس تخصیص طریقہ عالیہ نقشبندیہ چه خواهد بود؟
جواب: مثلخ نقشبندیہ دو چیز دارند کہ در مثلخ دیگری باشد۔

اول: اتماع سنت است و عمل بعزیمت، مثلخ کرام طرق دیگر بعض امور بتدعہ راد
طرق خویش رولج داده اند مانند سماع غنا و ذکر جمہر و غیرہ۔

دوم: آنکہ ترقیات صحابہ کرام مربوط بصحبت آنحضرت بوده و بریاضت و مجاہدت کارے
نداشتند ترقیات طالبان این طریقہ نیز بیشتر مربوط بصحبت مثلخ مقتدر است بخلاف طرق دیگر
کہ ترقیات شان مربوط بریاضت شاقہ است۔

این است مناسبت باین طریق بہ طریق صحابہ کرام۔

مکتوب نورد و حکیم

حضرت امام میفرماید مقصود از اعمال و احوال طریقت تزکیہ نفس و تصفیہ قلب است تا نفس مرکزی نشود و قلب سلامتی پیدا کند ایمان حقیقی کہ وابستہ بآن است میسر نشود و سلامتی قلب وقت صورت بند کہ غیر او تعالیٰ اصلا در دل حضور نکند الخ یعنی تا زمانے کہ سالک در عروج است خطرہ غیر از دل او منتفی و فراموش میگردد، در وقت نزول اگر چه عالم بیاد اومی آید و لے گرفتار عالم نمیکرد مطابق مقولہ بزرگان آمیختہ با عالم اندولے آونجہ نمی باشد، و نیز بزرگان فرمودہ اند شخصے کہ بہ صحبت مردم خوش است و در تنہائی خفہ می باشد بحال او باید گریست یعنی این قبیل اشخاص از یاد او توانی غافل بیدہ و علاقہ و محبت بحال خود ندارند و تحت تاثیر بارہ واقع شدہ اند در مکتوبات حضرت عروۃ الوثقی تذکار گردیدہ و قتیکہ قلب عارف با سوی را فراموش نماید در آن صورت ارتباط عارف با بنی نوع و خویشاوندانش بواسطہ نفس او انجام میگرد و قتیکہ نفس ہم فانی گردد و با سوی را فراموش نماید در آن وقت ارتباط او بذریعہ حواس است۔

تبصرہ: این فرمودہ حضرت عروۃ الوثقی در بارہ عارف مستہلک است کہ لطایفش نزول نکرده و با عالم صرف بواسطہ حواس سرکار دارد، اما عارفیکہ مستہلک نیست از او ایام مرچوبین است در وقتیکہ نفس او عروج می نماید قلب او نزول کرده با عالم معاشرت داشته می باشد یعنی لطائف او بصورت تدریجی بہ نعمت فنا و بقا نائل می گردد و بصورت یکدم عروج نمی کند درین صورت بعضی لطائف عارف در حال عروج و بعضی لطائف او بعالم اشتغال داشته می باشد و این اشتغال لطائف او بشکل آمیختن خواهد بود نہ آویختن۔ بیت

از بیرون در میان بازارم   و ز درون خلوتے است با یارم

مکتوب نورد و حکیم

حضرت امام میفرماید، راہ اطمینان قلبی ذکر است نہ نظر و استدلال الخ یعنی ذکر او تعالیٰ سبب تصفیہ قلب و تزکیہ نفس میگردد و بعد از حصول این دو کمال اطمینان قلب خود بخود حاصل میگردد چه بعد از مشاہدہ جلال و جمال و عظمت و کبریا و وجوب غیر از اطمینان چیزے دیگرے گنجایش ندارد و محب در محبوب خود فانی میگردد، چنانچہ مجنون عاشق معروف لیلی میگفت کہ خلافت بعد از آنحضرت حق لیلی بوده نہ حق صدیق اکبر و نیز در عین ذکر بنین ذاکر و تذکرہ علاقہ و مناسبت و عشق بوجود می آید کہ موجب تسلیم محض میباشد یعنی ذاکر آنافاناً ساعتاً ساعتاً بانعکاس تجلیات مذکورہ منبصغ میگردد و در سر آن در رفیقہ عدم ذاتی او از بین رفتہ تجلیات جانشین او میگردد عارفی میفرماید بیت

مراد دیگر بجائے من نہ بینی   چو جاں آئی بجائے من نشینی

و نیز میفرماید بیت

تویی از هر دو عالم آرزویم   ترا چوں یافتم از خود چه گویم
حضرت حافظ شیرازی میفرماید بیت

فراز منظر چشم من آشیانہ تست   کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانہ تست

اماد وقت عدم تصفیہ قلب و انارگی نفس حصول اطمینان بہ دلیل امکان پذیر نیست زیرا وجدان مستدل یعنی نفس او منکر احکام سماوی است حضرت مولانا یعقوب چرخمی در تفسیر سورہ الحاقہ در بارہ فخر رازی میفرماید بیت

چونکہ او من لم یزق لم یدر بود   علم و تحصیلات او حیرت فرود

یعنی امام رازی عشق را نہ چشمیدہ و تنہا با استدلال قناعت او حاصل نمی گردد زیرا کہ نفس منکر احکام شرعی است حجۃ الاسلام امام غزالی میفرماید "علم حجاب اکبر است" این فرمودہ شان دو معنی دارد: اول اینکه علم استدلال بدون تزکیہ نفس وسیلہ وصول مطلب نیست۔ دوم: آنکہ در راہ ایمان شہودی فناے علم حصولی و تیر فناے علم حضوری لازم است چہ تا از علم با سوی فارغ نگردد بعلم او تعالیٰ یعنی بمعلومیت او تعالیٰ نمیرسد و حق تعالیٰ معلوم او نمی شود ازین جا است کہ حضرت حافظ شیرازی میفرماید بیت

تو از سرای طبیعت نیروی بیرون کجا بکوی حقیقت گذر توانی کرد
 و نیز تنہا استدلال و علم بے عمل رہبر راہ حقیقت نیست، چنانچہ حافظ شیرازی مینفر باید۔ بیت
 عثمان بمیکدہ خواہم تاقت زین مجلس کہ و غظا بے عمان اجا است نشیندن
 خلاصہ ذکر یا بحدی میرسد کہ عاشق نہ تو دونہ عالم را دیدہ می تواند تنہا معشوق خود را مشاہدہ می نماید پس
 درین وقت اطمینان قلب و تزکیہ نفس نصیب ذاکر عاشق میگردد و استدلال نہ چنان است۔ بیت
 پایے استدلالیاں چوبین بود پایے چوبین سست بے تمکین بود
 پایے چون در وجود مستدل یک منکر قوی کہ عبارت از نفس اوست موجود است قناعت دشوار است۔

مکتوب نود و سوم

حضرت امام میفرماید بعد از اداے سنن روانب (مؤکدہ) بذکر یا بید پرداخت الخ یعنی اعمال سالک
 بدو نوع است، اول عمل مقربین است دوم عمل ابرار در ابتداے سلوک ذکر اسم ذات و مراقبہ و تصویب شیخ
 مقتدا از اعمال مقربین است تلاوت قرآن و نماز عمل ابرار است در انتہای سلوک تلاوت و نماز عمل مقربین
 بودہ ذکر عمل ابرار میباشد، ہر عبادات و اذکار از خود مقام مخصوصی دارد چنانچہ سورہ فاتحہ از اشہد فضل است
 مگر خواندن آن در قعدہ خطاست و محسوس شدن اسرار قرآنی بعد از تخلیہ وجود از زائل صورت میگردد۔ بیت
 عروسی سناے قرآن حجاب آنگہ بر اندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا
 یعنی وقتیکہ قلب از وسوسہ و نفس از امارگی نجات یابد اسرار قرآنی مشاہدہ میشود آنچه میفرماید اگر در جمعیت
 فتور یا ابتداول تعین سبب فتور باید کرد الخ یعنی عوامل و اسباب فتور بسیار است چہ از تکاب امور محرّمہ
 و مکروہہ و مشتبہ حتی امور مخصّصہ نیز سبب فتور میگردد، زیرا کہ نقشبندیان عامل بعزیمت میباشد و از رخصت
 اجتناب مینمایند حضرت عروۃ الوثقی میفرماید کہ قبض سالک گاہے از ارتکاب ذلت و لغزش و خطا بودہ و
 گاہے بدون ذلت ہم قبض عاید میگردد، زیرا قبض و بسط ہر دو از احوال سالک است، پہ سالک گاہے
 منظر صفات جلالیہ و گاہے منظر انعکاس صفات جمالیہ است و ہکذا حضرت عروۃ الوثقی میفرماید

چون تفریق قبس از تکاب زلت و قبض کہ جز بہ طریقت است دشوار بیابا شد پس می باید کہ سالک ہمیشہ در طلب مغفرت و طالب عفو باشد و نیز میفرماید کہ توجہ مرشد کویہ ہائے ظلمات را ازین می برد و قبض را می شکناند۔

مکتوب نود و چہارم

حضرت امام میفرماید چون این دو جملہ اعتقادی و عملی بدست شود میتوان کہ بعالم حقیقت طیران نماید الخ یعنی عارف در وقت طیران بعالم و جویب بدو با تہیہ اعتقادی و عملی تیار منداست کہ بدون آنها مظهر تجلیات و صاحب قوہ قریبہ و کشفیہ شدہ نمی تواند۔

سوال: جو گیان و بلہ ہمان ہندو فلاسفہ یونان نیز صاحب کشف و عرفان اند با این کہ داراے این دو جملہ نمی باشد علت آن چہ خواهد بود؟

جواب: مکشوفات آنها بہ عالم کون تعلق داشته است کہ این گونہ مکشوفات از صفائی نفس بدست می آید و از کشف عالم و جویب بے پیرہان تہیہ کہ کشف عالم و جویب بدون تزکیہ نفس امکان پذیر نیست و تزکیہ نفس بدون اعتقاد و عمل و بدون متابعت شریعت ممکن نیست، فرق صفائی نفس و تزکیہ آن این است کہ صفائی نفس بواسطہ ریاضت فغانہ جوع و نفاقہ حاصل میگردد و بصحت عقیدہ کارے ندارد، بر عکس تزکیہ نفس کہ مربوط بصحت عقیدہ و متابعت شریعت است و سرق دیگر کیہ درین صفائی نفس و تزکیہ آن موجود است این است کہ صفائی نفس مانند زراںدودہ ساختن نجاست است و تزکیہ نفس مانند زراں ساختن مس است بعمل کیمیا چنانچہ سالک بمرشد خود میگوید: بیعت

دوس قلب من اے مظهر حق کن نظری
بت۔ یک نظر کن تالہ مستفتحی شوم ز ابعاج جنس
زانکہ اکسیر اخرو فرگس مشہلا داری
سگ چو شد منظور نجم الدین مکان امر و راست

مکتوب نود و پنجم

حضرت امام میفرماید آدمی نصیحہ است جامع ہرچہ در تمام موجودات است در انسان تنہا

ثابت است انہ یعنی انسان دارائے صفات و جوہی و صفات امکانی است از عالم امکان بطریق حقیقت
 و از مرتبہ و جوہی بطریق صورت است صورت صفات و جوہی است در انسان نہ حقیقت آن و نیز ہمیں
 جامعیت کہ در کلیت انسان است در قلب تنہا است لہذا قلب انسان را حقیقت جامعہ گویند۔
 تبصرہ: در وجود انسان اجزائے عالم خلق و عالم امر موجود است و پر تو صفات عالم
 و جوہی یعنی نمونہ صورت بصفت علم، صورت صفات قدرت، صورت صفات ارادہ و صورت صفات
 صورت صفات بصر و صورت صفات کلام و صورت صفات تکوین در انسان موجود است و این صفات
 در انسان بطور حقیقت وجود نہ داشتہ بلکہ این صفات خاصہ عالم و جوہی بیانش و در انسان صورت
 این صفات است نہ حقیقت آن در بین صورت و حقیقت فرق زیاد موجود است و صرف مشارکت
 اسمی دارند و نہ با ہم بیچ مناسبتی ندارند ازینجا است آنحضرت میفرمایند ان اللہ خلق آدم علی صورۃ
 یعنی حق تعالی پیدا کردہ است حضرت آدم را بصورت و جوہی درین جا مراد از جوہی صورت صفات
 و جوہی است نہ حقیقت صفات و جوہی بدلیل اینکه حیات او تعالی ابدی بودہ مستعار غیر از نبی باشد و بگذرد
 علم او تعالی ازلی بودہ مستعار از غیر نبی باشد مگر انسان دارائے صورت این صفات بودہ نہ حقیقت آن
 زیرا کہ صفات انسان حادث و مستعار از غیر است علمائے ظواہر در مرجع ضمیر علی صورتہ باشند و مواہ
 اند یعنی اشتہاہ شان ازین ناحیہ است کہ میگویند کہ این ضمیر بخیر ارجع است و یا بہ آدم این ضمیر اگر
 بحق تعالی راجع شود انسان مماثل حق تعالی میگردد و اگر بآدم راجع شود این عبارت معنائے خوب نمیدہد
 زیرا کہ ہر چیز بصورت خود آن چیز مخلوق شدہ پس تخصیص حضرت آدم چہ معنی خواہد داشت، ولے دنیا
 صوفیائے کرام از ارجاع ضمیر باو تعالی ہیچگونہ اشکالے پیش نمی نمایند زیرا کہ معنائے حدیث شریف
 این است کہ انسان دارائے صورت صفات و جوہی است نہ حقیقت صفات و جوہی بنا بر آن در بین
 واجب و ممکن مماثلت و مشابہت ہیچ وجود ندارد علمائے کرام بلا امت نیستند بدلیل اینکه علمائے ظواہر
 از سماع و صوفیان از مشاہدات خود حرف می زنند۔ چنانچہ ضرب المثل مشہور است کہ میگویند "شہید
 کے پوریا نند دیدہ" و نیز مقولہ معروف است کہ میگویند لکل فن رجال یعنی علمائے کرام از قال و صوفی

از حال بحث بنمایند، لہذا از قال تا حال و از صورت تا حقیقت لہذا استدلال تا کشف فرق زیاد موجود است۔
 بیت محمد دیدہ و موسیٰ شنیدہ شنیدہ کے بودمانند دیدہ
 آنچه میفرماید ہر چیز در کلیت انسان است تہا در قلب است الخ یعنی قلب عارف کامل چنان جامعیت
 دارد کہ تمام لطائف عشرہ اجزائے او میگردد بلکہ کیفیتے پیدامی کند کہ بصورت تہائی ہر کدام اجزائے
 عشرہ آن کیفیت را ندارد، چون معجون مرکب کہ تمام اجزای او را میدہ کردہ از ان مرکبے حاصل نمایند
 و این مرکب بر علاوہ اینکہ خواص اجزائے وہ گانہ را دارا میباشد خاصیت جداگانہ دیگرے نیز پیدا میکند
 اما قلب دیگران دارائے این جامعیت نمی باشد۔

تبصرہ: این اجزائے عشرہ در وجود غیر عارف کامل و عوام ہر کدام بصورت علیحدہ موجود
 بودہ و با ہم امتزاج نمی یابند و در بدن عارف ہیت و وحدانی پیدامی کند پس کیفیتے کہ قلب عارف
 داشتہ می باشد قلوب دیگران از ان بے بہرہ است۔ آنچه میفرماید کہ قاب جامع فاسد و اہلاک و
 عرش و کرسی و عقل و نفس و شامل مکانی و لامکانی است الخ یعنی تمثال و صورت تمام این اشیاء
 در قلب عارف نمایاں میگردد و یا بعبارہ دیگر قلب عارف آئینہ خدا تامل است، در حالیکہ در قلب
 عارف خدائے متعال نمایاں گردد در نمایان شدن اشیاء دیگر، ہیچگونہ تردید باقی نمی ماند۔ حدیث
 قدسی است لا یسعی۔ آنچه میفرماید ارباب صحوا از مثل نخ میدانند کہ این حکم بینی بر سکر است و
 محمول بر عدم تمایز است میان حقیقت شی و نمودرج آن الخ، یعنی سو فیائے کرام گفتہ اند کہ اگر عرش
 را در زاویہ قلب عارف بہ ہند ہیچ محسوس نشود و این بزرگان فرق تمثال عرش و نمودرج آنرا نکرده اند
 و نفہمیدہ اند کہ در قلب عارف تمثال عرش است نہ خود عرش و عارفانیکہ در مقام سکر باشند مشرق
 حقیقت و تمثال و نمودرج عرش و حقیقت عرش را کردہ نمی توانند۔ ناگفتہ نماند کہ نمودرج بدو معنی
 استعمال می شود یکے بمعنی تمثال و عکس است۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ در قلب نمودرج عرش
 است دوم نمودرج بمعنای جزیباشد چنانچہ میفرماید کہ در انسان نمودرج کرہ خاک بکنون است
 یعنی جزئی از اجزائے خاک در ان موجود است صحو بمعنای افاقہ با خبری و ہوشیاری میباشد و سکر

عبارت از مستی و بے خبری و بے تمیزی است زیرا کہ سکر غائب شدن انسان است از حواس و احساس بواسطہ اینکہ تجلی و جوب قریب شعور او گردیدہ است۔ آنچه میفرمایید بعضی مشائخ در غلبہ سکر گفتند کہ جمع محمدی با جمع است از جمع خداوندی یعنی ارباب سکر گفته اند کہ آنحضرت جامع صفات و جوب امکان است لهذا جامع تر از واجب است زیرا کہ حق تعالی تنہا دارای صفات و جوب است این طائفہ ارباب سکر دریں جا اشتباه کردہ و تفہمیدہ اند کہ آنحضرت دارای صورت صفات و جوبی است نہ دارای حقیقت صفات و جوبی یعنی در وجوب آنحضرت صورت حیات است نہ حقیقت حیات و ہذا در وجود آنحضرت صورت علم است نہ حقیقت علم و علی ہذا القیاس۔ آنچه میفرمایید و تعالی و تقدس غیر محدود و نامتناہی است یعنی در پنج سوال دقیقی است کہ علمائے ظواہر جواب آنرا دادہ نمی توانند بلکہ جواب آن مربوط بصوبہ محققین است و آن سوال چنین است۔

سوال: آیا حق تعالی درین عالم است و یا با سوی عالم و اگر حق تعالی درین عالم نبودہ و در با سوی عالم بودہ باشد درین صورت وجود حق تعالی محدود میگردد زیرا کہ وراثت مثبت محدودیت است۔
جواب: حق تعالی موجود است و عالم مہوم لهذا موجود و نمی موجود خارجی را محدود ساخته نمی تواند مثال واجب و ممکن مثال نقطہ جو الہ و دائرہ مہومہ میباشد مسلم است کہ دائرہ مہومہ نقطہ موجودہ را تحدید کردہ نمی تواند اگر بیچ یک دائرہ از اشراق نقطہ خالی نیست اما دائرہ محدود نقطہ نیست و نقطہ را محدود ساخته نمی تواند بنابراین نسبت دخول و خروج اتصال و انفصال ہم نقطہ ندارد۔

سوال: حکم مہومیت عالم نمودن تدریب سوفطانی ہاست کہ این طائفہ عالم را تابع خیال میدانند میگویند کہ اگر بلند را پست تو ہم نمایند پست است و اگر پست را بلند تو ہم نماید بلند است این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: عالم مہوم مختزع نیست کہ بازالہ و ہم زائل شود چنانچہ تدریب سوفطانی است بلکہ عالم مہوم متقن است کہ عذاب و ثواب ابدی بوجود آن مترتب میباشد یعنی ہم با انقان و سوج است۔
آنچه میفرمایید شیخ ابو یزید بسطامی قدس سرہ میگوید لو انی ارفع من لواء محمد التی یعنی بیری ما

ندا است از بقیہ محمد حضرت بایزید بسطامی سکر را کہ مقام فرار از عالم است و توجہ با و تعالی است
 جو ترجیح میدہد کہ مقام شعور و توجہ بعالم است و بکنز برخی اولیای کرام ولایت را از نبوت افضل
 مانتہ اند دلیل نشان این است کہ ولایت روحی است و نبوت توجہ بخلق بعضی اولیای دیگرہ تعبیر و یا
 توجہ آن گفتہ اند کہ ولایت نبی افضل است از نبوت نبی (چنانچہ این موضوع قبلاً نیز در مکتوب
 ہمارا مضمون این حصہ مفصلاً تذکار یافتہ است) ولے در نزد حضرت امام تمام این اقوال دور از حقیقت
 واقعیت است چہ در نبوت تنہا رو بہ خلق نمی باشد بلکہ توجہ بحق نیز دارد۔

خلاصہ فرمایش حضرت امام اینکہ صحیح از سکر افضل است زیرا کہ صحیح متضمن سکر است کہ صحیح
 ہذا از سکر حاصل میگردد، یعنی صحیح کل است و سکر جز بہ واسطہ اینکہ صحیح بعد از سکر است و سکر مستلزم صحیح
 باشد ہذا سکر در حکم جزو صحیح در حکم کل است، ہذا نبوت نیز کل است و ولایت جزا و است، بدلیل
 آنکہ کمال نبوت متضمن کمال ولایت تیر بہا شدیم تا گفتہ نماںد کہ ولایت اولیا مربوط بظلال صفات
 مانہ پورہ ولایت انبیار بہ خود صفات ثمانیہ و تعالی مربوط است کمالات نبوت انبیای عظام
 عبارت از معارف ذات و تعالی است، پس کسانیکہ ولایت اولیا را از ولایت انبیار و یا ولایت
 انبیار را فوق نبوت شان گفتہ اند از اصل حقیقت این مراتب خبر ندارند، یعنی این طبقہ در مراتب
 یائین تر قرار دارند و از دید احوال مراتب خود چنین چیز ہا گفتہ اند و اگر کمالات نبوت میرسیدند آنگاہ حقیقت
 این معارف آگاہ می شدند و این چنین چیز ہا را نمی گفتند۔ آنچه میفرمایند در نبوت تنہا رو بخلق نیست کہ
 نبوت مقام جامع است در اینجا توجہ بحق و خلق بہر دو سبب است اولی یعنی حضرات انبیار در وقت نزول تمام
 متوجہ بخلق اند و در وقت عروج بہر دو حق و خلق متوجہ اند و اولیا کرام در وقت نزول بظاہر متوجہ
 بہ خلق و بی باطن متوجہ بحق میباشند کہ کمالات عروجی را تمام نکرہ اند اما اولیای کہ بانہای کمالات
 رسیدہ اند در وقت نزول مانند انبیای عظام بظاہر و بی باطن متوجہ خلق اند۔

سوال: حضرت امام در مکاتب دیگر خود گفتہ اند کہ در وقت عروج بمقامات عالیہ کہ
 بانہا میرسد توجہ بہ فوق ضرورت ندارد۔ زیرا کہ معارف کمالات عالیہ طے شدہ عارف بظاہر و بی باطن

متوجہ بخلق است و درین جا میفرماید که باطن نبی متوجہ بحق است ظاہر بخلق تطبیق این دو قول چه خواهد بود؟

جواب: فرموده این مکتوب شان بیان حال ابتدا و توسط کمالات نبوت و بیان خروج نبوت است و فرمایش مکاتیب دیگر شان بیان حال انتہا نزول نبوت میباشد و نیز این فرموده شان بیان خروج نبوت است و فرمایش مکاتیب دیگر شان هنگام نزول نبوت میباشد یعنی نبوت انبیا عظام در عروج و نزول از اولیا کرام متفاوت بوده، زیرا که اولیای کرام در عروج بظاہر و باطن متوجہ بحق میباشد و در نزول ظاہر بہ خالق و باطن بہ حق می باشد زیرا کمالات عروج ظاہر نشده، مگر عارفیکہ کمالات انتہا سفر از گردیده باشد بہ مانند انبیا بہ تمام متوجہ بخلق می باشد آنچه میفرماید مراد ازین گنجایش گنجایش صورت مرتبہ و خوب است الخ یعنی قلب عارف گنجایش تجلیات عالم و خوب و تمثال مرتبہ و خوب را دارد دیگر گنجایش خود ذات و صفات و تعالی را ندارد زیرا که از ادراک عارف بلند است۔

تبصرہ: گفته شد کہ مقام نبوت در اے حالات ابتدائی و وسطی انتہائی میباشد در حالیکہ نبوت در اے احوال ثلاثہ میباشد ولایت نیز در اے احوال ثلاثہ میباشد چه تابع مانند متبوع خود میباشد پس ولایت ہم در اے بدایت و وسط و نہایت است۔ آنچه میفرماید کہ قلب محل گنجایش خود او تعالی است اما حالیت، محلیت، ظرفیت و مطروفت نیست۔

سوال: آیا امکان خواهد داشت کہ یک چیز در چیز دیگر جای گیرد و باز ہم آن چیز ظرف آن چیز دیگر گفته نشود؟

جواب: ہم این موضوع از درک عقل بلند است و عقل نمی تواند کہ درین بارہ قضاوت نماید اگر چه حق تعالی در قلب عارف موجود است و لظرفیت و مطروفت قطعاً نمی باشد چنانچہ صورتیکہ در آئینہ دیدہ میشود ہیچ ظرفیت و مطروفت در بین صورت و آئینہ وجود ندارد۔

سوال: از بعض فریاضات حضرت امام معلوم میشود کہ قلب محل تجلیات ذات مقدس

ذوات مقدس و از بعضے فریشتات دیگر معلوم میشود کہ قلب محل خود ذات مقدس است این
منوع چگونہ خواهد بود۔

جواب: فریشتات اول شان در وقت ابتدا توسط حضرت امام پورہ و فریشتات ثانی شان
وقت انتہائے حضرت امام خواهد بود مگر این ظہور حق در قلب عارف یک معاملہ بے کیف می باشد۔

مکتوب نود و ششم

حضرت امام میفرماید خیلے بے انصافی است کہ در شصت گھڑی روز و شب دو گھڑی صرف
عتق حق سبحانہ نشود و از چیل سہم یک سہم بفقراء ادا نباید و همچنان میفرماید در موسم جوانی کہ او آن
ملطان نفس امارہ است قلیل عمل را باجر کثیر بر میدارند الخ یعنی طاعت جوانی مزد بزرگتری دارد۔
پانچ آنحضرت میفرماید کہ من و جوان صلح و نائب در حبت مجاور می باشیم در حین فرمایش این حدیث
رفیق دو انگشت مبارک شان را یکجا ضم نموده اشارہ فرمودند کہ مانند این دو انگشت با سہم نزدیک
باشیم۔ حضرت امام در جائے دیگر میفرماید کہ طاعت جوانی چون خدمت آن خسر سیت کہ در میدان
مقابلہ خدمت کردہ باشد۔ طاعت پیری چون خدمتے است کہ در اوقات دیگر یعنی در غیر میدان حرب
خدمت کند در بین این خدمت و آن خدمت فرق بسیار موجود است۔ آنچه میفرماید اما ظلمات معاصی و
ہدم بمالات با حکام منزله سماوی کے بگذارند کہ نور ایمان را سلامت بر داند یعنی اہمیت ندادن و بے باکی
نودن بمقابل او امر شرعیہ نخواہد گذاشت کہ نور ایمان را سلامت برد۔ احکام شرعی اگر چه جزئی باشد
کس از ان انکار نماید و آنرا بے تمسخر بگیرد و دنیا بے فانی را از آخرت کہ دار بقا و جاودانی است تزیج
میرد آن شخص از اسلام خارج است۔ مکاتیب نمبر ۹۷ و ۹۸ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب نود و نهم

حضرت امام میفرماید تا زمانیکہ این اجتماع و انتظام بریاست غفلت ظاہرین غفلت

باطن است الخ یعنی انسان داراے اجزائے عشرہ و لطائف دہ گانہ میباشد در وجود عوام این لطائف باطنی مجاور و مختلف و میباشد عقلت یکے متضمن عقلت دیگر است در وجود خواص این اجزا و لطائف بواسطہ سلوک از سہ دیگر جدا گردیدہ اند۔ بنا بر این عقلت ظاہر عارف کہ متوجہ خلق است سبب عقلت باطنی او نمی گردد ازین جاست کہ آنحضرت میفرمایند: چشم ہایم خواب مگر دم خواب نمیشود الخ یعنی حکم و صفت یک لطیفہ بہ لطیفہ دیگر سرانت نمی کند حضرت فاروق اعظم میفرمایند: در وقت نماز خواندن تہنیز جیش ہم باید از حال بزرگان درس گفتہ شود تا وطن بدن انسان از چنین کمال معنوی محروم نماند۔ حق تعالی میفرماید: پیدانگرددہ ایم جن وانس را مگر برای اینکہ مرا بشناسند

پوشیدہ نماںد کہ معرفت دو قسم است: یکے صورت معرفت است۔ دوم حقیقت معرفت اول صورت معرفت آنست کہ عموم مومنان خدا را می شناسند بہ تقلید و یا با استدلال بذات و صفاتش ایمان دارند و قضایاے شرعیہ را قلباً تصدیق می نمایند با وجود اینکہ انکار و منازعہ نفس امارہ در وجودشان ادامہ دارد۔ دوم حقیقت معرفت آن است کہ تمام اجزای بدن بمعرفت او تعالی آشنا و درہ و بہ تعمیر او امر و احکام او تعالی عشق و علاقه پیدا کند بر علاوہ ایمان قلبی تصدیق نفس نیز حاصل نماید۔ نفسی کہ در ابتدا منکر بودہ در وقت وصول بحقیقت معرفت از تعیل تمام او امر شرعیہ محظوظ میگردد در عین حال بریاست لطائف عالم امر مفتخر میگردد و رئیس لطائف عالم امر می گردد۔ آنحضرت میفرمایند: مختارترین شما در جاہلیت مختارترین شماست در اسلام زیرا کہ عالم شود الخ یعنی نفس انسانی کہ قبل از سیر و سلوک منہای را خواہان بودہ و از احکام و اوامر حق تعالی انحراف می و زبہ خوش بختانہ بعد از تزکیہ و اطمینان و بعد از معرفت و عالم شدن بحقیقت بریاست لطائف عالم امر مفتخر و از تعیل تمام او امر و احکام شرعیہ محظوظ میگردد و باین بیت ترنم می نماید۔ بیت

بعد ازین دست من دامن دست بعد ازین گوشش من و صلقہ یار
بیغم و درد تو صد حیف ز عمری کہ گذشت پیش ازین کاش گرفتار غمت من بودم

اورنگ زیب سلطان کشور ہند از نواب مکرم خان کہ ۶۴ سالہ بود بہ حقیقت ایمان و معرفت رسیدہ

پرسید کہ عمر شما چند است؟ بجواب عرض کرد کہ چهار سالہ ہستم۔ او رنگ زیب بہ تعجب پرسید کہ چہ میگوئید؟
بجواب عرض نمود کہ ہمین مدت چهار سال کہ در خدمت حضرت عروۃ الوثقی سپری نموده ام در عمر حقیقی
خود محاسبہ نموده ام و نتیجتاً عمر گذشتہ خود را در حبلہ عمر حساب نمی کنم۔ بیت

عمر ہماں است کہ بایار بسر رفت باقی ہمہ بس حاصل و بے خبری بود

واقعاً کہ عمر یکہ بہ ہوا و ہوس نفسانی بگذرد آنرا بجز از ضیاع عمر چیزے نمی توان گفت۔

آنچہ میفرمایند روئے او یہ تمام بخلق میگردد بے آنکہ گرفتاری باین ہا پیدا کند آنہ یعنی عارف
کامل و منتہی حقیقی بظاہر و باطن خود نزول می کند زیرا کہ از حصول کمالات عالیہ فارغ شدہ است
ناگفتہ نماز عارف کہ بہ نہایت کمال رسیدہ باشد و برای ہدایت خلق و ارشاد منہطف باشد
ظاہرش بخلق و باطنش بحق است، یعنی روح او برای طے نمودن کمالات عالیہ در عروج می باشد
و نفس او در نزول اما عارفیکہ بہ نہایت کمال رسیدہ باشد ظاہر و باطن او بخلق است۔

تذکرہ: اولیے کرام در تعین مقام دعوت اختلاف دارند برخی میگویند کہ مقام دعوت
جمع توجہ بین حق و خلق میباشد و بعضی گفته اند کہ نہایت مقام دعوت رجوع بحال بدایت است
گفتار طائفہ اول بیان منتہی فی الجملہ میباشد کہ ہنوز کامل نشدہ است۔ گفتار طائفہ ثانی بیان کمال
منتہی حقیقی و کامل میباشد زیرا کہ در نہایت نفس و روح ہر دو بہ عالم تعلق داشتہ و منتہی کامل بہ ہر
دو روح و نفس نزول می کند و متوجہ بخلق می گردد و عارف بخیر منتہی نہ چنان است بلکہ ظاہر او
بخلق و باطن او بحق است حضرت امام رجوع کامل بایمان داشتہ و فرمودہ اند کہ روئے عارف بہ تمام
بخلق است۔ آنچہ میفرمایند اشارہ بدوام آگاہی نیست بلکہ اخبار است از عدم غفلت از جریان احوال
خویش و امتداد خویش الخ یعنی مولانا حسن کشمیری بحضور حضرت امام نوشتہ کہ ازین حدیث شریف کہ
آنحضرت فرمودہ اند "چشم من خواب و دل من بیدار میباشد" معلوم میگردد کہ آنحضرت بطرف حق تعالی
متوجہ است۔ پس آنچہ قبلاً تذکار رفت کہ عارف منتہی بہ تمام او بخلق است چگونه خواهد بود؟ -
حضرت امام بجواب میدہد کہ حدیث مذکور دلالت بدوام آگاہی ندارد بلکہ از حدیث شریف ثابت میشود

کہ تو بیا حضرت بسزول باعتش بیباید غفلت شایان منصب نبوت نمی باشد زیرا کہ آنحضرت از عروج کمالات عالیہ فارغ گردیده اند پس این حدیث شریف مثبت دوام آگاہی نمی باشد و نیز حضرت امام حدیث شریف دیگر را کہ لی مع الله وقت لا یسعی ذیہ ملک مقرب و لانی مرسل الخ دلیل آگاہی نمی داند یعنی من ہمراہی حق تعالی وقتے دارم کہ بیچ ملک مقرب و بیچ نبی مرسل را در آن وقت گنجایش نیست یعنی تجلی کہ برائے من است برائے بیچ کس دیگر گنجایش ندارد حضرت امام این تجلی را ہمہ مثبت دوام آگاہی نمی داند زیرا کہ این تجلی از آن طرف است توجہ عارف را در آن دخی نیست۔ آنچه میفرماید کہ این تجلی از آن جانب است متجلی کہ را کہ عارف است در آن صنعتی نیست انہو یعنی عارف را در آن دخی نیست و عارف متوجہ تجلی کننده نمی باشد زیرا کہ از عروج کمالات عالیہ فارغ گردیده است پس درین جا از قبیل میر معشوق در عاشق است و عاشق از سیر فارغ گشته است۔ ناگفته نماند وقتیکہ لطافت عالم امر تصفیہ و عالم خلق تزکیہ گردد عارف منظر تجلیات باری تعالی میشود اگرچہ عارف بدو خلق متوجہ بوده باشد و بعالم و خوب متوجہ ہم نبوده باشد حضرت مولانا کے روم میفرماید بیت

رو تو زنگار از رخ خود پاک کن   بعد از آن نور را ادراک کن

آئینہ صوری برائے ظهور صورت دلربا در طاق بجائے خود قرار دارد چون صفائی دارد صورت معشوق دروے نمایاں است و طاق کہ چون صفائی ندارد صورت معشوق دروے نمایاں نمی گردد۔ مراد حضرت امام ازین تفصیل این است کہ انتہی حقیقی با وجود توجہ بخلق منظر تجلیات گردیده است و دیگران با وجود اینکه توجہ بحق دارند بگرہ آن تجلیات ترسیدہ اند خلاصہ بعد از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس انسان منظر تجلیات او تعالی می گردد۔ کسانیکہ داراے کدورت بشری باشند ہزاران توجہ کند منظر تجلیات شدہ نمی تواند۔ سلطان الہند حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری میفرماید۔ بیت

خانہ خالی کن از اغیار و بجو بار معین   این محال است کہ صدین یکدم میطلبی

یعنی زبانی کہ دل از غیر و باسوی خالی شود منظر تجلی حق تعالی میگردد اگرچہ عارف متوجہ بخلق بوده باشد عارفی در حین عبور از دریا بمرید خود گفتہ است "تو مرا یاد کن و من خدا را یاد می کنم" مقصد عارف این

کہ مریوے بتدی بودہ و متوز کبر حالہ تصفیہ و تزکیہ ترسیدہ است، اواز او قابل قبول حق نبودہ —
 بنا بران درین او حق تعالیٰ حجاب ہائے زیادتی موجود است اما درین عارف و حق تعالیٰ حجابات
 مرفوع شدہ است۔ خلاصہ اینکه عارف اگرچہ متوجہ بخلق است مگر متطہر تجلیات بے نہایت است دیگران
 باوجود اینکه توجہ بحق دارند مگر ان تجلیات نمی باشند۔ بیت

اول بروب خانہ پسان مہمان طلب آئینہ شو وصال پری طلعتان طلب

مکتوب صدم

حضرت امام گفتمہ شیخ عبدالبکیر مینی را تردید نموده میفرماید، فقیرا تاب استماع امثال این
 سخنہا نیست الخ قابل این سخنان شیخ کبیر مینی بودہ باشد و یا شیخ اکبر شامی و همچنان میفرماید، کلام محمد
 عربی در کار است نہ کلام محی الدین عربی و صدر الدین قونوی و عبد الرزاق کاشی مارا یا نص کار است نہ
 باقص، فتوحات مدنیہ از فتوحات مکیہ مستغنی ساختہ است یعنی فتوحات مدنی عبارت از احادیث
 شریف است و فتوحات مکیہ و فصوص الحکم از البیانات حضرت شیخ اکبر است۔ عبد الرزاق کاشی و
 صدر الدین قونوی نیز از صوفیہ وجودیہ میباشد، چون گفتار وجودیہ مخالف تشریح است و مردم را در
 اشتباہ می اندازد۔ بنا بر آن حضرت امام بآن اعتبار نمی دہند یا قیما ند گفتار شیخ عبدالبکیر مینی کہ گفتمہ
 حق سبحانہ تعالیٰ عالم بعبیب نیست، حضرت امام این قول او را تصحیح فرمودہ و مستنکر میدانند و میفرماید
 کہ صوفیہ وجودیہ اگر انا الحق و سبحانی میگویند معذورند و مغلوب الاحوال اما کلام شیخ عبدالبکیر مینی از
 احوال نیست و مستند بنا و بل است قابل عذر نیست۔ اما چون مولانا حسن کشمیری قول عبدالبکیر مینی را
 تاویل دادہ و ہم از حضرت امام پرسیدہ بنا بر آن حضرت امام در تاویل آن کلام سخن گفتمہ و تمام تاویلات
 دیگران را تردید چنانچہ در خود مکتوب میخوانید، و حضرت امام عجب بلاغت بخرج دادہ کہ در شروع کلام
 خود قول شیخ کبیر را رد کردہ چنانچہ در ابتداء کلام خود فرمودہ و علما الغیب عند اللہ سبحانہ

مکتوب صد و یکم

حضرت امام میفرمایند، هر اعتراضیکه بر نفس دارند در زنان با عاریگی مسلم است اما بعد از حصول اطمینان محال اعتراض نیست چه نفس درین موطن از حق سبحانه راضی است و حق جل علی شانہ نیز از روضه راضی میباشد پس نفس مرضی و مقبول اوتعالی گردیده است بر مرضی و مقبول اعتراض نمیگنجد زیرا که مراد او عین مراد حق است پس فضا و صحرائی قدسیت نفس از هر گونه اعتراض مبرا است الخ۔

تبصره: مسئلہ اطمینان نفس مسئلہ غامض و پیچیده است که هر یک از عرفاء از کمال اطمینان نفس خود و وجه آن سخن رانده اند، چنانچه یکے گفته۔

هر چند نفس مطمئنہ گردد هرگز صفات خود نگرود

چنانچه در کلام ابتدائی حضرت امام نیز چنین بیان دیده شده است و این مکتوب شریف حال انتہائی حضرت امام است که درین مرحله نفس اطمینان کامل حاصل کرده قطعاً محل اعتراض بالائے نفس باقی نمانده است۔

ترکیه و اطمینان نفس دارای چهار مراتب می باشد: در ولایت صغری، در ولایت کبری و ولایت ملایرا علی۔ در کمالات نبوت۔

در ولایت صغری که اصلاح نفس در آنجا مربوط بتجلیات ظلیه است و اطمینان نفس درین موطن بکمال نرسیده است بلکه مورد اعتراض می باشد۔

اطمینان نفس در ولایت کبری که ولایت انبیاء عظام است ترکیه نفس درین موطن توان تجلیات اصلیه است یعنی تجلیات خود صفات ثمانیه که در آن هنگام ترکیه زیاده شده لهذا چندان اعجاب و گنجایش ندارد۔

ترکیه نفس در کمالات نبوت، درین وقت تمام اجزای بدن که عبارت از عناصر اربعه اصلاح کامل یافته، هیچگونه مخالفت در نفس باقی نمی ماند زیرا که نفس شیره عناصر اربعه است و غنا

اربع اجزای او تیدو و غلصم درین وقت اصلاح شدہ است کیمیا کہ با اثر عمل کیمیاوی اصل مادہ را بہ کلی تغیر میدہد، همچنان تجلیات کمالات نبوت نیز مس نفس را بواسطہ تزکیہ باطمینان کامل رسانیدہ و از مس شدن دوبارہ و طہارگی مصون گردانیدہ است۔

ناگفتہ نماند کہ اولیای کرام بتباعت ابتلیای عظام بہ کمالات فوق رسیدہ می توانند۔
تبصرہ: حضرت امام درجہ دیگر میفرمایند و میگویند تا زانیہ کہ نفس تزکیہ شدہ و سوسہ از آن درونی و علتش ذاتی است بعد از تزکیہ نفس و سوسہ و بیرونی میگردد، یعنی در این وقت ورود و سوسہ و علت آن شیطانی خواهد بود و عارف از علت ذاتی خلاص میشود، مکاتب ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴ حاجت بشر ندارد۔
تبصرہ: حضرت امام علت ذاتی و عارضی را در بیرونی و درونی تقسیم نمودہ اند، یعنی و سوسہ و علت را در نوع دانستہ اند کہ ذاتی است دوم عارضی علت و مرض ذاتی آنست کہ صدور و سوسہ از نفس صورت بگیرد۔ دوم مرض و علت آنست کہ و سوسہ از بیرون یعنی توسط شیطان پیدا میشود بدلیل اینکہ درین مرتبہ نفس از و سوسہ رہائی یافته است و بواسطہ تزکیہ مطمئنہ گردیدہ است بنا بر آن درین مرتبہ و سوسہ شیطانی و بیرونی است و و سوسہ نفسانی نیست کہ اطمینان یافته و راضیہ و مرضیہ گردیدہ است۔

مکتوب صد و پنجم

حضرت امام میفرمایند، مریض تا زانیہ کہ از مرض بہ نشود هیچ غذا اورا سودمند نیست پس آدمی تا زانیہ کہ مرض قلبی بنتلا است هیچ عبادت و طاعت اورا نافع نیست الخ یعنی مرض قلبی عبارت از گرفتاری غیر و یا سوی و گرفتاری نفس است عدم منفعت بآن معنی است کہ طاعت او سبب عروجات و درجات عالیہ نیست و چون اخلاص در آن کمتر است بدرجہ قبول نمی رسد۔ بنا بر آن طبیبان امراض قلبی قلوب گرفتار را بدوائے فنا و بقا از مرض گرفتاری نجات دادہ بحب و عشق او تعالی آشنای کنند عارفی میفرماید دلے کہ گرفتار غیر است ازوے چه توقع خیر است روحیکہ مائل بہ بہتر است نفس امارہ ازوے بہتر است۔ مصرع جیف است ز خوبی کہ شود عاشق زشتی

یعنی روح کہ نورانی و مستعد است عاشق بدن شدہ و بدن گرویدہ نفس گرویدہ است، البتہ بعد از مسائل تصفیہ و تزکیہ نفس این عشق نفس تبدیل بہ عشق و محبت واجب تعالیٰ میگردد و عشق غیر و ماسوی را ترک میگوید۔ مکاتیب ۱۰۶ و ۱۰۷ حاجت بشرح ندارد و شاید کہ صد و ششم بعد از صد و نهم صد و سی و نهم باشد زیرا کہ در ۱۰۶، انابت خواجہ محمد صادق بیان شدہ و در ۱۰۷، انکار او و حال آنکہ انابت بعد از انکار است۔

مکتوب صد و ششم

حضرت امام میفرماید فی الحقیقت کار بالعکس است یعنی ثبوت افضل از ولایت است اگرچہ ولایت نبی باشد زیرا ولایت نبی مربوط بمعارف صفات او تعالیٰ است و ثبوت نبی مربوط بمعارف ذات او تعالیٰ است و ولایت اولیا مربوط بظلال صفات او تعالیٰ است ارباب سکر کہ باین معارف نرسیدہ اند معذور اند۔

مکتوب صد و نهم

حضرت امام میفرماید، شرکت را در ان حضرت جل سلطانہ اصلاً بار نیست الخ یعنی قبل از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس خلوص عبادت مشکل است و آن عبادت لایق قبول نبی باشد امام رحمت او تعالیٰ چیز دیگر است کہ سیئات را احسان می گرداند۔ زیرا گرفتاری بمحبت غیر و امارگی نفس انسان را از اخلاص دور می سازد و در وقت عبادت کسالت تولید میکند۔ آنچه میفرماید مبداء ظهور انوار قدم است یعنی فتاویٰ اول ولایت و سبب ظهور انوار قدم است۔ صوفیہ کرام فتاویٰ بمنزلہ طهارت و قرب او تعالیٰ را بمنزلہ نماز تعبیری کنند و فتاویٰ را بدو نوع تقسیم نموده اند، اول فتاویٰ صوری، دوم فتاویٰ حقیقی۔ اول فتاویٰ صوری آن است کہ ماسوی را فراموش و بی ظلال صفات او تعالیٰ کہ برزخ و جوب امکان است رسیده باشد و صفات اضافیہ عینی و جوب نیست۔

دوم فتاویٰ حقیقی آن است کہ بخود صفات و مراقب و جوب یعنی صفات و شیوات اعتبارات

رسیده باشد، ناگفته نماند که وصول ولایت صغری تا بطلال صفات است۔

دوم ولایت کبری مربوط بخود صفات است که ولایت انبیاء است۔

سوم ولایت ملاراعلیٰ بشیونات او تعالیٰ مربوط است۔

چهارم کمالات نبوت انبیک عظام بذات بخت او تعالیٰ مربوط است، چون ولایت انبیاء

بصفات و ولایت ملاراعلیٰ بشیونات تعلق دارد لهذا بعض اولیاء کرام مانند امام غزالی و امام حرزین گمان برده اند که خواص ملک از خواص بشر افضل است، اگر این بزرگان بکمالات نبوت میرسیدند و از آن بهره و میگردیدند چنین چیز با نمی گفتند۔

حضرت امام درجے دیگر میفرماید که رسیدن بشیونات ذاتیه او تعالیٰ خیلے منفر است مگر بعضی

اولیاء محمدی المشرب در آنجا رسیده میتوانند درجے دیگر میفرماید، تفاوت اقدام اولیاء باعتبار ط کردن این مراتب متفاوت است۔

تبصره: رسیدن بکمالات نبوت انبیک عظام معامله مرادان و محبوبان کامل است مریدان

آنجانمی رسند۔

مکتوب صدوم

حضرت امام میفرماید، اما نزد مقربان از سیئات است آنچه یعنی طلب جنت و حور و قصور

کار ابرار است مقصد مقربین صرف ذات او تعالیٰ است جل جلاله حضرت جنید بغدادی میفرماید

که اگر در نماز و سوسه جنت پیدا شود سجده سهوی کنم و اگر خطره دنیا بیاید نماز خود را دوباره می خوانم۔

حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

تو وطوبی ما و قامت یار فکر هر کس بقدر همت اوست

اما اگر مقربین در وقت نزول جنت میخواهند برے آن میخواهند که محل رضای تعالیٰ و اگر از دوزخ

پناه میخواهند برے آن میخواهند که محل غضب او تعالیٰ است تا از جهت دفع ایلام و تکلیف بزرگان

چہ خوب گفتہ اند: رضاء اللہ فی الجنة خیر من الجنة وسمخط اللہ فی النار شر من النار یعنی فی رضائے حق تعالیٰ در جنت از جنت بہتر است و قہر خدا در دوزخ از دوزخ شدیدتر است۔

عارفی یعنی حضرت نورالمشرف علیہ الرحمہ کہ قطب ارشاد وقت خود پورہ اند در خطبہ چہین فرمات مینمورد، لو كانت الجنة نصيبا العاشقين بدون وصالہ فواویلا لو كانت النار نصيب العارفين مع جماله فواشوقاه یعنی اگر جنت بدون وصال حق تعالیٰ نصیب عاشقان گردد تا سفا و ویلا و حسرت است و اگر دوزخ با جمال حق تعالیٰ نصیب عاشقان شود جہلے شوق است بزرگے چہ خوب گفتہ شاید کہ این بزرگ حضرت ابوسعید ابوالخیر پورہ باشد، چہ خوب فرمودہ و کثرت رجاء خود را اظہار داشتہ است۔ رباعی

گفتے کہ ترا عذاب خواہم کرد در جہنم کہ در کجا خواہد بود

جائے کہ توئی عذاب نمود و آنجا کہ تو نہی کجا خواہد بود

آنچہ میفرماید، حب آن سرگناہان است انہ یعنی دنیا مغضوبہ او تعالیٰ است بدلیل اینکه سبب حصول خواستہ ہلے نفس امارہ است و نفس در جہت خود مخالف احکام شرعیہ و دشمن حق تعالیٰ است لہذا محبت دنیا سرگناہان بحساب میرود۔

تبصرہ: عداوت او تعالیٰ بالنفس عداوت صفاتی است و با کفر ذاتی یعنی نفس امارہ اگر از امارگی رہائی یابد و تزکیہ گردد۔ آنگاہ دوست او تعالیٰ میگردد و حتی بمقام محبوبیت مشرف میگردد، پس عداوت بالنفس عداوت ذاتی نبودہ بلکہ راجع باماریگی نفس است و عداوت بہ کفر مربوط بذات کفر است۔

مکتوب صدویازدم

حضرت امام میفرماید، توحید عبارت از تخلص قلب است از توجہ و گرفتاری غیر الخ۔ توحید سہ نوع است، یکے توحید تقلیدی، دوم توحید استدلالی، سوم توحید حالی و شہودی۔

(۱) توحید تقلیدی و استدلالی یگانہ دانستن است بہ تقلید و یا بہ استدلال۔
 (۲) توحید شہودی یگانہ دیدن است، یعنی توحید تقلیدی و استدلالی در حق عوام و علمائے طواہر
 است و توحید شہودی و حالی نصیب عرفے صاحب کشف است۔ ادراک و جبرانی یک حالے از
 احوال شہود و جبران قلبی است۔

آنچه میفرماید، فرق در بین لامعبود الا الله و لاموجود الا الله ظاہر است
 یعنی بہ تقلید و استدلال لامعبود الا الله گفته میشود و لاموجود الا الله حالتے است کہ وجود
 تمام ممکنات از شہود و دید عارف برآید۔ حضرت امام میفرماید: تا زمانے کہ دل را گرفتاری بماسوی
 متحقق است از ارباب توحید نیست الخ یعنی توحید حالی و کشفی ندارد۔ اگرچہ توحید استدلالی و تقلیدی
 داشته باشد۔ مکتوب ۱۱۲ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و سیزدهم

حضرت امام میفرماید، پس مجذوبان سلوک تا کردہ کہ در مقام قلب اندا جذبہ شان
 بمقام روح است کہ فوق مقام قلب است الخ یعنی در جذبہ ابتداء جذبہ بمقام مافوق میباشد
 تا جذبہ بہ عالم و جوب جذبہ بمقام مافوق باین معنی است کہ مقامات لطائف خمسہ ہر کدام آن
 مسلسل یکے فوق دیگرے قرار داد۔ چنانچہ فوق لطیفہ قلب مقام روح است و فوق لطیفہ روح سر قرار
 دارد و فوق لطیفہ سر خفی و فوق لطیفہ خفی اخفی می باشد۔

تبصرہ: جذبہ ہائے لطائف خمسہ در مراحل ابتدا است کہ برائے بتدیان حاصل میگردد
 باین جذبہ ہائے بتدی صرف سالک سلوک را برائے سالک سہل می سازد و ظہور توحید و جودی
 نیز کہ سالک خود را حق می بیند ہم در ہمیں جذبہ ہائے بتدی است بدلیل اینکه روح بسبب بیچونی
 خود نسبت فی الجملہ بعالم و جوب دارد۔ بنا بر آن سالک بتدی در بین بے چون فی الجملہ و بیچون
 حقیقی امتیاز کردہ نمی تواند خود را حق می بیند۔

جذبہ ہائیکہ سالک را بعالم وجوب انجذاب میکند جذبہ منتہی است یعنی عارف در مرحلہ جذبہ نہایت قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ میفرماید، لہذا از توسیحات توحید و جود ہی رہائی نمی یابد زیرا کہ عالم امکان بہ عالم وجوب ہیچگونہ مشابہتی ندارد و در ابتدا کہ قدسیت عالم وجوب را ندیدہ باشد اشتباہ می کند و قدسیت روح را قدسیت وجوب میدانند۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ یک نوع وحدت وجود برای منتہی نیز نظام میگردد کہ عارف از غلبہ محبت و عشق و سطوت شغشان و جوب خود را عین محبوب می بیند و این مقام مقام قرب است و مقام عین الیقین این مقام اگرچہ مقام قرب است باز ہم داراے سکر است و ازین مقام قرب نیز باید گذشت و مقام اقربیت کہ مقام صحواست باید رسید و ہم پوشیدہ نماوند کہ سالک اول یعنی سالک بتدی در مقام علم الیقین و سالک ثانی در مقام عین الیقین قرار دارد و این موضوع بہ مکاتیب ۱۳۸ و ۱۳۹ حصہ ششم و ہفتم نیز شرح بیان گردیدہ است مطالعہ خواہید نمود۔

مکتوب صد و چہارم

حضرت امام میفرماید اہل ضلالت ریاضات و مجاہدات بسیار کردہ اند، اما چون موافق شریعت حقہ نیستند بے اعتبار و خوارند، یعنی جوگی ہا و برابری ہند و فلاسفہ یونان ریاضت ہا بہ بسیار کشیدہ صفائی نفس حاصل کردہ اند و صاحب کثوف مکونات گردیدہ اند چون ریاضات شان بتتابع شریعت واقع نشدہ اند، لہذا تزکیہ نفس نصیب شان نشدہ و از ان بے بہرہ ماندہ اند و این کمالیکہ آنها با اسطریاضت ہاے خلاف شریعت کمائی کردہ اند صرف جنبہ دنیوی داشتہ و یک عمل نامرضی است نتیجہ عمل نامرضی عقاب است و بس۔ و کشف ہاے آنها استدراج می باشد۔

تبصرہ: صفائی نفس مانند زرا ندودہ کردن مس است، تزکیہ نفس مانند زرد کردن این مس است بہ عمل کیمیا از اندودہ نازخاالص فرق بسیار موجود است و این زرد کردن نفس اکثر

بتوجہ شیخ مقتدا است کہ توجہ شان مانند کبریت احمر است۔ بیت

آنان کہ خاک را بنظر کیمیا کنند   آیا بود کہ گوشہ چشمش بجا کنند
در مس قلب من اے مظهر حق کن نظری   زانکہ اکسیر اثر تر گس شہلا داری
بنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس   بنشست باین طائفہ شاہی شد و پرخاست

یعنی سلسلہ عادت ہمیں ترتیب پیش رفتہ است کہ مستر شد بواسطہ مرشد و توجہ شیخ مقتدا بہ سر منزل مطلوب میرسد و این عادت از طرف حق تعالی نیز مراعات شدہ و قدرت را مستورا سباب گردانیدہ خاتجہ دنیویہ آنحضرتؐ کہ سہ مراتب شق صدر رخ دادہ است، این عمل شق صدر بہ سبیل عادت و تلقین دیگران صورت گرفتہ باشد و اگر مراعات عادت نمی بود حق تعالی قدرت داشت کہ بدون شق صدر ہم جسد مبارک آنحضرتؐ را از ہمہ لوازم و صفات بشریت مصفی و مزرکی بسازد۔

مکتوب صد و پانزدہم

حضرت امام میفرماید، این راہ کہ مادر صد دانیم بہفت گام است دو گام در عالم خلق است و پنج گام در عالم امر الخ۔ یعنی دو گام عالم خلق عبارت از سیر عناصر و سیر نفس ناطقہ است و پنج گام عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سرخفی و اخفی پیدا شدہ بہ گام اول کہ تصفیہ قلب نوری است تجلی صفات اضافی رو میدہد و بگام دوم یعنی سیر روحی تجلی صفات ذاتیہ رو نماید شود، و بگام سوم کہ سیر لطیفہ است تجلی شیونات حاصل میشود، و بگام چہارم کہ سیر لطیفہ خفی است تجلی صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ رخ میدہد و بگام پنجم کہ سیر لطیفہ اخفی است تجلی شان جامع یعنی جامع صفات ثبوتیہ و سلبیہ پیدا میشود و این شان را شان کلی نیز می نامند۔

سوال: حضرت امام تجلیات ثبوتات و تجلیات صفات سلبیہ و تجلیات شان جامع را تجلیات ذاتیہ گفتہ اند و حال آنکہ این ہر سہ تجلی تجلی ذات بحت نیست بلکہ تجلی شیونات و اعتبارات است۔

جواب: تجلی ذاتی بدو معنی اطلاق میشود۔

(۱) تجلی ذاتی بہ معنی اعم۔

(۲) تجلی ذاتی بہ معنی اخص۔

تجلی ذاتی بہ معنی اخص عبارت از تجلی ذات بحت . . . . .

او تعالیٰ است اما تجلی ذاتی بہ معنی اعم عبارت از تجلی شیونات و صفات سلبیہ و ثنات جامع میباشد یعنی تجلی ذاتی بہ معنی اعم آنست کہ تجلی صفات زائدہ تباشد صفات زائدہ عبارت از صفات ثنائیہ است کہ این ہا دارے وجود خارجی زائدہ می باشند و بر عکس شیونات و اعتبارات کہ زیادت خارجی ندارند بلکہ دارے وجود انتزاعی بودہ و منتزعی از ذات او تعالیٰ میباشد بخلاف صفات ثنائیہ کہ دارے وجود خارجی زاید میباشد۔

مکتوب صد شانزدم

حضرت امام میفرماید: زینہار بان سلامتی قلب غرہ نشوید کہ امان رجوع است انج یعنی محبت دنیا و گرفتاری ہا سوی عوالم رجوع را فراموش بیسازد در این جا مقصد حضرت امام این است کہ سلامتی قلب تو کمال ترسیدہ است لہذا گفتہ اند کہ بان سلامتی قلب غرہ نشوید و نگفتہ اند کہ بعد از سلامتی قلب رجوع میشود۔ بنا بر آن مرادشان در اینجا قلب ناقص نامکمل بودہ کہ عبارت از قلب حضرت عبدالواحد صاحب الاموری است کہ تا ایتدم قلب شان کمال نیافتہ بود، اما اگر قلب سلامتی پیدا کند باز رجوع ندارد۔

سوال: قلب از عالم امر است و در ذات خود پاکیزہ است و لے در محبس بدن قید بودہ بعد از تصفیہ و فتا و بقا و عروجات از قید محبوسیت بدن رہائی می یابد آیا دوبارہ محبوس خواہد گشت یا خیر۔

جواب: وقتی کہ فناء قلب تکمیل یابد قلب واپس بہ صفات بشری رجوع نمی کند

وہ ماسوی آمیختہ نمی گردد اما اگر فناے او کمال نیافتہ باشد خوف رجوع بہ صفات بشری موجود است۔
 بنا بر این حضرت امام میفرماید کہ بآن سلامتی قلب (یعنی قلب ناقص) غرہ نشوید، چہ قلب تو هنوز ناقص
 بودہ و بدرجہ کمال نرسیدہ است و اگر فناے قلب بہ کمال برسد صاحب آن قلب بماسوی گرفتار
 نمی شود و میگوید: بیت

این سراے و بارغ تو زندانِ تو   خان و مان تو بلاے جانِ تو

و تیزی گوید

بعد ازین دستِ من و دامنِ دوست   بعد ازین گوشِ من و حلفتِ یار

بے غم و درد تو صد حیف ز عمر کہ گذشت   پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم

توصیہ حضرت امام قبل از فناے قلب است کہ بعد از فناے قلب شغل دنیوی ضرر رساندہ نمی تواند
 یعنی وقتیکہ سالک بمقام دست بکار و دل بیار رسید و داراے خلوت در انجمن شد، آنگاہ شغل
 دنیوی ضرر رساندہ نمی تواند۔ حق تعالی می فرماید: "رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن
 ذكر الله" یعنی مومنان کامل اتانند کہ خرید و فروش ایشان را از ذکر خدا غافل ساخته نمی تواند۔
 حضرت عروة الوثقی میفرماید: "تا زمانیکہ قلب سالک بفنا آغاز نکرده باشد از قبور بزرگان استفادہ
 کردہ نمی تواند و از اینجاست"۔ خواجه بزرگ فرمودہ اند۔ مصرع

تو تا کہ گوید مردان را پرستی

ان فرمودہ شان در حق بتدیان صرف خواهد بود کہ هنوز فناے قلب شان آغاز نیافتہ است۔
 ہذا حضرت عروة الوثقی میفرماید کہ بعد از شروع فناے قلب از قبور استفادہ شدہ
 می تواند و از سیاق و سباق کلام حضرت عروة الوثقی معلوم می شود کہ بعد از کمال فناے قلب عارف
 قبول اولیایم احتیاج داشتہ نمی باشد و بالذات از عالم قدس استفادہ کردہ می تواند و اگر از روحانیات
 بزرگان گذشتہ و مرشد زنده را مدد کار خود می سازد فیہا والاخیر۔

❖

مکتوب صد ہفتم

حضرت امام میفرماید، چنگاہ قلب تابع حسن است الخ یعنی قلب بتدری از عالم خلق جدائی نیافتہ و لطائف از ہم تجزیہ نگردیدہ است لہذا قلب تابع حواس ظاہرت و مشاہدات مظاہر جمیلہ بر قلب تاثیر انداختہ سبب عدم ترقی و عدم پیش رفت او میگردد و در غیاب مرشد استفادہ خوب کردہ نمی تواند، اما در انتہا چون لطائف از ہم جدائی شوند قلب را تبعیت بحس نمی آید لہذا مشاہدات مظاہر جمیلہ و مرغوبات دنیاوی در قرب و پیش رفت قلبی، ہیچگونہ تاثیر وارد کردہ نمی تواند بنا بران بتدری و متوسط از صحبت شیخ کامل مفارقت نکند زیرا کہ در حال مفارقت و دوری در غیاب استفادہ کردہ نمی تواند و دیدن مرشد سبب ترقی او می گردد و نتیجہ بدون دیدن مرشد از مرشد استفادہ کردہ نمی تواند و مظاہر جمیلہ تاثیر بد کردہ نمی تواند حضرت میرزا منظر جان جان میفرماید کہ حسن خویان در آئینہ سیخ تاثیر بد نمی کند، چنانچہ فرمودہ اند: من لم یملک عینہ فلیس القلب عنده یعنی کسیکہ چشمش با اختیار او نباشد پس قلب او نیز با اختیارش نمی باشد بنا بران مشائخ نقشبندیہ فرمودہ اند کہ نظر بر قدم داشته باشید و عادت مبارک آنحضرت ص چنان بود کہ در حین رفتار پیش روی خود را نظری نمودند و با طراف نظر نمی کردند و این حدیث از احادیث معروف است۔

حضرت امام درین مکتوب بہ ترغیب صحبت بزرگان امر نموده اند زیرا کہ در عروج و نزول در فنا و بقا توجہ مرشد یک امر حتمی و ضروری بحساب می رود چنانچہ حضرت مولاناے روم میفرماید۔
 یک زیانہ صحبت با اولیاء بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا
 بلے ایں فرمودہ حضرت مولاناے روم بہ کلی مسلم است کہ صحبت مشائخ برای طالب کبریت احمر
 رابطہ نیز حکم صحبت دارد۔ حضرت خواجہ احرار کہ قطب وقت خود بودہ میفرماید سایہ رہبر بہ است از
 گفتن باعتبار فائدہ می باشد نہ باعتبار فضیلت۔

مکتوب صد و ہند و ہفتم

حضرت امام میفرماید: حق سبحانہ تعالیٰ کا ذہل اسلام را از انکار فقر و طعن در ایشان نگہدارد الخ یعنی فقر را تا بیان آنحضرت اند شمنی ایشان منحہ شمنی آنحضرت میگردد، این عمل بر علاوہ ضرر دینی و اخروی سبب زلت دنیوی نیز میگردد۔ بلا عصام نام شخص معروف سمرقندی کہ با حضرت خواجہ عبید اللہ احرار کہ قطب ارشاد زبان خود بودہ اند عداوت باطنی داشتہ و نزد پادشاہ عیب جونی خواجہ میکرد۔ شخصے مذکور معزز و محترم قوم نیز بودہ و در عین حال شاگردان زیاد ہم داشتہ اند خاتمہ حال او چنان شد کہ دیوانہ مطلق گردیدہ و در حال دیوانگی در ہرات آبدہ مُرد۔

چون اولیاد ظاہر مانند عوام می باشند یعنی در مسائل فرس طرف وابستہ و غذا مانند دیگران نیاز مند است نگردد باطن ملک صفت اند بلکہ از بلائک ہم افضلیت دارند ازین سبب احترام این طائفہ را ہمیشہ در نظر باید داشت مقولہ بزرگان است کہ میفرمایند من را می ظاہر ہمہ خائب و خسرو من را باطن ہمہ افلم و نمجی یعنی بزرگان دین آناند کہ کسی کہ ظاہر شان را بہ بیند و از باطن شان منکر باشد خائب و خاسر میگردد و کسی کہ باطن شان را می بیند کامیاب و بہرہ مند میشوند و از عذاب نجات می یابند و بزرگ شناس گردیدہ صاحب کمال می شود۔

مکتوب صد و نزد ہفتم

حضرت امام میفرماید کہ گاہست کہ کمالان بعض از مریدان ناقص خود را ہم بہ تعلیم طریقت اجازت می دہند الخ یعنی این طور پیران تعلیم طریقت کہ بہتوز خلیفہ مطلق نشدہ اند و نفس شان بہتوز تزکیہ نیافتہ است صرف لطائف عالم امر شان بفساد و بقا مشرف شدہ است این طور مرشد را خلیفہ مقید گویند حضرت امام باین طور خلیفہ ہا توصیه میفرمایند کہ شغل دنیایے برایشان زبان داشتہ خود را باحوال حضرات خواجہ احرار و غوث الثقلین قیاس نباید کرد۔

زیرا کہ آہا بخلاف مطلق و درجات کمال مشرف شدہ بودند ظاہر و باطن نشان از ہم
تفریق یافته بود اشتغال ظاہری شان در حضور باطنی شان تا ثیرے نہ داشت یعنی ایشان بہ مرتبہ دل
بیاوردست بکار رسیدہ گردیدہ بودند و خلیفہ مقید نہ چنان است بہ بیت
کار پا کاں را قیاس از خود بگیر گزچہ باشد در نوشتن شیر شیر

مکتوب صد و لستم

حضرت امام میفرمایند: اصحاب آنحضرت بہ نسبت دریافت صحبت مبارک آنحضرت بر ہمہ
مردم با سوی انبیاء علیہم السلام افضلیت و برتری دارند الخ یعنی بدلیل اینکه ایشان ایمان
شہودی داشتند و نزول وحی را بہ چشم معائنہ و مشاہدہ میفرمودند و ہم چنان پیغمبر را چشم خود میدیدند
سوال: حضرت امام افضلیت صحبت آنحضرت را کہ نصیب صحابہ کرام گردیدہ بود
بیان فرمودہ و طالبان را بہ صحبت خود ترغیب می فرمایند در حالی کہ صحبت آنحضرت چیز دیگر است
و صحبت اولیای کرام چیز دیگر۔

جواب: واقعا فضائل صحبت آنحضرت کمالات و خصوصیات دیگرے داشته مگر صحبت
نائبان اکمل و وارثان کامل آنحضرت نیز بواسطہ حصول کمالات قبوع شان شبیہ صحبت پیغمبر است
و براب طالبان کبریت احمر است۔

مکتوب صد و نهم

حضرت امام میفرمایند: این راہ ہمگی بہت گام قرار یافته است الخ یعنی از فرمودہ حضرت امام
معلوم میگردد کہ کمالات عالم خلق بعد از ظهور حضرت امام مزایای دیگری پیدا کردہ زیرا کہ میفرمایند
این راہ بہ بہت گام قرار یافته است یعنی تزیین فقیر است و فرمودہ است کہ این راہ این طور جاری
است، و نیز میفرمایند کہ صاحب سہ گام ہم مردم افادہ می نمایند الخ یعنی ارشادی کند و ازین

قرائشات حضرت امام معلوم پیشود کہ صاحب سے گام پیر خلیفہ مفید شدہ میتواند۔

مکتوب صد سبت دوم

حضرت امام میفرماید، ہمت بلند باید داشت و ہرچہ بدست آید نباید پر دانت الخ یعنی نظریات و تجلیات ظلیہ فریب نباید خورد و بواقعات و منامات مغرور نباید شد زیرا کہ اینہا ہمہ بشرات اند وقت وصول بہ مطلوب ہنوز کجاست و صحبت فقرائے ناقص سم قائل است بدلیل اینکه آہنا چیز اندک را بسیار نشان می دہند در حالیکہ ہنوز وصول مطلوب کجاست۔ بیت

ما پست قامتان کوتاہ دست تو درخت بلند بالائے

حضرت شیخ المشائخ خواجہ باقی باشر کا بلی بخاری دہلوی میفرماید۔ بیت

ہنوز ایوان استغنا بلند است مرا فکر رسیدن ناپست است

سوال: در مکتوب ۱۱۶، از فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ قلب بکمال رسیدہ را

ضررے متوجہ نمی باشد درین مکتوب با وجودیکہ تمام لطائف خمسہ بکمال رسیدہ با آن ہم آزار ناقص و نمود می سازد فرق این گویہ قرائشات ہائے حضرت امام چہ خواهد بود؟

جواب۔ در مکتوب ۱۱۶ مقصد حضرت امام کمال قلب بودہ کہ قلب بعد از کمال

رجوع نمی کند و درین مکتوب شریف مقصد حضرت امام کمال عارف می باشد نہ کمال لطائف خمسہ و از کمال قلب کہ یک جز عالم امر است تا کمال عارف کہ مرکب از اجزائے عشرہ است فرق بسیار موجود است۔

بنابراں برائے عارف می فرماید کہ تنہا بکمال بعض لطائف قناعت نکند۔

حصہ دوم مکتوبات قدسی آیات

در ہمیں جا رہا تہ یافت

والسلام

مراتب قرب حضرت امام از عقل با بلندتر است

بعد از شفاعت سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم کہ صاحب شفاعت اولین و آخرین می باشند و فرموده کہ شفاعت من در حق کبار امت من ثابت است بہ شفاعت حضرت امام نیز امیدواریم کہ بسبب کمال متابعت سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم بآن مرتبہ مشرف گردیدہ اند۔ حضرت امام میفرماید کہ یک وقت بدون فکر بہ پہلوے چپ دراز کشیدم بہمان بود بہ فکر آن شدم کہ خوابیدن پہلوے چپ مستون نبوده بہ پہلوے راست خواب شوم نفس گفت کہ از پہلوے چپ بہ پہلوے راست بگرد گفتیم این طور مستون نبوده بلکہ مستون آنست کہ از نشستن بہ پہلوے راست خواب شوم ہشتم و بار بہ پہلوے راست خواب شدم در آن وقت حق سبحانہ از عنایت بے غایت خود بمن عنایت فرمود یا پس اندازہ متابعت کہ داری کیکہ ترا بمن وسیلہ گرداند اور امی ہشتم و آن وسیلہ بواسطہ ویاوساطہ پورہ باشد۔

و نیز حضرت امام میفرماید می بینم کہ سردار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم بمن اجازہ نامہ نوشتہ اند و آن اجازت نامہ دو طرف داشتہ می باشد در یک طرف آن اجازہ نامہ میان جهان و در طرف دیگر آن اجازہ نامہ آخرت یعنی حصہ از مقام شفاعت تخریر شدہ می باشد۔

و نیز حضرت امام میفرماید کہ فقیر مخلصین خود را تا بہ قیام قیامت کہ بہ من اخلاص داشتہ می باشند می شناسم و نام خود او و نام پدراور می دانم و چہرہ و شمائل او را بیان کردہ می توانم حضرت امام در کتابی می فرماید عارفی کہ از خواہشات خود فارغ و ہمہ مرادات او مراد خداوند بگردد دریں وقت حب این عارف حب خداوند است۔

الَاِنَّ اَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

شرح مکتوبات قدسی آیات

محبوب جانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرسندی

حصہ سوم

شایع

مولوی نصر اللہ شوٹکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن ازار اکیں جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدشتی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

ینگ باشی

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع
۲۲۹	مکتوب ۱۲۳ - کیکہ صحبت عارفیہ را یافتہ باشد و سبب حج نقل آنرا ترک نماید داخل لایعنی است۔
"	۱۲۵ - بیان وحدت الوجود است
۲۳۰	۱۲۶ - آفاقی و انفسی را نفی باید کرد
"	۱۲۷ - خدمت والدین اگرچہ از حسنات است اما خدمت و عبادت او تعالیٰ بر آن مقدم تر است
۲۳۱	۱۲۸ - منازل وسطی و چوسراب مطلب نماست
"	۱۲۹ - آئینہ انسان بواسطہ جامعیت اتم است
۲۳۳	۱۳۰ - بتلویات احوال و ظہورات تجلی مقید نباید شد۔
"	۱۳۱ - طریقہ علیہ نقشبندیہ اقرب ترین طرق موصلہ است
"	۱۳۲ - حضرت امام از صحبت اغنیاء مخالفت و مجلس فقرات غیب میفرماید
۲۳۴	۱۳۳ - عمر موجودہ را در امر مقصودی صرف نماید کہ عمر آئندہ یک امر مہموم است
۲۳۴	۱۳۵ - بیان ولایت عامہ و ولایت خاصہ
۲۳۷	۱۳۷ - التذاذ در عبادت از بزرگترین نعمت ہاے او تعالیٰ است
"	۱۳۸ - در بیان گرفتاری دنیا
۲۳۸	۱۳۹ - در بیان
"	۱۴۰ - رنج و محنت از لوازم محبت است
۲۳۹	۱۴۲ - در بیان محبت فقراء
"	۱۴۳ - جوانی را بہ لہو و لعب صرف نکیند
۲۴۰	۱۴۴ - در بیان سیرالی اللہ و سیر فی اللہ

- ۲۴۲ مکتوب ۱۴۵ - در بیان فضیلت طریقه علیہ نقشبندیہ
- ۲۴۳ = ۱۴۶ - توفیقی و خانہ رنگین است
- ۲۴۴ = ۱۴۷ - در بیان گستن و پیوستن
- ۲۴۵ = ۱۴۸ - صاحب ری بے حاصل است
- ۲۴۶ = ۱۴۹ - رزق در سبب معین منحصر و مربوط نیست
- = ۱۵۰ - در بیان ترغیب برضائے حق تعالیٰ
- = ۱۵۱ - در بیان یادداشت و یادکرد
- ۲۴۷ = ۱۵۲ - در وقت عروج محبت حق تعالیٰ غالب است و در وقت نزول محبت آنحضرت
- ۲۴۸ = ۱۵۳ - در بیان فناے مطلق
- = ۱۵۴ - در بیان فناے صوری
- ۲۴۹ = ۱۵۵ - مراد از وطن، وطن روح است
- = ۱۵۶ - این مکتوب بہ میان منزل تخریر شدہ
- ۲۵۰ = ۱۵۷ - نزد حکام نگاہ داشتن زبان و در حضور اولیائے کرام نگہ داشتن دل لازم است
- = ۱۵۸ - تفاوت مراتب کمال بحسب تفاوت استعدادات است -
- ۲۵۱ = ۱۵۹ - جسم و روح بہ دو طرف تقیض واقع شدہ اند -
- ۲۵۲ = ۱۶۰ - مشائخ طریقت سہ طائفہ اند
- ۲۵۳ = ۱۶۱ - مقصود از طے منازل سلوک حصول ایمان حقیقی است
- ۲۵۵ = ۱۶۲ - شان کلام از جملہ شیونات ذاتیہ است
- = ۱۶۳ - فیض حق سبحانہ بر خواص و عوام بے تفرقہ وارد است -
- ۲۶۰ { تفاوت قبول و عدم قبول ازین طرف ناشی است
- = ۱۶۵ - در بیان میراث صوری و میراث معنوی آنحضرت
- ۲۶۱ = ۱۶۶ - تا چند بر خود چون مادر مہربان باید
- = ۱۶۷ - حضرت امام بکلمات عارفانہ شخص ہندو را بطرف دین مقدس اسلام دعوت فرمایید
- ۲۶۳ = ۱۶۹ - در بیان اولیائے و سالک مبتدی ہیچ مناسبت نیست -
- = ۱۷۲ - در بیان صورت شریعت و علمائے ظواہر

- ۲۶۵ مکتوب ۱۷۳ - بشر از خالق البشر چه دریابد
- = ۱۷۴ - دیوانگان این راه باین معیت تسلی نمی گیرند
- = ۱۷۵ - سالکان را از تلونیات احوال چاره نبود
- ۲۶۶ = ۱۷۶ - به سکوت و حفظ نسبت باطن باید پرداخت
- = ۱۸۰ - صاحب اعتراض از زریغ قلب خلاص نشده است
- ۲۶۷ = ۱۸۴ - حصول رابطه علامت مناسبت است
- ۲۶۹ = ۱۸۸ - اختصار بعضی از لطائف مقصور بر آن لطائف است
- = ۱۹۰ - در وقت ذکر ملاحظه ذات با محبت او تعالی را در خاطر باید داشت
- ۲۷۰ = ۱۹۲ - در بیان سیر تفصیلی و اجمالی
- ۲۷۲ = ۱۹۶ - در بیان اینکه دو گام بعالم خلق تعلق دارد
- ۲۷۳ = ۱۹۷ - در بیان تا آن را افریده است بسوی آن نظر نفرموده
- ۲۷۵ = ۱۹۸ - فتوحات بکیه مفتوح فتوحات بدینیه بار
- ۲۷۶ = ۲۰۱ - اگر گوید بر من منکشف ساخته اند
- = ۲۰۲ - طریق ما طریق دعوت اسماء نیست
- = ۲۰۳ - صحبت این طایفه از ضروریات است
- ۲۷۷ = ۲۰۷ - وجد و حال را از مقاصد نباید شرد -
- = ۲۰۸ - در بیان عروج
- ۲۷۸ = ۲۰۹ - در بیان حقیقت شخص عبارت از تعین و جوبی است
- ۲۸۲ = ۲۱۱ - در بیان درباره مقوله مولوی
- ۲۸۶ = ۲۱۲ - مرشد کامل مرید خود را از ولایات دیگر به ولایت محمدری رسانیده میتواند
- = ۲۱۷ - کشفات الهی و ظہورات اسمائی در اثنای راه است
- ۲۸۸ = ۲۲۰ - عارفان برای عروج و نزول نیز از کار جدا گانه تعین کرده اند -

تہمت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ سوم

مکتوب صد سبت ہفتم

حضرت امام مولانا طاہر بخشیشی رازحج نقل باز میدارد و میفرماید کہ ادائے نقل اگر چہ حج باشد اگر مستلزم باشد قوت فرضی راز قرآن رض داخل بالاعنی است الخ از مذاق حضرت امام معلوم می گردد کہ معرفت حق تعالی واجب است و کمال معرفت بسلوک و تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مربوط است بنا بر آن کہ صحبت عارفی را یافته باشد و یہ سبب حج نقل آنرا ترک نماید داخل لایعنی است، زیرا کہ صحبت شیخ سبب ترک حسد و ترک بخل و عجب و غیرہ صفات ضمیمہ است و ترک این امور از واجبات است جنات ابرار و نیز نفس امارہ دشمن خداوند بوده دوست گردانیدن و تزکیہ آن واجبات است سر دارد و عالم میفرماید عداوت کن بالنفس خود بدستی کہ او بہ دشمنی من ایستادہ است این حدیث مبارک حدیث قدسی است بیت

باپری روا اگر در خانہ باشد کہے
میل بیرون چون کند دیوانہ باشد کہے

حضرت امام در مکتوبے میفرماید در بین ایمان شہودی و استدلالی فرق بسیار است، ایمان تقلیدی کہ برآ عوام است و ایمان استدلالی کہ از علمائے ظاہر است، از حلال و حلال محفوظاتی باشد و ایمان شہودی از زوال و خطر محفوظاتی باشد اما قطعیت حسن خاتمہ مربوط بہ نصوص است۔ مکتوب ۱۲۲ حاجت بشر ندارد۔

مکتوب صد سبت و نهم

حضرت امام دین مکتوب نزدیک مسلک وحدت الوجود میفرماید و میفرماید کہ عالم صغیر یعنی انسان و عالم کبیر یعنی تمام مخلوقات مظاہر تجلیات اسما و صفات او تعالی می باشد کہ تجلیات این

اسما و صفات بہ عدوات متقابلہ خود منعکس گردیدہ حقایق ممکنات گشتہ اند و تیز میفرمایند کہ عالم ممکنات را با خالق خویش غیر از مخلوقیت و مصنوعیت هیچ نسبتی نیست۔ مصرع

چہ نسبت خاک را با عالم پاک

حکم بہ اتحاد و عینیت و احاطہ و سر بیان و معیت ذاتیہ آنجا از سکر و غلبہ حال است و در جہاں دیگر میفرمایند کہ وجودیہ اگر چہ دوستان او تعالی می باشند و محبت او تعالی از غیر بریدہ اند اما با آخر کار رسیدہ اند و سخنان آنها مردم را در بلا انداختہ اند و سببان نارسیدن است۔ فرج

فراق دوست اگر اندک است اندک نیست درون دیدہ اگر نیم دوست بسیار است

مکتوب صد سبت و ششم

حضرت امام توصیہ میفرمایند **آلہم باطلہ آفاتی و انفسی را نفی باید کرد و تمام خواہشات نفسانی را باید گذاشت** الخ چہ خواہشات نفسانی خلاف مرضی حق تعالی است و در نفس امارہ مخالفت او تعالی موجود است و تیز میفرمایند کہ در جانب اثبات ہر چہ در حوصلہ فہم نمودن آید آنرا نیز نفی باید کرد الخ یعنی ظلال اسما و صفات و تجلیات ظہورات ظلیہ باصل مطلوب مشابہت و مناسبت فی الجملہ داشته می باشد لہذا سبب اشتباہ سالک می گردد و چون اینها اصل مطلوب نیستند بنا بر آن ہمہ را نفی باید ساخت و بہ آن گرفتار نباید شد تا باصل مطلوب رسیدہ شود۔

ناگفتہ نماند کہ تجلی عبارت از صرف یک نور نمی باشد بلکہ تمثال و عکس یک شے تجلی آن شے می باشد ازین ناحیہ تجلی سبب اشتباہ سالک می گردد و سالک اصل را از ظل امتیاز دادہ نمی تواند بنا بر آن بہ مرشد ضرورت است آنچه در حدیث شریف آورده است **رایت ربی فی احسن صورۃ نیر تمثال مرتبہ و جوب او تعالی خواهد بود زیرا کہ حق تعالی از صورت منزہ است** حضرت امام در مکتوبے میفرمایند عارفیکہ باصل نرسیدہ باشد ہر ظل را اصل می پذیرد زیرا کہ ظلال و جوب ہم یک نوع قدرت داشته می باشد و آنچه میفرماید نصیب ممکن بدون عجز از ادراک واجب تعالی امر دیگر نیست الخ شاید این

معرفت ابتدائی حضرت امام یا شد زیرا کہ حضرت امام در دفتر ثالث میفرماید وقتیکہ عارف
 بیچون شود ادراک او تعالیٰ بلکہ درک ادراک او تعالیٰ برے او غنایت میگردد۔ درک ادراک بہ نسبت
 ادراک قوی تر است چنانچہ من جامہ شمار ادراک می کنم کہ رخت است اما ادراک کردہ نمی توانم کہ نختہ
 است و با چشم پس ادراک هست و درک نیست، اما این فرمودہ شان در بارہ دیگران است نہ مقام
 خود حضرت امام میفرماید آنچه در حدیث شریف وارد است کہ تفکر وافی صفات اللہ ولا تتفکر و
 فی ذات اللہ یعنی در صفات او تعالیٰ فکر کنید و در ذات او تعالیٰ تفکر نہ کنید مراد از آن تفکر چونی و چند
 است و در وقت گذشتن از چونی و چندی تفکرات او تعالیٰ ممنوع نمی باشد و الحق کہ درست میفرماید
 بدلیل اینکه اگر عارف بہ ادراک او تعالیٰ و بدرک ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف نشود مسائل عین البقین
 و حق البقین چہ خواهد بود؟ و یا این فرمایش حضرت امام مطابق حال مخاطب بودہ کہ ہنوز لم یرتبه بہا
 نرسیدہ است نہ حال خود امام اولیاء کلہم والناس علی قدر عقولہم۔

و آنچه میفرماید وجود را نیز در آن موطن گنجایش نیست الخ یعنی چون وجود از صفات و یا از اعتبارات
 ذاتیہ او تعالیٰ می باشد لاجرم از آن مرتبہ مقدسہ نازل تر است۔ اما رویت حق تعالیٰ چشم سر در دنیا واقع
 نیست اگر چہ ممکن است لکن واقع نیست زیرا کہ دنیا و چشم این دنیا لیاقت آن دولت را ندارند چشم
 آخرت لیاقت دیگرے را حایز است کہ چشم دنیا ناقدان است۔ خلاصہ چشم دنیا چشم آخرت قطعاً
 قابل مقایسہ نمی باشد چشم دنیا از عدم ساختہ شدہ و چشم آخرت اثر بشیونات ذاتیہ حق است۔

مکتوب صد لبت، و سفتہم

حضرت امام بہ صفا احمد رومی ہدایت می دہند کہ خدمت والدین اگر چہ از حیات است
 اما خدمت و عبادت او تعالیٰ بر آن مقدم تر است الخ یعنی خدمت والدین عمل ابرار است و تحصیل
 معرفت عمل مقربین۔ شتان بیہما۔

مکتوب صد سبست و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ منازل وسطیٰ، چو سحاب مطلب نما است الخ یعنی تجلیات و مثالات عالم و جوب مشابہتی فی الجملہ بطلب داشته و سبب اشتباه سالک میگردد و میفرماید کہ خلاصی ازین ظل و ابستہ بہ نوح شیخ مقتداست الخ بلے دین راہ غیب العیب بے ہر دم رشد معالہ دشوار است سالک بمنزلہ نایب نامی باشد و ظلال و جوب بسبب قدسیت خود اورا مشغول می دارند، دنیا محل اسباب است چنانچہ در تربیت آنحضرت کہ سردار محبوبان است نیز اتا اسباب عادیہ کار گرفته شدہ است و شوق صدق آنحضرت بہترین دلیل ثبوت اسباب عادیہ می باشد و آنچه آنحضرت میفرماید کہ سہ مرتبہ حضرت جبریل مراد رکنار گرفت و فشار داده، مرادشان ازین فشار القاء قوہ قدسیہ بودہ۔ این امر نیز دلیل ثبوت اسباب عادیہ می باشد، نوحہ حضرات مثل کرام نیز بتاسی و پیروی ہمیں القاء صفات قدسیہ می باشد تا گفتہ ماند کہ حضرت جبریل با آنحضرت تنها تعلیم قرآن نکرده بلکہ توجہ و القاء کمالات و جویہ نیز فرمودہ اما این القاء قدسیت حالت ابتدائی سردار دو عالم بودہ و کمالات انتہائی سردار دو عالم از ادراک حضرت جبریل بسیار بلند است۔

مکتوب صد سبست و نهم

شرح این مکتوبات در مکتوم ہفتادم گذشتہ است و آنچه میفرماید آئینہ انسان بواسطہ جامعیت اتم است الخ یعنی گنجایش تجلیات عالم و جوب کہ در انسان است در تمام کرہ خاک، کرہ آب و غیرہ نیست زیرا کہ کرہ خاک تنها خاک است و کرہ آب با وسعت خود تنها آب، اما انسان جامع اجزای عشرہ می باشد و سبب تحمل بار امانت نیز ہمیں جامعیت انسان است۔ حافظ شیرازی میفرماید

بیت آسمان بار امانت توانست کشید   قرعہ قال بنام من دیوانہ زدند
قدسیان را عشق ہست در در نیست   در در اجز آدمی در خورد نیست

مکتوب صدوی ام

حضرت امام ہدایت میدہد کہ یہ تلویحیات احوال و ظہورات تجلی مقید نباید شد و بواقعات
مغرور نشوید یعنی واقعہ مثل خواب است باید بکشید کہ بخود آن کمال برسید یعنی آن کمال را حاصل
کنید۔ اینکہ تمثال کمال را در خواب دیدہ و بہ آن اکتفا نماید۔ بیت
چو غلام آفتابم ہم ز آفتاب گویم   نہ ششم نہ شب پرستم کہ حدیث خواب گویم

مکتوب صدوی وکم

حضرت امام علوشان طریقہ حضرات خواجگان را اظہار و احداثا تیکہ بعض خلفاء این
خانوادہ درین طریقہ علیہ نمودہ اند از انقبیح می نمایند یعنی طریقہ علیہ نقشبندیہ اقرب ترین طرق موصوفہ
است، اول اینکہ نہایت دیگران کہ جذبہ است در بہایت این طریقہ علیہ درج است و نیز نہایت این
طریقہ عالی وصل عریان می باشد و نہایت دیگران وصل مطلق است و در وصل مطلق اگر چه حجب ظلمانی
از بین رفتہ مگر حجب نورانی حائل می باشد، اما در وصل عریان حجب نورانی نیز بہ کلی از بین رفتہ و بیچ
حائل باقی نمی ماند۔ این فضیلت اثر اتباع سنت و عمل عزیمت است و بعض خلفاء این طریق کہ اختراع
بدعت کردہ اند از کمالات این طریق محروم اند۔

مکتوب صدوی و دوم

حضرت امام از صحبت اغنیاء مانعت و بہ مجلس فقراترغیب میفرماید بدلیل اینکہ در مجلس
اغنیاء حظ نفس است و نفس مغضوب او تعالی است و در مجلس فقراترغیب حظ روح است کہ محمود و
محبوب است، مقولہ بزرگان است کہ میفرمایند "حظوظ انفسانی بمقابل حظوظ روحی ہیچ بودہ و قطعاً
قابل مقایسہ نمی باشد" از بزرگے نقل می کنند کہ در وقت سرمایہ در صحراء ولایت فرہ نشسته بود

در اطراف و جوانب او پرت می بارید، اما در حایکه او نشسته بود پرت نمی بارید، مخلصی بخصور او عرض کرد که چرا این گونه تکلیف را متحمل و در صحرانشته ای در جواب فرمود که حرف مزین، اگر سلاطین دنیا ازین حظ روحانی باخبر شوند خوف آن می رود که بزود عسکر و اسلحه آنرا از من بگیرند. مصرع آنکه آن داد به شاهان به گدایان این داد

مکتوب صدوی و سوم وی و چهارم

حضرت امام دین دو مکتوب بلا محمد صدیق را از تشغل دنیا و از تاخیر در عبادت منع میفرماید و میفرماید که عمر موجوده را در امر مقصودی صرف نماید و بگذراند میفرماید که عمر آنکه بیک امر میوم است بان برسم یا نه رسم.

مکتوب صدوی و پنجم

حضرت امام دین مکتوب ولایت عامه و ولایت خاصه را شرح میدهد یعنی ولایت دو نوع است: یکی ولایت عامه و دیگری ولایت خاصه است. ولایت عامه ولایت کافه مومنان است چنانچه حق تعالی میفرماید الله ولی الذین امنوا یعنی حق تعالی دوستدار مومنان است. ولایت خاصه عبارت از قرب حضرات انبیاء و عبارت از عروج و نزول است.

ولایت خاصه نیز دو قسم است: اول قرب ولایت انبیا عظام. دیگر دوم ولایت خاصه که عبارت از ولایت آنحضرت است که از سایر ولایات با امتیاز خاصی را جایز است.

پوشیده نماز که ولایت اولیای کرام یا تسویب بولایت سردار و عالم و یا تسویب بولایت انبیای دیگر است. در بین ولایت خاصه و عامه فرق زیاد موجود است چنانچه در ولایت خاصه از خود گذشتن و در ولایت عامه بر خود لرزیدن و بر مرغویات نفس فروماندن است. حضرت بابا سماسی میفرماید: و از او تعالی حکایه میکند. بیت

لے بندہ بمن گریز و خود را ایله کن
گر شاہ جهان نشدی آنگاہ گیلہ کن

و نیز میفرماید: بیت

در مسلخ عشق جز نکور انکشند
لاغر صفقان وز شتخو را نکشند
گر عاشق صادق ز کشتن مگریز
هر دار بود آنکه او را نکشند
بیت
بنشین بگدایان در دوست که هر کس
بنشست یابن طائفه شاهی شد و بر خاست

حضرت میرزا مظہر جان جاناں علوی مجددی میفرماید

مظہر طلبی گریز بجهان منزل راحت
بگذر تو ز خود در پس این پرده مقام است

و آنچه حضرت امام میفرماید که روح بمکاشفہ صفات لایہوت (یعنی الوہیت) و لطیفہ سر
بملاحظہ شیون و اعتبارات ذاتیہ و لطیفہ حقی بہ کمالات تنزیہ و لطیفہ اخفی با اتصال بلا کیف مشرف
یشود الخ این اشارہ است بمبادی فیوض لطائف یعنی مبداء فیض روح صفات ذاتیہ است و
مبداء فیض قلب نوری صفات فعلیہ است و مبداء فیض سر شیونات ذاتیہ و از حقی صفات سلبیہ
و تنزیہات او تعالی است و مرئی اخفی نشان جامع و اتصال بلا کیف ذات واجب تعالی است۔
آنچه میفرماید کہ ولایت خاصہ محمدیہ در عروج و ہم در نزول از سایر ولایات ممتاز است الخ یعنی
عروج آدم، المشرک بصفات فعلیہ است و عروج نوحی مشربان ابراہیمی مشربان بصفات ذاتیہ
و عروج موسوی مشربان بہ شیونات ذاتیہ و عروج عیسی مشربان بہ تنزیہات یعنی صفات سلبیہ
یعنی اعتبارات ذاتیہ کہ از شیونات بلندتر است و عروج محمدی مشربان نشان جامع و اتصال
بلا کیف است۔ و قسمت این مسئلہ کہ آیا ولایت حضرت موسی و پاکمال ولایت حضرت عیسی
فوق است؟ این موضوع را در حصہ چہارم بمکتوب ۲۵۱ مکتوبات قدسی آیات در مکتوبیکہ بنا
مخدوم زادگان تحریر یافته است جستجو و حل مطلب نمایند۔

و آنچه میفرماید کہ ولایت محمدی در نزول نیز ممتاز است، بیانش آنست کہ نزول آنحضرت

تمامت و کامل تر است و مقرر است کہ نزول بانرا از عروج است و اولیای کہ بر قدم مبارک آنحضرت
اند اگر چه در دنیا روت بصری برائے شان نیست اما حالتی برائے این بزرگان کرام حاصل میگردد کہ

شبیه برویت می باشد، حضرت امام درین مکتوب میفرماید که نزول آنحضرت نیز دارای امتیاز
 میباشد دلیل امتیازشان اینست که اجساد محمدی المشریان از عالم امرشان نصیب داشته میباشند۔
 سوال: حضرت امام دلیل امتیاز نزول آنحضرت را بطنی بر این دانسته اند که اجساد محمدی
 المشریان از عالم امرشان نصیب و بهره میداشته باشند بهره بدون اجساد از عالم امر بحالت نزول
 چه ارتباط خواهد داشت؟

جواب: بهره در گردیدن اجساد از عالم امر و باطن عارف در وقت عبادت است
 عبارت در حین نزول صورت میگیرد، بدلیل اینکه هنگام عروج وقت استهلاک و ضحلال عارف
 است بنابراین در وقت نزول ازین کمال با خبری گردند۔ اما جسد غیر محمد المشریان این فضیلت
 را ندارند یعنی دارای این امتیاز نمی باشند و کمالات باطنی شان بظاهرشان سرایت نمی کند۔
 حضرت امام میفرماید که کمالات و قرب عناصر فوق کمالات نفس مطمئنه است همچنانچه قرب
 نفس راضیه و مضیه فوق کمالات عالم امر است و بگذر کمالات عناصر راجعه فوق کمالات نفس است
 خصوصاً وصول بذات بخت او تعالی خاصه عنصر خاک است، فرق در بین عناصر و نفس مطمئنه است
 که در نفس مطمئنه که سکر غالب است به سبب استغراق و سکر در نفس هیچ مخالفت نمی ماند و جهاد او
 خاتمه می یابد اما در عناصر که در آن صحو غالب است، مجال مخالفت و مجاهده باقی است، یگانه
 عامل ترقی مربوط ب مجاهده می باشد، حدیث شریف است که آنحضرت میفرماید: الجهاد ما مضی
 الی یوم القیامة یعنی چهار تا قیامت جاری و باقی ہے اگر چه این حدیث شریف در جهاد کفار و اعدا
 است اما چون فریثات آنحضرت جامع الکلیم است، جهاد نفس و عناصر نیز مراد است، کمالات
 عناصر اگر چه فوق کمالات نفس است اما در عناصر مخالفت می ماند که جهاد قطع نشود یعنی عناصر سکر
 ندارند بنابراین مجال مخالفت در آنها می ماند که جهاد قطع نشود و نفس به سبب لطافت خود ملحق بعالم
 امر بوده و مستغرق معشوق است و مجال مخالفت در آن نمی ماند۔

حدیث جامع الکلم آن حدیث را گویند که یک و یار و کلمه آنحضرت جامع تمام عبادات و

معاملات باشد، چنانچہ آنحضرت فرمودہ اند التعظیم لامر اللہ والتشقیق علی خلق اللہ یعنی دین عبارت از تعظیم امر او تعالیٰ و شفقت بر خلق خدا است این حدیث جامع الکلم است تمام او امر دینی در آن ذکر است۔ جہاد بمعنی جہاد با کفر و جہاد با نفس و عناصر نیز مراد است چنانچہ از حدیث شریف رجعنا من جہاد الا صغرا الی الجہاد الا کبیر مراد جہاد صغیر است یعنی باز گشتیم از جہاد اصغر بسوئے جہاد اکبر، دین جامع مراد از جہاد اکبر جہاد نفس و عناصر است، یعنی کسانے کہ باطمینان نفس مشرف نشدہ اند جہاد اکبر در بارہ آنها جہاد نفس می باشد و عارفانیکہ بہ کمال اطمینان نفس رسیدہ اند در حق آنها جہاد اکبر جہاد عناصر می باشد، جہاد عناصر تاحیات باقی بودہ و ادامہ دارد تا عارف از ترقیات معطل نشود و این است معنی فرمودہ آنحضرت کہ جہاد تا قیامت باقی است۔

مکتوب صدوسی و ششم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صدوسی و ششم

حضرت امام میفرمایند کہ التزاد در عبادت از بزرگترین نعمت ہائے او تعالیٰ است و نیز میفرمایند کہ التزاد در نماز فرض غیر منتہی را بستر نیست کہ بہ نہایت النہایت نرسیدہ باشد انہ یعنی در ابتدائے نہایت حظ عارف در توافل است و در نہایت النہایت حظ عارف مخصوص بفرائض است، حظوظ توافل از ظلال عالی نیست و حظوظ فرائض مخصوص بمقام اصالت است، ازینجا است کہ آنحضرت میفرمود: ارحنی یا بلال یعنی اے بلال مرا راحت بدہ و آذان بگو کہ فرض شروع شود و بگذا فرمودہ اند قرۃ عینی فی صلوة یعنی روشنی چشم من در نماز است و حظ فرائض مربوط آذان بلال است

مکتوب صدوسی و ششم

حضرت امام از گرفتاری دنیا و گرفتاری ماسوی استلذ میفرمایند و در راہ آخرت تشویق می نماید

یعنی دنیاے قانی را عوض آخرت جاودانی اختیار کردن مانند آنست که جو زرا عوض الماس انتخاب کنند
بیت همه اندر زمین بتو این است که تو طفلے و خانه رنگین است

مکتوب صدوی و نهم

حضرت امام میفرماید کسانیکه طعن اهل الشریعہ نمایند چون گویش آن جماعه جائز است
چنانچه یکے از بزرگان می فرماید۔ بیت

ہر کہ با عارفان بہ کینہ بود خاتم کفر را نگینہ بود

بلے بعض و کینہ اولیائے کرام دلیل شقاوت و فجور آنهاست و بدگفتن بہ فاجران مامور بہ است چنانچہ
حدیث شریف است کہ میفرماید اذکر الفاجر بما فیہ یعنی یاد کنید فاجرا بہ تمام معایبش ہر درازد عالم
بہ حضرت حسان کہ شاعر بزرگ بود امر کرده بود کہ مشرکین را بچو کند۔

مکتوب صدیہم و جہلم

حضرت امام میفرماید کہ رنج و محنت از لوازم محبت است الخ یعنی از حکمت خداوندی است
کہ دوستان خود را طرف خود مائل میگرداند و ایدائے خلق سبب توجہ با آخرت شان می گرداند حضرت
مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید۔

الہی ہمہ را بمن بد خو کن رھے دل من از ہمہ جہاں کیسوں

حضرت امام در مکتوبے میفرماید: چیزیکہ آرامی و راحت دیگران است، آن چیز سبب تکلیف
عارفان است چه حظ نفس دیگر است و حظ روحی دیگر یعنی در چیزیکہ حظ نفس است در آن تالم
روح است و چیزیکہ تالم نفس است در آن لذت روح می باشد و نیز میفرماید کہ دیگران کرور ہا
خرچ می کنند تا خود را از رنج بکشند و عارفان کرور ہا خرچ کنند تا رنج را بخرند الخ از اینجاست کہ
دینجا آرام در بے آرامی است و سازد در شورا است و راحت در جرات است۔ خلاصہ این کہ

آرامی بزرگان در چیز ہائے می باشد کہ در آن نا آرامی دیگران است متصرع

مرغ آتش خورہ کے لذت شناس در اندہ را

مکتوب ۱۴۱ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و چہل و دوم

حضرت امام بہ محبت فقر تشویق میفرماید و آنرا از بزرگترین نعمت او تعالی میداند زیرا

کہ محبت آنہا سبب محبت او تعالی است۔ بیت

یک زمانہ صحبت با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

و میفرماید کہ یک طرفہ العین ذکر او تعالی از وصال تمام خوب رویان بہتر است الخ۔ بیت

یک چشم زدن خیال او پیش نظر بہتر ز وصال خوب رویان ہمہ عمر

یعنی محبت فقر سبب معیت او شان است چنانچہ آنحضرت میفرماید المرء مع من احب

یعنی شخص با کسے است کہ او را دوست دارد و ذکر او تعالی سبب کمال حظوظ است، لذت و

حظوظ دیدار خوب رویان در مقابل ذکر او تعالی کلام ارزشی ندارد، بدلیل اینکہ این لذت نفسی و

ظاہری و فانی است و آن لذت معنوی و روحی و دائمی است لهذا این دو لذات با ہم قابل

مقایسہ نیست، و آنچه میفرماید قبائیکہ فرستادہ شدہ است با ادب نگہ دارند کہ فوائد بسیار از آن

متوقع است الخ یعنی در مسکن و لباس عارفان کمالات و برکات موجود است۔ خرقہ مبارکہ

قدہار کما ز قرن ہا بحال خود باقی است و تغیری در آن رخ ندادہ است، علت آن انعکاس

کمالات آنحضرت است و پس، ورنہ باید کہ بوسیدہ می گردید و این قدر دوام نمی کرد

مکتوب صد و چہل و سوم

حضرت امام میفرماید کہ موسم جوانی را بہ لہو و لعب صرف نکنید الخ یعنی عبادت جوانی رتبہ دیگرے

دارد کہ عبارت پیری بہ آن برابری کردہ تھی تو اندر آنحضرت میفرماید: "من و جوان توبہ کار در جنت یک جامی باشیم" مقولہ مشہور است کہ میفرماید:

در جوانی توبہ کردن شیوہ پیغمبر است   ورنہ ہر گبرے بہ پیری میشود پیر پیگار
در بعض کتب بزرگان مذکور است کہ جوانی تا بہ سن چہل سالگی است۔

مکتوب صد چہل چہارم

حضرت امام دین مکتوب از سیرالی اللہ و سیر فی اللہ و سیر عن اللہ فی اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیاء بیان میفرماید زیرا کہ حاصل تمام سلوک عبارت از ہمیں سیر ہائے چہارگانہ می باشد و میفرماید کہ سیر عبارت از حرکت علمی است و حرکت مکانی در اینجا گنجایش ندارد بل یعنی علم سالک از زمین با آسمان و از آنجا بعرش و از عرش بعالم امر کہ فوق عرش است و از آنجا بمراتب عالم و جویا عروج می کند مادامیکہ سیر در محکمت است آن را سیرالی اللہ فی الاشیاء نامند و وقتیکہ سیر عارف بعالم و جوب برسد و در افعال و صفات او تعالی سیر نماید آنرا سیرالی اللہ نامند و این دو سیر ہائے ہر عارف خواہ مستہلک باشد و یا مرجوع موجود است و دو سیر دیگر کہ سیر عن اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیاء است خاصہ و ظیفہ عارف مرجوع است و عارف مستہلک از آن حصہ ندارد و این دو سیر را سیر عن اللہ فی اللہ مع اللہ و سیر عن اللہ فی الاشیاء مع اللہ می نامند از آنرو کہ عارف تجلیات عالم و جوب را با خود آورده است یعنی ہر لطیفہ عارف از مبداء فیض خود نور آن مقام مقدس را گرفتہ و آن نور مقدسہ جزو آن لطیفہ گردیدہ است چنانچہ در قلب عارف تجلیات افعال او تعالی و در روح عارف تجلیات صفات ذاتیہ و در سیر عارف تجلیات شیوات ذاتیہ و در خفی عارف تجلیات صفات سلبیہ یعنی اعتبارات ذاتیہ و در اخفی عارف تجلیات شان جامع و در نفس مطمئنہ عارف تجلیات اسم باطن و در دائرہ و یک قوس و در عناصر ثلاثہ عارف تجلیات اسم باطن ظہور فرمودہ و قرار میگیرد در عنصر فانی صرف تجلیات ذاتیہ است و درین انعکاسات

متذکرہ حکمت الہی است۔ زیرا کہ عارف آن حُسن را کہ در عروج می بیند و دیدہ است اگر در وقت نزول از آن شہودات قدسیہ محروم گردد بہ تلخی ہائے زندگی مواجہ خواہد شد و زندگی اش کدام مفهوم و لذتے نخواہد داشت۔ بنا بر آن تسلی اور اباین تجلیات کہ از عالم و جوب با خود کمائی میکند و یا بعبارہ دیگر یا خودی آورد فراموشی نماید عکس معشوق ہم سبب تسلی قلب عاشق می گردد۔

بیت ہر چند پیر خستہ دل و ناتواں شدم ہر گاہ یاد ریشے تو ایدم جوان شدم

یعنی بزرگان تا مادام الحیات خود باین تجلیات نشادان می باشند۔

ناگفتہ نماند کہ بعد از وفات عارف حق تعالی وصال مقدس خود را برائے عارف متوفی

عنایت خواہند فرمود۔ حکمت الہی باین رفتہ است کہ عارف را تا مادام الحیات بہ تجلیات خود

مانوس ساختہ و بعد از مرگ حق تعالی وصال مقدس خود را عنایت میفرماید۔ حضرت امام میفرماید کہ

عارف مزبور و ابداً قادر و اصل مجبور و قریب بعید است الخ یعنی در وقت عروج واحد و اصل

قریب بودہ و در وقت نزول فاقد و مجبور و بعید است و ایمان شہودی او بایمان غیبی تبدیل گردیدہ، خلاصہ

ہمیں جامعیت انسان کہ عبارت از اجزائے متعددہ عشرہ است کہ ہمہ در وجود انسان جمع شدہ سبب

انتیاز او از ملک گردیدہ است یعنی جزوئیت انوار و تجلیات در لطائف سالک سبب مزیت سالک

انتیاز انسان است بر ملک، زیرا کہ ملک صرف نگرانی بیرونی داشتہ و از نعمت تجلیات درونی کہ

خاصہ لطائف عشرہ سالک است بے پیرہ است و کمالاتی کہ لطائف سالک دارد، ملک آن کمالات

لطائف سالک را ندارد و آنچه میفرماید: بیت

در شکر غلطیدہ اے صفرائیان از برائے کورنی سودائیان

این بیت حضرت مولانا ابن طوزیر روایت شدہ۔

بر شکر غلطیدہ اے حلوائیان از برائے کورنی صفرائیان

یعنی اے طبعی بے عشق و بے معرفت اگر چه شما لذت عشق را نمی دانید مگر برائے اظہار کورنی دیگران

فکر بخورید و با آنها مقابلہ کنید صفرائی کہ شیرینی نبات را احساس نمی کنند از شیرینی و حظ معرفت

او تعالیٰ بے خبر اندر یا اینکه یعنی اے مردم بے معرفت اگر چہ شما حظ ولذت معارف حق تعالیٰ را درک نکرده اید مگر بر اے مقابلہ اولیا در تحصیل معارف سعی و زریہ۔

تبصرہ: تا وقتیکہ عروج سالک در ممکنات تحت العرش و فوق العرش است علم و ادراک لطائف سالک در عالم متذکرہ سیر می نماید اما وقتیکہ معاملہ بعالم و جوب رسیده آنگاہ سیر این سالک از امکان خارج گردیده و نمی تواند در عالم و جوب سیر کند بلکه درین مرتبہ ظهور تجلیات از عالم و جوب است در وجود عارف کہ آنرا سیر معشوق در عاشق میگویند یعنی اگر تجلی افعال او تعالیٰ در وجود عارف ظهور فرماید عارف میگوید کہ عروج من بافعال او تعالیٰ رسیده است و اگر تجلیات صفات ذاتیہ ظهور فرماید عارف میگوید کہ عروج من بصفات ذاتیہ است الی آخرہ برہیں قیاس می باشد ناگفتہ نماںد کہ در بین عالم و جوب و عالم امکان نسبت فوقیت و تحتیت نیست بلکه نسبت و جوب با امکان مثل نسبت نقطہ جوالہ است بدائرہ مومومہ کہ بیچ حصہ دائرہ انا اشراق نقطہ خالی نبوده باز ہم نسبت فوقیت و تحتیت در بین نقطہ و دائرہ وجود ندارد زیرا کہ نقطہ در خارج و دائرہ در ہم می باشد حاصل اینکہ بعد از انتہای عالم امکان تجلیات عالم و جوب آغاز می یابد و عارف از دائرہ امکان بیرون نمی رود۔ بیت

زرہ گریس نیک و ریس بد بود گر چہ عمر تک زند در خود بود

مکتوب صد و چہل و پنجم

حضرت امام فضیلت طریقہ علیہ نقشبندیہ را بیان میفرماید و میفرماید کہ دیگران عالم خلق را تنها و عالم امر را جدا گانہ می کنند الخ یعنی در طریقہ علیہ نقشبندیہ عالم خلق در ضمن عالم امر یکجا می رسد و منزل کوتاہ می شود و نیز بحد جذبہ کہ خاصہ نقشبندیہ است سرعت سیر حاصل می گردد حضرت امام در مکتوب میفرماید کہ محبوبان را زود می برند و دوری رسانند و مجبان دیر می روند و در راه می مانند۔

سوال: در طریقہ عالیہ نقشبندیہ نیز سبق ہلے عالم خلق و تصفیہ عناصر جداگانہ موجودا^{ست} سے چگونه عالم خلق در ضمن عالم امر کمال می رسد؟

جواب: مراد حضرت امام آنست کہ در طریقہ نقشبندیہ در تحصیل ولایت صغریٰ پیر عالم خلق ضرورت احساس نمی شود و در ولایت صغریٰ عالم خلق در ضمن عالم امر فی الجملہ کمال می رسد اما تمام کمال آن مربوط بہ ولایت کبریٰ می باشد و تحصیل ولایت انبیاء عظام بہ ولایت کبریٰ است امر دیگرے ست و این اسباق نقشبندیہ شریف کہ بصورت مستقلانہ مربوط بہ عالم خلق است نصیب آن عارفان کمال است کہ بولایت انبیاء و کمالات نبوت انبیاء رسیده باشد۔ مصرع تیار کر خواہد و میلش بکہ باشد

خلاصہ اینکه اصلاح فی الجملہ عالم خلق در ضمن عالم امر در ولایت صغریٰ حاصل است اما کمال ترکیب عالم خلق مربوط بولایت کبریٰ و کمالات نبوت است کہ صاحبان ولایت صغریٰ بہ اینجا نمیرسند۔ حضرت امام میفرماید جمعے باشند کہ بسرعت متاثر نشوند الخ یعنی التذاد و شیرینی کہ مقدمہ جذبہ است بسرعت برآئے آنها حاصل نگردد سبب آن این است کہ عالم امر در ایشان نسبت بہ عالم خلق شان ضعیف می باشند اگرچہ استعداد بلند ہم داشته باشند بسرعت متاثر شوند علاج آن در طریقہ عالیہ نقشبندیہ بہ تصرف و توجہ شیخ مقتدا است کہ با اثر توجہ عالم امر را تقویہ بینماید و جذبہ دہر و در طرق دیگر علاج آن تزکیہ نفس و مجاہدات شاقہ است تا بہ سبب ضعف نفس عالم امر شان قوی گردد در طریقہ عالیہ نقشبندیہ عالم امر را تقویہ و در طرق دیگر عالم خلق را ضعیف می گردانند مصرع ہر گل پسرے را حرکات دگر بہت

مکتوب صد چہل و ششم

حضرت امام میفرماید کہ توفلی و خانہ رنگین است الخ یعنی مرغوباتنا نفسانہ و امتنعہ دیویہ بمنزلہ نقش و نگار خانہ می باشد، نباید سالک مانند طفل مشغول تماشاے این نقش ہا و

مرغوبات نفسانی گردد تا سبب کدورت با و پشیمانی ہائے وے گردیدہ و از مقصد بازماند۔

مکتوب صد و چہل و ہفتم

حضرت امام میفرماید جمعے از مشائخ گستن را بہ پیوستن مقدم دانستہ اند الخ یعنی بعض قطع تعلق ماسوی و فنا را بروصل مقدم دانستہ اند و جمعے دیگر وصل را بر قطع تعلق مقدم پنداشتہ اند۔ اینکہ این دو امر درین خود لازم و ملزوم یکدیگر نیند و تقدم زمانی درین نشان وجود ندارد و این اختلاف دو طائفہ در تقدم ذاتی می باشد کہ گستن علت پیوستن است و یا پیوستن علت گستن؟ حضرت امام میفرماید کہ نظر طائفہ اول بلند است، زیرا کہ این طائفہ پیوستن فی الجملہ را در اعتبار قوی دہند و مرادشان پیوستن کامل می باشد یعنی وصل و پیوستن بر دو نوع است، وصل تام و وصل فی الجملہ پیوستن فی الجملہ قبل از گستن می باشد و پیوستن تام بعد از گستن است چنانچہ اسف صح صادق کہ بمنزلہ پیوستن فی الجملہ میباشد کہ علت رفع ظلمات است از رفع ظلمات مقدم اما اشراق طلوع شمس کہ بمنزلہ وصل تام است بعد از رفع ظلمات می باشد چنان رسیدن فی الجملہ عارف قبل از قطع ماسوی است۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کشش
کوشش عاشق بیچارہ بجائے نرسد

و وصل کامل عارف بعد از قطع کامل ماسوی می باشد و اگر وصل فی الجملہ نباشد عارف از باطن منقطع شدہ نمیتواند و نیز میفرماید کہ مظهر گستن و پیوستن باید شد الخ مراد حضرت امام این است کہ گستن و پیوستن یعنی فنا و بقا را حاصل نمایند خود را بہ اعتراض ہائے تقدم و تاخر مصروف نسا زید۔ باید دانست کہ گستن عبارت از فنا است و پیوستن عبارت از وصل و بقا است۔ در بارہ اینکہ تخلیہ بفضائل از زائل مقدم است یا موخر؟ طرق مشائخ کرام متفاوت است در طریقہ علیہ نقشبندیہ کہ تقدم است وصول انعکاسات عالم و جوہ قبل از تخلیہ زائل است بنا بر آن تخلیہ بفضائل مقدم است از تخلیہ از زائل و توجہ شیخ مقتدر سبب ایصال انعکاسات تجلیات عالم قدس است و در

وتمک معاہدہ بریاضات مربوط است لهذا تخلیہ زوائل از تخلیہ بقضائل مقدم است خواجہ بزرگ میفرماید
جذبات من جذبات الحق نوازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات خداوندی بعمل
ثقلین کہ عمل انس و جن می باشد برابر است و این فرمودہ عربی از مقولہ ہاے حضرت خواجہ بزرگ
است کہ محبوب پودہ و جذبہ قویہ داشته است۔

مکتوب صدہیل و ہشتم

حضرت امام میفرماید صاحب رے بے حاصل است الخ یعنی خود را کامل و سیراب النستن سبب
نصیر استعداد و قناعت بظلال است مصرع۔ اے برادر بے نہایت درگمہ است
حضرت مولاناے روم میفرماید بیت
آنکہ بے روزیت روزش دیر شد و آنکہ جزاہی ز آتش سیر شد
بے روزی و جزاہی نباید بود و مانند ہاے بایر شد و خود را سیر نباید است مراتب العشق
تقطع ابد الابدین یعنی مراتب عشق ابد الابد قطع نمیشود۔

سوال: ازین تقریر معلوم میشود کہ وصل ہیج نیست؟

جواب: این توصیہ حضرت امام برائے متوسطین است کہ ظلال را اصل انگاشته اند
ارفتہ نتی و بلند استعداد ازین امر مستثنی است، زیرا کہ سیرا و اجالی است و عدم انقطاع کہ گفته
ہے است باعتبار سیر تفصیلی است و آنچه میفرماید زہار توسط روحانیت مثل شمع مغرور نشودیر الخ
در ابد مثل شمع دیگر اگر در کشف و شہود شمایا ظاہر شود آن چیز ظہور لطائف شیخ مقتدرے شماست
شمع دیگرے نیما شد یعنی لطیفہ قلبی شیخ شما بصورت شیخ آدمی المشرّب متمثل گشتہ و لطیفہ روحی
شما بصورت روحی المشرّب و ابراہیمی المشرّب و لطیفہ سر شیخ شما بہ عنوان شیخ موسوی المشرّب
لطیفہ خفی شیخ شما بہ شکل شیخ عیسوی المشرّب و لطیفہ خفی شیخ شما بہ ہیئت شیخ محمدی المشرّب
تمثل گردیدہ بے حق تعالی دوستان خود را قدرت چنین خوارق و تصرف دارہ است کہ لطائف

شان بصورت اشخاص مختلف متمثل شدہ بتواند، شاید کہ برائے امتحان طالب اس طور می کنند۔

مکتوب صد و چہل و نهم

حضرت امام بلا صادق کا بلی نصیحت میفرماید و او را از رغبت دنیا ممنوع ساخته میفرماید
 کہ رزق در سبب معین منحصر و مربوط نیست الخ یعنی اگر یک در بسته گردد ہزاران در دیگر باز است مصداق
 گردے بستہ شدے دل دیگرے بکشانید
 و در تحصیل روزی طبق توجیہ حضرت امام باید بقدر ضروریہ کوشش بعمل آید یعنی تمام ہمت و اتقان
 آدمی بآن طرف مصروف نگردد تکیہ بر توکل مانع اسباب نمی باشد۔ مصرع
 با توکل ز اتوے اشتر بہ بند

مکتوب صد و پنجاہم

حضرت امام بطلب رضاے حق تعالی تشویق و ترغیب می نمایند و میفرماید کہ جز ذات واجب
 شایان مطلوبیت نیست الخ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم فرزند ارشد حضرت امام میفرماید۔ شعر
 لیتک تحلووا والحیاء ہریرۃ ولیتک ترضی والانا م غضاب
 یعنی لے کاش تو شیرین باشی و حیات تلخ بودہ باشد و لے کاش تو راضی باشی و مردم غضبناک باشند شعر
 لیت الذی بینی و بینک علم والذی بینی و بین العالمین خراب
 ذاصح الود منک یلغایت المنی فکل مافوق التراب التراب

مکتوب صد و پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرماید: یادداشت در طریقہ حضرت خواجگان قدس اللہ تعالی اسرار
 عبارت از حضور بے غیبت است، بے تخلل حجب شیون و اعتبارات الخ یعنی یاد کرد آست کہ

گا ہے حضور است و گا ہے غلبت چنانچہ در تجلی برقی کہ مطلوب گا ہے حاضر و گا ہے غائب است
و یادداشت عبارت از دوام حضور است اکمیت فنا و تمیث بقا در دوام تجلی ذاتی است
و بقا و فنا تجلی برقی نسبت بہ تجلی ذاتی ناقص است و فنا مطلق نیست و یادداشت عبارت
از دوام حضور و دوام تجلی ذاتی است

سوال: دوام حضور ذاتی و تجلی دائمی در حالت نوم و خواب کہ سر امر غفلت است
چگونه جمع شدہ میتواند؟

جواب: خواب عوام کہ باطن نشان از ظاہر نشان تفریق نیافتہ است، سبب غفلت
باطن نشان میباشد یعنی غفلت ظاہر سبب غفلت باطن آنها میگردد و عارفانیکہ ظاہر نشان از
باطن نشان گستہ است غفلت ظاہر در باطن نشان سرایت نمی کند حضرت عروۃ الوثقی خواجہ
محمد معصوم میفرماید کہ بعض اوقات حضور خواب نسبت بحضور بیداری زیادہ تر میباشد زیرا کہ
معتشوقان عادتے دارند در وقتیکہ عاشق را متوجہ خود می بینند خود را کنار می کنند و اگر
عاشق را غافل یا بند خود را نمایاں می سازند خواجہ حافظ شیرازی میفرماید بیت

سحر کشمہ وصلش خواب میدیدم زہے مراتب خوبی کہ
پری رو تاب ہجوری ندارد چو در بندی ز کلین سر بر آرد
اگر معشوق حقیقی و صاحب حسن صلی گنج بخشی نمی فرمود روزگات حسن خود را نمی داد عالم را نمی آفرید

مکتوب صدر پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید: این قدر است کہ در مقابل کمال الخ یعنی در وقت عروج محبت
حق تعالی غالب است، زیرا کہ مقام نیان با سوی است و در مقام تکمیل محبت آنحضرت
غالب است زیرا کہ مقام نیابت نبوت است و مقام تکمیل وقت نزول عارف است۔

۴

مکتوب صد و پنجاہ و سوم

حضرت امام بفتائے مطلق ترغیب و از گرفتاری ماسوی اتنا ع میفرماید و آنچه میفرماید
بہر چه از دوست و امانی چه کفر آن حرف چه ایمان، بہر چه از راہ دور رفتی چه زشت آن نقش و چه زیبا آن
یعنی احوال و مقامات مقصود نیست مقصود اصلی گرفتاری بہ محول احوال است عبارت از حق تعالی است۔
سوال: گرفتاری ایمان چه بدی داشته باشد کہ میفرماید: چه کفر آن حرف و چه ایمان
و شخص بہ سبب ایمان چگونه از خدا دور خواهد ماند؟

جواب: گرفتاری ایمان صوری و دورمانی از ایمان حقیقی و شہودی و امانگی نفس کہ
بالذات دشمن او تعالی است نقصان کامل می باشد یعنی نقصان ایمان صوری و تار سیرن
بایمان حقیقی از خدا دور ماندن است حسنات الابرار سیئات المتقربین شنیدہ باشند
یعنی نیکی ہائے ابرار در حق متقربین گناہ است بدلیل اینکه ایمان ابرار صوری و ایمان متقربین
ایمان حقیقی و شہودی می باشد۔

مکتوب صد و پنجاہ و چہارم

حضرت امام توصیہ میفرماید تا از گرفتاری نفس اجتناب حاصل گردد الخ یعنی بزرگان
فرمودہ اند تا از بانیکہ نفس مطمئنہ نگشتہ و راضی و مرضیہ نشدہ انسان بندہ نفس خود می باشد
عبادت او بر غایت و برہیت است، وقتی بندہ حقیقی او تعالی خواهد شد کہ از منافع نفس خود گذشتہ و خاص
برضائے او تعالی عبادت کند نہ برضائے او و راحت نفس۔ آنچه میفرماید در خود رفتن ہم لازم است یافت
در بیرون خود نمی باشد الخ، این معرفت از معارف ابتدائی حضرت امام است و بیان ولایت اولیاء
است کہ ولایت ظلی است، زیرا کہ درین مرتبہ سیر نفسی را انتہا میدانند یعنی درین وقت میگویند کہ
مطلوب در خود ریدہ میشود کہ در حقیقت تمثال مطلوب است نہ خود مطلوب، اما ولایت انبیاء

عظام و کمالات نبوت شان دیگر است کہ نصیب منتہیان اولیا است کہ از سیر نفسی بتر است در
آن مرتبہ مشہود نفسی را نیز ظل دانستہ و اصل مطلوب نمیدانند و میدانند کہ مطلوبی راے آفاق نفس میباشد۔

مکتوب صد پنجاہ و پنجم

درین مکتوب حدیثی روایت شدہ کہ مورد بحث و مباحثہ محدثین کرام قرار گرفتہ است بعضی
شارحین ازین حدیث شریف کہ حُب الوطن من الایمان مراد از وطن و وطن روح را گرفتہ اند کہ فوق
العرش است یعنی انسان در حیات خود سعی نماید تا روح بوطن اصلی و از آنجا عالم و جوب برسد و از قید بدن
رہائی یابد حضرت شاہ شرف بوعلی قلندر بر روح خطاب کردہ میفرماید۔ بیت
چند باشی از مقام خود جدا چند گردی در بدرای بے جیا
و بعض دیگر وطن اسلامی سکونت مسلمان را مراد دانستہ اند و صوفیہ کرام بدن انسان را وطن
دانستہ و سیر نفسی را مراد دانستہ اند و للناس فیما یعشقون مذاہب یعنی مردم در راہ عشق
خود شیوہ و مذاہب مختلف داشتہ می باشند۔ بیت

ملت عاشق زملت ہا جداست عاشقان را ملت و مذہب خداست

آنچه میفرماید ازوے بوے بگریزند الخ یعنی در معرفت و رضائے او تعالی باطاعت و او امر او پایند و
منوجہ باید شد و با اینکه ظلال را طفیلی قرار دادہ باصل اصول رو باید آورد یعنی در استغراق اتوار او
بہ او تعالی رجوع و عروج باید کرد و از صفات او تعالی بذات او تعالی رغبت باید نمود و با اینکه غضب و
غتاب او تعالی بہ تعبیل او امر مبارک است باید نمود۔ این است معنای گرختن ازوے بوے۔

مکتوب صد پنجاہ و ششم

حضرت امام بیہان منزل میفرماید اگرچہ معرفت حاصل کردہ امامیہ انتہائی معرفت ترسیدہ
نزد تر میآید، ماہ رجب بے دراستہ بآن معطل نشوید تو تا ماہ رجب حیات خواہی بود و یا نہ۔ بیت

ساقی عفت امروز غمرا مغن یا ز دیوان قضا خطا لای بہن آر

مکتوب صد و پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید کہسے کہ بہ نزد این طائفہ می رسد باید کہ اظہار خلاص خود نماید و از غرور و جاہ طلبی خودداری کند و اظہار احتیاج خود نماید تا از فائدہ صحبت محروم نہماند الخ زیرا کہ اولیای کرام جو اسبیس القلوب اند چون اولیای کرام و سوسہ شمار میداند و این طائفہ بزرگان و سوسہ گناہ را گناہ می پذیرند زیرا کہ در صفای دل خود قصور کردی مقولہ معروف است کہ میگویند نزد حکام وقت نگاہ داشتن زبان و در حضور اولیای کرام نگہ داشتن دل لازم است۔ حافظ

بہ نیم بوسہ دعای بجز اہل ولی کہ کید دشمنت از جان و جسم دارد باز حضرت خواجہ بزرگ می فرماید اول تیا ز دل خستہ باز توجہ خاطر شکستہ۔

مکتوب صد و پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید: تفاوت مراتب کمال بحسب تفاوت استعداد است و این تفاوت گاہے در کمیت است و گاہے در کیفیت الخ یعنی کمال ولی آدمی المشرب تنہا بلطفہ قلب است و کمال نوحی و ابراہیمی المشرب بہ لطیفہ قلب و روح می باشد و کمال موسوی المشربان بہ تکمیل قلب و روح و سراسر است و کمال عیسوی المشربان بقلب روح و سر و خفی می باشد، محمدی المشربان لطائف خمسہ را تکمیل و بہ ولایت خاصہ محمدیہ مشرف میشوند، این است بیان تفاوت کمیت صاحبان استعداد مختلفہ کہ بعضی داراے یک لطیفہ و بعضی داراے دو لطائف و برخی داراے سہ لطائف طائفہ داراے چہار و یا پنج لطائف می باشد و در کیفیت کمالات نیز اولیای کرام متفاوت اند یعنی بعضی داراے استعداد بلند، برخی متوسط و بعضی پست استعداد اند کہ کمالات انتہائے لطیفہ نیز نمی رسد، این است بیان تفاوت کیفیت و آنچه میفرماید کہ بعد از حصول کمال یا رجوع می کند و یا در آن وطن مستقر می ماند الخ یعنی اولیای کرام مستہلکین در وطن عروج بازمی مانند و ہر دوے نفس و روح شان

ما دام الحیات در عروج بوده و تعلق شان بعالم صرف بجواس ظاہری است و ایمان این طائفہ شہودی است و علی الدام در شہودی باشند و اولیای مرحومین برائے دعوت بعالم رجوع می کنند و بمقام ارشاد شسته فیض رسائی می نمایند و مرتبہ این فوق مستہلکین است پادشان و زیران لایق را بکار مقرر می نمایند و اینہا تیرہ نوع است۔ اول عدہ کہ کمالات عروج را با نتمہا ترسانند و صرف نفوس شان نزول می کنند و ارواح شان برائے طے نمودن کمالات عالیہ در عروج می مانند۔ دوم نتمیان کہ کمالات عروج را با انجام رسانیدہ اند، ہر دوے نفس و روح شان نزول می کنند و این نزول اتم می نامند و درجہ دعوت شان کامل تر می باشد حضرات انبیاء عظام بہ باطن و ظاہر شان نزول فرمودہ متوجہ دعوت خلق اند ازین سبب ارشاد شان اتم و اکمل می باشد۔

مکتوب صد و پنجاہ و نهم

حضرت امام میفرماید کہ جسم و روح بدو طرف بقیض واقع شدہ اند الخ مراد شان از جسم نفس است، یعنی لذت نفس سبب تالم روح است و الم نفس سبب تلذذ روح می باشد، اما ہم این کار بزرگان می باشد کہ روح شان از قید بدن اخلاص گردیدہ و بقا و بقا مشرف شدہ باشند۔ موت قبل از موت عبارت از فناست عوام کالانعام کہ ارواح شان در نفوس شان فانی گردیدہ و از کثرت غفلت و معاصی صفات نفس شان غالب است ازین لذت ہا و ازین الم ہا عاقل و بے خبر اند۔

مصرع ذوق این مے نہ شناسی بخراتانہ چشتی

و آنچه میفرماید: خاک شو خاک تا بروید گل الخ یعنی عنصر خاکی خود را بہ ترکیب برسان کہ گل معرفت و گل شہود او تعالی بروید، چہ کمال تجلی ذاتی بعد از ترکیب عنصر خاکی است و این معرفت از کمالات نبوت است کہ کمل عارفان بہ آن ممتاز اند و بہ عارف درین مرتبہ نمی رسد۔

مکتوب صد و شصتم

حضرت امام میفرماید کہ مشائخ طریقت سہ طائفہ اندام ہر کدام بہ ترتیب ذیل است :-
 اول : طائفہ اول ادعا دارند کہ عالم بایجاد حق سبحانہ در خارج موجود است۔ تمام افعال و صفات
 شان بقرابا ایجاد و تعالی موجود است و وجود شان نمونہ وجود او تعالی است و وجود خود را عاریتی
 میدانند و میگویند کہ وجود و صفات ما ہمہ از طرف حق تعالی است یعنی وجود شان را ضعیف و
 عاریتی و پرتو وجود او تعالی و صفات خود را پرتو صفات او تعالی میدانند معرفت این طائفہ موافق
 علم علماء شریعت است، زیرا کہ شریعت مقدس نیز بہ تعدد وجود حکم فرماست، اینقدر فرق
 موجود است کہ علماء با اساس علم و استدلال حکم می کنند و این طائفہ کشفاً و زوقاً میدانند۔

(۲) طائفہ دوم میگویند کہ عالم در خارج موجود است و لیکن بوجود ظلی و وجود اینہما
 قائم بوجود حق است مانند قیام ظل باصل، معرفت این طائفہ نسبت بطائفہ اولی ناقص است
 زیرا کہ در بین ظل و اصل یک نوع مشابہت و مناسبت موجودی باشد در حالی کہ در بین خالق و
 مخلوق هیچ مشابہت و مناسبت موجود نیست۔ بنا بر آن معرفت این طائفہ ناقص گفته میشود۔
 ما للتراب ورب الارباب یعنی چہ نسبت خاک را بہ پروردگار مخلوقات۔ اگر چہ این گفتار این
 طائفہ نسبت بہ گفتار صوفیہ وجودیہ یعنی طائفہ سوم برتری دارد اما بواسطہ سکر ممکنات را ظل و اصل
 دانستہ و مخلوق و ممکن ندانستہ اند و یک گروہ از طائفہ دوم است کہ اوصاف و کمالات خود را وہمی
 می دانند لہذا فناے شان نسبت بگروہ اول طائفہ دوم ناقص است و معرفت شان بوحده الوجود
 نزدیک است اگر چہ از طائفہ دوم می باشند۔ خلاصہ این ہر دو گروہ طائفہ دوم کہ یکے وجود شان را
 ظلی و دیگریہ وہمی میدانند یعنی ہر دو گروہ بہ تعدد وجود قابل بودہ عالم را مخلوق و مصنوع
 حق تعالی و جدا از ذات او تعالی میدانند اما اشخاصیکہ وہمی گفته نزدیک طائفہ سوم می باشند۔

(۳) طائفہ سوم بوحده الوجود قائل اند و میگویند کہ عالم در خارج وجود ندارد و در خارج
 عدم محض است و غیر از ذات او تعالی در خارج موجودے نیست و عالم صرف وجود علمی داشته و
 وجود خارجی ندارد و میگویند کہ صفات ثمانیہ او تعالی نیز وجود خارجی ندارند۔ معرفت این طائفہ

موافق شریعت غرائمی باشد و حقیقت ندارد این طائفہ را وجودیہ گویند لہذا معرفت شان مطابق شریعت نیست و بعبارہ دیگر این مرتبہ را کفر طریقت نیرمی نامند۔ ناگفتہ نماند کہ این معرفت حال حضرات ایشان است نہ عقیدہ شان و این طائفہ در کشف شان معذوری باشد و نیز ازین حال و مرتبہ بمقامات عالی خواہند رسید، حضرت منصور با گفتن انا الحق در شبانہ روز یکہزار رکعت نماز ادا میکرد۔ اگر قضیہ انا الحق عقیدہ اومی بود اینقدر عبادت را برائے چه و برائے می کرد۔

تبصرہ: فنا طائفہ اولی اتم است و فنا طائفہ ثانی کامل نیست زیرا کہ اگرچہ ممکن را عین حق ندانستہ اند مگر ظل حق گفته اند، و اگر این جماعہ کرام از تمام مراتب ممکنات می گذشتند و فنا حاصل می نمودند، بلکہ ممکن را ظل واجب نمی پنداشتند۔ چون تمام ممکنات را قراموش نکرده اند و کمال نیان ماسوی مشرف نشدہ اند بنا بر آن عالم را ظل واجب دانستہ اند، فرق طائفہ دوم سوم آنست کہ طائفہ دوم بوجود خارجی عالم قابل بودہ و عالم را موجود ظلی خارج میدانند۔

طائفہ ثالث ظلیت عالم را حسی میدانند و میگویند کہ غیر از ذات او تعالی در خارج هیچ موجودی نیست و ظلیت عالم ہم در خارج نیست بلکہ در وہم است چنانچہ جامی میگوید۔ بیت

ممكن زینگناے عدم ناکشیدہ رخت	واجب ز بارگاہ قدم تا ہارہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست؟	بر لوح ظاہر آردہ مشہود خاص عام
جامی معاد و مبداء و خداست بس	نادر میانہ کثرت موموم والسلام

دیوانا درین وقت از طائفہ سوم بودہ شاید در ثانی ازین مرتبہ گذشتہ باشد و شیخ اکبر نیز میفرماید۔

البحر بحر علی ماکان فی القدم ان الحوادث امواج وانہار

یعنی بحر در بہاں حالت قدیم خود است، ممکنات عبارت از امواج آن بحر می باشد، مراد او از بحر واجب تعالی است، و میگویند کہ واجب ظہورات انواع مختلفہ دارد۔ چنانچہ در خود مکتوب بآن اشارہ شدہ است۔ این طائفہ سوم عالم را موجود علمی دانستہ و موجود خارجی نمی دانند بنا بر آن معرفت شان ناقص است۔

این بیان در اخیر مکتوب صد و شصت زیادہ شود در این مکتوب شریف مطبعہ غلطی کردہ کہ آن شخص را کہ کمالات خود را وہی دانستہ از جملہ طائفہ اول حساب کردہ است و در حقیقت آن شخص از جملہ اشخاص دوم طائفہ دوم می باشد نہ از جملہ اشخاص دوم طائفہ اول، زیرا کہ این شخص ظل را ہم در وہم میراند پس این شخص بہ نسبت قائلان ظل ہم پایان تراست بنا بر آن این شخص فرد دوم طائفہ دوم بودہ نہ شخص دوم طائفہ اول، زیرا کہ معرفت او بہ طائفہ سوم نزدیک است و از طائفہ دوم ہم پایان تراست پس این شخص فرد دوم طائفہ دوم است نہ شخص دوم طائفہ اول و معرفت او بطائفہ سوم نزدیک بودہ بطائفہ اول ہیچ مناسبت ندارد بنا بر آن مطبع بسیار سہو کردہ است کہ آن شخص را شخص دوم طائفہ اول دانستہ است۔

مکتوب صد و شصت و یکم

حضرت امام میفرماید، مقصود از طے منازل سلوک حصول ایمان حقیقی است و تانفس مطمئنہ نگر در درجات منصور نیست از یعنی نجات کامل میسر نمی باشد چہ ارباب نفوس امارہ تیرہ تصدیق قلبی مشرف و در جملہ اہل نجات محسوب میشوند، مگر نجات و فلاح کامل کہ سبب درجات است نصیب شان نیست۔ ایمان حقیقی عبارت از شہود تمام مصداقات قضایای شرعیہ است و ایمان صوری فقط تصدیق قلبی است با وجود انکار نفس امارہ۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجیدی در مکتوبات خود میفرماید کہ "آیا شخص کہ بفنای قلب مشرف و بفنای نفس ترسیدہ باشد اطلاق ولی بر این شخص در خواہد بود یا خیر؟ در جواب فرمودہ اند بلکہ این شخص از دوستان او تعالی است و بہ ولایت قلبی رسیدہ است و نفس او در جوار قلب واقع شدہ است، امید است کہ در جوار قلب صالح نفس او طغیان نکند و تحت تاثیر ہمہ سایہ صالح قرار بگیرد۔ بیت

با عاشقان نشین و ہم عاشقی گزین
ہر کس کہ نیست عاشق با و مشو قرین

مکتوب صد و شصت و دوم

حضرت امام میفرماید کہ شان کلام از جمله شیونات ذاتیہ است و باہ مبارک رمضان جامع جمیع خیرات و برکات است انہ یعنی برکات اصلی در قرآن و برکات ظلی در باہ مبارک رمضان است در حدیث شریف آردہ کہ برکات تمام سال در ماہ مبارک رمضان نازل و بعداً بہا ہاے دیگر تقسیم میشود در شرح این مکتوب چند مقدمہ ارانہ میگردد۔

(۱) ہر کدام از صفات ثمانیہ او تعالی داراے کمالات صفات ہشت گانہ میباشد یعنی علم او تعالی داراے قدرت و سمع و بصر و غیرہ میباشد و همچنان قدرت او تعالی داراے سمع و بصر و غیرہ می باشد علی ہذا القیاس، زیرا کہ در آن مرتبہ مقدسہ هیچ نقصان نمی باشد و علمی کہ قدرت ندارد ناقص است و لکن قدرت سیکہ داراے علم نیست ناقص است نمی بینی، سمع بنزدہ در شنیدن زبذہ و در دیدن مردہ است و همچنان بصر بنزدہ در دیدن زبذہ و در شنیدن مردہ است، اما صفات ثمانیہ حق تعالی این چنین میباشد یعنی ہر یک از صفات ثمانیہ او تعالی داراے کمالات صفات ہشت گانہ است، علم او تعالی داراے کمالات قدرت، سمع، بصر، ایادہ و غیرہ است، علی ہذا القیاس۔

(۳) فرق صفات و شیونات و اعتبارات قرار ذیل است، صفات ثمانیہ او تعالی داراے وجود خارجی بودہ و از ذات او تعالی جدا و قائم بذات او تعالی می باشد، یعنی وجود صفات غیر وجود ذات او تعالی است لکن قائم بذات او تعالی است، نہ مانند قیام عرض بہ جوہر و شیونات و اعتبارات و وجود خارجی نداشته از مرتبہ ذات مقدس منتزع می باشد۔

سوال: قیام صفات بذات او تعالی قیام انضمامی است و یا انتزاعی؟

جواب: قیام صفات یک قیام بلا کیف میباشد و از نوع انضمامی و یا انتزاعی منتزعی است

چنانچہ قیام صورت در آئینہ نیاز نوع قیام انضمامی انتزاعی گفتہ نمی شود و یک قیام بلا کیف می باشد۔

شیونات یک امر انتزاعی بودہ و از ذات او تعالی منتزع شدہ و وجود خارجی ندارد و در

اعتبارات نیز از امور متمیزه است، در بین شیونات و اعتبارات این قدر فرق است کہ اعتبارات
انتزاع صفات غیر معین بودہ اما انتزاع شیونات انتزاع صفات معین می باشد۔ بنا بر آن مقام
اعتبارات بلند تر است از مقام شیونات و مقام شیونات بلند تر است از مقام صفات یعنی در مرتبه
صفات و شیونات ہتوزادراک سالک بجاست و در مرتبہ اعتبارات کہ بذات بحت قریب تر است
درک آن مراتب از ادراک عارف خارج می باشد۔

ناگفتہ نباید گذاشت کہ ہر ولی در مقام شیونات و اعتبارات نمی رسد و معارف عروج ذات
بحت ہتوزاد پیش است و اکثر اولیائے کرام در ظلال صفات می باشند و معارف صفات نمی رسند
و در ولایت صغری میباشند کہ ولایت اکثر اولیاست و معارف صفات ولایت کبری است
و ولایت کبری ولایت انبیائے عظام است۔

صفات ثمانیہ او تعالیٰ نیز در اے دو اعتبار می باشد، اول اعتبار وجود نفسی شان، دوم
اعتبار قیام شان بذات او تعالیٰ، در بین این دو اعتبار فرق زیاد موجود است حضرت امام در مکتوب
پنجم حصہ ششم میفرماید کہ فرق این دو اعتبار را فقیر با سرعت سیر و جذب قوی نزدیک بحدت پانزده
سال قطع کردہ است یعنی از خود صفات تا قیام صفات مساقہ سیر پانزده سال موجود است۔
صفات ثمانیہ ذاتیہ او تعالیٰ در مرتبہ ذات او تعالیٰ عین ذات اند یعنی صفات ثمانیہ ذاتیہ اگر چه
وجود خارجی زائد دارند بگذر ذات او تعالیٰ کہ عین کمالات ثمانیہ است بصفات زائدہ احتیاج ندارد
یعنی ذات او تعالیٰ بذات خود می است نہ بہ صفت الحیات و بذات خود عالم است نہ بہ صفت العلم
علیٰ ہذا القیاس الخ

تبصرہ: این طور نیست کہ ہمیں صفات ثمانیہ بمرتبہ ذات مقدس عروج کردہ و عین
ذات ہستند بلکہ مراد آن است کہ در مرتبہ ذات مقدس کمالات ثمانیہ موجود است کہ ہر کدام شان
عین ذات مقدس می باشند و این صفات ثمانیہ ظلال آن کمالات ذاتیہ می باشند۔

سوال: ازین کہ ذات او تعالیٰ بدون صفات زائدہ بذات خود در اے کمالات ثمانیہ

میباشد و بوجود صفات زائدہ دیگر کدام احتیاج موجود نیست پس فائدہ وجود صفات ثنائیہ چه خواهد بود؟ و بوجود صفات ثنائیہ حق سبحانہ بروے کدام دلیل معتقد می باشم؟

جواب: در وجود خارجی و زیادت صفات ثنائیہ حکمتها و مصلحہ بیشماری موجود است اول آنکہ صفات زائدہ سبب وصول فیوضات است بعالم یعنی صفات مبارکی فیوض عالم می باشند و ذات او تعالی بدون توسط صفات از عالم و عالمیان مستغنی است و هیچ مناسبت بعالم ندارد ان الله غنی عن العالمین یعنی ذات او تعالی مستغنی و برتر از عالم میباشد و صفات از ذات حق تعالی پائین تروی فی الجمله مناسبت بعالم دارند و افادہ و استفادہ بدون مناسبت امکان پذیر نمی باشد دوم آنکہ وساطت صفات در بین عالم و او تعالی سبب بقای عالم است. اگر وساطت صفات نباشد نور ذات او تعالی بعالم برسد عالم طعمہ حریق خواهد شد چنانچہ آنحضرت میفرماید ان الله سبعین الف حجاب من نور و ظلمة لو کشفتم لاحرقتم سموات و جہہ ما انتہی الیہ بصرہ یعنی در بین او تعالی و بین عالم ہفتاد ہزار حجاب نورانی و ظلمانی موجود است و اگر این حجابات مرفوع گردد و تجلی ذات مقدس بعالم برسد عالم را می سوزاند و حجب نورانی عبارت از صفات ثنائیہ می باشد سوم قرار کشف و فراست صادقہ اولیای کرام مراتب و حجب تفصیل آتی است۔

سوالک در ابتدا بہ توجہ شیخ مقتدا بہ تجلی ظلال صفات و ظلال افعال او تعالی فی الجملہ مناسبت پیدا کردہ لیاقت ظهور تجلی صفات را حاصل می کند و در نتیجہ بہ نور صفات مقدسہ لایق تجلیات شیونات و اعتبارات ذاتیہ می گردد و بہ برکت آن انوار لیاقت معارف تجلیات مقدسہ ذاتیہ را حاصل می کند چہارم آنکہ تمام برکات و کمالات از صفات ثنائیہ بیرون نیست و ہر کمالاتیکہ در کمالات است، اثر و نتیجہ آن کمالات عالیہ می باشند ممکن از خود هیچ گونه فضل و کمالات ندارد بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز من چیز نیست

بل ممکن کہ عدم است و عدمیت ذاتی جز وجود است ظلمت و شرارت و خاست از خود است و کمالات عالیہ کہ در او جلوه گرہ میشود ہمہ از عالم و حجب و صفات ثنائیہ میباشد۔ ناگفتہ نباید گذاشت

کہ حضرات انبیاء عظام در خلقت ابتداء خود ازین معایب بری و مطہری باشند زیرا کہ عدم در وجود مبارک شان ضعیفی باشد تجلیات قدسیہ صفات ثمانیہ در طینت شان غالب تر است و این صنعت عدم و غلبہ قوت قدسیہ یکے از عوامل عصمت شان است و حضرت آہنارا با سایر ممکنات مقایسہ نمیتوان کرد زیرا کہ در وجود دیگران عدم غالب است اگرچہ حضرات انبیاء عظام در صورت و ظاہر از دیگران فرق ندارند مگر در حقیقت متفاوت اند۔ بیت

کار پاکان را قیاس از خود نگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

از تشریح مقدمات فوق معلوم شد کہ قرآن کریم جامع جمیع کمالات صفات ثمانیہ و شیونات و اعتبارات است زیرا کہ ہر صفت جامع تمام صفات است و رمضان المبارک نتیجہ آن کمالات می باشد یعنی برکات اصلی در قرآن و برکات ظلی در رمضان موجود است و مبدأ فیض رمضان المبارک نیز صفت الکلام است بنا بر آن رمضان مبارک بہ قرآن کریم مناسبت داشته می باشد۔

سوال: صفات ہفت گانہ دیگر غیر از صفت الکلام نیز جامع صفات ثمانیہ می باشد تخصیص

صفت الکلام چیست؟

جواب: درست است کہ ہر کدام از صفات ثمانیہ داراے کمالات صفات دیگر است

ابا درین جا بحث صفت الکلام مراد بوردہ کہ مبدأ فیض رمضان است نہ صفات دیگر۔

سوال: مناسبات قرآن بر رمضان چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: مناسبت رمضان بقرآن مجید از پنجہ است کہ مبدأ فیض رمضان مبارک نیز

صفات الکلام است چنانچہ مبدأ فیض قرآن است۔

سوال: علت چیست کہ یک چیز را اثر یک صفت میدانیم و چیز دیگر را اثر صفت دیگر میدانیم؟

جواب: این یک امر ازلی بوردہ از ادراک بشر خارج است نمی بینی کہ یکے از انبیاء عظام

بصفت العلم و دیگرے بہ صفت الکلام و بعضے بہ صفت قدرت و غیرہ صفات ثمانیہ مناسبتی داشته

اند۔ ذلك تقدير العزيز العليم یعنی قدرت و حکمت او تعالیٰ یک پیغمبر را منظر تجلی یک صفت

لیکھے را منظر تجلی صفت دیگر گردانیدہ، بتا بردلائل فوق ادراک مناسبت قرآن بارمضان المبارک
 چہ از ادراک بشر خارج می باشد بگر اولیے کرام این قدر می دانند کہ همچنان کہ قرآن منہ صفت الکلام
 است رمضان نیز اثر صفت الکلام است و مبدأ فیض رمضان نیز صفت الکلام است و مناسبت
 رمضان بہ قرآن بنا ہمیں برہیں سبب است۔ آنچه در آخر مکتوب میفرمایید کہ باطن غذا کمل باطن او
 نمود الخ یعنی شخصیکہ لطائف ظاہر و باطن او از ہم تجزیہ و تفریق یافتہ باشد باطن غذا کمل باطن او میگردد۔

سوال: باطن غذا چیست؟

جواب: ہر ممکن دو طرف دارد طرف عالم و جوہ و طرف عالم امکان طرف عالم و جوہ

طن آنست و طرف عالم امکان ظاہر آن می باشد و آنچه میفرمایید بیت

سعی کن تا لقمہ را سازی گہر بعد از ان چندانکہ میخواہی بخوار

یعنی مجاہدہ کن کہ در وجود تو نورانیت نسبت ظلمت زیادتر گردد و غذای تو بہ نور مستحیل گردد نہ طرف

ظلمت زیرا کہ غذا باع خلط غالب است حضرت مولانا میفرمایند۔

آن خورد گرد پیدی زو جدا این خورد گرد ہمہ نور خدا

روایت است کہ روزے عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی میوہ انبہ را بشوق تمام صرف بنمودند

بل یکے از حاضرین گذشت کہ دوستان او تعالیٰ چہ ابغذا اینقدر بائل بیباشند حضرت عروۃ الوثقی

فرماست ہمیدہ فرمودند، اولیا ہر چہ کہ میخورند نور میشود و نور ہر چہ زیادتر باشد بہتر است و حضرت

تمام در مکتوبے میفرمایند: بعض اوقات کہ ارادہ ترک طعام لذیذ میکنم با دون نمی شوم، زیرا کہ غذا حمد

نوائے انسانی و روحانی میشود و از حدیث شریف ان الله يحب المؤمن القوی من المؤمن الضعیف

نیز مفاد معنوی غذا معلوم می شود پس لازم است کہ از مفاد معنوی غذا استفادہ بعمل آید نہ از

مفاد ظاہری و صورتی کہ مقوی نفس امارہ می باشد آنحضرت بعد از اکل غذا این دعا میخواند

اللہم اجعلہ عوناً علی طاعتک ولا تجعلہ عوناً علی معصیتک یعنی لے بار خدا یا این غذا را

معاون عبادت بگردان نہ معاون معصیت حق سبحانہ میفرمایند کہ تمام چیز زمین را برائے منفعت شما

پیدا کردہ ام شہامیدانید کیا این منفعت تنہا منفعت صوری نبوده منافع معنوی نیز خواهد داشت
مکتوب صد و شصت و سوم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب صد و شصت و چہارم

حضرت امام میفرماید: فیض حق سبحانہ بر خواص و عوام بے تفرقہ وارد است، تفاوت قبول
عدم قبول آن از تیر طرف ناشی است الخ، این فرمودہ حضرت امام در ظاہر از مسلک اہل سند
بعید تر بنظر می رسد زیرا کہ مشہور است کہ اہل سنت میگویند داد حق را قابلیت شرط نیست
شرط قابلیت داد اوست۔ دیگران یعنی غیر اہل سنت میگویند نقصان ز قابل است و گرتہ علی اللہ
فیض سعادتش ہمہ کس را برابر است۔ حل این مقام قرار دہل است حضرت امام میفرماید کہ است
حاکم است و مقتضی خود را تکمیل کردنی است چنانچہ دیگران گفته اند زیرا کہ حضرت امام در مواضع
فرمودہ است کہ استعداد از کمینہ مخلوقات او تعالی است و حاکمیت ندارد۔ بنا بر این مرادشان
مکتوب این خواهد بود کہ کمال بندہ از رعایت او تعالی است۔ اما اگر بندہ با اختیار خود این کم
قابلیت و ہدایت را نہ پذیرد و بارادہ خود مرتکب عصیان گردد از نعمت ہدایت و قابلیت محروم خوا
پس فرمودہ حضرت امام باہل سنت موافق است و بیچگونہ مخالفت اہل سنت ندارد و نیز ب
صوفیہ مشہور گردیدہ کہ اثر صحبت شیخ و انوار قدسیہ او بالائے تمام حلقہ صوفیان یکسان می باشد
صوفی قابل آنرا درک و ناقابل آنرا درک کردہ نمی تواند در اشخاص قابل نیز تفاوت با سنت
حق تعالی میفرماید و ما ظلمہم اللہ و لکن كانوا انفسہم یظلمون پس بعض اشخاص بہ سبب
خرابی استعداد خود قابل آن فیض نمی باشند۔

مکتوب صد و شصت و پنجم

حضرت امام میفرماید: میراث صوری آنسر و علیہ الصلوٰۃ و التسلیمات بعالم خلق تعالی

و میراث معنوی بعالم امرائے یعنی چنانچہ سادات کرام میراث صوری منتصف اند و عالم خلق شاک
طفہ مبارکہ آنحضرت است کہ بعالم خلق تعلق دارد، بنا بر این مناسب است کہ سادات کرام
میراث معنوی آنحضرت را نیز کسب و لطائف عالم امر خود را یکمال برسانند و میراث صوری را میراث
توی متغلی سازند تا بورا ثنت کامل مشرف گردند، بیت

مردی بسخاوت است کرامت به سجود   ہر کرا این دو نباشد عدش بہ ز وجود

مکتوب صد شصت و ششم

حضرت امام مقرر باید: تا چند بر خود چوں مادر مہربان باید لرزید انہ یعنی بر خواہشات نفسی
ریشہ مکن و بر حصول منافع دنیوی مغرور مشو دل را از گرفتاری غیر خلاص کن و صاحب قلب سلیم شو!
برای نفس امارہ مطیع باش یعنی مہربان باش و روح خود را از قید بدن آزاد گردان و یوسف
روح را از چاہ بدن بر آرخیا چہ روح اولیائے کرام از قید بدن آزاد و بی فوضات عالم قدس
سرور است۔ مصرع   تو یوسفی فتادہ در چاہ
خارج روح تو بہ منزل یوسف است مگر در چاہ نفس تو افتیدہ است۔

مکتوب صد شصت و ہفتم

حضرت امام بکلمات موثر عارفانہ خود شخص ہند و رابطہ دین مقدس اسلام دعوت
نہی باید و بکلام حکیمانہ اور امید انا اند کہ رام پسر حسرت است و برادران لکمن و شوہر سیتا ہر گاہ
رام عیال خود را نگاہ نتوانست بدگریے چہ درد نماید انہ یعنی رام کہ پسر حسرت است و حسرت از
کینہ بندگان او تعالی است، پسر او چگونہ خدا خواهد شد و یا کسیکہ ہمراہ او بحس او بندہ خدا باشد
خدا و چگونہ خدا خواهد شد؟ و کسیکہ در وقت اختطاف بی یافتن عیالش بدالانت بو زنیہ محتاج
باشد چگونہ خدا خواهد شد؟ مشہور است کہ سیتا عیال رام را کسے گریختاندرہ بہ جنگل بردہ بود و در

نتیجہ بدالالت و رہنمونی بوزیہ اور ابدست آوردند و از ہمیں سبب اہل ہنود بہ شادی محبت می
و معلوم است کہ شادی نشان داده نمی تواند مگر خیال ناقص آنهاست کہ میگویند سینا را شاد
نشان داده است کہ در فلان جاہ است۔

و آنچه میفرمایند: شایبہ اتحاد و حلول در شان او تعالی مستحسن است و منطقتہ کمون
بروز در آن جناب قدس مستقیح الخ یعنی ہندوان عقیدہ دارند کہ او تعالی برام و دیگر معبودات
متحد است و با در وجود آنها حلول کرده است و در وجود آنها کمون و بروز دارد، کمون یعنی در
کہ بود از آنجا پنهان شدہ و در وجود رام و غیرہ ظہور نمودہ این عقیدہ از کثرت جہل و نادانی
ورنہ خداے متعال با جسام خبیثہ چہ مناسبت دارد کہ در آنجا حلول کند، تعالی اللہ عن ذال
علو اکبیرا۔ بروز نزد بزرگان اسلام و صوفیہ کرام عبارت از بروز تجلیات او تعالی است در
عارف و کمون عدم ظہور تجلیات است در وجود عارف و یکنوع دیگر کمون و بروز نزد بزرگان
اسلام موجود است و آن عبارت از آنکہ عارف روح خود را از وجود خود خارج کردہ و برائے
روح مرید در وجود مرید داخل می کند و حق تعالی بدو نشان خود این قدرت را عنایت فرمودہ
و این خروج روح سبب موت شان نمی گردد۔ زیرا کہ اثرات روح با وجود خروج روح
ابدان شان باقی است چنانچہ ارواح اولیاد و سیر و عروجات است و ابدان شان در زمین
اما حضرت امام اخراج روح را برائے تربیہ مرید شیبہ تناسخ میدانند۔ اگر چہ اولیے کرام قرار
منذکرہ یا این عمل قدرت دارند۔ مگر حضرت امام این عمل را مشابہ تناسخ میدانند و تناسخ عقیدہ
می باشد و تناسخ عبارت از آنست کہ روح یک انسان بعد از موت او با انسان دیگر انتقال
جات او گردد، حضرت امام بآن ہند و میفرمایند: عقل سلیم و دورانیش را کار باید فرمود الخ یعنی
تراشیدہ تا تراش را کہ جہاد محض است محمود پندار و حضرت امام بمثل تخ نیز توصیه مینمایند کہ مستتر
این چنین تربیہ نباید کرد و بدون اخراج روح خود انعکاسات فیوضات روح خود را در بدن مرید باید انداخت
نہ آنکہ روح خود را در بدن او داخل کنید۔ مکتوب صد و شصت و ہشتم خارج بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد شصت و نهم

حضرت امام میفرماید: مناسبتی در بین مطلوب و طالب مطلوب است الخ یعنی در بین او تعالیٰ و سالک مبتدی هیچ مناسبت نیست و از روی عادت افادہ و استفادہ یعنی بر مناسبت است اگر چه حق تعالیٰ قادر است کہ بدون مناسبت بہ طالب افادہ و افاضہ کمالات نماید اما حکمت او تعالیٰ قدرت را در اسباب مستور ساخته و قضائے حوائج را با اسباب مترتب گردانیدہ است در حدیث بخاری مذکور است کہ سردار دوعالم حضرت محمدؐ حضرت جبریل علیہ السلام در بغل گرفتہ و قوہ قدسیہ را در وجود مبارک او الفا کردہ اند اما این حال ابتدای شان بودہ کمالات انتہای آنحضرت بجای رسیدہ کہ حضرت جبریل علیہ السلام از وصول بآن مقام مقدسہ عاجز خواہد بود۔

مکاتیب صد و ہفتاد و یکم و صد و ہفتاد و یکم حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد ہفتاد و دوم

حضرت امام میفرماید: صورت شریعت آنست کہ علمائے ظاہر بہ بیان آن متکفل اند الخ تبصرہ: صورت شریعت عبارت از تصدیق قضایای شرعیہ است قبل از رسیدن بشہود مصداق آہن چنانچہ کہ بوجود بہشت، دفعہ و غیرہ تصدیق نمودہ و از شہود آن بے خبر اند۔ و این صورت شریعت می باشد و شہود این مصداقات در حیات دنیوی کہ برائے عارفان حاصل و بیسر است۔ حقیقت شریعت است و نیز صورت شریعت قرآن مجید و احادیث شریف نبوی است و حقیقت شریعت صفت الکلام و صفت العلم است و اگر شہود عارف از صفات و شیوات او تعالیٰ بلندتر عروج نماید، درین وقت عروجات عارف از حقیقت شریعت بالاتر می رود و خود را در بیرون شریعت مشاہد می نماید، ولی بیچگاہ در قایق شریعت را فرو نمی گذارد۔ و آنچه میفرماید کہ تکلیفات شرعیہ مخصوص بہ قلب و قالب است الخ یعنی درار بندگی واقعی بہ تصفیہ قلب و تزکیہ نفس می باشد و قبل از

تزکیہ نفس امارہ بندگی بندہ بندگی صورت است بعد از ان بندگی حقیقی نصیب او می گردد آنچه میفرماید
آنچه مکلف نیست هرگز مکلف نبوده، چنانچه خفی و اخفی بشریعت مکلف نبوده و نیستند۔

سوال: آیا در وجود انسان این طور اجزا هست که بشریعت مکلف نباشد؟

جواب: بے خفی و اخفی لطائفی است که بشریعت مکلف نمی باشد؛ زیرا که اگر مکلف
باشند علماء ابرار که از خفی و اخفی بهره نداشته و حتی نام خفی و اخفی را قطعاً شنیده اند؛ الا
ایشان حکم تکفیر باید برین علم شکرند و خفی و اخفی با احکام شریعت مکلف نمی باشند؛ ساجان
اسلام مصوری که بدرجه اتقائی ایمان متصف اند ازین ترقیقات چه خبر دارند معلوم است که یک
از اجزای بدن خود خبر نداشته باشد از ایمان حقیقی چه خبر خواهند داشت، عارفانیکه به کمال من عرف
نفسه فقد عرف ربه مشرف اند و به حقیقت رسیده اند ازین باجرا آگاه اند بیت

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز ورنه در مجلس رندان خبر نیست که نیت

و دیگران به مرتبه ایمان مصوری می باشد و آنچه میفرماید که حقیقت شریعت نیز از روح و سر نمی گذرد الخ
یعنی حقیقت شریعت عبارت از صفت الکلام و صفت العلم و شان الکلام و شان العلم است و
مبدأ فیض خفی و اخفی که عبارت از شان جامع است از صفات و شیونات بلندتر است۔ خلاصه
اینکه تعمیل احکام شریعت و طیفه بدن است و روح سبب حیات بدن بوده و لطیفه سر نیز تابع قلب
است، پس روح و سر تبعیت بدن با امور شرعی مکلف اند اما خفی و اخفی که مبدأ فیض شان
تزییبات و شان جامع است از صفات و شیونات بلندتر است با امور شرعی مکلف نمی باشد
زیرا که مبدأ فیض شان از حقیقت شریعت بلندتر میباشد پس عبادت خفی و اخفی از جمله امور مستحبه
است چون اولیای کرام امور مستحبه را ترک نمی نمایند، لهذا خفی و اخفی اولیای کرام نیز دائماً مشغول
عبادت اند و ترک عبادت را هیچگاه تجویز نمی نمایند و دیگران از عبادات خفی و اخفی بے بهره میباشند

بیت
هر کس را بهر کارے ساختند

مهر آنرا در دلش انداختند

مکتوب صد ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید: بشر از خالق البشر چه دریا بد؟ الخ یعنی مشہود آنحضرت در معراج مبارک
درجہ ذات او تعالیٰ بوده اما ادراک آن ذات مقدس از مشکلات و نوادر است از بعض مکتوبات
حضرت امام معلوم میشود کہ رویت معراج آنحضرت از دیدار او تعالیٰ در جنبت تفاوت داشته یعنی
دیدار سردار دو عالم در جنبت بلندتر است از دیدار معراج شریف زیرا کہ آخرت است کہ جائے دیدار
دوہ حیات اخروی است کہ آن نعمت عظمیٰ مستعد است، حیات دنیوی بآن درجہ نمی رسد۔ مراد
حضرت امام آنست کہ علم بشر بحق سبحانہ احاطہ کردہ نمی تواند۔

مکتوب صد ہفتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید: دیوانگان این راہ باین معیت تسلی نمی گیرند الخ یعنی مقصد حضرت
امام از معیت معیت ظلال است و در معیت ظلال قرب نمی باشد بلکہ بصورت قرب توہم گردیدہ
است و در واقع و حقیقت ہنوز از قرب بعید است و در معیت اصل قرب میباشد ولیکن بہ سبب عدم
تکلیف بصورت بعد جلوہ گریشود و نیز درین مکتوب شریف حضرت امام برائے مرسل الیمی تویسید
معیت و محبت غائبانہ شما تسلی نمی شود الخ زیرا کہ ثمرات معیت بدنی دیگر است و نتائج معیت
دیگر پس دین باقرار توجہ دوم مراد از معیت معیت مرسل الیہ است بحضرت امام کہ معیت
حاصل کند۔

مکتوب صد ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید کہ سالکان را از تلویحات احوال چارہ نبودہ الخ یعنی قبل از فنا
قلب محل تلویحات و احوال مختلفہ در قلب است و بعد از فنا قلب، قلب از تلویحات فارغ

واجبات متلویہ بہ نفس ارتباط میگیرد و اگر بہ محض فضل او تعالیٰ نفس نیز بمقام تمکین و اطمینان پیوسته
 آنگاه ورود تلویات بر قالب و عناصر است و تلویق قالب دائمی است، زیرا کہ قلب و نفس با
 سکر در معشوق خود مستغرق اند و مجال مخالفت در آن نمی ماند و قالب بہ سبب غلبہ صحواً این استغراق
 ندارد، اگر چه معارف قالب بہ نسبت قلب و نفس بلندتر میباشد، اما غلبہ صحود لیل امکان مخالفت
 است اگر چه مخالفت واقع نمی شود و لے صرف امکان مخالفت بواسطہ این است کہ جہاد
 مجاہدہ بہ کلی قطع نگردیدہ بنا بر آن قوہ مخالفت در عناصر باقی ماند تا جہاد قطع نشود۔ ناگفته نماند
 اقتضای عناصر بعد از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس ارادہ استغاث امور مباحہ و مرخصہ است
 نہ از تکاب امور محرمہ، کیسکہ بہ فناے قلب و اطمینان نفس مشرف گردد از ارتکاب امور محرمہ محض
 است و لے معصوم نمی باشد، زیرا کہ اولیا محفوظ بودہ و معصوم نمی باشند۔

تبصرہ: نفس کہ شیرہ عناصر است در لطافت متاسبت بہ لطافت عالم امر داشته
 و آنچه میفرماید: نسبت بہ بعض لطایف استمرار است و نسبت بہ بعض دیگر ندرت
 یعنی بہ نسبت لطیفہ قلب، روح، سرخفی و اخفی و نفس استمراری باشد زیرا کہ در لطافت مت
 مخالفت تماندہ است و شہود نشان استمراری میباشد و نسبت بہ عناصر ندرت زیرا کہ عناصر مح
 تلویق است نہ تمکین، زیرا کہ عناصر لطافت و استغراق ندارند۔

مکتوب صد و ہفتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید: بہ سکوت و حفظ نسبت باطن باید پرداخت انحر یعنی مدار این
 عالی با امور مستونہ و عزایم امور است با امور مباحہ از قبیل شغری خوانی و قصہ پردازی استغاث نمی فرماید
 و عزیمت را از دست نمی دہند۔ مکاتیب ۱۱۴۴، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و ہشتاد و نهم

حضرت امام میفرماید: ربنا لا تزغ قلوبنا انما: از انشاره کلام شان معلوم میشود
که صاحب اعتراض از زیغ قلب خلاص نشده است۔

مکاتیب ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد ہشتاد و ہفتم

حضرت امام میفرماید حصول رابطہ علامت مناسبت است الخ یعنی تصور شیخ و استحضار
تمثال او بدون تکلف علامت مناسبت مرید است بہ پیرو دین جا تشریح چند چیز لازم است :
اول معنی مناسبت۔ دوم اقسام رابطہ۔ سوم آنکہ رابطہ مانعت شرعی دارد یا خیر۔ ناگفتہ ماند کہ مشائخ
انبیاء اولوالعزم متفاوت افتادہ اند یعنی صوفیہ کرام مناسبت حضرت آدم را بہ صفت تکوین استہ اند
و مناسبت حضرت نوح و حضرت ابراہیم را بہ صفت العلم و حضرت موسی را بہ صفت الکلام و حضرت
عیسی را بہ صفت القدرت پنداشتہ اند و مناسبت آنحضرت را بشان العلم کہ از صفات بزرگ است
در یافتہ اند و میفرمایند کہ اصل صفات متذکرہ او تعالیٰ مرئی انبیاء عظام اند و ظلال ہمیں صفات
مقدسہ مرئی اولیاء کرام و مردم دیگر پیداشدند و استعداد اولیاء امت آنحضرت را نیز متفاوت میدانند
و میگویند کہ یکے آدم المشرب و دیگرے نوح المشرب است علی ہذا القیاس الخ۔

بنابر آن اگر مشرب پیرو مرید متحد باشد مناسبت در بین شان ثابت است و اگر مشرب

شان موافق نباشد مناسبت در بین شان نمی باشد۔

رابطہ سے قسم است: اول آنکہ مرید تصور میکند کہ شیخ در مقابل من نشسته است و قلب و
محاذی قلب من است و از قلب مبارک او بقلب من فیض و برکت می رسد۔ دوم آنکہ شیخ را در قلب
خود تصور میکند کہ شیخ در قلب من نشسته است۔ سوم آنکہ در وقت تکرار و طیفہ طالب خود را عین
شیخ تصور میکند، چون در افتادہ و استفادہ مناسبت ضرور است بنابر آن میفرماید کہ فائدہ صحبت بہ
نسبت رابطہ و ذکر او تعالیٰ زیادہ تر است زیرا کہ طالب در ابتدا بنام او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد

و بہ شیخ بنا بر اشترک بشریت مناسبت فی الجملہ دارد، و آنچه حضرت خواجہ احرار فرمودہ کہ سایہ رہبر بہ است از ذکر حق بہتر گفتن بہ اعتبار نفع است نہ باعتبار فضیلت۔

تبصرہ: اگر مرشد و مستر شد در مشرب شرابیکہ بودہ باشد فائدہ صحت این مرشد زیادہ تر است از ان مرشدیکہ در مشرب معاشرت داشتہ باشد۔

پس وجود رابطہ یک امر ضروری بودہ و در صورت عدم صحت از رابطہ کار گرفتہ بشود و توجہ شیخ محصل مناسبت طالب است بعالم و خوب یعنی بعد از صحت و توجہ و یا رابطہ شیخ مناسبت فی الجملہ طالب بعالم و خوب دست میدہد بعضی مردم بے علم و بے فکر رابطہ را شرک می دانند در حالیکہ رابطہ شرک نبودہ و یک نوع استفادہ معنوی می باشد کہ طالب را بہ مطلوب مناسبت دادہ سبب وصول طالب می گردد۔

سوال: ذکر و تعالیٰ عبادت است و در وقت عبادت توجہ بغیر یعنی رابطہ کہ توجہ بغیر گفتہ میشود شرک است این موضوع چگونه جائز خواہد بود؟

جواب: اگر رابطہ شرک گفتہ شود تعلیم و تحصیل علم ظاہر نیز کہ عبادت است و در حین تدریس کہ توجہ طالب و یا شاگرد بطرف استاد دست میدہد این ہم شرک خواہد بود، در حالیکہ این امور شرک نبودہ صرف یک استفادہ معنوی بیانشد پس این ہر دو انواع توجہ یعنی توجہ مرید بہ پیر و توجہ شاگرد بہ استاد از ہم دیگر فرقی نداشتہ محض سبب استفادہ طالب محسوب می گردد۔

حضرت شاہ غلام علی دہلوی میفرماید کہ در نفس کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ نیز رابطہ موجود است، بدلیل اینکه درین کلمہ مبارکہ مطلق شخص کہ بنام محمد مسمی بودہ باشد مراد نیست بلکہ در کلمہ مبارکہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ مراد خاص ذات مبارک محمد بودہ کہ ذات مبارک معین و مشخص می باشد کہ رحمت للعالمین است بنا بر آن در صورتیکہ درین کلمہ مبارکہ شخص مبارک محمد مراد باشد مراد ہم است، پس ہمین کلمہ مبارکہ متضمن و مثبت رابطہ میباشد و شایلی آنحضرت کہ در کتابا حادشا است نیز مثبت رابطہ است و اگر مراد از شمائل ضرورت رابطہ نمی بود بیان شمائل چه ضرورت داشت۔

مکتوب صد ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید اختلاف بعض از لطائف مقصود بر آن لطائف است کہ قلب متضمن آہنہا است الخ یعنی لطیفہ روح و لطیفہ سر در قلب محقق میگرددند۔ و لطیفہ خفی و اخفی دارا کہ این اخفی نمی باشد بدلیل اینکہ لطیفہ خفی و اخفی مکلف بہ شریعت نبوده و عدم مکلف بودن خفی و اخفی در صفحہ ششم و ہفتم مفصل بیان شدہ است، و قلب مکلف بہ شریعت میباشد و روح سبب جہا قلب است، لطیفہ سر نیز تابع قلب می باشد و تحت انوار قلب محقق می شود و نیز میرا قبض لطیفہ روح و سرکہ صفات ثبوتیہ و حیوانات است از حقیقت شریعت کہ شان العلم و شان الکلام است بلند نمی باشد و میرا خفی و اخفی از شان الکلام و شان العلم بلندتر است۔ در بارہ اینکہ مرشد طالب سبت استعداد را بر اتبجہ کہ فوق استعداد اوست رسانیدہ میتواند یا خیر؟ حضرت امام در مکتوب بے این موضوع را تفصیل می دهند کہ پیر صاحب تصرف مرید غیر محمدی المشرب را بولایت محمدی رسانیدہ می تواند دیگر طالب موسوی المشرب را عیسوی المشرب و یا بالعکس گردانیدہ نمی تواند زیرا کہ ولایت محمدی فوق ہمہ ولایت ہا است و دیگر ولایات انواع اوست و این ولایت جنس عالی است، بہرچہ یک از ولایت ہاے دیگر تباہن ندارد و برعکس سائر ولایت ہا کہ در بین خود تباہن نوعی دارند و معلوم است کہ یک نوع بہ نوع دیگر تبدیل شدہ نمی تواند و ترقی دادن نوع بہ جنس سبب تغیر نوعی است گفتہ نمی شود بلکہ ترقی نوع می باشد بمقام جنس۔ مکتوب ۱۸۹ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد نودم

حضرت امام میفرماید لفظ مبارک اللہ را بہ سچوتی و بے چگونگی ملاحظہ نمائی الخ یعنی در وقت ذکر ملاحظہ ذات بحت او تعالی را داشته باشی و ذات او تعالی را بے مثل و بے مانند تصور نموده باشی تا خدا خواستہ باشد کہ بذات او برسی زیرا کہ من طلب فقد وجد او در وقت ذکر بصفات

ملتفت نباشی زیرا کہ در وقت ملاحظہ صفت بآن صفت میرسی اگر متوجہ و ملتفت آن گری و بآن قناعت نمائی از وصول بذات محروم خواهی ماند۔

و آنچه میفرماید: مجرد کلاه و شجره کہ عرف شدہ است از حقیقت پیری و مریدی خارج است یعنی در بعضی طرق پیران بر مریدان خود یک عدد کلاه و یک شجره میدهند و تعلیم ذکر باہمانی نمایند این کار داخل رسوم و عادات است بے اگر با وجود تعلیم ذکر جامہ تبرک از شیخ کامل مکمل بدست آورده شود احتمال ثمرات و نتائج است۔ زیرا برکات بزرگان در لباس و مسکن شان موجودی باشد۔ بیت

گل خوشبوے در حمام روزے	رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکلی یا عبیری	کہ از بوے دلا و بیز تو مستم
بگفتہ من گل نا چیز بودم	ولیکن مدتے با گل نشینم
جمال ہمیشین در من اثر کرد	وگر نہ من ہماں قاکم کہ ہستم

اما صرف لباس دادن بدون تعلیم ذکر از دائرہ پیری و مریدی خارج می باشد۔

مکتوب ۱۹۱ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد نود و دوم

حضرت امام میفرماید: با آنکہ لفظ ہم تیز واقع شدہ است الخ یعنی در آن مکتوب تحریر کردہ ام کہ مقامے بود ملتذ از مقام صدیق اکبر من ہم بیانعکاس آن رنگین شدہ ام، یعنی با اینکہ صدیق اکبر بآن رنگین بودہ و من ہم رنگین شدم پس این نوشته مثبت تفضیل من بر حضرت صدیق نمی باشد۔

سوال: ازین فرمایشات حضرت امام اگر چه تو ہم برتری حضرت امام بر حضرت صدیق بر طرف شدہ مگر احتمال مساوات مرفوع نشدہ است۔ در حالیکہ بحضرت صدیق بعد از انبیاء عظام احدی مساوی شدہ نمی توانند؟

جواب: مقام استقرار بزرگان دیگر است و مقام عروجات شان دیگر عرفائے کرام

بر وقت عروج شان از مقام استقرارشان بلند تر عروجات دارند یعنی مقامات بلند تری را سیر کرده
 می‌توانند، اگر چه مقام استقرارشان پایین تر بوده و در حال سیر عروج اولیای کرام از مقام استقرار
 نبیای عظام نیز می‌گذرد، مگر مقام استقرارشان از مقام استقرار انبیای عظام پایین تری باشد،
 درین جا حضرت امام از سیر عروج بحث می‌نماید و از مقام استقرار خود چیزی تذکر نکرده البته مقام
 استقرار حضرت امام از مقام استقرار حضرت صدیق پایین می‌باشد و اگر در عروج از مقام استقرار
 صدیق اکبر بالاتر رفته باشد محل اعتراض نیست، آنچه می‌فرمایید تجویز نموده اند که اگر در جزئی از جزئیات
 غیر بنی بر بنی فضل متحقق شود یا کمیت، چنانکه درباره شہداء الخ یعنی شہداء غسل حاجت
 ندارند و بنا بر مذہب شافعی بجز از ہم نیز حاجت ندارند، این فضیلت جزئی سبب بزرگی و بزرگی
 شہید بر بنی شده نمی‌تواند و آنچه می‌فرمایید: اگر سیر غیر بنی بر کمالات آن جزئی واقع شود و خود در آن
 مقام بلند تر یا در ہم مجوز باشد الخ یعنی فضیلت جزئی مثبت افضلیت نمی‌باشد بدلیل اینکه یکے از
 جزئیات و ظلال صفات او تعالی را اگر بنی سیر نکرده باشد و آنرا یک ولی سیر نماید این سیر ولی سبب
 افضلیت و بزرگی ولی بنی شده نمی‌تواند، زیرا که شان بنی از ظلال بلند تر و باصل متعلق میباشد
 حضرت امام درین باره تحقیقات و تدقیقات عمیقی بعمل آورده اند که حاصل فرموده شان این است
 که حضرات انبیاء علیہم السلام محبوبین اند و اولیای کرام بیرون نوع منقسم اند، بعضی محبوبین و برخی
 بنی اند و واصلان معارف ذات او تعالی محبوبین اند، مجبین در آنجا قدم گاه ندارند و سیر
 بنی سیر اجمالی است به تفصیلات ظلال صفات و تمثیلات آنها التفات ندارند زیرا که تفصیلات
 صفات غیر تناسلی بوده اشخاص که بسیر تفصیلی گرفتار اند بذات او تعالی نمی‌رسند، بنا بر تحقیقات
 بنی محبوبین از بعض معارف تفصیلی بجز اند سالک محب که کمال او پایین تر از محبوبین است از
 اصل جزئیات بعض معارف با خبر است و این با خبری شان فضیلت جزئی می‌باشد، لهذا از
 بنی سیر ساقط است. بنا بر دلائل متذکره اعتراضات که درین مورد به شیخ اکبر شده بود وارد نمی‌باشد
 آنچه حضرت شیخ اکبر می‌فرمایند که قائم نبوت از قائم الولایت که عبارت از خود شیخ اکبر باشد اخذ

فیض میداری، بعض بے خبران این گفتار شیخ را سبب تکفیر اومی پندارند حضرت مولانا عبدالرحمن
از طرف شیخ اعتذار پیش کرده و میفرماید که آنحضرت بمانند پادشاه اند و شیخ بمنزله خزانہ دار آنجناب
است، پادشاهان از خزانہ داران هر قدر که خواسته باشند اخذ میدارند حضرت مولانا درین جا از تو
علم ظاہری کار گرفته اند سبحان اللہ حق سبحانہ تعالیٰ بحضرت امام تا کدام اندازه عروجات عالی
فرموده کہ بسیر اجالی بوصول بلا کیف بمعارف مقدس ذات بے کیف رسیده است و دانابنده
کہ سیر تفصیلی مربوط بظلال است و مشغول شدن بآن مانع وصول بذات می باشد زیرا کہ ظلال
جزئیات ظلال غیر منتهی است۔ بیت

ہر نقاب رے جانان انقباب یگریت   ہر حجابے را کس طے کردی حجاب یگریت

بنابر آن حضرت امام تصحیح کلام شیخ اکبر را چنین کرده اند کہ سیر آنحضرت کہ رئیس محبوبان است سیر
بودہ و بسیر تفصیلات کہ ظلال اند التفات نکرده اند بنابر آن اگر کدام معرفت ظلی و تفصیلی بواسطہ
شیخ اکبر یا آنحضرت راجع شدہ باشد و آنہم سبب کمال رفعت آنحضرت بودہ بدلیل آنکہ شیخ
از برکت اتباع شریعت آنحضرت باین مقام و مرتبہ جزئی رسیده است۔

مکاتیب ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب صد و نود و ششم

حضرت امام میفرماید: روگام بعالم خلق تعلق دارد الخ یعنی نفس و عناصر اربعہ و پنج
بعالم امر کہ عبارت از قلب نوری، روح، سرخفی و اخفی است، و قتیکہ قلب بفنا کہ عبارت
نیان ماسوی است مشرف گردد لیاقت منظریت تجلیات افعال او تعالی حاصل می کند و فم
این صفات ہمیشہ در قلب سالک جاری بیانشد گرفتاری ماسوی مانند زنگی است و قتیکہ
قلب سالک از آلہ گرد و فراموشی ماسوی رخ دہر آنگاہ قابلیت ظهور انوار پیدا می کند۔
حضرت مولاناے روم می فرماید۔

روتونگار از رخ خود پاک کن بعد از آن آن نور را ادراک کن

حضرت بیدل میفرماید:

فیض خواہی در دعاء الفت زنگار کش چون صفات آئینہ ات گیر جہان گیری

گام دوم تصفیہ روح است، وقتیکہ روح از قید بدن خلاص شود لیاقت مظهریت تجلیات صفات ذاتیہ او تعالی را پیدا میکند روح بمانند حضرت یوسف علیہ السلام در چاہ بدن افتادہ است و روح اولیہ کرام ازین چاہ بیرون برآیدہ است، ناگفتہ نماند کہ در ولایت صغری کہ ولایت اکثر اولیاء است تجلی ظلال صفات است و در ولایت کبری کہ ولایت انبیاء عظام است، تجلی اصل صفات است، زیرا کہ مقام نبوت از طلیت بلندتر است و اولیہ کہ بہ کمالات ولایت انبیاء و بابکمالات نبوت انبیاء عظام مشرف می شوند بعد از طے مقامات کمالات ولایت صغری بآن کمال می رسند مرشدیکہ در کمالات نبوت رسوخ کامل داشتہ باشند میتواند مسترشدین خود را بکمالات اصلیہ بیرون طے مراتب ظلال برساند حضرت امام ابن موصوع را در مکتوبے بیان فرمودہ اند چنانچہ در فاتران حضرات مجددیہ معروف است کہ حضرت امام فرزند ارشدشان حضرت خواجہ محمد معصوم را راساً بیرون طے مراتب ظلال بکمالات اصلیہ رسانیدہ اند۔ منقول است کہ صحت یک ہفتہ حضرت خواجہ محمد معصوم سبب قتل قلب صحت یک ماہہ شان سبب قتل نفس می گردید حضرت امام میفرماید بگام سوم شروع در تجلیات ذاتیہ علی قدرہ یعنی در لطیفہ سر، تجلی شیونات و در لطیفہ خفی صفات سلبیہ کہ باعتبارات راجع است و تجلی شان جامع در لطیفہ اخفی حاصل میگردد۔

تبصرہ: تجلی ذاتی بدو نوع اطلاق میشود، اول بمعنی عام، دوم بمعنی خاص۔

(۱) تجلی ذاتی بمعناے عام آن تجلی است کہ از صفات ثمانیہ زائدہ بلندتر پودہ باشد چنانچہ تجلی شیونات و اعتبارات۔

(۲) تجلی ذاتی بمعناے خاص آنست کہ از تجلی شیونات و اعتبارات تیر بلندتر پودہ یعنی بذات

بخت حق تعالیٰ مربوط بوده باشد و تجلی ذاتی که درین مکتوب شریف تذکار یافته بمعنائے اول میباشد۔
 دو گام دیگر که بعالم خلق مربوط است عبارت از ترکیب نفس و ترکیب عناصر اربعه میباشد که عاقل
 بعد از تصفیه عالم امر بآن مشرف میشود، نفس بعد از ترکیب منظر تجلی دو دائرہ شیونات و اعتبارات
 و یک قوس میگردد که کنایه از ظهور ذات است، ظهور ذات دیگر ذات و خود ذات مقدس دیگر، و عناصر
 ثلاثہ منظر اسم باطن و عنصر خاک منظر تجلیات ذات بخت میگردد۔ آنچه میفرماید بهر گام سالک از خود
 دور و بحق سبحانہ نزدیک میشود الخ یعنی از خواہشات نفسیہ و بشریہ خود دور و بحق سبحانہ تعالیٰ قرب
 بلا کیف حاصل می کند۔

بیت چشم بند و لب به بند و گوش بند گرنیدی سحر حق بر من بخند

بیت لب بندہ بمن گریز و خود را ایله کن گرشاه جهان نشدی آنگاه گیلہ کن

بیت بنشین به گدایان در دوست که هر کس بنشت باین طائف شای شد و برخواست

و آنچه میفرماید: فناء تم است که بقائے تم و اکمل بر آن مرتب است الخ یعنی بقا عبارت از قبول
 انعکاسات عالم و جوب است و اتمیت بقا مربوط به اتمیت فناء است، پیرانند ازہ کہ فناء تمام تر بوده باشد
 بقائیز کمال ترمی گردد۔

تبصرہ: فناء تم دو نوع است: اول فناء تم یک لطیف، دوم فناء تم عارف
 درین جامہ از فناء تم عارف است نہ فناء تم یک لطیف زیرا کہ این معارف، معارف انتہائی
 است و انواع فناء بجای دیگر نیز تذکار یافته است۔

مکتوب صد و نود و ہفتم

حضرت امام میفرماید: تا آن را آفریده است بسوے آن نظر فرموده الخ یعنی بدنیاً نظر
 مرحمت فرموده اند نہ اینکه از علم او تعالیٰ بیرون مانده است۔ و آنچه میفرماید چون ذاکران بلکه
 ہرزہ از ذرات وجود ایشان بزرگتر شد سبحانہ مملوست الخ یعنی علاوہ بر لطائف عارف تمام وجود

عارف بلکہ ہر ذرہ وجود عارف بذکر او تعالیٰ مشغول است اعتراض مورچہ را این عارف چنین جواب میگوید۔
مورچہ اعتراض کرده بود کہ از یک وجود انسان بلیونہا مورچہ ساختہ میشود و حالانکہ یک مورچہ
ہم ذکر میکند و یک انسان ہم ذکر می کند پس درین چہ حکمت خواهد بود کہ بلیونہا مورچہ خلق نشد
و یک انسان خلق شدہ؟ عارف بر بیان حال میگوید کہ اے مورچہ آن ذرہ وجود من کہ بمراتب از تو
کوچک تر است تیر بذکر مشغول است۔ بیت

ذرات وجود ہمہ را دوست گرفت   باقی نماید بر من جز پوست۔

و آنچه میفرماید، این معنی بے صحبت ارباب جمعیت متعسر است الخ یعنی دنیا دار اسباب است از
روئے عادت او تعالیٰ بدون اسباب کارے ساختہ نیست۔ چنانچہ در بارہ آنحضرتؐ کہ سر آمد
بواصلان و محبوبان می باشد با وجود آن تکمیل وجود مبارکشان نیز از اسباب عادیہ کار گرفته شدہ است
آنحضرتؐ میفرماید کہ حضرت جبرئیل سے مراتب مراد کتنا گرفت و فشار دارد۔ یعنی القاء قوہ قدسیہ نمود
پوشیدہ نماں کہ این عمل در عین ابتداء شروع کمالات آنحضرتؐ بودہ و از انتہای کمالات آنحضرتؐ
حضرت جبرئیل نیز معلومات کامل نخواہد داشت۔

مکتوب صد و نود و ہشتم

حضرت امام میفرماید، فتوحات یکیہ مفتاح فتوحات دینیہ باد الخ یعنی مفتاح احادیث
شریف باد (احادیث شریف را فتوحات دینیہ میدانند) یعنی شما کہ فتوحات یکیہ ہدیہ کردہ اید و این
کتاب مشتمل بر مسائل توحید و جودی است حق تعالیٰ آنرا سبب اتباع سنت و موجب تعمیل احادیث
شریف بگرداند حضرت امام دین ضمن خان خانان را میدانند کہ حاصل مسائل توحید یعنی وحد الوجود
در حق شما نسبت ندارد و باید ہمیشہ تابع سنت باشید۔ آنچه میفرماید جمع صدین اینجا از استخالیہ برآید
است الخ یعنی چون عارف متخلق با صلاقی اشوہ پر تو صفات او تعالیٰ منعکس و رنگین می باشد
ذات حق تعالیٰ جامع جمیع صفات است، رحمت و غضب ہر دو پر تو صفات او تعالیٰ است

اگر عارف متخلق منظر صفات متضادہ بگردہ جلے تعجب نیست۔

مکتوب ۱۹۹ حاجت بہ تشریح ندارد دو مکتوب ۲۰۰ را خود حضرت امام تشریح فرمودہ اند۔

مکتوب دو صد و یکم

حضرت امام میفرمایند، اگر گوید کہ بر من منکشف ساخته اند الخ یعنی اگر کسی بگوید کہ تمام علوم و اسرار در دوسہ حرف مندرج است، قول او احتمال صدق دارد، زیرا کہ این شخص صرف بیان یک مسئلہ میکند و میگوید کہ این قضیہ برای من کشفی است کہ تمام اسرار در دوسہ حرف مندرج است و در کشفیت تمام اسرار الٰہی کند و اگر گوید کہ در صفحہ آن دوسہ حرف تمام علوم را مطالعه میکنم۔ پس این شخص کذاب است از و باور نباید کرد۔

مکتوب دو صد و دوم

حضرت امام میفرمایند، طریق با طریق دعوت آسمانی است الخ یعنی در وقت تکرار اسماء تعالی مقصد و مرام ما وصول و استہلاک در سیمی این اسماء است و استفادہ خواص اسماء مراد باینست چنانچہ بعضی اشخاص اسم صمد را برای اخذ خواص آن اسم مبارک تکرار می کنند و آنرا وسیلہ تسخیر عالم می گردانند۔

تبصرہ: ذاکر آن اسماء خداوندی در طبقہ می باشند یکے آنکہ ذکر او تعالی را صرف برای حصول خواص آل اسم می نمایند چنانچہ کہ اسم صمد را برای تسخیر و یا با سطرار برای وسعت رزق تکرار میکنند و دیگر آنست کہ مراد او از ذکر حق تعالی رسیدن بذات بحت او تعالی است۔

مکتوب دو صد و سوم

حضرت امام میفرمایند، صفت این طائفہ از ضروریات است الخ یعنی از روی عادت

و تعالیٰ حصول مراتب عرفان مروط بصحبت ارباب جمعیت است اما بعض مجربان ازین امر مستثنیٰ است
چنانچہ بعض مجازیب مشہوریکہ گذشتہ اند خلاصہ بعض مجربان بہ پیر ظاہری تیار مند نیستند و خاص
فضل او تعالیٰ متکفل تربیہ آنهاست: مصرح

تا یار کر او خواهد و میلش بکہ باشد

مکاتیب ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶ حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب دو صد و ہفتم

حضرت امام میفرماید: آنجا وجود حال را با ہمیزان شرع نسجد بہ نیم جیل نیم خرد از حضرت
امام تویہ میفرماید کہ وجود حال را از مقاصد نباید شمرد، باتباع سنت ثابت قدم باید بود، جوگیان
بر ہمان ہند و فلاسفہ یونان نیز بصفای نفوس و کشفیات خیالیہ خود خر سندانند۔

تبصرہ: صفای نفس بسبب فاقہ و جوع بدون اتباع شریعت با تہادست میدہد
و سبب کشفیات کوتیہ میگردد و لے صاحبان این صفای نفس از کشفیات الہیہ محروم اند و کشف
آنها سبب استدراج و زیادت خسران آنهاست مثال صفای نفس بہاندر راندرون نجاست
است و مثال تزکیہ نفس کہ مروط باتباع سنت سنیہ است، بمثل طلا شدن مس است بعمل کیمیا
کہ دوبارہ مس نمیگردد۔ درین فرصت فضیلت نفس از فضیلت لطائف عالم امر بیشتر می گردد۔
علیٰ آنحضرت میفرماید: خیار کم فی الجاہلیۃ خیار کم فی الاسلام اذا فقہوا۔

مکتوب دو صد و ہشتم

حضرت امام میفرماید، بلکہ عروج این بزرگواران بمراتب ازان مقامات بالا رفتہ است
این مکتوب شریف بچند مقدمہ حل می شود۔

مقدمہ اول: ذات بحت او تعالیٰ بدون توسط اسما و صفات از عالم و عالمیان مستغنی است

ہیچ کس بدون توسط اسماء و صفات از ان ذات مقدس و غنی استفادہ کردہ نمی تواند، ان الله لغنی عن العالمین نشان آن موطن است۔ مقدمہ روم، ہر کس از انبیاء عظام و اولیاء کرام و سایر نام در اسماء و صفات او تعالیٰ مبداء فیض دارند و بتوسط یہاں اسماء و صفات بعروجات مشرف و بوصول بلا کیف بذات او تعالیٰ میرسند و مناسبت فی الجملہ بعالم و جوب پیدامی کنند مقدمہ سوم: مبارکی فیوض اولیاء کرام ظلال صفات او تعالیٰ بوردہ و مبارکی فیوض انبیاء عظام اصول و خود صفات مقدسہ می باشد۔ مقدمہ چہارم: عارف در وقت عروج از مبداء فیض خود میگذرد و محبوبانیکہ بوصول بلا کیف بذات اقدس او تعالیٰ می رسند از مبارکی فیوض حضرات انبیاء نیز میگذرند مقدمہ پنجم: حال عروج سالک دیگر است و مقام استقرار او دیگر۔

چون مقدمات فوق دانستہ شد معلوم شد کہ عروج عارف از مبارکی فیوض انبیاء عظام سبب افضلیت وے نمیتواند شد و مقام استقرار وے کہ اصل مقام آدمی باشد در ظلال صفات است و مقام استقرار حضرات انبیاء در اصول و خود صفات است و عروجات آنها لا یجلبھا الا انوار و از عروجات اولیاء بمراتب بلندتر است یعنی عروجات انبیاء را غیر از حق تعالیٰ کسی دیگر نمی داند خلاصہ اینکه مقام استقرار دیگر و مقام عروج دیگر است۔ مقام استقرار انبیاء فوق مقام استقرار آدمی باشد اما اگر عروج ولی از مقام استقرار نبی فوق تر واقع شود ممانعت ندارد۔

مکتوب دوصد و نهم

حضرت امام میفرماید: باید دانست کہ حقیقت شخصی عبارت از تعیین و جوبی است کہ تعیین مکانی آن شخص ظل آن تعیین است و آن تعیین و جوبی اسمی است از اسماء او تعالیٰ و میفرماید کہ آن اسم رب آن شخص است و مبداء فیوض و جوبی او یہاں صفت است کہ مبداء فیض او است الخ۔ این بیان حضرت امام درین جا بہ بیان چند مقدمہ ضرورت دارد۔

مقدمہ اول: اتحاد حقیقت مجری با حقیقت احمدی بعد از ہزار سال از زمان رحلت

آن سرور است۔ مقدمہ دوم: حقیقت محمدی عبارت از شان العلم است کہ مرئی عالم خلق آنحضرت^ص بوده و صفت العلم مبدأ و واسطہ فیوض تخلیق و وجود مبارک آنحضرت^ص است و حقیقت احمدی عبارت از مرتبہ ایست کہ از شان العلم برتر است و واسطہ فیوض کمالات و مرئی عالم امر آنحضرت^ص است۔ مقدمہ سوم: واسطہ فیوض تخلیق آنحضرت^ص جدا بوده و واسطہ فیوض کمالات حقیقت محمدی^ص شان جدا و حقیقت احمدی شان علیحدہ می باشد بخلاف دیگران کہ مبدأ فیض وجود و کمالات شان یکے است۔ مقدمہ چهارم: حقیقت احمدی و حقیقت کعبہ معظمہ متحد است و آن مرتبہ ایست کہ از شان العلم برتری باشد و شان العلم مرئی حقیقت محمدی است۔ مقدمہ پنجم: قدرت او تعالی برائے مدت ہزار سال یک تاثیر بخشیدہ و آن مدت را سبب تغیر امور گردانیدہ۔ مقدمہ ششم: ہر انسان دارائے دو حقیقت است، حقیقت وجودی و حقیقت امکانی۔ حقیقت امکانی او عبارت از عالم خلق و عالم امر اومی باشد و حقیقت وجودی او عبارت از آن مرتبہ وجودی است کہ واسطہ فیضان وجود و فیضان کمالات آن شخص است۔ مقدمہ ہفتم: یک اسم او تعالی مراتب متفاوت دارد یعنی ہر صفت اضافی اطلاق اسم او تعالی میشود بر صفت بر شان مثل شان العلم، شان القدرت و غیرہ الخ نیز اطلاق اسم او تعالی کردہ میشود و بر مرتبہ کہ از شیونات برتر است کہ اعتبارات نامیدہ میشود نیز اطلاق اسم او تعالی کردہ میشود۔ مقدمہ ہشتم: عالم خلق حقیقت محمدی، عالم امر حقیقت احمدی می باشد۔ نبوت آنحضرت^ص کہ قبل از تخلیق حضرت آدم علیہ السلام بودہ بحقیقت احمدی و عالم امر آنحضرت^ص تعلق داشتہ کہ آنحضرت^ص بروحانیت خود مبتلا نہ کہ کرام تعلیم و طائف مقررہ آنہا را میفرمودند۔ بنا بران ملائکہ نیز امت ہزار رو عالم اند۔ از تفصیل مقدمات فوق شرح این مکتوب شریف روشن گردیدہ خواہد بود۔

آنچہ میفرماید: زبانی می آید کہ حقیقت محمدی از مقام خود عروج نماید الخ یعنی تا مدت ہزار سال مرئی عالم خلق آنحضرت^ص شان العلم بودہ بعد از ہزار سال مرئی عالم خلق مبارک آنحضرت^ص مرتبہ ایست کہ از شان العلم بلندتری باشد و مرئی فیوض کعبہ معظمہ و حقیقت احمدی نیز آن مرتبہ مقدس

می باشد۔ بعد از ہزار و چند سال عالم خلق آنحضرت از شان علم منقطع و از مرتبہ بالا تر آن فیض میگیرد۔ بنا بر آن مناسبت آنحضرت نسبت بہ ممکنات کمتر و بہ عالم و جوب بیشتر شدہ است۔ ازین سبب بعد از ہزار سال فتنہ ہا بیشتر گردیدہ و بہ نیابت و ظہور کامل و کملی ضرورت احساس شدہ یعنی آنحضرت بعد از وفات تا ہزار و چند سال طرف امت متوجہ بودہ و بعد از آن توجہ شان بہ کلی طرف عالم و جوب معطوف گردیدہ، زیرا کہ عالم خلق شان حکم عالم امر گرفتہ است و چون مناسبت عالم امر بمخلوقات کمتر است زیرا کہ در وجود آنها بشریت غالب است از آن رو بہ نیابت شخص دیگرے ضرورت افتادہ است، زیرا کہ عادت بر آن است کہ بدون وجہ مناسبت استفادہ کردہ نمی شود۔ بنا بر آن برائے افتادہ و استفادہ بظہور نیابت کاملی و کملی احتیاج پیدا شدہ است و آن نایب حضرت امام است کہ مجرد الف ثانی است۔

پوشیدہ نماز کہ مریدان بتدی از قبور اولیائے کرام چندان اخذ فیض کردہ نمیتوانند، زیرا کہ در مریدان بتدی عالم خلق شان غالب است و در اموات عالم امر شان قوی می باشد ہذا سبب عدم مناسبت از قبور استفادہ کردہ نمی توانند، انہیجا است کہ حضرت خواجہ بزرگ میفرماید۔
کہ تو تا کے گور مردان را پرستی!

حضرت امام میفرماید کہ دو میم عبارت از دو طوق عبودیت است الخ یعنی در اسم مبارک محمد دو میم است و در اسم احمد یک میم، چنانچہ گفتہ اند بیت

زا احمد تا احد یک میم فرق است جہانے اندران یک میم غرق است

سوال: در صورتیکہ میم عبارت از عبودیت باشد و عبودیت عبارت از بندگی و خدمت عبارت و تصریح می باشد پس باید مقام دو میم از مقام یک میم بالاتر بودہ باشد؟

جواب: طوق عبودیت عبارت از علامہ حدوث و امکان است، چون در دو میم علامہ حدوث و امکان زیادہ تر است و مرتبہ یک میم بعالم و جوب نزدیک و قریب تر است و انعکاس و جوب در آن بیشتر است یعنی قرب آنحضرت با و تعالی در حقیقت احمدی بہ نسبت حقیقت محمدی بیشتر بودہ،

چنانچہ در وقت دویم دو علامہ مکانی موجود است و در وقت یکم کہ حقیقت احمدی می باشد
 یک علامہ مکان موجود است یعنی حقیقت احمدی بہ نسبت حقیقت محمدی بعالم و جوب نزدیک تر است
 لہذا در وقت دو علامہ بتدی مناسبت بعالم امکان بیشتر است و در وقت یک علامہ عبور میت
 مناسبت بعالم امکان کمتر و بعالم و جوب نزدیک تر است۔ پس انعکاس کمالات مراتب و جوب
 درین مرتبہ در ذات مبارک آنحضرت زیادہ تر است۔ تا گفتمہ نماز کہ فیوضات و انوار و برکات ہمہ از ذات
 مقدس او تعالیٰ سرچشمہ میگیرند و وصول آن فیوض و برکات بعضی را توسط اسمی و برخی را بواسطہ اسم
 دیگر میگیرند۔ یعنی برائے حضرات انبیاء کرام توسط اسماء و صفات او تعالیٰ و برائے اولیاء کرام
 بواسطہ ظلال اسماء و صفات او تعالیٰ میرسد۔ فیوضات و جودی و فیوضات کمالات تابعہ وجود
 چنانچہ علم و حیات و غیرہ بایشان می رسد و آن اسم مبارک و واسطہ فیوض آن شخص و مبداء فیض او
 گفته می شود و بعد از تزکیہ نفس و تصفیہ قلب آن شخص منظر آن حقیقت میگردد و انوار آن حقیقت
 در وجود او ظاہری باشد۔ اما معاملہ آنحضرت از دیگران جدا بوده یعنی فیض تخلیق وجود مبارک شان
 صفت العلم و مبداء فیض کمالات حقیقت محمدی شان، شان العلم می باشد و مبداء فیض کمالات
 حقیقت احمدی شان آن مقام عالی است کہ از شان العلم بلندتر می باشد پس مبداء فیوض آنحضرت
 متعدد است بخلاف دیگران کہ مبداء فیض شان واحد است۔

حضرت امام میفرماید: این زبان حقیقت محمدی، حقیقت احمدی نام یابد و منظر ذات احد میگردد
 و ہر دو اسم مبارک با اسمی محقق می شود و الخ یعنی در سابق اطلاق نام محمد بعالم خلق آنحضرت راجع بوده
 کہ منظر شان العلم است نہ منظر ذات او تعالیٰ و اسم مبارک احمد تعبیر از عالم امر آنحضرت او درین وقت
 عالم خلق آنحضرت عروج نموده با عالم امر شان متحد گردیدہ یعنی محروا احمد ہر دو منظر ذات احد گردیدہ است۔
 سوال: حقیقت احمدی عبارت از معنی عالی است کہ از شان العلم بلندتر میباشد و آن معنی
 ہم حقیقت یک شان از شیونات ذاتیہ می باشد و عین ذات نیست پس این فرمایش حضرت امام
 کہ حقیقت محمدی و احمدی منظر ذات احد میگردد چہ مفہوم خواهد داشت؟ و حال آنکہ حقیقت احمدی منظر

آن معنی بلندتر از شان العلم پورہ و مظهر ذات او تعالیٰ نیست؟

جواب: شیونات وجود خارجی زائد ندارند و عبارت از اعتبارات ذات او تعالیٰ می باشد، بخلاف صفات که وجود خارجی زائد دارند و نیز ناگفته نماند که در شیونات هم تفاوت مراتب وجود است پس مظهر شیونات را مظهر ذات او تعالیٰ گفته میتوانیم، برخلاف مظهر صفات که آنرا مظهر ذات او تعالیٰ گفته نمی توانیم. و آنچه میفرمایید، مقام سابق محمدی خالی ماند انچه یعنی تا زمان نزول حضرت عیسی علیہ السلام، هیچ کس مظهر دائمی آن حقیقت مقدسه نبیاشد اگر چه پیرشان بالا تر برسد. و آنچه میفرمایید که فوق آن معنی زائد دیگر باشد انچه یعنی آن مقام رفیع که حقیقت احمدی و حقیقت کعبه معظمه است فوق آن مقام فوق دیگر از اعتبارات وجود دارد و در فوق آن مقام اعتبارات نیز مراتب فوق تر دیگر از اعتبارات موجود است، و لے قوت بشری از ادراک آن عاجز است تا چه رسد بذات او تعالیٰ بیت زاعلی بالا و بالا ز بالا بلندی هم نمی گنجد در آنجا

و آنچه میفرمایید: تفاضل اقدام اهل الشریع اعتبار طے کردن این مراتب شتی است انچه یعنی بعضی بزرگان بطلال صفت او تعالیٰ رسیده که عبارت از ولایت صغری است که ولایت اکثر اولیا کرام میباشد و بعضی از ایشان تجرد صفات او تعالیٰ نیز رسیده که آن را ولایت کبری گویند و این ولایت کبری ولایت انبیاء عظام است و برخی دیگر تا به شیونات عروج نموده که ولایت ملأ اعلیٰ عبارت از آنست اما مقامات نبوت که تجلیات ذات مقدس است و تجلیات رسالت اولوالعزمی فوق تر از آنست و بعضی اولیاء کرام به سبب متابعت انبیاء عظام بانعکاس آن مقامات نیز مشرق پیش و للارض من کاس الکرام نصیب. و آنچه میفرمایید: حقیقت شخص چنانکه تعیین و جوبی اورا گویند تعیین امکاتی اورا نیز گویند انچه یعنی اطلاق حقیقت و جوبی آن شخص اطلاق مجازی است یعنی آن مرتبه و جوبی آن شخص است و بواسطه آن فیض اخذ میدارد تا آنکه ممکن حقیقت جوبی هم دارد تا واجب دانسته شود.

سوال: ازین مکتوب شریف مزیت عالم امر از عالم خلق مفهوم میشود و حال آنکه قرآن

فرمودہ حضرت امام کہ در چندین مکاتیب نشان مکرر فرمودہ است کہ عالم خلق افضل است نسبت عالم امر۔
 جواب: قوتیت مبداء فیض عالم امر بہ عالم خلق دلیل افضلیت عالم امر بر عالم خلق
 شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ عالم امر بالذات از مبداء فیض خود بالاتر عروج ندارد مگر متابعت عالم خلق
 و عالم خلق بالخاصہ عنصر خاکی از مبداء فیض عالم امر بالاتر عروجات غیر تنہای داشته می باشد پس
 مرتبت عالم خلق بر عالم امر ثابت می باشد ہم ناگفته نماند کہ وصول بلا کیف بذات مقدس او تعالیٰ
 خاصہ عالم خلق است خصوصاً عنصر خاکی چنانچہ گفته اند بیت

خاک شو خاک تا برویت گل کہ بحر خاک نیست مظهر گل
 پوشیدہ نماند کہ آنحضرت در حیات مبارک خود گاہ بہ بصورت عالم خلق متلبس بودند و گاہ
 بصورت عالم امر متلبس می بودند و در وقتیکہ بعالم خلق متلبس بودند در سایہ می بودند و زمانی کہ
 بعالم امر متلبس می بودند در آن وقت سایہ نمی بودند۔ پس قول بوجود سایہ و یا عدم سایہ ہر دو درایہ
 صحت می باشد و محدثین کرام کہ بعدم سایہ آنحضرت قائل نیستند سبب آن این است کہ این ہا
 راویان مقام دعوت می باشند و سردار و عالم در مقام دعوت بہ لباس عالم خلق متلبس می بودند۔
 و در خلوت کہ بہ لباس عالم امر متلبس می بودند سایہ نداشتند۔

سوال: حضرت امام فرمودہ اند کہ بعد از ہزار سال حقیقت محمدی از مقام خود عروج فرمودہ
 بہ حقیقت احمدی کہ عین حقیقت کعبہ است متجدد میشود، درین صورت تفاضل بکدام اینہا خواهد بود
 کہ سردار و عالم افضل و یا کعبہ افضل است؟

جواب: حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی میفرماید کہ کعبہ از حقیقت خود
 بالاتر عروج ندارد و عروجات آنحضرت بالاتر از حقیقت کعبہ غیر تنہای است۔ حضرت جامی چہ خوب فرمودہ
 "بعد از خدا بزرگ توئی قصہ مختصر کعبہ نیز بعد از خدا و غیر خداے متعال است۔"

سوال: در سابق تذکار رفت کہ کعبہ از حقیقت خود عروج ندارد و حال آنکہ حضرت امام
 در دفتر ثالث میفرمایند کہ کعبہ محل ظهور تنزیہ صرف است و آن ظہور ازین حقیقت کعبہ بلند است

حل این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: عروج عارف تام المعرفة از ان ظهور هم بسیار بلند است زیرا که وصول به کیف عارف تام المعرفة بذات به کیف او تعالی بلکه وصول سردار دو عالم به مرتبه است که تعبیر آن در درک نمی گنجد و در آن مقام نام ظهور و یا اظهار برده نمی شود و عروجات سردار دو عالم و تابعان او بآن مرتبه مقدّم که از ظهور بلندتر است نیز می رسد۔ مصراع ذوق این مے شناسی بخدا تانہ چستی بیت گر عشق نبودی و غم عشق نبودی چندین سخن نغز که گفتی که شنیدی؟ خلاصہ اینکه اگر چه حقیقت کعبه از حقیقت محمدی بلندتر است اما از حقیقت احمدی بلندتر نیست و سردار دو عالم جامع هر دو حقیقت است و تنہا داراے حقیقت محمدی نیست پس کعبه چگونه افضل شدہ می تواند و نیز عروجات سردار دو عالم فوق حقیقت کعبه است۔ آنچه میفرمایید عروج تعیین و جوبی را معنی نیست الخ یعنی شان العلم کہ مرتبه و جوبی است عروج نداشته کہ از مقام خود عروج کرده و بمقام آن معنی فوق کہ حقیقت کعبه است برسد، زیرا کہ در مراتب و جوب حرکت و سکون و عروج و نزول امکان پذیر نیست بلکه مراد آنست کہ حقیقت محمدی کہ عالم خلق آنحضرت است بمقام حقیقت احمدی کہ مقام عالم امر آنحضرت است عروج فرموده است۔

تبصرہ: حضرت امام حقیقت کعبه را یک وقت آن شان دانستہ کہ فوق شان العلم است و در اخیر حقیقت کعبه را ظهور تنزیہ صرف فرموده و آن شان ظل تنزیہ صرف می باشد و معلوم است کہ وصول به ظل قبل از وصول باصل می باشد پس آن بیان عروج دیگر است و این بیان عروج دیگر۔ مکتوب ۳۱۰ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد یازدم

حضرت امام میفرمایند: از مقولہ مولوی علیہ الرحمہ پرسیدہ بودند کہ گفتہ آن نازنین کہ در کنار من بودہ حق بودہ الخ یعنی آیا این گفتار جائز است یا خیر؟ و معنی این قول چه خواهد بود؟

جواب: این نوع مشاہدہ معاینہ تجلی صوری است کہ صاحب معاملہ آن صورت تجلی را حق می انگارد (متجلی در اینجا صیغہ اسم مفعول است و یا خود از جلی است کہ بمعنی ظهور می باشد) جلای شے ظهور شے است. در مرتبہ ثانی چنانچہ صورت زید در آئینہ جلای زید است و تمثال زید در آئینہ و خود زید در آئینہ نیست. بنا بر آن معلوم شد کہ حضرت مولانا در آن وقت تمثال ذات حق را از ذات مقدس او تعالی امتیاز نکرده است و تمثال را عین ذی تمثال پنداشته اند، یعنی این سالک ذات حق را مشاہدہ نکرده بلکه یک تجلی بعید کہ بصورت انسان نازنین مصورشده بود آنرا مشاہدہ کرده است. و آنچه آنحضرت فرموده اند: رایت ربی فی احسن صورۃ. درین جایز مراد از صورت تمثال ذات مقدس خواهد بود. زیرا کہ حق تعالی از صورت منزه است و بکذا آنحضرت میفرماید: رایت ربی علی صورۃ شاب. درین جایز تمثال صورت مرتبہ و خوب مراد خواهد بود. زیرا کہ حق تعالی باین صورۃ مرتبہ قطعاً مناسبت ندارد و حق تعالی صورت ندارد و همچنان کہ سائیکہ حق تعالی را در خواب می بینند آن نیز صورت تمثال مرتبہ و خوب است و خود ذات مقدس از آن بلندتر است کہ در عالم مثال مصوٰ برگردد. بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

و آنچه میفرماید اجازتیکہ بشما و دیگران کرده شده است مشروط بہ شرائط است از یعنی خلیفہ دو نوع باشد: یک خلیفہ مقید است و دیگر خلیفہ مطلق خلیفہ مقید آنست کہ لطائف او تصفیہ گردیده و پیا و بقا مشرف شده باشد، اما نفس او هنوز اطمینان نیافته باشد، این شخص بدون استخاره مرید گرفته نمی تواند. خلیفہ مطلق آنست کہ نفس او تزکیہ و راضیہ و مرضیہ گردیده باشد، این شخص شیخ کامل است و تمام کارهای او مرضی او تعالی است، زیرا کہ او رضای نفس را ترک گفته و رضای او تعالی را اختیار کرده است، بعد از ترک رضای نفس مقام رضای او تعالی است. مصرع

یک قدم بر فرق خود نه و اندر دیگر در کوه دست

ودع نفسک و تعال

مکتوب دوصد وازدہم

حضرت امام میفرماید: اما اینکه اورا از ولایت موسوی بہ ولایت محمدی آرذ معلوم الوقوع نیست الخ بل تا این وقت بحضرت امام این سر معلوم نبوده و آن تصرف داده نشدہ بود کہ مرشد کمال مرید خود را از ولایات دیگر بولایت محمدی رساندہ می تواند بیانہ و بعد از آن بحضرت امام این قوت و تضرع عنایت گردیدہ کہ خواجہ محمد صادق را از ولایت موسوی بولایت محمدی رسانیدہ اند۔ و آنچه میفرماید کہ از تفسیر صفات و شان و اہد الخ یعنی بوصول بلا کیف بذاتہ بے کیف او تعالیٰ برسد و از شیون و اعتبارات بالا رود۔

تبصرہ: ہر ولایت از ولایت ہائے انبیاء اولوالعزم مبداء فیض جداگانہ در عالم و جوب داشتہ می باشد و مبداء فیض حضرت موسی صفت الکلام است و اولیٰ موسی بالمشرک توسط ظلال صفت الکلام بہرہ مندی شوند و وقتیکہ یک عارف از ولایت موسوی بولایت محمدی ارتقائی فرماید صفت العلم دین وقت مبداء فیض او میگردد و عارفیکہ بولایت کبری میرسد دین وقت خود صفت مری او میشود و از ظلال صفت ترقی میکند و علیٰ ہذا القیاس مرتبہ شیونات و اعتبارات در وجود او جلوہ گر میگردد، یعنی بعد از ازالہ کدورت بشریہ عارف منظر صفات مقدسہ او تعالیٰ میگردد، و یا منظر تجلیات شیونات و اعتبارات و بالاخرہ منظر تجلیات ذات او تعالیٰ میشود۔ تبار تفاوت مراتب استعداد است

مصرع ہر کسے را بہر کارے ساختند

مکاتیب ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵ و ۲۱۶ حاجت بشرح نذرند۔

مکتوب دوصد ہفتم

حضرت امام میفرماید کہ کشفات الہی و ظہورات اسمائی در اشکے راہ است الخ یعنی تا وقتیکہ ظہور ظلال اسما و صفات است درک عارف بدرک آن میگردد بعد از وصول بذات او تعالیٰ برائے عارف

حیرت دست میدید۔ زیرا کہ آن مرتبہ مقدس از ادراک عارف بلند است و مراد از ظهور اسماء ظهور
ظلال اسماء است۔ زیرا کہ خود اسماء صفات نیز رنگ مسمی از ادراک بیرون است۔ اما بعض تا بان
کامل آنحضرت ازین امر مستثنی میباشد و آن مرتبہ مقدس را نیز با ادراک بیچون درک می نمایند اما آن درک
و ادراک نیز بیچون است و آنچه در حدیث شریف وارد است که لا تفکر وافی ذات الله الخ مراد از امتناع
تفکر چونی و چند سیت نه تفکر بے چونی۔ عارفان کامل زیرا کہ بے تفکر بیچونی ادراک آن مرتبہ مقدس نمایند۔
چنانچه حضرت امام در دفتر الث آن را روشن ساخته اند۔ و آنچه میفرمایند می ترسم کہ اگر حقیقت این
مشاهدات و تجلیات آنها را بگویم فتورے در طلب بنده این راه پیدا خواهد شد الخ یعنی مشاهدات و
تجلیات آنها مربوط بظلال است و فرق ظل و اصل را نفهمیده اند۔ و آنچه میفرمایند ہر گاہ کلیم اللہ را
از مشاہدہ این حال بے آنکہ تجلی شود صغفہ در گرفت دیگران چه باشند الخ

سوال: حضرت امام میفرمایند بے آنکہ تجلی شود الخ از ظاہر عبارت حضرت امام معلوم
میشود کہ حضرت موسی تجلی نشده است و این خلاف واقع است زیرا تجلی شده بود چنانچه در آئینہ
کریمہ است فلما تجلی بیدہ للجبل جعلہ دکا و خرموسى صغفا یعنی ہر گاہ کہ تجلی کرد پروردگار
او بہ کوه طور گردانید آن را متحرک و پارہ پارہ گردانید و بے ہوش افتید حضرت موسی۔ این موضوع
گوناگونہ خواهد بود۔

جواب: حضرت امام لفظ متجلی فرمودہ است کہ صیغہ اسم فاعل است و تجلی را بصیغہ
مصدر فرمودہ و لفظ تجلی کہ در متن مکتوب شریف آردہ آن غلطی طبع مطبوعہ می باشد پس معنی فرمودہ
حضرت امام این است کہ بدون آنکہ حق تعالی متجلی شود یعنی بدون آنکہ تجلی ذات مقدس خود
را نشان بدهد و حضرت موسی بہ تجلی صفات او تعالی بے ہوش گردید یعنی آن تجلی اتجلی ذات
او تعالی نبوده بلکہ تجلی صفات بوده چنانچه عارفی در مدح سردار دوعالم میفرماید بیت
موسی ز ہوش رفت بیک پر تو صفات تو عین ذات می نگری در تبسمی
ما گفته ایم اند کہ چون حضرت موسی طالب دیدار شدہ بود و دنیا محل دیدار نبوده لہذا حق تعالی تجلی

جلال خود را با و نشان داده است نہ تجلی ذات مقدس و یا اینکه مراد حضرت امام آنست کہ آن تجلی بہ کوه طور بوده نہ بحضرت موسی و اگر بحضرت موسی واقع می شد یہوشی نشان بیشتر می بود چنانچہ در آیه کریمہ ذکر شدہ، پس آن تجلی بجبل بوده و از تجلی بجبل حضرت موسی بہوش گردیدہ است و اگر بحضرت موسی می شد یہوشی نشان زیادہ تری گردیدہ مکاتیب ۲۱۸ و ۲۱۹ حاجت بشرح نیست

مکتوب دوصد و ہستم

حضرت امام میفرماید: عروج و مہبوط ازاں اسما بواسطہ عرض عوارض است الخ یعنی در بعض اوقات سالک از اسم مرئی خود بہ سبب جذبات خداوندی عروج می کند و بعض اوقات بواسطہ اشتغال با امور مباحہ ازاں اسم بطرف عالم نزول میفرماید مگر مکان طبعی و استقرار او ہمان اسم مرئی اوست۔

تبصرہ: عارفان برے عروج و نزول نیز اذکار یعنی ذکر ہائے جداگانہ تعیین کردہ اند چنانچہ تکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات سبب عروج است و تکلم بہ کلمہ محمد رسول اللہ سبب نزول است، زیرا رسالت بعالم تعلق دارد، تکرار این کلمہ مقدسہ سبب نزول نشان می گردد و ارشاد و دعا نیز از اسباب نزول عارف است، آنچه میفرماید جامعیت انسان بواسطہ جامعیت ہماں اسم مرئی اوست، اصل این مکتوب شریف بمقدمات ذیل است۔

مقدمہ اول: اینکہ ہر صفت او تعالی جامع تمام صفات، یعنی علم او تعالی داراے حیات، قدرت، سمع، بصر و غیرہ صفات ثمانیہ میباشد و بکذا قدرت او تعالی داراے حیات، علم و غیرہ صفات می باشد، تمام صفات ثمانیہ او تعالی از ہر حیث کامل و جامع می باشد بخلاف صفات بشر کہ دارای خواص فوق نمی باشد یعنی چنانچہ بصر انسان در دیدن زندہ است و در شنیدن مردہ است چنانکہ بواسطہ بصر دیدہ می تواند آن را شنیدہ نمی تواند۔ مقدمہ دوم: مبدأ فیض و مرئی انبیاء عظام اصل صفات مقدسہ است و مرئی اولیاء کرام ظلال صفات است۔

مقدمہ سوم: سیر محبوبان سیر اجمالی است، سیر محبان سیر تفصیلی۔ مقدمہ چہارم: تمام حضرات انبیا محبوبین اندو اولیائے کرام بعض محبوبین و بعض آہنہا مجبین می باشند۔ مقدمہ پنجم: در سیر اجمالی الصفات بظلال صفات و تمثالات نیست و سیر تفصیلی سیر و ظلال و تمثالات می باشد۔

از مقدمات فوق واضح شد کہ اگر عارفی در یک ظلی از ظلال صفات سیر کند و بواسطہ آن عارف آن ظل و تمثالات بہ پیغمبری متبوع آن عارف نیز نکشوف شود این سیر و کشف سبب فریت آن عارف بر نبی متبوع خود نمی باشد، بدلیل اینکه این عروجات ظلی نیز بواسطہ اتباع شریعت آن پیغمبر است و چون حضرات انبیاء عظام در طینت و استعداد خود ملتفت بہ ظلال و سیر تفصیلی نمی باشند۔ لہذا ہر کمالی کہ بر امت شان در سیر تفصیلی و ظلال حاصل شود، بہ پیغمبر متبوع شان نیز حاصل می گردد۔ زیرا کہ در حدیث شریف است من سن سنتہ حسنتہ فلما اجرہا و اجر من عمل بہا یعنی کسی کہ بیادگار گذاشت یک طریق نیک را برائے او بہت اجر آن طریق و اجر کسی کہ بآن طریق عمل می کند پس باین دلیل کمال اولیاء بہ پیغمبر متبوع نیز حاصل می شود۔ و این کمالا تیکہ بواسطہ اُمتان تابع بہ متبوع حاصل می شود کمالات ظلی و تمثالی بودہ از کمالات اصلی و ذاتی پیغمبر متبوع پائین تر می باشد زیرا کہ کمالات ولایت انبیاء عظام بخود صفات ارتباط دارد و کمالات ظلی کہ از اولیاء است بہ ظلال صفات تعلق می گیرد، اما این کمالات ظلی بخود متبوع نیز می رسد و این یک نوع خدمتی است کہ در رعبۃ امتنان تابع انجام می گردد۔

و آنچه شیخ اکبر فرمودہ کہ خاتم نبوت از خاتم الولایت الخ یعنی از خود شیخ اکبر کہ خود را خاتم الولایت نامیدہ است فیض می گیرد۔ این موضوع نیز بہ تشریحات فوق ارتباط دارد کہ شیخ کمالات ظلی و تمثالی را مراد داشته است۔ بنا بر آن شیخ درین گفتار شان معذور بودہ و طرف اعتراض واقع نمی گردد۔ خلاصہ برخی فضیلت ہائے جزئی کہ بعارف حاصل گرد این فضیلت ہائے جزئی سبب افضلیت وے گفته نمی شود۔

آیدیم بر سر مطلب، جامعیت کہ در کلام حضرت امام واقع شدہ قرار ذیل تشریح میگرد۔

عارف عیسوی المشرّب کہ در صفت القدرت سیر می کند، چون قدرت جامع صفات دیگر است خیال می کند کہ تمام صفات را سیر نموده است و خیال می کند کہ او از حضرت موسی و از حضرت آدم علیہم السلام جامع تر است، زیرا کہ مرئی حضرت آدم تنها تکوین و مرئی حضرت موسی تنها کلام است و من صفت قدرت و کلام و تکوین را سیر کرده ام، این سالک درین مرحلہ فہمیدہ توانستہ است کہ در حقیقت بہ صفت الکلام و صفت تکوین و غیرہ صفات ثنائیہ سیر نکرده بلکہ بظلال این صفات سیر نموده است و بان کلام و تکوین سیر نموده کہ قدرت متضمن آنہا است و خود صفت الکلام و تکوین سیر نکرده و بفکر و تصور خود این سیر ظلی خود را اصل پنداشتہ و خود را بر روی خیال از ہمہ جامع دانستہ است و گمان کردہ بخود کلام و تکوین سیر کردہ ام و این یک اشتباہ محض است کہ یہ سالک این راہ دست میدہد۔

لہذا حضرت امام نثار اشتباہات ہجوسالک ناقص را قرار فوق شرح و تفصیل دادہ اند خلاصہ اینکہ اسمعری ہر سالک اگر چہ ظلال است مگر جامعیت دارد و ظلال تمام اسماء او تعالی در آن موجود است۔ بنا بر آن سبب اشتباہ سالکان این راہ می گردد۔ جامعیت این ظلال بہ سبب جامعیت اصل اوست و سیر او در حقیقت در صفات مقدسہ او تعالی نمی باشد بلکہ در یک ظلی از ظلال یک صفت مقدس است و نیز این سالک نمی فہمد کہ صفتی کہ مرئی یک پیغمبر است اصل صفت او تعالی است و ظل صفت نیست و آن نیز جامع است۔

پوشیدہ نماز کہ ولایت انبیاء عظام ولایت کبری است و بہ ظلال تعلق ندارد۔ صحابہ کرام اگر چہ مبدأ فیض شان ظلال است لہذا از برکت صحبت آنحضرت در ابتدا بہ ولایت اصلی مشرف می شدند بخلاف اولیاء کرام کہ برخی شان بعد از طے کردن ولایت ظلی بہ ولایت اصلی مشرف می شوند و بعضی شان بولایت اصلی ہیچ نمی رسند، باستثنای عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی کہ از توجہ حضرت امام راساً بولایت اصلی مشرف شدہ است و نیز ناگفتہ نماز کہ تجلی ذات او تعالی اصالتاً خاصہ آنحضرت است و حضرات انبیاء دیگر بہ طفیل آنحضرت بان تجلی

می رسند و اولیائے کرام یہ تبعیت شریعت آنحضرتؐ بآن تجلی مشرف می شوند و تمام اولیاء بآن تجلی نمی رسند بعض اولیائے کرام یعنی محبوبان و مرادان بآن تجلی مقدس مشرف می شوند، و مریدان و مجبان آنجا راه ندارند و نیز بعض صفات بہ نسبت بعض دیگر جامع تر اند چنانچہ صفت علم جامع ترین صفات مقدسہ بودہ و صفت حیات مرئی اولیائے کرام نمی باشد۔

و آنچه میفرماید، صاحب فتوحات بکیہ گفته است کہ جمع محمدری اجمع است از جمیع خداوندان یعنی آنحضرتؐ دارائے صفات امکانی و وجودی است و حق تعالی تنها دارائے صفات وجودی است درین جا شیخ اکبر ندانستہ است کہ خود صفات وجودی در آنحضرتؐ ظهور نکرده بلکہ صورت صفات وجودی در وجود مبارک او ظهور فرمودہ۔ زیرا کہ صفات وجودی در ممکن نمی گنجد و صفات قدیمیہ او تعالی حرکت و انتقال ندارد کہ در وجود ممکن نزول فرماید۔ بنا برآن حضرت امام میفرماید کہ حسب فتوحات در بین خود صفات و ظهور صفات فرق نکرده است و ظهور صورت صفات را عین وجود صفات دانستہ است انچه چنانچہ تمثال زید را کہ در آئینہ است عین زید بدانند و این خلاف واقع میباشد زیرا کہ تمثال زید عین زید نمی باشد و خواص کہ خود زید دارند تمثال زید ندارند۔ یعنی تمثال زید حیات، قدرت، علم و ارادہ ندارد۔

وصلی اللہ علی سیدنا و مولانا محمد و باریک وسلم

وسلم علیہ و علی الو اصحابہ علینا

معہم اجمعین ط

کمالات حضرت امام از کمالات و لیاے کرام فوق تر بودہ

حضرت شاہ ولی محمد دہلوی استاذ ہند در مدح حضرت امام می فرماید کہ حضرت شیخ
ارہاص دورہ الف ثانی می باشد و می فرماید کہ لا یجبہ الا مومن تقی ولا یغضہ الا
منافق شقی۔

حضرت شاہ غلام علی دہلوی کہ قیوم وقت خود بودہ در مدح مکتوبات قدسی آیات
می فرماید، کتابے در زمین و آسمان در عرفان یزدان مثل مکتوبات حضرت مجدد نیست و می فرماید
کہ در وقت قرارت مکتوبات شریف در بین سرمد و دہلی یک کوچہ نور پیدا می شود از اخلاص
بسیار کہ بحضور حضرت امام داشتہ در بارہ خود می گوید کمترین سگان کوے مجددیہ
اے عزیز معارف حضرت امام معارف حضرات انبیاء عظام بودہ از معارف اولیاء
کرام بسیار بلندتر است بسیار بسیار واقلی از اولیاء کرام اگر بان معارف قدسیہ
مشرف شدہ باشند۔

وَإِذْ كُنَّا نَسُودُ رَيْبِكَ وَتَبَيَّلَ إِلَيْنَا تَبْيِيلًا

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب بجانانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ چہارم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خاں

رکن ازارا کین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب ہمسکار شرح ابن کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سمیرت بدشتی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

ینگ باشی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان للقران ظهرا وبطنا
يعنى قرآن كريم داراے ظاہر و باطن می باشد۔ حاصل این کہ ظاہر آن بنزد
علمائے علم ظاہر است و ظاہر و باطن آن بنزد صوفیہ محققین می باشد۔

فہرست مضامین

صفیہ	موضوع	مکتوب نمبر
۲۹۷	در بیان نزیت طریقہ عالیہ نقشبندیہ و خواص ممیزہ آن	مکتوب ۲۲۱ -
۳۰۶	{ در وجود عوام لطائف عالم امر و عالم خلق ہر دو با ہم ممزوج اند۔	۲۲۲ -
		۲۲۳ - در بیان مشارح کبرویہ۔
"	در بیان خلیفہ مقید و خلیفہ مطلق۔	۲۲۴ -
۳۰۷	در بیان اندراج تہایت فی البدایت	۲۲۵ -
"	در بیان جمعیت لشرک فی اللہ کہ در سرسند است	۲۲۶ -
"	طبقہ ملا متیبہ مرید گرفتہ نمی توانند	۲۲۷ -
۳۰۹	در بیان جواب اعتراض سائل	۲۲۹ -
۳۱۰	وصل کو تہایت کد ام؟	۲۳۰ -

صفحه	موضوع	مکتوب نمبر
۳۱۰	حصول باوجود بعد متصور است	مکتوب ۲۳۱ -
۳۱۱	حقیقت حق سبحانہ وجود صرف است	۲۳۲ -
"	مواجید بمعناے تجلی ہائے رنگارنگ است	۲۳۴ -
۳۱۲	بمیر محمد نعمان تخریر یافتہ	۲۳۸ -
"	مقصود از حصول احوال گرفتاری محول احوال است	۲۳۹ -
۳۱۳	در مقام ظلال معرفت و ادراک موجود است	۲۴۰ -
"	از اسم جزئی با اسم کلی	۲۴۱ -
۳۱۴	{ خود را قاصر دانستن و اعمال خود را تا شایستہ پنداشتن از ترقیات است	۲۴۲ -
۳۱۶	تا کہ ماسوی فراموش نگردد تصفیہ قلب و تزکیہ نفس بیسر نشود	۲۴۳ -
۳۱۹	در بیان پیش رفت و ترقی عارف	۲۴۴ -
۳۲۰	ذکر نفس و اثبات تا بہ ۲۱ عدد	۲۴۵ -
۳۲۲	ہلال کمال شہادہ رکاب گشت	۲۴۶ -
۳۲۳	دلیل برو جود حق تعالی ہمان وجود حق تعالی است	۲۴۷ -
"	تابعان کامل جمیع کمالات اینیلے تنبوعہ خود را جذب بینماید	۲۴۸ -
۳۲۶	نسبت ہر چیز بجمالت کشد بکیرت انجامد	۲۵۰ -
۳۲۷	{ حضرات شیخین در طرف ولایت مناسبت بحضرت خلیل و مقام خلت مشرف اند و در طرف دعوت نسبت بحضرت کلیم دارند	۲۵۱ -
۳۳۲	تفاوت بجات و اعتبارات است	۲۵۲ -
۳۳۳	تصفیہ تزکیہ فنا و بقاے ہمہ لطائف خاصہ محمدی مشربان است	۲۵۳ -

صفحہ	موضوع	کتاب نمبر
۳۳۶	صاحبان زبان استعداد اشخاص را دیدہ با و اجازہ یک امر شرعی میدہد	کتاب ۲۵۴
۳۳۷	در بدعت حسن نیست	۲۵۵
۳۳۸	در بیان قطب و قطب الاقطاب	۲۵۶
۳۳۹	در بیان ابتدا و انتہای سلوک	۲۵۷
۳۴۰	در بیان اقریبیت او تعالیٰ	۲۵۸
۳۴۱	حضرت امام عقل را از عالم خلق دانستہ است	۲۵۹
۳۴۲	در بیان حصول و وصول بہ کمالات نبوت	۲۶۰
۳۴۳	در بیان فضائل نماز	۲۶۱
۳۴۴	وصول فیض مرشد با اندازه محبت مسترشد است	۲۶۲
۳۴۵	در بیان فوقیت کعبہ از حقائق دیگر	۲۶۳
۳۴۶	بذکر اسم ذات تعالیٰ و تقدس بے ملاحظہ اسما و صفات انتقال نمایند	۲۶۴
۳۴۷	در بیان عزلت	۲۶۵
۳۴۸	مشارکت اسمی از محبت خارج است	۲۶۶
۳۴۹	مسائل تصوف دو نوع اند۔ یکے مسائل معارف است و دیگرے اسرار	۲۶۷
۳۵۰	علمی کہ از انبیاء عظام مانده دو نوع است یکے علم احکام است و دیگر علم اسرار	۲۶۸

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ چہارم

مکتوب و وصلہ سبب و حکیم

حضرت امام دین مکتوب شریف مزینت طریقہ عالیہ نقشبندیہ و خواص ممیزہ آنرا توضیح
میکرنا چنانچہ سفر در وطن و خلوت در انجمن وغیرہ۔

تبصرہ: سیر و نوع است یکے سیر آفاقی است و دیگرے سیر انفسی:

(۱) سیر آفاقی عبارت از طے نمودن مقامات عشرہ است کہ این مقامات از توبہ آغاز و بر
خاتمہ می یابد چنانچہ مقامات عشرہ عبارت انداز: (۱) توبہ (۲) صبر (۳) قناعت (۴) زہد
(۵) توکل (۶) شکر (۷) خوف (۸) رجا (۹) فقر (۱۰) رضا۔

(۲) در سیر انفسی تجلیات عالم قدس در نفس سالک مشہور میگردد و این مشہود تجلیات
سبب اصلاح اخلاق سالک میگردد یعنی از برکت این تجلیات قدسی اخلاق خسیہ سالک باخلا
صہ تبدیل می یابد این سیر ریاضت شاقہ مرہ و پوٹا بنورہ و پواسطہ جذبہ و تجلیات قدسی تصفیہ
و اصلاح اخلاق سالک می شود۔

خلاصہ اینکه در سیر انفسی اصلاح اخلاق سالک بودہ و در سیر آفاقی قطع علاقہ سالک
است از اوقات طبیعت و از مرغوبات خارجی مانند حب مال، حب جاہ و حب باغ و دروغ وغیرہ
حضرت مولانا روم میفرماید: بیت

این سراے و بلوغ تو زندان تو خانمان تو بلائے جان تو

تبصرہ: در سیر انفسی چون جذبہ است و مشہود تجلیات قدسی است بواسطہ جذبہ
و تجلیات قدسی اخلاق سالک از سببہ حسنہ تبدیل می یابد یعنی درین سیر در ضمن سیر انفسی

سیر آفاقی خود بخود طے میشود و در خلال تصفیہ لطائف تعلق با سوی خود بخود قطع می گردد پس سیر در وطن عبارت از انتقال از خلق سیئہ است بہ خلق حسنہ، مراد از وطن وجود سالک است کہ در داخل آن سالک از خلقی بہ خلقی دیگر سفر می نماید و این خاصہ طریقہ نقشبندیہ است کہ قبل از سیر ثانی یعنی سیر فی اللہ این احوال در سیر اول یعنی در سیر فی الاشیاء دست می دهد و سیر آفاقی ریاضت و تخلیہ است بجائے معجمہ و سیر انفسی تخلیہ است بہ جائے مہملہ۔

خاصہ دیگر این طریقہ عالیہ خلوت در انجمن است یعنی ظاہر سالک با انجمن و مردم اشتغال داشته باطن او بیاد او تعالی است ازینجا است کہ گفته اند دل بیار و دست بکار و نیز میفرمایند۔
از درون شو آشنا و بیرون بیگانه و ش
این چنین زیباروش کم می بود اندر جهان
و نیز عارف میفرماید:

حاجت بہ کلاه نمدی اشنت نیست درویش صفت باش و کلاه تتری دار

حق تعالی میفرماید: رجال لا تلهیہم تجارۃ و لا بیع عن ذکر اللہ یعنی بزرگان خاص خدا آناند کہ ظاہرشان مشغول بیع و شری است و باطنشان با خدا است پس مومنان کامل آناند کہ خرید و فروش و معاملات دنیاوی ایشان را از ذکر و یاد خدا غافل نمی سازد کہ این حال در مرتبہ یادداشت است نہ در مرتبہ یاد کرد، ہر دوے آہنہ از ثانی بیداریند۔

خاصہ دیگر این طریقہ شروع از عالم امر است و عالم امر عبارت از لطائف خمسہ معروف می باشد چنانچہ قلب نوری، روح، سر، خفی و اخفی۔ جذبہ نیز خاصہ عالم امر است، در طرق دیگر سیر از عالم خلق آغاز می یابد و نفس را بر ریاضت شاقہ تزکیہ می نمایند و بعد از آن بہ جذبہ می رسند کہ در سیر فی اللہ می باشد بنابراین منزلشان درازتر بوده و بسبب نابودن جذبہ دشوار می باشد۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است: یکے جذبہ ہدایت است و دیگرے جذبہ نہایت جذبہ ہدایت قبل از شروع سیر فی اللہ است، جذبہ نہایت بعد از آغاز سیر فی اللہ است۔ جذبہ نہایت در تمام طرق موجود است، جذبہ ہدایت خاصہ این طریق عالی است و این خیرات و صدقہ جاریہ

از بکت حضرت خواجہ بزرگ یعنی شاہ نقشبند علیہ الرحمہ است کہ بہ مخلصین خود تشار کردہ اند ازینجا
 است کہ میفرماید: ما نہایت را در بہایت درج می کنیم الخ یعنی جذبہ را از بہایت بہ بدایت میبریم
 و میفرمایند: جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلین یعنی یک جذبہ از جذبات
 خداوندی مساویست بہ عمل جن و انس چنانچہ اولیائے کرام فرمودہ اند: بیت
 اگر از جانب معشوق تباشد کشتے کوشش عاشق پیچارہ بجائے نرسد

و نیز فرمودہ اند: بیت

مرا اگر تو سن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ
 بلے آنرا کہ خواستہ اند روان روان میرسانند و بجائے میرند کہ عقل در آنجا نمی رسد و آنرا کہ خواستہ اند
 نمی رسد و نمیروند: بیت

داد حق را قابلیت شرط نیست بلکه شرط قابلیت داد اوست
 و آنچه میفرماید: این طریق اقرب طرق است کہ البتہ موصل است الخ یعنی درین طریق اتباع سنت
 است و اجتناب از بدعت و بہر کرام از سنت ہائے آنحضرت علامہ راہ وصول است و نیز
 درین طریق مناسبت بسلوک صحابہ کرام است کہ ترقیات شان مربوط بہ صحبت آنحضرت بودہ
 نہ بزیادت شاقہ، درین طریق نیز ترقیات مربوط بہ اتباع سنت و صحبت شیخ مقتداست و
 بریافت شاقہ مربوط نمی باشد بہ حلقہ این طریق عالی حضرت صدیق اکبر است، یعنی کمالے کہ
 حضرت صدیق بہ تناسب استعداد شان از حضور آنحضرت استفادہ نمودہ اند، این نسبت مبارک
 شان ہم بہ ہم بہ بزرگان این طریق عالیہ انتقال یافته است و طرق دیگر بہ حضرت صدیق نسبت
 نمی باشند بلکہ بحضرت امیر مفسوب اند و در نسبت صدیقی و امیری تفاوت بسیار است. خاصہ
 و بگیر این طریق آنست کہ در ابتداء آن حلاوت و در انتہائے آن بے مزگی است یعنی در ابتدا کہ
 ظلال عالم و حجب است ذوق و صلاوت است و در خود عالم و حجب و وصول آن مرتبہ مقدسہ
 حلاوت و التذاز نیست زیرا کہ حلاوت فرع ادراک است و آن مرتبہ مقدسہ در ادراک سالک

نمی گنجد بنا بر آن علاوت والتزاز ہم نمی باشد و در ظلال چون ادراک است، علاوت والتزاز موجود است. و نیز در ابتداء این طریق قرب و شہود است و در انتہای آن بعد و جریان، یعنی در ابتداء شہود ظلال است و در انتہا که مقام اصل می باشد و وصول بذات او تعالی است بعداً یعنی و با وجود قرب چون ادراک نیست لهذا بشکل بعد متوہم می شود۔

تذکرہ: حضرت امام درجاء دیگر میفرماید: کہ در حق بعض بزرگان ادراک آن مرتبہ مقدسہ نیز پیشہ است۔ درست است این از حالات ابتدائی حضرت امام و آن حال انتہای حضرت امام است و نیز این فرمودہ نشان مناسب حال مخاطب می باشد و نیز عرف با ادراک آن مرتبہ مقدسہ رسیده نمی تواند۔ مصرع: بنده با حق، همچو شیر و شکر است

بیت مصلحت نیست کہ از پرده برون افرازد ورنہ در مجلس رندان خبر نیست کہ نیست خاصہ دیگر این طریق آنست کہ احوال و مواجید و تجلیات را بلع احکام شریعت ساخته اند و در بعض طرق دیگر ترقی خود را بہ نغمہ و سماع نیز میجویند و در برخی طرق دیگر بگردہ صرف کلاه و شجره میدہند و تعلیم از کار نمی کنند۔ و آنچه میفرمایند کہ نہایت این طریق وصل عرفان است الخ یعنی وصل عرفان آنرا گویند کہ شہود عارف از مرتبہ صفات و شیونات اعتبارات بلندتر رفتہ و بذات بخت او تعالی رسیده باشد۔ وصل دو نوع است بیکے وصل عرفان است کہ در فوق تذکار یافت و دیگرے وصل مطلق است، وصل مطلق آنست کہ عارف بہ مراتب و جویا رسیده مگر هنوز از صفات و شیونات و اعتبارات نگزشتہ است و آنچه میفرماید کہ در آن وقت حصول یاس است الخ یعنی ادراک نمی باشد، و آنچه میفرماید کلام بارادراک نمی کنند مگر بعض خواص بلکہ انحصار خواص الخ یعنی مراد از خواص اولیاء کرام اند و مراد از انحصار خواص اولیاء محبوبین میباشد۔ آنچه میفرماید پر تو از آن مقام عالی بہ باطن ایشان تاقتہ است الخ یعنی بان مقام نرسیده اند زیرا کہ در آن مقام وصل و یاس ملازم یک دیگر اند چہ در آن مرتبہ با وجود وصل یاس موجود است۔ باید دانست کہ یاس از ادراک جنبہ عمومیت نداشتہ بلکه نسبت

بعض بزرگان می باشد چنانچه در دفتر ثالث حضرت امام بدرک ادراک نیز قابل است. و آنچه میفرماید برابر است که تجلی و ظهور بصورت امکانی باشد و یا وجودی الٰهی یعنی در وقتیکه تجلی و وجود بصورت ممکن متمثل گردد و یا صفات و جوہ حائل بوده باشد. این هر دو در حجابیت خود فرقی ندارند و هر دو حجاب گفته میشوند، اگر چه این هر دو حجاب در شرف و غیر شرف از هم فرق داشته و دارند مگر در حجابیت تفاوت ندارند و هر دو حجاب اندک تا سعی کردن لازم است که سالک ازین هر دو حجاب با امکانی و وجودی بگذرد. و آنچه میفرماید تجلیات ذات را نیز بے نهایت گفته اند الٰهی. حاصل فرمایش حضرت امام آخست که آن تجلی که ایشان تجلی ذاتی پیدا شده اند تجلی ذات بحت نیست بلکه شیون و اعتبارات متجلی گردیده است و آنها فرق کرده نتوانستند.

حضرت امام میفرماید: آنچه ما در بیان آئیم امر بستی و لے تجلیات و ظهورات الٰهی یعنی مراد من وصول بذات بحت است که از تجلی و ظهور بزرگتر است زیرا که تجلی ظهورش است، در مرتبه ثانی و ثالث چنانچه تمثال زید در آئینه تجلی زید است و ظهور او است و در مرتبه ثانی و خود زید در مرآت نمی گنجد و دیدن خود زید را تجلی نمی گویند بلکه شهود و رویت خود زید می گویند. حضرت امام میفرماید: که تجلیات اگر ملاحظه معانی زائده است الٰهی یعنی چنانچه صفات که وجود خارجی زائد دارند و یا وجود زائد داشته باشند مانند تجلی شیونات و اعتبارات که وجود خارجی دارند، بنا بر آن تجلی آنها را نیز تجلی ذات میگویند اگر چه تجلی ذات نمی باشد یعنی آنها فرق ظل و اصل را کاملاً نفهمیده اند. ازینجا است که تجلی تعیین اول را که علم اجمالی است و نزد آنها زائد بذات نیست تجلی ذات گفته اند، و حال آنکه تجلی علم تجلی ذات نیست. و آنچه میفرماید: که معانی بطریق اجمال طے شد است الٰهی معانی عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است یعنی وصول بذات او تعالی مربوط به سیر اجمالی است که عارف به ظلال و متعلقات و تمثلات صفات لطیف نشود و اگر به سیر تفصیلی مصروف گردد بذات او تعالی نمیرسد، زیرا که تفصیلات غیر تناسلی است. بیت

وامان نکه تنگ گل حسن تو بسیار گل چین بهار تو ز دامن گلک دارد

محبوبان بسیر اجمالی میرسند و کسانی که بسیر تفصیلی گرفتارند بذات اقدس نمیرسند.

تذکرہ: در صورت توجہ و شفقت مرشد کمال مجبان نیز یکمالات محبوبان مشرف
خواہند شد۔ مصرع تیار کر خواهد و میلش بہ کہ باشد بیت
مورسکین ہو سے داشت کہ در کعبہ دست در پائے کہوت ز روز ناگاہ رسید
و آنچه میفرماید: برد نمی تواند بخشش پادشاہ را مگر شتران پادشاہ انجہ مراد از شتران پادشاہ
وجود مویہی عارف است کہ بعد از فنا و بقا بعارف غایت شدہ است۔

تبصرہ: وجود مویہی عارف نیز چون است و بیچون دو نوع است یکے چون
فی الجملہ است و دیگر چون مطلق۔ و آنچه میفرماید و اصلان این نہایت اقل قلیل اند انجہ
سوال: حضرت امام تعداد و اصلان را از کجا ہمیدہ خواہند بود؟

جواب: عالم مثال یک عالم است کہ تمام چیز ہا در آن موجود است و کمالات
ہر شخص در آئینہ عالم مثال جلوہ گر است و عالم مثال مشہور اولیائے کرام است و کمالات
اولیائے باضیہ در آن بمشاہدہ می رسد۔

نائقہ نماند کہ ذات و صفات او تعالی در عالم مثال نمی گنجد زیرا کہ عالم مثال یکے از مخلوقات
او تعالی است و ہر مخلوق محدود است و ذات و صفات او تعالی غیر تنہای و غیر محدود است
و ظلال صفات در عالم مثال گنجایش دارد۔ و آنچه میفرماید: کہ استعدادیاس نیکوتر است انجہ یعنی صاحب
یاس خواہان ادراک است و مدعی وصل از ادراک غافل است و آنچه میفرماید کہ در پائے خلوت خانہ
بستہ باشد انجہ یعنی باطن او در وقت انجمن بیچ غافل نشود و با وجود صحبت بہ مردم باطن او متوجہ
حق بودہ باشد۔ و آنچه میفرماید: اے برادر این ہمہ تکلف در ابتداء و در وسط است انجہ یعنی تا وقتیکہ
لطائف عالم امر و عالم خلق با ہم متمزج اند تکلف در کار است۔ اما زمانیکہ عارف بمیدان فیوض
خود میرسد و ظاہر و باطن عارف از ہم جدا شوند حاجت بہ این تکلف نیست و ہر کدام از
لطائف و ظیفہ جداگانہ پیدا میکنند و آنچه میفرماید اگر یاس اعتبار انجہ یعنی درین طریق چون نہایت
دیگران در بدایت این طریق درج است، چنانچہ بدایت دیگران سیر عالم خلق است و نہایت شان

سیر عالم امر است و در این طریق عالیہ بر عکس سیر از عالم امر آغاز می یابد و سیر عالم خلق در ضمن
 این طے میگردد۔ بنا بر آن درین طریق عالیہ بدایت شان در نہایت دیگران درج است۔ و آنچه
 میفرماید: در جواب گوئیم الخ یعنی ایشان از تجلیات ذاتیہ بہ تجلیات صفات فرود نیامده اند بلکه
 بسبب عرض بعض عوارض یعنی بواسطہ غفلت و بیابازنگاہ امور مباحہ تجلیات ذاتیہ از ایشان
 ستور میگردد و تجلیات صفاتی را سیری کنند و این یک اشتباه محض می باشد، و آنچه می فرماید:
 حضرت خواجہ نقشبند فرموده اند از حق سبحانہ و تعالیٰ طریق خواستہ ام کہ البتہ موصل بودہ باشد
 بی حضرت خواجہ بزرگ چہل روز از حق تعالیٰ طریق موصل خواستہ است و این دعائے شان مقرون
 اجابت شدہ۔ و آنچه میفرماید: ہمید کہے کہ ہمید الخ یعنی شوق و حلاوت در یک چیز منصور است
 حاصل شدہ است، بعد از استحصال مطلوب اشتیاق از بین می رود۔ معالکہ عارف تیر با ذات او
 تعالیٰ بجائے می رسد کہ از نہایت قرب حلاوت و لذت کہ قبل از وصول حاصل بود از بین می رود یعنی بینی
 کہ انسان بخود شوق ندارد زیرا کہ برائے او حاصل است، عارفی میفرماید: سالہا اورا می جستم خود را
 می یافتم، الحال معالکہ من بجائے است کہ اگر خود را می جویم اورا می یابم۔ و آنچه می فرماید
 حضور کیہ غیبت در قفائے آن باشد نزد این بزرگواران مدار اعتبار نسبت الخ یعنی حضور ایشان الہی
 است و در خواب نیز این حضور تغیری کند۔ زیرا ظاہر شان در خواب و باطن شان کہ عالم امر است
 در حضور است۔ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید: بیت

سحر کرشمہ وصلش بخواب می دیدم زہے مراتب خوابی کہ یہ زبیدار نسبت
 حضرت خواجہ محمد معصوم مجددی در یک مکتوب خود میفرماید کہ در بعض اوقات حضور خواب از
 حضور بیداری زیادہ تر می باشد۔ زیرا کہ معشوقان عادتی دارند کہ اگر عاشق را متوجہ بہ بنیند خود را
 کنارہ میسازند و اگر عاشق را غافل بہ بنیند خود را نشان میدہند۔ بیت

پری روتاب ہجوری ندارد چو دربتدی سراز روزن بر آرد
 ناگفتہ نماند حضور دائمی و وصل عربان در مقام عروج است کہ عارف از تمام حجب ظلمانی و نورانی

گذشتہ باشد، اما در مقام نزول و رجوع حضورشان به غیبت تبدیل میگردد و ایمان شہودی با ایمان غیبی تبدیل می یابد زیرا که در مقام دعوت مناسبت بعالم یک امر ضروری می باشد و مناسبت در وقت نزول است. ناگفته نماند که در وقت نزول حجب منفعه باز نمود نمی نماید با وجود آن چون توجیه عارف بعالم است بنابراین ایمان شہودی او با ایمان غیبی تبدیل گردیده است مثال شان مثال آن است که بحضور پادشاه به امور مردم مشغول بوده باشد و آنچه میفرماید تفاوت طرق را از اینجا قیاس باید کرد آنجا که شہود و صلوات همه در ظلال است که در آنجا قرب نیست و بی مزگی در مقام اصل است که مقام قرب و عدم ادراک است و آنچه میفرماید که معلم طریق را مرشدی می نامند آن یعنی صاحبان بعضی طرق آنرا پیر نمیدانند و پیران را میدانند که کلاه و شجره میدهند و شخصیکه تعلیم طریقت کند آنرا پیر نمیدانند بلکه مرشدی گویند و آداب پیری را در حق او مراعات نمی نمایند و در حقیقت معلم طریقت پیر و مرشد است۔

تبصره: پیر و مرشد با مقام ذیل منقسم است۔

(۱) پیر بیعت که طالب با و بیعت ترک معاصی نماید۔

(۲) پیر صحبت که در مجلس او استفاده فیوضات می کند۔

(۳) پیر تعلیم که سبق طریقه را با و نشان میدهند و اگر این سه کار از یک پیر سیر گردد بسیار خوب است و گمان سه کار در وجود یک پیر سیر نباشد تعدد پیر مجاز است و نیز اگر طلبه قبل از انجام کار از پیر محروم گردد و این محرومیت خواه به نسبت بعد مسافه باشد و یا قوت شدن پیر بهر دو صورت برابر مرید بیعت و صحبت پیر دیگر مجاز و لازم می باشد، بدلیل اینکه مقصد وصول بحق تعالی است نه پیر و پیر واسطه وصول مسترشدین است بحق تعالی. و آنچه میفرماید که جوگیه و برابری یعنی وصول بحق تعالی مربوط با اتباع شریعت است نه بر ریاضت شاقه، زیرا که جوگیه و برابری با وجود ریاضت زیادشان از حق تعالی بعید افتاده اند بدلیل اینکه ریاضت های این طوائف بدون اتباع شریعت میباشد و با اثر ریاضت های شاقه و فاقه صرف برای شان صفای نفس حاصل می گردد نه تزکیه نفس

و تزکیہ نفس بدون اتباع شریعت امکان پذیر نیست تصفیہ نفس باوشان کبر و غرور و ہواے نفس تولیدی نماید بر عکس تزکیہ نفس کہ پیروان شریعت شکستگی و تواضع و بالآخرہ نفس را بر ارضیہ مرضیہ می رساند۔ وفاقہ بدون اتباع سنت صفائے نفس پیدا می کند کہ حاصل آن کشفات کونیہ می باشد و نتیجہ آن حرمان آخرت بودہ و صاحب صفائے نفس از جملہ مستدرجین می باشد۔

ناگفته نماند کہ صفائے نفس مانند زراعت و درختن نجاست است، تزکیہ نفس مانند طلا ساختن مس است بعمل کمیاء۔ بنا بر آن صفائے نفس از کشفیات عالم و جوب عاجز و بے بہرہ بودہ صرف دارائے کشفیات کونیہ می باشد و بس۔ لهذا این طایفہ بواسطہ کشفیات کونیہ مغرور گردیدہ از حقیقت و خدا شناسی محروم و بے نصیب گردیدہ اند و آنچه می فرماید: از اسم و صفت جز ذات نمیخواهند یعنی متشایخ نقشبندیہ کہ تکرار اسم ذات میکنند مقصدشان ازین اذکار و تکرار اسم ذات مقدس است تا خواص اسماء بلکه میخواهند باصل مسمی برسند و بمقامی مشرف شوند کہ تعبیر آن در درک عارف نمی گنجد و چنانچہ تا زمانیکہ عارف در سیر صفات است زبان او دراز است و وقتیکہ بوصول ذات مشرف گردد بہتر لہ گنگ لال است و از آن مرتبہ مقدسہ ہیچگونہ تعبیری کردہ نمی تواند زیرا کہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بیرون است۔

آنچه در وسط این مکتوب شریف بزبان عربی از زوال موانع بخت رفتہ است قرار ذیل است۔
دو چیز موانع وصل عریان است (۱) وجود حجابات (۲) وجود موانع یعنی اگر حجابات حایل نگردیدہ باشد و موانع موجود باشد بازم وصل عریان نمی رسد موانع عبارت از عدم لیاقت استعداد سالک است چنانچہ در بین انسان آفتاب ہیچگونہ حجابے حائل نمی باشد اما اشعثان آفتاب و ضعف بصیرت موانع شہو آفتاب است عارف کامل با استعداد چون بہ تجلی ذات او تعالی آشنائی کامل حاصل کردہ است استعداد او بلند است لهذا اشعثان تجلی ذات مانع شہو این عارف نمیگردد۔

مکتوب دوصد نسبت دوم

حضرت امام میفرماید کہ بذوق خود می یابیم کہ کافر فرنگی یعنی در وجود عوام و یا کفار لطائف عالم امر و عالم خلق ہر دو یا ہم مخرج می باشند و لطائف عالم امر ذاتاً نورانی و عالم خلق ظلمانی می باشد، بنا بر آن نورانیت عالم امر ایشان در عالم خلق آنها روشنی انداختہ عالم خلق شان را منور نشان میدہد، اما در وجود عرفا لطائف عالم امر و عالم خلق شان بواسطہ کسب و سلوک از ہم دیگر تفریق می یابد و در وقت عروج عالم امر از عالم خلق بہ نسبت دوری از عالم امر عالم خلق در شہود عارف تاریک و ظلمانی معلوم میگردد۔ ازین سبب عرفا میگویند کہ کافر فرنگی نسبت بہما نورانی ہست این قسم مشاہدات صرف یک دید و احوال عارف است نہ عقیدہ او و نیز ناگفتہ نیاید گذشت کہ عروجات ہر قدر بلند برود و ترقی نماید عالم خلق بہما پیمانہ از عالم امر دور تر گردیدہ عالم خلق بیشتر تاریک و ظلمانی معلوم می شود اگرچہ عالم امر بعد از طے مراحل عروجات یعنی در حین نزول دوبارہ با عالم خلق مجاورت می یابد اما امتزاجی کہ قبل از سلوک داشتہ کاملاً اعادہ نمی گردد۔ باید دانست کہ این دید عارف قبل از شروع کمالات عالم خلق است و بعد از شروع کمالات عالم خلق مقام عالم خلق بہ نسبت عالم امر بلند تر است۔

تبصرہ: اگر کمالات عالم خلق آغاز یابد آنگاہ مراتب مقامات آنها از عالم امر بلند تر می رود و عالم خلق نورانی تر می گردد۔ ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء یعنی عرفا بہ بلند استعداد و فضل و کرم حق تعالی شامل حال آنها گردید باین مرتبہ مقدسہ میرسند کہ عالم خلق شان نیز کمالات عالیہ حاصل می کنند و از عالم امر بلند تر میشود چنانچہ حضرت امام در سائر مکاتیب شان درین زمینہ تذکرات دادہ اند۔ اما این عروجات عالم خلق خاصہ محبوبین است و مجبین در این جا قدم گاہ ندارند۔

مکتوب دوصد نسبت سوم

حضرت امام میفرماید کہ مشایخ کبرویہ الخ یعنی مریدان حضرت شیخ نجم الدین کبریٰ مریدان خود را کف پائے میفرمایند و مریدان آن طریقہ کہ احوال شان را بہ پیر شان عرض نکنند تا دیب میشوند حضرت علی لالائے غزنوی از جملہ ناذون حضرت شیخ نجم الدین کبریٰ است و نور الدین عبدالرحمن کہ مزار مبارک شان در ایران و یاد عراق است از جملہ ناذونان حضرت علی لالای غزنوی میباشد و مردم در بین مولانا عبدالرحمن جامی و نور الدین عبدالرحمن فرق نمی گذارند، علتش این خواهد بود کہ این طبقہ تنها حضرت مولانا عبدالرحمن جامی را می شناسند و نور الدین عبدالرحمن را نمی شناسند۔ بنا بر آن مولانا عبدالرحمن جامی را بہ نور الدین عبدالرحمن تعبیری نمایند۔ ما نمی گوئیم کہ مولانا عبدالرحمن جامی نور الدین نمی باشد اما می گوئیم کہ نور الدین عبدالرحمن عارف دیگرے است کہ خلیفہ حضرت علی لالائے غزنوی است و مولانا عبدالرحمن جامی شخص دیگر است کہ فرمودہ۔ بیت

مولد م جام و رشعہ قلمم جرعہ جام شیخ الاسلامی است

مصع زان سبب بدو معنی تخلص جامی است

مخدومی عبدالرحمن جامی بحضور حضرت شیخ الاسلام اخلاص بسیار داشته است۔

مکتوب دوصد سبست چہارم

تبصرہ: خلیفہ و تورع است: اول خلیفہ مطلق کہ نفس او تزکیہ یافتہ باشد۔ دوم خلیفہ مقید کہ لطائف عالم امر او تصفیہ و عالم خلق یعنی نفس او هنوز تزکیہ نیافتہ باشد۔ این مکتوب شریف بحضرت میر نعمان کہ خلیفہ حضرت امام بودند تخریر یافتہ و حین کہ این مکتوب شریف برائے شان ارسال گردیدہ هنوز بمرتبہ خلافت مطلق ترسیدہ بودند۔ بنا بر آن حضرت امام توصیہ میفرماید کہ بدون استخارہ مرید نگیرد و حضرت میر نعمان ازین توصیہ حضرت امام فکرمی کنند کہ حضرت امام اورا خلیفہ خود نمی دانند، لہذا حضرت امام برائے اومی نویسند کہ نفس بد قرین در کمین است تا استخارہ نکنی و مرضی حق تعالی معلوم نگرند کسی را مرید نگیردین و نیز حضرت امام می فرماید

امر با ستخاره سبب تاکید خلافت است و دلیل عدم خلافت نیست الخ یعنی بعد از تزکیه نفس وجود استخاره و عدم آن فرق ندارد و میفرمایند که به ملا یار محمد نیز تصریح نوشته بودم که بدن استخاره مرید بگیرد جواب مکتوب مرا نفرستاد البته مکتوب مرا خوش نکرده است و آنچه میفرمایند که فقر و نامرادی جمال این طائفه است الخ یعنی باز ناداری و عدم بصاعت شاکی نباید بود، زیرا فقر سبب تخریب و تعجز نفس است جمال این طائفه در شیوه فقر است و میفرمایند که مولانا محمد صالح شامرامی داناند مصرع آنکه آن داد به شاهان به گدایان این داد

مکتوب دوصد سبست و پنجم

حضرت امام میفرمایند: چون درین طریق اندراج نهایت در برایت است الخ بنا بر آن اگر مرشد درین جذبیه برایت و نهایت فرق نکرده مرید را خلیفه بگرداند در حقیقت استعدادش را ضائع خواهد ساخت.

مکتوب دوصد سبست و ششم

حضرت امام میفرمایند: جمعیت نشدنی باشد که امروز در سر منداست اگر گرد عالم بگردید عشر عشر آن دستیاب نمی شود الخ یعنی معارف تجدید الف ثانی است و مجرد در یک عصر متعدد نمیباشد بنا بر آن در تمام عالم این معارف دستیاب نمی گردد و آنچه میفرمایند فرصت حیات بسیار قلیل است الخ یعنی کسانی که درین دنیا فانی و کوتاه و عمر زود گذر اند دنیا دینا دون را نسبت به نعمت آخرت ترجیح می دهد مانند آنست که الماس را به خرف ریزه مبدل کنند باید که هر شخص فکر کند که چه چیز با آن جهان فرستاده است.

مکتوب دوصد سبست و هفتم

حضرت امام میفرمایند مقام بلاغت نقیض مقام شیخی است الخ یعنی طبقه بلاغیه مرید گرفتار

نمی توانند زیرا که مرید را نمی یابد موافق عمل شیخ مقتدا عمل و پیروی نماید و عمل بلائیه در ظاهر ترک
 او امر شرعی است، مرید را مجاز نمی باشد که از مجموع عوامل پیروی کند پس به شیخ مقتدا لازم است
 که خود را در نظر مریدان متجمل و آراسته با و امر شرعی جلوه دهد تا عمل و عیب تشویق و جلب مریدان
 گردد نه سبب نفرت و انزجار مریدان. ناگفته نماند که مرشد اگر کمالات تهائی رسیده باشد و بقاء
 بقای کامل مشرف گردیده باشد تجمل ظاہر و دریاطن او هیچگونه تاثیر و وارد نمی کند، زیرا که آن
 عارف بواسطه فنا و بقا از عجب و کبر و ریاء و هوای نفس و غیره اخلاق مورد ربانی یاقته است
 و در عین حال تجمل در عبادات از امور شرعی می باشد چنانچه حق تعالی میفرماید خذوا زینتکم
 عند کل مسجد یعنی بگیری لباس مزین خود را در وقت ہر نماز۔ در اینجا مراد از مسجد نماز است۔
 تبصرہ: طائفہ بلائیه طبقہ از صوفیہ کرام ہستند کہ از اظہار عبارت ایامی در زندگی
 عبادات شان را پوشیدہ و مخفی میدارند۔ و قلندریہ آنانند کہ در فرائض اخفی تا کردہ در نوافل اخفی
 می کنند۔ مکتوب ۲۲۸ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دو صد و سیست و نهم

حضرت امام در جواب اعتراض معترضین میفرماید کہ طریق من بہمان طریق حضرت خواجہ
 است مگر زیادت در آن بعمل آندہ است و نیز میفرماید: عجب است کہ این ہمہ خدمت ہائے کہ درین
 طریق عالیہ کردہ ام از نظر شما مستور مانندہ است و در وقتیکہ فقیر از بعض مردم آزدہ شدہ بودم آن
 سخن در فکر شما مانندہ است و نیز میفرماید کہ شما نوشتہ بودید کہ وقت ترمیمت پیر زادگان رسیدہ می
 گذرد و وصیت حضرت خواجہ صاحب را یاد من دادہ بودید سعادت خادمان است کہ بخدمت
 مخدوم زادہ ہائے خود کامیاب شوند۔ الحال اگر شما میدانید کہ مانعی نیست و مردم بدانند پیش وجود
 ندارد اشارہ فرماید کہ فقیر بخدمت و ترمیمت مخدوم زادگان حاضر شوم۔

تبصرہ: در وقت وفات حضرت خواجہ باقی باشد صاحب مخدوم زادہ ہا خورد سال بودہ

در حالت رضاع پودہ اندوازند و والدہ می باشد و حضرت خواجہ وصیت کردہ پودند کہ حضرت مجدد
مخدوم زادہ ہا را تربیت نماید و آنچه میفرماید کہ میاں محمد قلیج بہ مخدوم زادہ کلان تربیت ظاہری
می کند حضرت امام بمیرزا حسام الدین احمدی نویسد کہ شما چہرہ گذاشتہ اید کہ محمد قلیج تربیت
مخدوم زادہ لایم نماید الخ یعنی اگر چہ او مامای مخدوم زادہ است اما تربیت خاندان مشایخ
دیگر است تربیت میاں محمد قلیج دیگر۔

مکتوب دوصدوسی ام

حضرت امام می نویسند وصل کو و نہایت کلام؟ الخ یعنی احوالیکہ بشما وارد است نمونه از
انتہاست نہ خود انتہا این مشہودات را بکلمہ کلا نفی باید کرد وصل حق تعالی ہنوز کجاست و این شہود
جذبہ برداشت است۔ بیت

ما پست قامتان کوتاہ دست تو درخت بلند بالائی
حضرت خواجہ میفرماید: بیت
ہنوز ایوان استغنا بلند است مرا فکر رسیدن ناپند است

مکتوب دوصدوسی ویکم

حضرت امام میفرماید: لے برادر حصول با وجود منتصور است و وصول آن قریب است
کہ دوری در آن وجود ندارد الخ یعنی معرفت او تعالی از حیت معنی و مفہوم برائے تمام مسلمان ہا
حاصل است و ہمہ میدانتند کہ او تعالی خالق و رزاق ماست لہذا اصل نبودہ و بحق تعالی نرسیدہ اند
چنانچہ معنی و مفہوم الوہیت در زمین شان پیدا است مگر بخود اللہ نرسیدہ اند بنا بر آن اینہا حصول
دارند اما وصول ندارند زیرا کہ حصول معنی الوہیت ظل الوہیت است و آہنہا بظل رسیدہ و حاصل
نرسیدہ اند بطور مثال مفہوم مرغ عنقا کہ ظل عنقا است این مفہوم نزد ہمہ کس پیدا است اما

ہر کسی بخود عنقا واصل نگر دیدہ است بنا بر آن واصل حق سبحانہ کسی است کہ از تمام حجاب ہاے ظلمانی و نورانی گذشتہ و بوصول بلا کیف با و تعالیٰ رسیدہ باشد مکاتیب ۲۳۲ و ۲۳۳ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوسوی و چہارم

حضرت امام میفرماید: حقیقت حق سبحانہ وجود صرف است انہ تبصرہ: وجود حق تعالیٰ بہ حضرت امام بہ سہ مراتبہ و در سہ مقام مکشوف گشتہ است۔ اول: وجود عام و مشترک کہ عرض عام و مشترک است با مشترک عرضی در بین واجب و ممکن این وجود را حضرت امام زاید از ذات او تعالیٰ پنداشتہ است یعنی عین ذات ندانستہ اند کہ در حقیقت ہم زاید بودہ و عنایت ندارد۔ دوم وجود خاص حق تعالیٰ مکشوف شان گشتہ است و چون در آن وقت حضرت امام در مراتب و حجب ہنوز حدت نظر پیدا نکرده بودند بنا بر آن وجود حق را عین ذات دانستہ اند سو ہم بعد از آنکہ نور بصیرت شان بہ کحل تجلیات عالم و حجب مکتحل گردیدہ آن وجود خاص را نیز زاید یافته اند و این کشف شان کشف انتہائی بودہ و مطابق عقیدہ اہل سنت و جماعت میباشد کہ وجود او تعالیٰ راز اندر ذات او تعالیٰ می دانند۔

تبصرہ: وجود ممکنات بتدریج حضرت امام مرکب از عدیات متقابلہ و تجلیات صفات او تعالیٰ است حضرت امام آن را اعیان ثابتہ میدانند و تدریج صوفیہ وجودیہ اعیان ثابتہ عبارت از وجود علمی صفات ثابتہ است، زیرا کہ خود صفات تدریجی این طبقہ وجود خارجی ندارند و میگویند کہ ممکنات ظلال آن اعیان اند کہ وجود علمی داشته و وجود خارجی ندارند۔ مکاتیب ۲۳۵ و ۲۳۶ حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوسوی و ہفتم

حضرت امام میفرماید: آن ہوا جبرائیل و آن ہوا جبرائیل یعنی مراد از آن موجد ہوا جبرائیل ہست و جوگیہ ہندی باشد کہ ریاضت ہا و فاقہ گی ہاے زیادتی کشتہ و با اثر ریاضت ہاے شاقہ و فاقہ گی ہاے

زیاد تجلیات صوری نصیب آنها میشود اما حصول آن غیر از ندامت و حسرت کدام نتیجہ دیگر ندارد۔
زیرا کہ ریاضت ہائے کہ بدون اتباع شریعت باشد یک عمل خشک و لایعنی بحساب می رود و نتیجہ آن
غیر از حسرت و ندامت چیز دیگری نیست۔

شیخ احمد جام میفرماید کہ در کوہ جام می بودم راہی را بہی راہ دیدم کہ از روم مارا می بیند بہ نزد اورتم
و ریاضت اورا دیدم کہ در صبح دو دانہ خرامی خورد۔ حضور حق سبحانہ عرض کردم مراد از عرض ما اینکہ
او مسلمان نبوده و این قدر لیاقت داشته می باشد۔ حق سبحانہ فرمود کہ بطرف آسمان نظر کن۔ دیدم
کہ در آن طرف نظر او کار نمی کند و حق سبحانہ فرمود کہ ریاضت اورا دیدی کہ چہ قدر رحمت می کشد
راحت آخرت ہم ندارد۔ در دنیا ہم این قدر چیز برائے او نرسند۔

و آنچه میفرماید کہ در صحبت مریدان این اکابر بسیار بوده اند الخ یعنی مراد از مریدان این اکابر
خود حضرت امام می باشد حضرت تواضع فرمودہ خود را از جملہ مریدان دانستہ اند۔
تبصرہ: مواجید بمعنی تجلی ہائے رنگارنگ است۔ فرق بر اسمہ و جوگیان این است کہ
بر سیمان شریف زادگان آنها جوگیہ ریاضت کشان ہند و سگ ہامی باشد۔ فاقہ بدون اتباع
سنت نیز سبب صفائے نفس می گردد۔

مکتوب دوصدوسی و ہشتم

حضرت امام میفرماید: میاد ازین راہ دروازہ عجب کشادہ گردد الخ یعنی درین وقت
حضرت میر نعمان خلیفہ مقید بوده اند لہذا برائے شان توصیہ میفرمایند کہ از حظ نفس دور بایند بود
و استخارہ بایند کرد تا مرضی حق تعالی معلوم گردد۔

مکتوب دوصدوسی و نهم

حضرت امام میفرماید: مقصود از حصول احوال گرفتاری محول احوال است الخ یعنی مقصود

گرفتاری عشق و قرب ذات او تعالیٰ است۔ باید کہ بہ احوال رنگارنگ ملتفت نباشی و آنچه میفرماید بواسطہ ہمان جسد بکتب است الخ یعنی ارواح کاملان بصورت جسدشان متشکل و متمثل گردیدہ عین و ظایف جسد را انجام می دہند این متمثل شدن ارواح بزرگان بشان جسد در حیات و ممات شان یکسان میباشد حضرت خضر وفات بردہ اما دیدہ می شود زیرا کہ روح او بشان جسد کار می کند۔

مکتوب دوم صد و نهم

حضرت امام میفرماید: بعد از آن اگر معرفت مشرف سازند الخ یعنی در مقام ظلال معرفت ادراک موجود است و در مقام اصل تا کہ عارف بہ تجلیات عالم و جوہ آشناتر شدہ وحدت نظر حاصل نکرده در مقام حیرت است و بعد از ممارست و بصیرت باز مقام معرفت و ادراک است این ہم خاصہ محبوبان و مرادان می باشد و مریدان و مجبان درین جا قدم گاہ ندارند۔
و آنچه میفرماید: معبر بعدم است الخ یعنی در مقام فنا جہل و فراموشی ماسوی است و اگر قبل از فنا و نسیان ماسوی خود را عدم بہ بیند و بعدم ذاتی خود خبردار شود آنرا وجود عدم گویند نہ وجود فنا چنانچہ در جذبہ بدایت۔

مثال: وجود عدم مانند آہنی است کہ در کورہ آہنگ آتش میگردد و در صین سرد شدن باز آہن آہن و جنس سابق است و اصل جنسیت او تبدیل نمی باید، اما وجود فنا مثال مسی است کہ عمل کیمیا طلا گردیدہ است و پس مس نمیگردد یعنی جنسیت اصلی او تغیر بخورد، چنانچہ وجود بشری بوجود مویہی تبدیل می باید۔

مکتوب دوم صد و دہم

حضرت امام میفرماید: از اسم جزئی با اسم کلی الخ یعنی اسم جزئی عبارت از تعلق یک صفت قدیمہ است کہ مبدأ فیض آن سالک می باشد و اسم کلی عبارت از خود صفت قدیمہ است

کہ داراے ظلال و جزئیات می باشد امکان دارد کہ سالک از اسم جزئی با اسم کلی واصل گردد یعنی از ظلال باصل صفات و از آنجا بشیونات و اعتبارات بلکه بوصول بلا کیف بذات بخت او تعالی مشرف گردد۔ و آنچه میفرماید: داخل غفلت است الخ یعنی از اسما و صفات نیز باید گذشت۔

تبصره: مراد از اسما و صفات ظلال صفات است و خود صفات از ذات او تعالی جدائی ندارند، باز هم گرفتاری ذات دیگر است و گرفتاری صفات دیگر، یا آنکہ صفات با ذات خداوند معیت دارند با آہم عارف بلند استعداد ملتفت صفات نمی شود و گرفتاری او بذات بخت او تعالی است

بیت حسن تو چنان کرد مرا زیر و زبر کز خال و خط و زلف تو ام نیست خبر
ناگفته نیاید گذشت کہ این فضیلت جزئی قلب است بر عرش مجید زیرا کہ عرش مجید منظر
ذات مستجمع صفات او تعالی است و قلب عارف بسبب عشق و علاقه خاص کہ بذات او تعالی
دارد تنها منظر ذات او تعالی میباشد اگر چه ذات او تعالی از صفات مجرد نیست اما در قلب عارف
بصورت تجرّد ظهور میفرماید و این فضیلت بسبب عشق قلب است کہ عرش آنرا ندارد۔ بیت

عرش و غزین ہر دو یک طبق است بلکہ غزین شریف تر طبق است

باز ہم این فضیلت، فضیلت جزئی است و فضیلت کلی مرعش است۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی چندین سخن نغر کہ گفتی کہ شنیدی

بیت جسم آب گشت و چشمم بگرست در عشق تو بے جسم ہی باید زیست

مکتوب دوم در وصف جبل و دروم

حضرت امام میفرماید از حضرت حق سبحانہ زیادت این دیدہ مستول است الخ یعنی خود را

قاصر دانستن و اعمال خود را نا شایسته پنداشتن از عوالم ترقیات است۔ من تواضع لله رفع الله

یعنی کسیکہ تواضع کند برائے خدا حق تعالی او را بلندی سازد و آنچه میفرماید: ظاہر را از غفلت چاره

نیست الخ یعنی انسان داراے ظاہر و باطن میباشد۔ ظاہر عبارت از معاشرت و اخلاط با خلق است

بنا بر آن باید کہ سالک با ادائے حقوق ضروری مردم از قبیل صیانت ہمان و عبادت جازہ و مریض
و غیرہ امور معاشرت ضروریہ انسانی بزرگواری اشتغال داشته باشد و آنچه میفرماید: باقی ماند معاملہ
باطن الخ یعنی تا زمانی کہ باطن عارف بشہود مراتب و جوب مشرف نشدہ در غفلت است و بعد از وصول
بلا کیف بآن مرتبہ مقدسہ غفلت ازین می رود و غفلت باطن در ہیچ وقت جائز نیست۔

تبصرہ: در نزد عوام غفلت عبارت از یاد نکردن او تعالی است و در نزد خواص غفلت
عبارت از عدم شہود مراتب و جوب است در کتب حدیث موجود است کہ حق تعالی میفرماید کیسہ
مرا بہ غفلت یاد کن اورا مطر و دیگرانم۔ ازین معلوم می شود کہ یاد کردن و غفلت جمع میشوند یعنی
ذکر بیانی بدون حضور قلب سبب قرب حق تعالی نمیگردد۔ این حدیث را علامہ سیوطی در برد سافره
روایت کردہ است و ذکر کیسہ بدون حضور قلب صورت بگیرد سبب طر و است۔ چنانچہ آنحضرت
میفرماید: نمازیکہ بدون حضور قلب باشد نماز نیست یعنی صحت کامل ندارد۔

عارفی کہ فرار مبارک او در سہرات بودہ بندہ مزار او را دیدہ ام و نام مبارک او را یاد ندارم
شخصہ ملاقات او رفتہ و انتظار بسیار کشید بعد از بسیار وقت سر مبارک خود را بلند و این بیت خواند و در مراقبہ شد
یک چشم زدن غافل از آن با نباشی شاید کہ نگاہ کند آگاہ نباشی
ناگفتہ ماند کہ این تکلف یاد کرد در ابتداء سالک است و در انتہا و نیان با سوی و ازالہ حجاب ہا
ظلمانی ہمہ حضور و شہود است غفلت در آنجا گنجایش ندارد حضرت مولاناے روم میفرماید: بیت
روتوزنگار از رخ خود پاک کن بعد از آن فوراً ادراک کن
حضرت بیدل میفرماید:

روے جانان طلبی آئینہ را قابل ساز
ورنہ ہرگز گل و نسرین ندید ز آہن روے
دست از مس وجود چون مژان رہ بشوے
تا کیمیای عشق بیابی و زر شوی

حضرت بیدل میفرماید

چند محبوس الفت جسمی
سر بیرون آرتا جہان بینی

یعنی بعد از زوال حجاب ہائے ظلمانی حضور خود بخود حاصل میشود۔

و آنچه میفرمایند: باید دانست کہ حضور حضرت ذات تعالیٰ و تقدس کہ بملاحظہ اسماء پورہ باشد
حضور اوست تعالیٰ آنچہ پوشیدہ همانکہ مراد از اسماء و صفات او تعالیٰ ظلال صفات است و خود
صفات با ذات او تعالیٰ معیت بلا کیف دارند پس فرمایش حضرت امام کہ میفرمایند: از صفات
بگذرید۔ مرادشان گذشتن از ظلال صفات است۔ زیرا کہ خود صفات با ذات او تعالیٰ معیت
داشته جدائی ندارند۔ این قدر است کہ عارف عاشق ذات بخت او تعالیٰ پورہ و بہ صفات التفات
ندارد و این گرفتاری عارف بذات بخت او تعالیٰ سبب عزت قلب است بر عرش۔ زیرا کہ در عرش ظهور
ذات با صفات است و در قلب عارف تنها ظهور ذات او تعالیٰ است۔ بیت

عرش و غزین ہر دو یک طبق است بلکہ غزین شریف تر طبق است
یعنی عشق کہ قلوب اولیاء غزین بذات او تعالیٰ دارند عرش از آن بے بہرہ است۔ بیت
حسن توجیان کرد مرا زیر وزبر کز خال و خط و زلف تو ام نیست خبر

مکتوب دوصد و چہل و سوم

حضرت امام میفرمایند و آن بدون فنا صورت نمی بندد آنچہ یعنی تا کہ فنا و نیان با سوی حاصل
نشود تصفیہ قلب و تزکیہ نفس پس نمی گردد و حقیقت اخلاص قبل از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس امکان
پذیر نیست۔ و آنچه میفرمایند: بدون محبت ذاتیہ متصور نمی شود آنچہ یعنی محبت ذاتی آنست کہ عبارت
عارف برائے جلب منفعت و دفع مضرت صورت نگیرد بلکہ صرف برائے رضائے او تعالیٰ پورہ باشد
و عارف خاص طالب رضائے او تعالیٰ پورہ و از نزد او ارامی خواهد تعالیٰ۔ ناگفتہ همانکہ اگر عارف
جنت ہم میخواہد برائے آن میخواہد کہ جنت محل رضائے حق تعالیٰ است و برائے آرامی خود نخواہد و اگر
از دوزخ نجات میخواہد برائے آنست کہ دوزخ محل غضب حق تعالیٰ است و نہ برائے اینکه دوزخ
محل تعذیب است، عارف بواسطہ محبت ذات او تعالیٰ از ہمہ گذشتہ است۔ بیت

آنانکہ در سرائے نگار سیت فانی اند از بلوغ و پویستان و تماشای لاله زار
 ناگفته نباید گذاشت کہ قیام عبارت از نیان ماسوی است و فناء لطائف ہر کردام بصورت جداگانہ
 می باشد یعنی ہر لطیفہ فناء جداگانہ داشتہ می باشد و فناء سبب سلامتی قلب و مصونیت لطائف
 است از گرفتاری ماسوی، قلب انسان از عالم احر است و در حجب انسان مقید می باشد از آنیکہ
 از قید بدن ربانی یافت دوبارہ گرفتاری ماسوی نمیگردد، و آنچه میفرمایید: ہما لکن عمل بر خصت
 تجویز نمیکنند اگر چه بظاہر در باطن نفع یابند الخ یعنی اشعار لغت خوانی و ذکر جہر خصت است و
 عزیمت نیست، اگر چه سبب تحریک لطائف میشود چون عزیمت نیست بزرگان نقشبندیہ آنرا
 نمی پسندند، سماع و نغمہ نیز عوائل و جہاد است اما چون سنت نیست مشائخ نقشبندیہ آن را نمی خواہند
 و آنچه میفرمایید: بہ تربیات صوفیہ الخ یعنی سخنان بہبودہ کہ در حالت سکر از نزد صوفیہ ظاہر شود مشائخ
 نقشبندیہ آن را نمی خواہند اما آنہارا معذوری دانند و خطاہاے این طبقہ را کہ در حال سکر از ایشان
 بظہوری پیوند یابند خطاے اجتہادی پندارند۔

تبصرہ: عمل بر دو نوع است: یکے رخصت و دیگرے عزیمت۔

(۱) رخصت آنست کہ مراعات یک مذہب از مذاہب اربعہ صورت گیرد و ہذاہب باقیماندہ مراعات نشود۔
 (۲) عمل عزیمت آنست کہ در اتیان یک عمل مراعات ہر چہ از مذاہب صورت بگیرد و از خلاف
 نجات یافتہ شود۔ و آنچه میفرمایید: از نص بہ نص نمی گردانید الخ یعنی فصوص الحکم کہ کتاب حضرت
 شیخ اکبر است کہ جملات سکر بہ دلان بسیار است نمی گردانید۔ و آنچه میفرمایید طریق ایشان اقرب طرق است الخ
 یعنی درین طریق سیر آفاقی در ضمن سیر نفسی و سلوک در ضمن جذبہ بیسراست و یا بعبارة دیگر در منزل
 در یک منزل گنجانیدہ شدہ است کہ سبب کوتاہی مسافہ می باشد چنانچہ جذبہ در طرق دیگر در سیر
 فی الشد دست می دہد و این طریقہ عالیہ در ابتدا و سیر فی الاشیا بیسراست و نیز جذبہ سبب سرعت
 بیسراست، و آنچه میفرمایید نسبت ایشان کہ بحضرت صدیق منسوب است فوق، ہمہ نسبت ہاے مشائخ است الخ
 یعنی نسبت کہ حضرت صدیق بواسطہ استعداد خود از آنحضرت استفادہ کردہ اند فوق نسبتہاے سایر

صحابہ کرام است۔ ناگفته نماند کہ تنها این طریق از حضرت صدیق منقول است و تمام طرق چارگانا از حضرت امیر است و حضرت امیر مرشد ہر چہ از طریقہ می باشند، بنا بر آن طریقہ عالیہ نقشبندیہ بدو طریق با حضرت می رسد، یکے بواسطہ حضرت صدیق و دیگرے بواسطہ حضرت امیر با حضرت می رسد و سایر طرق صرف بیک واسطہ با حضرت می رسند۔

تبصرہ: حضرت امام جعفر صادق کہ مرشد تمام طرق اربعہ می باشند نسبت امیری را از جد مبارک شان حضرت امیر گرفته و نسبت صدیقی را از جدادری شان حضرت قاسم بواسطہ حضرت ابوبکر صدیق گرفته اند چنانچہ حضرت امام جعفر صادق میفرمایند ولدنی ابوبکر مرتین یعنی حضرت صدیق دوم مراتب مرزا زائدہ است بدلیل اینکه سپر کواستہ اومی باشم این یکث لادت است و در عین حال در سلوک فتاوتقا از حضرت صدیق یافتم ام این ولادت دیگر است بہر حال در وجود مبارک حضرت امام جعفر صادق بہر دو نسبت امیری و صدیقی موجود بودہ و حضرت بایزید از حضرت امام جعفر صادق نسبت صدیقی گرفته اند و طرق دیگر نسبت امیری را از امام جعفر صادق گرفتند۔

تبصرہ: ناگفته نباید گذاشت کہ اہل سنت بحضرت امام جعفر الصادق تا کلام اندازہ احترام و تعظیم دارند کہ حضرت شان را مرشد طرق اربعہ میدانند و امام جعفر صادق تا کلام اندازہ بحضرت صدیق احترام و اخلاص دارند و با وجود آن کمال تاسف است کہ بعض طوائف اہل سنت با منکر حضرت امام جعفر صادق می پذیرند و نیز تنها بہ حضرت امام جعفر صادق اخلاص داشته و از صدیق اکبر انکاری و زریندہ حالانکہ حضرت امام جعفر صادق مرشد تمام مشائخ و عرفاے اہل سنت بودہ و جناب شان مرید صدیق اکبر است و کواستہ او اما تعصب عماد مانع حق پرستی است۔

محبوب سبحانی حضرت امام ربانی میفرمایند کہ امامت منصبی است کہ صاحب آن کمالات نبوت انبیاء را انجام دادہ باشد و خلافت منصبی است کہ صاحب آن کمالات ولایت انبیاء حاصل کردہ باشد و کمالات نبوت انبیاء عظام ترسیدہ باشد۔

سوال: در صورتیکہ دو نسبت در وجود حضرت امام جعفر صادق علیہ الرحمہ باکثرین و متنوع

یافتہ باشد درین صورت امتیاز نسبت صدیقی از سایر نسبت ہا چگونه خواهد بود؟

جواب: در وجود حضرت امام ہر کدام ازین نسبت ہاے متذکرہ بصورت جداگانہ موجود بودہ و ہر دو حکم یک نسبت نمی باشد و امتزاج پیدا نکرده است چنانچہ دریائے جمنہ و گنگا ہر دو یکجا شدہ و بیک دریا خانہ جریان دارند از ہم آب یکے بدیگرے خلط نمی گردد۔ و آنچه میفرمایید کہ اخلاص بدون فنا صورت نمی بندد الخ یعنی فنا سبب قطع محبت ماسوی است کہ از حصول فنا قلب عارف بہ کلی تحول یافتہ و از تمام ماسوی علاقہ اش منقطع گردیدہ و بہ شادی تالم کاری ندارد یعنی بغیر از محبت حق تعالی بماسوی کارے ندارد۔ بیت

ماہرچہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم
الاحدیث یار کہ تکرار می کنیم
و آنچه میفرمایید: اگر چند ظاهر در باطن نافع یا نفعی یعنی اگرچہ عمل بدعت در ظاہر تاثیر بہ بخشہ آنرا نمی رسند
و عمل سنت را از دست نمی دهند و نقشند بیان عملی میخواہند کہ بطریق مسنون مرتب باشد، بنا برآن
حال ایشان دائمی بودہ یعنی تجلی ذاتی در حق ایشان دائمی است، لہذا از نصوص بہ قصوص الحکم و از
اہل بیت نبوی بہ فتوحات کی حضرت شیخ اکبر التفات نمی نمایند برعکس بعض طرق دیگر کہ از امور مبتدعہ
حصول وجدہاں میخواہند، بنا برآن تجلی ذاتی در حق شان برقی بودہ و بہ تجلیات دائمی نمی رسند۔
و ہم ناگفتہ ماند کہ جذبہ نہایت در طرق دیگر نیز بودہ و جذبہ کہ در بدایت نقشند بیان پیدا
است در طرق دیگر نیست و در عین حال در این طریق عالیہ سیر آفاقی را در ضمن سیر انفسی طے
مینمایند و ہمیں وجود جذبہ است کہ این طریق عالیہ را سریع السیر ساختہ بیت

مرا اگر تو سن دل نیست در راہ
کنند زلف او ہم نیست کوتاہ
بیت
بخود راہ نیست در کوی تو شتافان شیرا
خم زلفت بقلاب محبت می کشد نار

مکتوب دوسم چہل و چہارم

حضرت امام میفرمایید: امید است کہ از آنہم خراب تر گردند الخ یعنی شما نوشته اید کہ احوال من خراب

گزریدہ علت آن بلندی نسبت می باشد که بمراتب و جوب رسیده است و آن مراتب مقدسه از ادراک عارف بلند است، بنا بر آن عارف اشتباه میکند و میگوید که احوالش خراب گردیده است اما در حقیقت بواسطه عروجات و وصول در مراتب مقدسه عالم و جوب ادراک سابقه اش بحال خود مانده، بنا بر اشتباه ترقی خود را تنزل فکر کرده است و گرنه عدم ادراک نشانه وصول بعالم و جوب ترقی عارف می باشد زیرا که در ظلال ادراک موجود است و در اصل ادراک مفقود و آنچه میفرماید این مقام را به فرزند ارشدی عنایت فرموده اند الخ یعنی ارشاد و هدایت این حصه را حق تعالی بوسیله سپرده است. چنانچه حق سبحانه ارشاد بعضی انکه را برای بعضی اولیای خود تخصیص می فرماید

مکتوب دوسم و چهل و پنجم

حضرت امام بجاوب مرسل الیه می نویسند که نوشته بودید که ذکر نفی و اثبات تا به بست و یک عدد رسانیده ام.

تبصره: در طریقه عالیہ نقشبندیہ ذکر نفی و اثبات به عدد طاق، طاق صورت می گیرد و مندرجاً بالا می رود که آنرا وقوف عدی گویند یعنی در ابتدا به عدد سه و باز پنج و هفت الی بست و بالا تر از آن و وقوف قلبی عبارت از نگاه داشت قلب است از غفلت یعنی سالک در حین ذکر نفی و اثبات می باید همیشه وقوف قلبی و وقوف عدی را ملحوظ نظر داشته باشد و نیز ناگفته نماند که در وقت اثبات مراتب و جوب مشهور میگردد و این طالب مرسل الیه از حال خود شکایت نموده، نوشته اند که گاه غیبت دست می دهد یعنی مراتب و جوب مشهود نمی گردد و غیبت رخ میدهد حضرت امام بجاوب او می نویسند که کدام شرط از شرائط مفقود است. و آنچه میفرماید بدانند که چون ذکر نبوی و مخبر از وجود ذاکر و مذکور است و کمال در آن است که ذاکر و مذکور در مذکور فانی گردد و لاجرم ذکر القلقه و وسوسه و شرک و کفر گفته است الخ یعنی مقصد از ذکر فناء ذاکر است و اگر ذاکر فانی نگردد، بنا بر آن آن ذکر القلقه و وسوسه گویند زیرا که وصول بمراتب و جوب

مربوط بقنای باشد و بدون فنا وصول امکان پذیر نیست حضرت مولانا کے روم میفرماید: مثنوی۔

نے بیان راہ پر خون می کند قصہ ہائے عشق مضمون می کند

بیت بے فناے مطلق و جذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

و آنچه میفرماید: ہرچہ از دوست و امانی چہ کفر آں حرف و چہ ایمان ہرچہ از راہ دورافتی چہ زشت
آں نقش چہ زیبا الخ

سوال: بہ سبب ایمان چہ طور از دوست دوری مانند بلکہ ایمان وسیلہ وصول دوست بیباید؟

جواب:۔ اگر شخص با ایمان صوری قناعت کند و طالب ایمان حقیقی نشود از وصول دوست

باز میماند کہ وصول دوست مربوط بقنا و بقا و عروج و نزول است۔ بنا بر آن قناعت بہ ایمان صوری

از عوامل دوری است محسوب میگردد۔ درجات متابعت سردار دو عالم ہفت درجہ بودہ متابعت

صوری درجہ ابتدائی می باشد۔

و آنچه میفرماید: کفر حقیقی عبارت از دفع اثبیت است الخ یعنی در کفر حقیقی تمیز واجب و ممکن

منفوق میگردد و کفر حقیقی برائے اکثر سالکین ظہور می کند و باز از آن مقام میگذرند و سبب دفع اثبیت

غلبہ محبت است چنانچہ مجنون در آخر خود را عین لیلی دانستہ بود منقول است کہ لیلی بہ نزد مجنون حاضر شد

مجنون برایش گفت کہ الحال خودم لیلی شدہ ام تو احتیاجی ندارم۔ بیت

گفت رور کہ آنچه نام من کہ بجز عشق تو ندارم من

عشق تو اے نگار فرزانه این چنین کرد در دلم خانه

کہ ترا ہم نماند گنجائی بعد ازین خوشترم بہ تنہائی

از خواص عشق است کہ در بعض اوقات وصل ہم نمی خواہد و فقط دردی خواہد۔ بیت

بدست آوردن مطلب ندارد لذت چندان عجب کیفیتی دارد بمقصد نارسیدن ہا

حضرت اوس قرنی ہم بمشوق عشق قناعت کرد بنا بر آن بوصول مشرف نشد و عشق حضرت اوس از شنیدن پورہ از دیدن

بیت نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

مکتوب دوصد چہل و ششم

حضرت امام میفرماید: کہ بعد از نماز باید در حلقہ یاران نشستہ بودم توجہ بجانب شما پیدا شد یعنی برائے رفع ظلمات و کدورات بشری کہ در وجود شما باقی ماندہ بود توجہ کردہ شد و میفرمایند تا اینکہ ہلال کمال شما بدر کمال گشت و آنچه در آفتاب ہدایت (یعنی در وجود فقیر) بودہ در آن بدر منعکس شد و در حال در وجود شما گنجایش نورانیت دیگر نماندہ مگر بعد از مرور زمان اگر ظرفیت وسعت پیدا کند فیوضات دیگر خواہد گرفت و صورت مثالی کمال شمار در عالم مثال مشاہدہ کردم و این کمال و تکمیل شما تاویل آن واقعہ است کہ شما دیدہ بودید الخ یعنی حضرت میرنعمان پیشتر یک واقعہ دیدہ بود کہ دلالت بہ تکمیل اومی کرد و از حضور حضرت امام میخواست کہ آن واقعہ بطور برسد۔ بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ قرض شما داشتہ و نیز حضرت امام با و بشارت می دید و میفرماید: امیدوارم کہ تکمیل شما برے مردیان بماند ازہ کمال شما پورہ و صحرائے دکن حیدرآباد ہندوستان بہ وجود شریف شما منور گردد۔ و آنچه میفرماید چون قبض ہائے شما طویل الذیل است الخ یعنی سبب عدم توفیق اعمال صالحہ وجود قبض است۔ چون قبض شما طویل می باشد از ان سبب بے توفیقی نیز عارضی می گردد و سبب تکلیف در عبادات می گردد۔

تبصرہ: سبب قبض بعضاً از تکاب ذلت و قصور و کجاست نفس است و گاہے سبب قبض ذلت و قصور نمی باشد بلکہ قبض یک جز و مقابلت طریقت است۔ زیرا کہ سالک گاہ مظهر صفات جلالیہ و گاہ مظهر صفات جمالیہ می گردد و در وقت ظهور اثر صفات جلال سالک قبض می گردد و چون سالک عوامل قبض را نمیداند۔ بنا بر آن می باید سالک ہمیشہ در اوقات قبض مستغفرو ملتجی و متضرع بودہ باشد۔

حضرت میر محمد نعمان از جملہ درجہ اول خلفائے حضرت امام است کہ بعد از مخدوم زادگان خلفائے دیگر باو برابری کردہ نمی تواند۔

مکتوب دوسرو چہل و ہفتم

حضرت امام میفرماید: دلیل برو وجود حق تعالی ہمان وجود حق تعالی است الخ یعنی سوائے او تعالیٰ ہمہ ظلمت است و حق تعالیٰ نور است۔ لہذا حق تعالیٰ دلیل وجود اشیا است و وجود اشیا دلیل وجود حق تعالیٰ شدہ نمی تواند و درین بارہ دین علمکے ظواہر و صوفیہ کرام اختلافات نظر موجود است چنانچہ نظریات ہر کرام قرار ذیل تذکاری باید۔

(۱) علمکے ظواہر یا بن نظریہ می باشند کہ وجود عالم دلیل برو وجود حق تعالیٰ است یعنی وجود معلول را دلیل برو وجود علت میدانند کہ این دلیل را دلیل اتنی گویند۔

(۲) صوفیہ کرام وجود حق تعالیٰ را دلیل وجود عالم میدانند یعنی در نزد این طائفہ کرام استدلال از طرف علت است برو وجود معلول و این دلیل ثانی را دلیل لمی گویند، سبب این اختلافات اساساً اختلاف منظر است کہ ہر طائفہ منظر خود را دلیل برو وجود حق تعالیٰ می دانند یعنی منظر علمکے ظواہر عالم امکان است زیرا کہ عالم وجوب را نمی بینند و منظر صوفیہ کرام واجب تعالیٰ است، زیرا کہ انہما مشاہد عالم وجوب اند پس ہر کرام این دو طائفہ منظر خود را دلیل دانستہ اند۔

تبصرہ: برہان اتنی کہ دلیل علمارست، دلیل ساختن مخلوق است برو وجود حق تعالیٰ و برہان لمی کہ دلیل صوفیہ است۔ دلیل ساختن وجود خالق است برو وجود مخلوق، چون ذات حق نور است و عالم ظلمت و نور دلیل شدہ می تواند و ظلمت دلیل شدہ نمی تواند۔

مکتوب دوسرو چہل و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ تابعان کامل جمیع کمالات انبیاء بتبوعہ خود را جذب می نمایند الخ یعنی عارف بواسطہ کمال متابعت بہ کمالات پیغمبر خود تا بل میگردد۔ اما بہ منصب اور رسیدہ نمیتواند زیرا کہ منصب نبوت خاصہ خود انبیاست، ناگفتہ نماند اگرچہ تابع کامل تمام کمالات بتبوع خود را

جذب می نماید باز ہم به ثواب و کمربت و بفضیلت و زتبه پیغمبر متبوع خود رسیده نمی تواند زیرا که پیغمبر متبوع بر علاوه مرتبه اصلی خود و کمالات مخصوصه خود در ثواب کمالات تابعان خود نیز شرکت دارد پس بیچ تابعی در فضیلت و ثواب به پیغمبر متبوع نمی رسد زیرا که پیغمبر متبوع از یک طرف فضائل شخص داشته و از طرف دیگر تمام فضائل امت نیز با و راجع میگردد۔ بنا بر آن یک تابع کامل اگر چه تمام کمالات متبوع خود را جذب کرده مهم باشد باز هم به پیغمبر متبوع رسیده نمی تواند بلکه تابعین هر قدر کامل باشند بمنزله ادنی ترین پیغمبران اگر چه آن بیچ امت هم نداشته باشند نیز سزاوار نیست اینک آن پیغمبر مدعوے اولی می باشد که بالذات از طرف حق تعالی خواسته شده است و تابع کامل بواسطه پیغمبر خواسته شده یعنی بالذات خواسته نشده است، لهذا در بین این دو خواسته شده فرق بسیار موجود است۔

و آنچه میفرماید مباری تعینات جمیع انبیاء عظام از مقام اصل است و مباری تعینات امتان از مقام ظلال است الخ یعنی مباری فیض حضرات انبیاء عظام خود صفات ثمانیه بوده و مباری فیوض اولیاء کرام ظلال صفات ثمانیه می باشد چنانچه مبدأ فیض حضرت آدم علیه السلام صفت تکوین و مبدأ فیوضات حضرت نوح و ابراهیم علیهم السلام صفت العلم و مبدأ فیض حضرت موسی صفت الکرامه و مبدأ فیض حضرت عیسی صفت القدرت و مبدأ فیض خاتم النبیین صلی الله علیه وآله وسلم شان العلم است و مباری فیوض اولیاء کرام قرار ذیل است که اگر آدم المشرب باشد ظلال تکوین و اگر نوح المشرب و ابراهیم المشرب باشد ظلال صفت العلم و اگر موسی المشرب باشد ظلال صفت الکلام و اگر عیسی المشرب باشد ظلال صفت القدرت و اگر محمدی المشرب باشد ظلال شان العلم است ناگفته نماند که ظلال صفات عبارت از تعلقات صفات و یا تمثلات صفات است۔ پوشیده نماند یک عارف کامل بواسطه متابعت بمقامات انبیاء عظام و حتی بمقامات رسل و کمالات اولوالعزم و کمالات محبوبیت آنحضرت میرسد و حضرات انبیاء دیگر بطریق رسلان و بطریق انبیاء اولوالعزم و بطریق خاتم الرسل بان کمالات میرسد فرق طفیل و تبعیت قرار ذیل است۔

تابعیت: متابعت شریعت آنحضرت است

و در طفیل متابعت شریعت آنحضرتؐ نبوده بلکه بواسطه او بآن کمال بدون اتباع شریعت او
میرسد چنانچه انبیاء عظام بواسطه آنحضرتؐ بطور طفیلی و ہم قطاری بہ تجلیات ذاتی رسیده اند بدین
آنکہ بشریعت آنحضرتؐ عمل کرده باشند بنا بر آن تمام انبیاء عظام بہ طفیل آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی مشرف اند
اگرچہ تجلی ذاتی بالاصالت خاصه آنحضرتؐ است و اولیاء کرام بہ متابعت آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی مشرف
می شوند و یکے از فضائل این امت کہ خیر الامم است این است کہ بہ تجلی ذاتی مشرف می شوند و امتان
دیگر درین نشا از تجلی ذاتی بے نصیب اند۔ بدلیل اینکه انبیاء بتبوع شان بطور طفیلی باین مقام رسیده اند
لهذا امتان شان بہ این نعمت مشرف شده نمی توانند۔

س: فرق در بین امت آنحضرتؐ کہ بتبعیت آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی میرسد و انبیاء عظام
کہ بہ طفیل آنحضرتؐ بہ تجلی ذاتی رسیده اند چه خواهد بود؟

ج: اولیاء کرام اگرچہ بتبعیت پیغمبر خود بہ تجلی ذاتی مشرف میشوند و انبیاء عظام
بہ طفیل آنحضرتؐ مشرف شده باز ہم مساوات در بین ایشان موجود نیست زیرا کہ انبیاء عظام
از قریب و نزدیک بہ آن تجلی مشرف شده و اولیاء کرام از فاصله بعید بآن تجلی مشرف میشوند
لهذا در قرب و درجه با ہم مساوی نمیباشند۔

تبصره: ہر عارف داراے دو مقام است اول مقام عروج است دوم مقام استقرار۔
(۱) مقام استقرار مبرا فیض اوست (۲) مقام عروج مقام سیر عارف است در مراتب
و جوب، تا بہ ہر مرتبہ کہ مناسب حال اوست می رسد۔

الف: مقام استقرار انبیاء عظام مقام اصل است یعنی صفات ثمانیہ می باشد
و مقام سیر شان در مراتب و جوب غیر تناسلی و از ادراک عارف خارج است۔

ب: مقام استقرار عرفا بظلال است یعنی تعلقات صفات است۔ مقام سیر شان نیز
بہ تفاوت درجات و استعداد در مراتب و جوب متفاوت است و حتی از مقام استقرار انبیاء عظام
نیز بلندتر تا بہ شیوات و اعتبارات و نابذات بحت اوتعالی میرسد و از اسما و صفات گذشتہ میتوانند۔

اما مقام استقرارشان تحت مقامات استقرار انبیاء عظام بوده و ظلال صفات می باشد۔
 پوشیدہ نماںد کہ عروج و سیر عرفا بلندتر از منبع فیض خود یعنی بر عوارض است و بلندترین این
 عوارض جذب خداوندی است کہ سالک را بمقامات عالیہ می رساند۔ تا گفته نماںد کہ ابتداء سنت و
 توجہ بزرگان زندہ و پیامرہ تیز سبب ترقیات سالک میگردد و نزول عارف از مبدأ فیض خود نیز مبنی
 بر عوارض می باشد و این عوارض عبارت از غفلت عارف است کہ خود را مشغول امور مباحات و
 امور دنیاوی می سازد و برای دعوت نیز نزول می کند و آنچه میفرماید ہر چند ولی ولی باشد اما ہر تہ
 صحابی نمی رسد الخ یعنی فضائل صحبت آنحضرت فوق سایر فضائل است زیرا کہ یمہ لقد رضی اللہ
 عنہم و رضوانہ در شان ایشان است۔ مکتوب دوصد و چہل و نہم حاجت بشرح ندارد۔

مکتوب دوصد و پنجاہم

حضرت امام میفرماید نسبت ہر چند بجهالت کثرت انجاد و از جسد دور تر رود اصل
 است الخ یعنی در مراتب ظلال معرفت و ادراک است و در مراتب اصول حیرت و جهالت است
 زیرا کہ آن مرتبہ مقدسہ از ادراک عارف بلندتر می باشد و نیز در ابتداء سلوک لطائف باہم متمزج
 بودہ و مواجید باطن بظاہر سرایت میکنند و در وسط و انتہا لطائف بتدریج از ہم تفریق می یابد
 ظاہر از ذوق باطن بے خبر می گردد، بنا بر آن ہر قدر نسبت عارف بلندتر بود ظاہر عارف از مواجید
 باطن او بے خبر می ماند و این گونہ کیفیت و احوال قبل از آغاز کمالات عالم خلق است و اگر
 کمالات عالم خلق آغاز یابد درین وقت عارف داراے ازواق و مواجید بلند میگردد و کمالات عالم
 خلق فوق کمالات عالم امر است یعنی درین مرحلہ ظاہر عارف از تجلیات آن مرتبہ مقدسہ محظوظ
 میگردد و مجموع عارف از خواص اولیا است کہ بہ حظ ظاہر مشرف شدہ باشند و حظ آن مرتبہ مقدسہ
 بچون است یعنی از ادراک عارف بلند است، مگر عارفی کہ خودوی بچون گردد درین وقت فی الجملہ
 از ادراک بچون محظوظ می گردد۔ عارفانیکہ باین مقام مشرف می شوند بچون می گردند۔

سوال: سالک کا چہ طور بیچون خواہد شد در عالمیکہ بیچونی خاصہ حق تعالی می باشد۔
 جواب: بیچون دو نوع است: یکے بیچون مطلق و دیگرے بیچونی فی الجملہ ابتدا از بیچون تا
 بیچون فرق بسیار است چنانچہ عالم ارواح و عالم امر نیز بیچون اندا آہنار اب بیچون مطلق مقایسہ
 نمیتوان کرد۔

مکتوب در وصف پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرماید: بگوش و موش استماع نمایند الخ یعنی حضرات شیخین در طرف ولایت و قرب
 مناسبت بحضرت ابراہیم علیہ السلام داشته اند و بمقام حلت مشرف اند و در طرف دعوت مناسبت
 بحضرت موسیٰ علیہ السلام دارند یعنی تورات بعد از قرآن کریم جامع ترین کتب سماوی است و دعوت
 حضرت موسیٰ نسبت بدعوت حضرت ابراہیم عام تر و جامع تر است۔

و حضرت عثمان در طرف دعوت و ولایت مناسبت بحضرت نوح دارد و در وجود حضرت
 عثمان کمالات نبوت و کمالات ولایت مساوی است و در وجود حضرات شیخین کمالات نبوت نسبت
 بہ کمالات ولایت زیاد تر میباشد و در وجود حضرت امیر کمالات ولایت نسبت بہ کمالات نبوت
 بیشتر است و در عین حال در وجود حضرت امیر عالم امر نسبت بہ عالم خلق شان غالب تر است چنانچہ
 در وجود حضرت عیسیٰ عالم امر شان نسبت بعالم خلق شان قوی تر بوده۔ خلاصہ حضرت امیر در ولایت
 و در کمالات نبوت مناسبت بحضرت عیسیٰ دارند۔

تبصرہ: ہر انسان داراے عالم امر و عالم خلق می باشد اما در بعض عالم امر و در بعض
 عالم خلق غالب تر است غلبہ عالم خلق نسبت بعالم امر بہتر است بدلیل اینکه قرب عالم خلق نسبت
 بعالم امر بیشتر است چہ معارف اصلی نصیب عالم خلق و معارف ظلی نصیب عالم امر می باشد،
 چنانچہ فضیلت انبیاء عظام بر ملائکہ بہ نسبت قرب عنصرا کی است۔ و آنچه میفرماید ہر چند شریعت
 حضرت ابراہیم علیہ السلام ولت اواز جمیع شرائع و بلل افضل و اکمل است الخ یعنی کلمات توحید
 و اصول اسلام کہ بحضرت ابراہیم عنایت شدہ افضل ترین معارف است اما مقام دعوت در

تورات شریف عام تر و جامع تر است۔ و آنچه میفرماید حضرت مهدی موعود مناسبت حضرت عیسیٰ
 دارد الخ یعنی بواسطه غلبه عالم امر خوارق شان زیاد تر میباشد زیرا که در وجود هر یک از عارفان که عالم
 امر از عالم خلق آنها غالب بوده باشد خوارق ایشان بیشتر است۔ و آنچه میفرماید: ولایت موسوی
 جانب یمن ولایت محمدی واقع شده است و ولایت عیسوی جانب یسار آن ولایت است
 یعنی ولایت آنحضرت در مرکز قرار داشته است، سایر ولایات با آنقدر در مرکز تعلق ندارند اما سایر
 ولایات به طفیل آنحضرت از تجلیات مرکز بهر و می گردند یمن و یسار در عبارت مکتوب شریف کنایه
 از صفات او تعالی است و مرکز کنایه از مرتبه ذات مقدس است۔ و آنچه میفرماید چون حضرت امیر
 حامل بار ولایت محمدی بوده اکثر سلاسل اولیایه ایشان منتسب گشت الخ یعنی چون در وجود حضرت
 امیر کمالات ولایت نسبت بکمالات نبوت بیشتر میباشد، بنابراین اولیایه عزلت که کمالات نبوت
 نمی رسد از کمالات ولایت حضرت امیر بیشتر با خبر اند و کمالات شیخین به ایشان ظاہر نشده است زیرا
 که کمالات شیخین مثابه کمالات انبیایه عظام دست ارباب ولایت از آن کوتاه می باشد یعنی
 صاحبان ولایت صغری و ارباب عزلت بآن کمالات نرسیده اند، اولیایه عزلت چنانچه قطب یدار
 ابدال، اوند که کارشان امداد غیبیه است و بی عشرت و ارشاد طالبان راه حق سر و کاری ندارند و وظایف
 شان صرف امدادات غیبیه می باشد و بس و اولیایه عشرتی عبارت از قطب ارشاد و امام قطب
 و خلیفه است که وظیفه آنها ارشاد و هدایات خلق است۔

تبصره: عروج قطب فرد نسبت به عروج قطب ارشاد بلندتر است اما قطب فرد اکثر
 در عروج می باشد و نزول نمی فرماید، قطب ارشاد صاحب نزول می باشد دعوت او بسبب ^{سبب} متنا
 خلایق مقیدتر است و اگر قطب فرد نزول کند دعوت او نسبت به قطب ارشاد عالی تر و مفیدتر
 می باشد زیرا که در وجود او کمالات اصلیه زیاد تر می باشد۔ و آنچه میفرماید که حضرت ذی النورین در
 هر دو طرف مناسبت بحضرت نوح دارد یعنی کمالات نبوت و کمالات ولایت در وجود مبارک شان
 مساوی بوده چنانچه ولایت حضرت نوح نیز بزرگ اجمال و تفصیل صفت علم است و ازین سبب

اور اسی انورین می گویند و آنچه میفرمایند حضرت امیر در هر دو طرف مناسبت بحضرت عیسیٰ دارند یعنی در وجود حضرت عیسیٰ عالم امر غالب است و غلبه عالم امر عوائل از دیار کمالات ولایت است و غلبه عالم خلق سبب از دیار کمالات نبوت می باشد و آنچه میفرمایند که حضرت صدیق و حضرت فاروق حاصل بار نبوت محمدری اند یعنی در وجودشان کمالات نبوت غالب است اگر چه در بین کمالات نبوت این هر دو مبارک نیز اختلاف مراتب موجود است و آنچه میفرمایند که مقام دعوت حضرت موسیٰ اتم و اکمل است و کتاب ایشان بعد از قرآن مجید بهترین کتب سماوی است الخ یعنی کتاب شان بسبب تفصیل و بیع تراست، لهذا امت شان نسبت به اعم پیغمبران سابقه بیشتر در جنت خواهد بود۔ در اخبار معراج آنحضرت آورده اند که آنحضرت در راه عروج با حضرت موسیٰ علیه السلام ملاقات فرمایند زانیکه از آنجا گذشتند دیدند که حضرت موسیٰ بگریه آمدند آنحضرت کیفیت را از حضرت جبرئیل پرسیدند که کیفیت گریه حضرت موسیٰ چه خواهد بود؟ حضرت جبرئیل بجواب آنحضرت فرمودند که سبب گریه شان این است که ایشان میگویند که بعد از من پیغمبر معیوب گردیده که امت او نسبت به امت من بیشتر در جنت می رود و آنچه میفرمایند هر چند شریعت حضرت ابراهیم و ملت او از جمیع ملل و شرائع افضل و اکمل است الخ یعنی اصول توحید و سنن مبارک که بحضرت ابراهیم داده شده بهترین سنت ها است بدلیل اینکه آنحضرت هم در دو عالم با موربان تابع آن ملت گردیده اند و با امتان آنحضرت نیز ملت حضرت ابراهیم می باشد و پیرو سنن ایشان هستیم۔ و آنچه میفرمایند حضرت مهدی موعود در رنگ حضرت امیر مناسبت بحضرت عیسیٰ دارند الخ یعنی در وجود مبارک شان غلبه عالم امر نسبت به عالم خلق بیشتر است بنا بر آن خوارق شان یاده تراست زیرا که غلبه عالم امر سبب غلبه کمالات ولایت است بنا بر آن اکثر اولیاء بحضرت امیر منتسب گشتند و کشف اولیاء عزلت که از کمالات نبوت هم ندارند یا فضیلت حضرت امیر حکم می کنند، چون اولیاء عزلت به کمالات نبوت نرسیده اند بنا بر آن با فضیلت حضرت امیر حکم می کنند و شاید که این طائفه ولایت را نسبت به نبوت افضل می دانند و کمالات حضرات شیخین را تشبیه بکمالات انبیاء است لهذا دست ارباب ولایت از دامان درک آن

کمالات کوتاہ است۔ خلاصہ کمالات نبوت مقاصد اند کمالات ولایت مبادی آنت۔ و آنچه میفرماید

در پس آئینہ طوطی صفتم داشته اند ہر چه اسناد ازل گفت ہمان میگویم
بیت بخود را نیست در کوے تو مشتاقان شیرا خم زلفت بقلاب محبت می کشد بار

یعنی ہر چیزیکہ حضرت امام میگوید از روئے الہام و کشف است و آنچه میفرماید این ہر دو نیز گوارا از بزرگی
و کلانی در انبیا معدود اند الخ یعنی کمالات شیخین شبیہ بہ کمالات نبوت است و آنچه میفرماید معلوم است
کہ سلسلہ عالیہ نقشبندیہ بحضرت صدیق اکبر منسوب است الخ

سوال: تمام طرق بحضرت امام جعفر صادقؑ منسوب است و مشرخی تمام اطراف تلامذہ حضرت
امام جعفر صادقؑ اند پس امتیاز نسبت صدیقیت و علویت چگونه باقی خواهد ماند؟

جواب: در وجود مبارک حضرت امام جعفر صادقؑ ہر دو نسبت بصورت جداگانہ موجود بودہ
و امتزاج نداشتند بنا بر آن بعضی مشرخی بنا بر مناسبت از حضورشان اخذ نسبت صدیقی نمودہ اند و ہر
مشرخی بنا بر مناسبت اخذ نسبت امیری نمودہ اند، استعداد ہا متفاوت اند، بیت
ہر کے را بہر کارے ساختند مہر اورا در دلش انداختند

تبصرہ: حضرت امام جعفر صادقؑ از جملہ حضرات دوازده امام اند و دوازده امام عبارت
اند از: امام اول حضرت امیر مومنان علیؑ، امام دوم حضرت امام حسنؑ، امام سوم حضرت امام حسینؑ،
امام چہارم حضرت علی زین العابدینؑ، امام پنجم حضرت امام محمد باقرؑ، امام ششم حضرت امام جعفر
صادقؑ، امام ہفتم حضرت امام موسی کاظمؑ، امام ہشتم حضرت امام علی رضاؑ، امام نہم حضرت امام محمد تقیؑ،
امام دہم حضرت امام علی النقیؑ، امام یازدہم حضرت امام حسن عسکریؑ امام دوازده حضرت امام محمد جہدیؑ
در اطراف منصب امامت و خلافت قبلاً در مکاتب دیگر تذکرات بعمل آندہ یعنی امام شخصی را گویند
کہ کمالات نبوت انبیا را با انجام رسانندہ باشد و خلیفہ کے را گویند کہ کمالات ولایت انبیا را با انجام
رسانندہ باشند۔

ناگفتہ نماند کہ کمالات نبوت دیگر است و منصب نبوت دیگر چنانچہ منصب نبوت خاصہ خود

انبیاء عظام اند، اما کمالات نبوت پر روئے متابعت نصیب بعض از عرفائے کرام نیز میگردد۔
 در بارہ حضرت امام مہدی موعود اہل سنت و روافض اختلاف نظر دارند یعنی عقیدہ روافض
 بر آنست کہ حضرت امام مہدی موعود ہمیں امام دوازدهم حضرت امام محمد مہدی است، بنا بر آن
 امام دوازدهم را امام منتظر نامند و میگویند کہ در شہر سمرقند در بین غارے تشریف دارند و مصروف
 تہیہ آلات حرب اند بالآخرہ از آنجا بر آیدہ با حضرت عیسیٰ معاونت و با دجال لعین مقاتلہ خواہند کرد۔
 علمائے اہل سنت میفرمایند کہ حضرت امام دوازدهم مدتی در میان غار تشریف داشتند
 و بالآخرہ از آنجا بیرون شدہ و با اثر مریضی برضائے حق پیوستہ اند و معاصرین شان شرف افتخار
 تشییع جنازہ شان را حاصل داشتہ اند حضرت امام مہدی موعود شخص دیگر نسبت از خاندان نبوت
 کہ محل تولد شان مدینہ منورہ بودہ و در نتیجہ بسن چہل سالہ گی در مکہ معظمہ تشریف بردہ و آنجا
 دعوی مہدویت میفرمایند چنانچہ نام او نام پیر و سائر علامات شان در کتب احادیث مشہور
 مذکور است و از ملاحظہ احادیث معلوم میگردد کہ مہدی منتظر جناب دیگر است و مہدی مرحوم
 شخص دیگر۔ ناگفتہ نما تکرہ حضرت حسن عسکری فرزند مدینہ تداشت و نیز قرار حدیث تشریف مہدی
 در وقت دعوائے مہدویت خود بسن چہل سالگی می باشد و اگر امام دوازدهم را مہدی منتظر بدانیم در وقت
 دعوائے مہدویت خود چہلین صد سالہ خواهد بود و نیز نام پیر مہدی منتظر عبدالشہیدی باشد و نام
 پیر امام دوازدهم عبدالشہیدی باشد۔

و آنچه میفرمایند اے برادر حضرت امیر چونکہ حامل بار ولایت محمدی اند الخ یعنی کمالات
 ولایت آنحضرت در وجود مبارک حضرت امیر نسبت بہ کمالات نبوت آنحضرت زیاد تر است و از کمالات
 نبوت شان نیز حصہ دارند و آنچه میفرمایند سمرقند الاقطاب کہ قطب مدار است و زیر قدم
 مبارک حضرت امیر است الخ

تبصرہ: در عصر و زمان دولت قرارے منصب قطبیت موجودی باشد یعنی یکے
 قطب ارشاد است و دیگرے قطب مدار در وجود قطب ارشاد کمالات نبوت نسبت بہ کمالات ولایت

بیشتر بوده و در وجود قطب مدار کمالات ولایت نسبت بہ کمالات نبوت غالب ترمی باشد عوامل ظهور خوارق نیز از غلبہ نسبت کمالات ولایت است۔ ناگفته نماند کہ در یک وقت از دو قطب زیاد تر موجود نمی باشد، اما ہر کدام قطب ارشاد و قطب مدار را باعتبار اولیای زیردستان شان قطب الاقطاب می نامند و ابدال و اوتاد و نجارا مجازاً قطب می نامند و در یک عصر بر علاوه این دو قطب کہ منصب قطبیت دارند بسیارے از اولیای کرام نیز کمالات قطبیت رسیده می توانند، اما منصب قطبیت منحصر بدو نفر میباشد زیرا کہ منصب قطبیت دیگر است و حصول کمالات قطبیت دیگر پوشیدہ نماند قطب فرد ہم در زبان این دو قطب موجود بوده۔ اما چون نزول ندارد ہذا بعالم امکان نیز چندان ارتباط و تعلقی نمی گیرد بنا بر آن دو قطب فوق را کہ سر و کار شان بعالم خلق است تذکرہ شدہ است و از قطب سوم کہ قطب فرد است از تذکرات آن صرف نظر شدہ و صرف دو قطب دیگر گفتا شدہ است اگرچہ قطب فرد در کمال فوق است۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید تفاوت بجات و اعتبارات است الہ یعنی مبداء فیض آنحضرت اجمال علم بلکہ شان اعلم است و مبداء فیض حضرت ابراہیم تفصیل علم است و مبداء فیض حضرت نوح برزخ اجمال و تفصیل علم است، چون وجود برزخ فرع وجود طرفین است بنا بر آن حضرت خلیل نسبت بحضرت نوح پیشقدم است۔ و آنچه میفرماید بہ تحریر بیان فرق منصب قطب و غوث و خلیفہ فقیر مازون نگشت الہ یعنی اولیای کرام ہر کار و ہر بیان را بامر و اجازہ او تعالی اجرامی کنند بنا بر آن نفل دیگران فرض ایشان است و این فرمودہ حضرت امام قبل از حصول اجازہ بودہ چہ حضرت امام در ثانی یعنی در وقت دیگر بہ بیان این موضوع مازون گشتہ اند و مناصب اولیای کرام را بیان فرمودہ اند۔ چنانچہ میفرماید کہ قطب ارشاد و قطب مدار همان اولیای کرام اند کہ کمالات ولایت مشرف اند و از کمالات نبوت انبیا استفادہ زیاد نمودہ اند و غوث مددگار روزگار قطب مدار است قطب مدار در بعض امور غیبیہ از واداد میخواہد و آن امداد را مییابد و وظیفہ قطب ارشاد ہدایت و ارشاد خلق اللہ است و وظیفہ قطب مدار امدادات غیبیہ است

از قبیل وصول ارزاق، نزول باران، دفع غرق کشتی ہا وغیرہ امور اور تصرفاتی می باشد چنانچہ در دفع شیر و آند ہا در جنگل ہا خلیفہ شخصے است کہ کمالات ولایت انبیار را با انجام رسانیدہ باشد یعنی از کمالات اولیائے کرام اقطاب بلند تر رفعتہ است و امام شخصے است کہ کمالات نبوت انبیار را با انجام رسانیدہ باشد، ناگفتہ ماند کہ حصول کمالات نبوت دیگر است و منصب نبوت دیگر چہ عارفانیکہ کمالات نبوت را حاصل کردہ باشند باز ہم بہ منصب نبوت نرسیدہ و نمی رسند منصب نبوت خاصہ خود انبیائے عظام می باشد و عارفیکہ کمالات نبوت را با انجام میرسانند آنہم پرورے متابعت ایشان است پوشیدہ ماند کہ قطب فرد تیر در دنیا در ہر وقت و زبان موجود می باشد و کمالات اصلیہ و نسبت بہ کمالات قطب ارشاد و قطب مدار بیشتر است و نسبت بہ کمالات خلیفہ کمتر می باشد اما قطب فرد بنا بر اکثر در عروج بودہ نزول نمی کند و اگر قطب فرد نزول فرماید فائدہ صحت و نسبت بہ قطب ارشاد بیشتر است یعنی فیض صحت او کبریت احمر است چنانچہ حضرت خواجہ محمد یار ساچندان ارشاد فرمودند بعض کسانیکہ بسبب ندرت شرف صحت شان را حاصل داشتند انداز آن جملہ علامہ سید شریف جہانی است کہ میفرماید کہ ایمان من قبل از صحت خواجہ محمد یار سا از تذبذب خلاص نشدہ بود و حضرت خواجہ مسافر کہ ہزار مبارک او در لنگران است نیز از خلفائے خواجہ محمد یار سامی باشد۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و سوم

حضرت امام جواب شیخ ادیس سامانی را میدہد، شیخ ادیس سامانی عرض میکند کہ اگر بجانب زمین نظری کنیم زمین را نمی یابیم و اگر بجانب آسمان نظری اندازیم آنرا نیز نمی یابیم و خود را نیز موجود نمی یابیم، و وجود حق تعالی بے پایان بودہ تہایت او را هیچ کس نیافتہ است و بزرگان نیز تا ہمیں جاگفتہ اند حضرت امام در جواب او میفرماید، مشہود میگردد کہ صاحب این احوال (یعنی شیخ ادیس) زیادہ از ربع قلب را طے نکرده است الخ یعنی سیر او در عنصر ہوا است و آنکہ گفتہ وجود حق تعالی بے پایان است، در آن وقت نیز مشہود است و آن را بے پایان دانستہ است،

چوں ہوا محیط تمام ممکنات است آنرا حق پذیرا شدہ و غیر متناسی دانستہ است و این شخص را لازم است کہ سہ حصہ دیگر از مقامات قلب را نیز طے باید نمود تا بہ فنا و نیان ماسوی کہ قدم اول این راہ است مشرف شود، یعنی این یک گمان شیخ ادیس سامانی است کہ گفتہ: بزرگان نیز تا این جا گفتہ اند ورنہ بزرگان بہر اتب بسیار عالی مشرف شدہ اند چنانچہ حضرت امام میفرماید کہ از گذشت قلب روح است و از گذشت روح سر و از گذشت سر خفی و بعد از ان اخفی است۔

پوشیدہ نماںد کہ تصفیہ و تزکیہ، فنا و بقا ہمہ لطائف خاصہ سالک محمدی المشرب است زیرا کہ سالک آدمی المشرب تنہا بہ تصفیہ قلب مشرف و ازین لطیفہ رسیدہ است یعنی در وقت ولایت صغری بہ ظلال صفت تکوین و در وقت ولایت کبری بہ خود صفت تکوین و در وقت ولایت علیا بشان تکوین خواہد رسید و علیٰ ہذا القیاس ابراہیم المشرب و توحی المشرب بعد از تصفیہ قلب از لطیفہ روح میرسد یعنی در وقت ولایت صغری بظلال صفت ذاتیہ با مخصوص ظلال صفت العلم و بعد از ان بخود صفت العلم میرسد و در وقت ولایت علیا بشان العلم خواہد رسید و بگذر از موسوی المشرب بعد از تصفیہ قلب و روح از لطیفہ سر میرسد، در وقت ولایت صغری بہ ظلال صفت الکلام و در وقت ولایت کبری بخود صفت الکلام و در وقت ولایت علیا بشان الکلام خواہد رسید و همچنان عیسوی المشرب بعد از تصفیہ قلب و روح و سر از لطیفہ خفی میرسد، در وقت ولایت صغری بظلال صفت القدرت و در وقت ولایت کبری بہ خود صفت القدرت و در وقت ولایت علیا بشان القدرت خواہد رسید۔ عارف محمدی المشرب بعد از تصفیہ لطائف اربعہ از لطیفہ خفی میرسد یعنی در وقت ولایت صغری بظلال شان العلم و بعد از ان بخود شان العلم میرسد و بعد از ان بوصول بلا کیف بہ ذات او تعالی خواہد رسید و این عارف محمدی المشرب جامع است کہ تمام لطائف او تصفیہ گردیدہ و با انعکاس مبادی تمام لطائف رنگین شدہ است۔

تذکرہ: لطیفہ تصفیہ نا شدہ در بین لطائف تصفیہ شدہ بمانند دانہ برنج خام است کہ در یک پختہ خام بماند۔

ناگفتہ نماںد کہ تقاضی و انحطاط بہ اعتبار لطائف در وقت حصول کمالات ولایت است

وبعد از رسیدن بکمالات نبوت این تقاضا حاصل نیست یعنی عارفیکه از لطیفه قلب بہ کمالات نبوت
رسیدہ باشد مرتبہ اولت تراست از عرفائے کہ در ظلال لطائف فوق ترمی باشند و تا ہنوز باصل صفا
و شیونات نرسیدہ باشند۔

تبصرہ: عارفیکہ بواسطہ لطیفہ قلب باصل رسیدہ باشد مرتبہ آن از عارفیکہ ہنوز
بظلال لطیفہ روح است بلت ترمی باشد و ہذا عارفیکہ از لطیفہ دوم باصل رسیدہ باشد مرتبہ آن
از عارف موسوی المشرّب کہ ہنوز در ظلال صفت الکلام باشد بلندی باشد و همچنان عارف
موسوی المشرّب کہ باصل رسیدہ باشد از عارف عیسوی المشرّب کہ ہنوز از ظلال صفت القدرت
نگزشتہ باشد بلندی است علیٰ ہذا القیاس الخ۔ اما اگر صاحبان لطائف دوم و سوم و چہارم و پنجم
باصل برسد ہر کدام از صاحب لطیفہ ما قبل خود قاضی تراند۔

و آنچه میفرماید از گذشتہ این پنجگانہ عالم امر و طے کردن منازل اصول آنها الخ یعنی این
لطائف خمسہ کہ در وجود انسان است اصول آنها فوق العرش می باشد، سالک در وقت عروج
در ابتدا بیان اصول رسیدہ و بعد در وقت ولایت صغری بظلال اسما و صفات و در وقت ولایت
کبری بخود اسما و صفات کہ ولایت انبیاء عظام است و در وقت ولایت علیا کہ ولایت بلا را علی
است بہ شیونات ذاتیہ رسیدہ و در وقت کمالات نبوت بہ تجلیات ذاتیہ مشرف میگردند۔

و آنچه میفرماید این جا شرح صدر میر میگردد و باسلام حقیقی مشرف میشود الخ یعنی بعد از
ترکیہ نفس حقیقت اسلام نصیب می گردد و حقیقت اسلام عبارت از شہود مصداقات صفایہ شرعیہ
است و شرح سینہ عارف بعد از ترکیہ نفس است کہ تمام او امر شرعیہ را بر غیبت و شوق عملی می کنند و آنچه
میفرماید تجلیات اسما و صفات کہ پیش از قطع منازل لطائف پنجگانہ متوہم شود، ظہورات خواص عالم
امر است نہ تجلیات اسما و صفات الخ یعنی عالم امر بسبب یحونی کہ دارد مناسبت فی الجملہ با عالم وجود
داشته می باشد، تا بر آن سالک بسبب قلت درایت، تورانیت عالم امر را تورانیت عالم وجود
تصوری نماید، ازین جا است سالکی گفته "سی سال روح را بخدایہ پرستیدم"

مکتوب دو صد پنجاہ و چہارم

حضرت امام میفرماید سخن اکابر صحیح است و شمار اذن حاصل کردہ مازون ساخت یعنی در تمام کارہائے شرعہ اگرچہ اجازہ شریعت مقدس موجود است مگر عارف صاحب زبان بمنزلہ مجتہد می باشد و استعدادات انسان ہائیز متفاوت است، پس صاحب زبان استعداد ہر شخصے را دیدہ با واجازہ یک امر شرعی می دہد و شخص دیگرے را دیدہ با واجازہ امر شرعی دیگرے می دہد کہ موافق فہم و استعداد او باشد چنانچہ کلمو الناس علی قدر عقولہم را شنیدہ باشند۔

تبصرہ: ذکر قلبی، مراقبہ، ذکر لسانی، ادائے نوافل، تلاوت قرآن مجید، این ہمہ امور مامورات شرعیہ می باشند، مگر عارف صاحب وقت استعداد ہر کسے را دیدہ یکے ازین امور شرعی را برایش اجازہ میفرماید تا مطابق استعداد سالک بودہ باشد اما این در نوافل است و با ادائے نوافل ہمہ مکلف اند حاجت با اجازہ ندارد۔

سوال: حضرت امام توشنہ اندر برائے شما اجازہ حاصل کردہ مازون ساختم و ازین عبارت از فرمودہ شان چنین استفہام میشود کہ حضرت امام صاحب زبان نبودہ و صاحب زبان شخص دیگرے بود کہ حضرت امام ازان اجازہ گرفتہ بعد ازان مازون ساختہ باشند یعنی در این جا حضرت امام صرف و کلام این اذن شدہ باشند، موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: این سوال دو جواب داشتہ می باشد: اول اینکہ شاید حضرت امام تا این وقت صاحب زبان نبودند و صاحب زبان شخص دیگرے بودہ۔ دوم آنکہ حضرت امام در آن وقت صاحب زبان بودہ اما مطابق سنن اولیائے کرام و صاحبان زبان از حضور حق تعالی اجازہ حاصل کردہ باشند حضرت امام میفرماید مراد از احدیت ذات، احدیت مجرہ نیست یعنی مراد از احدیت مجرہ مرتبہ و است نہ ذات بحت او تعالی و مراتب و حجب شامل ذات و صفات و شیونیات او تعالی می باشد یعنی تنہا ذات او تعالی در اینجا مراد نمی باشد۔

سوال: حضرت امام زین مکتوب حقیقت قرآنی را صفت الکلام دانسته اند و حقیقت کعبہ را بلندتر از شیونات دانسته اند و در مکاتب دیگر حقیقت قرآن مبدا و وسعت ذات او تعالی گفته اند و حقیقت کعبہ را ظهور تنزیہ ذات مقدس او تعالی پذیرا دانسته اند علت آن چه خواهد بود؟

جواب: عوامل این اختلاف گفتار مبنی بر اختلاف احوال و مقامات می باشد و سر کردگار از مقامات با انواع مختلف مکشوف می گردد و هر مقام داراے ظل و اصل می باشد تا گفته نماند که این یک امر مسلم و ثابت است که تالیقات علماء ظواہر از سویہ شان عالی بوده بدلیل اینکه درین نوشتن بسی تتبع ہائے علمی نموده بعد از اطراف یک موضوع ابراز نظر و بقید کتابت می آورند یعنی یک موضوع را فی البدئہ فصل نہ نموده و بہ آن واحد بہ کتابت و تحریر آن نمی پردازند چون تخریریشان بر روی تبعات و کنجاوی و نقالی بوده بنا بر آن از سویہ شان بلند است و بعد از آن آن معلومات را قرا موث می نمایند بر عکس گفتار و کشفیات عارف کہ بر روی مقام و احوال است کہ از سویہ شان پایین تری باشد بدلیل اینکه عرفاے کرام امروز یک مقام و احوال اند فرہا یک مقام عالی و احوال دیگر قرار دارند بنا بر آن حضرت امام نیز در مکاتب قبلی شان از احوال ابتداء و در ثانی کہ بمراتب عالی نایل گردیده اند گفتارشان نیز با اساس احوال و مقام متفاوت واقع شدہ است۔ ازین بیان معلوم شد کہ گفتار عارف از مقام او پایین تری باشد لہذا تالیقات و مکتوبات عارف از سویہ او پایین است و اختلاف اقوال حضرت امام نیز از ہمیں سبب است۔ و آنچه میفرماید این از مسامحات عبارات است لہذا یعنی مراد آنست کہ کعبہ مسجود الیہ است نہ مسجود لہ۔ خلاصہ اینکه حقیقت قرآن مبدا و وسعت و حقیقت کعبہ ظهور تنزیہ صرف و حقیقت صلوة و وسعت ذات مقدس است۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و پنجم

حاصل فرمودہ حضرت امام اینکہ در بدعت حسن نیست و بعضی علماء کہ بدعت را حسن دانستہ اند مرادشان حسن نسبتی خواهد بود یعنی نسبت بہ بدعت سیئہ بدعت حسنہ حسن دارد یعنی مقصد این نبوده کہ

ابن بدعت فی نفسہ حسن است بدلیل اینکه در پیچ بدعت حسن نمی باشد سردار دعو عالم فرموده کہ ہر بدعت ضلالت است و فرمودہ سردار دعو عالم ایجاب کلی است۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و ششم

تبصرہ: بیان قطب و قطب الاقطاب در شرح مکتوب دوصد و پنجاہ و یکم مفصل تحریر یافتہ حضرت امام میفرماید کہ قطب صاحب کشف می باشد و عارفیکہ بہ کمالات قطبیت مشرف شدہ و منصب قطبیت ندارد لازم نیست کہ صاحب کشف بودہ باشد حضرت امام درین مکتوب کشف را بعلم تعبیر فرمودہ اند و مراد از علم کشف است۔ و آنچه میفرماید چون متعلق ایمان حضرت صدیق فوق متعلقات ایمان امت است ہر آئینہ ایمان اورا راجح تر است انہ

تبصرہ: ایمان سہ قسم است۔ اول ایمان تقلیدی، چنانچہ ایمان عوام اہل اسلام، دوم ایمان استدلالی چنانچہ ایمان علماء اہل اسلام، سوم ایمان شہودی چنانچہ ایمان صحابہ کرام و ایمان سائر بزرگان اسلام۔ و در حجاب ایمان در ایمان شہودی بہ سبب فوقیت متعلق ایمان است و متعلق ایمان شہودی اولیا کرام در ولایت صغری ظلال صفات بودہ و در ولایت کبری متعلق ایمان شان خود صفات مقدسہ است و در ولایت علیا متعلق ایمان شان شیوات ذاتیہ است و در وقت وصول کمالات نبوت متعلق ایمان شان ذات بحت او تعالی می باشد و معلوم است کہ قطع یک نقطہ از سیر و شہود صفات مقدسہ از سیر تمامی ظلال ارجح است و علی ہذا القیاس۔ و چون عروج حضرت صدیق فوق عروجات است ناچار ایمان اورا راجح است۔

و آنچه حضرت امام در شرح حکایت شیخ ابن عربی میفرماید و حاصل فرمودہ شان این است کہ استعدادات اسافل سبب تکمیل استعدادات اعالی شدہ میتوانند، چنانچہ اطعمہ سبب تکمیل عارف میشود یعنی باکولات دربارہ دیگران سبب تقویہ جسمی بودہ و دربارہ عرفان سبب تقویہ روحی میگردد چنانچہ مولاناے روم میفرماید۔

آن خودو گردد پیدی زوجدا این خودو گردد ہمہ نور خدا
 سعی کن تا لقمہ را سازی گہر بعد از ان چندا نکہ میخوای بخورد
 فرمودہ حضرت مولانا بالکل درست و بجاست، خداوند تعالی میفرماید خلق لکم ما فی الارض جمیعاً
 انتفاع از جمیع اشیاء زمینی محصور بر انتقال صوری نیست بلکہ انتفاع معنوی و روحی نیز از ان حاصل
 می گردد۔ از حکایت شیخ نجم الدین کبری معلوم می شود کہ حضرت شیخ صاحب کشف نبودہ کہ مشرب خود را
 از عزیز دیگرے معلوم میخواست با آنکہ جناب او را ولی تراش می گویند و اقاوت و ولایت مربوط بہ کشف
 نمی باشد۔ ناگفتہ نماںد امکان دارد کہ حضرت شیخ در ابتدا صاحب کشف نبودہ و در ثانی صاحب کشف
 شدہ باشد و لهذا این معلومات خواستن نشان از شخص دیگرے بجا بودہ باشد۔ ورنہ مشہور است کہ
 حضرت شیخ ہر وقتیکہ از عروج نزول میفرمودند نظرشان بہر کسی کہ می افتاد آن شخص ولی میگشت
 حتی می گویند کہ روزے اندوز ہا نظرشان بر سگ افتیدہ بود آن سگ عارف گشتہ بود و ہمیشہ
 مراقبہ می کرد ازینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

یک نظر کن تا کہ مستغنی شوم ز ابتلای جنس سگ چو شد منظور نجم الدین سگان اسر و است
 حضرت علی لائل غزنوی خلیفہ حضرت نجم الدین کبری می باشد۔

مکتوب دوصد و پنجاہ و ہفتم

حضرت امام دین مکتوب ابتدا و انتہای سلوک را بیان فرمودہ اند چنانچہ میفرماید بعد از
 تصفیہ لطائف انسانی سیر در اصول این لطائف کہ فوق العرش اند باید کرد و بعد در سیر طلال اسماء
 و صفات واجبی سیر خواہد کرد و این طلال برزخ و حجب و امکان است و بعد از سیر طلال سیر در خود
 اسما و صفات واقع می شود بعد از ان مرتبہ ظہورات شیون و اعتبارات نیز جلوه خواہد فرمود بعد ازین
 زبان معاملہ لطائف غمبہ بانجام می رسد بعد از معاملہ باطمینان نفس خواہد افتاد و مقام رضا حاصل
 خواہد شد انہذا خلاصہ اینکہ کمالات عالم قبل از شروع معارف اسم باطن تکمیل می شود و اطمینان

نفس در وقت سیر ظلّال اسما کہ وقت ولایت صغری است شروع و در وقت سیر خود صفات مقدّسہ کہ مقام ولایت کبری است یک اندازہ حاصل و در وقت ظہور اعتبارات ذاتیہ و یک قوس و بالخاصہ در وقت ظہور تجلیات ذاتیہ تزکیہ نفس بانجام میرسد۔ چونکہ تزکیہ نفس در اے مراتب متفاوتہ است بنا بر آن اولیائے کرام در رجوع نفس بصفات حبیبہ و عدم رجوع آن بصفات رذیلیہ اختلاف دارند یعنی شخصیکہ اصلاح نفس خود را در مقام ظلّال مشاہدہ کردہ گفتہ کہ مجال مخالفت در نفس باقیماندہ است و عارفیکہ تزکیہ نفس خود را در مقام تجلیات ذاتی دیدہ است اظہار داشتہ کہ در نفس ہیچ مخالفت ناماندہ پس اختلاف این دو طائفہ بنی بر اختلاف احوال و مقامات است۔

و آنچه میفرماید چون کمالات این دو اسم مبارک حاصل شود الخ یعنی اسم ظاہر و باطن بہ مثل دو بازوے طیران میگردد کہ عارف بعالم قدس طیران نماید و بمرتبہ ذات بحت او تعالی عروج نماید۔ ناگفتہ نامند کہ اسم ظاہر بہ سیر صفات تعبیری شود کہ سیر ذات مقدس او تعالی در آن سیر ملحوظ نمی باشد و اسم باطن بہ سیر صفات و سیر مرتبہ ذات مقدس تعبیری گردد یعنی در سیر اسما سیر ذات مقدس نیز ملحوظ عارف می باشد چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید فالسیر فی العلم سیر فی الاسم الظاهر والسیر فی العلم سیر فی الاسم الباطن و سیر بذلک ذات بحت مقدس او تعالی ہنوز کجاست مصرع
تایار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

بیت زاعلی بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

فلاصہ حضرت امام درین مکتوب شریف ابتدا و انتہائی سلوک را بیان فرمودہ اند۔

تبصرہ: سیر در علم سیر صرف صفت است کہ سیر ذات مقدس در آن ملحوظ نیست و در سیر علم سیر ذات و صفات است و آنرا اسم باطن می نامند۔ ناگفتہ نامند کہ در اسم باطن مراد از ذات مقدس شیونات و اعتبارات ذاتیہ است نہ خود ذات مقدس و سیر خود ذات ہنوز در پیش است۔

مکتوب دوسم پنجاہ و ہشتم

حضرت امام درین مکتوب شریف اقریبیت او تعالیٰ را بیان میفرماید و میفرماید که مثالی که توضیح
این مطلب نماید پیدایش آنرا حضرت امام در ابتدای حصہ ششم مکتوبات قدسی آیات این مطلب عالی را
بیان فرموده اند که حقیقت اشیا در نوع است اول باہیت اصلی، دوم باہیت ظلی۔

در باہیت اصلی هیچ چیز نزدیک تر بیک چیز از خود آن چیز نیست و خود آن شے بخود شے از ہمسہ
اشیا نزدیک تر است۔ در باہیت ظلی، این طور نیست بلکہ اصل نسبت بہ ظل نسبت خود ظل نزدیک تر
است، زیرا کہ ظل باہیت ظلی خود موجود نمی باشد بلکہ باہیت اصلی سبب وجود او گردیدہ بنا بر آن چون
ممکنات ظلال صفات فعلیہ بودہ و صفات فعلیہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و صفات ثمانیہ ظلال
ذات مقدس او تعالیٰ است، پس ذات او تعالیٰ بما نسبت بہ صفات حقیقیہ و صفات اضافیہ نزدیک تر
است۔ و صفات حقیقیہ او تعالیٰ بما بہ نسبت ما و صفات فعلیہ نزدیک تر است و صفات فعلیہ اضافیہ
بما بہ نسبت ما نزدیک تر است۔ خلاصہ اینکہ برای ممکنات نسبت بہ خود ممکنات ظلال صفات نزدیک تر
است۔ و چون ظلال صفات ظل صفات ثمانیہ است بنا بر آن صفات ثمانیہ بہ ممکنات نسبت بخود
ممکنات و ظلال صفات نزدیک تر است۔ چون خود صفات مقدسہ نیز ظلال ذات او تعالیٰ می باشد
بنا بر آن ذات او تعالیٰ بہ ممکنات نسبت بخود ممکنات و ظلال صفات و خود صفات نزدیک تر است۔

ناگفتہ نماند کہ اگر بعض ممکنات معدوم گردد و تعلق صفت تخلیق قطع نشود بعض ممکنات دیگر موجود
بودہ باشد تمام ممکنات معدوم نمی گردد و اگر تعلق صفت تخلیق از ممکنات منصرف گردد، ممکنات هیچ
تھی مانند خلاصہ اینکہ خود ممکنات در بین خود در باہیت امکانی شریک اند و از بین رفتن بعض ممکنات سبب
از بین رفتن تمام ممکنات نمی گردد۔ اما قطع تعلق صفت تخلیق سبب از بین رفتن تمام ممکنات میگردد
پس معلوم شد کہ واجب تعالیٰ از خود ممکنات بہ ممکنات نزدیک تر است و آنچه میفرماید اقریبیت او سبحانہ
سبب بعدیت باگشتہ است ہذا الی ان يبلغ الكتاب اجله یعنی این بعدیت تا وقتی است کہ
سالک از سیر آفاقی و انفسی فارغ نشدہ باشد و نیز سیر اقریبیت را با انجام نہ رسانیدہ باشد و بعد از قطع
سیر اقریبیت او تعالیٰ مشہود و بعدیت معدوم می گردد۔ پس مراد از اجل رسیدن بمرتبہ

ذات مقدس می باشد و مردن مراد نیست. و آنچه میفرماید، کلام با اشارت است و بشارت الٰہی یعنی در ضمن این جملہ عربی اشارہ کردہ ام کہ این بعدیت معدوم می گردد و بشارت اقریبیت دادہ ام. و سیر اقریبیت آنست کہ سالک از ممکنات گذشتہ بمراتب و جوب سیر نماید۔

مکتوب دوصد و پنجاه و نهم

حضرت امام درین مکتوب شریف عقل را از عالم خلق دانستہ و آنرا اساسا در معرفت غیب و ماورای طبیعت گمراہی محض و غیر مستقل می بیند و در عالم امر را ذاتا از عالم بیچون و بجاتب حق سبحانہ و تعالی بایل می دانستہ و علمای اصول نیز عقل را مینزدانستہ اما حاکم نمی دانستہ در بعض رسائل دیدہ شدہ است کہ در ابتداے پیدایش عقل حق تعالی ازوے پرسید کہ من انت و من انا عقل بصورت بے لہبانہ بجواب این پرسش حق سبحانہ تعالی گفت انت انت و انا انا اما وقتیکہ از نعمت معرفت برخوردار گردید دوبارہ پرسیدہ شد کہ من انت و من انا عقل بجواب این پرسش حق سبحانہ و تعالی با کمال احترام و خضوع عرض داشت کہ انت ربی و انا عبدک الضعیف یعنی تو پروردگار من هستی و من بندہ ضعیف تو ام. ازین معلوم میشود کہ عقل اساسا و ابتدا در ادرای معرفت نبودہ و در مرتبہ ثانی بہ نعمت معرفت مشرف و صاحب معرفت گردیدہ است. و آنچه ہر دارو عالم فرمودہ کہ اول مخلوقات عقل است مراد از آن عقل آنحضرت و حقیقت احمدی است نہ تمام عقول۔

تبصرہ: عقل دو نوع است، یکے عقل معاد است و دیگرے عقل معاش عقل معاد تابع اوامر و احکام الٰہی بودہ و روبرو آخرت دارد عقل معاش تحت تاثیر نفس قرار داشتہ و تمایل با مورد نبوی و مرغوبات این جہان دارد عقل کہ تابع اوامر و احکام الٰہی و پیروی حضرات انبیاء عظام نباشد از معرفت بہرہ نداشتہ گمراہی محض بشمار میرود و عقل معاد آنست کہ اوامر مولاے خود را اطاعت و پیروی از او نماید۔

تذکرہ: عقل در حقیقت یک عقل بودہ و در عقل نمی باشند، اما قبل از تزکیہ نفس ہمیں عقل معاش و بعد از تزکیہ نفس عقل معاد مینامند۔

مکتوب دوسرو ششم

حق سبحانہ و تعالیٰ از فضل و کرم خود حضرت امام را براتب کمالات ولایت سہ گانہ یعنی ولایت صغریٰ، کبریٰ و علیا و کمالات لطائف عشرہ انسانی و کمالات نبوت و رسالت و اولوالعمری و ہذا بہ کمالات خلت حضرت خلیل و مجتبت حضرت کلیم و نیز بواسطہ متابعت آنحضرت بہ کمالات محبوبیت سر دار دو عالم مشرف و مفتخر گردانیدہ است۔

تبصرہ: حصول کمالات نبوت دیگر است و منصب نبوت دیگر منصب نبوت خاصہ خود حضرت انبیاء عظام بودہ اما کمالات نبوت بواسطہ متابعت انبیاء عظام بہ عرفان تام الاستعداد نیز میر و نصیب آہنہا میگردد حضرت امام میفرماید بدان اسے فرزند الخ یعنی عالم امر کہ عبارت از قلب توری و روح و سر و خفی و اخفی میباشد کہ بنام لطائف خمسہ و اجزای انسانی یاد می شوند۔ عارف بعد از تصفیہ این لطائف خمسہ سیر در اصول آہنہا کہ در فوق عرش اند مینماید۔

و آنچه میفرماید، امتزاج عدم و وجودیکہ نشاء امکان است، درین موطن منتہی میگردد الخ یعنی تجلیات اسما و صفات حق سبحانہ و تعالیٰ با عدم امتزاج یافته و ازین امتزاج عالم امکان بوجود آردہ است و نقطہ نہائی عالم امکان عبارت عالم امر و بالخاصہ کہ اخفی است و در نہایت اخفی امتزاج عدم و انعکاس صفات منتہی میگردد۔ بعد از آن سیر در مراتب و جوب آغاز می یابد کہ ابتداء این سیر عبارت از سیظللال اسما و صفات است کہ بولایت صغریٰ تعلق دارد۔ درین مرتبہ عارف بہ فتا و بقاے صوری مشرف می گردد نہ بقا و بقاے حقیقی، بدلیل اینکہ مرتبہ ظللال حکم برزخ داشتہ کہ یک روے بعالم امکان و روے دیگر براتب و جوب دارد۔ بنا بر آن درین مرتبہ فتا و بقاے حقیقی نصیب عارف نمی گردد زیرا کہ صفات اضافیہ و فعلیہ کہ ظللال صفات حقیقیہ میباشد برزخ و جوب و امکان اند بعد از انجام سیر ظللال سیر در خود اسما و صفات متحقق گشتہ قدم بولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاء عظام است گذاشتہ میشود و درین مرتبہ فضل حقیقی آغاز می یابد۔

آپچہ میفریاید باید دانست کہ این دائرہ ظلال متضمن الخ یعنی ظلال صفات مباری فیوضاً
اولیای کرام اند و ظل ہر صفت مبدآ تعین وجود و کمالات یک شخص از اولیای کرام و ظل اسم دیگر مبدآ
تعین وجود شخص دیگر و کمالات اومی باشد۔ و مبدآ فیض حضرت صدیق اکبر نقطہ فوق و انتہای دائرہ
ظلال بودہ و مباری فیوض تخلیقی و کمالاتی انبیای عظام خود صفات مقدسہ می باشد۔ و آپچہ میفریاید
و آنکہ گفتہ اند الخ یعنی آہنا ظل اسم را اسم دانستہ اطلاق اسم بر آن نمودہ اند و نہ مبدآ تعینات اولیای کرام
در حقیقت ظلال صفات بودہ نہ خود صفات۔

تبصرہ: اگرچہ مبدآ فیوض تخلیقی اولیای کرام ظلال صفات است مگر عروجات نشان محصور
بر آن نمودہ بلکہ عروجات نشان تا بذات مقدس او تعالی منتهی میگردد۔ و آپچہ میفریاید بسیارے از اشخاص
در یک صفت کہ مبدآ تعین است شرکت دارند الخ یعنی اگرچہ در یک اسم اشخاص متعدد شرکت داشته
می باشند مگر آل صفت دارای اعتبارات و تعلقات متنوعہ می باشد چنانچہ آنحضرت و حضرت ابراہیم
و حضرت توح در یک صفت العلم شرکت دارند و لے آن صفت باعتبار اجمال مبدآ تعین آنحضرت
بودہ و باعتبار تفصیل مبدآ تعین حضرت ابراہیم و باعتبار برزخیت مبدآ تعین حضرت توح می باشد۔
و نیز یک ظل مرئی یک عارف و ظل دیگر آن صفت مبدآ فیض ولی دیگر می باشد۔

و آپچہ میفریاید و آنکہ بعض از مشائخ گفتہ اند الخ یعنی آہنا در بین اصل و ظل تمیز نکرده مرکز ظل را
اصل انگاشتہ اند و فوق ظلال را کہ دائرہ اسما و صفات است ذات بیچون تصور نمودہ اند در حالیکہ مرکز
این دائرہ ظل ظل مرکز دائرہ فوق است و حقیقت محمدی مرکز این دائرہ اصل است نہ مرکز دائرہ ظل۔
و آپچہ میفریاید ازین قبیل است اطلاق سیر فی اللہ الخ یعنی آہنا چون فرق اصل و ظل را درک کردہ نتوانستہ
بنابر آن سیر ظلال صفات را سیر فی اللہ گفتہ اند و حالانکہ آن سیر سیرالی اللہ بودہ نہ سیر فی اللہ۔ و آپچہ
میفریاید بعد از آن اگر عروجی در دائرہ اسما و صفات الخ یعنی بعد از آن کہ سیر عارف از ظلال صفات
بجود صفات مقدسہ برسد آنگاہ کمالات ولایت کبری کہ ولایت انبیای عظام است آغاز می یابد
اولیای کرام یہ تبعیت انبیای عظام بکمالات ایشان نیز مشرف می گردد چنانچہ اصحاب کرام از برکت

صحبت آنحضرتؐ بہ کمالات انبیاء عظام مشرف شدہ بودند، آنچه میفرماید نصف سافل این دائرہ منضم سما و صفات زائدہ است الخ یعنی این دائرہ سما و صفات منضم قوس عالی و قوس سافل است قوس سافل آن صفات ثمانیہ زائدہ است کہ وجودشان در خارج بودہ و غیر از وجود ذات مقدس میباشد این صفات زائدہ اگر چه غیر ذات اند اما منفک از ذات ہیں ازین سبب گفتہ اند کہ لاهو و لا غیرہ می باشد و نصف عالی این دائرہ مشتمل بر شیونات و اعتبارات ذاتیہ است۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ او تعالی دارے دو وجود و دو حیث می باشد مثلاً صفت لعلم

دارے دو حیث است۔

(۱) در مرتبہ صفییت وجود خارجی داشته و غیر از وجود ذات مقدس او تعالی موجود بی وجود خارجی میباشد
(۲) در مرتبہ قیام وجود خارجی زائدہ جدا گانہ نداشته بلکہ از ذات مقدس منترع گردیدہ و مشہود عارف می گردد۔ این وجود منترع علم غیر از وجود خارجی علم است کہ در مرتبہ صفییت بودہ و این وجود انتزاعی را شان اعلم می نامند علی ہذا القیاس۔ در تمام صفات ثمانیہ این دو حیث را قیاس باید کرد، و نیز ناگفتہ نماںد کہ این وجود انتزاعی دارے حیث دیگر نیز می باشد و این حیث دیگر عبارات از آنست کہ عارف از ذات مقدس او تعالی انتزاعی یک صفت غیر معین را احساس کند مگر ہم نہ نماید کہ کدام صفت انتزاعی یافته است۔ درین وقت عارف این قدر میداند کہ انتزاع یک صفت مشہود است مگر تعین آن صفت از ادراک او خارج است۔ این مرتبہ انتزاع را اعتبارات میگویند۔ خلاصہ اینکہ ہر دو شیونات و اعتبارات موجودات انتزاعی بودہ مگر در مرتبہ شان تعین صفات بدرک عارف گنجیدہ و در مرتبہ اعتبار تعین آن صفت انتزاعی بدرک عارف نمی آید۔ بنا بر آن مرتبہ اعتبارات فوق مرتبہ شیونات است زیرا کہ ہر قدر کہ عارف بذات مقدس نزدیک تر گردد ادراک او را شعشان آن مرتبہ مقدسہ مغلوب گردانیدہ قوت ادراک او را ضعیف می گردد۔

آنچه میفرماید بعد از آن اگر بعض فضل ایزدی جل شانہ الخ یعنی وقتیکہ عارف از مقام صفات و شیونات ترقی فرماید سیر او در اصول آنها کہ عبارت از اعتبارات و اصول اعتبارات خواهد بود خلاصہ

اینکه اعتبارات اگر چه اصول شیونات است مگر برائے خود اصول دیگر ہم داشته می باشند که در تعبیری گنجد و
ذات مقدس هنوز کجا است - بیت

زاعلی بالا و بالا تر بالا بلندی هم نمی گنجد در آنجا
و آنچه میفرماید بعد از طے آن دائره قوسی از دائره فوق ظاهر خواهد شد آنچه یعنی بعد از طے نمودن شیونات
و اعتبارات و طے نمودن اصول آنها قوس دیگرے بمشاهده میرسد -

تبصره حضرت امام این قوس را از جمله اسرار پنداشته و فرموده اند که بر آن سر اطلاق
نه بخشیده اند - آنچه میفرماید این اصول سه گانه اسما و صفات الخ یعنی این اصول سه گانه شیونات
و اعتبارات و اصول اعتبارات و وجود خارجی نداشته مجرد اعتبارات و انتزاعات می باشند که از ذات
مقدس انتزاع یافته و دارای وجود خارجی زائد نمی باشند و حصول کمالات این اصول سه گانه خاصه
نفس مطمئنہ می باشد عارفیکه بشهود این مراتب سه گانه که از ذات مقدس انتزاع گردیده مشرف شود -
نفس او مرتبه اطمینان رسیده است و تسلیم شده است - بیت

بعد ازین دست منج دامن دوست بعد ازین گوش من و حلقه یار
سوال: از بیان فوق معلوم گردید که عارف به شهود ذات مقدس مشرف شده چنانچه
مراتب سه گانه را از ذات مقدس انتزاع نموده و حالانکه حضرت امام بعد از شهود این مراتب فرموده اند
که وصول باین مرتبه یک بازوے طیران عالم قدس بوده و بازوے دیگر طیران عالم قدس سیر اسم باطن
است که بعد از حصول این دو بازوے طیران عالم قدس مفتخر خواهد گشت تطبیق این فریاشات
چگونه خواهد بود؟

جواب: ذات مقدس حق سبحانه و تعالی چنانچه که در خارج موجود است در خانه علم خود و در
صفت الوجود نیز موجود است - عارفیکه قبل از سیر اسم باطن مراتب سه گانه را از ذات مقدس انتزاع کرده
این انتزاع از ذات مقدسی است که در خانه علم بوده نه از ذات مقدس که در خارج موجود است
که عبارت از خود ذات مقدس میباشد -

تبصرہ: ازین فرمایش حضرت امام چہین استنباط میشود کہ وجود و نوع است، یکے وجود علمی است و دیگرے وجود خارجی، چنانچہ اگر وجود یک شخص را بالموافقہ شاہدہ نمائیم آنرا وجود خارجی و اگر بعد از رفتن شخص وجود او را در ذہن خود تصور نمائیم آنرا وجود علمی گویند۔ خلاصہ اینکہ عارف در ابتداء این مقام اول بشہود علمی او تعالی کہ در خانہ علم است قبل از رسیدن باہم باطن باین وجود علمی او تعالی رسیدہ و بعد از سیراہم باطن بمرتبہ خود ذات مقدس میرسد، یعنی بعد از طے مراتب اسم ظاہر و باطن بہ شہود عین ذات مقدس کہ در خارج موجود است و عبارت از خود ذات مقدس است مشرف خواہد شد ناگفتہ ماند کہ این وجود علمی کہ در صفت العلم و در صفت الوجود است عین ذات حق تعالی نبودہ بلکہ وجود علمی او تعالی بودہ نہ وجود خارجی او سبحانہ۔ آنچه میفرماید و در ہمیں مقام شرح صدر حاصل می شود الخ یعنی قبل از اطمینان نفس عارف از نعمت شرح صدر بے بہرہ بودہ داراے حرص، بخل، کبر، وغورمی باشد و بے عزت و احترام دیگران خوش بین نیست۔ عزت و کمال دیگران سبب قبض و کدورت او میگردد۔ بعد از اطمینان نفس سینہ و صدر عارف ازین صفت زدلیہ و خسیسہ مہلر و محل ظہور انوار قدم میگردد۔ عارف از وسعت سینہ خود خبردارہ و میفرماید۔ صورت مثالی سینہ خود را مانند دروازہ کلاں می بینم۔ و آنچه میفرماید کہ مطمئنہ بہ تخت صدر جلوس میفرماید و مقام رضا ارتقائی نماید الخ یعنی مرکزیت نفس قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از اطمینان بہ تخت سینہ جلوس می فرماید و مقام رضاے او تعالی مشرف میگردد، حق تعالی ازوے راضی و او از او تعالی راضی میگردد و تمام مقدرات خداوندی را بر رضا و رغبت خود قبول میفرماید۔ اشخاصیکہ مراتب ظاہری و باطنی ازوے فاضل تر ہم بودہ باشند سبب کدورت وے نمی گردد۔ خلاصہ این کہ نفس انسانی کہ شیرہ عناصر اربعہ است در تمام وجود انسان بودہ مگر مرکزیت آن قبل از تزکیہ در دماغ بودہ و بعد از ان در سینہ انتقال می یابد۔

س: نزول نفس از دماغ در سینہ سبب تنزل اوست نہ ترقی آن و درین جا این تنزل ترقی پنداشتہ شدہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: این ترقی معنوی است نہ صوری، زیرا کہ سینہ محل معرفت دماغ محل غرور است۔

سوال: عارف چه طور خواهد فهمید که مرکز نفس او در دماغ خواهد بود یا در سینه؟
 جواب: ادراک عارف قبل از تزکیه در دماغ بوده و بعد از تزکیه در سینه انتقال می یابد
 و آنچه میفرماید چون بعنایت الله سیر اسم باطن نیز با انجام رسید و جراح طیران میسر شد الخ یعنی سیر
 اسم ظاهر سیر در صفات است بدون اینکه در ضمن آنها ذات ملحوظ گردد. اما در سیر اسم باطن ذات
 او تعالی در ضمن سیر صفات ملحوظ نظر عارف است، و نیز ناگفته نماند که در اسم ظاهر سیر در مراتب وجود
 علمی و در اسم باطن سیر در مرتبه وجود خارجی حق سبحانه است اما در ضمن صفات.

و آنچه میفرماید و این اسما که با اسم باطن تعلق دارند مبادی تعینات بلکه ملائک اعلیٰ
 است الخ یعنی اسم باطن مبدأ فیض تخلیقی وجود و کمالات ملاء اعلیٰ می باشد و ولایت ملاء اعلیٰ
 ولایت علیا است که از ولایت کبری بلندتر است مگر فضیلت انبیاء عظام بر ملائک کرام به سبب
 کمالات نبوت است و معارف مقام نبوت به تجلیات ذاتیه او تعالی مربوط است و آنچه میفرماید
 گمان نکنی که عدم انقطاع مراتب اصول الخ یعنی آنها که مراتب اصول را غیر متناسبی دانسته اند گمان
 نکنی که مرادشان تجلیات ذاتیه خواهد بود زیرا که آنها به تجلیات ذاتیه نرسیده اند و تجلیات صفاتی را
 غیر متناسبی گفته اند و تجلیات ذاتیه و وصول بذات مقدس از ادراک و تعبیر عارف بلندتر است و متناسبی
 آن مقام کل لسانه یعنی گنگ شدن زبان است. و آنچه میفرماید که بعد از حصول دو جراح اسم
 ظاهر و اسم باطن چون طیران میسر شد الخ یعنی بعد از تکمیل سیر اسم ظاهر و رسیدن به اسم باطن سیر عنصر
 ناری و عنصر آبی و هوایی حاصل میگردد. و آنچه میفرماید که این شهر عبارت از تعین اول است که جامع جمیع
 مراتب اسما و صفات و ثبوت و اعتبارات است الخ و نیز میفرماید تمایز این مراتب بعلم حصولی مناسب
 است و بعد از آن اگر سیر واقع شود مناسب علم حصولی خواهد بود الخ.

تبصره: علم حصولی عبارت از ادراک صفات زائده می باشد و علم حصولی عبارت از
 علم خود ذات مقدس و علم اعتبارات ذاتیه می باشد که زیادت آنها بر ذات تعالی و تقدس زیادت خارجی
 است و با عبارت دیگر علم حصولی عبارت از علم صفات یک شے و علم حصولی عبارت از علم خود آن شے است

ویا علم اعتبارات ذاتیہ آن شے است۔ ناگفته نماز کہ این تعریف علم حصولی و حضوری اصطلاح خاص حضرت امام است و در اصطلاح علمائے معقول نہ چنان است چنانچہ در نزد آہنبا علم حضوری عبارت از علم یک عالم است بذات خود و بصفات خود و معلولات و محمولات خود، و علم حصولی عبارت از علم عالم است با شئی دیگر غیر از مراتب سہ گانہ فوق۔

سوال: حضرت امام علم اعتبارات ذاتیہ را در علم حصولی داخل پذیرا شتہ و باز در علم حضوری نیز اعتبارات ذاتیہ را داخل دانستہ و علم اینہا را حضوری گفته اند۔ تطبیق این فرمایشات چگونه خواهد بود؟

جواب: در جواب این سوال دقیق ہمان فرمودہ قیوم وقت خود حضرت شاہ غلام علی دہلوی است کہ فرمودہ اند کہ مکتوبات حضرت امام را خود حضرت امام می فہمدا ما بہ فہم قاصر این کیسہ نصرانی از فحوائے فرمایشات حضرت امام چنین استنباط میشود کہ اعتبارات ذاتیہ دو نوع می باشد۔ یعنی اعتبارات ذاتیہ کہ تمیز آن از ذات مقدس دشوار تر بودہ باشد و شہود آہنبا مانند شہود ذات مقدس از ادراک عارف بعید بودہ باشد سیر آہنبا مناسب علم حصولی دانستہ و شیونات و اعتباراتیکہ تمیز آن از ذات مقدس نسبت با اعتبارات فوق سہل تر بودہ باشد علم آنرا مناسب علم حصولی دانستہ است۔ تبصرہ: جواب دیگر آنکہ در این جا مراد از علم حصولی علم وجود علی حق تعالی است و مراد از علم حضوری علم وجود خارجی حق سبحانہ و تعالی است۔ در وجود علمی نیز مانند وجود خارجی مراتب شیونات و اعتبارات ذات مشہود عارف می گردد لہذا اعتبارات را گاہی در علم حصولی و گاہی در علم حضوری داخل دانستہ باشد کدام اعتراض وارد نمی گردد۔ چنانچہ بحث آن قبلا گذشت و کرشمہ ہائے ناز معشوق غیر تناسلی بودہ انتہا ندارد۔ بیت

گر مصور صورت آن بستان خواہد کشید   حیرتے دارم کہ نازش را چنان خواہد کشید

و آنچه میفریاید، سیریکہ فوق آن شہر واقع شود شروع در کمالات نبوت خواہد بود الخ یعنی معارف ذات بحت او تعالی خواہد بود کہ بالذات نصیب انبیاء عظام بودہ و تبعیت آہنبا بعضی تابعین کامل

آہارا نیز نصیب و افراس است و عنصر خاک کہ خاصہ بشر است ازین معارف حظ وافر داشتند و اجزای دیگر انسانی بہ تبع آن عنصر پاک باین دولت عظمی مشرف می شوند۔ و آنچه میفرمایید بعد از ذوق حقیقت تئلی درین موطن بطوری آید الخ

تبصرہ: دنو عبارت از قرب است و تئلی عبارت از نزول است و قاب قوسین عبارت از شہود مرتبہ ذات مقدس است قبل از فنا تم وجود بشری و مقام او ادنی عبارت از فنا تم وجود بشری است ناگفتہ نماںد کہ فنا در نوع است (۱) فنا و وجودی (۲) فنا شہودی۔

(۱) فنا شہودی عبارت از میان عالم امکان و شہود مراتب و حجب است و این فنا شہودی دارای انواع مختلفہ می باشد چہ سالکی کہ بہ شہود صفات فعلیہ مشرف و عالم امکان را فراموش کردہ باشد بقنا شہودی رسیدہ است و عارفیکہ از طلال صفات گذشتہ و خود صفات مقدسہ رسیدہ باشد بقنا تم تر مشرف شدہ و عارفیکہ بہ شہود شیونات و اعتبارات سرفراز شدہ باشد بقنا کامل تر مشرف شدہ است و نیز عارفیکہ بہ مرتبہ شہود ذات مقدس مشرف شود بہ فنا انتہائی رسیدہ است۔

(۲) فنا وجودی آنست کہ وجود بشری عارف محو تجلیات ذات مقدس گردیدہ و از حقیقت عارف خارج و حکم یک لباس و پوشین و جبہ را پیدا کردہ باشد و باطن این عارف تجلیات ذات مقدس ظاہر او تجلیات صفات ثمانیہ گردیدہ باشد اما حکمت خداوندی مقتضی آنست کہ عوام ہجو عارف را نشاختہ صرف لباس او را دیدہ اورا مانند خود می پندارند ازین جاست کہ کفار می گفتند چہ طور پیغمبر است کہ طعام می خورد و در بازار می گردد اگر این ہامی دانستند کہ این طعام و این گردش مہر بوط بہ لباس ایشان است ہرگز این سوال را نمی نمودند تا بر آن حق تعالی میفرماید اولیے من تحت قیام ستر من مستور اند کہ غیر از من آہارا کسی نمی شناسد و آنچه میفرمایید درین سیر معلوم گردید کہ کمالات جمیع ولایات الت یعنی کمالات ولایات سہ گانہ شبہ و مثال اند کمالات نبوت را یعنی طلال کمالات نبوت اند۔ و آنچه میفرمایید چون بعنایت اللہ و صدقہ حبیب او این سیر را نیز با انجام رسانید الخ یعنی بعد ازین مرتبہ فی نماںدہ است کہ عارف بہ سیر و نیازت روبروہ باشد زیرا کہ وصول بذات مقدس سیر شدہ است۔

آنچه میفرماید، اے فرزند ازین ماجرا در تو هم تدرستی که عنقا به شکار آمد و سیرغ در دام افتد الخ
یعنی اگر چه وصول بذات مقدس حاصل شده است اما ادراک ذات مقدس او تعالیٰ هنوز سیر نشده
است و ذات او تعالیٰ و رابما لورا است و این ولایت باعتبار وجود حجب نیست زیرا که
حجب تماماً مرتفع گشته است بلکه این ولایت باعتبار ثبوت عظمت و کبریائی است که مانع ادراک است
و منافی وجدان، یعنی در وصول بذات مقدس او تعالیٰ دو چیز لازم است یکی رفع حجب دوم رفع
موانع. درین جا اگر چه حجب موجود نیست اما موانع موجود است و این موانع عبارت از ضعف بصیرت
عارف می باشد. آنچه میفرماید آری بعضی از کمال مرادان باشند که درون سراسر اوقات عظمت و کبریائی
به طفیل انبیاء عظام علیهم الصلوٰۃ و التسلیمات ایشان را جادهند الخ یعنی بعضی مجویبان مرادان
از ان قبیل اند که درون سراسر پرده های عظمت و کبریا، آنرا جاد می دهند و با ادراک مرتبه ذات مقدس
آنها را مشرف و مفتخر می سازند و این معاند قریب که در درون سراسر اوقات عظمت و کبریائی است.
مخصوص به هیئت و حرانی انسان است و بس و ریاست آنجا نیز مربوط اعصر خاک است.

آنچه میفرماید ذات الله سبحانه و راء وجود عدم است الخ یعنی حضرت امام در کشف ابتدائی
خود وجود را عین ذات دانسته بود و باز هم در وقت ممارست تجلیات عالم و جوب وجود را غیر ذات
دانسته اند و این کشف ثانی شان موافق با علمای اهل سنت و جماعت است بنا بر آن ذات مقدس
غیر از وجود است. و آنچه میفرماید در مرتبه سبوط نبوت بکلیت رو به خلق است الخ یعنی نبی چون
کمالات عروجی را با انجام رسانیده است ظاهراً و باطن او نفس و روح او متوجه بخلق است ولی
چونکه کمالات عروجی را بآنها رسانیده ظاهراً بخلق و باطنش بخلق می باشد، مگر کمال عارفان نیز
مانند حضرات انبیاء عظام بظاہر و باطن متوجه بخلق می باشند. آنچه میفرماید باید دانست که در مراتب
عروج الخ یعنی عنصر خاک در عروج از تمام لطائف عارف بلند تر بوده و در نزول پائین تر است.

تبصره: نزول عارف تام المعرفة از مرتبه ممکنات گذشته و بعدم صرف نیز نزول میفرماید
آنچه میفرماید از اتم و صفت جز ذات مقدس نمیخواهند الخ یعنی بعضی هستند که مطلب شان حصول

خواص اسماء او تعالیٰ می باشد چنانچہ اسم مبارک صمد را برائے تسخیرات تکراری کنند و یا اسم مبارک یا باسط را برائے وسعت رزق تکراری نمایند۔

حضرات نقشبند بہ خلاف این طائفہ از تکرار اسم ذات جز رسیدن بہ مسمی این اسم آرزوے دیگر ندارند۔ آنچه میفرمایند اما معالہ اخفی را با انجام نرسانند الخ یعنی محمدری المشریان بہ سه قسم منقسم اند۔
۱) صاحب استعداد کامل (۲) صاحب استعداد متوسط (۳) صاحب استعداد ناقص، و این عروجات کہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت خاصہ محمدری المشریان کامل الاستعداد می باشد۔

و آنچه میفرمایند درجہ اولی را مناسب بہ تجلی صفات افعال است الخ یعنی شخص آدمی المشریان کہ استعداد او مربوط بہ لطیفہ قلب است، مبدأ فیض او صفات فعلیہ و ظلال صفات ثبوتیہ است و شخصے کہ توحی المشریان و ابراهیمی المشریان باشد کہ استعداد او تا بہ لطیفہ روح است۔ مبدأ فیض او صفات ثبوتیہ ذاتیہ می باشد، و شخصیکہ موسوی المشریان باشد کہ استعداد او تا بہ لطیفہ مرام است۔ مبدأ فیض او شیونات ذاتیہ است و شخصے کہ عیسوی المشریان باشد استعداد او تا بہ خفی بودہ باشد۔ مبدأ فیض او صفات سلبیہ است کہ راجع بہ اعتبارات ذاتیہ است و شخصے کہ محمدری المشریان باشد استعداد او تا بہ لطیفہ اخفی بودہ باشد۔ مبدأ فیض او شان العلم است کہ نسبت بشیونات دیگر فوق تر است۔

سوال: صفات سلبیہ عبارت از یک امر منفی بودہ کہ دارائے مصداق موجودہ نمی باشد و یک چیز منفی چگونه مبدأ فیض شدہ می تواند۔

جواب: مصداق صفات سلبیہ بہ اعتبارات ذاتیہ راجع می باشد و در اعتبارات ذاتیہ نیز تفاوت ہا موجود است یعنی اینکه حق تعالیٰ جسم و جسمانی نیست حق تعالیٰ مشابہت بہ ممکنات ندارد و در ممکنات ظہور نمی کند، این صفات سلبیہ نیز راجع بہ اعتبارات ذاتیہ می باشد و این عدم جسمانیت و عدم مماثلت اشیا یک اعتباری است از اعتبارات ذاتیہ خداوندی جل علی شانہ۔ و آنچه میفرمایند تعبیر از آن رب جامع بشان العلم مناسب است الخ یعنی شان العلم جامع تمام صفات و شیونات و تقدیبات و تنزیہات است۔ حاصل کلام اینکہ مرئی آنحضرت آن شان العلم است کہ متعلق تمام صفات و شیونات

وتقدیریات و تزییبات است و تمام صفات و تقدیریات و تزییبات معلوم اوست کہ آنرا نشان جامع و نشان العلم کلی می نامند و نشان العلم جزئی مبدأ فیض اولیای محمدی المشربان می باشد و نشان العلم کلی دارای جزئیات متعدده است و ہر جزئی آن مرئی یک ولی محمدی المشرب است۔

و آنچه میفرمایند بہ ہمیں مناسبت ملت او علیہ الصلوٰۃ والسلام ملت حضرت ابراہیم گشت الخ یعنی چوں مبدأ فیض حضرت ابراہیم صفت العلم است و مرئی آنحضرت شان العلم است پس این ہر دو مبارک در علم اشتراک و مناسبت دارند، تا بر آن قبلہ حضرت ابراہیم قبلہ آنحضرت گشت و آنحضرت بہ متابعت ملت حضرت ابراہیم مامور گردید۔ و آنچه میفرمایند باید دانست کہ تفاضل اقدام اولیاء بہ اعتبار تقدم و تاخر درجات است الخ یعنی قرب یک ولی مربوط بہ طے کردن مراتب و جویاست نہ باعتبار فوقیت لطیفہ، چنانچہ سالک آدمی المشرب کہ از ظلال صفت تکوین گذشتہ و بخود صفت تکوین رسیده باشد افضل است از تریگی کہ صاحب لطیفہ اخفی باشد مگر از ظلال شان العلم بخود شان العلم و خود صفت العلم نرسیده باشد و صاحبان مشارب دیگر را نیز بعین ترتیب قیاس باید کرد۔ و آنچه میفرمایند بخلاف ولایات دیگر کہ در آنجا گویا از ہر درجہ نقبہ کندہ اند الخ یعنی شاہراہ وصول سیر سالک محمدی المشرب است کہ از قلب بہ روح و از روح بہ سر و از سر بہ خفی و از خفی بہ اخفی عروج می نماید و عارفیکہ از قلب و یا از روح و یا از لطیفہ دیگر غیر اخفی بہ مطلب می رسد، آن عارف بشاہراہ نمی رود بلکہ مطابق استعداد خود و مناسب حال خود بمطلب خواهد رسید۔ خلاصہ غیر محمدی المشربان مانند آنست کہ از راہ نقبہ برسد و محمدی المشربان مانند آنست کہ از راہ شاہراہ بمطلب می رسند در بین این دو نوع وصول فرق زیاد موجود است و غیر محمدیان بانہائے حقیقی نمی رسند

تبصرہ: مبدأ فیض اولیای کرام ظلال صفات است و از حضرت اینیلے عظام خود صفات مقدسہ و از بلائیکہ بلا علی مبدأ فیض شان شیونات ذاتیہ است عارفیکہ ولایت او مربوط باخفی باشد سیر او در ظلال فوق سیر ولی صاحب قلب و سایر لطائف اربعہ است و نیز سیر صاحب روح فوق صاحب قلب و سیر صاحب سرفوق سیر صاحب روح و سیر صاحب خفی فوق سیر

صاحب سراست و سیر صاحب اخفی فوق سیر صاحب خفی است، ہمہ این مراتب ولایت و ظلال صفات و شیونات مربوط می باشد کہ بالترتیب یکے فوق دیگر است۔

آنچه میفرمایید انا اولیا نسبت بانبیا علیہم السلام این تفاوت مفقود است الخ یعنی پیغمبر صاحب قلب از ولی اخفی افضل تر است زیرا کہ کمالات و ولایت انبیاء عظام بخود صفات ثمانیہ مربوط بوده و کمالات و ولایات اولیاء کرام بظلال صفات و ظلال شیونات تعلق دارد۔ ناگفته نماند کہ در سیر انبیاء عظام فوقیت و تختیت لطائف تا بہ انتہای کمالات عالم امر است و بعد از شروع کمالات عالم خلق این فوقیت و تختیت اعتبار ندارد، یعنی ولایت صاحب روح از انبیاء عظام فوق تر است و از ولایت صاحب قلب انبیاء عظام و ولایت سرفوق است از ولایت روح و ولایت خفی فوق تر است از ولایت سر و ولایت اخفی فوق تر است نسبت بہ ولایت خفی و این فوقیت و تختیت تا نہایت دائرہ کمالات عالم امر است۔ بعد از این تفاضل باعتبار لطائف علیا و سفلی نیست بلکہ مربوط بہ فوقیت و تختیت عروجات عالم خلق است، نمی بینی کہ ولایت حضرت عیسیٰ در عالم امر فوق ولایت حضرت موسیٰ است و در کمالات نبوت حضرت موسیٰ افضل است نسبت حضرت عیسیٰ و همچنان ولایت حضرت موسیٰ و حضرت عیسیٰ باعتبار کمالات عالم امر نسبت ولایت خلیل الرحمن فوق تر است اما در کمالات ظهور حقیقت کعبہ و ظهور وجود کہ تعیین اول است حضرت خلیل راشانی است کہ بجز از سر دارد و عالم هیچ کدام نمی دیگر را آن شان سیر نشدہ است۔

آنچه میفرمایید کمالات آن مقام عالی فوق کمالات و ولایات و کمالات نبوت و رسالت است یعنی آنچه حضرت امام در رسالہ مبدأ و معاد نوشته است کہ حقیقت محمدی از مقام خود عروج نموده بمقام حقیقت کعبہ کہ فوق است رسیدہ و متحد گردد "آن حقیقت کعبہ یک ظل از حقیقت کعبہ از ظل از ظلال این حقیقت کعبہ بودہ کہ درین مکتوب شریف تذکرہ داده اند کہ حقیقت کعبہ ظهور سراسر و عظمت و کبر بانی است یعنی حقیقت کعبہ ظهور تجلی ذات بحت او تعالی است پس شان العلم و آن معنی و آن نور کہ فوق شان العلم است ظل از ظلال این حقیقت کعبہ بودہ و فوق کمالات نبوت است۔"

و آنچه میفرماید، ای فرزندانم از معارف سابقه معلوم شد الخ یعنی کمالاتیکه بعالم امر تعلق دارند مقدمات و مبادی اند نسبت به کمالات عالم خلق زیرا که کمالات عالم امر از ظلیت خالی نمی باشد و کمالات عالم خلق از شائبه ظلیت بیرون است و از مقامات نبوت نصیب کامل دارد۔

ناگفته نماند که کمالات حضرات انبیاء و نوع است، کمالات ولایت انبیاء و کمالات نبوت انبیاء هر دو در این کمالات متعلق بمقامات اصل اند یعنی ولایت انبیاء بخود صفات ثمانیه و کمالات نبوت انبیاء مربوط بمعارف تجلیات ذات بحت او تعالی است و معارف عالم امر مربوط به تجلیات ظلال صفات است۔ و آنچه میفرماید، ازین بیان معلوم شد که سیریکه اکابر نقشبندیہ اختیار کرده اند اولی و نسب است زیرا که ترقی از ادنی که عالم امر است به اعلی که عالم خلق است باید نموده از اعلی به ادنی الخ یعنی طرق دیگر که در ابتداء به ترکیب عالم خلق و در انتهایه تصفیه عالم امر اشتغال می ورزند، آنها از اعلی به ادنی میروند که این خلاف حقیقت مراتب است۔ آنچه میفرماید، چه توان کرد این معمار را بر همه نکشوده اند الخ یعنی دیگران عالم امر را برتر و عالم خلق را پایین تر دیده اند و انسانی صورتی به بلندی صورتی ارتقا نموده اند و حقیقت کار معکوس است۔ زیرا که کمالات عالم خلق بلند و کمالات عالم امر پایین تر و ظلال آن است۔ و آنچه میفرماید، نقطه آخر که عالم خلق است نزدیک افتاده است۔ به نقطه اولی که اصل الاصل است الخ یعنی از فرمایش حضرت امام معلوم می گردد که نقطه اصل عبارت از مرتبه و جوب است و نقطه آخر عبارت از عالم خلق بلکه عبارت از عنصر خاک است۔

تبصره: چون تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است و هر دو در عالم خلق و عالم امور ظهورات و ظلال مراتب و جوب است، از فریثات حضرت امام معلوم می شود که عالم خلق مقبل بمرکز و عالم امر معرض از مرکز است چنانچه دائره که اثر و ظل و ظهور نقطه است قوس اول دائره معرض از مرکز و قوس دوم آن مقبل بمرکز قرار دارند لهذا عالم خلق از نیکه قوس ثانی است مقبل بمرکز است۔ اقرب است نسبت بعالم امر که قوس اول و معرض از مرکز است، ناگفته نماند که این نقطه مرکز در خود محیط دائره فرض کرده شده است تا محیط دائره ظل و ظهور آن نقطه شده بتواند

واین نقطہ مبدأ و نشاد اثرہ دانستہ شود۔ آنچه میفرمایند، انبیا علیہم الصلوٰۃ و التسلیمات شروع سیر از عالم امر نموده اند و از حقیقت بہ شریعت آندہ اند الخ یعنی حضرات انبیاء در ابتدا در ازل کمالات و ولایات و متعلی بکمالات عالم امر بوده اند کہ آنرا حقیقت می نامند۔ ناگفته نماند کہ در اینجا مراد از حقیقت حقیقت ولایت است کہ عبارت از ان قرب است کہ تحت حقیقت شریعت است نہ حقیقت شریعت و حقیقت شریعت بعد از تکمیل شرائع و احکام میسر می گردد و تعجیل شرائع و احکام نیز مربوط ب عالم خلق است۔ ازین تحقیق معلوم گردید کہ معارف عالم امر مقدمات و مساوی معارف عالم خلق است۔

آنچه میفرمایند پس بدایت اولیٰ کمال و بدایت انبیاء هر سل حقیقت شد و نہایت هر دو کمال و ولایات یکہ بہ نہایت کمال نرسیدہ باشند، بدایت شان صورت شریعت و نہایت شان حقیقت ولایت کہ ب عالم امر تعلق دارد نہ حقیقت شریعت کہ خاصہ انبیاء است و فوق حقیقت ولایت است۔ آنچه میفرمایند فلا معنی لقول من قال بدایت الا ولیاء نہایت الا انبیاء الخ یعنی بعض پیغمبران شریعت را بدایت اولیا و نہایت انبیاء دانستہ اند و این طائفہ نفییدہ اند کہ بدایت خود اینها صورت شریعت است و نہایت شان معارف و ولایت و معارف عالم امر است و حقیقت شریعت کہ نہایت انبیاء است بے خبر مانده اند۔ ناگفته نماند کہ آنها را باب سکر و از کمالات شریعت بے خبر اند۔

تذکرہ: کمالات ولایت انبیاء باصل یعنی بہ صفات ثماتیہ و کمالات نبوت شان باصل الاصل یعنی بمعارف ذات بخت متعلق است۔

آنچه میفرمایند و آنچه نصیب عالم امر است از اعمال ناقلہ است و نیز میفرمایند قربیکہ ثمرہ اداے فرائض است نصیب عالم خلق است الخ یعنی فضیلت عالم امر با اندازه ثمرہ ایست کہ از اداے نوافل بدست می آید و فضیلت عالم خلق مانند ثمرہ ایست کہ از اداے فرائض میسر گردد و ثمرہ نوافل بمقابل ثمرہ فرائض مانند قطره ایست بمقابل بحر عظیم، ازین فرمایش حضرت امام فضیلت عالم خلق را نسبت ب عالم امر باید دریافت۔ آنچه میفرمایند اداے نوافل قرب ظلی از ظلال می بخشد و اداے فرائض قرب اصل الخ و نیز میفرمایند اداے فرائض مناسب عالم خلق بوده کہ باصل متوجہ است

دارے نواقف مناسب عالم امر کہ رویش بطل است الخ یعنی قریبیکہ بواسطہ ظلال نصیب عارف
میگردد مربوط بمقام ولایت است و قریبیکہ بواسطہ اصل بدست می آید مربوط بمقام نبوت است
شتان فابینہما۔ در مراتب ظلال کہ مربوط بہ ولایت اولیا است مشہود عارف تجلیات مراتب
ظلی است و در مراتب اصل کہ مربوط بمقام نبوت است مشہود عارف خود ذات مقدس است، از
رویت اصل تا مشہود تجلیات ظلی فرق بسیار است بیت

آنانکہ در سرانے نگار سیت فارغ اند از بلوغ و بوستان و تماشاے لاله زار

فلاصہ رویت و مشہود اصل و مقام نبوت نصیب عالم خلق آید و مشہود تجلیات ظلی علامہ ولایت
و نصیب عالم امر است و مشہود تجلیات ظلی درین نشا پودہ و مربوط بعالم امر است و رویت
بہشت نصیب عالم خلق است۔

تذکرہ: مراد از رویت کہ در این جهان بہ عارف عنایت می گردد، رویت قلبی است

نہ رویت بصری و رویت بصری درین نشا خاصہ سردار دو عالم است و بس۔

و نیز ناگفته نباید گذاشت کہ عروج و نزول نامہ کہ مربوط بعالم خلق است عالم امر از ان

پہ نصیب است لہذا نفس کہ مربوط بعالم خلق است رئیس و حاکم لطائف عالم امر نامیدہ شدہ

چنانچہ آنحضرت میفرمایند خیار کم فی الجاہلیہ خیار کم فی الاسلام اذ افقہوا یعنی نفس امارہ کہ

اول بدترین خلایق بودہ بعد از اطمینان و حصول رضائے حضرت رحمان رئیس لطائف عالم امر

گشتہ است و در رأس اقران قرار گرفتہ است۔ و آنچه میفرمایند بعد ازین اگر صورت خلاف و سرکشی

است نشان آن طبع مختلفہ عناصر رجبہ است الخ یعنی قبل از تزکیہ و اطمینان نفس جہاد اکیر علیہ

نفس امارہ است و بعد از اطمینان نفس جہاد بر علیہ عناصر کہ مربوط بقالب است آغاز می یابد و با خاصہ

مجاہدہ عنصر خاکی تا وصول بذات بحت دوام داشته معرفت آن بمعارف ذاتیہ مربوط است۔ آنچه

میفرمایند کہ قریند اہر چند کمالات عناصر رجبہ فوق کمالات مطمئنہ است الخ یعنی چون تزکیہ نفس و

اطمینان آن در طے مراتب ولایت صورت میگیرد و مرتبہ ولایت مربوط بعالم امر می باشد

و عالم امر بسبب لطافت خود مستغرق است و نفس کہ شیرہ عناصر است نیز صاحب استغراق است۔
 بواسطہ سکر و استغراق، بیچگونہ مجال مخالفت باقی نمی ماند، زیرا کہ نفس بواسطہ لطافت خود کہ شیرہ
 عناصر است مناسب بعالم امر و اثر و سکر و استغراق نصیب اوست و بمرتبه اطمینان مشرف میشود
 اما عناصر چون مناسبست بمقام نبوت داشته و محدود آنها بیشتر است لهذا صورت مخالفت آنها خاتمه
 نیافتہ و تا وصول بذات بخت او تعالی مجاہدہ شان ادامه دارد۔ بالخاصہ عنصرا کی با اثر مجاہدہ وصول
 بلا کیف بذات مقدس او تعالی می رسد۔

آنچه میفرمایید، اما امید است کہ بعد از مصی الف این دولت از سرتازہ گردد انچه یعنی منصب
 نبوت با آنحضرت خاتمہ یافته اما کمالات نبوت بواسطہ متابعت کامل آنحضرت با امتان شان میرسد
 بالخاصہ این کمالات از برکت صحبت آنحضرت طبقہ صحابہ کرام بیشتر و در تابعین و در تبع تابعین نیز تا
 اندازہ سرایت کرده است بعد از ان رو با ستارہ نبارہ و غلبہ کمالات ولایت ظلی کہ مربوط بولایت صغری
 است جلوه گر گشته بود بالآخره در الف ثانی این کمالات اصلی بنظر آورده است و این جمله اشارہ
 بہ مجددیت خود حضرت امام است۔

تبصرہ: بعد از حضرت امام حضرت مهدی بظاہر و باطن مروج این نسبت علیہ میباشد
 آنچه میفرمایید چون تبعیت کمالات مقام نبوت را تمام کند انچه یعنی از امتان آنحضرت گسائیگی
 بواسطہ متابعت کامل کمالات مقام نبوت را طے کنند اگر صاحب منصب اند بمرتبه امامت مشرف
 و اگر صاحب منصب نباشند بہ کمالات مقام امامت مشرف اند اگر چه منصب امامت ندارند و اگر کمالات
 ولایت کبری را طے کنند اگر صاحب منصب بوده بہ منصب خلافت مرفراز و اگر صاحب منصب نباشند
 بہ کمالات مقام خلافت مشرف می شوند اگر چه منصب خلافت ندارند۔

تبصرہ: در مقامات ظلی مناسب منصب امامت منصب قطب ارشاد است و مناسب
 منصب خلافت منصب قطب مدار کمالات قطب ارشاد ظلال کمالات امام و کمالات قطب مدار
 ظلال کمالات خلیفہ می باشد۔ آنچه میفرمایید، چون در اقدام نبوت تفاوت است انچه یعنی در مراتب

نبوت تفاوت پورہ و یکذا در شراح انبیاء عظام نیز تفاوت ہا موجود است چنانچہ بعض انبیاء در مرتبہ نبوت و بعضی در مرتبہ رسل و بعضی ایشان در مرتبہ اولوالعزم قرار دارند و درین مورد نص قطعی نیز موجود است *تلك الرسل فضلنا بعضهم على بعض*۔ و آنچه میفرماید ولایت اولیائے بقرہ حق بر دو ولایت انبیا نشان اقریبیت او تعالیٰ بنماید۔ و نیز میفرماید ولایت اولیادالات بشہود نماید الخ یعنی چون اولیائے کرام در مراتب ظلال قرار دارند بشہود قائل اند و مشہودات ایشان تجلیات تلی امت و علوم ایشان از توحید و احاطہ و سرپان و معیت بحث بنماید و ولایت اولیاء اقریبیت را نشا سدر کہ چیست و جہالت و عدم ادراک ذات مقدس را ندانند کہ کلام است؟ اما ولایت انبیاء عظام چون در مراتب اصل تعلق دارد۔ بنا بر آن با وجود دانستن اقریبیت قرب را بعد و شہود را غیبت میدانند تا ریل کہ شہود در مراتب ظلال است و آہنما بمرتبہ رسیدہ اند کہ در ادراک نمی گنجد۔ مصرع

قیاس کن ز گلستان من بہار مرا

و آنچه میفرماید لے قرزت در سخن را در بیان کمالات نبوت و حریت آن بر ولایت الخ یعنی کمالات نبوت نبی نسبت بہ کمالات ولایت نبی و یکذا کمالات ولایت نبی نسبت بہ کمالات ولایت اولیاء بزرگی دارد۔ چنانچہ کمالات نبوت نبی مربوط بذات بحت و ولایت نبی مربوط بصفات ثمانیہ است و ولایت اولیاء مربوط بہ ظلال پورہ کہ آنرا ولایت صغری گویند و ولایت نبی مربوط بہ صفات ثمانیہ است کہ اصول آن ظلال است آنرا ولایت کبری نامند بنا بر آن بزرگی و حریت کمالات نبوت را نسبت بہ ولایت نبی و نیز بر حریت ولایت نبی را نسبت بولایت اولیاء باید دانست بنا بر آن بحث طویل شد۔

تبصرہ: ولایت ملا را علی نسبت بولایت انبیا بزرگی دارد۔ بواسطہ اینکہ ولایت

ملا را علی مربوط بہ شیونات و اعتبارات است۔ ولایت انبیاء عظام مربوط بہ صفات اما کمالات نبوت بذات بحت تعلق داشته۔ بنا بر آن نبوت از ولایت افضل است۔

و آنچه میفرماید تخم از بخارا و ثمر قند آورده در زمین ہند کا شتند الخ یعنی سلسلہ طریقیہ عالیہ نقشبند

بواسطہ حضرت خواجہ باقی باللہ صاحب دہلوی کہ مرید حضرت خواجہ صاحب المکنگی بخارائی بوده اند لهذا این طریقہ علیہ توسط جناب خواجہ باقی باللہ صاحب از بخارا و سمرقند در ہند آورده شدہ و نتیجہ از ثمرات پرفیض آن بسی اشخاص بہرہ ور وہ کمالات عالی مشرف شدہ اند و بخارا و سمرقند اشارہ بکمالات نقشبندی و احراری است باکخاصہ حضرت امام کہ بترتیب مجددیت الف تانی مفتخر و ہزاران در ہزاران منتزحین در دامن این مکتب پرفیض حضرت ایشان کسب سلوک نمودہ و از نعمت آن بہرہ ور و کمالات عالی رسیدہ اند و امروز نیز در اکثر ممالک اسلامی و عالم اسلام مضامین و محتویات این مکتب عالی شائع و ضائع است حضرت امام میفرمایند صاحب این کمالات امام وقت است الخ یعنی بہ منصب امامت عارفی مفتخر میگردد کہ بہ کمالات نبوت رسیدہ باشد و باین نعمت مشرف گردیدن خاصہ مرادان و محبوبان است چنانچہ حضرت امام کہ ہدیرہ اولیا از کمل مرادان و محبوبان می باشند و مریدان در این جا قدم گاہ ندارند۔

تبصرہ: امام وقت و بمنصب امامت رسیدن در ہر عصر و زمان کہ پیدا شود متعذر نبودہ متخصر بقرہ است۔ اقطاب، اوتاد و ابدال و نجبا از ظلال مقامات او خرسندند۔ حضرت امام میفرمایند آری علم از برای سلوک و تسلیک اختیاری در کار است کہ بسلاسل دیگر مربوط است الخ یعنی در طریقہ علیہ نقشبندیہ کہ طریقہ اصحاب کرام است مرید بواسطہ محبت و رابطہ مرشد مقتدا آناً فاناً بطریق انعکاس با توارا و متور میشود، و از فیض او مستفیض می گردد بنا بر آن درین طریقہ عالیہ در مسائل پیش رفت و ترقی نمودن بہ علم و کشف احتیاج ندارد و مرید کہ کشف ندارد نیز بصحبت مرشد از مرشد بدون کشف استفادہ کردہ می تواند و مرشد بدون کشف تربیہ کردہ می تواند چنانچہ آفتاب کہ بحرارت خود علم نداشتہ و خروژہ را پختہ می سازد و ہر دوے آفتاب و خروژہ یہ پختہ شدن و پختہ گردانیدن علم ندارند۔ اما در طرق دیگر چون افادہ و استفادہ شان مربوط بہ سلوک و درجات شاقہ است، علم از برای سلوک و تسلیک خاصہ طرق ایشان است۔

آنچہ میفرمایند، اما بدانند کہ نتیجہ ہر چند صاحب علم یعنی کشف نبودہ از ظہور خوارق چارہ نباشد الخ

یعنی در مقام انتہی اگر چه عارف داراے کشف نباشد مگر از ظہور خوارق چارہ نیست۔ و نیز حضرت امام میفرماید، مراد از عدم علم، علم تفصیل احوال است و عدم علم مطلق الخ یعنی عارف کامل چون بمرتبه بہائی رسیده و کار او از تفصیل صفات بمرتبه اجمال ذات مقدس ارتقا یافته باشد و اگر چه علم تفصیلی ندارد مگر از علم اجمالی آن کمال بے خبر نیست، بنابراین درین جا مقصد از عدم علم عدم مطلق علم نبوده بلکه مراد از عدم علم، عدم علم تفصیل احوال است۔

مکتوب دوصد و شصت و یکم

حضرت امام درین مکتوب از فضائل نماز بحث میفرماید و از جامعیت آن بیان مینماید یعنی نماز مشتمل ارکان خمسہ و اصول پنجگانہ اسلام است زیرا کہ در نماز صوم و زکوٰۃ و حج و توحید کہ اصول اسلامی است ہمہ در نماز موجود اند چنانچہ در نماز ثنا کہ توحید و تسبیح بوده در ابتدا و شہادتین کہ عبارت از توحید است در قعدہ ہائے اول و آخر خوانندہ میشود، و تطہیر لباس کہ در آن معنی زکاۃ و حج موجود است از شرایط نمازی باشد بدلیل اینکہ زکاۃ و حج عبادت مالی است و در تہیہ و تطہیر لباس آن معنی پیدا است و ہذا در نماز چیزے خوردہ نمی شود معنای صوم نیز در آن موجود می باشد و نیز حج طواف کعبہ معظمہ است و در نماز توجہ بہ کعبہ موجود است۔ بنابراین نماز جامع تمام اصول اسلام است حضرت امام میفرماید کہ نماز معراج مومنین است — و مواجید علوم و معارف و ہر چه ازینہا در بیرون نماز ملیسہ شود نشاء آن ظلال و امثال است الخ یعنی در معراج سردار دو عالم برویت حق تعالی مشرف شدہ برای تابعان کامل آنحضرت در نماز حالتی است کہ اگر چه برویت نیست شبہ برویت است۔ و میفرماید کہ این دولت مخصوص باین امت است کہ تبعیت پیغمبر خود باین کمال مشرف گشتہ اند الخ یعنی برویت معراج خاصاً آنحضرت است و حالتیکہ شبیہ معراج باشد نصیب امت آنحضرت است ازین سبب نیز باین امت را خیر الامم گفته می توانیم۔ وحی فرماید جمعے ازین طائفہ کہ از حقیقت نماز آگاہ نیستند صوم را از صلوة افضل انگاشتند الخ و میگویند کہ

در صوم کہ ترک اکل و شرب است بصفحت صمدیت و بے نیازی متحقق شدن است و در نماز بغير و غیرت آمدن و عابد و معبود دانستن است و این معرفت شیخ اکبر است و از معارف مکرر است کہ از کمالات نماز بے خبر است و ممکن را واجب میدانند حضرت امام میفرمایند از عدم آگاہی حقیقت نماز است کہ جمع غفیر ازین طائفه اضطراب خود را از سماع و نعمه و وجود تو اجد جستند لکن یعنی چون از تجلیات اصلیه محروم اند و تجلیات نماز نیافتند این چیز با طلب تجلیات طلبیه می کنند حضرت امام میفرمایند هر قدر فرق کہ در میان نماز و نعمه است، همان قدر فرق در میان کمالاتیکه منشا آن نماز است و کمالاتیکه منشا آن نعمه است باید دانست لکن یعنی آتہا کہ با سرار نماز مشرف نشده اند نسلی باین چیز یامی نمایند۔

و آنچه میفرمایند این کمالیست کہ بعد از نشر ارسال بوجود آورده است لکن یعنی حقیقت صلوة را دانستن و تجلیات طلبیه و اصلیه را امتیاز دادن شیوہ الف ثانی است، اولیای کلام الف اول بعد از قرن اول و ثانی اکثر در معارف طلبیه بودند و بعد از الف ثانی معارف اصلی از سر تو ظهور نموده زیرا کہ گذشتن الف را فاصیته است عظیم در تغییر امور یعنی در امام سابقه بعد از ضرور الف پیغمبر اولو العزمی مبعوث می گردید و درین امت چون نسخ و تبدیل نیست تا چهار نسبت سابقان همان طراوت و نصارت در متاخران جلوه گر گشته است۔ پس در متاخران این امت علو نسبت است اگر چه قلیل است و در متوسطان الف اول اگر چه این نسبت بآن علو نیست لیکن تعدادشان زیاد است و اولیا بیشتر بوده و گویان عدل برین معنی حضرت عیسی و حضرت مهدی است یعنی حضرت عیسی و مهدی بعد از الف ثانی تشریف فرما میگرددند و بزرگی عظیم دارند۔

تبصره: فرق معارف الف ثانی و معارف متوسطان را از معارف حضرت شیخ اکبر و معارف حضرت امام باید دریافت، زیرا کہ حضرت امام در کتب و رسائل خود نوشته است کہ طریقت و حقیقت خادبان شریعت اند و نبوت افضل ولایت است و کمالات ولایت را نسبت بکمالات نبوت بیچ مقدار نیست و اکثر متوسطان حقیقت را مغر و شریعت را پوست گفتند و ولایت را

افضل از نیت پنداشته اند۔ مصرح یہ بین تفاوت رہ از کجاست تا بجای حضرت امام بحضرت میر نعمان مینویسد کہ اگر شوق کمالات مخصوصہ نماز بہ شما پیدا شود بعد از استخارہ ہا متوجہ این حدود شوند الخ یعنی وصول بحقیقت نماز و حصول کمالات آن منوط بہ صحبت فقیر است کہ بآن کمال مشرف است۔

تبصرہ: حضرت عروۃ الوثقی نائب اکمل حضرت امام در بارہ محبوبیت و حقیقت صلوة میفرماید۔
 بیت چکد مشک ترا زدم گر آن کیسو بدست افتد در صبح از گریہ باغم گر آن مہ در کنار آید
 و در بارہ وصول بحقیقت صلوة میفرماید کہ در آن وقت اقتداء بصلوة بصلوة مفہوم میگردد، اگرچہ حضرت عروۃ الوثقی اقتداء بصلوة را تفصیل نداده اند مگر شاید کہ مقصد از اقتداء بصلوة بصلوة تجلی عالم و جوب بوده باشد کہ بطور ارکان نماز متمثل میگردد۔ یعنی در وقت قیام تجلی بصورت قیام و در وقت رکوع تجلی بصورت رکوع و در وقت سجود تجلی بصورت سجود مشہود میگردد، و نماز عارف مقصدی آن نماز بوده باشد۔ واللہ اعلم۔

مکتوب دوصد و شصت دوم

حضرت امام میفرماید سخن از وفای عہد سابق اندراج یافته بود الخ یعنی وفای عہد سابق دو احتمال دارد؛ اول آنکہ مولانا محب علی میگوید وعدہ کہ بانو کرده بودم از توبہ و اتابت بر آن ثابت می باشم۔ دوم آنکہ وعدہ توجہ کہ تو بمن کردہ بودی بآن وفا کن۔ حضرت امام میفرماید کہ ارتباط ماجبی است و نسبت ما انعکاسی بشرط آنکہ رشتن این محبت گستہ نشود الخ یعنی وصول فیض مرشد باندازہ محبت مسترشدین است، در قرب و بعد تفاوت ندارد در ہر دو وقت حاصل میشود مگر تفاوت در سرعت و بطوہ و سستی و علم بہ بعض خصوصیات طریق و عدم علم بہ آن موجود است چنانچہ مسترشدی کہ در حضور است میرا در سرعت است و خصوصیات طریق کما ینبغی میرسد و مسترشد غائب و بعید اگرچہ کمال میرسد مگر سیرا و باندازہ مسترشد حضور سرعت ندارد و بعض خصوصیات طریق را نیز درک کردہ نمی توانند۔

مکتوب دوصد شصت و سوم

میان شیخ تلج کما از خلفائے شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی بائندہ از سفر حرمین شریفین تشریف آورده حضرت امام منتظر قدم ایشان است حضرت امام در فوقیت حقیقت کعبہ میفرماید کہ آن حقیقت فوق جمیع حقایق است از فحوائض فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ کمالات نبوت و ولایت ہر کدام داراے سہ مراتب می باشند۔

(۱) مرتبہ ولایت صغری کہ ولایت اولیاء است۔

(۲) مرتبہ ولایت کبری کہ ولایت انبیاء عظام است۔

(۳) مرتبہ ولایت علیا کہ ولایت ملایرا علی است۔

(۱) مرتبہ کمالات نبوت، (۲) کمالات رسالت، (۳) کمالات اولوالعزمی، و این کمالات

متذکرہ را کمالات ثلاثہ نیز گویند۔

ناگفتہ نماز حقایق داراے ہفت مراتب می باشد۔ (۱) حقیقت محمدی (۲) حقیقت

احمدی (۳) حقیقت ابراہیمی (۴) حقیقت موسوی (۵) حقیقت کعبہ (۶) حقیقت قرآن

(۷) حقیقت صلوة۔ این حقایق را حقایق سبوع نیز گویند۔ چہار حقایق اول را حقایق کوئی و

سہ حقایق آخر را حقایق الہی گویند۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ فوق حقایق کوئی است۔ بواسطہ اینکہ حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف

خداوندسیت و حقایق کوئی ظہور تنزیہ صرف خداوندی نمی باشد حقیقت قرآن و صلوة فوق

حقیقت کعبہ اند چنانچہ در مکتوب ۷۷ دفتر سوم تذکار رفتہ است۔

سوال: حضرت امام در مکتوب حقیقت کعبہ را از نشان اعلم بلندتر دانستہ اند و در حقیقت

دیگر حقیقت کعبہ را ظہور تنزیہ صرف او تعالی دانستہ و حقیقت قرآن را عبارت از مبداء وسعت

و حقیقت صلوة را وسعت ذات او تعالی دانستہ اند و حق تعالی چنانچہ کہ بسیط است داراے وسعت

نیز می باشد۔ یا ستناد این آیه شریفه ان الله واسع علیم و در این چنانیز حضرت امام حقیقت کعبه را
ظهور تنزیه صرف خداوندی گفته اند حقیقت این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: هر مقام و حقیقت دارای ظل و اصل می باشد۔ بنا بر آن هر مقام و حقیقت
به تناسب همان مرتبه بکثوف میگردد، باین ملحوظ در فرمایش قبلی و بعدی حضرت امام کرام
اعتراض وارد نمیکرد بلکه صرف اختلاف احوال و مقامات است یعنی در فرمایش قبلی شان بیان
ظلال حقیقت کعبه بوده و در فرمایش بعدی شان بیان اصل حقیقت کعبه است۔

سوال: افضلیت یا آنحضرت است و یا کعبه معظمه؟

جواب: حقیقت کعبه اگرچه از حقیقت محمدی بلندتر است مگر اینقدر است که عروج
آنحضرت لایتناهی است و کعبه از حقیقت خود بالاتر عروج ندارد لهذا افضلیت بآن حضرت میباشد
و نیز ناگفته نماند که چون صورت کعبه از مخلوقات حق تعالی است و سبب ظهور تمام مخلوقات وجود
بارک آنحضرت است، بنا بر آن سردار دو عالم افضل تمام خلائق است از تابعان کامل آنحضرت
که با اثر متابعت آنحضرت عروجات آنحضرت شرف گردیده باشد کعبه معظمه از فیوضات شان امیدوار
است و نیز کعبه معظمه از مقام اصلی خود بالاتر عروجات ندارد سردار دو عالم بالاتر از حقیقت کعبه عروجات
لایتناهی دارند و تابع کامل آنحضرت با اثر متابعت آنحضرت عروجات عالی دارند و بخصوصی عنصر
خالق نابتات بحت عروج می نماید۔

سوال: ازین بیان فوق معلوم میگردد که حقیقت کعبه فوق تمام خلائق است و از بیان
آنکه حقیقت کعبه را فوق شان دانسته و قرآن را مبداء وسعت و صلوة را خود وسعت فوقیت خلائق
قرآن و صلوة مفہوم میگردد، این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: قبلاً تذکر رفتناست که فوقیت کعبه معظمه نسبت به خلائق کونی است و
خلائق قرآن و صلوة از خلائق الہی است نہ از خلائق کونی، چنانچہ این تفصیل خلائق الہی در مکتوب
مفترسوم مکتوبات قدسی آیات تذکار یافته است و از آنجا حاصل مطلب خواهد نمود۔

آپچہ میفرماید، عروجات دنیاوی از حقایق کونی بالانمیرود مگر در نماز الخ حقایق کونی عبارت از ظہورات مراتب و خوب است نہ خود مراتب و خوب، شہود ظہورات مراتب و خوب در دنیا میسر بوده اما شہود خود مراتب و خوب و وصول بآن بدون نماز خاصہ آخرت است۔ معاملات برزخ صغری و کبری و حالات موت عارفان از حالت نماز بلند است، بدلیل اینکه موت آغاز معاملات آخرت است و معاملات آخرت نسبت بمعاملات دنیاوی قوقیت و برتری دارد۔ بیت

متاعی کہ ازین راہ گذر می برند لب خشک و مہرگان ترمی برند

حضرت امام میفرماید، فقیر تمام دنیا را کہ ملاحظہ می نماید حالی محض می یابد الخ یعنی در دنیا صرف شہود ظہورات مطلوب است نہ خود مطلوب از این جا است کہ گفتہ ناگفتہ نماز کہ وصول بخود مراتب خوب درین نشانی نصیب بعض اولیاء کرام میگردد و در نماز بآن مشرف می شوند اما این طور بزرگان اقل قلیل اند۔ تذکرہ: ظہور شے تمثال شے است نہ خود شے۔

مکتوب دوصد شصت و چہارم

حضرت امام میفرماید، بذکر اسم ذات تعالی و تقدس بے ملاحظہ اسما و صفات اشتغال نمایند۔ تا معاملہ بکرت انجامد الخ یعنی بآن مرتبہ مقدسہ نائل آئی کہ در ادراک تو لنگد یعنی بمرتبہ ذات بخت برسی۔ تبصرہ: ملاحظہ اسما و صفات بسی اوقات باعث ظہور احوال و مواجید گردیدہ عارفان از عروج باز میگردند و نیز در احوال احتمال وقوع خطا منصور است بنا بر آن ملتفت احوال نباید بود۔

مکتوب دوصد شصت و پنجم

حضرت امام میفرماید، آرزوے عزلت نموده بودند الخ یعنی بشیخ عبد الہادی توصیہ میفرماید کہ اگر آرزوے عزلت دارید از اغیار عزلت بکوئید نہ از یار و نیز در امت میدہند کہ در عزلت حتی الامکان سعی بعمل آید تا حقوق بنی نوع از قبیل عیادت مریض، نماز جہازہ و اجابت دعوت ترک نہ گردند۔

باقی اوقات را با انقطاع و عزلت سری نمایند و بکذا توصیه میفرمایند که در عزلت تصحیح نیت شرط است تا عزلت را به بلوث اغراض عاجله بلوث سازند الخ یعنی باید در عزلت مقصد شما صرف جمعیت باطن بوده باشد نه شهرت و ظهور خوارق و کرامات۔ آنچه میفرمایند بحتمل کہ حقیقت نیت میسر شود الخ یعنی حقیقت نیت بعد از تزکیه نفس دستیاب میشود، قبل از تزکیه نفس صورت نیت است نہ حقیقت نیت۔

س: حضرت امام چله را بدعت و اعتکاف را سنت مکره میدانند و در اینجا عزلت را مجاز دانسته اند این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: عزلتی را کہ حضرت امام جو از داده اند غیر از چله ہائے معروفہ است زیرا کہ در چلہ ہائے معروفہ ترک عبادت و دعوت و غیرہ معمول است۔ اما در عزلت ترک آہنامی باشد و نیز اگر شخص عزلت نشین بہ نیت قضاے اعتکاف ہائے قضا شدہ بشینید عامل سنت خواهد بود

مکتوب دوصد و شصت و ششم

حضرت امام بہ مخدوم زادگان از کم خدمتی خویش تذکار و بمعارف آگاہ خواجہ حمام الدین احمد کہ بخدمت مخدوم زادگان اشتغال دارند عامی کنند و میفرمایند تصور نکنند کہ از وصیت لازمہ ایشان زہولی واقع شدہ است الخ یعنی چون حضرت شیخ المشائخ بہ حضرت امام زریبہ مخدوم زادگان را وصیت نمودہ بودند، بتایران حضرت امام برائے مخدوم زادگان می نویسد کہ منتظر امر شما ہستم و وصیت ایشان را فراموش نکرده ام و الحال قبل از تعلیم طریقہ بعض مسائل اعتقاریہ اہ تفصیل دلیل برائے مخدوم زادگان می توسیم حضرت امام میفرمایند، اللہ تعالیٰ بذات مقدس خود موجود است و یگانہ است الخ یعنی ہستی حق تعالیٰ بعروض وجود مخلج نیست بلکہ ذات او تعالیٰ بذات خود موجود است بخلاف ماہیت ممکن کہ ہستی آن بعروض وجود نیازمند است و حق تعالیٰ در ذات و صفات و افعال خود یگانہ است۔ زیرا کہ ذات او تعالیٰ قدیم و ذات ممکنات حادث است

وصفات او تعالیٰ قدیم و کامل اند و صفات ممکنات حادث و ناقص اند و فعل او تعالیٰ کہ عبارت از تکوین است قدیم پورہ و اثرات آن مثل تخلیق و تزئین و اجا و امانت و غیرہ حادث می باشند و تخلیق او تعالیٰ مجیر العقول است چنانچہ تخلیق آسمانها از فهم و عقل مابلت است۔ و آنچه میفرماید مشارکت اسمی از بحث خارج است الخ یعنی وجود و صفات و افعال بنده به وجود و صفات و افعال و تعالی صرف مشارکت اسمی دارند و نہ صفات و وجود و افعال بنده کجا و آن صفات و وجود و افعال کجا؟ زیرا کہ آن وجود قدیم و مبدأ تمام کائنات و این وجود ناقص و حادث است و آن صفات قدیم و کامل و این صفات ناقص و حادث اند و آن افعال مبدأ آسمانها و زمین با و این افعال در مقابل آنها نسخ و منکبوت است۔

و آنچه میفرماید صفت العلم او تعالیٰ صفتی است قدیم کہ ہرگز تعدد و تکرار در آن راہ نیافتہ است الخ یعنی تعلقات متعذر ہنر در بلکہ یک تعلق است کہ معلومات ازل و ابد بہمان یک تعلق مکشوف است زیرا کہ تعدد تعلقات تعدد آانات و زمانہ میخواید و در آنجا کہ ذات او تعالیٰ است زمانہ وجود ندارد و آن تعلق نیز یک تعلق مجہول الکیف است مثل خود صفت العلم کہ بے چون و بیگونہ است تعلق آن نیز بیچون است۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ تمام ممکنات و معلومات با و تعالیٰ معلوم است و حالانکہ علم او تعالیٰ با عالم و سایر معلومات ہیچ تعلق ندارد و استیعاد این مطلب را بہ آئینہ و صورتیکہ در آئینہ ظاہر است توضیح فرمودہ است یعنی صورتیکہ در آئینہ نمایاں است آئینہ را بان صورت ہیچ تعلق نمی باشد با آنہم صورت در آئینہ نمایاں است و همچنان علم او تعالیٰ با عالم ہیچ تعلق ندارد باز ہم ہمہ چیز با و تعالیٰ معلوم است۔ ناگفتہ تماند کہ فرمایش قبلی حضرت امام در یک وقت و فرمایش شانی شان در وقت دیگر است کہ در اول فرمود کہ یک تعلق است و در ثانی فرمودہ کہ ہیچ تعلق ندارد۔ و آنچه میفرماید یک کلام بسیط است کہ ازل تا ابد بہمان یک کلام گویاست الخ یعنی صفت الکلام او تعالیٰ از حروف و اصوات مرکب نیست بلکہ یک معنی و نور بسیط است کہ قائم

ذات او تعالیٰ است و تمام کتب منزلیہ تعبیر آن معنی بسید است۔

تبصرہ: اگر فکر کنیم کلام نفسی بندہ نیز از حروف و صوت مرکب نیست مثلاً شخصے سرگدشت کلام واقعہ را بیان میفرماید در جملات بیانیہ او تقدیم و تاخر موجود است اما آن معنی کہ در ذہن و خاطرہ اوست کہ عبارت از مفہوم و موضوع این قصہ بیان است در آن هیچ تقدیم و تاخر و ترکیب وجود ندارد۔

و آنچه میفرماید و همچنین یک فعل است کہ مصنوعات اولین و آخرین بہماں یک فعل بوجود می آید یعنی صفت تکوین کہ صفت ازلی او تعالیٰ بوده و فعل او تعالیٰ است یک فعل قدیم است کہ تعدد و تکثر در آن وجود ندارد تخلیق و تزیین و اجبا و امانت و غیرہ ظلال آن فعل قدیم بہت با بر آن وجودیہ کہ تجلی تخلیق و تزیین و غیرہ را تجلی افعال دانستہ اند اشتباہ کرده اند تجلی ظلال فعل را تجلی فعل دانستہ اند یعنی تجلی تزیین و تخلیق و غیرہ تجلی آثار فعل او تعالیٰ است نہ تجلی فعل او تعالیٰ و آنچه میفرماید تجلی افعال و صفات نزد فقیر بے تجلی ذات او تعالیٰ متصور نیست الخ یعنی در وقت ظهور ظلال تجلی فعل و صفت از ہم دیگر جداست و در وقت وصول بخود فعل و با بخود صفت تجلیات ثلاثہ یکجا موجود اند و جدائی از ہم دیگر ندارند چنانچہ اگر سالک بشہود ظلال فعل و با ظلال صفت برسد در آن وقت تجلی فعل را جدا گانہ و تجلی صفت را جدا گانہ مشاہدہ بینماید۔ اما چنانکہ بمشاہدہ خود فعل و با خود صفت مشرف گردد آنگاہ تجلیات ثلاثہ را یکجا مشاہدہ خواهد کرد زیرا کہ فعل و صفات او تعالیٰ بذات او تعالیٰ معیت داشته انفکاک خارجی در بین صفات و فعل و ذات او تعالیٰ موجود نیست یعنی زائد بودن صفات از ذات بلا کیفیت است، تمایز آن حدت بصیرت میخواہد کہ این نعمت نصیب کمال اولیاء است۔ تجلیات ثلاثہ عبارت از تجلی فعل و صفات تجلی ذات او تعالیٰ میباشد۔ و آنچه میفرماید او تعالیٰ محیط اشیا بوده قرب و معیت با ایشان دارد الخ یعنی احاطہ و قرب و معیت او تعالیٰ بے کیف است در ادراک نمی گنجد۔ و آنچه میفرماید از بعض عبارات صوفیہ اگر چه معنای اتحاد مفہوم میشود کہ گفته اند اذا تم الفقر فهو الله و حالانکہ این عبارت خلاف مراد ایشان است الخ یعنی آنها گفته اند وقتیکہ تمام گردد فقر پس فقط خداست یعنی عارف

خدا بشود امانہ چنان است بلکہ تعبیر آن این است کہ چون فقر تکمیل گردد و در کبر فناء مستغرق شود
غیر ذات بخت او تعالیٰ مشہود او نمی ماند و تمام ملکوت و عالم امکان از شہود عارف می برآید
و این عبارت معنی آنرا نمی دید کہ عارف بخدا متحد و خدا گردد کہ آن اتحاد و نزدیک است۔

و آنچه میفرمایند آن صوفیہ وجودیہ کہ تنزلات خمسہ را اثبات نموده اندہ از قبیل تعبیر و تبدیل
است الخ یعنی مقصد صوفیہ وجودیہ این نیست کہ ذات مقدس او تعالیٰ از مرتبہ تنزیہ و لا تعین تنزل
کرده بصورت علم اجمالی و با تفصیلی و عالم ارواح و عالم مثال و با عالم اجساد متمثل گردیدہ است
بلکہ این تنزلات خمسہ را ظہورات کمالات او تعالیٰ میدانند و میگویند کہ حق تعالیٰ باین پنج قسم
ظہورات نمایان گردیدہ است، چنانچہ کہ اگر در مقابل یک شخص چندین آئینہ ہائے مختلف رنگ گذاشتہ
شود شخص مذکور چندین رنگ ہائے مختلف نمایان خواهد شد و اصل ذات آن شخص بحال خود بودہ سبکگونہ
تغیر و تحولی در آن رخ نخواہد داد۔ بدلیل اینکہ اصل شی دیگر است و ظہور شی دیگر چنانچہ در آئینہ
صورت زید را شاہد می نمایم کہ آنرا ظہور زید گویند و وجود زید پس ذات سبحون او تعالیٰ نیز بصورت
تنزلات خمسہ ظہور فرمودہ و نمایان گردیدہ اما آن ظہور خود او تعالیٰ نیست بلکہ ظہورات کمالات و جوہ
او تعالیٰ است۔ حضرت امام در این فرمایش خود وجودیہ را از کفر خلاص دانستہ آنکہ مدح آنها کردہ است
حضرت امام میفرمایند این سخن بر این فقیر بسیار گران است الخ یعنی بعضی ناقصان گفتہ
کہ حق تعالیٰ در معرفت خود بعالم اصیل ج دارد این گفتار و تعبیر گمراہانہ آنها از تارسانی شان می باشد
بدلیل اینکہ حق تعالیٰ از تخلیق و ایجاد عالم عارفیت مخلوق را خواستہ است نہ معرفت خود را
مسلم است کہ معرفت بندہ برلے سعادت خود بندہ است و ازین معرفت مخلوق بحق تعالیٰ ہیچگونہ
منفعتی منصور نیست چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید ان الله لغنی عن العالمین و اگر تمام عالم عارف
شوند در قدسیت او تعالیٰ ہیچگونہ از ریادی بوجود نمی آید و ہذا اگر تمام عالم جاہل و گمراہ گردند
بالوہیت و کبرائی و عظمت او تعالیٰ ہیچگونہ نقضی عاید نخواہد شد۔ اما بندگان را برلے سعادت
آنها بعضی عبادات کہ مفاد آنهاست مکلف گردانیدہ و برلے او تعالیٰ ہیچ منفعت عاید نہیں

بیت از اں طرف تہ پذیرد کمال او نقصاً
 بیت من نمی خواہم کہ از مخلوق خود سوئے کنم
 ازین طرف شرف روزگار من باشد
 بلکہ بر خلق جہان جو دے کنم
 آنچه میفرمایید، این صفات ثمانیہ در خارج موجود اند نہ آنکہ در علم موجود اند و در خارج نفس ذات اند انہ
 یعنی صوفیہ وجودیہ و فلاسفہ معتزلہ گمان کردہ اند کہ صفات ثمانیہ وجود علمی دارند و مفہوم معنی آن
 غیر مفہوم و معنای ذات مقدس او تعالی است اما در خارج عین ذات اند و وجود خارجی جداگانہ
 ندارند چنانچہ انسان و ناطق کہ تغایر مفہومی دارند و لے مصداق شان یکے است۔ حضرت امام
 این نظریہ را تردید کردند و میفرمایند کہ اگر صوفیہ وجودیہ بوجود خارجی صفات قابل نشوند، در حبلہ
 نفی کنندگان و منکران صفات ثمانیہ محسوب میگردند۔ زیرا کہ منکران صفات نیز بہ تغایر مفہوم صفات
 از مفہوم ذات او تعالی قابل اند و نمیگویند کہ مفہوم علم و قدرت عین مفہوم او تعالی است بلکہ
 میگویند کہ صفات با ذات او تعالی اگرچہ تغایر مفہومی دارند مگر مصداق شان واحد است صفات
 وجود ندارند و تنہا ذات مقدس است کہ در خارج موجود است و پس، پس صوفیہ وجودیہ اگر بوجد
 خارجی صفات قابل نشوند بانند معتزلہ و حکماء یونان می گردند۔ بنا بر آن حضرت امام قول آہنارا
 تردید میکنند و میفرمایند کہ صفات ثمانیہ او تعالی در خارج موجود اند و ذات مقدس او تعالی وجود جداگانہ
 غیر از وجود صفات دارد چون زیادتی صفات از ذات در خارج یک امر بلا کیف بودہ وحدت نظر
 میخواہد کہ صفات را از ذات مقدس متمایز بیند و ناقصان چون باین مرتبہ مقدسہ تر سیدہ اند، ناچار
 صفات را در خارج عین ذات پنداشتہ اند۔ و آنچه میفرمایید، امام غزالی ازین راہ تکفیر ابن سینا و
 قارابی را تمودہ است انہ یعنی ابن سینا و غیرہ بقدم بودن عقول عشرہ و نفوس فلکیہ و سیولی و
 صورت و آسمانہا و آنچه در آہن است معتقدند و میگویند کہ حق تعالی علت تامہ است و در وقت جود
 علت تامہ وجود معلول ضروری است بنا بر آن میگویند عقل اول کہ معلول اول است بالا ایجاد
 و بدون ارادہ و اختیار از حق تعالی صادر شدہ و عقل اول چون حدوث ذاتی و قدم زمانی دارد
 دارے دو جہت است، بنا بر یک جہت او عقل دوم ازوے صادر شدہ و جہت دیگرے او فلک

اول ازوے صادر شدہ است علیٰ ہذا القیاس تا بہ عقل عاشق و فلک تا سہ ہمہ را قدیم میدانند
اما این گفتارشان قرن حقیقت نیست اختراع و ہم آہن است و آنچه حضرت امام میفرماید کہ او
تعالیٰ قدیم و ازلی است و غیر او را قدیم و ازلیت ثابت نیست تردید قول حکما است حضرت
امام میفرماید کہ قول ابن عربی را از ظاہر معروف باید داشت الخ یعنی مراد ابن عربی این خواهد بود
کہ ارواح کابلیں نسبت با روح دیگران قدامت کمالی دارند و در کمال پیشقدم است دیگران
پسرو ایشان اندہ آنکہ قدم زبانی داشته و حادث نمی باشد زیرا کہ ممکنات بہ تمامہا اگر اجساد است
و یا ارواح مسبوق بہ ارادہ او تعالیٰ بوده و حادث می باشد و قبیکہ مسبوق بہ ارادہ باشد خواه
حادث می باشد حق تعالیٰ قادر مختار است از شائبہ ایجاب و بے اختیاری و مظنہ اضطرار مبرا
است و یا مراد ابن عربی آنست کہ ارواح کابلیں مظہر اتوار قدیم می باشند و آنچه میفرماید این
بے خردان واجب تعالیٰ را معطل و بیکار دانستہ اند الخ یعنی فلاسفہ معتقد اند کہ عقل اول بزیل
ایجاب و بیرون اختیار از حق تعالیٰ صادر شدہ و از عقل اول عقل ثانی و فلک اول بالا ایجاب
صادر شدہ و علیٰ ہذا القیاس تا بہ عقل عاشق کہ آنرا عقل فعال و موجد حوادث میدانند۔ حاصل
فرمودہ حضرت امام آنکہ آنہا می یابند کہ بخارج جوہ نکند و بہ عقل فعال رجوع کنند اما چون عقل
فعال را ہم فاعل بالا ایجاب میدانند یا وہم رجوع کردہ نمی توانند زیرا کہ عقل فعال ہم صاحب
اختیار نمی باشد بنا بر آن آنہا مولانا دارند زیرا کہ خداوند میفرماید کہ کفر مولانا دارند۔

تبصرہ: عقل فعال و عقول دیگر اختراع فکر آنہا است و یک عقیدہ باطل می باشد
و آنچه میفرماید مانا کہ بخطائے کشفی معذور داشتہ اند الخ یعنی اگر چه از عبارات شیخ ابن عربی نیز ایجاب
معلوم میشود و این یک امر خلاف واقع و مثبت اضطرار او تعالیٰ است مگر چون شیخ از مقبولان
است شاید کہ حق تعالیٰ بہ خطائے کشفی او را معذور و بر دارد۔ مگر تقلید کثوفات شیخ ناجائز است
و اکثر کثوفات شان مخالف عقائد اہل سنت و جماعت است۔ و آنچه میفرماید اسباب و وسایط
را روپوش فعل خود ساختہ است بلکہ اسباب را دلائل ثبوت فعل خود کردہ است الخ یعنی مردم

در استعداد و لیاقت خود مختلف اند تا بر آن اسباب و وسائط در نزد بعض از قبیل علمائے طوائف و عوام روپوش قدرت است و در نزد دیگران یعنی در نزد صاحبان کشف و اہل فراست مثبت و منظر قدرت او تعالیٰ است، زیرا کہ آہنہا در افعال قدرت او تعالیٰ را مشاہدہ می کنند۔ و آنچه میفرمایند این فقیر نزاع فریقین را بنزاع لفظی عاید داشته اند یعنی اہل حق ممکنات را مخلوق او تعالیٰ میدانند و آنہا ممکنات را ظہورات گفته۔ بنا بر آن در حقیقت نزاع شان لفظی است کہ ظہور ایشان را آنہا مخلوق می گویند و مخلوق آنہا را ایشان ظہور نام نہادہ اند۔

و آنچه میفرمایند جمع کمال را در رفع اسباب میدانند الخ یعنی این طائفہ تا رسیدہ اسباب را از نظر انداختہ و کمال را در رفع اسباب پنداشتہ اند و حقیقت آنست کہ اسباب را از نظر نباید انداخت و مسببات را توسط اسباب باید جست باقی ماند تا اثر اسباب کہ موقوف بہ ارادہ او تعالیٰ است و اسباب بدون تاثیر قدرت او تعالیٰ موثر نمی باشند۔ چنانچہ حضرت مولانا میفرماید بیت

از مسبب می رسد ہر خیر و شر نیست اسباب و وسائط الی سیر

یعنی مولانا میفرماید اسباب موثر نیست، باید دانست کہ مراعات اسباب منافی توکل نیست چنانچہ یعقوب علیہ السلام مراعات اسباب را با تفویض امر حق جل و علا توکل فرمودہ اند و اسباب بدون تاثیر قدرت موثر نیست چنانچہ آتش خلیل علیہ السلام را سوختانند۔

منقول است کہ خلیفہ ثانی سیدنا حضرت عمرؓ را دیدند کہ عاقل و بیچارہ نشسته اند و خود را منوکلین نامیدہ اند حضرت خلیفہ فرمودند کہ شما کابل و بیچارہ هستید، متوکل آنرا گویند کہ یکدانہ تخم گندم را در زمین انداختہ و توکل بجا نمودہ کہ آنرا ہفت صد دانہ بگرداند۔

کلام شیخ محی الدین ابن عربی نیز تمایل با بحباب دارد کہ گفته ایمان و اعمال صالحہ منظر اہم الہادی است و کفر و معاصی منظر اہم المصل است چنانچہ اشراق و اصناف منظر آفتاب است اما با اختیار آفتاب تہودہ بالا بحباب بنظیر پیوستہ است۔ از ظاہر عبارت شیخ اکبر چنین معلوم میشود

کہ ہدایت از اسم الہادی بر سبیل ایجاب و بدون اختیار ضلال است از اسم المصل بدون ارادہ او تعالیٰ بطوری پیوندد، این قول شیخ نیز از سکر است۔

و آنچه میفرماید، عادت اللہ بر این جاری شده است کہ ہر قصد و ارادہ را کہ بندہ میکند حق تعالیٰ آنرا ایجاد می کند الخ یعنی فعل بندہ مربوط بہ دو عوامل است: اول کسب آن فعل بواسطہ صرف قدرت بندہ است در صدور آن فعل۔ دوم تخلیق او تعالیٰ امر آن فعل را۔ چون بندہ بہ ارادہ و اختیار خود قدرت خویش را صرف امور حسات و یاسینات می نماید ازین سبب مورد درج و ذم قرار میگیرد و مستحق عذاب و ثواب میگردد۔

خلاصہ کاسب فعل خود بندہ و خالق آن حق تعالیٰ است۔ تا گفته نماند کسب بندہ اگر چه موثر کامل نبوده را از روی عادت حق تعالیٰ تخلیق او تعالیٰ بعد از کسب بندہ بآن فعل ارتباط پیدا می کند تا بآن بندہ مأخوذ و ثواب میگیرد و کسب او یک اندازه موثر است۔

و آنچه میفرماید، بخلاف آنچه بعضی مشائخ گفته اند الخ یعنی بعضی مشائخ دخول جنت را مربوط بہ فضل پیدا شتہ اند نہ با سلام در حالیکہ دخول دوزخ مربوط بہ کفر و دخول جنت وابستہ بایمان می باشد و اگر دخول بہشت را مربوط بہ رحمت بود باشد کہ دخول نار را مربوط بہ غضب بدانیم و آن خلاف واقع است بلکہ مربوط بہ کفر است۔

و آنچه میفرماید کہ مومنان حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ را در آخرت در بہشت خواهند دید الخ یعنی شرف دیدار او تعالیٰ بآیت کریمہ و احادیث شریفہ بہ ثبوت رسیده زیرا کہ جنت و چشم اہل جنت لیاقت آن دیدار را داشته و چشم دنیا آن لیاقت را ندارد۔ زیرا کہ چشم دنیا از عدم ساخته شدہ و چشم آخرت اثر تجلیات صفات و حیوانات او تعالیٰ است و عدم در آن ضعیف است، لهذا در بین چشم دنیا و چشم آخرت فرق زیاد موجود است، زیرا کہ چشم دنیا از عدم ساخته شدہ۔ و آنچه میفرماید، این مسئلہ ایست الخ یعنی مسئلہ رویت او تعالیٰ در آخرت مسئلہ ایست کہ از آل تمام طبقات اسلامی و غیر اسلامی باستثناء اہل سنت و جماعت منکرند۔ یعنی

یعنی ہفتاد و دو گروہ دیگر از مسلمانان نیز منکر رویت او تعالیٰ پورہ وغائب را بر شاہد و آخرت را
بر دنیا قیاس نموده اند یعنی چشم آخرت را محال چشم دنیا پنداشته اند و نمی دانند کہ رویت او تعالیٰ
بے کیف و بے جهت است و تمام وجود ہشتیان کار چشم را میدرد بنا بر آن در آن رویت ظرف
و یا مکان و مقابلہ قطعاً وجود ندارد۔

و آنچه میفرماید حتی کہ شیخ محی الدین ابن عربی رویت را بہ تجلی صوری فرود می آرد الخ
یعنی شیخ می گوید کہ حق تعالیٰ بصورت انسان و یا چیزے دیگر از مخلوقات متمثل گردیدہ و مومنان
آن تمثیل را خواہند دید۔ ازین قول شیخ نیز انکار رویت لازم می آید، اگرچہ شیخ منکر رویت نیست
زیرا کہ اگر منکر می بود باید از اصل رویت انکار می کرد حاجت بہ تاویل تجلی و تمثیل نبود، اما چون
رویت تجلی و تمثیل رویت حق تعالیٰ نبوده بنا بر آن قول شیخ نیز بانکار راجع میگردد۔ اما چون
گفتار شیخ خطاے کشفی است شیخ را بلامت نباید داشت۔

و آنچه میفرماید کہ اگر معتزلہ رویت را بمرتبہ تنزیہ مقید نمی کردند و رویت تجلی صوری را رویت
می گفتند الخ یعنی انکار معتزلہ از رویت مرتبہ تنزیہ است نہ از رویت تجلی زیرا کہ در رویت تجلی
استبعاد وجود ندارد۔ چہ تجلی یک امر صورت در مقابل چشم واقع میشود و مرتبہ تنزیہ چون از جسمیت
و صورت برتر است و مکانی نمی باشد بنا بر آن رویت آن مرتبہ از عقول معتزلہ بلند است کہ
سبب انکار آنها گردیدہ یعنی اگر معتزلہ رویت را بمرتبہ تنزیہ مقید نمی کردند انکار رویت نمی نمودند
زیرا کہ رویت تجلی استبعاد عقلی ندارد اما در رویت او تعالیٰ استبعاد عقل موجود است کہ حق تعالیٰ
جسمانی و مکانی نبوده و در مقابل چشم نمی آید۔ پوشیدہ مانند کہ جملہ اگر معتزلہ رویت را بمرتبہ تنزیہ مقید
نمیکردند مقولہ حضرت امام است نہ مقولہ شیخ اکبر و محشی سہوکرہ است کہ آنرا بہ شیخ اکبر حوالہ
نمودہ است۔

و آنچه میفرماید عقل ہر چند محبت است اما در حجیت تا تمام است الخ یعنی عقل اگرچہ
دارای قو ممیزہ بودہ و بواسطہ حواس حُسن و قبح اشیا را تمیز نمودہ میتواند اما در امور غیبیہ از قبیل

وجود ہیئت و دوزخ و وجود ذات مقدس و صفات کاملہ او تعالیٰ گمراہ محض می باشد و ادراک
 این معارف از استعداد او بلند و از قوت او خارج است و بدون تبلیغ انبیاء عظام عقل و ادراک
 مرضیات و نامرضیات او تعالیٰ قاصر و عاجز است۔ مصرح

از فلسفی چه پرسی اسرار کبریا را

ناگفته نماند کہ مقصود از بعض تشریحات مکتوبات قدسی آیات توضیح مطالب تصوفی است
 کہ اکثر علمائے کرام آنرا درس نمی گویند و حتی درین مطالب و بہ موضوعات تصوفی علاقه نمی گیرند
 و بعض مسائل محتویات مکتوبات شریف کہ مسائل عقائد است علمائے کرام بآن مہارت کامل
 دارند و در عین حال تدریس آن را نیز نمی نمایند۔ بتا بر آن بہ تذکرات نکات چند اکتفا گردید و از
 مسائل عقاید بحث بسیار بعمل نیاید۔

مکتوب دوصد شصت و ہفتم

حضرت امام میفرماید اسرار و دقائق کہ فقیر بآن متمیز است شمه ازان بطور نمیتوان
 آورد الخ یعنی مسائل تصوف بدو نوع منقسم گردیدہ۔

اول مسائل معارف است، چنانچہ معرفت توحید و جود و شہودی و شہودی بیان
 معرفت ذات و صفات او تعالیٰ و معرفت جذبہ و سلوک، فنا و بقا و بیان صفات نفس انسانی
 و بیان کمالات اجزائے انسانی۔ دوم اسرار است۔ چنانچہ اسرار تشابہات و مقطعات قرآنی
 کہ ہمہ رموز و اسرار است در بین حق تعالیٰ و حضرات انبیاء عظام۔ چون معاملہ اسرار و رموز
 است لہذا افتشائے این مسائل را مجاز ندانند۔

پوشیدہ نماند بعض اولیاء کرام بہ سبب متابعت انبیاء عظام باین اسرار واقف
 گشتہ اند اما نشر و بیان آنرا منافی حفظ اسرار میدانند و نشر نمی کنند۔

منقول است کہ روزے مخدوم زادہا یعنی فرزندان حضرت امام ربانی از حضور مبارک شان

بیان شرح تشابہات و مقطعات را مطالبہ نمودند و بعض رسائیدند با ہمہ صاحب اسراریم
 و آنرا پوشیدہ نگاہ میداریم۔ حضرت امام فرمودند کہ بیشک شما صاحب اسرارید، اما شیطان
 لعین بہر جاے خود را رساندہ می تواند، لہذا خوف آن می رود کہ مبادا این اسرار را شنیدہ و
 افشاء نماید۔ مخدوم زادہ ہا اصرار داشتند کہ چون حق تعالی قوت دفع شیطان لعین را بہ شما عنایت
 کردہ اورا از حاضر شدن این مجلس دفع نماید۔ در این اثنا وضعی رخ داد کہ ہمہ درک نمودند کہ
 شیطان لعین حاضر شدہ نمی تواند پس ازان حضرت امام بہ تشریح حرف حق کہ از مقطعات
 قرآنی است شروع فرمودند بعد از شتمہ بیان حاضرین ہمہ از خود بی خود و بی ہوش گشتند و
 تاب سماع آنرا نیاوردند۔

تذکرہ: این وقت، وقت ابتداء و توسط احوال مخدوم زادگان بودہ زیرا کہ
 در مرتبہ انتہا حضرات مخدوم زادگان نیز یادراک این اسرار واقف گردیدہ اند۔
 و آنچه میفرمایید، چون امر محبت در طریقت پیدا شد، راه فیوض و برکات آن طریق مسدود
 گشت الخ یعنی مخدوم زادگان قرزندان حضرت شیخ المشائخ میل بہ سماع داشتند، تا بر آن حضرت
 امام ایشان را بتاکید و مبالغہ منع میفرمایند کہ سماع و نعمہ چنانچہ مخالف سنت سننہ است، همچنان
 مخالف طریقہ پیران سلسلہ علیہ نقشبندیہ می باشد، آنرا ترکب نباید شد۔

مکتوب دوصد و شصت و ہشتم

حضرت امام میفرمایند، علمیکہ از انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام باقی ماندہ است، دو نوع
 است، علم احکام و علم اسرار الخ پس عالمیکہ داراے این دو علم باشد و ارت گفتمہ میشود و شخصے کہ
 داراے این دو علم نباشد و ارت گفتمہ نمی شود، یعنی کسیکہ تنہا داراے علم احکام بودہ، از علم اسرار
 بہرہ نداشتہ باشد و ارت گفتمہ نمی شود۔ بدلیل اینکہ و ارت در تمام متروکات مورت حق داشتہ
 می باشد۔ لہذا کسیکہ از بعض متروکات مورت حصہ بگیرد و از بعض متروکات بے بہرہ بماند

آن شخص وارث گفتمی شود بلکہ بمنزلہ غریم و صاحب قرض می باشد۔

و آنچه میفرمایید اکثر مردم گمان دارند که علم اسرار عبارت از علوم توحید و جودی و شهود و حدیث در کثرت است۔ و حالانکہ این مرتبہ از ابتداء ولایت است و تنہیان اولیا را زین معرفت بتر اند چہ رسد یا نبیای عظام۔ یعنی اسرار دو نوع است، یکے اسرار ولایت است و دیگرے اسرار نبوت۔ اسرار ولایت صغری عبارت از معارف سکر یہ است و اسرار نبوت اسرار است کہ از ادراک اکثر اولیا بلند است چنانچہ اسرار مقطعات و تشابہات و اسرارے کہ حق تعالی با محبوبان خود عنایت فرموده است کہ در ولایت کبری میسر است کہ ولایت انبیای عظام است باز ہم کمالات ولایت انبیای عظام در جنب کمالات نبوت شان مضمحل و مستور است چہ رسد بولایت اولیای کرام۔

آنچه میفرمایید جمع از تبارسانی بکمالات نبوت گفتم اند کہ ولایت بہتر است از نبوت و جمع دیگر گفتم اند کہ ولایت نبی از نبوت او افضل است و این ہر دو سرفیق حقیقت نبوت را ندانستہ اند الخ یعنی بعض صوفیہ خیال کرده اند کہ در ولایت چون رو بخلق است و در نبوت کہ عبارت از تبلیغ است رو بخلق می باشد بتا بر آن رو بخلق افضل است از رو بخلق۔ از مضمون فوق دو نظریہ موجود بودہ۔ در نظریہ اول مطلق ولایت را از نبوت افضل دانستہ اند و در نظریہ دوم ولایت نبی را از نبوت او افضل پنداشتہ۔ اما در حقیقت این ہر دو فریق از کمالات نبوت بے خبر اند و ندانستہ اند کہ در عروج نبوت نیز رو بخلق می باشد و در نزول رو بخلق۔ اما عروج نبوت بہ کمالات اصلیہ است و عروج ولایت بکمالات ظلیہ۔ زیرا کہ ولایت صغری در وقت حصول کمالات ظلیہ است کہ عبارت از ظلال صفات است و کمالات ولایت نبوت کہ ولایت کبری است بخود صفات مقدسہ تعلق دارد و کمالات نبوت انبیای عظام بذات بخت او تعالی ارتباط دارد۔ پس نبوت انبیا از ولایت شان افضل است و از ولایت اولیا بطریق اولی بہتر است۔

پوشیدہ نماز کہ وصول کمالات اصلیه بدون طے کردن کمالات طلبیه مربوط بہ صحبت انبیاء عظام است، چنانچہ صحابہ کرام آنحضرتؐ در ابتدا باین کمالات نایل گردیدہ اند و بعض از اولیا بعد از طے نمودن کمالات طلبیه بکمالات اصلیه رسیدہ اند چنانچہ حضرت امام۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ در ابتدا بکمالات اصلیه رسیدن فاصه صحبت آنحضرتؐ است علیہ الصلوٰۃ والسلام۔ اما ممکن است کہ بہ سبب کمال متابعت آنحضرتؐ صحبت عارف دیگرے نیز در ابتدا سبب وصول کمالات اصلیه گردد۔ چنانچہ حضرت عروۃ الوثقی در صحبت حضرت امام در ابتدا بکمالات اصلیه رسیدہ است۔ سبحان اللہ حق سبحانہ بہ حضرت امام بکدام اندازہ متابعت رانصیب گردانیدہ است کہ تاثیر صحبت شان بشیئہ سردار دوعالم است۔

وآنچہ میفرماید، مانا کہ صحو خواص را مائل صحو عوام دانستہ سکر را بر آن تزییح داده اند یعنی بعض بزرگان صحو خواص را مانند صحو عوام پنداشتند و نفہمیدہ اند کہ در صحو خواص باطن بحق می باشد و ظاہر بخلق۔ اما در صحو عوام باطن و ظاہر ہر دو بخلق می باشد و نیز خواص اگر چہ بعالم آمیختہ اند و لے آویختہ نیند۔ اما عوام غیر گرفتارند بنا بر آن صحو عوام دیگر است و جو خواص دیگر۔ و ہکذا سکر خواص عبارت از فناست و سکر عوام عبارت از جنون دیوانگی است۔ و آنچہ میفرماید، صحو آن مرتبہ نیز متمزج سکر است الخ یعنی صحو ولایت صحو خالص نمیباشد سکر در آن متمزج است و صحو مقام نبوت صحو خالص است۔

وآنچہ میفرماید گرد ہی ازین طائفہ ملائکہ عالین را از انبیاء افضل گفته اند الخ یعنی آنها ولایت را از نبوت افضل می پندارند۔ لہذا ملا را علی را کہ ولایت شان از ولایت نبوت بلندتر می باشد بہ نسبت انبیاء عظام بہتر گفته اند چنانچہ امام غزالی و امام المحبین۔

تبصرہ: ولایت انبیاء عظام معارف صفات او تعالیٰ است۔ ولایت ملا را علی معارف شیونات ذاتیہ او تعالیٰ است و کمالات نبوت انبیاء عظام

معارف ذات بخت او تعالیٰ است۔ و این طائفہ کہ ولایت را از نبوت بہتر دانستہ اند
بہ ولایت رسیدہ اند۔ ابا از کمالات نبوت بہرہ تبرہ اند و اگر کمالات نبوت می رسیدند
و از حقیقت آگاہ می شدند خواص ملک را از خواص بشر افضل نمی دانستند۔ مصرع

چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

قد تم الجزء الرابع من الجلد الاول

وبيلها الجزء الخامس

خداوند را بہ برکت دوستان خود این غافل عاقل را از حبلہ عاصیان

مرحوم حساب قربانی۔ مصرع

بداں را بہ نیکان بہ بخشند خداے

شعر افغانی

ستاد کرم پہ امیدناست یم زما عمل دخالت لری بارونہ

ستاد کرم شمال دراشی چه پھواشی زیاد رطرتول حجابونہ

وصلی اللہ علی سیدنا و مولانا محمد و بارک وسلم و سلم علیہ

و علی الہ و اصحابہ و علینا معہم اجمعین

وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ -

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب بجانانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ السامی

حضرت شیخ احمد کابلی سرہندی

حصہ پنجم
شرح

مولوی نصر اللہ ہونکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

رکن ازار اکیں جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرور مرتب و ہیکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدشتی تالقانی ولد مرحوم صفی علی خان

بینگ باشی

فہرست مضامین

صفحہ	
۳۸۵	مکتوب ۲۶۹ - در بیان سرکوب نمودن مردم ولایت دکن -
۳۸۶	۲۷۰ - صحبت نابیان آنحضرت نیز مشابہ صحبت آنحضرت است -
"	۲۷۱ - متابعت شریعت غر او عقیدہ اہل سنت را از دست نباید داد -
"	۲۷۲ - عالم ظہورات حق پورہ بلکہ مخلوقات او تعالیٰ است -
۳۹۲	۲۷۳ - واقعات و مقامات شایان اعتماد نیست و شعر خوانی داخل طریقہ نقشبندیہ نمیشد -
۳۹۵	۲۷۴ - حالیکہ بعد از شہود صورت در کثرت بمشاہدہ رسیدن حال صیل است -
۳۹۶	۲۷۵ - بیان احوال خواجہ اولیاء -
"	۲۷۶ - شریعت داراے صورت و حقیقت است -
۳۹۸	۲۷۷ - شہود ذات در سیر انفسی بیسر نبورہ بلکہ مطلوب و راے آفاق و انفس است و صوفیہ کرام در دو مراحل انا الحق میگویند یکے در وقت تجلی صوری و دیگرے در وقت مشرف شدن بوجود موموبی -
۴۰۰	۲۷۸ - در ہر طریقہ کہ عمل بہ عزیمت بیشتر باشد اقرب طرق گفته میشود -
۴۰۱	۲۷۹ - حضرت امام از احسان مولانا حسن کشمیری اظہار شکر آن نموده اند کلمہ مبارکہ اللہ تعبیر از ان اسم مقدس است نہ خود اسم مقدس او تعالیٰ -
۴۰۳	۲۸۰ - محبت بہ شیخ مقتدا سبب جہاب کمالات وے است -
"	۲۸۱ - یک گام ندن در این طریق بہتر از ہفت گام ہرق دیگر است -
"	۲۸۲ - اگر حضرت خضر حیات میداشت خود را از جملہ امتان آنحضرت می گردانید -
۴۰۵	۲۸۳ - در دخول جنت فقرا را از اغنیاء پیش قدم اند -

- ۲۰۵ مکتوب ۲۸۴ - اگر ظاہر نہی بود راہ دانش و تمیز ہمتی کشود۔
- " ۲۸۵ - در بیان ارباب قلوب و ارباب تکلیف۔
- ۲۰۹ { ۲۸۶ - نزد وجود یا استعداد محکوم او تعالیٰ است و در عین حال حاکم ہم بیاشد و مقصد خود را میخواد و این گفتار تسلیم ایجاب است۔
- ۲۱۸ { ۲۸۷ - بیان دون ہمتی و عدم بصیرت طالبان است استعداد و بیان فیض کہ از ذات او تعالیٰ میرسد و نوع است یکے فیض تخلیقی کہ سبب ایجاد میگردد و دیگر فیض کمالاتی کہ سبب ایمان و معرفت شخص میگردد صورتش خلیفہ شے است با بصورتش مخلوق نباشد خلافت را نشاید و تا خلافت را نشاید تحمل بار ایات را چگونه تواند۔
- ۲۲۹ { ۲۸۹ - خالق افعال حق تعالیٰ و کاسب آن بنده است۔ در بیان مقولہ شیخ الاسلام کہ میگوید اگر شیطان آدم را بخوردن دانہ گندم بد آموزی کرد دانہ گندم را باو کہ روزی کرد؟ در بیان این آیہ کریمہ فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر یعنی کسیکہ ایمان میخواد مؤمن شود و کسیکہ کفر میخواد کافر شود۔ در بیان اینکہ قدرت بنده علت عادتے وجود افعال است یعنی عادت حق تعالیٰ بران رفته است کہ فعل را بعد از اداہ بنده خلق میکند یعنی قدرت بنده موقوف علیہ تخلیق فعل بیاشد۔
- ۲۶۳ ۲۹۰ - طریقی کہ اقرب است طریقہ عالیہ نقشبندیہ است۔
- ۲۷۷ ۲۹۱ - در بیان ارباب احوال
- ۲۸۳ { ۲۹۲ - در بیان سالکان این راہ کہ بدو نوع منقسم اند یکے مرادان و محبوبان و دیگرے مریدین و مجبین۔
- ۲۸۵ { ۲۹۳ - تجلی ذاتی رفق آنحضرت دائمی است و حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی حلقہ ولایت محمدی است اما امکان دارد کہ شخص دیگرے در کمالات نبوت محمدیہ پیش قدم باشد

مکتوب ۲۹۴ - در بیان اول ترین صفات ثمانیہ صفت الحیات و آخر شان صفت التکوین است
 ۲۸۶ { و حیات ملارا علی اثر صفت الحیات او تعالی است۔

۲۹۵ { ۲۹۵ - دیدار حق تعالی در بیان رادرا آخرت میسر میگردد اما برای سردار دو عالم در دنیا میسر نشده است
 و برای تابعین کامل آنحضرت نیز در دنیا رویت قلبی دست میدهد۔

مکتوب ۲۹۶ - علم او تعالی یک نور و یک ادراکی است واحد و یگانه که هیچ تعدد و تکثر در آن
 ۲۹۷ { وجود ندارد و معلومات ازل و ابد بهمان یک نور معلوم و هوید است۔

۲۹۸ { ۲۹۸ - در بیان آنکه در ظلال حصول است اما وصول نیست و نیز در بیان اینکه
 وقتیکه عدم عارف مخفی گردد و وجود بشری او بوجود موهوبی تبدیل
 و بانعکاس تجلیات عالم و جوہ منعکس گردد۔

۳۰۰ { ۳۰۰ - این تجلیات دارک دو اعتبار اندیکه آنکه این تجلیات در عالم و جوہ ظهور
 پیدا کند و عالم و جوہ وجود خارجی این تجلیات را می بیند این مرتبه قاب قوسین
 میگویند دیگر آنیکه این تجلیات منظر ذات مقدس گردد آنرا مرتبه او ادنی میگویند۔

۳۰۱ - فوق مقام ولایت عروج و نزول دیگر است که بکلمات نبوت تعلق دارد۔
 ۵۰۰

۳۰۲ - وصول در نبوت است و حصول در ولایت رسیدن بمقام نبوت از دور راه میسر
 ۵۰۲ { میگردد یکبواسطه ظلال و دیگر بدون واسطه ظلال چنانچه حصول انبیاء عظام
 و صحابه کرام۔

۳۰۵ - عمل ربانی عارف بهتر از عمل بافلاص مرید است۔
 ۵۰۴

۳۰۶ - در قرب نبوت گرفتاری باطل است و گرفتاری اصل سالک از گرفتاری ماسوی مصون میدارد
 ۵۰۵

۳۱۱ - در بیان اسرار غامضه و حقایق تلوه۔
 =

تمت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات حصہ پنجم

مکتوب دوشخصیت و نهم

حضرت امام میفرماید تمناے این فقیر شدت نمودن است بدشمنان خدا جل و علی الخ یعنی شاید کہ در آن وقت مرتضیٰ خاں از طرف پادشاه وقت بسرکوبی مردم ولایت دکن موظف گردیده بود و در آنجا تقریباً مرکزیت بت و بتخانہ ہا قرار داشت بنا بر آن حضرت امام مرتضیٰ خاں را بہ توہین و از بین بردن الہ باطلہ اہل ہنود و توحید میفرمایند و بکذا اظہار بغض فی اللہ میفرمایند کہ از جملہ بزرگترین عبادات است چنانچہ در سفر السعادت کہ از کتب احادیث است حدیث شریف موجود است کہ آنحضرت میفرمایند وقتیکہ اہل بہشت در جنت ہائے معینہ شان داخل میشوند در آنجا می بینند کہ یک عدد مردمان دیگر ہم موجود است کہ منازل ایشان از منازل دیگران باندازہ ارتفاع آسمان بلندتر قرار دارند اہل جنت از ملائک میپرسند کہ این ہا چہ کسانی اند و چہ عمل انجام داده اند کہ باین امتیاز سرفراز گردیدہ اند۔ ملائک در جواب شان میگویند کہ این ہا مردمانی اند کہ در دنیا عمل حب فی اللہ و بعض فی اللہ را انجام دادہ اند و بواسطہ آن حب و بعض باین درجہ رسیدہ اند حضرت امام میفرماید کہ اگر ضعف بدن و شدت سرمایہ نماند نمی شد فقیر یکبار رفتہ بر آن سنگ می انداخت و آترا سرمایہ سعادت خود می ساخت الخ یعنی حضرت امام مرض ضیق النفس داشتند و ہوائیز نسبتاً سرد بودہ مساعد نبودہ است و حضرت امام بالآخرہ ہمیں مرض درہاجدی داعی اجل را بیک گفتند انا اللہ وانا الیہ راجعون۔ شعر

ان قال لی مت مت سمعنا و طاعتنا و قلت لداعی الموت اھلا و مرحبا

مکتوب دوصد و ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرمایند بعضی از صحبت ہا چنان است کہ بر علت میچربد قیاس از حال اولیٰ قرنی نمایند الخ یعنی حضرت اولیٰ قرنی اگر چه با آنحضرت اخلاص و محبت زیاد داشتند و خیر تابعین بیانشد با وجود آن بدرجہ کسانیکہ بہ صحبت مشرف شدہ بودند نرسید و کمالات او از کمالات آنحضرت پائین تر قرار دارد۔ خلاصہ از فرمایشات حضرت امام معلوم میگردد کہ صحبت نائبان آنحضرت نیز مشابہ صحبت آنحضرت است۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و یکم

حضرت امام بہ شیخ حسن برکی میفرماید امیدوار باشدویہ آنچه ماموران در تعجیل آن بجان کوشند الخ یعنی متابعت شریعت غرا و عقیدہ اہل سنت و جماعت را از دست نہ سپرد و بہ او را در ازکار یکہ از طرف فقیر مامور شدہ اید در تعجیل آن سعی نماید و چیزیکہ در واقعہ دیدہ اید امید است کہ بمصدق آن برسید و در بیداری بہ بنید۔

تبصرہ، واقعہ یک حالتی است کہ شبیہ خواب است و فتنہ فیض و تجلی عالم قدس بر روح سالک میرسد و روح را مغلوب و از تذبذب غافل بیسازد در این وقت برائے سالک کفیتی شبیہ خواب حاصل میگردد و چیزے را کہ در آن وقت می بیند و یا می شنود آنرا واقعہ می نامند۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و دوم

در شرح این مکتوب شریف چند مقدمہ تذکار بیاید۔

مقدّاول: ایمان بہ غیب دو نوع می باشد یکے ایمان عوام و علمائے ظواہر است کہ این ہا بہ شہود مراتب و جوب ترسیدہ اند و ایمان شان بالغیب است، دیگرے ایمان بہ غیب نبی کے عظام است

چون انبیاء عظام بہ شہود مراتب و جوب مشرف و نظاہر و باطن رجوع و بدعوت خلق مامورانہ
ہذا ایمان شان بعد از طے مراتب شہود در وقت نزول ایمان غیب است ایمان اولیاء بزرگ نیز ہمیں طور است
بالغیب ہی باشد۔

تبصرہ: درین ایمان بالغیب طبقہ عوام و علمائے ظواہر و ایمان بالغیب انبیاء عظام
فوق زیاد موجود است زیرا کہ در ایمان بالغیب عوام حجابات ظلمانی و کدورت ہائے قلبی و نفسی موجود
است و در ایمان بالغیب انبیاء عظام ہیچگونہ حجابات ظلمانی و نورانی باقی نماندہ است یعنی بعد
از شہود مراتب و جوبی رجوع نمودہ اند و بدعوت خلق مامورانہ چنانچہ وزیرے کہ در پہلوی شاہ قرار
داشتہ و در بین او و شاہ ہیچ حجاب نمودہ باشد و در عین حال بخدمت خلق مامور شدہ باشند و
توجہ نشان بخلق باشد اگرچہ این حضرات بحضور خوشترمی باشند مگر تعمیل امر نمودہ بہ نزول راضی میگردند۔
ارید وصالہ و پیرید ہجری فاترک ما ارید لہما پیرید

مقدمہ دوم: اولیاء کرام دو نوع اند یکے اولیاء کہ بہ کلیت خود یعنی یہ ظاہر و باطن
خود نزول کردہ اند و بعد از طے مراتب کمالات عروجی بدعوت خلق مامورانہ و ایمان شہودی شان
بایمان غیبی تبدیل شدہ است۔ این قسم اولیاء از انبیا انتم انبیاء عظام اند کہ این گونہ اولیاء را
اولیاء عشرت نیز گویند بلیل اینکه این ہا ہا مردم اعتقاد و ارتباط داشتہ و آہا را بحق دعوت بینماید۔

نوع دیگرے از اولیاء کرام عبارت از کسی اند کہ روح شان در عروج و نفس شان نزول
کردہ اند این طبقہ اولیاء نیز دو قسم اند یکے ارباب عزت اند و دیگرے ارباب عشرت چنانچہ
قطب مدار ایدل و غیرہ کہ از اولیاء عزت اند و طائف ایتہا ابرادات غیبی است ارباب عشرت
چنانچہ قطب ارتشار و دیگر اولیاء مرجوعین اند کہ روح شان در عروج و نفس شان در نزول است
این ہا نیز ما اندازہ تیابت انبیاء عظام دارند و اہل عشرت اند و ایمان شان نیز از نگاہ نزول نفس
غیبی و از نگاہ روح کہ در مراتب عروج است شہودی است۔ دعوت ایتہا مانند دعوت طاقتہ
اول کہ در ظاہر و باطن دعوت خلق مامورانہ کامل نمی باشد۔ نوع دیگران اولیاء مستہلکین اند کہ

نظاہر و باطن در عروج اند و نزول نمی کنند ایمان اولیای مستملکین اند و شرف نصیب اینها و فضیلت و صواب نصیب مرعومین است بشرف یعنی قرب فضیلت یعنی کثرت ثواب۔

مقدمہ سوّم: جامع تنزیہ و تشبیہ دو معنی دارد، اول اینکه سالک ممکنات را بعنوان و جواب می بیند و می گوید که حق تعالی جامع تنزیہ و تشبیہ می باشد یعنی چنانچه که مرتبہ تنزیہ واجب است تشبیہ نیز واجب می باشد بنابراین ممکن را بعنوان و جواب می بیند۔ دوم اینکه سالک از حیث روح متوجه تنزیہ و بعروجات اشغال دارد و از روی نفس متوجه تشبیہ است چنانچه نفس او بعد از تزکیہ رجوع نموده و متوجه خلق می باشد یعنی سالک از حیث روح متوجه واجب و از حیث نفس متوجه امکان است۔

مقدمہ چهارم: عارفیکہ به کلیت یعنی بروح و نفس رجوع نموده و ایمان او غیبی گردیده است در وقت احتضار موت ایمان این عارف دوباره شهودی میگردد چنانچه آنحضرت در حین احتضار اللهم الرفیق الاعلی گفته اند و حضرت بی بی عائشہ صدیقہ از شنیدن این فرمایش آنحضرت اظهار داشتند که اکنون بهترین عالم ما را ترک و به معشوق حقیقی خود وصل شد، انا لله وانا الیه راجعون۔

حضرت امام میفرماید، فضائل و کمالات رجوع بسیار است الخ یعنی صاحب رجوع نائب اتم انبیلے عظام است و قائم بمراد حق می باشد و مراد حق دعوت و ارشاد خلق است اما صاحب عروج دارای این فضائل و کمالات نمی باشد بلکه صاحب عروج بمراد خود است و مراد او عبارت از شہود محبوب است ایمان او به غیب تبدیل نیافتد و به نیابت انبیلے عظام نرسیده اند، چنانچه حضرت امام میفرماید صاحب توجہ بحق نسبت به صاحب توجہ به خلق قطره است نسبت به بحر محیط الخ یعنی صاحب توجہ بحق در مراتب ظلال فرار دارد و برعکس صاحبان توجہ بخلق که سیر مراتب واجبی را تکمیل و بعد از کمال عروج نزول نموده و بدعوت خلق متوجه گردیده اند۔ و آنچه میفرماید بعضی از جامعان تنزیہ و تشبیہ میگویند که ایمان به تنزیہ همه مومنان را حاصل است عارف آنست که حق تعالی را جامع تنزیہ و تشبیہ بداند۔ بنابراین حضرت امام بر روی تعجب میفرماید که سبحان الله و کجده دعوت انبیلے علیہم السلام به تنزیہ صرف است و هیچ شنیده نشده که پیغمبری دعوت با ایمان تشبیہ نموده و خلق را بطور خالق گفته باشد الخ یعنی اگر

صوفیہ وجودیہ بحقیقت می رسیدن چین چیز باہمی گفتند۔ خلاصہ صوفیہ وجودیہ می گویند کہ اگر حق تعالیٰ را جامع تنزیہ و تشبیہ ندانیم و صرف بہ تنزیہ خالص مربوط بدانیم در این صورت مرتبہ و جوب محدود و مفید میگردد لهذا بہتر است کہ جامع تنزیہ و تشبیہ گفته شود تا مراتب و جوبی محدود نگردد و ممکنات ہم واجب دانستہ شود۔ اما صوفیہ متحققین میگویند کہ این گفتار وجودیہ از روی سکر حال است در حقیقت ممکن ممکن است واجب واجب۔ زیرا کہ حق تعالیٰ موجود حقیقی است و دارای وجود خارجی است و ممکن دارای وجود حقیقی نبوده و در مرتبہ و ہم تخلیق گردیدہ مانند دائرہ مومومہ کہ از نقطہ جوالہ پیدامی شود و حق تعالیٰ بآن ثبات و استقرار بخشیدہ است تا تنعیم و تعزیم ابدی بآن مرتب گردد و این موموم مانند موموم سوفسطائی نیست اما موموم موجود خارجی را تحدید کردہ نمی تواند تا کہ واجب محدود شود۔

حضرت امام میفرماید کتب سماوی با بیان تنزیہ ناطق است الخ یعنی هیچ پیغمبری مرتبہ تشبیہ را واجب نگفتہ و خلق را ظهور خالق ندانستہ است و خالقیت و جوب را بہ ممکن نداده و خلق را مخلوق او تعالیٰ گفته اند نہ ظهور او۔ حضرت امام میفرماید کتاب سنت را کہ در مطلب خود مستشہدی آرند هیچ استشہاد نیست زیرا کہ این عبارت حصر کہ در نصوص وارد است از برای نفی کمال وجود از یاسوی است نہ نفی اصل وجود الخ یعنی معنی نص این است کہ ماسوی وجود حقیقی و کامل ندارد یعنی وجودشان ناقص است۔

حضرت امام میفرماید این جماعہ مذاق انبیاء علیہم الصلوٰۃ و التسلیمات مگر تفہمیدہ اند کہ مدار دعوت ایشان بر اثبیت و دعوی است الخ یعنی مخلوق را غیر خالق میدانند و یا بعبارہ دیگر واجب و ممکن را دو چیز متغایر گفته مخلوق را عابد و خالق را معبود دانستہ اند و خلق را بہ عبادت و معرفت حق دعوت کردہ اند و آنچه میفرماید اگر فی الحقیقت موجود یکے باشد و یاسوی او ظہورات او ہند پس در این صورت عبادت ماسوی عبادت او باشد الخ یعنی اگر یاسوی ظہورات حق تعالیٰ باشد پس عبادت این ہا عین عبادت او تعالیٰ است پس دعوت انبیاء عبادت حق و بہ معرفت حق و بکذا منع

کردن انبیاء مردم را از عبادت غیر حق و عبادت الہہ باطلہ چہ مفہوم خواہد داشت۔ خلاصہ این کہ عالم ظہورات حق نبودہ بلکہ مخلوق او تعالیٰ است، چنانچہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت۔ و آنچه میفرمایند چون بمنشا غلط ایشان را اطلاع نہ بخشد و دید غیرت را کہ از جہل در ایشان ناشی شدہ است زائل نگردانند الخ یعنی اگر ممکنات ظہورات او تعالیٰ می بود و غیرت نمی داشت می بایست کہ حضرات انبیاء عظام این حقایق را بمرم می فهمانیدند و ایشان را از عبادت غیر ممانعت نمی نمودند و ہر دو سے واجب و ممکن را مستحق عبادت و نمودی ساختند و حالانکہ انبیاء عظام عبادت باسوی را بصورت عموم ممنوع قرار دادہ و عابد الہہ باطلہ را مشرک گفتہ اند و آنچه میفرمایند این جماعہ کہ را کہ بدو وجود قائل است مشرک می نامند الخ یعنی بہ نزد این طائفہ وجودیہ موحد کسانے اند کہ بیک وجود قائل بودہ و ہمہ را ظہورات حق بدانند۔

حضرت امام میفرمایند انصاف باید نمود کہ ازین دو صفت مشرک کہ امام است و موحد کہ امام نیست یعنی موحد کسان اند کہ بجز از واجب تعالیٰ ہمہ را بندہ بدانند و صرف واجب تعالیٰ را لایق عبادت و پرستش بدانند و هیچ کس را در عبادت حق تعالیٰ و بحالقیقت او شریک ندانند۔ خلاصہ ممکن را ممکن و واجب را واجب بشناسد و آنچه میفرمایند بعض از متاخران ایشان عالم را عین حق جل سلطانہ نمی گویند بلکہ نہ عین حق و نہ غیر حق میدانند الخ یعنی یک طائفہ از وجودیہ عالم را عین حق و طائفہ دیگرشان عالم را نہ عین حق میدانند و نہ غیر حق و این گفتار و نظریہ بکلی از صواب دور است۔ زیرا کہ واجب واجب است و ممکن ممکن و در چیز دبین خود متغایرانند۔ الاثنان متغایران قضیہ مقررہ است و در حدیث شریف وارد است کہ کان اللہ ولم یکن معشی ازین حدیث شریف نیز روشن میگردد کہ حق تعالیٰ بودہ و هیچ چیز باوے نبودہ است الخ یعنی عالم غیر او تعالیٰ است و اگر عالم غیر حق نمی بود می بایست کہ ہمیشہ با حق تعالیٰ می بود و آنچه تمکین در صفات واجب جل شانہ لاهو و لا غیرہ گفتہ اند صادق است۔ زیرا کہ صفات ہمیشہ با و تعالیٰ بودہ و ہست و صفات از ذات او تعالیٰ جدائی ندارند و تمکین غیرت مصطلح را نفی کردہ اند غیرت مطلق را و غیر مصطلح آنست کہ یک چیز

از چیز دیگر جدا شده بتواند و صفات ثنائیه چون از ذات مقدس جدا شده نمی توانند تا بران غیر مصطلح
 نمی باشند اگر چه عین ذات مقدس هم نمی باشند و غیریت دارند و آنچه میفرمایند عین گفتن نه به آن معنی است
 که عالم باصانع متقدس است بلکه بآن معنی است که عالم معدوم است و وجود واجب اسب تعالی و
 تقدس یعنی در خارج دو وجود اصلی نیست بلکه یک وجود اصلی است که عبارت از وجود حق تعالی است
 و دیگر وجود ظلی و باوهمی است که حق تعالی بآن وجود همی اتقان و استقرار بخشیده است چنانچه
 حق تعالی قدرت دارد که دائره موهومہ فی را که از نقطه جواله ناشی شده است اتقان و ثبوت
 بخشد چنانچه در یک زمانی در هندوستان شعبه بازان در شعبه ہائے خود درختان انوہے را
 بخصور سلطان وقت اختراع و بطور موجود نشان و نمایش میدادند و سلطان وقت فهمیده
 بود کہ اگر شعبه بازر در عین شغل شعبه بازی کشته شود شعبه او بحال خود می ماند همان بود کہ
 شعبه بازر در همان وقت قتل نمود و همان درختان شعبه وہمی او تا حال باقی است و آنچه
 میفرمایند کمال فادران صورت است کہ اشیا موجود باشند و سالک باہنا بیچ التفات نہ نماید
 و آنرا فراموش گرداند الخ یعنی این فرمایش حضرت امام گفتار صوفیہ وجودیہ را نزدیک می نماید زیرا کہ
 شرط فنا آنست کہ ممکنات موجود بوده و غیریت داشته باشند و لے سالک آنرا فراموش و بماسوی
 بیچ التفات نہ نماید تا بمراتب واجبی برسد و اگر خود امکان و یا سوی را عین واجب پندارند
 پس فنا چه مفهوم خواهد داشت و سالک کہ امام چیز را فراموش خواهد نمود تا بمرتبہ فنا مشرف
 گردد و آنچه میفرمایند این ہمہ گل ہاست کہ از شلخ یک بینی می شکند الخ یعنی صاحبان توحید
 شہودی چونکہ ماسوی را نمی دیدند این طور میگفتند و این طور گفتن بیان دلیل توحید شہودی است
 نہ توحید وجودی - و آنچه میفرمایند شارحین در توجیہ آن گفته اند الخ یعنی اگر چه شارحین قصور محکم
 در اطراف فرمایش حضرت شیخ محی الدین عربی توجیہات زیادی نموده اند و ہر کدام چیزے گفته اند
 مگر حقیقت توجیہ کلام حضرت شیخ آن است کہ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ سیر محبوبان سیر
 اجمالی است تا برسد و محبوبان بظلال التفات نمی نمایند تا بران امکان دارد کہ ظلی از ظلال

صفات او تعالیٰ بواسطہ شیخ کشف و با آنحضرت رسیدہ باشد۔ زیرا کہ کمالات ہر فرد امت از برکت متابعت نبی آن امت است ازین سبب ہر کمالیکہ بہ پیروان پیغمبران بید سرگردان کمال پیغمبر متبوع آن امت نیز راجع میگردد۔ لہذا فرمایش حضرت شیخ معنای آنرا نمی دہد کہ شیخ از آنحضرت افضلیت داشته و آنحضرت از شیخ افضل کمالات می نماید بلکہ چون حضرت شیخ از پیروان و امتنان آنحضرت اند بنا بر آن کمال کہ از مراتب ظلال بحضرت شیخ حاصل شدہ و با آنحضرت نیز رسیدہ است این امر در حقیقت یک نوع خدمتی است کہ بہ توسط خادم بخدوم رسیدہ است و شان آنحضرت از حصول این کمال بسیار فوق تر است و باین کمال هیچ احتیاجی ندارد۔ و آنچه میفرماید چہاے آن دارد کہ ناظر در شک افتد التبعی وجود ممکن بانزاعہ ضعیف و غیر کامل است کہ بچود حق تعالیٰ ہیچگونہ مناسبتی ندارد بنا بر آن بہ ناظر قطعاً شک و تردد رخ نمی دہد کہ اطلاق وجود بر ممکن بطریق حقیقت پیدا است و یا بہ طریق مجاز بنا بر آن قضیہ تشکیک چندان مفاد ندارد۔

تبصرہ: الف۔ وجود باقسام ذیل انقسام یافته۔

(۱) وجود اصلی و خارجی است چنانچہ وجود ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ۔

(۲) وجود ظلی است چنانچہ وجود ممکنات۔

(۳) وجود رمی غیر خارجی است چنانچہ وجود دائرہ مومومہ کہ از نقطہ جوالہ پیدا شدہ است

ب: ناظران وجود نیز باقسام ذیل تقسیم شدہ است۔

(۱) طبقہ عوام و علماء ظواہر۔

(۲) صوفیہ متنوسطین و غیر نبتی کہ در مراتب ظلال قرار داشتہ و بشہدات مقامات اصلیت رسیدہ اند۔

(۳) صوفیہ نبتی کہ بشہود اصل مراتب و جوب مشرف اند۔

ج: در سائل ادراک و دید ممکنات نیز باقسام ذیل تقسیم گردیدہ است۔

(۱) رویت بصری یعنی مشاہدہ بچشم سمر

(۲) سماع و شنیدن از غیر۔ (۳) شہود بصیرت باطن۔

(۱) صوفیہ منتہی چوں بشہود مراتب اصلی مشرف اندو دیدشان بہ کحل نور مراتب و جوب مکمل گردیدہ بنا برآن در عین شعثان انوار و جوب عالم امکان را ہم دیدہ می توانند، بنا برآن در نزد این طائفہ وجود اصلی و حقیقی کہ در خارج موجود است و وجود حق تعالی می باشد و پس - وجود ممکنات یا وجود ظلی و غیر اصلی و یا وجود ہمی متقن می گویند۔

(۲) ناظران دوم کہ عبارت از صوفیہ متوسطانند چون این ہاستوزیہ بشہود مراتب اصلی مشرف نشدہ اند و در مراتب شہود ظلال قرار دارند بنا برآن شعثان مراتب ظلال بصیرت شان را تحت تاثیر قرار میدہد و مغلوب می سازد۔ لہذا وجود ممکنات را دیدہ نتوانستہ و اطلاق وجود را نیز بآن نمی نمایند و ہمہ را واجب میگویند، بعض ازین طائفہ ممکنات را ظہورات و جوب میدانند و بعض آنها ممکنات را بطریق مجاز موجود میگویند۔

تبصرہ: علم عوام و علمای ظواہر کہ بوجہ ممکنات قائل اند خارج از بحث ماست زیرا کہ بحث ما در بارہ شہود بصیرت است و این طائفہ سوم ازین نعمت بے بہرہ اند و علم آنها بہ خواص ظاہری و سماع است۔ آنچه میفرمایند اے عزیز! عوام چنانچہ در این بحث مشارک خاص خواہند، در جاہای دیگر نیز در میان ایشان شرکتی حاصل است الخ یعنی عادت و خواص اولیای متوسطین از عوام جداست و لے قاصبت اخص خواص بہ عوام شباهت دارد زیرا کہ تشبیان در معاشرت از عوام انبیا زینند چنانچہ در عیادت مریض و غیرہ امور مسنونہ با عوام مشارکت ہمدری و آمیزش دارند و دلیل آن این است کہ تشبیان نائبان کامل انبیا، اند و در ظاہر و باطن منوجہ خلق اند لہذا عوام بیشتر باین طائفہ نمی گردند و این ہارا مانند خود عوام مطلق و خالی از ولایت میدانند، برعکس متوسطان چون در مراتب ظلال قرار دارند و بہتوز از انوار کمالات نبوت بہرہ ور نگردیدہ اند بنا برآن بہ عیادت مریض و غیرہ امور معاشرتی عوام آمیزش نمی نمایند بلکہ از ہر مسائل غفلت و سہل انگاری می نمایند و اخلاق و اطوارشان از عوام جداست بنا برآن عوام این طائفہ را در امور معاشرت موافق نیافتہ و بانکہ می گردند و آنها را اولیای ہمی پندارند و آنچه میفرمایند، ایمان

اولیائے کہ ملحق باصحاب اند بعد از شہود بواسطہ رجوع بدعوت بغیب قرار یافته است الخ یعنی ایمان دو نوع است، یکے ایمان شہودی است و دیگرے ایمان بالغیب۔

(۱) ایمان شہودی نصیب اولیائے متوسطین است کہ این طائفہ ظلال را اصل پنداشتہ و یہ شہود مراتب ظلال خرسندند۔ (۲) ایمان بالغیب خاصہ حضرات انبیاء عظام و اولیائے منتہی است کہ این ہا بعد از شہود مراتب اصل بظاہر و باطن رجوع نمودہ و بدعوت مشغول اند فرقی کہ درین شہود متوسطین این بزرگان موجود است این است کہ شہود متوسطین ظلال است از نہیان اصل است۔ و آنچه میفرماید ایمان غیب کہ بعامة مومنان منسوب است بہترین اقسام آن این است کہ بہ تقلید انبیاء علیہم السلام مربوط است۔ تبصرہ: ایمان عامہ مومنان یعنی غیر عارف باقسام ذیل انقسام یافته۔

(۱) یک نوع ایمانی است کہ بہ تقلید حضرات انبیاء علیہم السلام باثبات پیوستہ است۔ (۲) ایمان استدلالی است کہ بروئے ترتیب صغریٰ و کبریٰ حاصل میگردد کہ این نوع ایمان نصیب علماء ظواہر است۔ (۳) ایمان تقلیدی است کہ از بردارن و گذشتگان خود بدون کدام استدلال و اثبات پیروی نمایند و تقلید انبیاء عظام منظور نظر آہنہا نہ بودہ باشد۔

ناگفتہ نماںد کہ نوع سوم ایمان قابل اعتبار نیست زیرا کہ این قبیل اشخاص صرف مقلد گذشتگان خود بودہ و از تصدیق انبیاء عظام بے بہرہ اند لہذا ایمان طایفہ سوم شرعاً قابل اعتبار نبودہ و ایشان در جملہ مومنین محسوب نمی گردند۔ زیرا کہ ایمان تقلیدی قبول نیست مراد تقلید بردارن است نہ تقلید حضرات انبیاء عظام کہ آن در ایمان استدلالی داخل است۔

مکتوب دوصد ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید اگر وقائع را اعتبار بود و بر مقامات اعتماد باشد مردمان را بہ پیران بیچ احتیاج نباشد الخ یعنی میر محمد نعمان و بعض صوفیہ دیگر کہ در وقائع دیدہ بودند کہ آنحضرت از معرکہ ہائے مولود خوانی و اشعار نعت خواندن راضی اند لہذا حضرت امام برائے شان توصیہ میفرماید کہ

واقعات و منامات شایان اعتماد نمی باشد۔

تبصرہ: اگرچہ شیطان خود را بصورت آنحضرت تمثیل کرده نمی تواند مگر تخیل شیطان در بین آنحضرت و دیگران امکان پذیر است تا در بین تخیل شده واقع ایجابی را سلبی و سلبی را ایجابی وانمود سازد چنانچه تخیل شیطان در عین گفتار آنحضرت ثابت است۔ آیہ کریمہ افریتم اللات والعزى و صافۃ الثالثۃ الاخرى میخواند در عین قرارت این آیہ شریف شیطان کلام خود را القا و مدح بت ہائے مشرکین را نمودہ بود طوریکہ سامعین قطعاً تمیز کردہ نتوانستہ بودند کہ کلام آنحضرت است و یا کلام شخص دیگر در ثانی آیت دیگرے نازل شد و حق تعالی بہ آنحضرت تسلی داد کہ هیچ پیغمبری نگذشتہ است کہ شیطان در بین کلام او کلام خود را القا کردہ باشد مگر حق تعالی قول این جنیت را تردید و آیت ہائے خود را ثابت می سازد۔

خلاصہ اینکه ہر یکے از طرق اربعہ از خود اصول جداگانہ فی دارند و اصول طریقہ عالیہ نقشبندیہ یعنی براتبلع سنت و عمل بعزیمیت است و شعر خوانی بہ اصول طریقہ نقشبندیہ صحت ندارد۔ حال کلام حضرت امام این است کہ اگر مخدوم زادگان یعنی پسران حضرت شیخ المشلخ کہ در نزد میرزا حمام الدین احمد شریف داشتند و میر نعمان نیردران وقت در آنجا شریف داشتند حضرت امام برایشان مینویستد کہ اگر شعر خوانی را ترک نکنند آنہا را نخواہم دید و بکنذا اگر میر محمد نعمان کہ مرید حضرت امام است این مجلس شعر خوانی را ترک نکند منصرف خواهد شد و مخدوم زادہا تا این وقت بحضرت امام مرید نشدہ بودند بعد از آن حضرت امام مرید و در نتیجہ بمرتبہ خلافت رسیدہ اند۔

مکتوب دوصد ہفتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید ہا لیکہ در آخر حال شہود و وحدت در کثرت نوشتہ اید آنحال صیل است الخ یعنی حال کہ بعد از شہود و وحدت در کثرت بمشاہدہ رسیدہ آن حال صیل است ولی معرفت انتہائی پیر آن است و آنچه کہ بعد از آن نوشتہ اید کہ بندہ ام و امت آنحضرت این حال فوق احوال شہود

وحدت در کثرت است مگر آہم انتہا نیست و وصول بہ نہایت ہنوز در پیش است۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید بیان احوال خواجہ اوس فرمودہ بودید الخ یعنی خواجہ اوس از مریدان حضرت امام و از شاگردان مولانا احمد برکی است و آنچه محشی و س نام را حضرت و س قرنی تعبیر کردہ اند اشتباہ کردہ و آنچه میفرماید درین اثنا توجہی بحال ایشان نمودہ آید معلوم شد کہ شمارا مدار آن زمین ساختہ اند الخ یعنی در نظر فقیر ظاہر شد کہ شما قطب آل سرزمین می باشد۔ حضرت مولانا احمد برکی شخص بسیار بزرگ بودہ مزار مبارک او در لوگر دکانل می باشد حضرت امام اورا بکلمہ ایشان یاد آوری فرمودہ۔ و آنچه میفرماید این سیر سندوستان ہم در حق او معتتم بودیم در حق شما الخ یعنی تشریف آوری شیخ حسن بہ ہندوستان سبب ترقی کمالات شماست و آمدن شیخ حسن بہ ہندوستان غنیمت است کہ مکتوبات و معارف جدیدہ را گرفتہ بحضور شما برساند نیز بعض احوال شمارا یاد خواہم گفت۔

مکتوب دوصد و ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید کہ این نشا مریب از صورت و حقیقت است الخ یعنی عارف اگر چہ بحقیقت شریعت رسیدہ باشد صورت شریعت را کہ عبارت از تعمیل او امر واجتناب از نوای است ترک کردہ نمی تواند و حقیقت شریعت از صورت آن جدائی ندارد و کسیکہ دعوی حصول حقیقت شریعت را بدون تعمیل صورت شریعت می نماید ملحد و زندیق است و آنچه میفرماید کسیکہ یقین را با شہ سحانہ تعبیر کردہ است مقصدش ازین تعبیر کلفت و مشقت عبادت خواہد بود الخ یعنی اکثر مفسرین در آئہ کریمہ و اعبد ربک حتی یا نیک الیقین۔ یقین را بزرگ تفسیر کردہ اند و بعض از صوفیہ کلام آنرا بحضور مع و شہود مراتب و جوب تعبیر کردہ اند یعنی کلفت و مشقت عبادت تا بوقت شہود مراتب و جوب است بعد از شہود مراتب واجبی و تزکیہ نفس عبادت یک امر ذوقی میگردد و تکلفات ازین بیرون و کساہت

بعد از دعوی وصول حقیقت شریعت عبادت ظاہری را فرض ندانند بل محدود و زندق است. آنچه میفرماید
جمع بصورت آن گرفتاری پیدا کرده اند و از حقیقت آن انکار کرده اند و پیر و معتدای خود غیر از ہدایہ
و پردوی ندانستہ اند و جمعی دیگر گرفتار حقیقت آن گشتہ اند اما آن حقیقت را حقیقت شریعت ندانستہ اند
یعنی علمائے ظواہر و نیز صوفیان نارسیدہ کہ این ہر دو طائفہ از حقیقت بے خبرند۔ زیرا کہ علمائے ظواہر
شریعت را منحصر بصورت دانستہ از حقیقت آن غافل ماندہ اند یعنی این طائفہ کہ شریعت را
محصور بہ ہدایہ و پردوی گفتہ اند در حالی کہ شریعت محصور باین دو کتاب نبودہ دارائے خفایق و اسرار
دیگرے ہم می باشد کہ آن اسرار و خفایق در این کتاب ہا تذکار نیافتہ است۔ چنانچہ در مکتوب پنجاہ
چہارم دفتر دوم مکتوبات قدری آیات درجات متابعت آنحضرت را بہ ہفت درجہ تفصیل دادہ اند کہ
علمائے ظواہر در حلقہ متابعتین ابتدائی بحساب رفتہ اند کہ ہنوز شش درجہ دیگر در پیش دارند کہ آنرا طے
نمایند تا بدرجہ اکمل متابعت تامل ایند بعد از ان تابع کامل محسوب می گردند۔ خلاصہ اینکہ شریعت
دارائے صورت و حقیقت است و این طائفہ در مرتبہ صورت شریعت قرار داشتہ و از حقیقت و اسرار
شریعت غافل و بے خبرند و اگر حقیقت شریعت مشرف می شدند آنگاہ می فهمیدند کہ معرفت ایمان حقیقی
و ایمان چیست و حقیقت چہ را گویند و اسرار چہ بخت میکند و همچنان صوفیہ ناقص و متوسط کہ
شریعت را پوست و حقیقت را اولیے آن دانستہ اند آہنابہ ظل از ظلال حقیقت شریعت رسیدہ اند
و اگر یہ خود حقیقت شریعت می رسیدند آنگاہ می فهمیدند کہ حقیقت حقیقت شریعت است و شریعت
مربک از صورت و حقیقت است و شریعت تنها پوست نیست بلکہ شریعت دارائے پوست و مغز
است و علمائے ظواہر بہ پوست آن گرفتار و از مغز و حقیقت آن محروم اند۔
ومی فهمیدند کہ ماہم کہ شریعت را بہ صورت منحصر دانستہ بودیم از تارسانی بود بلکہ
شریعت دارائے پوست و مغزی باشد۔
تبصرہ کہ حقیقت شریعت دیگر و حقیقت ولایت صغری دیگر است درین وقت سالک خیال
می کند کہ شریعت فقط پوست بودہ و با حقیقت رسیدہ ایم کہ فوق شریعت است۔

مکتوب دوسم ہفتادویں مفتوم

حضرت امام میفرماید، حضور ذاتی جز در سیر نفسی متصور نیست الخ یعنی شہود ذات حق تعالیٰ در سیر نفسی بیسری گردد و سیر آفاقی ہما از قبیل مشاہدہ آثار و دلائل است بر ذات او تعالیٰ۔ و آنچه میفرماید حضرت خواجہ عبداللہ احرار فرمودہ اند کہ سیر بر دو نوع است الخ یعنی سیر بر دو نوع است یکے سیر مستطیل است و دیگرے سیر مستدیر، سیر مستدیر گرد دل خود گشتن و مقصود را از خود جستن است کہ این سیر بنام سیر نفسی یاد میشود، دوم سیر مستطیل مقصود را خارج از دائرہ خود جستن است کہ این سیر بعد از بعد بودہ و بنام سیر آفاقی یاد میشود چنانچہ حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید۔

لے دوست ترا بہر مکان می جستم ہر دم خبرت ازین و آن می جستم

تبصرہ: سیر آفاقی و نفسی در وقت ولایت ظلی یعنی در حین ولایت صغری دست می دہد در ولایت کبری میدانکہ مطلوب ماوراء سیر آفاق و انفس است۔ چنانچہ حضرت خواجہ بزرگ میفرماید: آنچه دیدہ شد و دانستہ شد ہمہ غیر است و حضرت امام نیز میفرماید کہ مطلوب و راء آفاق و انفس است و فرمودہ این مکتوب شان حال ابتدائی است۔ و آنچه میفرماید عین الیقین حجاب علم الیقین است و علم الیقین حجاب عین الیقین است الخ یعنی در وقت شہود ممکنات شہود مراتب و جوب امکان ہر مرتبہ نیست و ہر کذا در وقت شہود مراتب و جوب کہ مرتبہ عین الیقین است شہود عالم امکان از دید عارف می آید۔ تبصرہ: صوفیہ کرام در مرتبہ علم الیقین بہ توحید و جودی رسیدہ اند و در مرتبہ عین الیقین بہ توحید شہودی مشرف اند و در مرتبہ حق الیقین متخلق باخلاق اللہ و پر پر تو تجلیات صفات منعکس می شوند و نیز ناگفتہ نماںکہ در مرتبہ علم الیقین تنها شہود ممکنات و در مرتبہ عین الیقین تنها شہود جوب و در مرتبہ حق الیقین ہر دوی شہود ممکنات و مراتب و جوب بیسری گردد۔ آنچه میفرماید: ظاہر عبارت نزد عوام مومم عدم فرق است الخ یعنی سالک قبل از فنائے وجود بشری بہ تجلی مراتب و جوب منعکس و انعکاس تجلی صوری بصورت سالک متصور گردیدہ اینرا وجود خود را

و جوب دیدہ انا الحق میگوید و در مرتبہ عین الیقین و حق الیقین یعنی بعد از فنا کے کامل منعکس تجلیات
اصلی گردیدہ و بوجود مومہ مومنی مفسر شدہ و در این مرتبہ نیز وجود مومہ مومنی خود را بہ عنوان و جوب دیدہ و
بغلہ محبت و عشق مطلوب انا الحق گفته است۔ خلاصہ صوفیہ کرام در دو مراحل بہ کلمہ انا الحق تکلم
می نمایند، یکے در وقت تجلی صوری و دیگری در وقت مشرف شدن بوجود مومہ مومنی۔ اما عوام در بین این
دو انا الحق امتیاز قابل نشدہ و ہر دورا یکسان می پندارند۔ بیت

کار پا کان را قیاس از خود بگیر گرجہ یا شد در نوشتن شیر شیر

اما در حقیقت در تجلی صوری انا بوجود بشری راجع است و در وقت وجود مومہ مومنی انا بوجود مومہ مومنی
راجع است۔

تبصرہ: توحید اول یعنی توحید وجودی در مرتبہ علم الیقین است و توحید ثانی یعنی توحید شہودی
بہ مراتب عین الیقین تعلق دارد۔ صاحب توحید اول عارف کامل نیست اما صاحب توحید ثانی
عارف است اگرچہ بعض اوقات بہ سبب غلبہ محبت خلاف شریعت کلمہ انا الحق از زبان وے پیرن
می شود و لے گفتار این کلمہ عمومیت نداشتہ از زبان بعض عرفا چہین کلمات می برآید و از زبان بعض
شان چہین کلمات شنیدہ نمی شود۔ و نیز گفتار ہر چو کلمات عقیدہ این طبقہ صوفیہ کرام نیست بلکہ
یک نوع از احوال این راہ است کہ بہ بعض صوفیہ کرام در مراتب تطلی کمالات این طریق دست
میدہد بالآخرہ از مرتبہ این احوال می گذرند و بہ مراتب عالی نایل می گردند۔ تا گفتہ تمامند کہ در مراتب
عین الیقین و حق الیقین چون سالک از مرتبہ شہود کمالات و شہود تجلی صوری می برآید و بہ شہود
تجلی اصلی مشرف می شود لہذا بہ تجلی ہلے صوری اہمیتی قابل نشدہ متوجہ اصل مطلوب می گردند۔
و بعض آنها خود را بہ عنوان حق می بیند چنانچہ مجنون عاشق معروف لیلی در مرحلہ از دیدار و صحبت
لیلی استغنا یافتہ خود را و لیلی شدہ بود و بہ لیلی چہین می گفت۔

گفت رو باروا کہ آن چنانم من کہ بجز عشق تو ندانم من
عشق تو اے نگار فرزانہ این چہین کرد در دلم خانہ

کہ ترا ہم نما ند گنجائی بعد ازین خوشترم بہ تنہائی
مصراع در عشق چنین بوالعجبہا باشد

در بعض اوقات عاشق وصال ہم نمی خواہد فقط عشق و دردمی خواہد۔ بیت
بدست آوردن مطلب ندارد لذت چندان عجب کیفیت دارد بمقصد نارسیدن
حضرت اولیس قرنی ہم غائبانہ بعشق آرام گرفتہ و خواہان وصال نشد۔ بیت
نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

مکتوب دوصد ہفتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید، فرضا اگر ہزار سال حیات وفا کند غیر حق سبحانہ در دل خطور نہ کند
نہ بان معنی کہ اشیا در خاطر گذرند و آنہا را غیر حق نہ اند بل سلطانہ الخ یعنی مثل صاحبان علم الیقین توجید
کہ از فنا و بقا پرہ ندارند لہذا وجود ممکنات را وجود حق می یابند و بعنوان حق می بینند چنانچہ وجودیہ
با چنین احوال رو برو می شوند، این اشخاص ہنوز بہ فنائے تمام لطائف مشرف نشدہ اند۔ بنا بر آن
در بین صورت و حقیقت امتیازی قائل شدہ نمی توانند، زانیکہ بہ فنائے لطائف مشرف
گر دیدند آنگاہ بہ این امتیاز مفتخر میگردند یعنی بعد از رسیدن بہ سبب کمال لطائف ممکن
واجب نمی دانند و یا سوی را بہ کلی فراموش می نمایند۔ و آنچه میفرماید اقرب طرق طریقہ علیہ نقشبند
است الخ یعنی بہترین راہ معرفت و راہ وصول و بہترین راہ اقربیت مربوط بتعمیل او امر
قد و نند و تعمیل سنت آنحضرت است و بس۔ بنا بر آن در ہر طریقہ کہ عمل بہ سنت و عمل بعزیمت
بیشتر باشد اقرب طرق گفته می شود۔ بنا بر آن مشائخ طریقہ نقشبندیہ عمل بعزیمت اختیار
نمودہ اند و از امور مرخصہ اجتناب می ورزند۔

تبصرہ: عزیمت عبارت از آن است کہ بہ مذاہب اربعہ اہل سنت عمل نمایند، خصوصاً
عبارت از آن است کہ تنہا بیک مذہب از مذاہب اربعہ عمل کردہ شود۔

حضرت خواجہ مسافر خوارزمی خلیفہ حضرت خواجہ محمد یار سا میفرماید کہ در حضور حضرت خواجہ بزرگ نشسته بودم در آن میان عدہ از صوفیہ بسماع و نغمہ اشتغال و زریہ اندر ختم محفل حضرت شاہ نقشبند علیہ الرحمہ فرمودند کہ "مانہ این کاری کنم و نہ انکار میکنم" یعنی این عمل و این کار را ازین سبب نمیکنیم کہ سنت و عزیمت نیست و انکار ازین عمل نمیکنیم بواسطہ اینکہ بزرگان بسیار آنرا کردہ اند چنانچہ حضرت ابوسعید ابوالخیر و حضرت نجم الدین کبری و اکثر مشائخ طریقہ عالیہ چشتیہ در مجلس سماع حضور میداشتہ باشند۔ ناگفتہ نباید گذاشت سماع و غنا از ہم فرق دارد چنانچہ در سماع کہ عبارت از محفل نعت و قصائد خوانی است آلات سرود و لہو نمی باشد اما در غنا آلات سرود و لہو موجود است و اکثر محدثین و مفسرین کرام آنرا حرام دانستہ اند۔

اما در شرح تعرف اشخاص را بہ سہ نوع تقسیم کردہ است کسانیکہ بہ تزکیہ مشغول نمی باشند برای آہا حرام و کسانیکہ بہ تزکیہ نفس مشغول اما تا ہنوز تزکیہ نفس نشدہ باشد برای آہا جائز و کسیکہ بہ تزکیہ نفس مشغول گردیدہ برای او مستحب دانستہ است۔

مکتوب دوصد ہفتاد و نهم

حضرت امام میفرماید فقیر در ادای شکر نعمت دلالت شما اعتراف بہ قصور دارد الخ
تبصرہ: حضرت امام کمالات طریقہ قادریہ و حقیقیہ شریف را از قبلہ گاہ مبارک شان کسب کردہ بودند اما در سبب اوقات میفرمودند کہ از اقرار طالع کتب سلسلہ نقشبندیہ شریف کمالا تیکہ در این طریقہ علیہ موجود است بفقیر دست ندادہ است بالآخرہ وقتیکہ شہرت جناب خواجہ باقی باللہ صاحب دردہلی وغیرہ بلاد ہند شائع گردید چون مولانا حسن کشمیری ازین راز آگاہی داشت موضوع را بحضور حضرت امام یا آوری نمودند کہ دردہلی شیخی در طریقہ نقشبندیہ شریف تشریف فرما گردیدہ و اگر تشریف ملاقات ایشان حاصل دارید بہتر خواهد بود۔ زیرا کہ شما بکمالات نقشبندیہ رغبت بسیار دارید۔ ہمانا حضرت امام از شنیدن این مژدہ سعادت دردہلی بشرف ملاقات حضرت ایشان واصل شدند و حضرت شیخ المشائخ

نیز از حضرت امام مطالبہ صحبت فرمودہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ را بحضرت شان تلقین فرمودند و در نتیجہ حضرت امام از برکت این صحبت و بیعت حضرت ایشان کمالاتی را در راہ سلوک و معرفت حاصل داشتند کہ عقل بشر در تصور آن جبران است۔ بتاب آن حضرت امام از احسان مولانا حسن کشمیری اظہار شکر آن نمودہ اند۔ آنچه میفرمایید از خواص عطایا آنقدر عطا فرمودہ اند کہ اکثرے را از عموم عطایا آن مقدار میسر نشدہ است انہ یعنی عطایاے خاص عبارت از قرب کمالات ولایت و نبوت، کمالات رسالت، کمالات اولوالعزمی، کمالات خلقت و محبوبیت است۔ و عموم عطایا عبارت از نعمت صحت و تندرستی و غیرہ نعمت ہا آنچه میفرمایید و الا فلا قرب ثم و لا وصول انہ یعنی در آنخانہ وصول گفتمہ میشود و نہ قرب و نہ در آنجا کیفیت و مکان وجود دارد و قرب آن مرتبہ مقدسہ قرب بلا کیف است کہ در تعبیر نمی گنجد و این قرب از مراتب شہود و احاطہ علم و معرفت و جہل و حیرت و از ہمہ فوق و برتر است۔ خلاصہ این قرب یک نعمت ذوقی و وجدانی بودہ در تعبیر نمی گنجد۔ مصرع

ذوق این مے شناسی بخداتانہ چشتی

و آنچه میفرمایید چه گویم با تو از مرغی نشانیہ کہ با عنقا بود ہم آشیانیہ انہ
یعنی اولیای کرام بعض اوقات مراتب قرب را بصید و شکار تعبیر میفرمایند۔ و آنچه میفرمایید
ز مرغ من بود آن نام ہم گم انہ

یعنی نام مقدس او تعالی ہنوز نزد ما منکشف و معلوم نیست در سیدن بذات مقدس او تعالی ہنوز کجا است۔
سوال: نام مبارک او تعالی ہمہ معلوم و روشن است کہ عبارت از کلمہ مبارکہ اللہ است
پس این فرمایش فوق حضرت امام چگونه خواهد بود کہ فرمودہ ز مرغ من بود آن نام ہم گم۔

جواب: اسم او تعالی عین ذات او تعالی بودہ و قدیم است و آن اسم حرف و صوت نبود
و در تعبیر نمی گنجد و کلمہ مبارکہ اللہ تعبیر از آن اسم مقدس است نہ خود اسم مقدس یعنی بکلمہ اللہ
از اسم قدیم او تعالی کہ عین ذات او تعالی است تعبیر شدہ است چنانچہ تعبیر از متصل بہ متصل
می کنند و صاحب تفسیر بیضاوی شریف کلمہ مبارکہ اللہ را اسم او تعالی ندانستہ بلکہ این کلمہ مبارکہ را

وصف خاصہ او تعالیٰ تعبیر نموده است. و علماء کرام در معنائے اسم او تعالیٰ بسیار اقوال مختلف دارند پس بہ ذات مقدس رسیدہ خواہد شد۔

مکتوب دوصد ہشتادام

حضرت امام میفرماید محبت و اخلاص با شیخ مفقداً الخ یعنی محبت بہ شیخ مفقداً سبب جذب کمالات وے است۔ انجذاب کمالات مرشد مربوط بہ تناسب محبت مستتر شد است بہر اندازہ کہ محبت بیشتر باشد انجذاب نیز بیشتر است، از فضائل حضرت صدیق اکبر کثرت محبت انجذاب است بانحضرت مصراع

مکتوب دوصد ہشتاد و یکم

حضرت امام میفرماید یک گام زدن در این طریق بہتر از ہفت گام طرق دیگر است الخ یعنی چون این طریق عالیہ بہ کمالات اصلیہ رسیدہ و راہ کمالات نبوت را بواسطہ متابعت آنحضرت باز نمودہ اند و دیگران مراحل ہفت گام را در مراتب ظلال پیودہ و کمالات اصلیہ تر رسیدہ اند بنا بر آن راہ کمالات نبوت بآن ہا کثورہ نشرہ و در مقام ظلال قرار دارند و نقشبندیہ باین کمالات مشرف اند لهذا یک گام این طریق کہ عبارت از کمالات اصلیہ است بہتر است از ہفت گام طرق دیگر کہ در مراتب ظلال قرار دارند۔ و نیز در گام اول این طریق چاشنی تہایت موجود است و طرق دیگر نہ چنان است۔ تبصرہ، فضیلت این طریق بواسطہ اختیار عزیمت و اتباع سنت است و رسیدن ب کمالات نبوت مربوط بامور منوۃ و عزائم امور است و طرق دیگر چون عمل بہ امور خصہ بنمایند بنا بر آن بہ کمالات نبوت رسیدہ نمی توانند زیرا کہ کمالات نبوت بامور خصہ مناسبت ندارد و مربوط بہ عزیمت است۔

مکتوب دوصد ہشتاد و دوم

حضرت امام میفرماید: حضرت خضر فرمودند کہ ما از عالم ارواحیم الخ یعنی علمائے کرام در مورد اینکہ حضرت خضر در قید حیات است و یا خیر؟ اختلاف نظر دارند۔ جمہور علماء حضرت خضر را در قید حیات می پندارند و محققین محدثین و صوفیہ محققین بوفات ایشان قایل اند و از قریبائش حضرت امام نیز وفات حضرت خضر استنباط میگردند و حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی نیز در مکتوبات قدسی آیات خویش وفات حضرت خضر را ترجیح داده اند و در این قسمت حدیثی را نقل می نمایند کہ حاصل آن چنین است کہ آنحضرت فرمودہ اند کہ اگر خضر حیات می بود بملاقات من می رسید۔ و نیز حضرت عروۃ الوثقی ابن قریبائش حضرت عوث الثقلیں را بنی بروفات حضرت خضر می دانند و قریبائش شان چنین است "لے اسرائیلی بیابا کلام محمدی بشنو" یعنی حضرت خضر اگر حیات می بودند بایشان خطاب اسرائیلی تجویزی می گردید و پیام محمدی طرف خطاب قرار می گرفتند۔ زیرا کہ بعد از بعثت آنحضرت متابعت شان بہ تمام عالم لازم بود و با الخاصہ حضرت خضر کہ از جملہ انبیاء عظام و واقف اسرائیلی اند۔ اگر در قید حیات می بودند حتماً بلاقات آنحضرت مشرف می گردیدند و خود را در قطار متابعت آنحضرت می ساختند۔ آنچه میفرماید حضرت خضر فرمودند کہ ما بشرایع مکلف نیستیم چون ہماہم قطب را بامروبو ساختہ اند ہا ہم درس او نماز را بحدیث شافعی می گذاریم۔

تبصرہ: کمالات قطب مدار از کمالات ولایت ظلی است، ازین جا ست کہ حضرت امام میفرماید کہ فقہ شافعی را بکمالات ولایت مناسبت است و فقہ حنفی را بکمالات نبوت الخ یعنی حضرت امام اعظم بظاہر و باطن نصوص پے بردہ اند لہذا پیروی مذہب شان سبب وصول بہ کمالات نبوت است حضرت امام شافعی نیز میفرماید کہ فقہا اولاد ابوحنیفہ است ازین قریبائش شان معلوم می شود کہ حضرت امام شافعی علیہ الرحمہ بدرجہ حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ اعتراف دارد از بزرگی حضرت امام اعظم است کہ بنام سلج امت یاد می شود و سردار دو عالم بہ یک بزرگی فرمود کہ مثل ابوحنیفہ در امت من کیست۔

مکتوب دوصد ہشتاد و سوم

حضرت امام میفرماید: عبدالرحمن بن عوف را کہ بعد از پانصد سال از فقرا صحابہ کرام رضی اللہ عنہم بہشت خواہد رفت الخ یعنی کثرت مال دنیائی سبب اشتغال امور دنیائی است و اشتغال در امور دنیائی سبب بر آوردہ شدن امان و آرزوہای نفسانی است لہذا در دخول بہشت فقرا از اغیار پیشقدم اند و این امر از فضائل فقر است براغنیاء۔

تبصرہ: مراد ازین دید رویت شب معراج است کہ آنحضرت در شب معراج دیدند کہ حضرت عبدالرحمن بن عوف پانصد سال بعد از فقرا صحابہ کرام در بہشت داخل شدند۔ و این دیدہ عالم مثال است زیرا کہ در عالم مثال چیز ہائے آئندہ تیز دیدہ میشود۔

مکتوب دوصد ہشتاد و چہارم

حضرت امام میفرماید اگر ظاہر نمی بود راہ دانش و تمیز نمی کشود الخ مراد از ظاہر و عالم خلق خیال عارف است چنانچہ مقولہ معروف است کہ گفته اند لو لا الخیال لسدر الحمال یعنی اگر خیال نمی بود عالی مستوری ماند۔

مرتبہ ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ در ادراک نمی گنجد، اما عرفا بیکہ درجات دنیاوی از مراتب خیال بگذرند با دراک ذات و صفات مقدسہ او تعالی مفخر می گردند چنانچہ حضرت امام در دفتر آخر مکتوبات قدسی آیات بادراک و درک ادراک قائل ماند و بر ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف شدہ است زیرا کہ بعضی مرادان از مرتبہ خیال می گزینند و توسط عناصر و سمیت و حدانی با دراک ذات مقدس مشرف میشوند۔

مکتوب دوصد ہشتاد و پنجم

حضرت امام درین مکتوب در اطراف احکام سماع و وجد و در بارہ سالکان ارباب قلوب

واریاب تمکین و نیز در باره بقا باللہ مراتب و ولایت، مراتب و جوب، تشبیه و تنزیہ، مقالات روح حقایق کوئی و الہی بالآخرہ در قسمت علم حضوری و حصولی و در مورد رجوع و عدم رجوع اولیائے کرام و غیرہ معارف این راہ صحت میفرماید، خلاصہ شرح این مکتوب شریف قراراتی تذکاری باید۔

۱- چون روح بہ سماع علاقہ دارد بنا بران سماع سبب عروج او میگردد۔

۲- عفار و نوع اندیکہ اریاب قلوب و دیگرے اریاب تمکین اند۔

الف: اریاب قلوب آنست کہ بظہورات و تجلیات ظل از ظلال و تبلوتیات و تغیرات احوال منصف اند سماع سبب عروج ایشان میگردد۔ (ب) اریاب تمکین آنست کہ باصل مشرف و بمراتب نہائی رسیده باشند، این اشخاص محتاج سماع نمی باشند۔

۳- بعض از تنہیانیکہ بعد از وصول بمراتب نہائی برودتی با ایشان عارض گردد و از عروجات بازماند در این موارد نیز سماع در وجود ایشان سبب تولید حرارت و محبت گردیده از توقف رہائی نمی بخشند یعنی سماع باعث عروج ایشان میگردد۔ این شخص اگر چہ منتهی است اما منتهی حقیقی نیست۔

سوال- تنہیان بعروج چه احتیاج دارند زیرا کہ در مراتب نہائی رسیده اند۔

جواب: منتهی آنست کہ بہ مبدا فیض خود رسیده باشند اما وصول بذات مقدس حق سبحانہ تعالی ہنوز در پیش است۔ مصرع تایار کر اواید و میلش بہ کہ باشد۔

۴- تنہیانیکہ داراے جذبہ قوی باشند بہ سماع احتیاج ندارند اما تنہیانیکہ داراے جذبہ قوی نباشند بہ عوائلی کہ سبب توجید و محرک جذبہ گردند نیاز مندند۔

۵- قطب فردا اگر چہ منتهی است باز ہم عروجات خلیفہ وقت و امام روزگار نمی رسد زیرا کہ معارف اصلی قطب فرد نسبت بمعارف اصلہ خلیفہ و امام وقت پائین تر است۔ بنا بران سماع باو نیز مفید است۔

تبصرہ: قطب فرد بہ تمام کمالات و ولایت نبوت ترسیده است، اما خلیفہ بہ تمام کمالات ولایت نبوت مفتخر است و امام وقت تمام مراتب کمالات نبوت انبیاء عظام را طے و بان مفتخر است۔

وہمچو عرفائے کرام کہ باین مراتب عالی رسیدہ باشند یہ تجدیدیانہ و بیاہ تجدید الف مفتحانند۔

۶۔ اطلاق بقا باللہ و شہود این معرفت در دو وقت دست می دہد۔

اول در جذبہ ہدایت (یعنی خود را حق دانستن) کہ این جذبہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است
جذبہ صوری می نامند۔ دوم جذبہ و توحید کہ بعد از انجام سیر الی اللہ در مقام سیر فی اللہ برائے بعض
عرفا دست می دہد و وجود مہو ہونی خود را بہ عنوان وجوب دیدہ انا الحق می گویند، و این جذبہ را جذبہ
جذبہ حقیقی می نامند۔

۷۔ بقا باللہ بر دو معنا اطلاق می شود۔ اول بقا باللہ عبارت از متخلق شدن با خلاق ^{اللہ}
و منعکس شدن با انعکاس صفات حق سبحانہ تعالیٰ است۔ دوم بقا باللہ عبارت از ان است کہ

سالک وجود بشری خود را بعنوان وجوب می بیند و انا الحق میگوید و این دید در جذبہ ہدایت بواسطہ
غلبہ محبت محبوب دست می دہد و در سیر فی اللہ بواسطہ غلبہ شغفشان شہود محبوب نیز انا الحق میگوید۔

بیت مراد دیگر بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم ترا چوں یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: احوال سالک اول کہ در مرحلہ جذبہ ہدایت دست می دہد در مرتبہ علم الیقین و

احوال عارف دوم کہ در مرحلہ جذبہ نہایت دست می دہد در مرتبہ عین الیقین و حق الیقین است۔

۸۔ سماع بلایے بتدیان سود مند نیست بدلیل اینکه سماع خواص وجود سامع را تحریک

و بہ ہیجان می آورد و در وجود بتدیان چوں نفس تزکیہ نیافتہ و نفسیات ہنوز غلبہ دارد بتایران

سماع تقویہ لمحظوظات نفسانی گشتہ از پیش رفت و ترقی سالک بتدی می کاہد۔

۹۔ قطب قدر نشتہی حقیقی نیست بدلیل اینکه روح او در حال عروج می باشد نشتہی حقیقی آن ^{ست}

کہ روح او مثل نفس او بعد از طے مراتب کمالات عالیہ واپس نزول میفرماید۔

۱۰۔ طے نمودن مراتب وجوب مربوط بہ سیر اجمالی است و بسیر تفصیلی طے مراتب وجوب

امکان پذیر نیست ولی عارفان نشتہی کہ عروج شان اجمالی است بعد از طے مراتب در حین نزول

بہ تجلیات سیر تفصیلی نیز خود بخود متجلی و رنگین میگردند و مستتر شدن مختلف الاستعداد را تزیین و بہر کرام
رایا سم مری شان دلالت می نمایند۔

۱۱۔ جامع تنزیہ و تشبیہ در مقام کہ عالم را قرار دارند بعنوان و خوب می بینند و ہمہ را حق می گویند۔
این سالک روح خود را بعنوان و خوب دیدہ آنرا مرتبہ تنزیہ میدارند و نفس خود را در مرتبہ تشبیہ و خود را جامع
تنزیہ و تشبیہ میدانند۔ عارفانیکہ نفس شان بر اے ارشاد و ہدایت خلق نزول و روح شان بر آ
طے نمودن مراتب عالیہ در عروج باشند، این طائفہ نیز جامع تنزیہ و تشبیہ می باشند بدلیل این کہ
روح شان متوجہ تنزیہ و نفس شان متوجہ تشبیہ و مشغول عالم اند و این طائفہ نسبت بطائفہ اول کامل
و صاحب صحو اند و طائفہ اول صاحبان سکر اند و نیز ناگفتہ نماز کہ طائفہ اول در مرتبہ علم البیقین قرار
داشته و در مرتبہ عین البیقین نرسیدہ اند اما طائفہ دوم بہ مرتبہ عین البیقین و حوالیقین مفتخرند۔

تبصرہ: مقام اصلی روح قبل از تعلق بہ بدن فوق عرش بودہ است۔ لہذا تا سیر عارف
از عرش نگذرد با سر او حقایق روح نمی فهمد۔

۱۲۔ حقایق دو نوع می باشد، یکے حقایق کوئی و دیگری حقایق الہی است۔ حقایق کوئی عبارت
از عالم امکان است و حقایق الہی عبارت از ظلال صفات مقدسہ خود صفات مقدسہ و حیوانات ذاتیہ
می باشد۔ حقیقت کعبہ و حقیقت قرآن و حقیقت صلوة نیز حقایق الہی است۔

۱۳۔ علم عارف دو قسم است۔ یکے علم حضوری است و دیگری علم حصولی، علم حضوری
عبارت از آن علم عارف است کہ بذات او تعالی متعلق است، علم حصولی عبارت از علمی است
کہ بصفات مقدسہ و ظلال صفات متعلق می باشد۔

۱۴۔ اولیای کرام در مورد عدم رجوع عارفان واصل و نتیجتاً اتفاق دارند و میگویند کہ سانیکہ بمبدأ
خود بلکہ حیوانات رسیدہ باشند و وجودشان بوجود مہوپی مفتخر شدہ باشد دوبارہ بہ صفت بشری خود نمی کند
یعنی وجود مہوپی ایشان دوبارہ بوجود بشری تبدیل نمی گردد اما سانیکہ نرسیدہ باشند باثر عقلمت
دوبارہ صفات بشری رجوع خواهد نمود۔

مکتوب دوسم ہشتاد و ششم

وجودیہ از خصوص ذیل توجید استنباط کرده اند۔

(۱) آیہ کریمہ هو الظاهر والباطن یعنی حق تعالیٰ ظاہر و باطن است۔

(۲) وفارصیت اذرمیت ولکن اللہ رمی یعنی تو تزدی در وقتیکہ میزدی بلکہ خدازدہ است۔

(۳) ید اللہ فوق ایدہم یعنی دست خدا بالائے دست ہائے آہماست۔

(۴) حدیث شریف اللہ فوق کل شیء یعنی خدا فوق ہمہ چیز است و خدا قبل از ہر چیز است

و خدا بعد از ہر چیز است۔

علمائے اہل سنت و جماعت علی الخصوص صدوقیہ محققین ازین خصوص معنی توجید را نگزشتہ اند

تبصرہ: برائے سالکانیکہ در راہ سلوک معنی توجیدی مکشوف شود باشتباہات ذیل

مواجهہ گردند۔

(۱) احاطہ علمی او تعالیٰ را احاطہ ذاتی حق سبحانہ می پندارند و اسلام را مطہر اسم ہادی و کفر را

اسم مفضل می دانند کہ منجر با یجاب می گردد۔

(۲) بچوئی روح را بچوئی حق سبحانہ پنداشتہ حق تعالیٰ را ساری در عالم میدانند و سر بیان روح را

سر بیان حق می دانند۔

(۳) ہچنان حکمائے یونان می گویند کہ استعداد مقضائے خود را میخواہد بنا بران بہ کلمات الحاکم

محکوم و المحکوم حاکم تکلم می کنند یعنی این طائفہ وجودیہ و حکمائے یونان فکری کنند کہ استعداد محکوم

او تعالیٰ است در عین حال حاکم ہم میباشند و مقضائے خود را میخواہد این گفتار وجودیہ و حکمائے یونان

متلازم با یجاب یعنی بہ بے اختیاری حق سبحانہ تعالیٰ منجر می گردد۔

(۴) این طائفہ وجودیہ گاہے ارواح کاہلین را کہ منظر انوار قدم است قدیم می پندارند در حالے کہ

انوار قدیم نبودہ بلکہ منظر انوار قدم شدہ اند۔ سالکان این راہ را می باید ہمیشہ مستغرق و ملتجی متضرع باشند۔

تا در راه سلوک از گرداب معنائے توحیدی بگذرند، و کشفیاتیکہ در راه سلوک نصیب ایشان میشود موافق بعقیده اہل سنت و جماعت باشد۔ ناگفتہ نماز کہ مسالک نورانی عبارت از حجب اسما و صفات او تعالیٰ است و حجب ظلماتی عبارت از ممکنات و کمالات قلبی و نفسی است۔

تذکرہ: مشیخ کرام مہمان را بنزد کروریا صنت و او را دیا موری سازند تا نفوس شان تزکیہ یابد، محبوبان را بمراقبہ مشغول می سازند تا عالم امر شان جذبہ پیدا کند۔

تذکرہ: کسانی کہ لطائف شان از ہم تفریق نیافتہ و تصفیہ قلب و تزکیہ نفس نرسیدہ و بہ مبدا فیض خود مشرف نشدہ باشند، انہارا ارباب قلوب گویند و کسانی کہ لطائف شان تفریق یافتہ و بہ نعمت تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مشرف و بہ مبدا فیض خود رسیدہ باشند، انہارا انتہی گویند کہ روح این عرفانہ منتہی در عروج بودہ نفس شان نزول کردہ و بہ ارشاد و ہدایت خلق اشتغال دارد۔ این طائفہ ہم منتہی فی الجملہ می باشند و منتہی حقیقی آنست کہ ہر دوے نفس روح او نزول کردہ باشند۔

تذکرہ: توفیق مقام قلب روح است تا سالک بمقام روح نرسیدہ از جذبہ صوری بہائی نیافتہ و جذبہ حقیقی نمی رسد۔ جذبہ حقیقی در سیر فی اللہ دست می دہد۔

تذکرہ: سلوک بدون جذبہ داراے علوم توحیدی نمی باشد، زیرا کہ عروض آن از محبت است و صاحب سلوک خالص آن محبت ندارد۔ جذبہ ہدایت کہ خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است محل عروض علوم توحیدی است بدلیل اینکه در جذبہ محبت است و سالک بواسطہ غلبہ محبت بہ امتیاز عالم امر و عالم وجوب پے نبرہ ممکن را بہ عنوان وجوب می پذیرد۔ اما در جذبہ منتہی علوم توحیدی وجود ندارد۔ زیرا کہ سالک منتہی صاحب تمیز و بصیرت بودہ واجب را از ممکن امتیاز دادہ می تواند و نورانیت عالم وجوب را دیدہ است کہ بامکان هیچ مناسبت ندارد۔

تذکرہ: جذبہ بینی بر محبوبیت است و محبوبیت بدو نوع است۔ اول محبوبیت ذاتی است دوم محبوبیت عرضی۔ محبت ذاتی از محرمی المشریان است و محبوبیت عرضی بچند قسم است۔

(۱) شخصی کہ محرمی المشریان نیست مگر در اتباع سنت کامل است این سالک محبوبیت ذاتی ندارد۔

۱. ابواسطہ اتباع سنت محبوبیت عارضی پیدا کر رہا ہے اس لیے جذبہ اش بر سلوک او مقدم است۔
 ۲. سالکانیکہ بواسطہ سلوک بہ نعمت تصفیہ قلب و تزکیہ نفس مشرف و بہ مرتبہ منتہا رسید باشند
 تصفیہ و تزکیہ سبب جذب ایشان گردیدہ بہ محبوبیت عارضی مفتخر می باشند۔
 ۳. سالکانیکہ در ذات خود محمدی المشرب نباشند مگر داخل طریقہ نقشبندیہ گردیدہ از برکت این
 طریقہ عالیہ کہ طریق محبوبان است محبوبیت عارضی پیدا کردہ اند بنا بر آن جذبہ این طائفہ نیز بر سلوک
 شان مقدم است اگرچہ محمدی مشرب نمی باشند۔

تبصرہ: جذبہ دو نوع است، یکے جذبہ بدایت است و دیگر جذبہ نہایت جذبہ بدایت
 قبل از سلوک دست می دہد و خاصہ نقشبندیان است جذبہ نہایت بعد از سلوک در سیر فی اللہ پیسر
 می گردد، این جذبہ بہ تمام طرق موجود است حضرت امام میفرماید مجذوبان سلوک ناکردہ ہر چند
 جذب قوی داشتہ باشند و از سر راہی کہ مجذب شوند داخل جگہ ارباب قلوب اند زیرا کہ لطائف شان
 هنوز تفریق نیافتہ است الخ یعنی تا زمانیکہ سالک بہ مبدأ فیض خود نرسد نفس او از روح او تفریق نمی یابد
 از ارباب قلوب می باشد و بہ مقلب قلب نہ پیوستہ است مقلب قلب عبارت از اسم مرئی او است
 مشہود مجذوبان ارباب قلوب در پردہ کثرت است یعنی مشہود شان ممکنات و عالم ارواح است و
 عالم ارواح دار بے یحیی فی الجملہ است و عالم وجوب مناسبت فی الجملہ دارد ازین سبب بعض سالکان
 این راہ روح را بے عنوان واجب می بینند و نیز محبت این طائفہ بتدیان عرضی است نہ ذاتی، زیرا کہ
 محبت و جذبہ ذات او تعالی خاصہ روح است و اینہا منور بہ جذبہ خالص روحی ترسیدہ اند۔ آنچه
 میفرماید از سر راہ کہ منجذب شوند یعنی اسباب جذبہ باقسام ذیل می باشد۔ اول محمدی مشرب صاحب
 جذبہ است۔ دوم شخصے کہ بسیار تابع سنت است اگرچہ محمدی مشرب نیست اما جذبہ او مقدم است
 سوم شخصے کہ تصفیہ و تزکیہ پیدا کند صاحب جذبہ می گردد۔ چہارم شخصے کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ داخل
 شود جذبہ او مقدم است اگرچہ محمدی مشرب نبودہ باشد۔

آنچه میفرماید لاجل عطا یا الملك الامطایا الخ یعنی برداشتن نمی تواند بخشش پادشاہ را

نگر شتران پادشاہ۔ درایچا مراد از شتران پادشاہ وجود مویہوی عارف است کہ بعد از فنا بہ عارف
 عنایت و وصول بعالم و جوب مربوط وجود مویہوی است۔ آنچه میفرماید نظر شان از مقام مالوت
 قطع نشود الخ یعنی بہ مجذوبانیکہ توحید وجود منکشف گردد و از غلبہ سکر و محبت خود را عین محبوب
 بنداشد از مشاہدات چنین احوال بواسطہ لذت محبت علاقہ شان از معارف توحیدی بہ سہولت انقطاع
 نمی یابد یعنی محظوظیت کہ از معارف توحیدیہ نصیب شان گردیدہ است بزودی و سہولت آنرا از یاد
 نمی برد تا یک زبانی بمعارف توحیدیہ علاقہ میداشد باشند اگر چه بسولک اشتغال داشتہ ہم باشد علاقہ
 شان بزودی قطع نمی گردد۔ آنچه میفرماید وقتیکہ عنایت خداوندی بفقیر رسید و معارف توحیدی زائل
 می شد فقیر بہ تضرع و زاری دعا می کرد کہ الہی این معرفت زائل نشود اما عنایت خداوندی آنچه
 خواستہ بود الخ یعنی ہر قدر عارف بمراتب و جوب مناسبت و قربیت پیرامی کند مناسبت وے از علوم
 توحیدی دوزن و انقطاع می یابد بدلیل اینکہ سالکان بتدری در عین معارف علوم توحیدی واجب
 از ممکن امتیاز کردہ نتوانستہ روح خود را بعنوان و جوب می بیند اما سالکان منتہی چون از برکت تصفیہ و
 تزکیہ صاحب بصیرت گردیدہ اند واجب را از ممکن امتیاز دادہ و بہ علوم توحیدی علاقہ نمی گیرند و مناسبت
 شان از علوم توحیدی قطع می گردد۔

تبصرہ: حضرت خواجہ بزرگ قدس سرہ فرمودہ اند کہ ماہیت را در بدایت درج می کنیم
 یعنی جذبہ کہ خاصہ نہایت است آنرا در بدایت درج می کنیم۔

سوال: جذبہ خاصہ روح است و در جذبہ بدایت قلب و روح و غیرہ لطائف از ہم تفریق
 نیافتہ و با ہم ممتزج اند و در جذبہ شریک اند۔ بنا بر این جذبہ بدایت را باید جذبہ نگوئیم؟

جواب: روح داراے دو جذبہ است یکے جذبہ بدایت است و دیگرے جذبہ نہایت،
 جذبہ بدایت روح جذبہ صوری است کہ در ضمن لطائف دیگر بروح نیز یک نوع جذبہ صوری ابتدائی
 دست میدہد اما جذبہ نہائی کہ بعد از تفریق لطائف میسر می شود خاصہ روح میباشد و جذبہ حقیقی است
 سوال: مجویان طرق دیگر و بتدیانتیکہ بسیار متابعت سنت نمایند و بہر طرق کہ منسوب

باشند از جذبہ برایت بهره مندند پس علت تخصیص جذبہ برایت بطریقہ علیہ نقشبندیہ چه خواهد بود؟
 جواب: اکابران این خانواده بزرگ طریقی بحصول جذبہ وضع نموده اند قاعدہ ضابطہ
 مخصوص در این راه بدست دارند چنانچہ تکرار اسم ذات و تکرار نفی و اثبات به حسب نفس و مراعات
 عدد کماثر و قوف عددی می نامند برای جذبہ وضع کرده اند۔ اما در طرق دیگر جذبہ برایت بسبب
 اتفاق بمراد ان شان دست میدهند و برای حصول جذبہ کدام قاعدہ مخصوص و مشخص ندارند۔
 چنانچہ تمام شان داراے این جذبہ نمی باشند و نیز ناگفته نماند کہ نقشبندیان در جذبہ برایت
 خصوصیت خاص و جداگانه دارند کہ بطریق دیگر نیست و آن عبارت از تفاوت بقایبتدیان است
 شبیه بقا و بقای نتهیان چنانچہ ارباب این طریق در وقت رجوع از جذبہ اولی طالبان مستعد
 را بمالات جذبہ اولی رسانده و توجہ سابق روح کہ در لامکان بوده بیاد روح طالب داده
 میتوانند اگر چیدر صحبت او توجہ جدید بروح دست نمی دہند۔

تبصرہ: روح اساسا از عالم امر و در لامکان متوجہ مطلوب حقیقی بوده از آنجا بنا بر
 مشیت خداوندی بعالم خلق تنزل و بایمان تعلق گرفته تا کہ مجاہدہ کند و روح بدو نوع منقسم
 است یکے بنام روح سابقان و دیگرے بنام روح ناسیان یاد می شوند۔
 روح سابقان بعد از تعلق بسبدن نیز مقام اصلی خود را از یاد نبرده است، اما روح ناسیان
 بعد از تعلق بہ بدن مقام اصلی را بکلی فراموش کرده است۔ فرقیکہ باین سابقان و ناسیان
 موجود است این است کہ کمال باطن سابقان بظاہر شان سرایت میکند یعنی معرفتیکہ باطن
 دارد ظاہر شان نیز از آن مستفید میشوند اما ناسیان این چنین نیستند۔

تذکرہ: اما استعداد ناسیان نسبت بہ استعداد سابقان بلندتر است زیرا کہ روح
 شان لطیف است کہ بہ طرف کہ رجوع کند طرف دیگر را فراموش میکند لهذا ناسیان چنانکہ
 مقام اصلی خود را بواسطہ تعلق بہ بدن از یاد برده بودند در حین عروج نیز عالم امکان را فراموش
 میکنند و روح سابقان چنین نمی باشد زیرا کہ در وقت تعلق بہ بدن توجہ خود را بعالم و جوب

فراموش نکرده بود در حدیث عروج بعالم قریب نیز امکان را از یاد نمی برد۔ اما هر دو طائفه ناسیان سابقان بدو نوع منقسم اند یکی محبوبین اند و دیگری مجبین اند نسبت باطنی محبوبین هر دو طایفه بظاہر نشان سرایت می کند اما نسبت باطنی طائفه مجبین ناسیان بظاہر نشان سرایت نمی کند و صرف نسبت باطنی طائفه محبوبان ناسیان بظاہر نشان سرایت می کند، ناگفته نماند که در بین سرایت نسبت محبوبین و سرایت نسبت مجبین فرق زیاد موجود است، سرایت نسبت محبوبین دائمی و از مجبین برقی است۔

تبصره (۱): بعضی مشائخ کرام ارواح کابلین را قدیم پذیرا شده اند دلیل آن این خواهد بود که ارواح کابلین مظهر انوار قدیم است لهذا سالک در بین ظاہر و مظهر فرق کرده نتوانسته ارواح کابلین را که مظهر قدیم است قدیم گفته اند۔ آنچه میفرمایند اگر بالفرض شیخ مقتدر الح یعنی شیخ مقتدر استعداد طالبان را تشخیص داده میتواند لهذا مجزوبی که از جذبہ بدایت نزول کرده باشد و طالبان بتدری از وی مستفید شده بتواند۔ شیخ می تواند که برای استفاده مبتدیان بوی اجازه بدهند تا دیگران را راهنمایی و تعلیم دهند۔

تبصره (۲): طالب که همراهی این مرشد مناسب است و دارای یک مشرب باشد استفادہ خوبتر کرده میتواند و الا با آن اندازه استفادہ کرده نمی تواند اما منتیان که با اسم مرئی خود رسیده باشند در امور افادہ ازین قبود مستثنی اند یعنی طالبان بہر مشرب که منسوب و دارای ہر نوع استعدادیکہ باشند از چنین شیخ منتہی مستفید شدہ می توانند بدلیل اینکه عارف منتہی بواسطہ فنا و بقا بواسطہ اینکه با اسم مرئی خود رسیده و بتوسط اسم مرئی خود انعکاسات تمام صفات حق تعالی را گرفته جامع گردیده است۔ زیرا کہ ہر صفت خداوند جامع تمام صفات است بہ جمیع طرق و استعدادات مناسب پیدا کرده است۔ بنا بر آن طالبان مختلف الاستعداد را کہ دارای ہر مشربیکہ باشند ارشاد و تربیت کردہ می تواند، اما اینقدر فرق است طالبانیکہ با شیخ منتہی ہم استعداد و ہم مشرب باشند نسبت بسائرین بسرعت مستفید می گردند۔

تذکرہ: چون ہر اسم حق سبحانہ و تعالیٰ جامع تمام اسمائے حق تعالیٰ است بنا بر آن عارفیکہ
 باسم مری خود کہ یکے از اسمائے حق تعالیٰ است برسد بواسطہ اسم مری خود جامع گردیدہ و بہ تمام استعدادات
 مناسبت پیدامی کند، زیرا کہ ہر صفت او تعالیٰ دارائے کمالات تمام صفات است پس شیخ منتہی ہر قسم
 طالب را تزییہ کردہ می تواند و جامع تمام مشارب می گردد۔ حضرت امام میفرماید: شیخ مقتدر را التجا
 بجناب حق سبحانہ لازم است الخ یعنی مانع رجوع و التجا بحق نفس امارہ است۔ چون نفس او تزییہ و
 مطمئنہ گردیدہ است حق تعالیٰ ازوے راضی و او از حق سبحانہ تعالیٰ راضی گردیدہ است۔ بنا بر آن
 رجوع و التجا عارف خود بخود بہ مطلوب حقیقی موجود است چنانچہ میفرماید: مع نفسک و تعالیٰ یعنی
 حق تعالیٰ میفرماید بگذار نفس خود را و بمن رجوع کن! حضرت حافظ شیرازی میفرماید:

میان عاشق و معشوق پیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظ از میان بر خیز
 بزرگی میفرماید: انت العمامۃ علی شمسک یعنی خواہشات نفس تو بر آفتاب استعداد تو ابر
 گردیدہ است۔ بزرگی میفرماید: تو یوسفی قتادہ در چاہ یعنی استعداد تو بمنزلہ حضرت یوسف است
 مگر در چاہ نفس خود قتادہ۔ بزبان پشتو میفرماید:

لہ داخوری سپی را تیر شہ لہ دی ملالی خولی بہرہ در تیر شہ
 یعنی ازین سگ دیوانہ کہ نفس تو ست بگذر از در خود ترا بہرودی سازم۔
 حضرت بیدل میفرماید:

فیض خواہی در وداع الفت زنگار گوش چون صفت آئینہ ات گیر دجہان دیگری
 حضرت امام میفرماید: آب بالطبع از بالا بسایان فرود می آید الخ یعنی از روئے عقل حرکت آب مستلزم
 ارادہ است و ارادہ از آب انتزاع می یابد، چون انتزاع ارادہ یک امر غیر موجود است و در این جا
 ارادہ قیام خارجی بر آب داشتہ نمی باشد۔ بنا بر آن آب را مرید گفتہ نمی توانیم، شیونان و اعتبارات
 ذاتیہ نیز چون قیام خارجی نداشتہ و زاید بر ذات نیست و از امور منتزعہ می باشد لہذا سبب حمل عالم
 و قادر شدہ نمی تواند و گفتہ نمی شود کہ آب عالم و قادر است بدلیل اینکه حمل کردن قیام خارجی میجواید

و در امور متزاعہ قیام خارجی موجود نیست، بنا بر آن حمل عالم نیز درست نیست بر عکس صفات ثمانیہ بواسطہ اینکه صفات ثمانیہ زائد بر ذات اند لهذا حمل عالم و قادر درست است و قیام صفت خارجی سبب حمل شدہ می تواند۔ حضرت امام میفرماید؛ فرق دیگر در میان شیون و صفات آنست کہ مقام شیون الخ یعنی شیون و اعتبارات چون از ذات متزاع یافته و زائد بر ذات نمی باشد لهذا توجہ بہ شیون و توجہ باعتباراً توجہ بذات است و توجہ صفاً توجہ ذات نیست و توجہ اعتبارات توجہ بذات بحث است اما صفات ثمانیہ چون کہ مصداقات صفات از ذات علیحدہ و زائد بر ذات می باشد لهذا توجہ بہ صفات توجہ بذات نیست بلکه توجہ بہ صفات و توجہ بہ ظلال و تفصیلات صفات می باشد بنا بر آن توجہ بہ صفات عین توجہ ذات نیست توجہ صفاً عین توجہ ذات نیست۔

حضرت امام میفرماید؛ واسطہ وصول فیض دوم ظل شان العلم است الخ یعنی آنحضرت صمد فیض دارند؛ مبدأ فیض تخلیقی شان صفت العلم و مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدی شان العلم و مبدأ فیض کمالاتی حقیقت احمدی آنحضرت مرتبہ ایست کہ فوق شان العلم است۔ خلاصہ مبدأ فیض آنحضرت متعدد و از سایر انبیاء عظام متعدد نیست و مبدأ فیض آنها صفات ثمانیہ است نہ شیونات، چنانچہ مبدأ فیض تخلیقی و کمالاتی حضرت آدم علیہ السلام صفت تکوین و از حضرت ابراہیم تفصیل صفت العلم و از حضرت عیسی علیہ السلام صفت القدرت و از حضرت کلیم صفت الکلام است۔ و آنچه میفرماید کہ این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ یعنی شان العلم کہ متعلق بتامی شیون و صفات است لهذا جامعیت دارد۔ ناگفته نماند کہ چون مبدأ فیض کمالاتی آنحضرت شان جامع است و شیونات یک امر متزاعی بودند و جدا از ذات نمی باشد بنا بر آن در شہود آنحضرت حایلی موجود نیست اما مبارکی فیوض انبیاء دیگر چون صفات ثمانیہ اند و صفات وجود خارجی دارند لهذا در شہود ایشان وجود صفات حامل می گردد و شہود عین ذات مستقیماً نصیب آنها نبوده بلکه بہ طفیل آنحضرت بایشان میرساند و اولیاء کمل پیروان آنحضرت نیز بتابعیت آنحضرت بہ شہود ذات مفتخر میگردند۔

تبصرہ؛ شان علمی کہ متعلق آنرا یک صفت معین بدانیم این شان ظل آن شان جامع

ویک فردی از افراد آن می باشد بنابراین مبدأ فیوض محمدی المشریان یک فرد از افرادشان جامع میباشد و چون آن شان جامع افراد زیادی داشته می باشد لهذا یک فرد او مرئی یک عارف و فرد دیگران مرئی عارف دیگر خواهد بود علی هذا القیاس۔

حضرت امام میفرماید چون این مقدمات معلوم گشت الخ یعنی اگر سالک محمدی المشریان است انتہائی سیرا و بشان اعلم جزئی است کہ ظل شان اعلم کلی است و فناء او در ان شان فنا فی اللہ گفته میشود و فناء در شان فناء ذات حق سبحانہ تعالی گفته می شود و اطلاق فنا فی اللہ در حق آن عارف صادق است و اگر محمدی المشریان نیست انتہائی سیرا و تا بصفت مرئی اوست و این عارف چون در یک صفتی از صفات ثمانیہ فانی گردیده بنابراین بآن شخص اطلاق فنا فی اللہ نمی شود بدلیل اینکه چون صفات مقدمہ ثمانیہ وجود خارجی دارند و حیولت صفات مانع شہود عین ذات میگردد۔ لهذا فناء صفات رافقہ ذات نمی توان گفت بلکه فناء صفات یا مطلق فنا باید گفت نہ فنا فی اللہ۔

تبصرہ: عارف محمدی المشریان چون فناء عین و اثر مشرف شدہ بنابراین واپس بصفت بشریت رجوع نخواهد کرد اما غیر محمدی المشریان چون اثر شان فانی نگردیده لهذا از رجوع بہ صفات بشریت ایمن نیستند ممکن است بعد از ولایت بہ سبب غفلت و غیرہ واپس بہ صفت عوام بگردد۔ فناء عین و اثر در جای دیگر بتفصیل مذکور است۔

سوال: اولیای کرام این امت مرحومہ می باید کہ ہمہ ایشان محمدی المشریان باشند و بشراب انبیاء دیگر تسویب و اشتراک نداشته باشند بدلیل اینکه این ہا بہ شریعت آنحضرت عمل کرده بہ شرایع انبیاء دیگر عمل نکرده اند شرح این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: این شریعت مقدس جامع تمام شرایع است و تعمیل این شریعت بمنزلہ تعمیل تمام شرایع سابقہ می باشد و دلیل اختلاف مشارب این است کہ ہر کدام از عرفا در مبدأ فیض خود یکی از پیغمبران اولوالعزم مناسبت فی الجملہ دارند چنانچہ عارفی کہ مرئی او ظلال صفت التکوین باشد مناسبت بحضرت آدم علیہ السلام و عارفیکہ مبدأ فیض او ظلال صفت القدرت باشد مناسبت

بہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام داشتہ می باشد و علی ہذا القیاس بآن سبب آن شخص بشر بآن نبی می باشد۔ پوشیدہ نماز کہ اختلاف مشارب تقسیم ازلی خداوندست زیرا کہ قبل از ایجاد بشر انعکاس تجلی صفات ثمانیہ مقدسہ با صدور متقابلہ شان منعکس شدہ و از امتزاج تجلی صفات با صدور متقابل آنها بنا بر مشیت خداوندی وجود تخلیق بشریت بمیدان آردہ است و باین اساس انعکاس تجلی ہر صفت بعدم ہر انسان کہ منعکس گردیدہ باشد مبدأ فیض کمالاتی و مبدأ تخلیق آن شخص ہمیں صفت و ظلال آن خواهد بود و نیز ناگفتہ نماز کہ مبادی فیوض انبیاء عظام خود صفات مقدسہ ثمانیہ و از سایر مردم ظلال و تعلقات صفات است چنانچہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و ہفتم

در این مکتوب حضرت امام از رون ہمتی و عدم بصیرت و پستی استعداد طالبان و مرشدان وقت بحث کردہ میفرمایند کہ اینہا مسلک طویل الخ یعنی سیر و سلوک را ایک منزل کوتاہ پنداشتہ اند و حصول ہدایت او تعالی را شہود یک تجلی و تمثال فکر کردہ و بآن قناعت کردہ اند و بجزیر و نقیر تجلیات و تمثالات متنوعہ اکتفا نمودہ اند و بشہود این ظلال خود را کامل و مکمل دانستہ اند و باین روش ناقصانہ خود استعداد بسی طالبان راہ حق را ضائع ساختہ اند۔ حضرت امام میفرمایند احوال جماعہ کہ بہ تقلید ایمان بہ بے چون آورده اند الخ یعنی احوال طبقہ عوام و علمائے ظواہر کہ در راہ سلوک ہنوز کدام قدمی نہ برداشتہ اند بگر ایمان بہ بیچون حقیقی دارند از احوال این صوفیہ نارسیدہ بہتری باشد بدلیل اینکہ علمائے ظواہر و طبقہ عوام غیر مقصد را مقصد ندانستہ و عقیدہ شان کامل است ولی صوفیہ ناقص و نارسیدہ غیر مقصد را مقصد دانستہ و از راہ حقیقت و اصل مقصد انحراف کردہ اند۔ بنا بر آن احوال آنها از احوال این صوفیہ خام افضلیت دارد۔ حضرت امام میفرمایند وائے بر طالبان بطلب نارسیدہ الخ یعنی اینہا تجلی ظلی را کہ حادث بودہ و در راہ چندی و چونی بیباشند ذات بیچون پنداشتہ اند۔

حضرت امام میفرمایند اگر بہ کشف غیر صحیح الخ یعنی اگر آنها بہ خطائے کشفی معذور دانستہ نشوند

عاقبت آہن قابل تشویش بودہ تاکہ باہنہا چہ معاملہ کنند۔

تبصرہ: حضرت امام دربارہ ہجو صوفیہ کہ ہموارہ در راہ عشق او تعالیٰ رحمت رنج بردہ
عولی در کشف خود غلط کردہ انداز عذاب عاقبت نشان خوف داشتہ و در حق نشان دعائے نجات
می کند۔ ربنا لا تو اخذنا الخ در حالیکہ طالبان راہ حق محتاج بدعامی باشند باو شما چہ محتاج بنائیم۔
حضرت امام میفرماید آری حال طالب کہ الخ یعنی علمائے مذکور از صوفیان خطا شدہ بہتر است مگر
احوال طالبان ابتداء سلوک کہ در حقان خطا شدہ اند و غیر مطلب را مطلب تصور کردہ اند از
احوال علمائے ظواہر افضلیت دارند بدلیل اینکہ این طبقہ صوفیہ کرام اگر چہ بمطلب نرسیدہ اند مگر در
راہ رسیدن بہ مقصد قدم زدہ اند و علمائے ظواہر هنوز در راہ مطلب و حصول حقیقت قدیمی نبرداشتہ اند
و شریعت را منحصر در صورت شریعت دانستہ اند و از حقیقت شریعت بے خبر ماندہ اند۔ بیت

چوں آن کرے کہ در سنگ تہان است
زمین و آسمان او ہمان است

حضرت امام میفرماید طائفہ ہم از ایشان الخ یعنی یک طبقہ صوفیہ بہ خیالات و ہی تمثالات ظل را
اصل مقصد نپداشتہ و حصول آن خود را شیخ کامل تصور کردہ و بہ سبب برودت صحت خود استعداد
اکثر طالبان راہ حق را ضائع ساختہ اند خود نشان گمراہ شدہ و سائرین را نیز گمراہ کردہ اند۔ حضرت امام
میفرماید این تخیل کمال الخ یعنی در ابتدا خود را کامل تصور کردن و ظل را اصل پنداشتن در مجزوب
سالک بہ نسبت سالک مجزوب بہتری باشد چوں در طریقہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است و
تجلیات ظلیہ بمشاہدہ می رسد و این تخیلی را عالم و جوب می پندارند بنا بر آن خطا می شوند و سالک
مجزوب تاکہ بہ سیر فی اللہ نرسد تجلیات را نمی بیند۔ بنا بر آن از ہجو خطا ہا محفوظ است و تجلیات سیر فی اللہ
تجلیات اصلی است و خطائی در این مرحلہ وجود ندارد۔

حضرت امام میفرماید و جمعی را ہم از ایشان الخ یعنی یک طائفہ از این مجزوبان خطا شدہ
احوال منقلبہ جذبہ بر سلوک تصور نمودہ اند چون جذبہ تیر داراے احوال مختلفہ می باشد لهذا این نقصان
بہ نسبت قلت ادراک و عدم شہود قدسیت مراتب و جوب این احوال مختلفہ جذبہ بر سلوک انتہا اند

و شہود تجلیات ظلیہ را اصل مقصد پیدا شتہ اند، بنا بر این حضرت امام میفرمایند کہ فقرہ چند در بیان حقیقت جذبہ و سلوک نوشتہ شود الخ یعنی حضرت امام میخواید کہ چند فقرہ و نکات را تحریر و فرق جذبہ سلوک را توضیح و جذبہ بتدی و نتیجہ را تفریق نمایند و مقامات جذبہ را از مقامات سلوک امتیاز بخشند۔ بنا بر این میفرمایند کہ مقصد اول، بدلائیکہ مجزویان سلوک نا کرده الخ یعنی مجزویان بتدی را کہ هنوز سلوک نکرده بتفریق لطائف ترسیدہ اند از جملہ ارباب قلوب اند۔

تبصرہ: ارباب قلوب آنان اند کہ بمبدأ فیض شان ترسیدہ باشند و لطائف شان تفریق نیافتہ باشند زیرا کہ بعد از وصول بہ مبدأ فیض لطائف از ہم جدا می شوند و سالک بہ مقلب قلب می رسد و در این مرحلہ روح برائے طے کردن کمالات عالیہ عروج می باشد و نفس برائے دعوت و ارشاد دیگران نزول می کند کہ در جذبہ بدایت عروج کردہ است این شخص از ارباب قلوب بشمار میرود و رسیدن بہ مقلب قلب مشروط بسلوک می باشد یعنی در جذبہ بدایت و بدون سلوک اگر چه عروج موجود است اما تفریق لطائف هنوز سیر نشدہ و جذبہ این شخص معلول و عرضی می باشد و نفس در آن شرکت دارد لهذا آنرا جذبہ حقیقی گفته نمی شود جذبہ حقیقی تنها خاص روح میباشد و در جذبہ بتدی قلب و روح و غیرہ لطائف با ہم ممتزج و مجتمع بودہ متوجہ بمقامات عالیہ می باشد و هنوز متوجہ عالم قدس نشدہ اند بخلاف نتیجہ کہ بعد از تزکیہ نفس و تفریق لطائف بہ جذبہ روحی نایل گردیدہ است توجہ و عروج او بہ عالم قدس می باشد و بتدی در جذبہ قلب متوجہ بمقام روح است و در جذبہ روحی قبل از تفریق لطائف متوجہ سر و در جذبہ سیری متوجہ مقام خفی و در وقت جذبہ خفی متوجہ مقام اخفی میباشد و توجہ عالم قدس خاصہ نتیجہ بودہ کہ روح او از نفس امتیاز و تفریق یافته باشد۔ و آنچه حضرت امام فرمودہ است از سیرا کہ منجذب شدہ باشد الخ یعنی عوامل جذبہ بتدی چند نوع می باشد۔

(۱) محمدی المشرب بودن طالب (۲) دخول در طریقہ عالیہ نقشبندیہ (۳) توجہ شیخ

(۴) جذبہ خداوندی (۵) اتباع سنت سنیہ۔ و این عوامل جذبہ داراے دو صورت می باشد۔

(۱) عرض این عوامل جذبہ در قسمت بتدی سبب جذبہ صوری می باشد یعنی سبب جذبہ

مقامات عالیہ می شود سبب جذب عالم و جوب و نیز در این جذبہ قلب، نفس، روح و غیرہ مجتمع می باشد بنا بر این این جذبہ صورتی بوده از علت و غرض و مشارکت نفس حالی نمی باشد۔

(۲) عرض این عوامل در حق بتنی سبب جذبہ حقیقی می گردد و جذبہ حقیقی آنست که تنہا روح منجذب میگردد و نیز جذبہ شان متوجہ عالم و جوب می باشد بخلاف جذبہ صورتی کہ جذبہ شان متوجہ مقامات عالیہ است و متوجہ عالم و جوب نایل نگردد و نیز جذبہ بتدی تنہا جذبہ روحی نبوده بلکه قلب و نفس و غیرہ لطائف مشارکت دارند و حالانکہ جذبہ حقیقی تنہا خاصہ روح می باشد و پس۔

حضرت امام میفرماید شہود این مجذوبان ارباب قلوب الخ یعنی کسانی کہ ارباب قلوب اند و بہ تفریق لطائف نرسیده اند شہودشان در پرده کثرت است زیرا کہ این طائفہ ممکنات را کہ کثرت است واجب پنداشته اند و بہ شہود مراتب و جوب ہنوز نایل نشده اند، لطائف عالم امر کہ نورانی و فی الجملہ بیچون می باشد، آن را عالم و جوب دانستہ اند و این ناقصان احاطہ و سر بیان و شمول و معیت و قرب روح را قرب حق تعالی تصور کرده اند و گفته اند کہ حق تعالی بہ محیط و ساری و معی و قرب می باشد و در حقیقت نفہمیدہ اند کہ این قرب و این معیت و غیرہ ایہا مربوط بروح است نہ بعالم و جوب زیرا کہ آہا از قدسیت عالم و جوب ہنوز بہ خبر اند و قدسیت فی الجملہ روح را قدسیت عالم و جوب پنداشته اند و اگر قدسیت عالم و جوب را می دیدند قدسیت فی الجملہ روح را قدسیت عالم و جوب تصور نمی کردند۔ این قدسیت کجا و آن قدسیت کجا؟

حضرت امام میفرماید، زیرا کہ نظر سالک عبور نمی کند مگر بمقام فوق الخ یعنی این بتدیان در مقام قلب اند و فوق قلب مقام روح است از انرو و مشاہدات شان عالم روح می باشد نہ بالاتر از ان و عالم و جوب ہنوز کجا است؟۔ آنچه میفرماید شہود حق سبحانہ الخ یعنی شہود حق تعالی و محبت او و انجذاب طرف او سجاہت موقوف بر سلوک و رسیدن بہ سیر فی اللہ می باشد عارفی کہ بہ سیر فی اللہ میرسد جذبہ او جذبہ حقیقی و طرف عالم و جوب است و محبت شان محبت حق تعالی است یعنی قبل از وصول بہ سیر فی اللہ محبت حق تعالی و انجذاب طرف حق نبوده بلکه محبت بمقامات عالیہ و جذبہ طرف مقامات عالیہ

می باشد زیرا کہ محبت واجب تعالی بعد از تزکیه نفس حاصل می شود که مربوط به سیر فی اللہ است و قبل از تزکیه نفس عشق و محبت و جذبہ ہمہ عرضی و معلول و ناقص می باشد حضرت امام میفرماید شہود در این مقام الخ یعنی وصول بہ او تعالی را تعبیر بہ شہود کرده اند والا آنجا یک معاملہ بلا کیف پورہ و شہود متعارف نمی باشد چون مقصد بزرگان ذات او تعالی است کہ بچون و بچگون است اتصال شان با حق تعالی نیز بلا کیف و بے مثل و بے مانند است۔ آنچه میفرماید چون را بہ بچون راہ نیست الخ لا یجمل عطا یا الملک الا عطا یاہ یعنی تا کہ سالک بچون فی الجملہ نشود بہ بچون حقیقی راہ ندارد و شتران پادشاه در اینجا عمارت از وجود مویبی است یعنی لیاقت آن شہود و آن اتصال بے کیف از قوہ وجود بشری خارج می باشد۔ و آنچه میفرماید کما احاطہ و معیت حق سبحانہ نزد محققین علمی است الخ یعنی احاطہ و سر بیان قرب و معیت او تعالی با عالم علمی است و از جنس احاطہ و سر بیان جسم بہ جسم نمی باشد و حکم کردن بہ قرب ذاتی از بے حاصلی است یعنی آنها نمی فهمند کہ این قرب قرب علمی است و قرب ذاتی نیست۔ و آنچه میفرماید نزدیکان حکم بہ قرب نمی کنند الخ یعنی مواصلان در گاہ چون لپتی ممکنات و قدسیت مرتبہ و جوب را میدارند می فهمند کہ در بین واجب و ممکن هیچ مناسبت نیست و نزدیکان خود را دور میدارند یعنی بے مناسبت خود را بجزایرتب و جوب مشاهده می نمایند و ہر کہ خود را نزدیک میدارند و راست یعنی قدسیت واجب را ندیدہ است حضرت امام میفرماید علمیکہ متعلق بہ توحید و جود است الخ یعنی توحید و جود برائے صوفیہ مجذوب و ارباب قلوب دست می دہد و کسانیکہ از مقام قلب گذشتہ اند و بے تفریق لطائف مشرف شدہ و بہ قلب قلب رسیدہ باشند علوم توحیدی ندارند زیرا کہ آنها قدسیت و جوب را دیدہ اند عالم ارواح را بہ او نسبت نمیدہند تا بعینیت و غیرہ قابل شوند و نیز کسانیکہ بے جذبہ سلوک می کنند علوم توحیدی ندارند بواسطہ اینکہ سبب علوم توحیدی دو چیز می باشد۔

(۱) محبت

(۲) نادیدن قدسیت عالم و جوب۔

اہل سلوک بدون جذبہ در ابتدا این محبت را ندارند و در انتها قدسیت عالم و جوب مشاهده میفرمایند۔

پس چگونه عالم ممکن را بعالم وجوب نسبت دهند، بنا بران از علوم توحیدی گریزان و بیزارند و اگر بر اے بعضے ایشان علوم توحیدی روادارہ باشد از ان مستغفرتند۔ آنچه میفرمایید بعض از مجذوبان باشند الخ یعنی بعض مجذوبان توحیدی اگر چه براہ سلوک داخل شوند کہ جائے علوم توحیدی نیست باز ہم نظرشان از مقام مالوف شان قطع نمی شود بعلمت اینکه علوم توحیدی نمی گذارد کہ لذت بخش است کہ ایشان از گرداب این علم توحید نجات یابند از ان روایان در عروج سست میروند زیرا کہ لذت مرتبہ توحید کہ خود را عین محبوب پنداشته بودند متوزاز خاطر شان ترقی است حضرت امام دعا میکند، اے پروردگارا ازین قریہ کما اهل شان ظالم است ما را بیرون کن الخ یعنی از توحید و جود نجات بخش۔

و آنچه میفرمایید علامہ وصول بہ نہایت مطلب بیزاری ازین علوم است الخ یعنی ہر چند سالک بہ مرتبہ ذات او تعالیٰ مناسبت بیشتر پیدا کند عالم را بہ حق سبحانہ تعالیٰ بے مناسبت می بیند و عالم را عین واجب و حق را محیط عالم نمی پندارند۔ و آنچه میفرمایید کہ حضرت خواجہ نقشبند الخ تبصرہ: جذبہ دو قسم می باشد جذبہ صوری و جذبہ حقیقی۔ در حقیقت جذبہ تنہا خاصہ روح می باشد و جذبہ صوری جذبہ بتدی است کہ در این جذبہ نفس و روح ہمہ مجتمع اند و سالک متوز بہ تفریق لطافت نرسیدہ است بلکہ روح او در ضمن نفس و قلب جذب گردیدہ و جذبہ نشتہی کہ بعد از تفریق لطافت است جذبہ حقیقی و تنہا جذبہ روح می باشد۔ و آنچه حضرت خواجہ فرمودہ کہ ماہایت لادیدایت درج می نمایم معنی آن اینست کہ صورت جذبہ لادیدایت درج می نمایم نہ حقیقت جذبہ را کہ جذبہ ثانی و جذبہ حقیقی است بعد از تفریق لطافت دست میدہد پس معنای عبارت حضرت خواجہ بزرگ این می باشد کہ انجذاب و محبت کہ نتیجہ ان راد نہایت میسر می شود در این طریق در انجذاب ابتدائی کہ بمعیت قلب و نفس حاصل گردیدہ است مندرج می باشد و آن انجذاب ابتدا اگر چه در بین قلب و نفس و روح مشارکت دارد اما در اخیر تنہا روح باقی می ماند و مجذوب می شود۔ و آنچه میفرمایید، چون قلب بر رخ است میان روح و نفس یعنی قلب فیوضات روح را بہ نفس میرساند پس در ضمن جذبہ قلبی جذبہ روحی نیز نصیب بتدی می گردد و جذبہ حقیقی از کمالات نشتہی بودہ و تنہا خاصہ روح می باشد و آنچه میفرمایید

تخصیص کردن این اندراج باین طریق الخ

سوال: در فرمایش حضرت امام گفته شده است کہ جذبہ بدایت خاصہ نقشبندیہ است در حالیکہ محمدی مشتریان بہر طریقہ کہ نسوب باشند داراے جذبہ بدایت اند و نیز شخصے کہ بسیار تابع سنت باشند بہر طریق کہ شامل شود داراے جذبہ بدایت می باشد پس تخصیص جذبہ بدایت بہ طریقہ عالیہ نقشبندیہ چہ مفہوم خواهد داشت؟

جواب: حضرت امام میفرمایند این خانوادہ طریقہ و قاعدہ برائے حصول این جذبہ وضع کردہ اند یعنی تکرار اسم ذات و نفی و اثبات یا وقوف عددی کہ سبب جذب است در طریقہ نقشبندیہ برکتی بتدی تعین شدہ و دیگران داراے ہجو قواعد نمی باشند و ہذا میفرمایند این تررگواران را در مقام جذبہ یک شان خاص است کہ دیگران را نیست و آن عبارت از حالتی است مشابہ بقنا و بقلاے ارباب سلوک کہ دیگران ازان بہرہ ندارند الخ یعنی شخص کہ طالب این طریقہ باشد و از عروج این جذبہ تزلزل کند از عمد شیخی بدر شدہ می تواند و بہر تعلیم شدہ می تواند و لے پیر تربیہ شدہ نمی تواند زیرا کہ تربیہ خاص منتہیان سلوک می باشد و طرق دیگر داراے این مزایا نمی باشد و آنچه میفرمایند باید دانست کہ روح را قبل از تعلق بہ بدن الخ یعنی ارواح قبل از آنکہ بہ ابدان تعلق گیرند مقام اصلی شان فوق عرش قرار داشتہ و متوجہ بعالم و جوب بودند ولی بآن مرتبہ مقدسہ نرسیدہ بودند بدلیل اینکہ رسیدن بعالم و جوب مربوط بہ مجاہدہ می باشد ازان سبب حق تعالی ارواح را در ابدان متعلق ساخت تا با نفس مجاہدہ و مقابلہ نمودہ و بواسطہ مجاہدہ پیش رفت و ترقی کند و این ارواح دو نوع اند بعضی آہنہا مقام و توجہ سابق خود را بکلی از یاد بردہ اند کہ آہنہا را ناسیان گویند و بعضی آہنہا مقام اصلی خود را فراموش نکرده اند و آہنہا را سابقان مینامند حضرت امام میفرمایند و سابقان کہ انجذاب ایشان بدون عمل و کسب است الخ یعنی کسانی کہ توجہ سابقہ خود را از یاد نبرده باشند انجذاب شان در ابتدا بہر قلبی می باشد و با انجذاب خالص روحی نرسیدہ اند حضرت امام میفرمایند ناسیان توجہ سابق از سابقان مذکورین لطیف الاستعداد می باشند الخ یعنی ناسیان توجہ سابقہ وطن سابقہ خود را بکلی فراموش کردہ و متوجہ بدن و نفس گردیدہ اند ناسیان الاستعداد شان لطیف میباشد

لہذا ہر طرف کہ متوجہ شوند در ان طرف قانی میگردد و روح سابقان این لطافت ندارد حضرت امام
 میفرماید غایت مافی الباب الخ یعنی در سابقان همان توجہ روحی سابقہ باطنی نشان در ظاہر بدن نشان نیز
 سرایت می کند نہ از ناسیان و از محبوبین ہر دو طائفہ یعنی سابقان و ناسیان نیز توجہ و نسبت باطن نشان در
 ظاہر نشان سرایت می کند بگرفتی محبوبان و سابقان غیر محبوب مثل فرق حقیقت شی و صورت شی می باشد
 یعنی سرایت محبوبان سرایت حقیقی و دائمی بودہ و سرایت سابقان غیر محبوب نہ چنان است حضرت امام
 میفرماید آری مجان واصل و مریدان کامل را این قسم شمول نیز متحقق است الخ یعنی عارف منتهی
 اگرچہ محبوبیت نداشته باشد نیز در آری این شمول است یعنی توجہ روح و نسبت باطن نشان بظاہر نشان
 سرایت می کند لیکن برقی می باشد و شمول دائمی از خواص محبوبان میباشد حضرت امام میفرماید افادہ
 ایشان ہر قدر کہ باشد بیش از افادہ ارباب سلوک می باشد الخ یعنی این مجذوب متمکن کہ نزول کردہ
 بطالب مناسبی دارد زیرا کہ او و طالب ہر دو وجود بشری باقی می باشند و وجود مویہ بی نرسیدہ اند
 و نیز این مجذوب چون واصل شدہ داراے قصد و غم بوصول مطلوب می باشد و منتهی غیر مرجوع بعالم
 مناسبست ندارد بدلیل اینکہ هنوز نزول نکرده است و منتهی مرجوع گرچہ نزول ہم کردہ باشد باز ہم
 مناسبست او بطالب مناسبست صورتی است نہ حقیقی زیرا کہ او از گرفتاری عالم فارغ است
 لہذا افادہ مجذوب متمکن بہ نسبت اینکہ مناسبست بطالب دارد کمیت افادہ اش بیشتر می باشد و
 طالب نسبت بہ شیخ منتهی ازین شیخ مجذوب فیض بیشتری گیرد مجذوب متمکن آنست کہ از عروج جذبہ
 بدایت نزول کردہ باشد و آنچه میفرماید شیخ مقتدارا کہ بر رخ می گویند الخ مقصد حضرت امام ازین
 عبارت این است کہ منتهی غیر مرجوع شیخ شدہ نمی تواند یعنی شیخ بر رخ طرفین می باشد کہ بروح خود
 استفادہ و بنفس خویش افادہ نماید و توجہ روح او مانع توجہ نفس و بکذا توجہ نفس او مانع توجہ روح
 وی نمی گردد و آنچه میفرماید بعضی از مشائخ ازین بر رخیت الخ یعنی صوفیہ وجودیہ شیخ را بر رخ و جامع
 تشبیہ و تنزیہ میدانند یعنی میگویند کہ شیخ داراے دو مرتبہ و جوب می باشد کہ عبارت از تنزیہ و تشبیہ است
 زیرا کہ بہ نزد وجودیہ مرتبہ تشبیہ نیز عالم و جوب می باشد و میگویند کہ شیخ داراے مرتبہ تشبیہ عالم و جوب

و داراے مرتبہ تشبیہ عالم امکان می باشد و تنزیہ در نزد ایشان عبارت از روح است که آثار حق دانستند
و این گفتارشان در حال سکر است و همچو مشایخ شیخی کرده نمی توانند زیرا که نفس شان در غلبت الوار
روح مندرج است و این با روح را مرتبہ تنزیہ و نفس را مرتبہ تشبیہ میدانند و همین اندراج نفس در
روح منشا سکر ایشان می باشد و مقام پرزخیت شیخی این چنین نمی باشد بلکه نفس از روح مجزا و نزول
کرده است. و آنچه میفرمایند منتہی مرجوع را هر چند بعالم مناسبت پیدا شده است الخ یعنی عارف منتہی
بعالم مناسبت ظاہری دارد و در حقیقت جدا از عالم می باشد زیرا که این عارف منصف بزرگ عالم
و جوب گردیده مناسبت حقیقی بعالم ندارد و مجذوب متمکن چون منتہی نشده از حمله افراد عالم است
و به وجود بشری باقی می باشد و آنچه میفرمایند توجه که طالبان را از مجذوبان حاصل می شود الخ یعنی مجذوب
متمکن چون منتہی نشده توجه جدید روح طالب داده نمی تواند بلکه همان توجه اولی که سابق و قبل از نزول
بجسد داشت را بیاد او میدرد و این توجه روح قبل از فنا روح می باشد لهذا بسہولت دست میدرد
اما توجه جدید روح شکل تر و بسہولت دست نمی دہد ازین جا است که گفته اند کہ در تحصیل جہت
جذبہ الخ یعنی در تحصیل توجه سابق روح شیخ مقتدر کار نیست زیرا کہ توجه سابق روح صرف پیر تعلیم
میخواہد و بہ تربیہ احتیاج ندارد ازین سبب این مجذوب متمکن را پیر تعلیم می گویند نہ پیر تربیہ
و آنچه میفرمایند شیخ مقتدر الخ یعنی بہ شیخ کامل لازم است کہ این مجذوب متمکن را بداند کہ
تو شیخ کامل نمی باشی بلکه پیر تعلیم می باشی و طالبان را بہ جذبہ ہدایت رسانیدہ بعد از خصت نمائی
کہ سلوک را از شیخ کامل تری حصول نماید و نیز قیودی دیگری را با و بفہماند و بگوید کہ ارشاد شما شرط است
بہ مناسبت طالب بطریقہ تو یعنی مناسبت استعداد او بہ استعداد تو و عدم مطغیان نفس تو زیرا کہ هنوز
این طالب مجذوب بہ تزکیہ نفس نرسیدہ است و نیز او را بداند کہ از استعداد او و بکسر او ندی ترساک بود
باشد تا این شہرت بضر او تمام نشود و آنچه میفرمایند منتہی مرجوع در افادہ و تکمیل محتاج یا این قیود نمیباید
یعنی منتہی بواسطہ جامعیت بجمیع طرق و استعدادات مناسبت دارد و التجاہ حق سبحانہ ہمیشہ قاصد
میباشد زیرا کہ نفس او تزکیہ شدہ و ہمیشہ بہ نضرع و التجامی باشد۔

سوال: شیخ منتہی نیز داراے یک مشرب معین خواہد بود چگونه اطلاق جامعیت را بوع کرده میتوانیم۔
 جواب: چون شیخ مذکور یہی کے از صفات ثمانیہ او تعالیٰ کہ بعد اقبض اومی باشد رسید است
 و ہر یک از صفات ثمانیہ داراے کمالات تمام صفات ثمانیہ او تعالیٰ میباشد، بتایران این شیخ را جامع
 گفته می توانیم باز ہم طالب کہ با شیخ مقتدا خود اشتراک مناسبت مشتری داشته باشد استفادہ او نسبت
 بطالبان دیگر زیاد تر میباشد اگر چہ طالبان دیگر ہم با وجودیکہ اشتراک مشتری ہم با شیخ مقتدائے خود نداشته
 باشد یہ سبب جامعیت شیخ مقتدا آن شخص نیز اذی استفادہ کردہ میتواند۔

حضرت امام میفرماید بدانکہ طالبی چون بطریق سلوک متوجہ فوق گردد الخ یعنی توجہ بہ فوق دو
 نوع است۔ (۱) جاذبہ شیخ و یا جاذبہ عنایت او تعالیٰ سبب توجہ طالب گردیدہ است و این
 توجہ را توجہ جذباتی گویند نہ سلوکی زیرا کہ قبل از تصفیہ لطائف و تزکیہ نفس این نوع توجہ عاید
 حال طالب میگردد۔

(۲) تزکیہ و تصفیہ سبب توجہ طالب گردیدہ باشد و این نوع توجہ را توجہ سلوکی میگویند
 و مدار اعتبار است و اگر این سالک با اسم مری خود برسد و در آن فانی شود اطلاق فنا بروے درست
 میاید بر عکس طالبان اول کہ صرف بجزبہ رسیدہ اند کہ این وصول جذوی سبب فنا و بقاے او
 دانستہ نمیشود زیرا کہ رسیدن بجزبہ کمال طالب نبودہ بلکہ وصول او بہ جذبہ بہ نسبت عوامل خارجی
 صورت گرفته است کہ عبارت از توجہ شیخ و یا اتباع سنت است و وصول ثانی کہ بہ سبب سلوک حاصل
 میشود این وصول چون از نتیجہ تصفیہ و تزکیہ لطائف بدست آید بتایران سبب فنا و بقا میگردد و این
 وصول ثانی از کمال طالب میباشد نہ بواسطہ عوامل خارجی۔ پوشیدہ تماند کہ فتا عبارت از رسیدن با اسم
 مری و نیان ماسوی است و بقا عبارت از انعکاس گرفتن و متعلق شدن بکمالات آن اسم میباشد۔
 تبصرہ: فانی و باقی دو نوع است۔

اول: طالب کہ با اسم مری خود فانی شدہ باشد، آنرا مطلق فانی گویند نہ فانی فی اللہ۔
 دوم: طالب کہ با اسم مری خود گذشتہ بشیونات و پایذات بخت او تعالیٰ رسیدہ باشد۔ اطلاق

فناے مطلق و یافتنی اللہ بہ این طالب صحت داشته و بہ طالب اول اطلاق مطلق فنا می شود۔
ولی اطلاق فناے مطلق و فنا فی اللہ نمی شود۔ زیرا کہ فناے او با اسم مرئی او تعلق داشته و هنوز فناے
ذاتی مشرف نگردیده است۔ مراد از اسم مرئی صفات فعلی و اضافی است در ولایت صغری و یا خود صفات
ثبوتیہ در ولایت کبری۔

طالب دو نوع است، یکے آنکہ بولایت صغری رسیده با اسم مرئی خود مشرف گردیده و بہ آن
اسم بقا یافته۔ خلاصہ اینکہ مرئی اولیایے کرام در مرتبہ ولایت صغری صفات فعلی و اضافی بوده و مرئی
عارفان ولایت کبری خود صفات ذاتیہ می باشد۔ ناگفته نماند در حقیقت مرئی اولیایے کرام مطلقاً صفات
ثمانیہ بوده ولی بتابعیت آنحضرت بہ صفات ثمانیہ نیز مشرف میگرددند و بالاتر تیز عروج کرده می توانند۔
حضرت امام میفرماید فیض کہ از ذات او تعالی میرسد و نوع است الخ
(۱) فیض تخلیقی است کہ سبب ایجاد و پیدایش شخص میگردد۔

(۲) فیض کمالاتی است کہ سبب ایمان و معرفت و کمالات ولایت و نبوت شخص می گردد۔
حصول فیض اول توسط صفات است و حصول فیض ثانی بہ بعض توسط صفات و بہ بعض دیگر توسط
شیونات دست میدہد حضرت امام درجایے دیگر فرمودہ کہ منبع فیض آنحضرت متعدد است الخ یعنی مبدأ
فیض وجود مبارک و حشد شان صفات و مبدأ کمالات شان شیونات است و مبدأ فیض حقیقت
احمدی شان فوق تر است و از دیگران مبدأ ہر دو فیض شان صفات است۔ ناگفته نماند کہ مبدأ فیض
محمدی المشربان نیز متعدد است۔ آنچه میفرماید فرق در میان صفات و شیونات بسیار دقیق است الخ
یعنی اولیایے محمدی المشرب بشہود شیونات مشرف اند، بنابراین امتیاز صفات و شیونات را کرده
می توانند و دیگران چون بمقام شیون نمی رسند لهذا از شیونات خبر نداشته صفات را از شیونات و
شیونات را از صفات تفریق کرده نمی توانند۔ آنچه میفرماید این مجتہبہ مثالی روشن گردد الخ یعنی صفات
چتہ است کہ دارای وجود خارجی بوده و شیونات دارای وجود خارجی نیست بلکہ یک امر انتزاعی و
اعتباری می باشد۔ حضرت امام شیونات را بہ منزله ارادہ آب پنداشته یعنی بینندہ ارادہ آب را یک امر

انتزاعی میدان و گمان میکند کہ آب ارادہ داشتہ و بہ سبب ارادہ خود حرکت میکند پس انتزاع ارادہ از آب جاری بمنزلہ شان است کہ وجود خارجی نداشتہ صرف دارے وجود انتزاعی می باشد۔ بنا بر آن آب را مرید گفته نمی توانیم زیرا کہ ارادہ آب وجود خارجی نداشتہ صرف یک امر انتزاعی است۔ و محل مشتقی قیام مبدأ و صفت خارجی می خواهد۔

تبصرہ: سوال: انتزاع ارادہ آب مستلزم انتزاع حیات و علم آب میگردد زیرا کہ ارادہ تابع علم و علم تابع حیات است، بنا بر آن شخص کہ آب را مرید پنداشتہ می و عالم نیز میداند۔

جواب: خلاصہ مراد حضرت امام در این جا اینست کہ موصوف شدن بہ ارادہ و علم و حیات فرع وجود خارجی این صفات است و بصرف وجود انتزاعی اطلاق این صفات بر آب درست نیست زیرا کہ صدق مشتقی قیام برآینجا ہر دو در خارج ارادہ، علم و حیات بہ ذات آب قیام نداشتہ صرف یک امر انتزاعی است، بنا بر آن آب را مرید، عالم و حی نمیتوان گفت۔ پس بعضی اولیاء کرام کہ بوجود خارجی صفات او تعالی قابل نموده و صرف بوجود صفات انتزاعیہ حق تعالی را حی و عالم می دانند اشتباہ کردہ اند زیرا کہ در ثبوت صفات وجود خارجی صفات یک امر ضروری است نہ وجود انتزاعی آن۔ این طبقہ اولیاء بہ سبب قلت دلالت بہ شہود صفات و ضعف بصیرت بشہود صفات خارجی مشرق نشدند۔ کسانیکہ در مراتب و جوب بصیرت تام پیدا کردہ اند تمام صفات مقدسہ او تعالی را جداگانہ از ذات او تعالی مشاہدہ می کنند۔ آنچه میفرمایند فرق دیگر در میان شیون و صفات آن است الخ یعنی کسانیکہ بہ شہود صفات رسیدہ اند، ہوتا از وصول مرتبہ ذات او تعالی بہ نصیب اند و کسانیکہ بشہود شیونات رسیدہ اند بہ وصول ذات او تعالی مشرف اند زیرا کہ شیونات منتزع از ذات او تعالی بودہ و نباید از ذات او تعالی نمی باشد اما صفات وجود خارجی داشتہ زاید بر ذات او تعالی می باشند۔ ناگفتہ ماند کسانیکہ در صفات سیر فیلی نمایند و بہ تمام تعلقات صفات وارد شوند از مرتبہ ذات دورتر میروند، زیرا کہ ممکنات نیز از تعلقات صفات اند ازین سبب حضرت امام میفرمایند کہ مقام شیون مواجہ ذات او تعالی است و مقام صفات نہ چنین است۔ آنچه میفرمایند پس گوئیم کہ اسم کہ

رب آن سرور است علیہ الصلوٰۃ والسلام و واسطہ وصول فیض دوم است ظل شان لعلم است
و این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ۔

تبصرہ: ظل شان العلم بہ اعتبار آن فرمودہ اند کہ شان عبارت از قابلیت ذات است
مر شان العلم را و قابلیت یک نسبت می باشد بین ذات و شان علم یعنی برزخ است در بین ذات و
شان و حصول برزخ بعد حصول طرفین است۔ بنا بر آن حضرت امام میفرماید کہ این برزخ در وقت
مکاشفہ درخت آن شان منکشف می شود پس باعتبار این ظهور کشفی تا با آخر اطلاق ظلیت مناسب
افتادہ۔ آنچه میفرماید این شان جامع جمیع شیون اجمالی و تفصیلی است الخ یعنی شان العلم کہ مبدأ
فیض آنحضرت است عبارت از آن شان است کہ تمام صفات معلوم آن شان می باشد و نیز شان علم
دارای تمام شیونات است و شان علمی کہ مرئی اولیاء محمدی المشرّب است جزئیات این شان
جامع است، باین تفصیل مرئی یک عارف محمدی المشرّب شان علمی است متعلق بیک صفت معین
و مبدأ فیض عارف محمدی مشرب دیگری شان علمی است کہ بہ صفت دیگری تعلق دارد علی ہذا القیاس
پس مبادی فیوض اولیاء محمدی المشرّبان جزئیات آن شان جامع بودہ کہ مرئی آنحضرت است۔
آنچه میفرماید ارباب سایر انبیاء صلوٰۃ اللہ علی نبینا و علیہم و واسطہ وصول فیض اول و ثانی ایشان را
قابلیت انصاف ذات است بہ صفات موجودہ زائدہ و طائفہ کہ اقدام ایشانند ارباب ایشان
صفات است در حق وصول فیض اول و ثانی الخ یعنی واسطہ وصول ہر دو فیض انبیاء دیگر و کسانیکہ
اقدام ایشانند تنہا صفات میباشد و مبدأ فیض محمدی مشربان متعدد است۔ آنچه میفرماید واسطہ
وصول فیض اول مرآن سرور علیہ الصلوٰۃ والسلام قابلیت انصاف ذات است مر جمیع صفات
گویا قابلیتیکہ وسائل فیوض سایر انبیاء را ند ظلال این قابلیت جامع اند الخ یعنی واسطہ وصول
فیض تخلیقی آنحضرت قابلیت انصاف ذات است مر جمیع صفات را پس قابلیت وصول فیض
حضرات انبیاء دیگر جزئیات آن قابلیت جامع است یعنی واسطہ وصول فیض اول و ثانی حضرت
موسی علیہ السلام قابلیت ذات است مر صفات الکلام را و از حضرت آدم علیہ السلام قابلیت ذات است

مرصفت تکوین را و از حضرت عیسیٰ علیہ السلام قابلیت ذات است مرصفت قدرت را علیٰ ہذا القیاس۔
خلاصہ این قابلیتات متذکرہ جزئیات آن قابلیت جامع محمدی است کہ قابلیت ذات است مرجم
صفات را۔ آنچه میفرماید بعض از مشائخ کہ رب آنحضرت را در قابلیت اتصاف منحصر ساخته اند، منشاء
آن عدم فرق است میان شیون و صفات بلکہ عدم علم است بمقام شیون الخ یعنی اولیائیکہ گفتہ اند کہ
رب آنحضرت قابلیت ذات است مراتصاف صفات را یعنی فیض تخلیقی و کمالاتی آنحضرت را منحصر
بہ صفات ساختہ اند بواسطہ بجزئی و نارسائی آنهاست از مقام شیون و آنچه میفرماید پس محقق شد
کہ رب آنحضرت رب الارباب است۔ ہم در مقام شیون و ہم در خانہ صفات الخ یعنی رب آنحضرت در
فیض تخلیقی قابلیت ذات است مراتصاف جمیع صفات را و رب سردار و عالم در فیض کمالاتی
آنحضرت شان جامع است بر عکس انبیاء عظام دیگر کہ رب آنها بہ قابلیت یک صفت منحصر بودہ
قابلیت اتصاف تمام صفات رب شان نمی باشد بلکہ قابلیت یک صفت معین رب یک پیغمبر بودہ
قابلیت یک صفت معین دیگر رب پیغمبر دیگر است و در وصول فیض کمالاتی آنحضرت نیز جامعیت
موجود است کہ شان اعلم کلی رب آنحضرت بودہ و جزئیات این شان اعلم کلی ارباب اولیاء محمدی المشربان
است کہ یک جزئی آن شان رب یک ولی محمدی المشرب و جزئی دیگران شان جامع رب ولی محمدی
المشرب دیگر است۔ آنچه میفرماید و نیز معلوم گشت کہ وصول فیض مراتب کمالات ولایت آنحضرت
از ذات است بدون توسط امر زائد چہ شیون عین ذات اند الخ یعنی مبدأ فیض کمالات آنحضرت شان
بودہ و شان وجود خارجی زائد ندارد بلکہ مبدأ فیض کمالاتی نبوت آنحضرت خود ذات او تعالیٰ است
لہذا حضرت امام میفرماید کہ تجلی ذاتی مخصوص آنحضرت گشت الخ یعنی مبدأ فیض کمالاتی آنحضرت
شان بودہ و شان وجود خارجی ندارد لہذا مبدأ فیض آنحضرت بذات او تعالیٰ راجع می گردد و اولیاء
محمدی المشربان نیز بہ تجلی ذاتی مشرف اند زیرا کہ منبع فیض آنها بطل شان قرار دارد نہ بہ صفات و این
تشریف آنها باین مرتبہ مقدسہ بواسطہ متابعت و مناسبت آنحضرت می باشد۔ و آنچه میفرماید و دیگران
را چون وسایط صفاتی در میان است و صفات بوجہ زائد موجود اند خارج حصین در میان افتاد و

تجلی صفاتی نامزد ایشان گشت الخ یعنی در میان آنحضرت و او تعالی شان است و شان وجود خارجی ندارد لہذا خارج در میان نیست و در بین او تعالی و حضرت انبیاء دیگر صفات واسطہ می باشد صفات مقدسہ وجود خارجی داشته خارجی گردند۔ آنچه میفرمایند باید دانست کہ قابلیت انصاف ہر چند اعتبار است الخ یعنی حضرت امام این فرمودہ شان را در جواب سائلی فرمودہ اند۔

سوال: قابلیت انصاف یک صفت کہ مرئی فیض یک پیغمبر است نیز امر اعتباری است کہ وجود خارجی ندارد زیرا کہ خود صفات موجود است نہ قابلیت آنها پس قابلیت صفات نیز حاصل شدہ نمی تواند؟

جواب: قابلیت ذات مرصقات را بہ امر خارجی است زیرا کہ در اینجا قابلیت رنگ صفات را گرفته زیرا کہ برزخ حکم طرفین میگیرد و صفات وجود خارجی دارند پس قابلیت صفات جلوت داشته می باشد۔ آنچه میفرمایند ازین بیان لایح گشت الخ یعنی در بین وجود مبارک آنحضرت و او تعالی صفات حائل بودہ و در بین شہود و کمالات آنحضرت جلوت صفات وجود ندارد زیرا کہ وصول فیض وجودی آنحضرت صفات بودہ و صفات دارے وجود خارجی اند لہذا در بین وجود آنحضرت و حق سبحانہ صفات حائل گردیدہ اند اما مبدأ فیض کمالاتی آنحضرت شان است و شان وجود خارجی ندارد بلکہ یک امر انتزاعی است بنا بر آن در فیض کمالاتی آنحضرت هیچ حائل موجود نیست۔ آنچه میفرمایند گفته نشود کہ چون شیون و قابلیت این ہا را اعتبارات عقلی باشند وجودی ثابت شد و از ان اعتبارات حجاب علمی لازم آمد الخ یعنی چون مبدأ فیض آنحضرت شان بودہ و شان یک امر انتزاعی علمی و عقلی است لہذا در بین او تعالی و آنحضرت حجاب علمی حائل آمد حضرت امام جواب اعتراض فوق را چنین می دہند کہ او تعالی موجود خارجی و آنحضرت موجود خارجی است و موجود علمی در بین دو موجود خارجی حائل شدہ نمی تواند و نیز انتزاع دائمی نبودہ زیرا کہ بعض اوقات عقل شیونات را از ذات انتزاع می نمایند و بعض اوقات انتزاع نمی کنند لہذا حجابیت شان حجابیت دانستہ نمی شود۔

و آنچه میفرماید پس بدان که اگر محمدی است الخ یعنی سیر محمدی المشربان تا به شان و ظلال شان می باشد و اگر محمدی المشرب نباشد سیر او تا به قابلیت صفات و یا خود صفات است خلاصه اینکه محمدی المشربان به شیون می رسند چون شیون وجود خارجی نداشته یک امر انتزاعی است لهذا بعین ذات مقدس میرسد و سیر دیگران منحصر بصفات بوده و بالاتر از آن نمی رسند. ناگفته نماند موجود خارجی دو قسم است، یکی موجود خارجی اصلی است، دیگری موجود خارجی ظلی. موجود خارجی اصلی عبارت از ذات و صفات مقدس او تعالی است موجود خارجی ظلی عبارت از کمالات می باشد. که آنرا هم متقن گفته می شود و موجود نفس امری چنانچه حضرات انبیاء عظام و حروف قرآن کریم و عرش و کرسی و باطن اولیاء کرام و موجودات بهشت.

تبصره: اطلاق فتاوی الله و بقا بالله در قسمت محمدی المشربان صحت دارد و دیگران را که محمدی المشرب نباشند فتاوی و باقی گفته می شود اما فتاوی الله و بقا بالله گفته نمی شود، زیرا که فتاوی دیگران در اسم و صفات مرتبی خود بوده نه در ذات مقدس او تعالی و بقا آنها اگر فتن انعکاس آن اسم و صفات است نه انعکاس تجلی ذات مقدس او تعالی، بنابراین این بزرگواران به مطلق فنا رسیده اند و به فتاوی ذات مقدس مشرف نشده اند و فتاوی فی الله دانسته نمی شوند.

سوال: در تصوف ثابت است که اولیاء این امت مرجمه بعضی آنها محمدی المشرب و بعضی آنها به مشارب انبیاء عظام دیگرند از قبیل موسوی المشرب، عیسوی المشرب علی هذا القیاس، و در حالیکه تمام آنها امت آنحضرت اند و کتاب شان قرآن است لهذا می بایست تمام امت آنحضرت محمدی المشرب می بودند نه مشارب دیگر، علت آن چه خواهد بود؟

جواب: این شریعت مقدس و فرقان مجید چون جامع تمام ادیان سماوی است لهذا مشارب انبیاء دیگر و یک جزئی از مشرب جامع آنحضرت است لهذا اولیاء کرام به هر مشارب که باشند در حقیقت مشارب شان یک جزئی از حقیقت مشرب محمدی است، در قسمت این فرمایش سوال دیگر نیز وارد است.

سوال: در حالیکہ شریعت محمدی جامع تمام شرائع بوده باشد تخصیص یک ولی پشرب یک پیغمبر و تخصیص ولی دیگر پشرب پیغمبر دیگر چه مفهوم خواهد داشت؟

جواب: عارفان غیر محمدی المشربان اگر چه بیک جزئی خاص شریعت محمدی رسیده اند لکن در ذات خود مناسبت با انبیاء دیگر دارند، بنابراین مشارب شان مشارب انبیاء عظام دیگر گردیده است و اگر اعتراض وارد شود مناسبت این عارفان به انبیاء دیگر از کدام ناحیه خواهد بود؟ در جواب میگوئیم که یک عارف در مبدأ فیض خود بحضرت موسی مناسبت داشته و مبدأ فیض او صفت الکلام است و علی ہذا القیاس ہر عارفیکہ در مبدأ فیض تخلیقی خود بہر نی کہ مناسبت داشته باشد بہ مبدأ فیض ہمان نبی مشرف اند و مشرب شان مشرب ہمان نبی است، اگر چه تمام این اولیا پیرو شریعت محمدی نباشند چون مناسبت تخلیقی بیک نبی سابق دارد بنابراین بقدم او می باشد آنچه میفرماید و ایضاً عروج محمد چون بجای شئون است و میفرماید محمدی از جوع بہ صفات بشریت ایمن باشد الخ یعنی چون عروج محمدی المشربان بہ حیوانات است و حیوانات بعالم هیچ مناسبتی ندارد بنابراین بہ قتل عین و اثر متاثرند و دیگران چون بہ صفات میرسد بنابراین عین شان فانی و اثر شان فانی نمی گردد لہذا در وقت عروج غفلت صفات بشری شان عود می کند زیرا کہ اثر اینہا فانی نگردیده است و قتل اثر مراد بہ عروج حیوانات است۔

تبصرہ: در ہر ممکن یک اثر صفات او تعالی رسیده بنابراین عارفی کہ بصفت میرسد عین فانی و اثر او فانی نمی گردد زیرا کہ خود او ظل و اثر ہمیں صفت بوده است بنابراین وقتیکہ سالک بہ صفت خود کہ صفت است برسد و این رسیدن بہ اصل اثر آن صفت را از بین نمی برد و کسانیکہ بہ حیوانات میرسد بہ ہر دوے قتل عین و اثر مشرف اند زیرا کہ ذات آنہا اثر حیوانات بوده پس اولیا بیکہ در جوع صفت بشری و عدم رجوع آن اختلاف نظر دارند نشان آن اختلاف آنہا اختلاف احوال و مقامات است یعنی کسانیکہ بہ حیوانات رسیده بہ عدم رجوع صفات بشری قابل ماند و کسانیکہ بہ صفات رسیده اند بہ رجوع صفات بشری قابل اند، حقیقت آنست کہ اگر عارف محمدی المشرب باشد بہ حیوانات میرسد و اثر جوع

صفات بشریت محفوظ است در غیر آن محفوظ نیست آنچه میفرمایید باید دانست که مراد از زوال عین اثر زوال شهودی است نه وجودی چه قول بزوال وجودی مستلزم الحاد و زندقہ است الخ یعنی فنا و بقا در شهود عارف است نه در وجود عارف زیرا کہ وجود خارجی عارف کما فی السابق بحال خود باقی است و از بین ترفہ است تنها عارف در وقت عروج خود را فانی می پندارد و شهود او از ممکنات گذشته بمراتب و جوب میرسد حضرت امام برائے کسانی کہ فناء اثر از ترقہ گفته اند میفرمایید کہ اینها از زوال وجودی اثر منکرند و اثر از ترقہ می پندارند و بزوال وجودی عین قابل اند الخ یعنی در حالی کہ زوال اثر زندقہ گفته شود زوال وجودی نیز زندقہ خواهد بود در حقیقت اینها نفہمیدہ اند کہ فنا و زوال عین و اثر زوال شهودی است نہ زوال وجودی. خلاصہ اینکہ زوال وجودی عین و اثر واقعیت نداشتہ زندقہ گفته میشود و زوال شهودی ہر دو عین و اثر زندقہ تہودہ بلکہ سبب کمال معرفت است۔

تبصرہ: چون زوال زوال شهودی است نہ وجودی بنا بر آن حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ میفرمایید کہ اخلاق جاہلیت کہ در من بودہ از بین ترفہ بلکہ اصلاح شدہ است و ہذا در حدیث شریف وارد است کہ آنحضرت میفرمایید اگر شما بشنوید کہ کوی از جاے خود حرکت کردہ است آنرا قبول کنید و اگر بشنوید کہ شخصی از خلق و خواص قطری خود انحراف و زریبہ آنرا قبول نکنید از حدیث شریف و فرمودہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ معلوم گردید کہ فنا و بقا مستلزم فنا و وجودی نیست۔

حضرت امام میفرمایند زوال وجودی در عین و اثر محال است و شهودی در ہر دو ممکن بلکہ واقع است لیکن مخصوص بہ محمدی المشرپ است یعنی غیر محمدیان بہ فنا عین مشرف و از فنا اثر بہ نصیب اند زیرا کہ فنا اثر مر لوط بہ حیوانات است و انہا بہ شہود حیوانات نمی رسند آنچه میفرمایید پس محمدیان تمام از قلب می برآیند و بہ مقلب قلب می پیوندند از قلب احوال از ادند و از رقیب ماسوی محرر شدہ اند الخ مقصد حضرت امام اینست عارفانیکہ بہ حیوانات میرسد بہ مقلب قلب یعنی بہ حق تعالی رسیدہ اند و کسانی کہ بہ صفات رسیدہ اند در مقام قلب اند و گرفتار احوال منقلبہ قلب اند و این طائفہ را ابتاء وقت میگویند و اصل حیوانات را ابو الوقت نامند زیرا کہ بمقلب القلب رسیدہ است و از قلب قلب آزاد گردیدہ است

ورسیدن صفات رسیدن متقلب نیست۔ آنچه میفرماید اگر سالک از راه سلوک غیر متعارف الخ یعنی سلوک متعارف آنست که سالک با اسم مری خود بر سر بعد از آن بمقامات عالیہ ارتقا نماید و شخصے کہ رسد رسیدن اسم و بدون تماس با اسم مری خود بمقامات عالی مشرف شود سلوک او غیر معتاد و غیر متعارف است حاصل فرموده حضرت امام اینکه اطلاق فنا فی اللہ و بقا باللہ در بارہ این شخص صحت دارد اگر چه متعارف آنست کہ در اسم مری خود فنائی گردد پس کسانیکہ فنا را مخصوص با اسم مری دانستہ اند معانی آن این است کہ فنا اسم مری فنای ابتدائی است و شخصے کہ بمقام بالاتر فنائی گردد آنرا فنائی انتہائی و یافناے مطلق میگویند پس اطلاق فنا در ہر دو صورت درست آید کہ یکے با اسم مری خود و دیگر بالاتر از آن است کہ بر مراتب ذات و شیونات ذاتیہ تعلق میگیرد۔

پوشیدہ تمانکہ اطلاق فنا فی اللہ در مورد شخصے کہ در اسم مری خود فنائی شدہ باشد بہ طریق مجاز است و در حقیقت فنا فی اللہ شخصے است از صفات گذشتہ بمراتب ذات مقدس رسیدہ باشد۔ آنچه میفرماید سلوک انواع است بعضی را بہ تقدم جزیب است و بعضی را جزیبہ بر سلوک شان مقدم است و جماعہ را در اثناے قطع منازل سلوک جذبہ حاصل می گردد و جمعہ را در طے منازل سلوک بیسری شود۔ اما تا بحدی جذبہ نمیرسد الخ یعنی جذبہ محبوبین بر سلوک شان مقدم است و در طریقہ عالیہ نقشبندیہ محبوبین و محبین ہر دو طائفہ بر جذبہ مقدم مشرف می شوند زیرا کہ طریقہ نقشبندیہ طریق محبوبان است و کسانیکہ در اثناے سلوک جذبہ پیدامی کنند سبب آن اتباع سنت و حصول تصفیہ فی الجملہ است و کسانیکہ با طے کردن بعضی منازل سلوک بہ جذبہ نمیرسد سبب آن عدم وصول بہ اسم مری می باشد زیرا شخصے کہ با اسم مری خودی رسد روح و نفس او تفریق می یابد نفس او بر اے ارشاد نزول می کند روح او بواسطہ جذبہ مقامات عالیہ را طے می نماید و بمقام جذبہ تنہائی وقتی میرسد کہ روح و نفس از ہم تفریق یابند زیرا جذبہ خاصہ روح میباشد و جذبہ بندی جذبہ صوری است قبل از افتراق روح و نفس دست می دہد آنچه قبلا در کلام حضرت امام در مورد حقیقت جامعہ قلبیہ تذکار رفت تفصیل آن قرار ذیل است۔ تا وقتیکہ سالک با اسم مری خود نرسیدہ باشد حقیقت جامعہ قلبیہ بر پا است یعنی تمام لطائف او با ہم یکجا اند و بعد از

وصول باسم ربی لطایف عارف متفرق میگرد یعنی ہر یکے از لطائف از قبیل قلب نوری، روح ہر
 خفی و اخفی تمامی آنها بہ باری فیوض و اسماء ربی خویش میرسد و باین ترتیب روح از نفس مجزا میگردد
 در این وقت حقیقت جامعہ قلبیہ بحال سابق خود نمی ماند و بہ کلام از لطائف متذکرہ عارف بشغل
 علیحدہ مصروف میگردد و قبل از تفریق این چنین نمی باشد و عارفیکہ بہ انجام تمام کمالات عالیہ مبرا فرزند
 گردد تمام لطائف او تزلزل خواهد کرد و بہ تمام قولے خود متوجہ ارشاد و ہدایت مسترشدین مشغول می گردد۔
 حضرت امام میفرماید، علم بوحث وجود و مانند آن التو یعنی معرفت توحید و جودی در جذبہ تقدم و یا متوسط
 پیدا میشود کہ سالک مقامات عالیہ را از مقامات سافلہ تفریق کردہ نمی تواند و بچونی روح را بعنوان
 وجوب می بیند و سبب آن غلبہ محبت است در سلوک خالص بدون جذبہ توحید و جودی پیدا نمی شود
 زیرا در سلوک خالص محبت کمتر است و جذبہ ننتہیان تیرہ توحید و جودی مناسبت ندارد زیرا کہ ننتہی
 صاحب بصیرت است، بچونی عالم امر و عالم ارواح را از بچونی عالم قدس تفریق می کند۔

حضرت امام میفرماید، بعضے مثلخ فرمودہ اند چون کار طالب بہ جذبہ برسد بہرمان جذبہ
 است و بس التو یعنی مراد حضرت امام در اینجا تحقیق مقام است و حاصل قریا ایشات شان این است کہ
 اگر مراد مثلخ جذبہ ننتہی باشد چنانچہ کہ گفته اند کہ کار طالب بہ جذبہ برسد بعد از آن را بہرمان جذبہ
 است در این جملہ فوق از کلمہ رسیدن اگر جذبہ را بہ جذبہ ننتہی تعبیر نمایم درست نمی آید بدلیل اینکه
 ننتہی بر بہر نیاز مند نیست و اگر این جذبہ را جذبہ متقدم تعبیر نمایم آن ہم درست نمی یابد زیرا کہ کلمہ
 رسیدن منافق آنست چہ رسیدن بعد از طے یک مسافہ می باشد در حالیکہ مبتدی ہنوز کلام مست
 رابطہ تکررہ است بتا بر آن احتمال می رود کہ مرادشان جذبہ متوسط باشد و حالانکہ جذبہ متوسط
 ہم در وصل مطلوب کافی نیست زیرا کہ بسیاری از متوسطان در وقت حصول این جذبہ از عروج
 مانده اند و ہمان جذبہ متوسطا بہایت پنداشتہ اند۔ بلی جذبہ مقدم چون بہ محبوبان تعلق دارد
 اگر آثار کافی بدانیم گنجایش دارد زیرا کہ محبوبان را بہ قلب غایت خوانند کشید و در اثنا بطریق
 نخواہند گذاشت۔ مراد حضرت امام آنست کہ جذبہ مقدم مراد است۔ بیت

مراگر توسن دل نیست در راه کمنزلفت او ہم نیست کوتاہ
 حاصل تحقیق حضرت امام اینکه اگر مراد مشائخ جذبہ تقدم باشد درست است اما جذبہ تقدم نیز
 دارے تفصیل جدا گانہ ای است چنانچہ حضرت امام میفرمایند این کفایت در حق جمیع جذبات مقدم
 ہم ممنوع است جذبہ کہ انجام کاران بہ سلوک کشد کافی است و اگر سلوک نیابد مجزوب نیز است
 از محبوبان نیست الخ یعنی محبوبان و محمدی المشریان اگر پیرو سنت و عامل شریعت باشند محبوبیت
 شان سبب وصول آہنما میگردد و اگر شخصے محبوب و محمدی المشریب بوده باشد اما عامل شریعت نباشد
 مجزوب ابنہ نگفتہ میشود و محبوب بے سر انجام است۔ خلاصہ اینکه از عبارات مشائخ معلوم میگردد
 کہ مرادشان از جذبہ جذبہ مقدم باشد مشروط بر اینکه عاقبت آن جذبہ بساؤک بیانجامد۔ حضرت
 امام میفرمایند:-

خاتمہ: طائفہ از مشائخ قدس اللہ تعالی اسرار ہم گفتہ اند کہ تجلی ذاتی ندیل شعور است
 و معطل حس حقیقت این سخن آست کہ الخ یعنی آن تجلی تجلی ذات بحت نبوده بلکہ تجلی اسمی از
 اسماء او تعالی می باشد کہ وجود سالک را بطور کامل فنا نمی بخشد و سبب بے شعوری و بے حس
 سالک میگردد اگر سالک بہ کمال فنا مشرف گردد بے شعوری گردد، باتش کہے میسوزد کہ آتزا مساس کند
 و شخص کہ وجود او بجلی آتش شدہ باشد چگونہ خواهد سوخت یعنی بعد از کمال فنا وجود بشری عارف بوجود
 مومہنی تبدیل می باید۔ لہذا بے حس و بے شعوری او کدام معنای ندارد زیرا در این مرتبہ ظاہر عارف
 تجلی صفات و باطن عارف تجلی ذات او تعالی گردیدہ است و عالم خلق و عالم امر کہ ظاہر و باطن
 دیگران است ہمہ برائے ہجو عارف حکم لباس را دارد کہ سائیکہ بصیرت واقعی ندارند این چنین عارفان
 را بروئے ظاہر شان مانند خود عوام می پذیرند زیرا کہ ظاہر عارف مانند ظاہر عوام الناس می باشد
 ازینجاست کہ کفار در بارہ انبیاء عظام می گفتند کہ این چگونہ پیغمبر است کہ میخورد و در بازار گردش
 میکند، ازینجاست کہ بزرگان گفتہ اند کہ سیکہ بظاہر عارف می بیند قاسم و قائب گشت و کسیکہ
 بہ باطن عارف نظر کرد کامیاب و رشکگار گردید۔ حضرت امام میفرمایند ہمیں تجلی ذاتی کہ بے پردہ است

محبوبان را دائمی است و مہجان را برقی زیرا کہ ابدان محبوبان رنگ ارواح شان گرفتہ است
و آن نسبت در کلیہ ایشان سرایت کردہ و دیدن مہجان این سرایت بر سبیل ندرت است الخ یعنی
حاصل کلام حضرت امام این است کہ نسبت باطن محبوبان بظاہر شان نیز سرایت می کند و تجلی ذاتی
برای شان دائمی می گردد و مہجان ازین نعمت بے بہرہ اند اگر سبیل ندرت برای بعض مہجان نیز این
سرایت دست می برد و تجلی ذاتی دائمی می گردد۔

سوال: سبب سرایت نسبت باطن بظاہر و دوام تجلی ذاتی در قسمت عارف غیر محبوب
از کدام رنگدہ خواهد بود؟

جواب: بواسطہ اتباع سنت سنیہ و عمل بعزیمت تزییہ پیر محمدی المشرب باین مرتبہ
رسانیدہ می تواند بہ بیت

مور مسکین ہوسے داشت کہ در کعبہ رسید
دست بر پے کتوتر زد و ناگاہ رسید

حضرت امام میفرمایند: آنچه در حدیث نبوی وارد است لی مع اللہ وقت الخ

سوال: تجلی ذاتی در حق آن سرور دائمی بودہ نہ برقی پس مراد ازین وقت چہ خواهد بود؟
جواب: یکہ ہمیشہ بہ صحبت محبوب خود مشرف و از صحبت آن بہرہ وریا شد با آن ہم
محبوب در بعضی اوقات نیک وضع محبوبانہ عجیب از خود نشان می دہد بنا بر آن تجلی ذاتی دائمی بودہ
و آن خصوصیت نادر ہم می باشد۔

حضرت امام میفرمایند کہ بعضی مثل سخ ازین حدیث وقت مستمر ارادہ نمودہ اند و جمع دیگر بہ
ندرت وقت قائل گشتہ اند و حق آنست کہ با وجود استمرار وقت، وقت نادر نیز متحقق است و نزد این فقیر
تحقق آن وقت نادرہ در وقت ادای نماز است الخ یعنی اگر چہ تجلی ذاتی در حق آن حضرت دائمی است
لکن بعض خصوصیات جداگانہ در آن تجلی کہ در لی مع اللہ وقت دست می برد بر سبیل ندرت بودہ و آن
خصوصیات در وقت نماز است۔ حضرت امام میفرمایند: آنچه بعضی از مثل سخ فرمودہ اند کہ حال من در نماز
مثل حال من است قبل از نماز الخ پس احادیث کہ آن حضرت فرمودہ قرۃ عینی فی الصلوٰۃ واقرب

ما یکون العبد من الربی فی الصلوٰۃ روشنی چشم من در نماز است واقرب ترین اوقات بندہ در نماز
 میباشد و بکذا حق تعالی فرموده و اسجد واقرب نصوص فوق مخالف قول آنهاست زیرا کہ از این
 آیه قرآنی و حدیث فوق با وجود دوام تجلی ذاتی وقت نادرہ نیز استنباط میشود و بعضی مشائخ کہ ازین
 وقت نادرہ انکاری نمایند علت آن اینست کہ ہتوز یا بن مرتبہ مقدسہ مشرف نشدہ و ازین نعمت
 محروم اند چنانچہ حضرت امام میفرمایند جمعے را کہ بر ندرت وقت اطلاع ندادہ اند بے نفی آن قابل
 گشتہ اند و جمعے دیگر را کہ از ان مقام بہرہ دادہ اند با آن اعتراف نمودہ اند حضرت امام میفرمایند
 و الحق کسے را کہ بہ طفیل آنحضرت در نماز جمعیت دادہ اند و از دولت قرب آن شریف ارزائی داشتند
 اقل قلیل اند الخ یعنی این طور اشخاص کہ با وجود دوام تجلی ذاتی از خصوصیات کمالات نیز آگاہ اند
 اقل قلیل اند حضرت امام میفرمایند نتیجان ارباب صفات در علوم و معارف بہ مجذوبان نزدیک
 اند غایتہ ما فی الباب ارباب صفات از تفصیل مطلع اند بخلاف مجذوبان الخ یعنی نتیجان کہ
 بہ صفات رسیدہ اند و بذات او تعالی ترسیہ اند مانند مجذوبان بتدری ارباب قلوب اند و بہ منقلب
 قلب نہ پیوستہ اند و از تلون بہ تمکین نہ رسیدہ اند فرق مجذوبان بتدری و ارباب صفات اینست
 کہ ارباب صفات از تفصیل با خبر و با سراسر صفات وارد اند اما مجذوبان از تفصیل صفات خبر ندارند
 و نیز ارباب صفات بواسطہ عروج قرب بیشتر دارند کہ مجذوبان بتدری بنتی داراے آن قرب نمی باشند۔
 سوال: بنتی آنست کہ بمبدأ فیض خود برسد کہ عارفیکہ بصفات رسیدہ بمبدأ فیض خود
 رسیدہ است پس او را چرا از حجاب ارباب قلوب فرمودہ است۔

جواب: تا کہ بشیونات ترسد از ارباب قلوب است۔ پوشیدہ مانند متعارف آن است
 شخصے کہ بمبدأ فیض خود و اسم مرئی خودی رسد بہ منقلب رسیدہ است۔ اما تحقیق حضرت امام آن است
 تا کہ بہ شیونات نہ رسد از ارباب قلوب است۔ خلاصہ اینکہ شخصے کہ بہ اسم مرئی خود رسیدہ اگرچہ
 نتیجہ بودہ اما از رجوع صفات بشری محفوظ نیست و امکان رجوع صفات بشری در حق او موجود است
 بخلاف عارفیکہ بشیونات رسیدہ باشد ازین خوف محفوظ می باشد۔

تذکرہ: مجذوبان را اگر چه حجب در میان است با آنهم محبت اصل دامنگیر ایشان است زیرا کہ محبوبان اند و محبت دارند حضرت امام میفرماید چه عجب اگر بحکم المثل مع من احب در مجذوبان نیز قرب و معیت اصل اعتبار کرده شود الخ یعنی آنحضرت فرمودہ کہ شخص با کسے است کہ او را دوست دارد قرار مضمون این حدیث شریف اگر در مورد مجذوبان قرب و معیت اصل اعتبار کرده شود گنجایش دارد زیرا کہ مجذوبان با وجود حجب عاشق و گرفتار اصل اند اگر معیت پیدا کنند چه عجب۔ زیرا کہ محبت سبب معیت است حضرت امام میفرماید پس مجذوبان در محبت مناسبت بہ محمدیان دارند چه حجب ذاتی با وجودیکہ حجب در میان دارند۔

تبصرہ: مجذوبان بہ نسبت محمدیان عام تر بوده و چند قسم اند۔

۱۔ محرمی المشربان کہ در اینجا بہ محمدیان یاد شدہ اند۔

۲۔ کسیکہ تابع سنت باشد مجذوب است اگر چه محبوب نباشد۔

۳۔ کسیکہ تصفیہ و تزکیہ پیدا کردہ باشد نیز مجذوب است اگر چه محبوب و محرمی المشرب نباشد

زیرا شخص کہ تابع سنت باشد و یا بہ تصفیہ و تزکیہ رسیدہ باشد محبوبیت عارضی نصیب او میگردد و شخصیکہ

در طریقہ نقشبندیہ داخل است نیز مجذوب است و محمدیان کہ با آنحضرت در مبداء قبض مناسبت و مشارکت

فی الجملہ دارند محبوبیت ذاتی نصیب ایشان است۔ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ مجذوبان اگر چه عروج

نکرده باشند یا رباب صفات کہ دار عروج اند یک رنگ اند زیرا کہ ہر دو طائفہ رباب قلوب اند و بہ

مقلب قلب تہ پیوستہ اند۔ و آنچه میفرماید در عبارات بعضی ازین طائفہ واقع است کہ اقطاب را تجلی

صفات است و افراد را تجلی ذات در این سخن مجال تامل است چه قطب محرمی المشرب است و محمدیان

را تجلی ذات است آری در این تجلی نیز تفاوت ہاست قریبیکہ افراد است اقطاب را نیست اما ہر دو را

از تجلی ذات نصیب است مگر آنکہ گوئیم کہ مراد از قطب قطب ابدال باشد کہ بر قدم حضرت اسرافیل است

تہ بر قدم حضرت محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام الخ۔ این موضوع را حضرت امام می فرماید کہ قطب بر قدم حضرت اسرافیل

نیز می باشد۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبے میفرمایند عارفیکہ کمالات نبوت نبی را با انجام می رساند اگر از اہل منصب است بر منصب امامت سرفراز میگردد و در کمالات امامت مشرف اما صاحب منصب نمی باشد و عارفی کہ کمالات ولایت نبی را با انجام رسانیده باشد اگر از اہل منصب باشد بہ منصب خلافت سرفراز و در کمالات مقام خلافت بروے حاصل است۔ قطب ارشاد در ظل مقام امامت و قطب مدار در ظل مقام خلافت قرار دارد و غوث ممد و معاون قطب مدار است۔ قطب مدار در بعضی امور ازوے مدینجو اہدود در نصب مناسب ابدال اورادخل می باشد و حضرت امام در جابے دیگر میفرماید کہ مقام قطب فرد بہ نسبت قطب ارشاد و قطب مدار فوق تری باشد و در مقام اصالت حصہ او بیشتر است اما قطب فرد اکثر در عروج پورہ نزول نمی کند و اگر قطب فرد نزول فرماید ارشاد او بہ نسبت ارشاد قطب ارشاد کامل تر است و صحبت او کبریت احمر است۔ چونکہ قطب فرد اکثر در عروج است بتاب آن حضرت خواجہ محمد پارسا چند ان ارشاد تمی کردند۔

تذکرہ: ابدال و اوتاد از اعوان قطب مداری باشند یعنی مقامات بہ شان مقامات ظلیہ است۔ ناگفته نماند کہ مقام امامت بلندترین مقامات ولایت است۔ بعد از امامت مقام خلافت و بعد از خلافت مقام قطب فرد و بعد مقام قطب ارشاد و بعد مقام قطب مدار و بعد ازین مقامات ابدال و اوتادی باشند کہ در مقامات ظلیہ قرار دارند۔ تفصیل احوال ابدال و اوتاد از کتاب قطب الارشاد یا کتاب ابریز معلوم خواهد بود۔

حضرت امام میفرماید اللہ تعالیٰ بے چون و بیچگونہ است، روح آدم را کہ خلاصہ اوست بصورت بیچون و بیچونگی افرید الخ یعنی حضرت امام در این معرفت حدیث را کہ درباره تخلیق حضرت آدم ان اللہ خلق آدم علی صورۃ تشریح میفرمایند یعنی همچنانکہ حق تعالی بیچون است روح حضرت آدم نیز بیچون میباشد و همچنان اللہ تعالیٰ لامکانی است روح نیز لامکانی می باشد و همچنانکہ حق تعالیٰ مقوم عالم است روح نیز مقوم بدن می باشد۔ در شرح این حدیث علماء اختلاف نظر دارند بعضی آنها صمیم صورتہ کہ در حدیث ان اللہ خلق آدم علی صورۃ واقع است بطرف حق تعالیٰ راجع است و بعضی آنرا

بطرف حضرت آدم راجع بیسازد صوفیہ کرام کہ از حقیقت شریعت آگاہ اند ترجمہ این حدیث شریف نیز بر ایشان روشن است حضرت امام درجاء دیگر میفرماید کہ حضرت آدم بصورت و چوہ خلق شد است نہ حقیقت و چوہ الخ یعنی حیات حق تعالی حیات حقیقی و حیات حضرت آدم حیات صوری است همچنان علم حق تعالی علم حقیقی و علم آدم علم صوری است، بعضی علماء کرام از ملاحظہ این حدیث تصور می نمودند کہ حضرت آدم واجب خواهد بود اما حضرت امام ثابت ساخت کہ ممکن در مقابل واجب بعجز و انکسار و قصور منصف است یعنی کمالات او کمالات صوری است و مرکز کمالات حقیقی عالم و چوہ میباشد کمالات ممکن یک شبہ و نمونہ از کمالات عالم و چوہ است و ضمیر بہ حضرت حق راجع است۔

مصراع چہ نسبت خاک را با عالم پاک

بیت بیاوردم از خانه چینی تخت تودادی ہمہ چیز من چینی تخت

و آنچه میفرماید همچنانکہ اللہ تعالی قیوم عالم است قیومیت او تعالی مریدین را بواسطہ قیومیت روح است ہر فیض کہ وارد میشود محل ورودان فیض در ابتداء روح است و بواسطہ روح آن فیض بہ بدن میرسد الخ یعنی همچنان کہ حق تعالی تہ داخل عالم است و نہ خارج عالم، و ہذا روح نیز تہ داخل بدن است و نہ خارج بدن، صرف مقوم و مدبر بدن می باشد۔

سوال: از بسیاری آیات کریمہ و احادیث نبویہ دخول و باز خروج روح ثابت میگردد۔ اما

حضرت امام روح را داخل بدن ندانستہ صرف مقوم بدن می دانند این ادعا چگونه خواهد بود؟

جواب: احادیث کہ دلالت بر اخراج روح می کنند یعنی از ظاہر حدیث معلوم میشود کہ روح در

داخل بدن بودہ و بتوسط حضرت عزرائیل اخراج می گردد، در حقیقت مراد از اخراج روح توسط حضرت

عزرائیل قطع تعلق و قطع تقویم روح بودہ نہ خروج آن و چون روح در تقویم بدن مناسبت بعالم و چوہ

داشته و بصورت عالم و چوہ خلق گردیدہ است، بنابراین روح انسان لیاقت آنرا پیدا کردہ کہ منظر عالم

و چوہ شدہ بتواند چنانچہ حق تعالی در حدیث قدسی میفرماید لا یسعی ارضی ولا سمانی و لکن یسعی

قلب العبدی مومن یعنی زمین و آسمان طرفیت گنجایش مراد دارند و لیکن قلب مومن گنجایش من است

زیرا کہ زمین و آسمان با وجود وسعت زیاد مکانی پورہ دارے گنجایش لامکانی تھی باشند قلب و روح بندہ مومن چون لامکانی است لہذا دارے گنجایش ظہور لامکانی گردیدہ، مراد از قلب لامکانی قلبی نوری است و اینکه گنجایش لامکانی را بقلب مومن تخصیص داده اند علت آن اینست کہ قلب غیر مومن از اوج لامکانی فرود آردہ و گرفتاری چندی و چونی شدہ است لہذا بواسطہ این نزول گرفتاری چونی پیدا کردہ است قابلیت اصلی خود را ضائع ساختہ است چنانچہ آیہ شریفہ اولئک کالانعام بل ہم اصغر، بیان حال آہا است۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبے در بارہ سختی جان کندن مردم فاسق و فاجر میفرماید کہ چون ارواح شان خواص لطافت روح را از دست دادہ اوصاف نفس را بخود گرفتہ اند ازین سبب قطع علاقہ روح آہا از بدن شان بسیار دشوار و سنگین می باشد زیرا کہ روح شان صفات نفس را گرفتہ و کثیف گردیدہ است۔

حضرت امام میفرماید از مشائخ ہر کس از وسعت قلب خبر دادہ است، مرادش لامکانیت قلبی بودہ باشد توفیق کمال قلب چہ مکانی ہر چند وسیع است اما تنگ است عرش با وجود عظمت و فراخی چون مکانی است ہر آئینہ در حجب لامکانی روح حکم دانہ خردل دارد بلکہ گوئیم این قلب چون محل تجلی انوار قدم شدہ است بلکہ بقای بانعکاس قدیم یافتہ عرش و ما فیہا اگر در یافتند محو و تلاشی گردند چنانچہ جنید بغدادی گفتہ است الخ یعنی مکانی در مقابل لامکانی یک امر ناچیز و بسیط می باشد۔ این فرمودہ باعتبار فراخی و لامکانیت قلب است اما لیاقت عرش فوق تراست کہ مظهر ذات مقدس و صفات ثمانیہ می باشد۔

حضرت امام میفرماید این لباس است یکتا کہ خاص بر قدر روح دوختہ اند بلا آنکہ نیز این خصوصیت ندارد داخل دائرہ مکان اند لاجرم انسان خلیفہ رحمن آمد بلی صورت شے بخلیقہ شے است تا بصورت شے مخلوق نباشد خلافت آنرا نشاید و تا خلافت را نشاید تحمل بار امانت را چگونه تواند الخ یعنی چون انسان بصورت رحمن خلق گردیدہ است لہذا لیاقت تحمل بار امانت را پیدا کردہ است حق تعالی فرمودہ انا عرضنا الخ یعنی ما پیش کردم امانت عبادت را بر آسمانہا و زمین و کویہا پس

تمام این ہا ترسیدند و از حمل آن اباورزیدند و این بار عبادت را تنها انسان متحمل گردید و اتفاقاً کہ انسان جاہل و ظالم می باشد علت ظالمیت آن اینست کہ انسان بہ نفس خویش ظلم کردہ و وجود توابع وجود خود را در معرفت و ذکر او تعالی قانی ساختہ است و عین و اثر خود را قانی نمودہ است علت جہالت آن این است کہ با وجود قلم ماسوی از درک ذات مقدس عاجز است۔

تبصرہ: از دلائل فوق معلوم شد کہ ظالمیت و جاہلیت در حقیقت وصف انسان میباشد نہ ذم آن یعنی انسان بعد از فنا و بقا و بعد از عروج در مراتب و جوب بہ مقامی رسیدہ کہ تعبیر آنرا کردہ نمی تواند چنانچہ بیدل علیہ الرحمہ میفرماید۔ بیت

عجز ادراک اگر ہمپدی معنی اینست کہ ہمیدن نیست

سوال: حضرت امام در این مکتوب از لامکانیت روح و وسعت قلب تذکار دادہ و قلب را نسبت بہ عرش مزین دادہ اند در حالی کہ در مکاتب دیگر ظہور عرشی را ظہور کلی و ظہور قلبی را ظہور جزئی پنداشتہ اند، تطبیق این قراینات تناقض چگونه خواهد بود؟

جواب: سوال فوق را دو جواب است: (۱) وسعت لامکانیت چیزے دیگر است، فوقیت کمال چیزے دیگر چنانچہ قلب صنوبری کہ نسبت بہ قلب توری اصغر و مکانی میباشد ولیکن در ظہور و کمال از قلب توری فوقیت دارد۔ (۲) از نیکہ بیان اولیے کرام بیان احوال بودہ و احوال باولیے کرام وقتاً فوقتاً رو بہ ارتقائی باشد بنا بر آن حضرت امام در بعض مکاتب از کمالات عرش و در بعض از کمالات عرش تذکار فرمودہ اند دلیل آن اینست کہ این قراینات حضرت امام پررونے مراتب احوال و مقامات است۔ لہذا در قراینات حضرت امام تناقض نبودہ بلکہ بیان اختلاف احوال میباشد اما قراینات اخیر حضرت امام آنست کہ تجلی عرش کلی و از قلب جزئی می باشد۔ حضرت امام میفرماید عالم چه صغیر و چه کبیر مظاہر سما و صفات الہی است الخ یعنی حقیقت عالم عدم بودہ با پر تو اسما و صفات او تعالی۔ پس عالم بیچ نسبتی بعالم و جوب ندارد بجز از نسبت مخلوقیت و مصنوعیت و حکم عینیت و اتحاد و معیت و احاطہ از سر وقت و غلبہ حال است کسانیکہ عالم را عین حق و با احاطہ حق تعالی را بعالم

احاطہ ذاتی و معیت او تعالیٰ را بعالم معیت ذاتی پندارسته اند اشتباه کرده اند و در مقام سکر اند زیرا
 کہ احاطہ و معیت او تعالیٰ بعالم معیت و احاطہ علمی است نہ ذاتی صاحبان صحو کہ از مقام سکر گذشتہ
 ازین علوم و مکشوفات مبری و مستغفرتند یعنی ارباب صحو در ابتدا و وسط، همچو مکشوفات را دیده اند و
 بالآخرہ ازین مرحلہ ارتقاء و مکشوفات شان مطابق شریعت غرا گردیدہ است حضرت امام میفرماید
 مثالی از برای تحقیق این محبت بیان کنیم عالمی تحریری ذوقنوی خواہد کہ کمالات مخزونہ خود را در عرصہ
 ظہور آرد انحراف یعنی شان حق تعالیٰ مشابہ شان آن عالمی است کہ معنای مکتوتہ باطنی خود را بعبار آرا
 مختلف روشن و یہ منصہ ظہور آرد۔ ناگفتہ ماند مقصد ازین تشبیہ اینست کہ آن عالم یک شخص
 علیحدہ و حروف و اصوات چیز جداگانہ میباشد یعنی در بین عالم و حروف و اصوات، هیچگونہ
 عنیت و اتحاد وجود ندارد بلکہ شخص عالم موجرا بین حروف و اصوات بودہ و حروف و اصوات
 کمالات مکتوتہ و نشان میدہد بنا بر آن حروف با اصوات را عین موجد پندارستن از سکر حال است
 همچنان تخلیق عالم ممکنات از کمالات عالم وجود بودہ و این عالم ممکنات هیچگونہ عنیت و اتحاد
 بعالم وجود یعنی بحق تعالیٰ نداشتہ صرف بکمالات ذاتی و صفاتی حق تعالیٰ دلالت می کند۔ کسانیکہ حروف
 و اصوات را عین عالم پندارستہ اند سبب آن اینست کہ در بین حروف و اصوات و معانی مخزونہ
 و عالم موجد نسبت دلالت و بدلولیت موجود بودہ لہذا بعضی معانی غیر واقعی مانند اتحاد و عنیت
 در تخیل سالک متصور گردیدہ است ورنہ در حقیقت آن عالم و معانی مخزونہ و ازین نسبت منزہ
 مبرا است و در بین عالم و معانی مخزونہ او و حروف و اصوات بدون نسبت دلالت و بدلولیت هیچگونہ
 نسبت دیگری موجود نیست پس صوفیہ وجودیہ کہ عالم را عین واجب دانستہ اند این گفتار شان
 حال غلبہ سکر و غلبہ حال میباشد و سبب آن غلبہ محبت است چنانچہ مجنون در آخر عین لیلی گشتہ و خود را
 می پندارست و در وقت آخر لیلی بہ نزد مجنون آمد مجنون برایش اظهار داشت کہ فعلا بتواصی حاجی ندادم۔ بیت
 گفت کہ رو رو کہ آن چنانم من کہ بجز عشق تو ندانم من
 عشق تو اے نگار سرزبانہ این چنین کرد در دلم خانہ

کہ ترا ہم نما ند گنجائی بعد ازین خوشترم بہ تنہائی
در عشق مقامے است کہ عاشق بیرون عشق معشوق وصال اور انیز نمی خواہد چنانچہ بزرگے در
شاہکاری ہائے عشق فرمودہ

بیا دیدہ ام کہ یکے را دو کرد تیغ قربان تیغ عشق کہ دو کس را یکے کند
این ہم از خواص عشق است کہ وصال نخواستہ صرف در دو گرفتاری بہ عشق معشوق میخواید چنانچہ حضرت
اولس قرنی کہ بہ عشق ساخته و وصال نخواستہ بیت

بدست آوردن مقصدت در لذت چندان عجب کیفیت دارد بہ مطلب تا رسیدن ہا
بیت نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا این دولت از گفتار خیزد

و آنچه میفرماید، این حروف و اصوات در خارج موجود اند نہ آنکہ آن عالم و معانی موجود اند و آن
حروف و اصوات اوہام و خیالات اند، پس عالم امکان کہ عبارت از ماسوی است در خارج موجود
است بوجہ ظلی نہ آنکہ عالم امکان اوہام و خیالات است الخ۔ این فرمودہ حضرت امام ترید گفتار
صوفیہ و جود بیہ باشد کہ آنہا عالم امکان را صرف اوہام و خیالات دانستہ و غیر از واجب تعالی وجود
تمام موجودات را یک امر موهومی و خیالی می پندارند۔ جناب عین القضاة ہمدانی چون در توحید قدمی
را سخ دانستہ لہذا کسی را کہ بوجہ دو موجود قابل بودہ باشد آنرا مشرک دانستہ است یعنی مقصد او توحید بود
بود بجز از واجب تعالی بوجہ سائر موجودات قابل نبودہ و اظہار میدارد کہ ما بین ہمہ محسوسات ظہور
واجب تعالی بیہا شد و بس۔ چنانچہ موضوع توحید را بہ طور آئینہ تشبیہ نمودہ مثلاً اگر در مقابل یک چیز
آئینہ ہائے مختلف اللون گذاشتہ شود ہماں یک چیز رنگہائے مختلف نمایاں خواہد شد۔ ازین تشریحات
معلوم گردید کہ وجود چیزے دیگرے است و ظہور چیزے دیگرے بطور مثال وجود زید در خانہ وجود زید است
و تمثال زید در آئینہ ظہور زیدی باشد نہ وجود او۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ این بزرگواران و متنا
حق تعالی بیہا شد و در محبت او تعالی خود را و غیر خود را با حمتہ اند و با تعالی ساختہ اند الخ یعنی صوفیہ
وجودیہ از ذمہ اولیائے کرام دوستان خدا اند۔ اما سخنان ایشان مردم را در اشتباہ انداختہ اند۔

حضرت امام میفرماید: آنکہ عالم اوہام و خیالات است، این مذہب بعینہ مذہب سفسطائی است کہ عالم را اوہام و خیالات میدانند اثبات حقیقت در عالم نمودن عالم را از اوہام و خیالات نمی برد حقیقت موجود شدہ عالم الخ یعنی صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ عالم آن وہم است کہ دارے حقیقت می باشد۔
تبصرہ: وہم دو قسم است (۱) وہم مخترع (۲) وہم محقق۔

(۱) وہم مخترع عبارت از آن وہمی است کہ دارے حقیقت نبوده صرف اخترع وہم باشد چنانچہ چنانچہ عدد حقیقت بعد در طاق توہم کردہ شود و گفتہ شود کہ دو طاق است و حقیقت نیست۔

(۲) وہم محقق آنست کہ یک چیز دارے نمود بوده ولی بود نداشته باشد چنانچہ سرب کہ از مسافہ بعیدہ دارے نمود است اما در حقیقت بود ندارد۔ آنچه میفرماید کہ در این صورت حقیقت ثابت شدہ عالم الخ یعنی کسانیکہ عالم را وہم حقیقت دار می پندارند ازین پندار ایشان ثبوت حقیقت بدست می آید ثبوت عالم، لہذا مذہب این صوفیہ کرام عین مذہب سفسطائی میباشد۔ این صوفیہ کرام مذہب شان را از مذہب سفسطائی ہاجد می دانند و ادعا دارند کہ عالم یک وہم محقق می باشد و سفسطائی ہا عالم را صرف یک امر مرسوم می دانند و این ادعای صوفیہ کرام سبب امتیاز مذہب آنها شدہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرماید، مراد از مظهریت و مراتب عالم الخ یعنی چون حضرت امام در معرفت سابق عالم را مظهر اسماء و صفات او تعالی فرمودہ بودند میخواہند کہ فرمایشات سابق شان را شرح دادہ آن را واضح سازد کہ عالم مظهر صور اسماء و صفات او تعالی است نہ مظهر خود صفات و اسماء او تعالی یعنی تجلیات اسماء و صفات حق تعالی در عالم ظاہر و عالم مرات آن تجلیات می باشد و مرات خود صفات و اسماء او تعالی نمی باشد و خود صفات کہ غیر تنہا ہی بودہ در ممکنات گنجایشی ندارند۔
حضرت امام در معرفت آخر این مکتوب میفرماید، باید دانست کہ انبیاء علی نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام والتجلیات در تجلیات صفات مراتب قرب حاصل است کہ کمل تابعان این امت را نیست با وجود تجلی ذات بطریق تبعیت الخ مراد حضرت امام در این فرمایش اینست کہ اولیای این امت اگر چه تبعیت آنحضرت بہ تجلی ذاتی مشرف اند با آنہم قرب انبیاء علیہم السلام بہ نسبت اینہا بیشتر است۔ زیرا کہ انبیاء علیہم

در عروج بمراتب و جوب قریب اند و اولیای کرام در عروج بہ پایہ آہناتمی رسند زیرا کہ مقام استقرار اولیاء
ظلال و از انبیاء عظام خود صفات مقدسہ است۔ و اولیاء تجلی ذاتی را از دوری بینند و حضرات انبیاء
تزدیک اند۔

سوال: اولیای محمدی المشرب شیون می رسند و شیون وجود خارجی نداشته بلکہ عین ذات است
و مری انبیاء عظام صفات بودہ و صفات تحت شیون قرار داد پس زیادت قریب نبیا چگونه خواهد بود، در حالیکہ
در حق اولیای محمدی المشرب شیون حایل نبودہ و در حق انبیاء عظام شیون حائل است؟
جواب: جیلولیت شیون یک جیلولیت رفیق بودہ بنا بر آن حجاب شدہ نمیتواند چون انبیاء
عظام اساساً در اصل صفات قرار داشته اگرچہ جیلولیت رفیق شیون در میان دارند اما مانع رویت نمیکرد۔
بنابر آن قرب شان نسبت با ولیا کہ در ظلال قرار دارند بیشتر است۔ و نیز ناگفتہ نماند کہ اولیای تابعین
بتابعیت آنحضرت باین دولت میرسد و انبیاء عظام نیز بطریق آنحضرت باین دولت عظمی مرقراز و مشرق اند۔
و اولیاء ما و لش خود بودہ حضرات انبیاء طیبی و سم قطاری باشند۔
مکتوب دوصد و ہشتاد و ہشتتم: چون این مکتوب مسائل فقہی بودہ جنبہ تصوفی
نداشت ابتدا شرح آن لازم دیدہ شد۔

مکتوب دوصد و ہشتاد و ہنم

این مکتوب اگرچہ بزبان عربی است اما بہ نسبت سہولت خوانندگان گرامی ترجمہ آنرا بزبان
ہندی آورده بعداً بشرح آن می پردازیم۔

حضرت امام میفرماید: ثنا و صفت است مرخصی را کہ سرفضا و قدر را بخواص بندگان خود
مکتوب گردانیدہ، و از عوام مستور ساختہ است تا گمراہ نشوند و میفرماید: صلوة و سلام باد بر آن ذاتیکہ حق تعالی
بجنت بالغہ را بواسطہ او کامل ساختہ و عذری عاصیان را قطع گردانید الخ یعنی بعد از بعثت آنحضرت مسیح
قبول از افراد مردم چه از کافر و چه از فاسق در روز محشر دعا کردہ نمی تواند کہ ما از او امر الہی خیر ندانیم۔

حضرت امام میفرماید چون در مسئلہ قضا و قدر حیرت و بے خبری زیاد شدہ بالائے اکثر ناظرین قضا و قدریم و خیال باطل غلبہ کردہ ہو ذنا آنکہ بعضی آہا بہ جبر محض قابل شدہ و بعضی آہا در افعال خود حق تعالی را بیچ نسبت ندادہ خود را خالق افعال خودی پنداشتند و طائفہ دیگری میانہ روی را انتخاب کردہ از افراط و تفریط منصرف شدہ اند کہ این طائفہ عبارت از اہل سنت و جماعت اند چنانچہ طائفہ قدریہ بندہ را خالق افعال خود میدانند و طائفہ صبریہ انسان را مانند حجاج و حمزہ می پندارند و در صدور افعال انسان را بلا اختیار میدانند و ادعا دارند کہ انسان حکم یک حجر و حجاج را دانستہ بہر طرف کہ انداختہ شود بہمان طرف لول میخورد۔ اہل سنت و جماعت وسط را انتخاب کردہ و میگویند فعلی را کہ انسان بہ میل و اختیار خود مرکب می شود این فعل و عمل او از اثر دو قوہ صورت میگیرد کہ یکے آن قوای تخیلی و دیگری آن قوہ کسی است کہ قصد بندہ است۔

حضرت امام فرمودہ کہ حضرات انبیاء اگر چند صفات می باشند۔

سوال: حضرت امام در مکتوبی فرمودہ کہ ولایت را از تطہیت و حیولیت چارہ نیست در

ولایت اولیاء ظلال حایل و در ولایت انبیاء خود صفات حایل و در ولایت علیا شیون حایل است نبوت است کہ از حیولیت گذشتہ است در این مکتوب فرمودند کہ انبیاء در صفات می باشند۔

جواب: مراد حضرت امام آنست کہ ولایات ثلاثہ بہ ذات مقدس بیچ تعلق ندارند نبوت است

کہ بذات مقدس متعلق است بواسطہ صفات و بایرون بواسطہ صفات اما در حقیقت ہمان فرمودہ حضرت شاہ غلام علی است کہ فرمودہ مکتوبات حضرت امام را خود حضرت امام میدانند۔

یعنی خالق فعل بندہ حق تعالی بوردہ و کاسب آن فعل خود انسان است۔ ناگفتہ نماند کہ در افعال بندہ بعضی آن افعال اند کہ بندہ در آن ہیچگونہ دخلی نداشته صرف بہ تخیلق او تعالی مربوط است و بس۔

چنانچہ در فعل ارتعاش کہ شخص مرتعش در آن ہیچگونہ دخلی نداشته صرف بہ تخیلق او تعالی مربوط است اما اکثر افعال بندہ بہ کسب بندہ و تخیلق او تعالی می باشند چنانچہ کار ہائے کہ بندہ با اختیار خود مرکب آن

می شود۔ حضرت امام میفرماید، روایت است کہ حضرت امام اعظم رحمتا اللہ علیہ از حضور حضرت امام جعفر علیہ السلام

پرسیدند کہ آیا حق تعالیٰ کار بندگان را بخود بندگان تفویض نموده است؟ بجواب شان فرمودند کہ حق تعالیٰ بر ہما شیا کہ ملک اوست قادر و تسلط دارد چگونہ خدای خود را بہ مخلوق خود و اگر ایشود حضرت امام اعظمؑ دو بارہ استفسار فرمودند کہ آیا حق تعالیٰ بندگان را در عمل شان مجبور گردانیدہ است؟ حضرت امام جعفر صادقؑ فرمودند حق تعالیٰ عادل بودہ و خلاف عدالت است کہ بندگان خود را بہ عمل ناشایستہ مجبور و یا از آہنہا را بہ سبب اعمال ناشایستہ تعزیب نمایند۔ یا از حضرت امام اعظمؑ فرمودند حقیقت این موضوع چگونہ خواهد بود؟ حضرت امام جعفر صادقؑ در جواب فرمودند کہ حقیقت درین و در بین می باشد یعنی کلمہ بین را دوم را تب تکرار فرمودند یعنی خالق افعال بندہ ذات مقدس او تعالیٰ بودہ و کاسب آن خود بندہ می باشد حق تعالیٰ بر روی عادت ہر عمل و کار بندگان را بعد از ارادہ بندہ خلق می کند و این عادت حق تعالیٰ می باشد چنانچہ در بین علماء مقولہ مشہور است کہ ارادہ خدا تابع ارادہ بندہ است۔ یعنی حق تعالیٰ بعد از ارادہ بندہ آن عمل را خلق می کند۔

و قدریہ کہ میگویند حق تعالیٰ خالق بدیہا تمیہا شد یعنی خالق بدیہا خود بندہ را می دانند این بہر آنکہ آہنہا درست نیست بدلیل اینکہ اطلاق خالقیت بر ذاتی درست می یابد کہ از عاقبت مخلوق خود آگاہی و معلومات داشته باشد و بندہ از عاقبت کار خود آگاہی ندارد۔ بتایران خالق اعمال خود نیز شدہ نمی تواند بر آنہا نظر بدیہا کہ میگویند حق تعالیٰ خالق بدیہا تمیہا باشد گفتہ میشود کہ اگر حق تعالیٰ خالق بدیہا نباشد خالق شیطان کہ خواهد بود۔

حضرت امام میفرماید ازین سبب اہل سنت گفتہ اند کہ افعال اختیار بی بندگان از حیث تخلیق مقدر حق تعالیٰ و از حیث کسب و کتاب مقدر و بندگان است پس حرکت بندہ بہ اعتبار نسبت آن بحق تعالیٰ خلق نامیدہ می شود و باعتبار نسبت آن بہ بندہ کسب نامیدہ می شود یعنی در حرکت بندہ دو چیز موجود است یکے تخلیق حق تعالیٰ و دیگر قصد خود بندہ تا بندہ یک عمل را قصد نہ کند حق تعالیٰ آنرا خلق نمی کند۔ می بینی کہ بندہ قصد بدست آوردن بس چیز ہا را می نماید و بچیز یکبارادہ تخلیقی او تعالیٰ رفتہ باشد آنرا بدست آورده می تواند بتایران بندہ خالق افعال و اعمال خود نبودہ بلکہ کاسب عمل

گفته می شود و خالق آن عمل حق تعالی است۔ زیرا چیزیکه اراده خداوند نشده آنرا کرده نمی تواند۔
حضرت امام میفرماید این قدر سخن است که ابوالحسن اشعری که از اہل سنت است میگوید
کہ اختیار بنده در صدور افعال هیچ دخل ندارد صرف این قدر هست کہ حق تعالی بعد از اراده بنده آن
فعل را تخلیق میکند و عادت حق تعالی این طور جاری شده است و این تدریب باطل است بجز
جبر بہ لہذا این تدریب را جبر متوسط میگویند یعنی ابوالحسن اشعری میگوید کہ عادت حق تعالی بآن رفته
است فعلی را کہ بنده ارادہ کند آنرا خلق میکند و ارادہ خود بنده در صدور آن فعل کدام دخلی ندارد۔

سوال: ازین ادعای اشعری معلوم میشود کہ در بین جماد و انسان کدام فرقے موجود میباشد؟
جواب: اشعری بسوال فوق چنین جواب میدہد۔ در بین جماد و انسان فرق زیاد موجود است
چنانچہ جماد هیچگونه ارادہ و قصد نداشته و ہر عملی کہ بالائے آن اجرا شود در صدور آن فعل کدام
دخلی ندارد ولی انسان ہر عمل و ہر کار اول آن کار را ارادہ می کند بعد آن کار را حق تعالی خلق میکند
یعنی تخلیقی حق تعالی موقوف بہ ارادہ بنده می باشد تا بر آن بنده در ارادہ عمل و کار بہ مستول و قابل
نکوشش می باشد۔ زیرا کہ ارادہ بنده موقوف علیہ ارادہ و تخلیقی او تعالی گردیدہ است، اگرچہ ارادہ
بنده در صدور فعل هیچ تاثیر ندارد۔ حضرت امام میفرماید کہ اسحاق ابواسحق اسقرانی کہ قریب است در خراسان
گفته است کہ قدرت حادثہ بنده در اصل فعل تاثیر میکند و حصول فعل با جماع ہر دو قدرت است
و جائز دانستہ است اجتماع دو موثر را اثر واحد بہر جهت مختلف الہ یعنی ابواسحق مذکور فعل بنده را
در اصل فعل موثر دانستہ و فعل را مقدر و قدرت پنداشتہ است و میگوید کہ اجتماع دو موثر بہر
یک اثر واحد بہر جهت مختلف جائز است اما تا زید یہ قول اشعری آنست کہ حق سبحانہ بنده را ظالم
دانستہ است یعنی یک فعل نسبت بہ قدرت او تعالی مخلوق و نسبت بہ ارادہ بنده مکسوب دانستہ میشود
مقصود اینکہ در یک فعل واحد تخلیق او تعالی و کسب بنده کہ دو موثر اند ہر دو موجودی باشد۔ خلاصہ
در این گفتار نظریہ ابواسحق مخالف قول اشعری می باشد زیرا کہ اشعری ارادہ بنده را در صدور فعل
ذی دخل ندانستہ و ابواسحق ذی دخل میدانند و قول ابواسحق صحیح تر است۔

حضرت امام میفرماید: قاضی ابوبکر باقلانی قایل یہ آن است کہ تاثیر قدرت حادثہ بندہ در وصف فعل است کہ فعل را بہ طاعت و با معصیت موصوف کرداندر الخ یعنی قدرت بندہ در اصل فعل دخل نداشته و در وصف آن ذی دخل میباشد حضرت امام بالائے باقلانی اعتراض می نمایند و میفرمایند کہ مختار بہ نزد این بندہ ضعیف آنست کہ قدرت حادثہ ہر دوے اصل فعل و وصف آن تاثیر داشته میباشد چہ تا اثر در وصف بدون تاثیر در اصل فعل معنی ندارد زیرا کہ وصف فعل اثر متفرع بر آن فعل است۔ و میفرماید کہ قول بہ تاثیر قدرت بندہ در اصل فعل ہیچ ممانعت ندارد اگر چہ بالائے اشعری این سخن گراں است زیرا کہ تاثیر قدرت بندہ نیز با ایجاد و تعالی است چنانچہ نفس قدرت او با ایجاد و تعالی است اما قول بتاثر قدرت بندہ اقرب است بہ صواب و تہذیب اشعری در حقیقت داخل جبر است بدلیل اینکه بہ نزد حیرت برائے بندہ ہیچ اختیار نیست و قدرت حادثہ بہ نزد او تاثیر ندارد این قدر فرق است کہ جبر بہ نسبت فعل را بہ بندہ نسبت مجازی میدانند و اشعری نسبت فعل را بہ بندہ حقیقی دانستہ مجاز نمیداند اگر چہ بندہ اختیار نداشته باشد یعنی فرق در بین اشعری و جبر بہ آنست کہ اشعری نسبت فعل را بہ بندہ حقیقت میداند و جبر بہ نسبت فعل را بہ بندہ مجاز میداند و حقیقت آنست کہ فعل بہ بندہ تسوَب میباشد و این نسبت فعل از روئے حقیقت بودہ نہ از روئے مجاز، اگر چہ قدرت بندہ موثر فی الجملہ میباشد و این تہذیب اہل سنت میباشد و تہذیب اشعری قدرت بندہ را محض موقوف علیہ می پندارد۔ حضرت امام میفرماید: باین فرق تہذیب اہل حق از تہذیب اہل باطل متمایز گردید الخ یعنی در تہذیب اہل حق نسبت فعل بفاعل از روئے حقیقت می باشد و در تہذیب باطل نسبت فعل بفاعل از روئے مجاز است یعنی جبر بہ بندہ را مجبور مطلق میدانند و نسبت فعل را با و مجازی میدانند۔ حضرت امام میفرماید: منتفی ساختن فعل از فاعل بہ حیث حقیقت و نسبت فعل را با و مجاز دانستن کفر محض است چنانچہ تہذیب جبر بہ است و این طائفہ از پراہت عقل انکاری کند الخ یعنی بمشاہدہ می رسد کہ بندہ در فعل اختیاری خود مختار میباشد چنانچہ اگر بندہ خواستہ باشد استراحت کند استراحت میکند و علی ہذا القیاس چیزیکہ خواستہ باشد میکند و اگر نخواہد تمی کند و این یک امر بدیہی

میباشد۔ حضرت امام میفرماید صاحب تمہید الخ یعنی ابو شامی سلمی گفته است کہ بعض از جبریہ بر آنست کہ فعل از بندہ از روی ظاہر و مجازی میباشند و در حقیقت برای بندہ هیچگونہ قدرت نمی باشد و بندہ مثل درخت است و قتیکہ باد آتر حرکت میدہد حرکت میکند و الا خیر و این ادعای مذکور قرین کفر است و کسیکے یا این ادعا را اعتقاد کند کافر میگردد۔ حضرت امام میفرماید و همچنان صاحب تمہید گفته است، قول جبریہ کہ گفته اند در حقیقت هیچ افعال چه خیر و یا شر یا اختیار بندہ مربوط نیست و چیزی کہ بندہ میکند فاعل آن حق تعالی می باشد و این کفر است الخ یعنی صاحب تمہید این اقوال مجہوریت بندہ را کہ مذہب جبریہ است کفر دانستہ است۔ زیرا کہ از ملاحظہ سی از آیات و احادیث مختار بیت بندہ ثابت است چنانچہ حق تعالی میفرماید من شاء فالیوم من ومن شاء فالیکفر، یعنی کسی کہ میخواہد مومن شود و کسی کہ میخواہد کافر شود ازین آیہ کریمہ بصراحت معلوم می باشد کہ بندہ در فعل خود اختیار داشته و قدرت او داراے تاثیر می باشد۔ حضرت امام میفرماید، و قتیکہ قدرت بندہ در افعال تاثیر نداشته باشد و اختیار برای او نباشد پس معنی نسبت فعل بہ وی از حیث حقیقت در نزد اشعری چه معنی خواهد داشت یعنی اشعری قدرت بندہ را مؤثر نمی داند با آن ہم نسبت فعل را بہ بندہ مجازی ندانستہ بلکہ حقیقی می پندارد و این ادعای اشعری چگونہ صحت صحت خواهد داشت۔ حضرت امام میفرماید، از طرف اشعری چنین جواب گفته شدہ کہ قدرت بندہ اگر چه در افعال تاثیر ندارد مگر حق تعالی قدرت و ارادہ بندہ را موقوف علیہ وجود افعال ساخته است باین صورت کہ حق تعالی بعد از ارادہ بندہ آن فعل را خلق میکند و این عادت او تعالی است پس قدرت بندہ علت عادی وجود افعال دانستہ می شود پس قدرت بندہ از روی عادت ذی دخل است اگر چه در فعل تاثیر نداشته باشد مگر فعل بدون ارادہ بندہ تخلیق نمیشود پس باعتبار علت عادی افعال بہ بندگان از روی حقیقت نسوب می شود، یعنی اگر چه در مذہب اشعری قدرت بندہ در فعل او هیچ تاثیر ندارد مگر از حیث عادی کہ او تعالی دارد قدرت بندہ موقوف علیہ تخلیق فعل می باشد۔

تبصرہ: قدرت بندہ در فعل بندہ بمذہب اشعری ذی دخل نموده اما میگوید عادت

حق تعالیٰ است کہ بدون صرف قدرت بندہ آن فعل را ایجاد نمی کند و بعد از صرف ارادہ بندہ مراد بندہ را ایجاد می کند پس بہتر از شعری ارادہ بندہ علت عادی آن فعل می باشد ازین سبب نسبت فعل بہ بندہ نزد شعری حقیقی بودہ نہ مجازی۔

حضرت امام میفرماید، این بیان بیان انتہائی است در تفسیر نزیب اشعری و بحث این موضوع هنوز محل تامل است از معنی این بحث باین بیان هنوز تکمیل نشده و موضوع بہ تحقیق تہ پوئہ تفصیل بیشتر میخواہد کہ حضرت امام در آئندہ ازان بحث و بیان می نماید۔ چنانچہ میفرماید بدان کہ اہل سنت بہ تقدیر ایمان آورده اند و گفته اند کہ خیر تقدیر و شر تقدیر تلخی و شیرینی ہمہ از جانب حق تعالیٰ است زیرا کہ معنای قدر احدات و ایجاد است و معلوم است کہ بدون حق تعالیٰ هیچ کس موجود و محدث نیست یعنی غیر از حق تعالیٰ کسی دیگری ایجاد کردہ نمی تواند پس قدریہ کہ بندہ را خالق افعال خود دانستہ اند خطا کرده اند بندہ قابلیت ایجاد ندانستہ و از عاقبت افعال خود معلومات ندارد تا بران خالق افعال خود شدہ نمی تواند خالق افعال کسی است کہ از عاقبت کار خود یا خبر باشد و این گونه علم بگاہ صفت خداوند نیست و پس۔

حضرت امام میفرماید کہ معتزلہ و قدریہ از قضا و قدر منکر شدہ اند و گمان کرده اند کہ افعال بندگان تنہا بقدرت بندہ حاصل می شود و گفته اند کہ وقتیکہ حق تعالیٰ در حق بندگان قضائے شرکرہ باشد بعد از ان اینہارا ازان ممنوع ساختہ و بفعل آن معذب می گرداند پس این یک جور ظلم و تعالیٰ خواهد بود و این ادعای آہاد و را از فکر و اندیشہ است زیرا کہ قضا و قدر اختیار بندہ را سلب نمی گرداند، زیرا کہ حق تعالیٰ این طور قضا کرده است کہ بندہ با اختیار خود عمل و با اختیار خود ترک فعل خواهد کرد۔ پس قضا و قدر مثبت اختیار است نہ منافی اختیار بندہ۔

تبصرہ: یعنی قضا و قدر و تعالیٰ این طور است کہ فلان بندہ در فلان زبان فلان کار را بہ اختیار خود خواهد کرد و با این کار را بہ اختیار خود ترک خواهد کرد بنا بران قضا و قدر اختیار نموده بلکہ مثبت اختیار است و تقدیر آن تاریخ آئندہ می باشد کہ حق تعالیٰ افعال و اعمال آئندہ را دیدہ دانستہ بعد از ان آنرا در قضا و قدر مثبت نموده است، و این دیدن حق تعالیٰ قبل از مثبت قضا و قدر می باشد

باید دانست کہ قضاء و قدر نیز یک امر حادث بوده و قدیم نمی باشد، تنہا ذات و صفات حق تعالی است کہ قدیم است و پس۔

حضرت امام میفرماید: قدر بہ و معتزلہ ادعا دارند کہ فعل حق تعالی بہ نسبت قضاء و قدر یا واجب است یا ممنوع است پس بر روی ادعای این طائفہ باری تعالی در صدور آن فعل مختار شدہ نمی تواند و این کفر است و آن ادعای شان مردودی باشد یعنی این طائفہ قضاء و قدر را سبب بے اختیاری می دانند و حالانکہ افعال او تعالی تیز در قضاء تثبیت می باشد و قتی کہ قضاء و قدر سبب سلب اختیار بوده باشد می باید کہ حق تعالی تیز در صدور افعال خود اختیار نداشته باشد و این کفر محض است چہ حق تعالی در صدور افعال خود فعال مایشا بوده و هیچ کار بدون ارادہ او تعالی صورت نمی گیرد چنانچہ در قضاء و قدر تثبیت است کہ بارادہ حق سبحانہ در فدان روز و در فلال وقت باران میشود و در همان روز و در همان وقت بر روی تثبیت و باران میشود اگر چہ بموجب ادعای این طائفہ حق تعالی در قضاء و قدر اختیار نداشته باشد می باید کہ باران تیز بدون ارادہ حق تعالی بیارد و این ادعا مردود و کفر محض می باشد و هیچ عمل بدون ارادہ حق تعالی امکان پذیر نبوده صورت نمی گیرد۔

حضرت امام میفرماید: بہ ہمہ مسلم و روشن است کہ قول یا استقلال قدرت بندہ در ایجاد افعال او با کمال ضعف بندہ نہایت بے عقلی است ازہو یعنی معتزلہ و قدریہ کہ بندہ را با وجود ضعف و عاجزی او خالق افعال خود میدانند و تخلیق حق تعالی را در فعل بندہ دخل نمی دهند، این ادعای شان از نہایت بیدانشی و کم خردی آنهاست۔ حضرت امام میفرماید: ازین سبب مشائخ ما و اراکین التہذیبیہ گمراہ دانستن آنها مبالغہ کرده اند و گفته اند کہ حال مجوس بہ نسبت حال اینہا بہتر است۔ زیرا کہ مجوس یک چیز را بہ او تعالی شریک دانستہ اند و معتزلہ شریکان غیر تنہا ہی را قائل شدہ اند یعنی طائفہ مجوس صرف آتش را شریک حق تعالی می دانند و معتزلہ تمام بتدگان را شریک او تعالی میدانند بدلیل اینکہ بتدہ را در اجراء عمل خود خالق فعل می پندارند و در حالی کہ خالق فعل حق تعالی است و بتدہ کاسب آن است۔

حضرت امام میفرماید: زعم و عقیدہ جبریہ آن است کہ بتدہ اصلاً فعل ندارد و حرکات او بتزلزلہ حرکات

جمادات است و داراے ہیچکوہ قدرت و اختیار نمی باشد الخ یعنی جبریہ بندہ را مانند سنگ میداند و بہر طرفیکہ انداختہ شود بہاں طرف لول میخورد، نزد این طائفہ بندہ نیز در بے ارادگی مانند جمادات بودہ و بہر کار کہ ارادہ حق تعالی رفتہ باشد آن کار بیرون ارادہ بندہ اجرامی شود و تمام حرکات شان مربوط بہ ارادہ حق تعالی است و بس۔

تبصرہ: مسلک جبریہ معکوس معتزلہ و قدریہ است زیرا کہ معتزلہ و قدریہ بندہ را خالق افعال دانستہ اند اما جبریہ بندہ را در صدور افعال بے اختیار می دانند حضرت امام میفرماید: جبریہ گمان کردہ اند کہ بندہ در عمل خیر مستحق ثواب و بکار شر مستوجب تعذیب نمی باشد و ادعا دارند کہ کافران عاصیان معذور و غیر مسئول می باشند زیرا کہ صدور تمام افعال از حق تعالی است و بندہ در عمل آن مجبوریت دارد و این کفر است الخ یعنی بندہ جبریہ آنست کہ بندہ یہ فعل خیر مستحق ثواب و یہ فعل ناشایستہ مستوجب جزا نمی باشد زیرا کہ در اجر لے عمل او بندہ را بیرون اختیار پنداشتہ و فاعل حقیقی حق سبحانہ و تعالی را میداند و در نزد این طائفہ تمام او امر و توہی حق تعالی یک چیز بے تاثیر تلقی شدہ است و این ادعا کفر محض گفتہ می شود یعنی این طائفہ احکام و توہی الہی را بیرون تاثیر و بیرون ثمرہ و قائدہ می دانند۔
حضرت امام میفرماید: این طائفہ مرجیہ بلعون میگویند کہ معصیت ضرر ندارد و گنہگار عذاب نمی شود الخ یعنی آنہا کہ بندہ را در صدور افعال بے اختیار پنداشتہ اند لہذا بتاسی ازین ادعاے خویش بندہ را قابل نکویش و گنہگار نیز ندانستہ و مستحق ثواب ہم نمیدانند۔

تبصرہ: در مکتوبات قدسی آیات دو نسخہ موجود است یک نسخہ آنست کہ مرجیہ بندہ را مستحق ثواب و عذاب نمیداند و نسخہ دیگر آنست کہ مرجیہ بندہ را مستحق ثواب دانستہ ولی مستوجب عذاب نمی دانند و این قول شان ازین سبب خواہد بود کہ اگرچہ قدرت بندہ در صدور عمل خیر تاثیر نداشته مگر از فضل حق تعالی با و ثواب دادہ میشود و نسخہ دیگر کہ بندہ را نہ مستحق ثواب نہ مستوجب جزا میداند دلیل شان اینست کہ میگویند در ہا یک بندہ در صدور افعال اختیار نداشته باشد چرا کہ خیر مستحق ثواب و بکار شر مستوجب عذاب گردد۔

حضرت امام میفرماید: روایت است کہ آنحضرت فرمودہ کہ مرجیہ زبان ہفتاد پیغمبر ملعون خواندہ است و میفرماید کہ بطلان مذہب شان بدیہی است زیرا کہ فرق ظاہر است در بین حرکت دست گیرند با اختیار بودہ و حرکت ارتعاش صورت قطعی میدانیم کہ حرکت اول با اختیار است حرکت ثانی بدون اختیار و نصوص قطعہ مذہب آہنرا استغنی یعنی باطل می سازد چنانچہ حق تعالی می فرماید: جزاء بما کانوا یعملون و میفرماید فمن شاء فالیومن ومن شاء فلیکفر و غیرہ ازین روایات نصوص دیگر نیز بسیار است یعنی حق تعالی در بارہ دخول جنت و نیز در مورد دخول دوزخ میفرماید کہ جزاء اعمال بندگان است معلوم و روشن است کہ اگر عمل بندہ بدون اختیار بندہ می بود چرا کہ خوب سبب دخول جنت و کار بد سبب دخول دوزخ میگردید و اتایہ کریمہ معلوم میشود کہ ایمان و کفر مربوط بارادہ بندہ است پس مرجیہ کہ ارادہ و قدرت بندہ را بے تاثیر میداند از حقیقت انحراف کردہ اند و گفتارشان خلاف نصوص است

حضرت امام میفرماید بدان کہ اکثر مردم بہ سبب ضعف ہمت و قصور نسبت بہ نشان خواہان اند کہ از آہنہا سوال کردہ نشود بتا بر آن بسوے مذہب اشعری بلکہ بطرف جبری میلان میکنند گاہے میگوبند کہ در حقیقت بندہ بدون اختیاری باشد و نسبت فعل بویے بطریق مجاز است و گاہے میگوبند کہ اختیار بندہ ضعیف است و این قول شان مستلزم مجبوری می باشد و باین گفتار شان کلام بعض صوفیہ ہم در این مقام می شنوند کہ گفتہ اند کہ قاعل تمام افعال واحد است و قدرت بندہ بافعال تاثیر ندارد حرکات بندہ بمنزلہ حرکات جمادات می باشد بلکہ وجود ذات بندہ مثل سزاب است و امثال این گفتار ہا جرأت آہنرا بہ ترک او امر شرعی بیشتر گردانیدہ و در اقوال و افعال مدانت مسامحات میکنند یعنی چون این طبقہ داراے ہمت پست و سست و غروبے دیانت اند ہذا گاہے طرف مذہب اشعری و گاہے طرف مذہب جبری رواں بودہ و چون صوفیہ وجودیہ گفتہ اند کہ قاعل تمام افعال تنہا حق تعالی است بلکہ ذات بندہ را بسراب تشبیہ دادہ و خود بندہ را یک امر غیر حقیقی میداند تا بر این قول صوفیہ را ستر خود قرار دادہ اند و حال آنکہ قول صوفیہ وجودیہ قابل استناد نیست زیرا کہ گفتار صوفیہ وجودیہ در احوال سکر بودہ و کلام سکر تاویل داشتہ بتا بر آن ظاہر گفتہ ایشان قابل تقلید و پیروی نمی باشد۔

تبصرہ: کلام صوفیہ وجودیہ اگرچہ در ظاہر خلاف شرع شریف تلقی میشود اما چون دارا کے تاویل پورہ و در وقت سکر از زبان شان صدور می یابد بنا بر آن ایشان معذور اند و نیز گفتار ایشان بیان عقیدہ نبوده بلکه بیان احوالی است کہ با ایشان روئے داده است و این گونه احوالات شان موقتی پورہ دائمی نیست در زمانی ازین مرتبہ ارتقائی یا بند حضرت امام میفرمایند پس در تحقیق این مقام میگوئیم کہ ادعای اشعری کہ مجرد اریت بدون تاثر اثر اسبب ظلم شدہ نمی تواند اگر در حقیقت برائے بندہ اختیار نمی بود چرا حق تعالی درسی از آیات قرآنی ظلم را بہ بندگان نسبت نموده و از آیات قرآن معلوم می شود کہ قدرت بندہ در صدور افعال تاثر داشته است و اگر قدرت بندہ صرف مدار و موقوف علیہ می بود و تاثر نمی داشت چنانچہ اشعری گفته حق تعالی نسبت ظلم را بہ بندگان نمی نمود۔

حضرت امام میفرمایند علی تعزیر بندگان از طرف حق تعالی اگرچہ بندہ در صدور افعال اختیار هم نداشته باشد ظلم نمی باشد زیرا کہ حق تعالی مالک مطلق پورہ در ملک خود چیزے کہ خواستہ باشد انجام میدهد اما نسبت ظلم بہ بندگان مستلزم ثبوت اختیار بندہ است انچه یعنی در این جا دو موضوع موجود است یکے اینکه حق تعالی بدون از تکاب جرم و معصیت اگر بندہ را تعزیر نماید کدام اشکالے نیست زیرا کہ حق تعالی در ملک خود افعال ما بشمار می باشد دیگر اینکه نسبت ظلم بہ بندگان مستلزم ثبوت اختیار بندگان است، اگر بندگان در صدور افعال را اختیار نمی داشتند حق تعالی نسبت ظلم را بہ ایشان نمی نمود خلاصہ اینکه تعزیر بندہ بدون گناہ پندہ چیز دیگر است و نسبت دادن ظلم بہ بندہ چیزے دیگر۔

حضرت امام میفرمایند، ضعف اختیار بندہ از دو حال خالی نیست انچه یعنی بعضی گفته اند کہ اختیار بندہ ضعیف است بنا بر آن حضرت امام میفرمایند کہ مرادشان کدام ضعف است۔

۱، اگر مرادشان از ضعف بندہ مقابل اختیار و تعالی باشد این ادعای شان بجا است۔

۲، اگر مرادشان از ضعف اختیار بندہ این باشد کہ اختیار بندہ در صدور فعل بیچ تاثر ندارد این ادعای شان درست نیست۔ یعنی کسیکہ اختیار بندہ را ضعیف میداند اگر مرادشان این باشد کہ اختیار بندہ نسبت بہ اختیار حق تعالی ضعیف است، این گفتار و ادعای شان درست است و اگر

مراد شان از ضعف بنده این باشد کہ اختیار بندہ در صدور افعال هیچ تاثیر ندارد این ادعای شان معقول نیست۔ اگر مراد شان از ضعف اختیار بندہ آن باشد کہ بندہ در صدور فعل استقلال ندارد۔ این ادعای شان بجاست زیرا کہ صدور فعل بندہ بہ تخلیق خدا و کسب بندہ صورت میگیرد تنها اختیار بندہ در صدور فعل کافی نیست، چه فعل بندہ اثر کسب بندہ و اثر تخلیق او تعالی است و فعل بندہ تنها اثر کسب بندہ نیست۔

حضرت امام میفرماید باید دانست کہ حق تعالی بندگان خود را بہ اندازہ توان و قدرت شان مکلف ساخته است و ذر تکلیف شان بہ نسبت ضعف خلقت بندگان سہولت را مراعات داشته است چنانچہ حق تعالی میفرماید: *ان یخفف عنکم و خلق الانسان ضعیفا* (ترجمہ) حق تعالی ارادہ دارد کہ بشما سہولت بیاورد زیرا کہ انسان در خلقت خود ضعیف است یعنی حق تعالی بالائے بندگان خود تکالیفی گذاشته است کہ موافق طاقت شان باشد چون بندگان در خلقت خود ضعیف اند لهذا بامریکہ با فوق طاقت شان تمی باشد مکلف نگردانندہ اند۔

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ جلیم رؤف و رحیم است مناسب حکمت و رافت و رحمت میباشد کہ بندہ را با موری مکلف سازد کہ از توان و قدرت بندہ بیرون باشد یا بران بندہ را برائے برداشتن کوه مکلف نساخته بلکه با موری سہل و سادہ مکلف نساخته چنانچہ ادائے نماز کہ مشتمل بر کوع و سجود و قیام است کہ ہمہ این یک امر سادہ و آسان می باشد و همچنین گرفتن روزہ یک امر بسیط و سادہ بودہ و ہذا دادن زکوٰۃ یک امر سادہ است زیرا کہ ربع عشر مال یک شخص در زکوٰۃ مقرر شدہ است کہ چہل یک می شود و نصف مال در زکوٰۃ مقرر نگردیدہ تا بالائے بندگان پرداخت آن دشوار تمام می شد و از کمال رافت و رحمت او تعالی است کہ برائے مامورات شرعیہ حلف و بدل آنرا نیز مجاز دانستہ است چنانچہ در حال اعتذار بجائے وضو تیمم را مجاز دانستہ و همچنان در حال اعتذار بندہ اگر در نماز بقیام قادر نباشد در حال قعود ادا کند و کسیکہ بہ قعود قادر نباشد در حال افتیدہ بہ پہلو ادا نماید کسیکہ بہ سجده و قعود قادر نباشد با اشارہ ادا کند پس کسیکہ احکام شرعی را از نگاہ واقعیت و انصاف مشاہدہ کند می پسندد

کہ در تمام تکالیف شرعی انتہائی سہولت بکار رفتہ است دیدن تخیف و سہولت تکالیف این است کہ بعضے مردم تمناے روزہ قلبی دارند و بعض مردم نماز قلبی میگذارند اگر نماز و روزہ فرض سنگین می بود بندگان ہرگز خواہشات نواقل و نماز را اندرائی نمودند۔

حضرت امام میفرماید علت نادیدن بعض مردم عدم تسہیل را در امور شرعیہ بہ سبب تاریکی نفسانی و کدورت طبعی آہستہ است کہ ناشی از ہوائے نفس می باشد چہ نفس بد شمنی او تعالی ایستادہ است حق تعالی میفرماید کبر علی المشرکین فائدہ عوام الیہ یعنی سخت است بالاے مشرکین چیرہ کیہ توان ہارا بآن دعوت بینہائی و حق تعالی میفرماید و انھا البکیرۃ الاعلی الخاشعین یعنی ہر آئینہ نماز بسیار بزرگ و بسیار سخت است ابا بالاے خاشعین و بندگان خدا ترس کہ سخت نمی باشد یعنی تمام او امر او تعالی برآں کسانیکہ ہوائے نفسانی ندارد بسیار آسان و بے تکلیف بودہ و برآں کسانیکہ ہوائے نفسانی دارند او امر او تعالی را سنگین می پندارند چنانچہ توجید و ادائے نماز کہ ذکر او تعالی است بسیار آسان بودہ، ولی در حق کفار کہ داراے کدورت نفس می باشد بسیار سخت و دشوار است و حالانکہ نماز ذکر و یاد او تعالی می باشد و ذکر او تعالی سبب بے التذادہاست و بندگان خاص خداوندی کہ از ہوائے نفسانی فارغ شدہ باشند لذت یاد خدا را از تمام لذایذ دنیوی لذیذ تر می پندارند، و اگر نیک متوجہ شویم لذت ذکر او تعالی را بہ عقل نیز درک خواهیم نمود چنانچہ ثابت است کہ تمام لذایذ دنیوی اثر ظلال صفات او تعالی است۔ در حالیکہ اثر ظلال صفات تا باین اندازہ لذت آور باشد منبع و منشأ آن کہ صفات خداوند است تا کدام اندازہ لذت بخش خواهد بود۔ مصرع

ذوق این مے نہ شناسی بخدا تا نہ چینی

حضرت امام میفرماید ہمچنان کہ مرض ظاہری سبب سختی ادائے احکام شرعی میگردد ہمچنان مرض باطن نیز باعث ادائے تکالیف شرعی می باشد الخ یعنی غشاوہ قلبی و کدورت نفسانی کہ ناشی از غفلت قلبی و امارگی نفس است سبب تکلفات و عوامل سنگین دانستن او امر شرعی است اما وقتیکہ قلب تصفیہ و نفس تزکیہ یافت تعمیل احکام و اوامر الہی بیک امر ذوقی و لذیذ میگردد۔

حضرت امام میفرماید: تحقیق کہ نزول شریعت برائے ابطال رسوم نفسانی است الخ یعنی خواہشات نفس و متابعت شریعت دو نقیض متضاد می باشند پس دلیل سخت دانستن او امر شرعی وجود ہو او خواہشات نفسانی است، بنابراین بہر اندازہ کہ کدورت نفسانی موجود باشد ہماں اندازہ ادا او امر شرعی سنگین و تکلف پندار شتمی شود۔ زبانیکہ ہوائے نفسانی از زمین برود اولے او امر و احکام شرعی یک امر ذوقی تلقی میگردد۔ خلاصہ اینکہ بجا آوردن احکام و او امر حق تعالی اثر تزکیہ نفس و سبب التزاد معنوی بودہ و بجا تیاوردن احکام او تعالی سبب غلبہ کدورت نفسانی است۔

حضرت امام میفرماید: و آنچه بعض صوفیہ کرام در نفی اختیار بندہ و ضعف آن گفتار نموده اند مدار اعتبار نموده الخ زیرا کہ مدار اعتبار و دلیل گفتار اہل سنت است چیزیکہ موافق اقوال ایشان باشد مقبول و چیزیکہ مخالف آن باشد مردود است یعنی اقوال صوفیہ وجودیہ چون در احوال سکر صادر شدہ است لہذا دلیل و مدار اعتبار تہ بودہ قابل تائید و پیروی نیست۔

حضرت امام میفرماید: علاوہ بر آن ما میگوئیم کہ صوفیہ مستقیم الاحوال در اقوال و اعمال از شریعت تجاوز نکرده اند و میدانند کہ بقیہ مخالفت بہ شریعت از حلال احوال و سقم آن است و اگر احوال صادقہ روئے دہد مخالف شریعت نمی باشد و احوال خلاف شریعت دلیل زندگی و ارتداد دانستہ میشود این قدر ہست کہ صوفی کہ اظهارات خلاف شریعت می کند چون از سکر و غلبہ احوال می باشد بتا بران معذور دانستہ میشود و کشف او صحت نداشتہ قابل تقلید و پیروی نمی باشد بلکہ می باید کلام شان تاویل گردد و ظاہر گفتار شان اعتبار داده نشود الخ یعنی صوفیہ کرام دو نوع اند یکے صوفیان منہی و بجائے رسیدہ اند کہ صدق مصداقات او امر شرعی را بچشم دل دیدہ اند و تمام او امریکہ بہ شریعت وارد است آنرا مشاہدہ فرمودہ اند و دیدہ اند کہ فاسق و کافر در قبر معذب و طبقہ صالح و زاہد در قبر خود مسرور و ساکن روضہ جنت اند۔ دیگر صوفیہ بتدی و نارسیدہ اند کہ بواسطہ قلت علم خود و نقص احوال صدق مصداقات او امر شرعی را دیدہ نمی توانند لہذا در لکثوقات خود ناقص اند و گفتار شان قابل پیروی و تقلید نیست۔ اما قول صوفیہ وجودیہ و نارسیدہ بیان حال آنها بودہ نہ عقیدہ آنها۔

حاصل مکتوب دو صد و ہشتاد و نہم اینکہ بندہ مجبور نہ ہوا و ارادہ او در فعل او موثر بودہ بنا بر آن صاحب ثواب و مستحق عذاب می گردد و قول اشعری ہم صحت نداشتہ و اقوال مرجیہ و جبریہ و قدریہ مردود می باشد و گفتار صوفیہ و چودہ قابل اعتبار نہ بودہ محمول بہ سکر وقت و غلبہ حال است و حقیقت آنست کہ تخلیق فعل بندہ از حق سبحانہ و کسب آن از بندہ می باشد پس فعل بندہ در اثر دو قوہ بہ وجود آمدہ است و می آید۔

مکتوب دو صد نودم

حضرت امام میفرماید بدان طریقہ کہ اقرب است طریقہ عالیہ نقشبندیہ است الخ یعنی عمل حضرات نقشبندیہ بنا بر عزیمت و اتباع سنت و ترک بدعت میباشد و بر خصت عمل نمی کنند۔
تذکرہ: عزیمت عبارت از مراعات چهار مذہب اہل سنت است و بر خصت عبارت از پیروی از یک مذہب چارگانہ اہل سنت است۔ حضرات نقشبندیہ این نوع عمل بر خصت را مرکب نمی شنوند، چنانچہ حضرات حنفیہ و حضرات شافعیہ در نقص و صواخلاف دارند حضرت امام شافعی خوردن چیرے را کہ توسط آتش پختہ شدہ باشد ناقض وضو میدانند و نیز اگر شخصی وضو داشته باشد دست او بجان زن برسد و بدن تن را مساس نماید نیز شافعیہ سبب نقص وضو می گردد۔ اما این دو عمل متذکرہ در نزد علمائے حنفیہ ناقض وضو نمی باشد با آنہم حضرات نقشبندیہ بمراعات مذہب شافعیہ بعد از صرف غذا آتش زودہ وضو می کنند و از اختلاف خود را محفوظ میدارند تا عمل بہ عزیمت مراعات گردد و نیز صوفیہ نقشبندیہ در وقتہ کہ استفراق کند رویا از بدن شان خون ظاہر شود، سر را زود وضو می کنند تا عمل بہ عزیمت مراعات گردد۔ اگرچہ در مذہب امام شافعی این دو چیز متذکرہ ناقض وضو نیست اما در مذہب حنفی این دو چیز ناقض وضو دانستہ می شود و علی ہذا القیاس۔ خلاصہ این کہ صوفیہ نقشبندیہ کہ بہر مذہب اہل سنت تنسوب باشند در تمام اعمال شان مراعات مذہب اربعہ را می نمایند و مرکب عملی نمیکردند کہ در یکی از مذہب اربعہ جائز نباشد یعنی مراعات این عمل تہایت تقوی است کہ صوفیہ نقشبندیہ آنرا پسندیدہ اند و بان عمل و پیروی می نمایند۔ مصرح

خدا رحمت کند این عاشقان پاک طینت را

مقولہ مشہور است کہ می گویند صوفی تہذیب ندارد، یعنی صوفی نقشبندیہ تہذیب مراعات یک تہذیب را نکرده بلکہ تہذیب چارگانہ اہل سنت و جماعت را مراعات و بان پیروی می نماید ناگفتہ تا آنکہ صوفی مراعات تہذیب دیگرے را در وقتی می نماید کہ تہذیب خود او ترک نشود چنانچہ قبلاً در بیان وضو بیان شد یعنی در صورتیکہ صوفی حنفی در وقت خوردن غذائی کہ توسط التل پختہ شدہ باشد در وقت مساس زن وضو کند موافق تہذیب شافعی بودہ اما مخالف تہذیب حنفی نمی باشد یعنی اگرچہ حضرت امام اعظم در این جا وضو لازم نمی دانند، اما در این دو صورت تجدید وضو را ناجائز نیز نمی دانند، و نیز صوفی شافعی در وقت استسراق و حجامت وضو تازه می نماید، زیرا کہ امام شافعی اگرچہ در این دو صورت این دو چیز را ناقض وضو نمی دانند مگر تجدید وضو را نیز ممانعت نمی قریبند۔ خلاصہ اینکہ صوفی حنفی و صوفی شافعی و مالکی و حنبلی مراعات تہذیب چارگانہ را از دست نمیدہد در صورتیکہ عمل شان از طرف علمائے تہذیب خود نشان ممانعت نشدہ باشد، ازین سبب حضرات نقشبندیہ مرتکب سماع و نغمہ نمی شوند و از ذکر چیز نیز اجتناب می ورزند اگرچہ ذکر جہر جائز بودہ مگر عزیمت گفتمہ نمی شود۔

حضرت امام میفرماید، ایشانند کہ در رنگ اصحاب کرام تہایت در بدایت ایشان متدرج گشتہ الخ یعنی در صحبت آنحضرت اندراج تہایت در بدایت بودہ و کہے کہ بہ صحبت آنحضرت مشرف میگردیدند بہ مجرد بیعت و قبول دین مقدس اسلام بہ کمالات انتہائی مشرف می گردیدند ناگفتہ تا آنکہ تہایت دارائے مراتب متفاوت می باشد تا بر آن کیسکہ تازہ بدین اسلام مشرف میگردید اگرچہ کمالات تہایت مشرف می شد باز ہم در کمالات و مراتب درین این صحابی جدید و صحابی قبلی تفاوت زیاد موجود می بود زیرا کہ تہایت دارائے مراتب متفاوتہ می باشد همچنان در طریقہ عالیہ نقشبندیہ نیز اندراج تہایت فی البدایت موجود است چہ جذبہ کہ در تمام طرق دیگر در تہایت یعنی در سیر فی اللہ حاصل می شود در طریقہ عالیہ نقشبندیہ در ابتداء در سیر فی الاشیاء

دست می دہد و این از برکت خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبندی باشد کہ حق تعالیٰ از کرم خود باو نشان
 عنایت فرمودہ است ازین جاست کہ خواجہ بزرگ میفرماید "ما فضلیا نیم و ما مرادانیم" و میفرماید کہ ما تہا
 را در بدایت درج می کنیم منقولست کہ خواجہ بزرگ چہل روز در سجدہ بود و از جناب حق تعالیٰ طریقہ میخواست
 کہ موصل باشد حق تعالیٰ طریقہ ذکر خفیہ را برایشان عنایت فرمود و جذبہ برائے او عنایت کرد۔ بیت
 اگر از جانب معشوق نباشد کشش کوشش عاشق بیچارہ بجائے نہ رسد
 حضرت امام میفرماید آگاہی ایشان فوق آگاہی ہلے دیگران شدہ الخ یعنی تجلی ذاتی در طرق
 دیگر برقی بودہ و برائے منتہیان این طریقہ عالیہ دائمی میباشد۔

حضرت امام میفرماید از کمال شوق گریہ دست داد یعنی گریہ مقدمہ جذبہ می باشد برائے
 شان رخ داد و این از اثر توجہ باقی باشد صاحب بودہ۔ و آنچه میفرماید دران بخودی یک
 دریائے محیط می دیدم صور و اشکال عالم را در رنگ سایہ دران میامی یافتم الخ یعنی سبب غیبت
 از حس ظہور تجلیات عالم قدس می باشد ازین سبب بودہ کہ شعشعان تجلیات عالم قدس روح را
 مغلوب ساختہ از تصرف بدن باز میدارد و چون حس بدن مرلوب بر روح می باشد بنا بران در وقت
 مغلوبیت روح بدن بے حس و بے شعوری گردد مراد از دریلے محیط شاید ظلال تجلیات عالم و جوہ بودہ
 باشد و اشکال عالم کہ ظلمانی است و از عدم ساختہ شدہ کہ عدم سراسر ظلمت و تاریکی است بنا بران در
 رنگ سایہ دران دریلے نور معلوم شدہ خواہد بود۔

حضرت امام میفرماید چون این قضیہ را بے عرض حضرت ایشان رسانیدم فرمودند کہ نوعی از فنا
 حاصل شدہ است الخ یعنی فنا کہ عبارت از نسیان ماسوی می باشد حاصل شدہ، زیرا کہ در بے شعوری
 عالم فراموش میگردد۔ و آنچه میفرماید بعد از دور و زمر فنا مصطلح حاصل شد یعنی اگر در وقت شعور و
 ثبات حس عالم فراموش گردد آن رافنا اصطلاحی می گویند۔

و آنچه میفرماید بعد از ان فنا حاصل شد الخ یعنی عالم فراموش شدہ دوبارہ بخاطر آمد
 و مشہود گشت زیرا کہ فنا عبارت از نسیان ماسوی است و فنا نسیان فانی باشد۔

و آنچه میفرماید، که معتبر در نقل و نقل است که با وجود دیدار اتصال بے شعوری حاصل شود یعنی در وقت وجود شعور و حس ظهور آثار تجلیات عالم و خوب کمتر در وقت بے شعوری آثار آن تجلیات بیشتر خواهد بود. و آنچه میفرماید، من علم خود را نسبت سخن سبحانہ حضوری می یا بم الخ یعنی وقت ظهور توحید و جودی طالب خود را بعنوان حق می بیند و این یک نوع احوال می باشد در نتیجه زائل و طالب ازین مرحله ارتقائی می یابد و نیز علم حضوری معنای دیگر هم دارد و آن مع عبارت از شعور و علم خود مطلوب می باشد، پوشیده نماید که علم دو نوع است، یک علم به مفهوم یک چیز و دیگری علم بخود آن چیز صوفیہ کرام بلکه حضرت امام علم اول را علم حصولی و ثانی علم حضوری می نامند۔

و آنچه میفرماید که حق مشهود است اما در پرده الخ یعنی در مقام وحدت الوجود صوفی حق را محیط عالم می بیند اگر چه در حقیقت علم خدا محیط عالم می باشد نه ذات او تعالی و احاطه نای مقدس بے چون است، چون این مرحله ابتدائی بوده بنابراین طالب تفریق این دو احاطه یعنی احاطه ذاتی و احاطه علمی کرده نمی تواند، لهذا احاطه علمی را احاطه ذاتی می پندارد چون این دیدار در صورت میگیرد و بنابراین امتیاز احاطه علمی و احاطه ذاتی را کرده نمی تواند۔

و آنچه میفرماید بواسطه تعلق ذات جل شانہ به اشیا متعدده الخ یعنی علم او تعالی که با اشیا متعدده تعلق دارد لهذا منبسط و فراق معلوم می گردد۔ و آنچه میفرماید نفی انبساط باید کرد و لکن از درجه تعلق صفت العلم خداوندی طرف خود صفت او تعالی عروج باید کرد۔

و آنچه میفرماید، آن نقطه را هم نفی باید کرد الخ یعنی فراموش باید کرد، زیرا که در وقت ذات او تعالی طالب از صفت می گذرد۔ و آنچه میفرماید آن نقطه موهوم هم از میان زائل نمی آید یعنی نقطه موهوم عبارت از عالم امکان است که وجود آن موهومی است و اگر نقطه موهوم عبارت از تعلق علم او تعالی باشد معنای عبارات چنین می شود که علم او تعالی را که متعلق بعالم می بینی از موهوم شماست و در حقیقت علم او تعالی بعالم هیچ تعلق ندارد با وجود آنکه عالم به حق تعلق

معلوم است، باز ہم علم او بہ عالم تعلق ندارد۔

پوشیدہ نماںد کہ این مسئلہ دقیق در کتب دیگر بنظر نرسیدہ است اما حضرت امام چون در علم ظاہر یکناے زبان و در علم باطن نیز رئیس اولیای الف ثانی است بتایران بدرک و کشف، همچو مسئلہ موقوف شدہ اندر چنانچہ در مکتوبے میفرمایند کہ "با آنکہ عالم معلوم او تعالیٰ است باز ہم علم او تعالیٰ بعالم ہیچ تعلق ندارد" و درجائے دیگر این مسئلہ را چنین توضیح میفرمایند "صورت کہ در آئینہ دیدہ میشود آئینہ بان صورت کدام تعلق ندارد" یعنی عالم بعلم او تعالیٰ نمایاں است با آنہم علم او تعالیٰ بعالم کدام تعلق ندارد۔

و آنچه میفرمایند در ای موطن شہود حق سبحانہ خود بخود است الخ یعنی وقتیکہ طالب فانی شود و در عین حال عالم و خوب لا مشاہدہ نماید در آن وقت شہود واجب تعالیٰ برائے طالب نمیزلہ آن است کہ حق سبحانہ خود را خود مشاہدہ کند زیرا کہ فانی از قابلیت شہود خارج گردیدہ است و عالم و خوب را بہ وجود مہو مہو بی مشاہدہ می کند نہ بوجہ بشری۔

حضرت عمروة الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی در مکتوبی میفرمایند کہ نصیب ممکن از واجب تعالیٰ حریان است تا وقتیکہ ممکن موجود است مطلوب مشہود نیست و وقتیکہ مطلوب مشہود گردد طالب رخت بصحرائی عدم می کشد و فانی میشود و میفرمایند۔

مراد بگز بجائے من نہ بینی	چو جان آئی بجائے من نشینی
تویی از سردو عالم آرزویم	ترا چون یافتم از خود چه گویم
گیرم کہ بہ غم خانہ ما یار حراں	کو حوصلہ و طاقت دیدار کہ دارد

حضرت بیدل می فرماید۔

جہاں صفا کردہ تست اگر خود رستی و گریہ بتد خودی در دل غبار نشین

حضرت امام میفرمایند فرمودند کہ ہمیں حضور حضور نقش بندہ است، یعنی جذبہ کہ در طرق دیگر در نہایت است و حضرت خواجہ بزرگ آنرا در برایت درج نموده اند ہمیں است

و این جذبہ ابتدائی طریقہ عالیہ نقشبندیہ می باشد و نهایت شان و ام تجلی ذاتی است یعنی
می باید که همچو بدایت دارای چنین نهایت بوده باشد۔ بیت

بجائے لاله بکفت پاره جگر دارم قیاس کن ز گلستان من بہار مرا

حضرت امام میفرماید بعد از متحقق شدن این نسبت فتا دیگر که آنرا فتاے حقیقی گویند
حاصل گشت انہ یعنی فتاے کہ مرتب بسلوک و سیر تفصیلی است حاصل گشت سیر و عروج جذبہ
بدایت چون سیر اجمالی است لهذا سبب حصول معارف و علوم نمی گردد فتاے کہ در آن وقت
حاصل شود فتاے حقیقی نیست۔

و آنچه میفرماید دل را آن قدر وسعت پیدا شد کہ تمام عالم را از عرش تا مرکز زمین در جنب
آن وسعت مقدار خردلہ قدرے بود انہ یعنی وقتیکہ دل فتاے و بقاے حاصل کند و منعکس
بہ انعکاس کمالات و خوبی شود در آن وقت عالم امکان بمقابل آن از دانہ خردلہ ہم خورد تر
بمشاہدہ خواهد رسید زیرا کہ آن انعکاس عالم و خوب غیر تنہای می باشد۔

و آنچه میفرماید بعد از آن خود را در ہر فرد عالم را حق می دید انہ یعنی قبلہ انوار عالم و خوب
تمام را بہ پر تو خود رنگین ساختہ است بتایران عالم بزرگ و خوب بنظمی رسد و خود را بعنوان حق
دیدن حالاتی است از احوالات توحید و جود۔

و آنچه میفرماید تمام عالم را در یک ذرہ گم یافتہ انہ یعنی مشاہدہ شہود این حالات در
وقت عروج و قنای باشد۔ و آنچه میفرماید بعد از آن خود را بلکہ ہر ذرہ را آن قدر منبسط و وسیع دید
یعنی شاید کہ این شہود در وقت نزول و بقا و رنگین شدن بہ انعکاس کمالات و خوبی بودہ باشد۔
و آنچه میفرماید فرمودند کہ مرتبہ حق الیقین در توحید ہمین است و جمع الجمع عبارت از
مقام است انہ یعنی حق الیقین دارای مراتب مختلف می باشد و این حق الیقین در مقام توحید و
پورہ و جمع الجمع عبارت از دیدن ہر دوے واجب و ممکن می باشد و در عین حال این مقام مقبول
انتیاز واجب و ممکن نیز گفتمی شود۔ و مقام جمع عبارت از عدم تفریق و عدم تمیز واجب و ممکن نہیں

و آنچه میفرماید ہر ذرہ را کہ حق می یافتم بے تفاوت و بے تمیز همان ذرہ را موهوم
 یافتم الخ یعنی ممکنات در مقابل واجب موهومی میباشد و داراے نمودید و ن بود است چه بہ تردد
 صوفیہ کرام نیز عالم ممکنات نمود داشته و داراے بود نمی باشد ازین سبب عالم ممکنات را عالم مجاز
 نیز گویند۔ و آنچه میفرماید فرمودند کہ شیخ بیان حال کامل نکرده الخ یعنی شیخ گفته است کہ اگر خواهی
 کہ عالم را حق بگویی حق است و اگر خواهی کہ خلق بگویی خلق است و اگر خواهی عالم را از یک
 حیث حق و از حیث دیگر خلق بگویی ہم مجاز است و اگر در عدم تمیز ممکن و واجب اظهار حیرت
 کنی ہم می توانی۔ حضرت خواجہ باقی باشد صاحب این بیان شیخ را کامل ندانستہ و فرمودہ کہ
 حیرت و عدم تمیز عمومی نبود بلکہ بہ بعض اشخاص روے می دید و استعداد ہا متفاوت و مختلف
 می باشد۔ و آنچه میفرماید این صفات و افعال را نیز موهوم محض یافتم الخ یعنی ممکنات از خود صفات
 نداشته صفات ممکنات پر تو صفات حق تعالی است۔

و آنچه میفرماید کہ مرتبہ فرق بعد الجمع ہمین است الخ یعنی ممکن را موهوم یافتم و آن را
 از واجب جدا دیدن را مقام فرق بعد الجمع گویند زیرا کہ ممکن و واجب را یک چیز دیدن مقام
 جمع می باشد۔ و آنچه میفرماید نہایت سعی تا این جا است الخ یعنی تمام صوفیہ کرام کہ بہ فنا و بقا
 مشرف می شوند تا این جایی رسید و ترقیات بالا تر ازین مقام بنا بر تفاوت و اختلاف استعداد
 می باشد۔ و مراتب قرب او تعالی مراتب غیر تناسلی است۔ بیت۔

اے برادر بے نہایت در گہے است

ہر جائیکہ می روی بروی مے است

و آنچه میفرماید چون از سکر یہ صحوا و رند و از فنا بہ بقا مشرف ساختند چون در ہر ذرہ
 عضلات وجود نظر کرد جز حق را نیافت الخ یعنی یکے از مقامات توحید آنست کہ ممکن منظر واجب
 تلفی گردد۔ و آنچه میفرماید حضرت حق سبحانہ تعالی را با ہر ذرہ از ذرات وجود خود یافت الخ یعنی
 مقام معیت او تعالی کہ بعالم دارد مشہود گشت و نزد صوفیہ وجودیہ ذات او تعالی بعالم معیت

دارد و حق آنست کہ علم او تعالیٰ بعالم معیت علمی داشته و ذات او تعالیٰ بعالم معیت ترا در
زیرا کہ درجا نیگہ او تعالیٰ است از عالم نام و نشانی نیست۔

و آنچه میفرماید در این مرتبہ حق سبحانہ را نہ متصل عالم یافت و نہ منفصل یعنی اتصال و
انفصال در بین دو موجود قیاس کردہ میشود و در این جا این قیاس امکان پذیر نیست بہ نسبت
اینکہ واجب موجود است و ممکن موصوم۔ ممکن در مرتبہ وسم تخلیق یافته و وسم عبارت از نمود بدن
بود است بنا بر آن عالم داراے نمود بے بود گفته می شود۔

و آنچه میفرماید نسبت معیت و احاطہ و سر بیان بہ کلی منتفی گشت الخ یعنی موجود بہ موصوم
ہیچ معیت و احاطہ و سر بیان ندارد۔ و آنچه میفرماید او تعالیٰ مشہود گشت بغیر آن نسبت الخ یعنی واجب
باممکن ہیچ نسبت ندارد۔

و آنچه میفرماید و نہ در این وقت عالم مشہود بود ہماں خصوصیت الخ یعنی بزعم این کمینہ
در اینجا سہو مطبوعہ بنظر می رسد کہ در این وقت عالم مشہود نبود طبع کردہ و اصل عبارت حضرت امام چنین
خواہد بود کہ عالم مشہود بودہ و ہیچ نسبت معلوم الکیفیت و یا مجهول الکیفیت بواجب تعالیٰ نسبت
ندارد بلی چہ نسبت خاک را بہ عالم پاک۔ بیت

ز اعلیٰ بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در این جا

و آنچه میفرماید در این وقت معلوم گردانیدند کہ این مشہود با این حقیقت و با این تمزیہ
ذات حق است بلکہ صورت مثالی تعلق تکوین اوست سبحانہ کہ وراہ تعلقات کونی است الخ
یعنی این مشہود تعلق صفت تکوین است کہ بظلال خود دارد کہ تخلیق و تزئین و اجبار و امامت باشد
تخلیق و تزئین و غیرہ کہ ظلال تکوین اند با کوان ممکنات تعلق دیگرے دارد۔

حضرت امام میفرماید عجب آنست کہ ہماں جماعت این درویش را از اہل توحید و جودی
نمی انگارند و از علمائے منکرین توحیدی شمارند الخ یعنی اقسام معارف توحیدی از عمیثیت و
مرآتیت منظریت و ظلیت و شہود و وحدت در کثرت و غیرہ کہ بحضرت امام دست دادہ عشر عشر

آنها بصاحبان توحید و دیگر بزرگان دین با انکار حضرت امام مانند انکار
علمائے ظواہر نسبت کہ صاحب علم توحیدی را تقبیح نمایند زیرا کہ در نزد حضرت امام این صاحب توحید
ظہور معارف توحیدی را با اختیار خود اظہار نکرده است بلکہ بدون اختیار و بظہور پیوستہ است۔

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ صاحبان توحید و ستان او تعالیٰ می باشند و در محبت
او تعالیٰ خود را و غیر خود را ہمہ را با ختہ اند این قدر هست کہ حضرت امام اسرار معارف توحیدی را
نقصان میداند۔ و میفرمایند کہ ازین مقام ترقی باید کرد اگر چه در ابتدا معارف توحیدی بحضرت
امام ظہور کرده بود چنانچہ از مکاتیب حضرت امام مستفاد می گردد و در نتیجہ حق تعالیٰ حضرت امام را
بمعارف عالی تری تا بل گردانیدہ کہ معارف توحیدی بآن معارف ہیج نسبت ندارد۔

حضرت امام میفرمایند، از کجا دانستہ اند کہ آن مشائخ را ازان مقام ترقی واقع نشدہ
است الخ یعنی صاحبان توحید زمانہ با اقوال مشائخ بزرگ را کہ در معارف توحیدی صادر شدہ
است دلیل خود ساخته اند و توحید و جودی شائع می گردانند و این قدر نمی دانند کہ بزرگان ماضیہ
ازان معارف بتدریج بمعارف بلندتری رسیدہ اند، و اقوال شان دلیل صحت
توحید و جودی شدہ نمی تواند۔

حضرت امام میفرمایند این زبان علم بہ نقص خود میرسد گشت الخ یعنی چون تا این وقت
سیرالی اللہ و سیر فی اللہ و ظہور تجلی ذاتی برقی بحضرت امام ظہور نکرده بود یعنی حضرت شان
ہنوز باین معارف مشرف نشدہ بودند بنا بر آن خود را ناقص می پنداشتند بدلیل ایستکہ
مشائخ ماضیہ حضرات نقشبندیہ از معارف سیرالی اللہ و سیر فی اللہ بحث کرده بودند و این
معارف ہنوز بحضرت امام ظہور نکرده بود و بعد از ان حضرت امام بہ فضل و مرحمت او تعالیٰ
بمحبوبیت کہ داشتند بہ تربیت فضل او تعالیٰ بمعارف مذکورہ بلکہ بلندتر از ان مراتب زیادی
را طے فرمودہ و بدرجات عالی ولایت رسیدہ اند۔

حضرت امام در مکتوبے میفرمایند، تخم از بخارا و سمرقند آوردند و بزین ہند گشتند

وسالہا آنرا باب فضل و حرمت سیراب فرمودند، همان بود کہ این کشت و کار ثمر آورد انحر یعنی سلسلہ عالیہ نقشبندیہ بہ توسط خواجہ باقی باللہ صاحب کہ مرید حضرت خواجہ الکنگلی بخارائی بودند بہ ہندوستان انتقال یافته است۔ و تخم بخارا عبارت از نسبت نقشبندی، و تخم سمرقند عبارت از نسبت احراری است۔ حضرت امام میفرمایند کہ ہر دو نسبت بوجہ کمال برائے فقیر حاصل است۔

حضرت امام در مدح حضرت خواجہ احراری فرمایند قطب المحققین سید العارفین ناصر الدین حضرت خواجہ عبید اللہ احرار بدرجہ دیگر میفرمایند کہ در وظیفہ اقطاب اثنا عشر کہ تا بیدین باہم مربوط است نیز حضرت ایشان را وظیفہ داده اند۔

حضرت امام میفرمایند بدان کہ حاصل طریقہ حضرت خواجگان انحر یعنی حاصل طریقتہ بزرگان نقشبندیہ اتباع سنت و اجتناب از بدعت و پیرہن سوائے نقسانی می باشد برائے این بزرگان در ابتدا استہلاک و اضمحلال در جذبہ می دید و این جذبہ بدایت و این استہلاک و اضمحلال در طرق دیگر وجود نداشته خاصہ طریقہ علیہ نقشبندیہ است و صدقہ حضرت خواجہ بزرگ "بہار الدین بلا گردان" می باشد کہ بہ نسبتین شان صدقہ فرمودہ اند و این بزرگان نقشبندیہ بیدین جذبہ بمقامات میرسند کہ دیگران ازان عاجز ترند۔ مصرع

سالیکہ تکوست از بہارش پیدا است

تبصرہ: جذبہ از برکت خواجہ بزرگ و استہلاک و استغراق از برکت سلطان العارفین است۔ و آنچه میفرمایند کہ وجود عدم بوجہ بشریت عود می کند انحر یعنی وجود عدم بمنزلہ آن آہنی است کہ در کورہ آہنگری آتش شود و در ثانی در حین سرد شدن دوبارہ باہم تبدیل یابد همچنان ہمیں وجود عدم در وقت ظہور تجلیات بصورت فناے بشری معلوم می شود و در وقت انقطاع تجلی باز بوجہ بشری عود می نماید و این در جذبہ بدایت است و وجود فنا بمنزلہ آن مس است کہ بعمل کیمیا طلا گر در وقت سرد شدن دوبارہ بمس تبدیل نمی یابد۔

آئینہ میفرماید واصل را رجوع نمی باشد الخ یعنی کیسکه بعد از فنا بوصول مشرف شود دوباره
بوجود بشری عود نمی کند و برای او وجود موهوبی عنایت می شود و تجلیات عالم و جوب باطن او
میگردد عالم خلق و عالم امراد بمنزله پوستین و جبہ او می گردد و از حقیقت او خارج می گردد۔
و آئینہ میفرماید آئینہ منتهی را در آخر پیسراست الخ یعنی صاحب جذبہ اگر چه منتهی نیست مگر
از احوال انتہایے خبر هم نیست۔

و آئینہ میفرماید رجوع از موهبت حق لایق جناب قدس او تعالی نیست الخ یعنی شخصی را
که حق تعالی به نعمت فنا مشرف گرداند آن نعمت را دوباره از او نمی گیرد۔
و آئینہ میفرماید چون این مراتب تابع قلب اند الخ یعنی چون باقی لطائف عالم امر تابع
قلب اند نسبت قلب فی الجمله در آنها سر بیان پیدامی کند اما تا بحمد فانی رساند۔
و آئینہ میفرماید که مغلوب به سبب بعضی عوارض غالب می گردد الخ یعنی وجود بشری که قبل از
فنا به سبب شغفان تجلی مغلوب گردیده بود بواسطه انقطاع تجلی دوباره وجود بشری نخواهد شد۔
آئینہ میفرماید ازین قبیل است فنا و تقا و تجلی ذاتی الخ یعنی در کتاب فقرات حضرت خواجہ احرار
کما بن طور اشخاص را فانی گفته اند بنامے آن بواسطه اندراج تہایت در بدایت است و آن شخص
اگر چه بتدی است مگر از انتہایے خبر نیست۔

آئینہ میفرماید عزیز میفرمود الخ یعنی در کتاب فقرات کہ این طور اشخاص را فانی و واصل دانستہ
است حال خود حضرت خواجہ احرار تبوہ و باندازہ کمال مخاطب فرمودہ است۔

و آئینہ میفرماید ہر قہقہ کہ در جہت جذبہ پیدا شود الخ یعنی در نقل حقیقی کہ بعد از فنا سے
مطلق است علوم توحید و جود پیدا نمی شود، اما در فنا سے جذبہ بدایت علم توحید و جود عارض
می گردد ازین جااست کہ بعضی مشائخ حق الیقین را چنان بیان کرده است کہ حاصل او توحید و جود
است، بنا بر آن بعضی مردم اشتباه کرده اند کہ حق الیقین این مشائخ عبارت از تجلی صوری است
و نفہمیدہ اند کہ آن بزرگان بہ سویہ مخاطب بیان فرمودہ اند نہ باندازہ سویہ خودشان۔

و آنچه میفرماید اگر حق سبحانه بکمال عنایت خویش انچه یعنی آن بزرگان حال صاحب جذبہ
برایت را بیان کرده اند و اگر حق تعالی بعد از جذبہ برایت به سلوک مشرف گرداند راه پنجاه ساله
را به اندک مدت به مرد جذبہ قطع خواهند نمود و به فنا فی اللہ و بقای اللہ مشرف خواهند شد یعنی بقا باللہ
و فنا فی اللہ بعد از سلوک دست می دهد و در جذبہ باولی تموتہ آن میسر می گردد۔

و آنچه میفرماید نینہائے ساوک تا نهایت سیر الی اللہ است انچه یعنی سلوک عبارت از سیر
الی اللہ فی الاشیا است و سیر فی اللہ که سیر در مراتب و حجاب است مقام جذبہ است یعنی
مقام جذبہ نهایت است نه جذبہ برایت در جذبہ نهایت سالک به بقا مشرف می شود و به انعکاس
صفات او تعالی منعکس می گردد۔

و آنچه میفرماید سیر الی اللہ عبارت از سیر تا به اسمی است که سالک منظر آنت است انچه یعنی
سیریکه قبل از رسیدن اسم مرئی سالک است سیر الی اللہ فی الاشیا را نسته می شود و سیر فی اللہ
سیر در ان اسم است۔

تبصره: هر سالک منظر اسم جدا گانه می باشد یعنی آدمی المشرب منظر ظلال صفت
تکوین و عیسوی مشرب منظر ظلال قدرت می باشد و علی هذا القیاس۔

و آنچه میفرماید این درویش را معرفت خاص است انچه یعنی به نزد فقیر سیر در ان اسم نیز
سیر فی اللہ نیست بلکه سیر الی اللہ است و سیر فی اللہ عبارت از وصول بذات مقدس است۔
و آنچه میفرماید این اسم فوق عین ثابت است انچه یعنی عین ثابت سالک ظل و صورت
علمی آن اسم است۔ و آنچه میفرماید جماعه که بفضل اینزدی مخصوص اند انچه یعنی جماعه محبوبان
از ان اسم مرئی خود نیز عروج می فرمایند۔

و آنچه میفرماید هر چند واصلان ارباب سلوک انچه یعنی طرق دیگر که بر ریاضت و مجاہدہ
آن مسافر طے می کنند و بحدت طولیله به نینہائے آن میرسد بزرگان این خانواده بزرگ بالتذاد
دولت شهود و بحد جذبہ آن مسافر را بزمان بسیار کم طے می فرمایند و به ترقیات به نهایت مشرف

می گردند که منتہیان ارباب سلوک ازاں ترقی و نعمت پیش رفت قلیل النصیب اند زیرا که نقشبندیان صاحبان جذبہ اند و جذبہ محبوبیت می خواهد و مجذوب خواسته شده است و سالک خوانده از خواسته شده تا خوانده فرقی بسیار است۔

آنچه میفرماید جواب آن است که طرق دیگر الخ یعنی مراد آن طرق دیگر اگر چه به نهایت میرسند، اما آن رسیدن فضیلت شخصی آن شخص است و خاصیت طریق نشان نیست و در این طریق دولت جذبہ است که موصل است۔

و آنچه میفرماید یادداشت که در عبارت اکابر این سلسله علیہ الخ یعنی یادداشت در حقیقت عبارت از دوام حضور ذات مقدس او تعالی است و یادداشت که اکابر این سلسله عالیہ بیان کرده اند تحقق آن بعد از جذبہ و سلوک است و آن تہایت مطلق نیست بلکه تہایت شہود آنها است و تہایت مطلق داراے آن است یعنی تہایت مطلق یک وصل بلا کیف است۔

و آنچه میفرماید تفصیلش آنست الخ یعنی شہود در مراتب صورت و یا شہود در مراتب معنی بوده و یاد داراے صورت و معنی می باشد و شہود صورت و یاد در مراتب معنی شہود حقیقی و انتہائی است اما شہود باور اے صورت و معنی شہود انتہائی است مگر مشایخ آن شہود را برقی دانسته اند و اگر بعض فضل خداوند این شہود دوام پیدا کند تعبیر ازان بیادداشت میفرماید که حضور بے غیبت است و شہود پرده صورت و معنی را یادداشت گفته نمی شود۔ صورت عبارت را تمثال است به شان کلام ممکن و معنی عبارت از تمثال صفات است۔

آنچه میفرماید باید دانست که سرو باطن بهر واصل را رجوع نمی باشد الخ یعنی باطن عارف وقتیکہ بمرتبه وصال می رسد باز به صفات بشریت رجوع نمی کند و غافل نمی گردد و اگر این عارف از محبوبان نباشد سرایت کمال باطن او بظاہر او برقی بوده و دوام ندارد بخلاف محبوبان کہ سر باطن کمال باطن نشان بظاہر نشان دائمی است و تمام بدن شان حکم باطن را می گیرد، پس آگاهی و حضورشان دائمی است و غیبت را در ان جا گنجایش نیست، پس این نسبت فوق ہر

نسبت ہاست ازین جاست کہ در عبارات حضرات نقشبندیہ شارح است کہ نسبت با فوق ہمہ نسبت ہاست و شارح این طریقہ کہ این نسبت را بخود مخصوص می دانند ازین سبب است کہ آہا برائے حصول این نسبت طریقہ را وضع فرمودہ اند یعنی تکرار اسم ذات و وقوف عددی نفی و اثبات سبب حصول جذبہ و حصول آن نسبت است ورنہ اکابر سلاسل دیگر ہم یعنی محبوبان شان نیز باین نسبت مشرف اند و در این طریق چون طریق جذبہ است ہر دوے محبوبان و محبان باین کمال مشرف می شوند و حکایت ابو سعید ابو الخیر را برائے آن یاد آور شدہ کہ او اگرچہ ازین طریقہ نبودہ مگر چون از محبوبان است باین نسبت مشرف شدہ است و این اثر محبوبیت وے است نہ از خاصیت طریق او۔

و آنچه میفرمایید، گفتہ بودم کہ نہایت مطلق و رائے و راست الخ یعنی بعد ازین شہود مقام حیرت و عدم ادراک عارف است و بعد از آن باز مقام معرفت است شہود حق تعالی مراتب متفاوتہ داشتہ می باشد و عارفان نیز در استعداد خود متفاوت اند و بعضی آہا با ادراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف می شوند و بعضی ایشان در وقت شہود ہم از ادراک آن مرتبہ مقدسہ عاجز اند و عارفی کہ دارائے ادراک است نیز در ابتداء آن شہود بحیرت می افتد و بعد از حصول بصیرت صاحب ادراک می گردد۔

آنچه میفرمایید، جذبہ این عزیزان دو نوع است الخ یعنی طالبان این طریقہ عالیہ دارائے جذبہ بدایت و نہایت می باشند و نیز بہ جذبہ قیومیت کہ از حضرت صدیق اکبر فرسیدہ است و بہ جذبہ معیت کہ از حضرت خواجہ بزرگ میراث گرفتہ اند مشرف می گردند، بنا بران این طریق اقرب طرق است۔

و آنچه میفرمایید، بعد از آن امام این نسبت مرکبہ را الخ یعنی حضرت امام جعفر صادق رض این نسبت شریفہ را بطور امانت بہ سلطان العارفین سپردہ اند تا باہل آن برسید اگرچہ سلطان العارفین از ان نسبت بطور کمال انتفاع نگرفتہ اند باز ہم این نسبت را از انوار بزرگان یعنی

انوار سلطان العارفين نصیبی وافر موجود است و سکر و استغراق کہ در این طریق موجود است از بکیت سلطان العارفين یعنی حضرت یائزید است۔

و آنچه میفرمایید بعد از حلقای حضرت خواجه نقشبند چراغ این خاندان بزرگ حضرت خواجه احرار بوده اند الخ یعنی در جذبہ حضرت خواجه بزرگ و جذبہ حضرت خواجه احرار این قدر تفاوت موجود است کہ در جذبہ حضرت خواجه احرار علوم توحیدی لکشوف است و در جذبہ حضرت خواجه بزرگ علوم توحیدی کہ سکر آمیز باشد وجود داشته و در جذبہ حضرت خواجه بزرگ علوم سکر آمیز وجود ندارد۔
 آنچه میفرمایید آنچه از سالک در حالت فنا گم شده بود الخ یعنی در وقت بقا سالک وجود خود را بازمی یابد اے عزیزم ادر حضرت امام از خودشان می دانند بنده به تخمین آنرا تشریح کرده ام خداوند عفو فرماید۔ اما رنگین بزرگ اصل و این عارف سکر ندارد کہ خود را معدوم دانسته و بوحثت الوجود قابل شود بلکه خود را موجود میدانند، اما آن وجود خود را منعکس به پر تو صفات او تعالی می دانند و بقا باشد عبارت از منعکس شدن عارف است به انعکاس تجلیات صفات او تعالی و حضرت خواجه احرار شخص بزرگ بود و از مقام اقطاب اثنا عشر یعنی اقطاب دوازده گانه کہ تا بیدین بایشان مربوط است نصیبی داشته اند۔

تبصره: دوازده اقطاب عبارت از ان اولیای کرام بوده باشند کہ در هر عصر و زمان موجود بوده و خدمت دین مقدس اسلام را بعهده دارند و این اولیای کرام بمناسب قطبیت مفتخر اند۔ این طور معلوم می شود کہ اهل عشرت نمی باشند۔

مکتوب دوصد و نود و یکم

حضرت امام میفرمایند ارباب احوال ارباب قلوب اند یعنی ارباب قلوب آنان اند کہ به عروجات مشغول بوده و به مبادی فیوض خود ترسیده اند و لطائف شان نیز تفرقی تبا فته است، علوم توحیدی کہ از جمله احوال است به ارباب قلوب حاصل می شود سبب آن جذب

محبت محبوب است کہ غیر محبوب از نظرشان محقق می گردد و این قسم توحید از دو توحید دیگر کہ قبل از تذکار یافته بلندتر است، و آن دو قسم سابق توحید علمی بوده و مجال تعلقی ندارند، و این توحید عالی است۔

آنچه میفرماید، اگر این جماعه ارباب قلوب را از یہاں مقام الخ یعنی ہمیں جماعه ارباب قلوب اگر چه بہ مقلب قلب و بہ مبدأ فیض خود نرسیدہ اگر از یہاں مقام نزول کنند و محبوب خود را در سزدرہ از ذرات عالم مشاہدہ نماید اگر چه محبوب خود را ندیدہ اند و بعالم وجوب نرسیدہ اند۔ باز ہم بہ سبب محبت محبوب خود را در سزدرہ خواہند دید۔

تذکرہ: این اشخاص دیگران را تا بمقام خود رسانیدہ می توانند و اگر این جماعه از مقام قلب برآیدہ متوجہ جناب قدس مقلب قلب گردند آنگاہ معرفت توحیدیکہ در مقام قلب پیدا شدہ رو بہ زوال می آرد۔ زیرا کہ مراتب وجوب را بعالم ہیچ مناسبتی نیست پس در آن وقت قدسیت عالم ارواح را قدسیت عالم وجوب نمی شمارند بدلیل این کہ قدسیت عالم ارواح بمقابل قدسیت عالم وجوب قابل مقایسہ نیست، پس این طائفہ بقدسیت عالم ارواح فرقیتمیست و آنرا قدسیت عالم وجوب نمی دانند۔

و آنچه میفرماید جمع ازین ہا تا بحکدانکار و طعن می رسد الخ یعنی بعضی آہل ارباب توحید وجودی را تقبیح می نمایند، چنانچہ شیخ علماء الدولہ کہ وجودی را ملامت دانستہ بہ بدی یاد می کند۔ تذکرہ: علماء الدولہ سمنانی معاصر سید علی را مننی است در بین شان مکاتبہ عجیبہ مبادلہ گردیدہ است، در آن وقت در این طریقہ علیہ نیز ذکر چہر معمول بود کہ در وقت حضرت خوا بزرگ این تعامل متروک قرار دادہ شد۔ بنابراین شیخ علاؤ الدولہ سمنانی بحضور سید علی را مننی نوشتاست کہ "ما شنیدہ ایم کہ شما ذکر چہر می کنید" حضرت شان در جواب نوشتہ اند کہ "ما ہم شنیدہ کہ شما ذکر خفیہ می کنید"۔

و آنچه میفرماید بعضی دیگر را بعد از زوال این معرفت الخ یعنی بعضی بزرگان کہ توحید

داشته در ثانی ازان مقام گذشتہ اند چنانچہ حضرت امام باریاب معرفت توحیدی انکار نمی نمایند
 زیرا کہ صاحبان آن حال توحیدی را در ظہور آن حال قصد و اختیاری نیست و این حال بے اختیار
 ایشان بروز نموده لیکن این قدر میدانند کہ فوق این معرفت معرفت دیگرے است و محوسان
 این مقام از کمالات بسیار مجور اند یعنی بمراتب و جوب نرسیده اند۔ بعد ازان حضرت امام احوال
 خود را اظہار میفرماید، این حقیر قلیل البصاعت را الخ یعنی علوم توحید و جود برائے فقیر نیز بکثوف
 شدہ بود بدون اینکه اشتغال بہ معنای توحید نماید چنانچہ طائفہ اول و جود یہ نموده است علوم و
 معارف مقام توحید را منکشف ساخته بودند و در آخر کار از کمالات بندہ توازی از مقام قلب بر
 آوردند و آن معرفت توحیدی رو بہ زوال آورد۔

و آنچه میفرماید، معارف توحیدی کہ از بعض اولیاء اللہ ظاہر شدہ اند در ابتداے حال و
 در مقام قلب سرزده باشد الخ یعنی هیچ نقص از رنگد ظہور معرفت توحیدی با ایشان عاید نمیکرد
 زیرا کہ این معرفت از احوالات ابتدائی آنها پورہ در ثانی ازین معرفت گذشتہ و ترقی نموده اند۔
 و آنچه میفرماید طائفہ دیگرے ارباب توحید آنان اند کہ استہلاک و اضمحلال در مشہود
 خود الخ یعنی این طائفہ از مقام قلب گذشتہ و بمقلب قلب و محبوب خود رسیده اند و در آن جا
 مستہلک و مضمحل گردیده اند و نمی خواہند کہ اثرے از لوازم وجودشان ظاہر شود و مراد ایشان فتاو
 نیستی است و این طائفہ دوستان حق سبحانہ تعالی است از گرفتاری غیر و از گرفتاری خود آزادند
 و در مشہود خود مستغرق اند و لمحہ اسایش ندارند زیرا کہ اسایش در غفلت است و در دوام حضور
 غفلت نیست اما چون وجود بشری طاقت دوام حضور ندارد ازین جاست کہ شیخ الاسلام ہروی
 میفرماید کہ کسی کہ مرا یک ساعت از حق سبحانہ غافل سازد امید است کہ گناہان او را بہ بخشند،
 یعنی وجود بشری را غفلت در کار است۔

تذکرہ: سبحان اللہ حضرت شیخ الاسلام ہروی را بگریہ و مردمان غافل را بہ بینید
 حال ما این است کہ اگر یک ساعت ما را بخدا مشغول گردانند شاید گناہان او را خواہد بخشید۔

آنجہ میفرماید، ازین قبیل است توحیدی کہ از بعضی اکابر مشائخ نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرار ہم ظاہر شدہ است الخ یعنی توحید این بزرگواران توحید علمی و نیز توحید ارباب قلوب نبودہ بلکہ این حضرات بہ محبوب خود رسیدہ اندا چون طاقت دوام آن حضور یک امر دشوار است بنا بر آن ایشان را بعلوم توحیدی مصروف ساختہ اند تا کحظہ بیا سایند۔

آنجہ میفرماید انتشار این علوم توحید نہ جذبہ است و نہ غلبہ محبت الخ یعنی نشاء علوم توحید این بزرگواران جذبہ و محبت بدون وصول نیست چنانچہ ارباب قلوب کہ جذبہ و محبت شان بحد وصول است و این بزرگواران بہ مطلوب خود رسیدہ اندا برابرے انس و محبت ایشان تمثالی مشہور ایشان را برابرے شان در عالم ظاہر ساختہ است تا ساعتی از شعشعوان انوار مراتب و جوب بیا سایند چنانچہ شخصی کہ گرفتار شعاع آفتاب است و از کمال محبت خود را در آفتاب گم ساختہ است این چنین گم شدہ را اگر خواہند با و باز دہند یعنی موجود نشان دہند و انس و الفتی دروے ہما سوی آفتاب پیدا آرد ہمان آفتاب را در مجالی این عالم با و وامی نمایند و بان علاقہ اورا باین عالم ملقت می سازند گاہے اورا میدانند کہ این عالم عین آفتاب است و جز آفتاب چیزے دیگری موجود نیست و گلہے در مرات ذرات عالم جمال آفتاب را بہ او می نمایند تا اورا انس و الفتی باین عالم پیدا شود و از بار شہود خود آفتاب لمحہ اسایش نماید۔ این چنین است حال بزرگان توحیدی این طریقہ عالیہ کہ از دوام آن حضور مقدس ایشان را باین طور وحدت در کثرت یا عنیت عالم با و تعالی ایشان را اسایش دادہ اند و نہ ایشان ارباب قلوب نیت و بمقلب قلب رسیدہ اند انا تاب شعشان حضور امر دشوار است بنا بر آن آہنار بعد از قنار محبوب بخود آورده و محبوب را در مرات عالم بہ آہنانشان دادہ است۔

آنجہ میفرماید، این جا کسی سوال نکند کہ چون عالم عین آفتاب تبا شد الخ یعنی وقتی کہ حق تعالی عین عالم نبودہ و شہود وحدت در کثرت حقیقت تراشہ باشد پس این معرفت خلاف واقع است و حقیقت ندارد زیرا کہ گوئیم کہ افراد عالم با یکدیگر در بعض امور اشتراک دارند و در بعض

دیگر امتیاز چنانچہ زید و بکر و انسانیت شریک اند اما در تشخیص و رنگ از یک دیگر فرق دارند و این چنین است اشتراک واجب و ممکن در بعض امور عرضیہ مانند موجودیت و شہیت و معلومیت و عالمیت پس حق سبحانہ بواسطہ حکمت ہا و مصالح اشیاء متمایزہ را از نظر مختلفی ساخته و اشیاء مشترکہ را مشہود ایشان می نماید تا بران بناچار با اتحاد بیکدیگر حکم می نمایند۔

آنچه میفرماید ہر چند فی الحقیقت در میان این دو وجود هیچ مناسبت نیست اما چون خصوصیت وجود مکانی و نقایص محدثات را از نظرشان مستور ساخته اند اگر حکم با اتحاد کنند گنجایش دارد زیرا کہ خواص و خوب و امکان از نظرشان مختلف شدہ۔

و آنچه میفرماید این قسم آخر توحید اعلاے اقسام توحید است الخ یعنی این توحید در مقام عین الیقین است و توحید ارباب قلوب در مرتبہ علم الیقین است زیرا کہ آہنہا عالم را فراموش نکرده اند و روح را بواسطہ بچونی فی الجملہ بچون حقیقی دانستہ اند۔

و آنچه میفرماید سکر ایشان باعث این معرفت نشدہ الخ یعنی این اشخاص ارباب سکر نمی باشند بلکہ مصلحت حق سبحانہ چنین رقتہ است کہ بتوسل این معرفت ایشان از سکر بہ صحو آرد و از غلبہ استہلاک در مطلوب لمحہ فارغ و بشہود دیگران بتسلی سازند چنانچہ جمعی را بواسطہ سماع و رقص و طائفہ دیگرے را بواسطہ اشتغال با مورہ باہ و دیگر تسلی ساختہ اند تا از غلبہ با رہود آن حال مقدس لحظہ بیاسایند زیرا کہ وجود بشری را تاب دوام آن جمال مقدس نیست۔ سردار و دو عالم کہ بہ حضرت صدیقہ امری کرد کہ بمن گفت بزین شاید کہ آن نیز بسبب تخفیف بار عظمت پورہ۔ مولاناے روم میفرماید۔

این تکلف ہاے من در شعر من کلمینی یا حمیراے من است

آنچه میفرماید باید دانست کہ ہم گنان ایشان الخ یعنی این بزرگان کہ بشہود مطلوب خود مشرف شدہ اند بہو طائفہ منقسم اند بعضے آہنہا بہ سماع و رقص و اشتغال امور مباحہ تسلی می یابند و بعضے دیگرے آنان اند با مور کہ متغایر مشہود ایشان پورہ باشد التفات نمی نماید و آرام نمی گیرند

وزیرگان نقشبندیہ از ہمیں طائفہ اندر پس ناچار عالم را عین مشہود ایشان می نمایند یا در مراتب عالم آنرا جلوہ می دهند یعنی بشہود و وحدت در کثرت مشغول می سازند تا از بار شہود محبوب اسایش یافته و بہ ماسوی مطلوب ہم مشغول نشوند۔

آنچه میفرمایید، این قسم آخر توحید این خیر الخ یعنی تا زبان حیات حضرت خواجہ این قسم توحید کہ انتشار آن اسایش بار وجود بوده باشد بہ طریق کشف بہ فقیر معلوم نبوده و بعد از اوقات حضرت خواجہ از نماز مبارک او فقیر ظہور فرمودہ است۔

تذکرہ: ازین فرمودہ حضرت امام خطائے علمائے و پابی ظاہری گردید کہ می گویند اولیای کرام بعد از اوقات خوارق و تصرف ندارند۔

سوال: وقتیکہ حضرت خواجہ در حیات خود از حضرت امام استفادہ کردہ باشد پس حضرت امام بعد از اوقات خواجہ چگونه از ایشان استفادہ می نمایند۔

جواب: بمقابل این سوال دو جواب موجود است۔ یکے آنکہ ترقیات اولیای کرام بعد از وفات نسبت بحیات شان سریع تر میگردند بنا بر این احتمال دارد کہ این کمال حضرت خواجہ بعد از وفات برائے شان عنایت شدہ باشد۔ دوم اینکہ احتمال دارد کہ حضرت خواجہ در حین حیات شان از حضرت امام استفادہ نموده باشند و با وجود فوقیت کمالات حضرت امام این کمال بحضرت امام در وقت حیات حضرت خواجہ مکشوف نشدہ باشد و ظہور این کمال بحضرت امام بعد از اوقات حضرت خواجہ دلیل آن نیست کہ کمالات حضرت امام در وقت حیات خواجہ نسبت بحضرت خواجہ فوقیت نداشته باشد۔

آنچه میفرمایید تا در تہی اظہار این معارف مناسب نمی دید الخ یعنی اظہار این واقعہ برائے این است کہ در ہم تو ہم نہ کنند کہ حضرت خواجہ و حضرت خواجہ احرار در مقام توحید و جودی علم الیقین بوده اند و کمالات فوق زریں و بشہود محبوب خود مشرف شدہ بودند۔

آنچه میفرمایید بعد از وصول بمقام جذبہ نقشبندیہ الخ یعنی وقتیکہ طالب بہ جذبہ نقشبندیہ و جذبہ ہدایت کہ خاصہ نقشبندیان است مشرف می گردید و نوع تربیہ بشہود یا بہ نسبت نقشبندی و یا بطرز

ترتیب احقراری بمطلوب می رسد و این دو ترتیب در بین خود تفاوت های زیاد دارد و در ترتیب نقشبندی توحید وجود ظهور نمی کند و در ترتیب احقراری ظهور و معارف توحیدی دست می دهد اما حضرت امام نسبت نقشبندی را مناسب اثناء دانسته و نسبت احقراری را مناسب متأخرین ندانسته اند۔ زیرا که اخیر زمان است و مردم در تعجیل امور فرغی که اکت دارند تا بران توحید وجودی مناسب این وقت نمی باشد۔

مکتوب دوم و صد و نود و دوم

حضرت امام میفرمایند بدانکه سالکان این راه انچه یعنی طالب بدو نوع تقسیم می شود ^{اول} مرادان و محبوبان، دوم مریدان و مجانبان، مرادان و محبوبان محمدی المشربان اند که حق سبحانه و یابے وسیله آنها را بمعرفت خود سر قرار میفرمایند، اما مریدان و مجانبان به تربیت مرشد کامل نیاز مندند۔
و آنچه میفرمایند اگر جذب او بر سلوک او مقدم است یعنی مرشدان کامل هم دو قسم اند محمدی ^{المشرب} و غیر محمدی المشرب۔ تربیت محمدی المشربان کبریت احمر است و تربیت سالک مجذوب یعنی غیر محمدی المشرب اگر چه سبب فنا و بقای گردد اما بدرجه تربیت مرشد مجذوب سالک محمدی مشرب مقایسه شده نمی تواند۔ آنچه میفرمایند در خبر نبوی است انچه یعنی صحبت نائب پیغمبر است صحبت پیغمبر است و میریدانم است که خواهش خود را تابع خواستات مرشد بگرداند۔

آنچه میفرمایند که بزرگم مشغول نشود بگر آنکه او امر کند انچه یعنی اسباب وصول چند چیز است ذکر است و صحبت مرشد است و رابطه و ریاضت است۔ صحبت مرشد هم مانند ذکر سبب وصول است اگر شیخ کامل مرید را به صحبت خود تربیه می نماید بزرگم احتیاجی نمی افتد۔

تبصره: ذکر سبب مناسب است ذکر است به تذکر و عمل و علا و اگر صحبت مرشد وسیله این مناسب گردد حاجت بزرگ نیست در این جا اشتباه نشود که مراد از ذکر تمام از کار فرضیه و مستونه خواهد بود بلکه مراد از ذکر ذکر اسم ذات است که طالب بتکرار آن موظف است و از جمله توافل بحساب می رود۔ اما اتباع امور فرضیه و مستونه بیک امر ضروری و حتمی است و صحبت مرشد کامل هم مسترشدین را از اتباع آن بے نیاز ساخته نمی تواند۔

آئینہ میفرماید، باید اندیشید کہ ہر گاہ الخ یعنی مرشد کمال از جملہ وسائل وصول است بخداوند۔
چنانچہ تعمیل او امر و باتراشت از ماسی و جذب خالص خداوندی نیز از اسباب وصول آن دربار تقدیر
است۔ پوشیدہ تماند کہ عادت خداوند تعالیٰ پر آنست کہ در تریبہ محبوبان ہم از اسباب عادیہ کار گرفتہ شود
چنانچہ در تریبہ سردار محبوبان و مرادان کہ شوق صدر و انشراح سینہ مبارک بمراتب متقدردہ صورت گرفتہ
است اگر مراعات اسباب عادیہ نمی بود چہ حاجت بود کہ قلب مبارک را باب کوثر بشویند در صورتیکہ
در تریبہ سردار محبوبان از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ باشد سایر محبوبان چگونہ از اسباب عادیہ بے نیاز
شدہ می توانند۔ حضرت امام اگر چہ بعد از انبیا و بعد از بزرگان صحابہ کرام از محبوبان و مرادان کمال
می باشند باز ہم بہ تربیت حضرت شیخ المشائخ نیاز مند بوده اند۔

آئینہ میفرماید چون این را محبتی بہ پیر پیدا شدہ است الخ یعنی وقتیکہ طالب بمرشد محبت
پیدا کند و کمال او را مشاہدہ نماید، بیچگونہ محل اعتراض نمی ماند و ہمہ افعال محبوب را محبوب می پذیرد
و بدون حصول محبت ربانی از اعتراض یک امر مشکل است۔ شعر

ان المحب لمن هواه مطيع

پس محبت مرشد و اتباع امور مستونہ و صحبت موصل کمال قرب است و اتباع سنت مرکب از اتباع
امور مستونہ و صحبت است و تنها اتباع امور مستونہ بدون صحبت اگر چہ منجی است و موصل کمال
است مگر موصل کمال انتہائی نیست زیرا کہ صحبت نیز امور مستونہ می باشد چنانچہ حال حضرت
اولس قرنی ملاحظہ گردد کہ حضرت اولس قرنی با وجودیکہ در اتباع امور مستونہ زیادہ کوشان بودند
با آنہم چون بہ نعمت صحبت مشرف نشدند لہذا بدرجہ کمال صاحبان صحبت نرسیدند۔

سوال: از بیان فوق تنقیص امور مستونہ متوہم می شود کہ تنها اتباع سنت موصل نیست۔

جواب: اگر دقت شود صحبت نیز یکے از امور مستونہ است کلمہ و کونوا مع الصديقين۔

و اصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم شأن ان عدل فضيلت صحبت می باشند و فضيلت
نائبان پیغمبر شبیہ صحبت پیغمبر است۔

و آنچه میفرماید فیض خاص از پیر مناسب استعداد خاص مرید و بلا کمالات شیخی از شیوخ الخ
یعنی اگر مرید بیند که کمال از شیخ دیگر باور رسیده است بدانند که لطیفه شیخ او بصورت شیخ دیگر متمثل
گردیده است و لطیفه قلبی پیر او بصورت پیر آدمی المشرب و لطیفه روح پیر او بصورت پیر
ابراهیمی المشرب متمثل گردیده او را در اشتباه انداخته است علی بن ابراهیم القیاس۔

آنچه میفرماید، قول مشهور است از امام ابو یوسف الخ یعنی حضرت امام و حضرت ابو یوسف
در باره مخلوقیت و غیر مخلوقیت قرآن مدت شش ماه مناظره کرده اند بالاخره باین نظریه رسیده اند
که قرآن لفظی مخلوق و کلام نفسی که عبارت از صفت الکلام است غیر مخلوق است مریدیکه خلیفه
شده و نفس او ترکیب یافته تابع الهام خود است و از تقلید گذشته است و تابه تزکیه نفس
مشرف نه شده باشد تابع الهام مرشد است۔

مکتوب دوصد و نود و سوم

حضرت امام میفرماید، محذورا! این فقیر در رسائل خود نوشته است الخ یعنی تجلی ذاتی در حق
سردارد و عالم دائمی بوده و با دوام این تجلی ذاتی با حضرت یک کیفیت خاص نیز رخ میداده است
این کیفیت خاص در وقت نماز بوده است نزد بعضی مشایخ کرام مراد ازین وقت و وقت تادراست
و بعضی دیگر وقت مستمر را تعبیر کرده اند در وقت قول دارای صحت است زیرا که با دوام تجلی ذاتی کیفیت
نادره نیز با حضرت دست میداده است پس هر دو قول دارای صحت بوده است۔

و آنچه میفرماید، صاحب عوارف که مرید و مرید شیخ ابو نجیب سمرودی است الخ یعنی حضرت
شهاب الدین سمرودی مقوله حضرت غوث را از نقایای سکر دانسته اند و شیخ حماد دباس که از شیوخ
حضرت شیخ عبدالقادر است فرموده که او با ظهار این کلام مأمور گردیده۔

حضرت امام میفرماید، بهر تقدیر شیخ در این کلام حق بجانب است و قدم ایشان برگردن هاک
جمع اولیای آن وقت بوده است لیکن اولیای ما تقدم و متاخر از این حکم خارج اند۔

و میفرماید، در این وقت نیز اگر کسی را حضرت حق سبحانه چشم بینا عطا فرماید بیدار کردن آن
اولیای آن وقت زیر قدم وے اند۔

سوال: حضرت امام در وقت خود چه طور می بیدار کردن آن اولیای آن وقت زیر قدم
وے اند، و اولیای پیشینان و پسینان در آن داخل نیست؟

جواب: عالم مثال یک آینه جامع است چیزهای گذشته و آئنده در آن منعکس است
عالم مثال بنظر اولیای کرام مشهور است لهذا حضرت امام این احوال را در عالم مثال دیده اند۔
آنچه میفرماید بواسطه متابعت شریعت ملحق باصحاب قائم الرسل اند، یعنی در وقت که حضرت عیسیٰ
نزول فرماید و باین شریعت عمل نمایند، اصحاب او نیز شبیه اصحاب سردار در عالم میباشند، و آنچه میفرماید تواند بود
که دیگرے در کمالات نبوت محمدیه بطریق تبعیت و وراثت پیشقدم بود، یعنی حضرت شیخ عبد القادر جیلانی
سرهلقه ولایت محمدی است اما میشود که شخص دیگرے در کمالات نبوت محمدیه پیش قدم بوده باشد،
و کمالات نبوت فوق کمالات ولایت است۔

تبصره: کمالات ولایت انبیا مرئوسه به کمالات صفات ثمانیه او تعالی است و کمالات
نبوت منوط به تجلیات ذاتیه او تعالی است و در آنجا نیز تفاوت است یعنی کمالات نبوت دیگر و کمالات رسالت
دیگر و کمالات اولوالعزم دیگر است، و کمالات محبوب و محب و کمالات خلیل دیگر است۔ آنچه میفرماید، اگر گویند
آنقدر ظهور خوارق و کرامات الخ یعنی مدار فضیلت بر کثرت خوارق نبوده بلکه مدار فضیلت مبتنی بر کثرت
عروج و کثرت قرب است چنانچه کثرت خوارق حضرت امیر به نسبت حضرت صدیق دلیل افضلیت امیر شده
نمی تواند و افضلیت مرئوسه به کثرت ثواب و کثرت قرب و کثرت عروج است که برائے خلیف اول است۔

مکتوب دوسم و نود و چهارم

حضرت امام میفرماید، صفات ثمانیه حقیقیه واجب الوجود تعالی و تقدس الخ یعنی اول ترین
صفات ثمانیه صفت الحیات و آخر شان صفت التکوین است۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ حق سبحانہ در یک مرتبہ موجود و یا ذات مقدس او تعالیٰ معیت دارند
 اما در کشف عارف بترتیب و تقدیم و تاخیر مکشوف می شوند زیرا که عارف از هر کدام از صفات او
 تعالیٰ انعکاس گرفته عروج می کند و بواسطہ انعکاس تجلیات صفات لایق تجلیات ذاتیہ میگردد و آن
 انعکاس زینہ عروج او میشود، اما چون عارف یک دم و یک مرتبہ از ہر صفات انعکاس گرفته نمی تواند، بنابراین
 در نظر او مقدم و موخر مکشوف می گردند و نہ صفات ثمانیہ در یک درجہ موجود اند۔

آنچه میفرماید کہ قسم اند یعنی صفت الحیات او تعالیٰ بعالم هیچ تعلق ندارد صفت حقیقی محض
 می باشد و صفت تکوین بعالم تعلق زیادہ تر داشته می باشد تا بر آن اشعریہ او را از صفات اضافیہ
 دانستہ اند و نفہمیدہ اند کہ صفت تکوین از صفات حقیقیہ است بگر اضافت آن بعالم بشیر است و شش
 صفات دیگر کہ عبارت اند از علم و قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام است صفات حقیقیہ ذات اضافت
 یعنی صاحبان نسبت می باشد یعنی اینها صفات حقیقیہ اند در عین حال نسبت بعالم نیز دارند اما نسبت و
 اضافت شان بہ نسبت اضافت تکوین کمتر است و اضافت عبارت از آن است کہ علم یا نمونہ او تعالیٰ
 و ارادہ یا نمونہ ارادہ او تعالیٰ و سمع یا نمونہ سمع او تعالیٰ و بصر یا بصر او تعالیٰ و کلام یا نمونہ کلام او
 تعالیٰ می باشد۔

سوال: صفت الحیات را کہ صفت حقیقی دانستہ و گفته کہ بعالم نسبت ندارد و حالانکہ حیات یا
 نمونہ حیات او تعالیٰ است پس صفت حیات نیز اضافت و نسبتی بعالم پیدا کرده است۔

جواب: حیات یا نمونہ صفت اجزاء او تعالیٰ است کہ از صفات اضافیہ است نہ نمونہ
 صفت الحیات یعنی صفت الحیات او تعالیٰ بہ عامہ عالم هیچگونہ تعلق ندارد اما حضرت امام در دفتر
 ثالث فرمودہ کہ حیات بلا را علی و بلا یک علیین اثر صفت الحیات او تعالیٰ است یعنی بعالم دیگر تعلق
 ندارد و در وجود حضرت عیسیٰ نیز اثر صفت الحیات دیدہ می شود فرمودہ و مشاہدہ حضرت امام قابل تقدیر
 است زیرا کہ حیات بلا یک و حضرت عیسیٰ بہ نسبت حیات مادوام دار می باشد۔

سوال: از تقریر فوق معلوم می شود کہ صفت الحیات ہم حقیقی محض نمی باشد بلکہ اضافتی

بعالم پیدا کرد؟

جواب: تعلق صفت الحیات بہ تمام عالم نبوده کہ اور ذات اصافت بدائیم بلکہ تعلق او مخصوص بہاں بلایک است و بس۔ آنچه میفرماید صفت علم است کہ مبداء تعین خاتم الرسل است الحج۔ تبصره: مبداء تعین عبارت از صفت مری آن شخص بوده پس صفت مری جسد مبارک آنحضرت صفت العلم است و تخلیق روح و تخلیق کمالات آنحضرت بشان العلم است یعنی فیض تخلیق وجود مبارک کہ از ذات مقدس می رسد بواسطه صفت العلم با آنحضرت رسیده و فیض کمالات آنحضرت توسط شان العلم با آنحضرت رسیده پس مبادی فیوض آنحضرت در عالم و جوب متعدد است و مبداء فیض حضرات انبیاء دیگر متعدد نبوده بلکہ فیض وجودی و کمالاتی شان توسط همان صفات است کہ مری آنهاست چنانچہ مبداء فیض حضرت ابراهیم تفصیل صفت العلم است، زیرا کہ اجمال علم مری سردار و عالم بوده و بزرخ تفصیل و اجمال صفت العلم مری و مبداء فیض حضرت نوح می باشد، مبداء فیض حضرت موسی صفت الکلام و مبداء فیض وجودی و کمالاتی حضرت عیسی صفت القدرت و مبداء فیض وجودی و کمالاتی حضرت آدم صفت التکوین است۔ خلاصاً اینکہ مری و مبداء فیض سردار و عالم متعدد بوده یعنی مبداء فیض وجودی شان دیگر و مبداء کمالات و ولایت و نبوت و رسالت شان دیگر است و از دیگران مبداء فیض وجودی و مبداء کمالات شان واحد است، مبداء فیض تخلیق وجود سردار و عالم قابلیت ذات مقدس است برائے تمام صفات علی الخصوص صفت العلم و مبداء کمالات حقیقت محمدی شان العلم و مبداء فیض حقیقت احمدی او شانے است کہ فوق شان العلم است۔

آنچه میفرماید این جزئیات نیز در رنگ کلیات خود آن یعنی مبادی فیوض حضرات انبیاء صفات ثمانیہ بوده و مبادی فیوض اولیاء کرام ظلالات آن صفات است کہ ظلالات صفات ثمانیہ است آنچه میفرماید تلخیص آنکس خواهد بود و نیز قدم از زندگانی خواهد نمود آن

تبصره: صفت تکوین مری و مبداء فیض حضرت آدم است و شخص کہ ظل از ظلالات تکوین مری او بوده باشد، آنکس زیر قدم حضرت آدم است و صفت القدرت مری و مبداء فیض حضرت عیسی

است و آن شخص کہ ظل از ظلال قدرت مبدا فیض او پورہ باشد آن شخص عیسوی مشرب وزیر قدم حضرت عیسیٰ می باشد و علیٰ ہذا القیاس یعنی حضرات انبیاء اولو العزم مبادی فیوض شان قبل از کار یافت و حضرات انبیاء دیگر با حضرات انبیاء اولو العزم در این مبادی اشتراک دارند و مبادی اولیاء کرام ظلال صفات ثمانیہ می باشند مگر بعضی ظلال یک صفت و مری برخی ظلال صفت دیگر می باشند۔

آنچه میفرماید چون این جزئیات را بطریق سلوک ترقی واقع شود الخ یعنی می شود کہ عارف از مبدا فیض خود کہ ظل از ظلال آن صفت است بخود آن صفت عروج فرماید در این وقت اگر چه قرب او مانند قرب آن پیغمبر است مگر فرق اصالت و تبعیت در میان است توسط و عدم توسط موجود یعنی این ولی در اخذ فیض مستقل نہ پورہ بلکہ توسط آن پیغمبر اخذ فیوضات می کند اگر چه او اندکی اندک و آنچه میفرماید جائز نیست کہ جزئیات یک کلی ترقی نموده الخ یعنی اولیاء موسوی المشرب عیسوی المشرب یا عیسوی موسوی شدہ نمی تواند اما این ہر دو ولایات بولایت محمدی ارتقا و تبدیل می یابند زیرا کہ ولایت آنحضرت جنس عالی و اصل الاصل است اما ولایت عیسوی و موسوی دو انواع مختلف اند پس یک نوع بہ نوع دیگر تبدیل شدہ نمی تواند اما بہ جنس عالی ترقی کردہ می تواند و این ہم مربوط بہ توجہ شیخ محمدی المشرب است۔ بیت

موسے مسکین ہو سے داشت کہ در کعبہ سید دست در پے کبوتر زد و ناگاہ رسید

جذب صدا و ندی چیز جدا گانہ است۔

آنچه میفرماید کہ شہود محمد رسول اللہ صی پرہ تعینات است الخ یعنی چون مبدا کمالات آنحضرت شان العلم است و مبدا کمالات دیگران صفات است بنا بر آن آنحضرت در شہود خود حائل ندارند زیرا کہ شان العلم یک امر انتزاعی پورہ و وجود خارجی ندارد لہذا حائل نمی شود و مبادی فیوض دیگران چون صفات است و صفات وجود خارجی دارند لہذا وجود صفات حائل شہود شان میگرد و حقیقت محمدی کہ فوق حقایق آنهاست لہذا این حقیقت حجاب آنهاست یعنی صفت علم کہ فوق ترین صفات است بنا بر آن حاجب دیگران است۔

و آنچه میفرماید، جواب آن تعیین کلا تعیین است الخ یعنی وقتیکه عارف از صفت علم و ان میگذرد صفت الحیات که فوق ترین تمام صفات است در تجلیات ذاتیه مضمحل گردیده در شهود دائمی آید لهذا صفت حیات حجاب نمی شود و صفات دیگر حجاب می شوند زیرا که آنها مانند صفت الحیات آنقدر قریب نیستند که در تجلیات ذاتیه متلاشی شوند و حجابیت شان مرفوع گردد۔

سوال: صفت العلم را بکدام دلیل فوق ترین صفات بدانیم حالانکه صفت الحیات فوق

صفت العلم می باشد؟

جواب: صفت الحیات از مبادی فیوض حضرات انبیاء عظام نیست بلکه صفت حقیقی محض بوده و ذات اصافتمی باشد، بنابراین صفت العلم فوق ترین سایر صفاتی است که مبادی فیوض انبیاء عظام است پس مراد از صفات که صفت العلم فوق ترین آنهاست آن صفاتی است که مبادی فیوض اندر نه مطلق صفات۔

آنچه میفرماید لهذا تعیین حقیقت محمدری و سایر تعینات خلایق دیگر دائمی آید الخ یعنی حقیقت محمدری که صفت العلم و مرتبه مبارک است در هیچ مرتبه از مراتب یعنی در خارج و در شهود محض نمیگردد و دائمی میباشد بخلاف صفت الحیات که اگر چه در خارج باقی است مگر در شهود محض متلاشی میگردد۔

سوال: در حقیقت محمدری بکدام دلیل در مبادی پنداشته شده یعنی صفت العلم و شان علم؟

جواب: مبدأ فیض تخلیق و جود در دو عالم صفت العلم و کمالاتی شان علم است و تیر ناگفته نماند که مبدأ فیض کمالات حقیقت محمدری شان علم و مبدأ فیض حقیقت احمدی شان علم است معنی قرآن شانی است که فوق شان علم است و فوق شان علم است پس مبدأ فیض تخلیق و جود سردار در دو عالم دیگر و مبدأ فیض تخلیق کمالاتی شان دیگر است بخلاف حضرات انبیاء دیگر که مبدأ فیض تخلیق و جود و کمالاتی شان آن یک صفت است و بس چنانچه مبدأ فیض تخلیق و جود و کمالاتی حضرت آدم صفت التکوین و مبدأ فیض تخلیق و جود و کمالاتی حضرت عیسی صفت القدرت است و علی هذا القیاس سایر انبیاء عظام و مبدأ فیض تخلیق و جود و کمالاتی اولیاء آدمی المشرب ظلال تکوین و مبدأ فیض

تخلیقی و کمالاتی اولیائے عیسوی المشرب تلال قدرت است و علی ہذا القیاس پس میدرا فیض آنحضرت متعدد و از نایزین واحد و غیر متعدد است. آنچه در سابق مذکور شدہ کہ تعینات دائمی است مراد اجمال صفت العلم است کہ مرئی جسد مبارک است زیرا کہ اجمال علم کہ مرئی جسد مبارک پودہ و دائمی است کہ نہ در شہود محوی شود و نہ در خارج۔

آنچه میفرماید در عبارت بعضی از مشائخ کہ لفظ محو و اضمحلال الخ یعنی مراد از ان اضمحلال اضمحلال نظری و شہودی است نہ اضمحلال خارجی، زیرا کہ وجود عارف در خارج محو و مضمحل نہ بودہ بلکہ در وقت فنا وجود عارف بہ نظر او مضمحل میشود و در شہود او مضمحل و متلاشی می گردد۔

سوال: حضرت امام در دفتر ثالث در مقام آواذنی میفرمایند کہ وجود عارف بہ کلی از بین

می رود بتباد از ان عبارت اضمحلال عین و خارجی است و یا چہ طور؟

جواب: مراد از بین رفتن و معدوم شدن آنست کہ وجود بشری عارف از حقیقت عارف خارج گردیدہ و بمنزلہ یک جیبہ و لباس او میگردد و تجلی ذات مقدس و تجلیات صفات ثمانیہ حقیقت آن عارف می شود یعنی تجلیات جانشین عدم می گردد، نہ آنکہ معدوم می شود، اگر چہ طبقہ عوام وجود بشری ہجو عارف را ذات و حقیقت او میداند، اما در حقیقت چنین نیست، زیرا کہ آن عارف در صورت ماندن طبقہ عوام پودہ اما در معنی هیچ مناسبت بعوام ندارد، زیرا کہ عالم خلق و عالم امر ذات و حقیقت دیگران پودہ ولی این عالم امر و خلق لباس و جیبہ این عارف گشته است و حقیقت ذات این عارف تجلیات ذاتی و صفاتی است کہ جانشین عدم و وجود بشری او گردیدہ است اگر مشرکین عرب حقیقت سردار دو عالم را می دانستند نمی گفتند ما لہذا الرسول یا کل الطعام و ہمیشی فی الاسواق یعنی چگونہ پیغمبر است کہ طعام می خورد و در بازار گردش می نماید، اگر می فهمیدند کہ این طعام و این گردش و طبقہ لباس ظاہر آنحضرت است نہ خاصہ حقیقت او شاید چنین چیز ہائمی گفتند ازین جا کہ میگویند ابو جہل پسر عبد اللہ را میدید و پیغمبر را نمی دید یعنی پیغمبر و سردار دو عالم در ظاہر مانند سایر افراد بشر بودہ بنا بر ان ابو جہل بتظاہر آنحضرت فریفتہ شدہ و از حقیقت آنحضرت بے خبر مانده است

حضرت ابو بکرؓ ذات آنحضرتؐ را امید برومی ہمید کہ این وجود بشری لباس ظاہری شان است و حقیقت آنحضرتؐ دیگر است۔

تذکرہ: در این جا حکایت در قسمت اختلاف علمائے ہند را تذکرہ می دہیم۔

بریلوی مشربان و مخلصین مولانا احمد رضا خان مرحوم می گویند کہ سردار دو عالم بشر نبوده بلکہ نور پورہ اندو علمائے علام دیوبند کہ علمائے شجر و اسانڈہ عصر اند گفتار بریلویان را تکذیب می نماید و میگویند کہ این گفتار آنہا خلاف آیت کریمہ است کہ حق تعالی میفرماید قل انما انا بشر مثلکم یعنی ای محمدؐ گو بگویم کہ بدستی من بشرم مانند شما۔ بنا بر آن اگر در این فرمایش حضرت امدت شود گفتار ہر دو جنبہ علمائے متذکرہ صدق پیدا می کند یعنی مراد علمائے دیوبند ظاہر لباس آنحضرتؐ بوده و مقصد بریلوی مشربان ذات و حقیقت می باشد ہذا برین تقدیر نزاع و فریقین نزاع لفظی است نہ معنوی۔ تحقیق مقام اینست کہ سردار دو عالم دارا دو حقیقت میباشد یعنی حقیقت محمدی و حقیقت احمدی شان بشر است و حقیقت احمدی شان نورست پس علمائے علام دیوبند کہ علمائے شجر اند از سرد و حقیقت بیان فرمودہ اند و بیان علمائے بریلوی مقصود بر یک حقیقت است بنا بر آن وسعت نظر

و آنچه میفرماید کاقرز ندین اند کہ از عذاب اخروی انکار دارند الخ۔

تذکرہ: یہ فہم قاصدین فقیر مطبوعہ طبع خود غلط کردہ است و اصل عبارت حضرت امام چنان بودہ کہ "از ثواب و عذاب اخروی انکار دارند" و مطبوعہ لفظ ثواب را محذوف داشتہ صرف کلمہ عذاب را بطبع رسانیدہ است، آنچه میفرماید مشائخ طبقات اکثر شان تا روح و سر سخن کردہ اند الخ

تبصرہ: حضرت عبدالرحمن سلیمی کہ از مشائخ متقدنین است در بارہ طبقات المشائخ کتابی تالیف نمودہ و در آن تمام مشائخ ہر عصر و زمان را طبقہ بطبقہ تذکرہ دادہ اند، سلطان ابراہیم ادھم و سلطان العارفين و امثال آنہا را در طبقہ اول و حضرت جتید و امثال او را در طبقہ ثانی قرار دادہ است، آن بزرگان کمالات خفی و اخفی را بیان نکرده اند۔ اما حضرت امام کہ خفی و اخفی را مفصل نشان دادہ و بہ کمالات انتہائی آنہا رسیدہ، در جملہ اولیے این امت مرحومہ شان عظمی داشته و از تکمیل مرادان و محبوبان می باشند۔

امام را بداند خلاص شان بحضرت امام بیشتر خواهد شد و درجہ علم او را خواهند ہمید۔

آپچہ میفرماید کہ آن دولت بروجہ اتم واکمل است الخ

یعنی آن دولت قرب دراصل و تبوع بروجہ کمال است و در تبايع بوجہ اتم و رسم و در اصل و تبوع قرب تجلیات اصلیه است و در تبايع قرب تجلیات طلبیه۔

آپچہ میفرماید پس ازین بیان لازم آمد الخ یعنی اگرچہ در خواص این امت اطلاق تجلیات ذاتی بشود و در انبیاء دیگر اطلاق تجلیات ذاتی نمی شود یا رسم این اطلاق سبب فضیلت اولیاء بر انبیاء نیست۔
بدلیل اینکه قرب و تجلیات اولیاء کرام طلی و از انبیاء عظام صلی است۔

آپچہ میفرماید، انبیاء دیگر را نیز راه است از حقایق خود الخ یعنی حضرات انبیاء دیگر اگرچہ اصل خلقت شان بواسطہ سردار دو عالم است چنانچہ حق تعالی در حدیث قدسی میفرماید اگر تو نمی بودی اظہار الوہیت خود را نمی کردم و افلاک را پیدا نمی کردم، ازین فرمایش معلوم می گردد کہ تجلی ذاتی تنها نصیب آنحضرت می باشد۔ با وجود آن انبیاء دیگر از تجلی ذاتی بہرہ و راند دلیل آن اینست نشان العلم کہ حقیقت محمدی است یک امر انتزاعی بودہ جدا از ذات نیست، لہذا در بین صفات و ذات حق سبحانہ و تعالی حایل نمی گردد بنا بر آن تجلیات ذاتی ہم در حق انبیاء دیگر بہ توسط آنحضرت ثابت است در این صورت کلام اعتراضی وارد نمی گردد و حصول تجلیات ذات مقدس برائے انبیاء عظام بہ توسط سردار دو عالم است اما در معرفت خودشان صفت العلم حایل است۔

سوال: حضرت امام در این مکتوب شریف فرمودہ کہ امتان انبیاء سابقہ نیز از تجلیات ذاتی نصیبی است و در مکتوب دیگر میفرماید تجلیات ذاتی خاصہ این امت است و امتان سابقہ از تجلیات ذاتی بے نصیب اند پس تطبیق این دو فرمایش چگونه خواهد بود؟

جواب: تجلی ذاتی کہ اولیاء متقدم بآن مشرف اند و نوع است اول تجلی ذاتی کہ خاصہ استعداد خود انبیاء عظام است کہ با وجود حائل بودن حقیقت محمدی کہ شان العلم است از تجلیات ذاتی بہرہ و راند و تابعین کامل آنها نیز بواسطہ متابعت انبیاء ازین تجلیات ذاتی نصیبی دارند اما تجلی ذاتی کہ انبیاء دیگر بہ طفیل سردار دو عالم بآن مفتخر اند و بدون حیولیت حقیقت

محمدی است یعنی بطویل آنحضرتؐ باین تجلی مشرف گردیده اند، این تجلی بامتان شان نمی رسد زیرا کہ خود انبیاء عظام در این تجلی طفیلی اند، تا بر آن در فرمایشات حضرت امام بیچ گونه تناقض موجود نیست زیرا کہ تجلی ذاتی دو قسم است۔

تبصرہ: طفیلی آنست کہ بواسطہ یک پیغمبر بدون متابعت شریعت او کمال او برسد ولی در بین طفیلی و اصلی بیچ فرق موجود نمی باشد یعنی اصلی و طفیلی یکسان اخذ فیض می نمایند۔ تبعی آنست کہ بواسطہ متابعت شریعت آن پیغمبر بآن کمال می رسد و نیز اخذ فیض شان بہ توسط آن پیغمبر بوده باشد۔ خلاصہ این کہ در طفیلی متابعت شریعت شرط نیست مگر توسط موجود است اما در تبعی ہر دوے توسط و متابعت شریعت موجود است۔

آنچه میفرمایند پس آن اصالت باین تبعیت جنگ ندارد الخ یعنی انبیاء عظام ما تقدم ہم در تجلی ذاتی اصالت دارند و ہم تبعیت و طفیلی بودن دارند۔ آنچه میفرمایند، تبعیتی کہ در حق امتان گفته شد است و رای این تبعیت است الخ یعنی تبعیت امتان آنست کہ بواسطہ متابعت شریعت پیغمبر خود بآن کمال میرسند و تبعیت در حق انبیاء عظام آنست کہ بہ طفیل آنحضرتؐ بدون متابعت شریعت او بآن کمال مشرف می شوند و بدون توسط او نیز از کمالات کرمہ می توانند زیرا کہ انبیاء عظام ہمقطاران آنحضرتؐ اند و بہ طفیل آنحضرتؐ بدون متابعت شریعت شان بہ تجلی ذاتی مشرف گردیدند و یکسان اخذ فیض می نمایند۔ آنچه میفرمایند، اگر گویند در بالا مذکور شد الخ

تبصرہ: بہ فہم قاصر این حقیر مطبوعہ در طبع خود بعد ازین تا آخر این مکتوب شریف غلطی ہا کرده است، و اصل مکتوب شریف این طور است اگر گویند کہ در بالا مذکور شد۔

س: کہ در نہایت این صفات را اضمحلال و تلاشی است در حضرت ذات تعالی و نقد

و نصیب کمال از مقام محو و تلاشی چه بود؟

جواب: محو و تلاشی اضمحلال عینی نبوده بلکہ اضمحلال نظری است چنانچہ در بالا گفته شد

کہ تعینات حقایق را اضمحلال عینی نیست و اگر بہ نظری است کہ اضمحلال عینی بالحد و تدریج میرساند۔

سوال: چون احتمال عینی نہ پورہ بلکہ احتمال نظری است پس در بین حقیقت الحقائق یعنی حقیقت محمدی صفت الحیات حایل گردیدہ است زیرا کہ صفت الحیات احتمال عینی نہ داشتہ بلکہ احتمال نظری و شہودی دارد۔

جواب: احتمال عینی چہ در کار احتمال نظری در عدم حجابیت کافی است یعنی در حالیکہ صفت الحیات در نظر و شہود مضمحل باشد حجابیت ندارد اگر چہ در خارج موجود پورہ و مضمحل نگردد یا باشد و غلطی مطبعہ را در خود کتاب می خوانید۔

آنچه میفرمایید، اگر چہ در این احتمال مراتب متفاوتہ باشد الخ یعنی صفت الحیات در شہود عارفان کامل احتمال کامل پیدامی کند مگر وجود خارجی او مضمحل نمی گردد و در شہود دیگران احتمال فی الجملہ پیدامی کند۔

تبصرہ: از فرمایش قبلی حضرت امام چہین استنباط می شود کہ در مراتب عروج کمالان تنہی از مرتبت صفت الحیات نصیبی دارند یعنی بانعکاس صفت الحیات منعکس می گردند تا بر آن این اولیای کمال اگر چہ بیوت صوری رو برو می شوند۔ اما حیات حقیقی شان از بین نمی رود زیرا کہ بعکس صفت الحیات منعکس گردیدہ اند و موت صوری منافی حیات حقیقی آہتائی گردد چنانچہ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم فرزند ارشد حضرت امام نیز در مکتوبے میفرمایند کہ موت صوری نقیض حیات صوری است نہ نقیض حیات حقیقی پس موت صوری اولیای کرام منافی حیات حقیقی شان نمی گردد۔

حضرت حافظ شیرازی می فرماید بیت

ہرگز نمیرد آنکہ دلش ز زنده شد بعشق ثبت است بر جریدہ عالم دوام ما

و حیات عوام اثر اجبار می باشد نہ اثر صفت الحیات تا بر آن موت صوری حیات آہتا

را تا ازل می گرداند و غلطی ہائے مطبعہ در خود کتاب موجود است۔

مکتوب دوسم و نود و پنجم

آچہ میفرماید، بیانش آنست الخ یعنی وصول قدمی سالک تا بہ مبدأ فیض خود و یا بہ مبدأ فیض آن نبی کہ این سالک بر قدم اوست میرسد بعد از ان وصول نظری است نہ قدمی۔

و آچہ میفرماید، قدم اول بہ اصالت است و قدم ثانی بہ تبعیت الخ یعنی وصول بہ مبدأ فیض خود قدم خود سالک است و رسیدن بہ مبدأ فیض نبی قدم خود سالک نہ پورہ مگر بہ تبعیت نبی متبوع می باشد۔ آچہ میفرماید، آچہ دیگران را نیہ است اورا نقداً است الخ یعنی دیدار حق سبحانہ تعالیٰ برائے دیگران در آخرت است برائے سردار دو عالم در دنیا میسر شدہ است و برائے تابعان کامل آنحضرت تیر در این دنیا بہ متابعت آنحضرت نصیبہ است اگر چہ رویت نیست مگر بشیرویت است یعنی اگر رویت بصری نیست رویت قلبی است۔

آچہ میفرماید بر سر اصل سخن رویم کہ اگر مراد آن است کہ قدم باید از نظر تخلف نہ نماید الخ یعنی اگر مراد از نظر قدم آن باشد کہ نظر محصور بر قدم پورہ و فوق قدم سیر نہ داشته باشد این معنی مانع پیش رفت و ترقی است، زیرا کہ اگر نظر ہم محصور بر قدم گردیدہ و سالک از مبدأ فیض خود و مبدأ فیض نبی خود بلند تر سیر کردہ نتواند در این صورت ترقیات مسدود می گردد و حالانکہ فوق مقام قدم نظر ترقیاً بیشتر میداشته باشد۔ آچہ میفرماید، این تیر بر تقدیری است کہ در ہائے حجرہ رابستہ باشد الخ یعنی خلوت در انجمن در ان صورت است کہ وسوسہ ظاہر و شغل ظاہر در باطن ہیچ تاثیر نہ داشته باشد و اگر شغل ظاہر در باطن تاثیر نماید در ان صورت خلوت در انجمن موجود نیست۔

آچہ میفرماید، این ہمہ تمحلات و تکلفات الخ یعنی مسدود ساختن حجرہ نفس در ابتداء لایم است و در انتہا این تکلیف ضرورت ندارد زیرا کہ در انتہا لطافت از ہم تفریق می یابد و شغل ظاہری در باطن تاثیر نہ کردہ نمی تواند۔

تبصرہ : در این مکتوب شریف بر روی غلط طبع چنین تذکار یافتہ کہ "قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید نوعی کہ در ہیچ وقتی از اوقات بمقام نظر نہ رسد تک است" و اصل و صحیح عبارت مکتوب شریف این چنین است کہ "قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بہ نوعی کہ در ہر وقتی از اوقات بمقام نظر

برسد نہ نیک است یعنی صحیح نیست پس معنی قرابیش حضرت امام ابن است کہ نظر محصور بہ قدم نیست و قدم ہمیشہ بمقام نظری رسد زیرا کہ قدم تا بہ مبدأ فیض سالک است و اگر نظر ہم مقصور بر قدم بگردد در این صورت ترقیات تصیب عارف نمی گردد بواسطہ این کہ وصول بہ ذات مقدس مربوط بہ نظر است نہ بر قدم۔

تبصرہ: در اصطلاح تصوف رسیدن سالک را بہ مبدأ فیض خود و یا بہ مبدأ فیض نبی متبوع کہ سالک بر قدم وے است وصول قدمی میگویند و سیر مراتب بالا تر از ان را وصول نظری مینامند تبصرہ: بہ نزد این حقیر سیر قدمی آنست کہ عارف مظہر آن مقام میگردد و سیر نظری آنست کہ عارف مظہر آن مرتبہ شدہ نمی تواند اما بعض مرادان آنانند کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ اند چنانچہ حضرت امام و حضرت میرزا جان جانان را کہ مظہر می گویند بنا بر آنست کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ بودند پس در حق این بزرگان اصول قدمی و نظری فرق نخواہد داشت۔ واللہ اعلم

مکتوب دوصد و نود و ششم

حضرت امام میفرماید یک انکشاف بسیط است الخ علم او تعالی یک نور و یک ادراکی است واحد و یگانہ کہ هیچ تعدد و تکثر در ان وجود ندارد و معلومات انزل و ایدہماں یک نور معلوم و ہویدا است همچنان قدرت حق تعالی عبارت از یک قوہ بسیط است کہ مقدرات اولین و آخرین بواسطہ آن بوجود می آیند و در خود آن قوہ بسیط هیچگونہ تعدد و تکثری موجود نیست و همچنان کلام او تعالی یک نور بسیط است کہ تورات و انجیل و تمام کتب سماوی تعبیر از ان کلام بسیط است و در اصل آن هیچگونہ تعدد و تکثر وجود ندارد۔ خلاصہ اینکہ صفات او تعالی مرکب نموده و بسیط بود و بعالم هیچ تعلق ندارد با آنہم تمام عالم معلوم و مقدر و صفات او تعالی می باشد۔

سوال: صفات بعالم تعلق نداشتہ باشد عالم را چرا معلوم و مقدر و صفات بدانیم؟
جواب: صورتیکہ در آئینہ نمایاں می گرد آئینہ بان صورت هیچگونہ تعلق ندارد و تعلق

آئینہ دران صورت یک تعلق بے کیف است تعلق معلومات و مقدمات تیر بہ صفات او تعالیٰ
یک تعلق بے کیف است کہ صفت بیچ تعلق نداشتہ و از طرف معلومات و مقدمات یک تعلق
بے کیف موجود است۔

مکتوب دوم و نود و ہفتم

این مکتوب شریف از حالات ابتدائی حضرت امام است و بیان حال وجودیہ است کہ حضرت
امام ہم این مقام توحید و جود را در مرتبہ ابتدائی طے نموده اند۔

مکتوب دوم و نود و ہشتم

آنچه میفرماید مذہباً کہ سیر در ظلال داشت الخ یعنی وقتیکہ در ظلال بودم حصول را وصول
می دانستم ظلال و تجلیات را عین متجلی و عین اصل می پذیرا شتم و در این وقت کہ وصول باہل می شد
است میدانم کہ حصول در ظلال است و در مراتب ظلال وصول اصل میسر نیست چنانچہ صورتی کہ
در آئینہ ظاہر است ظل شخص است نہ خود شخص یعنی تجلیاتی کہ در وجود عارف می باشد ظلال ذات
مقدس است نہ خود ذات مقدس و وصول بذات مقدس یک معادلہ بے کیف است کہ خود ذات
مقدس متعلق است۔ آنچه میفرماید ذکر خیال ما خود از سیراہ دان مداومت بران بازگشت بہ فضل
حضرت رحمان و صل عریان باقی ہمہ حساب الخ حضرت امام در این کلمات شش گانہ خود تمام مراتب
سلوک را بیان و توصیہ میفرماید یعنی وظیفہ ذکر قلب را از سیراہ دان باید گرفت و بران مداومت
باید نمود و بازگشت و نتیجہ آن فضل و مرحمت حضرت رحمان و وصل عریان یعنی وصل بدون حجاب است
و باقی ہمہ حساب یعنی باقی ہمہ پذیرا شست و یک امر بے اعتبار است بزرگان فرمودہ اند کہ گرفتاری دنیا
تعلق قلب و ثقل حساب است و ترک دنیا فراغت قلب و خفت حساب است۔“

حکایت: زاہدے را در شرح مکتوبے تحریر نموده ام کہ تا بہ آہستی را سرخ کردہ پائے خود را

بران گذاشت و آب و نان گفته گذشت و دیگران نتوانستہ۔

مکتوب دو صد و نو و نهم، حاجت بشرح نیست۔

مکتوب سی صد و یکم

حضرت امام میفرماید، انسان کامل چون به سیر تفصیلی الخ

سوال: حضرت امام مکرر فرموده کہ رسیدن بہ او تعالیٰ مرلوب بسیر اجمالی است و در اینجا

سیر تفصیلی را بدایت می دہند؟

جواب: این سیر تفصیلی سوائے آن سیر تفصیلی است کہ طرف اعتراض معترض واقع گردیدہ

است و سیر تفصیلی دارائے دو معنی است۔ اول اینکه تمام تفصیلات صفات حق سبحانہ تعالیٰ سیر کردہ شود

دوم آنکہ عارف تمام صفات حق سبحانہ تعالیٰ را بطور اجمالی سیر نماید، و بیچ صفت از سیر عارف

تمام در بین این دو تفصیل فرق زیاد موجود است، کیکہ تفصیل اول گرفتار گردد بذات مقدس نمیرسد

و شخص کہ بہ سیر اجمالی تمام صفات را سیر می کند در بارہ او احتمال وصول بذات مقدس او تعالیٰ موجود است

آنچه میفرماید، این زبان بہ بقائے خاص کہ منوط بآن کمالات است مشرف گردد الخ یعنی عارف کیکہ

عدم او مخفی و عارف مرات کمالات صفاتی گردد و بہ آن تجلیات بقا پیدا کند و آن تجلیات کہ عارف بآن

یاتی گردیدہ در مرتبہ عالم و جوب ظهور پیدا کند قبل از آنکہ آن تجلیات مظهر ذات بگردد۔ در این وقت

قاب قوسین بظہور می رسد و یک قوس ازین قوسین عبارت از آن تجلیات و قوس دیگر عبارت از

مرتبہ و جوب است و اگر این تجلیات عارف مظهر ذات مقدس گردد این کمال و ایستہ بمقام او ادنی

است۔ خلاصہ اینکه وقتیکہ عدم عارف مخفی گردد و وجود بشری او بوجوب موموپی تبدیل و تجلیات

عالم و جوب ذات او گردد پس این تجلیات دارائے دو اعتبار است، اول اینکه این تجلیات در عالم

و جوب ظهور پیدا کند یعنی عالم و جوب خارجی این تجلیات را می بیند این مرتبہ را قاب قوسین میگویند

دوم اینکه این تجلیات مظهر ذات مقدس گردد آن را مرتبہ او ادنی می گویند۔

حضرت امام میفرماید، اینست بیان نہایت کہ فہم آن از ادراک خواص الخ یعنی از ادراک اولیاء
بمراحل دور است از عوام چہ گفتہ شود احصا خواص از اولیاء کرام خواہد بود کہ باین معرفت مفتخر گردند۔
آنچہ میفرماید، این نہایت باعتبار ظہورات و تجلیات است الخ یعنی بعد از مقام اوارنی
معاملہ مربوط بذات بخت او تعالی است تجلیات و ظہورات در ان مرتبہ مقدسہ نام و نشانی ندارد
زیرا کہ تجلی عبارت از ظہور شی است در مرتبہ ثانی و یا ثالث الخ و در این جام مراتب ہمہ بہ انتہا رسیدہ و
وصول بلا کیف بذات مقدس میسر گردیدہ لہذا ظہورات و تجلیات را در آنجا نام و نشان نیست۔

مکتوب سی صد و یکم

آنچہ میفرماید، معلوم فرزند مولانا ان اشہا کہ نبوت عبارت از قرب الہی است کہ شائبہ ظلمت
ندارد الخ یعنی در معارف ولایات ثلاثہ معاملہ بہ ظلال مربوط است صفات صافیہ و ثبوتیہ و شیونہات
و اعتبارات ہمہ اینہا ظلال ذات مقدس می باشند و در قرب نبوت معاملہ قرب مربوط بذات مقدس است
و بہ ظلال تعلق ندارد و در عروج نبوت روحی است یعنی باطن بحق و ظاہر بخلق میباشد و در عروج
ولایت ظاہر و باطن متوجہ بحق میباشد و در نزول نبوت ظاہر و باطن متوجہ بخلق است بر خلاف
نزول ولایت کہ ظاہر بخلق و باطن بحق میباشد۔ اما عارفیکہ کمالات عروجی را با انجام رسانیدہ و
بہ کمالات نبوت مشرہ شدہ باشند آن بزرگ نیز بظاہر و باطن متوجہ بخلق است و عارفیکہ کمالات عروجی
را با انجام رسانیدہ باشند در مقام نزول باطنش بحق و ظاہرش بخلق می باشد۔

آنچہ میفرماید، راہ ہلے کہ کمالات نبوت موصل است دوراہ است الخ یعنی کسانیکہ کمالات
نبوت میسر نہ اند دوراہ باین کمالات مشرف میگردند۔ اول اینکہ کمالات ولایت ظلی را کہ ولایت
اولیاء است طے کردہ بعد از ان بہ کمالات ولایت انبیاء و بعد از ان کمالات نبوت مفتخر می گردند
چنانچہ بعضی اولیاء بزرگ بعد از زبان صحابہ کرام بآن کمالات رسیدہ اند چنانچہ خود حضرت امام۔
دوم، اینکہ بدون طے کردن کمالات ظلیہ بہ کمالات نبوت مشرف میشوند چنانچہ حضرات انبیاء

وصحابہ کرام آہا کہ بدون طے کردن کمالات طلبیہ بولایت کبری و کمالات نبوت مشرف اند۔
 آنچه میفرمایید، راه اول دور و دراز است الخ یعنی طے کردن کمالات طلبیہ مربوط بر ریاضات شاقه
 و مجاہدات شدیدہ است و راه دوم بہ ریاضات شاقه تعلق ندارد بلکہ مربوط بہ فضل او تعالیٰ و صحبت
 انبیک عظام است۔ آنچه میفرمایید، جمع از اولیاء در مقام ولایت کہ بشرف نزول مشرف گشته اند الخ
 یعنی اولیاء ولایت صغریٰ کمالات عروجی را کمالات ولایت دانستہ و کمالات نزولی را کمالات نبوت
 پنداشتہ اند ازین سبب ولایت را کہ روحی است از نبوت کہ روح خلق است اصل دانستہ اند و این
 اولیاء کرام چون در ظلال قرار داشتہ و باصل نرسیدہ اند از بارسانی چنین تصور نموده اند و اگر باصل میرسند۔
 می فهمیدند کہ نزول اولیاء تیر در رنگ عروج آن ہر دو از کمالات ولایت می باشند و می فهمیدند کہ اولیاء ہم نزول دارند۔
 تبصرہ: فوق مقام ولایت عروج و نزول دیگرے است کہ کمالات نبوت تعلق دارد
 در نزول نبوت ظاہر و باطن مخلق است و این توجہ خلق کہ اولیاء کرام دارند غیر از توجہ خلق است کہ
 انبیک عظام دارند چہ در توجہ اولیاء ظاہر خلق و باطن بحق است و در توجہ انبیک عظام ظاہر باطن
 مخلق است اما اولیاء کمال نیز ظاہر و باطن خود نزول میفرمایند۔ آنچه میفرمایید ممکن است کہ شخصی
 براہ اول الخ یعنی امکان دارد کہ عارف از راه اول بعد از طے کردن کمالات طلبیہ کمالات نبوت
 مشرف گردد چنانچہ خود حضرت امام کہ براہ اول بہ کمالات نبوت مشرف شدہ است۔ آنچه میفرمایید
 حصول کمالات نبوت مربوط بہ موہبت محض است الخ یعنی نبی شدن و نیز کمالات نبوت رسیدن مربوط
 بہ علم و عمل نیست بلکہ منوط بہ فضل و کرم و موہبت او تعالیٰ است بخلاف کمالات ولایت کہ مبادی آن
 کسبی بہ طے کردن مراتب عشرہ مربوط است بل بعضی اشخاص بہ محض موہبت خداوندی کمالات نبوت میرسند۔
 تبصرہ: طالبان این راہ بہ قسم منقسم اند: قسم اول بدون طے کردن مقامات عشرہ
 بمرتبہ ولایت می رسند چنانچہ بعضی مجازیب معروف۔ قسم دوم بعد از طے کردن مقامات عشرہ بمرتبہ
 ولایت و یہ فتاویٰ مشرف میگردند چنانچہ اکثر اولیاء کرام۔ قسم سوم، اگرچہ بعضی اشخاص مقامات
 عشرہ را طے مینمایند ولی بمرتبہ ولایت نمیرسند زیرا کہ فتاویٰ و بقا و رسیدن بولایت ببدن موہبت خداوندی امکان پذیر نیست۔

بیت داد حق را قابلیت شرط نیست بلکه شرط قابلیت داد اوست
 و آنچه میفرمایید، و مجاہدات آن سرور الخ یعنی ریاضات و مجاہدات سر در دو عالم قبل از بعثت
 و بعد از بعثت برای تحصیل کمالات قرب نبوده است زیرا که قرب آنحضرت مربوط به عنایت او تعالی است
 و مجاہدہ شان جنبہ شکرانہ وصول داشته است نہ سبب وصول و نیز در مجاہدہ آنحضرت فوائد دیگری
 منظور بوده است مانند قلت حساب و کفارت زلت بشریت و مراعات صحبت فرشتہ مرسل کما زاکل
 و شرب بری میباشد و کثرت ظہور خوارق کہ مناسب مقام نبوت است. آنچه میفرمایید باید دانست کہ
 حصول این مویبت الخ یعنی حصول این عنایت حق تعالی در حق حضرات انبیاء بدون واسطہ است و در
 حق اصحاب شان بواسطہ حضرات انبیاء است بعد از حضرات انبیاء و اصحاب آنها کمتر کسی باین دولت
 عظمی مشرف شدہ اند این فرمایش حضرت امام اشارہ بخود حضرت امام است. چنانچہ میفرمایید انگارم کہ این
 دولت در کبار تابعین نیز بر تو انداختہ و در اکابر تبع تابعین نیز سایہ افکنده است و بعد از ان روبہ استار
 آورده تا اینکه نوبت بالف تانی رسیدہ در این وقت نیز آن دولت تبعیت و وراثت بر منصہ ظہور آورده
 و آخر را بہ اول مشابہ ساختہ. بیت

اگر بارشایر در پیر زن بیاید تو ای خواجہ سیلت مکن

جذبۃ من جذبات الحق توازی عمل الثقلمین. بیت

بیت اگر از جانب معشوق نباشد کشش کوشش عاشق بیچارہ بجای نہ رسد

مراگر تو سن دل نیست در راه کند زلف او ہم نیست کوتاہ

مکتوب سی صد و دوم

حضرت امام میفرمایید بدان اسعدک اللہ تعالی کہ ولایت عبارت از قرب الہی است الخ یعنی
 ولایت را بدون ظلمت چارہ نیست و بدون جیولت نبوده و بدون مجاہدات بدست نمی آید اگر ولایت
 اولیا است بظلال صفات تعلق دارد و ولایت انبیاء ہر چیز از ظلمت برآیدہ اما بدون جیولت صفا

نہیں ہے و ولایت ملاراعلیٰ ہر چیز از حجابات صفات بلند رفتہ اما از حجابیت شیون و اعتبارات چاوندان نبوت و رسالت است کہ ثابۃ ظلیت باورہ تیاقتہ است حجب صفات و اعتبارات را در راہ گذاشتہ۔
سوال: در کاتب مبارک مذکور است کہ در حق انبیاء عظام ہم صفات حائل می باشند۔
جواب: مراد ظلال صفات است کہ در حق انبیاء عظام حائل نیست پس ناچار نبوت از ولایت افضل باشد و قرب نبوت ذاتی واصلی باشد و قرب ولایت ظلی و تبعی بود آنچه میفرماید پس ناچار وصول در نبوت و حصول در ولایت است۔

تبصرہ: حصول آنست کہ صفات و مفہوم یک چیز متصور گردد اما بخود آن چیز نرسید باشد چنانچہ مفہوم عقار ہمہ میداریم اما بخود عقار متصل نشدہ ایم عارفانہ کہ بافعال و صفات حق سبحانہ و تعالیٰ میرسد معرفت او تعالیٰ برایش حاصل گردیدہ اما بمعرفت او تعالیٰ متصل نگردیدہ است و اگر وصول بلا کیف بآن مرتبہ مقدسہ برسد در آنوقت بمعرفت حق سبحانہ تعالیٰ واصل خواہد بود۔

آنچه میفرماید قرزند! ولولہ عشق الخ یعنی ولولہ عشق اولیاء کرام و نعرہ ہلے شوق انگیز و وجد و تواجید ہمہ در مقامات ظلال است و بعد از وصول باصل حصول باین امور منظور نیست کہ انیکہ باصل رسیدہ اند ازین نعرہ ہا و وجد و تواجید فارغ اند۔ زیرا کہ بعد از رسیدن شوق منی ماند و شوق مقتضی فقر مطلوب است بعد از یافتن شوق نیست۔ بیت

گرمست آفتابے قیامت یک بیت سوزندہ نر ز سایہ دیوار انتظار

و این اشخاص تا ہنوز منتظر اند و ترسیدہ اند۔ آنچه میفرماید پس شخصیکہ بمقام نبوت از راہ ولایت آمدہ است الخ یعنی معلوم گردید کہ بمقام نبوت از دوراہ بینوان رسیدگی از راہ ولایت ظلی چنانچہ خود حضرت امام بعد از طے کمالات ظلیہ بکمالات نبوت مشرف شدہ است دیگرے بدون طے کردن مراتب ظلیہ بکمالات نبوت مشرف می شوند چنانچہ حضرات انبیاء عظام و صحابہ کرام آہنہا۔

تبصرہ: شخصی کہ از راہ اول میرسد برائے او طے نمودن کمالات ظلیہ از ضروریات و شرایط این راہ است و کسانیکہ از راہ دوم میرسد طے کردن کمالات ظلیہ و متوجہ شدن بآن لزوم ندارد۔

آنچه میفرماید، گریه و ناله ایشان الخ یعنی گریه و ناله بزرگان که باصل رسیده اند از درد آخرت است و کسانیکه باصل نرسیده اند درد آخرت را نیز رنگ دنیا می پذیرند و برای شان در دوزخ است حضرت امام میفرماید او دطانی که بولایت اصلی نرسیده است درد آخرت را در رنگ درد دنیا پذیرفته است و گفته که حق سبحانه از هر دو فرقہ شکایت کرده است بهتارالیه ندانسته است که درد آخرت موجب شکایت نیست زیرا که حق سبحانه و تعالی مردم را به آخرت ترغیب میدهند تا بران شکایت معنی ندارد۔ پس از طالبان آخرت شکایت نمودن معنی ندارد۔ امام داود طانی بآن بزرگی چون در ولایت ظلی قرار داشت ازین سبب ترک آخرت را کرامت پذیرفته و ندانسته است که صحابه کرام هم به درد آخرت مبتلا بوده اند۔

آنچه میفرماید، اشجار و انهار و حور و غلمان بهشت را الخ یعنی نعمت های جنت مانند نعمت های دنیاوی نبوده بلکه نتیجه تسبیحات ذکر این جهان است لهذا مرضی حق تعالی بوده است بخلاف تلذذات دنیاوی که نشاء آن جنت و ثمرات است و نتیجه آن محرومیت نعمت های آخرت است۔ این تلذذات دنیاوی اگر مباح شرعی است محاسبه در پیش است و اگر مباح شرعی نیست مورد وعید است پس این تلذذات بآن تلذذات مقایسه نباید کرد۔ و تلذذات جنت نتیجه تسبیح و بمنزله تسبیح است و شاید که در جنت تزییات و زیادت قرب نیز بوده باشد زیرا که تلذذات جنت بمنزله تسبیح این جهان می باشد۔ مکاتبت ۳۰۳ و ۳۰۴ حاجت به شرح نیست۔

مکتوب سی صد و پنجم

حضرت امام میفرماید جمعی به علم این امور کفایت ورزیده اند و در عمل مسأله اختیار نموده اند الخ یعنی بعضی علمای ظواهر که علم بارکان نماز داشته اند در تعیل و ادای آن مسأله و سستی می نمایند و جمعی دیگر اهتمام بجنور قلب داشته اند با اعمال ادیبیه جوارح نمی پردازند این جماعه نیز به حقیقت نمازی نبرده اند۔ آنچه میفرماید، عمل ریائی عارف بهتر از عمل باخلاص مرید است الخ یعنی ریا یعنی نشان دادن عبادات است و این عمل اگر از طرف مرشد صورت بگیرد برای شهرت طلبی نبوده بلکه برای ترغیب دیگران است تا از چنین عمل نیک پیروی کنند پس ریا عارف از اخلاص مرید بهتر است۔

این بود اصل متن مکتوب شریف ولی در خود کتاب بطور غلط طبع گردیده است کہ در خود کتاب می خوانید سوال این مکتوب را حضرت خواجہ محمد سعید و حضرت خواجہ محمد معصوم نائبان اکمل حضرت امام چراصحت نکرده اند جواب بہ فکر ناقص این حقیر مکتوبات قدسی آیات در آن وقت طبع نشدہ بود۔ شرح این مکتوب شریف قرار ذیل است۔

حقیقت الف عبارت از اجمال و مرکز جمال ذاتی است و مرتبہ فوق آن یک عمر از اسرار ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی گذاشتہ شدہ۔ مبدأ ولایت سردار دو عالم پیمان سراسر است کہ در مرکز جمال ذاتی قرار داد و تفصیل معارف آن سر ذاتی مبارک مبدأ ولایت موسوی است باز گشت سردار دو عالم اجمال جمال ذاتی کہ بوحثت مناسبت دارد و باز گشت حضرت خلیل تفصیل جمال ذاتی است کہ بکثرت مناسبت دارد و باز گشت حضرت کلیم تفصیل دائرہ آن سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی قرار دارد۔ پس مبدأ ولایت حضرت خلیل خود جمال ذاتی و باز گشت شان تفصیل جمال ذاتی است کہ بکثرت مناسبت دارد، مبدأ ولایت آنحضرت آن سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی قرار دارد و باز گشت شان خود جمال ذاتی است کہ بوحثت مناسبت دارد۔ پس باز گشت بہ نسبت مبدأ پائین تراست، و تا بہ ہزار سال معاملہ سردار دو عالم با مرکز جمال ذاتی بودہ و بعد از مرور ہزار سال معاملہ سردار دو عالم منعلق باں سر گردیدہ کہ در مرکز جمال ذاتی بہارہ شدہ است۔

سردار دو عالم در زمان حیات مبارک شان منظر جمال ذاتی بودہ اند و بعد از مرور ہزار سال منظر آن سر مقدس گردیدہ اند و مراد از رجل مومن کہ در متن اصل مکتوب شریف است اجمال آن مقام قرب است، و مراد از "ایمان ساحران فرعون" تفصیل معارف ولایت موسوی است۔ این است تشریح این مکتوب شریف تا جائے کہ بعلم این کمیٹہ گنجیدہ بود۔ اما در مطبعہ غلطی ہائے بسیار است کہ در این مکتوب شریف طبع شدہ است تفصیل این موضوع در مکتوب نور و چہارم دفتر سوم موجود است۔ تا گفتمہ تماند کہ مراد حضرت ابام را خود حضرت امام می فہمند حضرت مولانا بروم میفرمایند۔ در نیا بد حال بختہ، بیچ قام پس سخن کوتاہ باید والسلام

مکتوب سی صد و دوازدہم و سیزدہم

این مکتوب شریف چون جنبہ تصوفی نداشته صرف در اطراف عدم اشارہ سببہ بیانات مفصلی داده شده است و رسالہ حضرت خواجہ محمد سعید نیر مویدر عدم اشارہ است۔

اے عزیز! بخواندن چند حدیث مغرور نشوی و فرمودہ حضرت امام را بزرگوار
اہمیت خیال نہ کنی آن حدیث را کہ تو خواندہ حضرت امام آنرا خوب دیدہ و مطالعہ کردہ است
و بہ کتاب ہائے کہ حضرت امام حوالہ داده است سہیح یکے آنہا را تو نہ دیدہ و دلیل علمی حضرت امام را
کہ بحدیث مضطرب عمل نمی شود جواب نداری۔ بنا بران بہ بزرگان گمان خطانہ کنی و مصرع
خطائے بزرگان گرفتن خطاست

تبصرہ: ہمہ میدانند کہ درود شریف گفتند سبب برکات عظیمہ می باشد، علمائے کرام
میدانند کہ بہ گفتن یک درود شریف در درجہ بلند و در سنیہ محو میگردد، علی الخصوص این درود شریف
کہ بسیار مختصر و پُرہا از زبان مبارک مخدومہ تمام اسلام یعنی حضرت بی بی فاطمہ ظاہر گردیدہ
حضرت شیخ عبدالعزیز دبلغ در کتاب خود می نویسند کہ دیوان صالحین کہ اکثر در عار حرام منعقد
می شود و در آن مجلس عالی اولیائے زینہ و مودہ شریف داشته می باشند، در بعض اوقات
سردار و عالم تیر در آن مجلس شریف فرامی شوند و در بعض احوال بی بی ہائے مبارکہ نیز بمعیت
آنحضرت شریف فرامی شوند۔ علامہ عبدالعزیز نیکو کور می نویسند کہ حضرت فاطمہ سہرا در آن مجلس
مبارک این درود شریف را تکرار می کردند، اللهم صل علی من هو امام النبیین اے عزیز!
تمام درود ہا مبارک است اما این درود کہ از زبان مخدومہ تمام عالم ظاہر گردیدہ مبارک تر است۔
تبصرہ دوم: علامہ کشف الظنون در کتاب خود میفرماید کہ تصوف امر حادث بودہ بلکہ
غفلت و معصیت و ترک عبادت و ارتکاب ذلت حادث بودہ در زمانہ آنحضرت تمام صحابہ کرام
صوفی بودند زیرا کہ تصوف عبارت از تصفیہ قلب و تزکیہ نفس و اخلاص دائمی می باشد۔
تمام صحابہ کرام باین صفات حسنہ موصوف بودند بعد از زمانہ صحابہ عظام و تابعین کرام کہ

بدعت و عقلمت شائع گشت تصوف نام جداگانہ یافت۔

تبصرہ سوم: اگر تصوف نمی بود فرمودہ این بزرگ حل نمی شد۔ بیت
 اے دل صبور باش کہ در راہ عاشقی ہر کس کہ جان نداد بجانان نمی رسد
 اشکال این بدون تصوف حل نمی گردد۔ زیرا کہ کسی کہ جان بداد و معدوم گشت باز چگونه بجانان
 رسیدہ می تواند۔ این اسرار را صوفیہ کرام میدانتند کہ بعد از فنا و وجود بشری بوجود مہوہوی
 جانان را می یابد۔

تبصرہ چہارم: سردار دو عالم میفرمایند کہ قرآن داراے ظاہر و باطن می باشد و
 باطن قرآن را بدون صوفیای کرام نمی دانند پس بہ نزد دیگران نصف قرآن موجود بودہ و بہ نزد صوفیہ
 کرام تمام قرآن موجود است۔ کشف اسرار قرآنی مربوط بہ تصوف می باشد۔ بیت۔
 عروس معنی قرآن حجاب آنکہ بر اندازد کدو را الملک ایمان مجرد بیت از غوغا

دار الملک ایمان عبارت از قلب و بدن انسان می باشد۔ اے
 نصرانی ہر چه شدی مدرس شدی و معلم شدی و مصنف شدی اما بندہ صالح نہ شدی
 از صحبت قطب ارشاد وقت حضرت نورالمشاخ بیچ فائدہ نگرفتی۔ شعر افغانی

سابقے نہ زلزل و س زارم   لما فوت شوی دی قدسی عالی فیضو
 نورالمشاخ قطب ارشادو   حاصل می نگرہ ورنہ شہ شہ کمالونہ
 ضیاءمشاخ عمر د ڈیر شی   کہ ورنہ زدہ کر و بعضی شہ شہ خصلتو

تبصرہ پنجم: اے عزیز بحضور مشاخ کرام تحریر پیشود کہ حقایق و معارف آگاہ اما
 تو سیدہ نمی دانند کہ حقایق عبارت از چه چیز است و معارف کدام است۔ اے عزیز کشف یک
 حال و یک مقام حقیقت است و علم آن معرفت است۔

تبصرہ ششم: اے عزیز حضرت امام مجرد الف ثانی مقتداے اولیای الف ثانی
 می باشد کمالات اولیای الف ثانی بکمالات او برابری کردہ نمیتواند، کمالات او کمالات حضرات انبیا
 عظام است۔ اے عزیز منصب نبوت ختم گردیدہ اما کمالات آن درنا بیان کامل آنحضرت تا قیام
 باقی می باشد و ظہور کمالات نبوت منافی ختم نبوت نمی باشد۔ اما معاملہ حضرت علیؑ حضرت ہدیٰ معاملہ دیگر است۔

تبصرہ ہفتم: اے عزیزی! ہدایہ شریف و بزردی کا بیان ظاہر قرآن می باشد و کتب صوفیہ محققین بیان باطن قرآن است و صوفیہ کرام جامع صورت و حقیقت شریعت می باشد۔ چنانچہ مکتوبات قدسی آیات در این بارہ تصریحات فرمودہ۔ مکتوبات حضرت عروۃ الوثقی و کشف محجوب دانا گنج بخش مبین ظاہر و مظهر اسرار باطن قرآن کریم می باشند۔ اے عزیزی! اخلاص دائمی متوطا بہ تصوف است کہ وقت تزکیہ نفس و تصفیہ قلب است و قبل از تزکیہ نفس اخلاص دائمی وجود نداشتہ بلکہ اخلاص تکلفی می باشد، افسوس از حال بعضی ملاہلے و ہابی نما کہ تصوف را بہ بدعت منسوب ساخته و چہل خود را علم دانستہ اند۔ بیت

چوں آن کرے کہ در سنگ نہان است زمین و آسمان او بہمان است

درست است، انسان دشمن آن چیز است کہ آن را نمی داند۔ بعضی علمائے دیگر اگرچہ تصوف را بدعت نمی دانند اما قدر و کمال تصوف را ہم خبر ندارند و شریعت را در صورت محصور دانستہ و ہدایہ و بزردی را متکفل تمام شریعت دانستہ اند۔ اے عزیزی! اسرار قرآن کریم و اسرار تشاہات قرآنی و احادیث نبوی کہ از علوم حضرات انبیا عظام است از ان غافل ماندہ اند۔ اے عزیزی! سفیان ثوری و حسن بصری و حبیب عجمی و سلطان العارفين یا زید بسطامی و حضرت خواجہ انصار ہروی کہ سی ہزار حدیث بیاد او پورہ فراموش کردہ اند۔ خواجہ انصار بآن علم کہ داشتہ مرید ابو الحسن خرقانی شدہ است کہ آن قدر حدیث یاد نداشت۔ اے غافل حضرت مولانا روم در علم ظاہر نسبت حضرت شمس تبریز کلاں تر پورہ معلوم است کہ علم ظاہری حضرت شمس بمولانا نمی رسید بآن حضرت مولانا میفرماید۔ بیت

ہیچ مولانا نشد ملائے روم تا غلام شمس تبریزی نشد

اے عزیزی! از حال اساتذہ خود عبرت بگیرید مولانا عبد الرحمن جامی با علم کلاں صوفی پورہ و مولانا عبد الغفور لاری بآن علم بزرگ مرید حضرت مولانا پورہ و در زیر پے او دفن است۔ شیخ عبد الحق دہلوی استاد محدثین خلیفہ حضرت خواجہ باقی باشند پورہ استاد ہند حضرت شاہ ولی اللہ از متنبین حضرت امام ربانی پورہ و مولانا عبد الحکیم سیالکوٹی خلیفہ حضرت امام ربانی است۔ افسوس کہ از حال اساتذہ خود عبرت نمی گیرید و بے خبری باشید۔ اگر خبر شنوید خواہید گفت کہ عمر گذشتہ ما کہ بدون محبت حق سبحانہ گذشتہ جائے افسوس است و خواہید گفت۔ بیت

بیت

بے غم و درد توحیف است ز عمر کہ گذشت
پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم
عمر سمان ست کہ با یار بسر را
باقی همه بے حاصلی و بے خبری بود
افغانی کہ گناہ گاریم تو بہ گاریم
در معفرت امید لرم کہ مغفور شوم
بخپل کرم کرا ترا شے
دگناہ پیٹی لدر لولو پانکڑمہ
سنا د کرم پہ امید ناست یم
زیا عمل بخالت لری بارونہ
دلنا رحمت نہ پے کمیزی
زیا بہ فخر پدار نو باندیشتمہ
ازین طرف شرف روزگار من باشد

بیت

تبصرہ دہشتند غلطی ہاے کہ در طبع مکتوبات قدسی آیات طبع گردیدہ قرار
ذیل است۔ میخواہیم کہ غلطی ہاے مطابح را کہ مکتوبات شریف تحریر نمودہ تا یک اندازہ شان
بدہم تبارے مطالعہ کنندگان یک اندازہ ملک کردہ باشیم بنا بران قرار ذیل توضیح دادہ میشود۔
(۱) در مکتوب ۱۵ صفحہ ۲۳ الف تحریر است: از عنایات مبدآ آن توجہ عالی ست
غلط۔ از عنایات توجہ آن مبدآ عالی ست صحیح۔

(۲) در مکتوب ۱۶ حصہ سوم شخصی کہ اوصاف و کمالات خود را وہی میدانند مطبعہ
این شخص را شخص دوم طائفہ اول طبع کردہ است و حالانکہ این شخص شخصی دوم طائفہ دوم است
نہ شخص دوم طائفہ اول۔ زیرا کہ طائفہ اول ممکنات را موجود خارجی میدانند و طائفہ دوم ممکنات
را موجود ظلی میدانند و این شخص ممکنات را موجود وہی میدانند پس این شخص بہ نسبت طائفہ دوم
پس تراست زیرا کہ خارجی ظلی گفتن بہ نسبت وہی دانستن بظاہر شریعت نزدیک تراست و این
شخص بہ نسبت طائفہ دوم ہم بعید تراست پس شخص فرد دوم طائفہ دوم شدہ می تواند اما فرد دوم
طائفہ اول شدہ نمی تواند و مطبعہ کہ اورا فرد دوم طائفہ اول دانستہ غلطی کردہ۔

(۳) مکتوب ۳۰ حصہ ہشتم صفحہ ۵، این مصنون معشوش است و خواندہ نمی شود بنا بران
آرا واضح نمیشویم و آئی این است اصول بہ این کثرت و بہ این رفعت اجزای او خوانندگشت و قطرہ
را دریا خواہند ساخت۔

(۴) مکتوب ۹ حصہ نهم صفحہ ۲۱ ولو بالنقص غلط۔ ولو بالقرض صحیح۔

(۵) مکتوب ۱۱۱ حصہ نہم صفحہ ۱۱۱ بے اتحاد و بے اثنیت غلط و با اثنیت صحیح۔

(۶) مکتوب ۱۹۸ حصہ پنجم مذہباً کہ سیر در ظلال داشت اصول بطل را عن حصول می یافت غلط۔

مذہباً کہ سیر در ظلال داشت اصول بطل را عن حصول می یافت صحیح۔

(۷) مکتوب ۱۱۳ حصہ پنجم کہ طور غلط در کتاب موجود است و طور صحیح قرار ذیل تخریر پیشتر۔ مبدأ

کار و بار حضرت کلیم حقیقت فوقانی الفاست و میدا معامل این حقیر نیز تبعیت و وراثت همان حقیقت

فوقانی الفاست لیکن بازگشت حضرت کلیم بحقیقت میم است بازگشت این حقیر بحقیقت هادو حشی

است و میدا کار و بار حضرت قائم المرسل حقیقت الفاست و بازگشت حضرت خلیل حقیقت لام۔

(۸) مکتوب ۷۶ حصہ پنجم صفحہ ۷۶ مجموع انسان کہ آنرا عالم صغیر نامند هر خید مرکب از عالم

خلق و عالم امر است لہذا آنرا ہیئت و حرانی حقیقی حاصل است غلط۔ مجموع عالم خلق و عالم امر خید

مرکب از عالم خلق و عالم امر است لہذا آنرا ہیئت و حرانی حاصل نیست برخلاف انسان کہ این اجزاء عالم

خلق و عالم امر و وجود انسان ہیئت و حرانی یافته است صحیح۔

(۹) مکتوب ۷۷ دفتر سوم حصہ پنجم لفظ در کہ نسبت اصل الاصل کائن است غلط کہ نسبت

اصل الاصل کابن است صحیح یعنی لفظ در در این جا غلط است۔

(۱۰) مکتوب ۱۲۲ حصہ پنجم صفحہ ۱۲۷ کہ گردی از ظهور و طلب با و راه نیافتہ است غلط۔ کہ گردی

از ظهور و طلبیت با و راه نیافتہ است صحیح۔

(۱۱) در مکتوبی کہ از حضرت مولانا روم حکایت میفرماید کہ فرمودہ آن تا زمین کہ در بر می یوده و نیز در

مکتوب ۷۷ حصہ پنجم نوشته عبادت و معبود دانستن غلط عابد و معبود دانستن صحیح الیہ حال تمامی گردد غلط۔

حال تمامی گردد صحیح — (۱۲) در مکتوب تجلی کوه طور مطبوعه غلطی کرده بدون اینکه تجلی شود غلط

بدون اینکه متجلی شود صحیح و فرق معنی این دو تخریر قرار ذیل است۔ معنای بدون اینکه تجلی شود آنست کہ تجلی در

کوه طور نشدہ و این غلط است۔ زیرا کہ تجلی کوه طور بہ آیت کریمہ ثابت است و معنی بدون اینکه متجلی شود

این است کہ حق تعالی متجلی نشدہ یعنی تجلی ذاتی نشدہ بلکه تجلی صفاتی بودہ چنانچہ در مدح سرارد و عالم گفته اند۔

بیت۔ موسی ز پوش رفت یہ یک پر تو صفات تو عین ذات می نگری در تبسمی

نزد کوه: بدون اینکه تجلی شود ہم توجہ ذیل صحت پیدا میکند و آن قرار ذیل است و بدون اینکه تجلی شود

یعنی حضرت موسیٰ و آن تجلی بالائے کوه طور زبده تہ بالائے حضرت موسیٰ۔

(۱۳) مکتوب ۲۹۴ حصہ پنجم غلطی آن در مکتوبات موجود است و طور صحت قرار زیل تحریر میشود (سوال) در مراتب عروج از مرتبہ صفت انجیات نیز نصیب کمال هست یا نہ، گویم کہ هست اگر گویند کہ در بالا مذکور شد کہ در نہایت این صفت را اضمحلال و تلاشی است در حضرت ذات تعالیٰ و تقدس پس نصیب کمال از مقام محو و تلاشی چه خواهد بود۔ (جواب) در بالا گفته شد کہ تعینات حقایق را اضمحلال عینی نیست اگر ہست نظری است کہ اضمحلال عینی ایجاد و زندقہ برساند (سوال) در صورتیکہ اضمحلال عینی نیست حجاب موجود است و با وجود حجاب اصول کامل نیست (جواب) اضمحلال عینی چه در کار و اضمحلال نظری کافی است۔

(۱۴) مکتوب ۲۹۵ حصہ پنجم، اگر مراد آنست کہ قدم باید کہ از نظر تخلف نماید بنوعیکہ در بیچ وقت از اوقات بمقام نظر رسیدنیک است غلط۔ اگر مراد آنست کہ قدم باید کہ از نظر تخلف نہ نماید بنوعیکہ در وقت از اوقات بمقام نظر رسیدنیک است صحیح۔ (۱۵) مکتوب ۸ حصہ پنجم ۱۸ انتہی بذات مجرد مقدس خواهد بود غلط۔ انتہی بذات مجرد مقدس نہ خواهد بود صحیح۔

این بود غلطی ہائے مطالع کہ در طبع مکتوبات قدسی آیات واقع شدہ است۔

خداوند را بہ طفیل دوستان خود این قاصر غافل را در جلد عاصیان مرحوم بداری۔ مصرع

بدان را بہ نیکیاں بہ بخشہ خدای

انغانی کہ گنہ گاریم امید واریم	ستاد کرم امید لرم چه معذور شتمہ
ستاد کرم شمال دراشی چه	منخرق، شتی زیاد دلڑ تول حجا بونہ
ستاد رحمت باران دیوشی	چہ بہ اویہ شتی زیاد دلڑ سوی بانو
جوانی می صرف بہ معصیت شو	اوس بہ پیری کہ توبہ گار ر غلی میہ

اوس بہ پیری کہ پشیمان ر غلی میہ

مصرع

وصلی اللہ علی سیدنا و مولانا رحمۃ اللعالمین

و علی المواصحابہ و اتباعہم و علینا معہم اجمعین

تمت

